Az Eiffel-torony árnyékában

Majoros István 70 éves

Az Eiffel-torony árnyékában

Majoros István 70 éves

ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
Budapest 2019

A kötet megjelenését támogatta
a MAGYAR LAJOS ALAPÍTVÁNY

Főszerkesztő: *Búr Gábor*
Szerkesztők: *Pál István – Székely Gábor*

ISBN 978-963-489-167-3

A címlapon Marc Chagall: Az Eiffel-torony jegyesei

© Szerkesztők, szerzők

Minden jog fenntartva

TARTALOM

Köszöntő 9

TABULA GRATULATIONIS 11

ABLONCZY BALÁZS
Az alezredes (The Lieutenant-colonel) 12

ANDREIDES GÁBOR
A fasizmus és a szicíliai maffia 26

BALOGH ANDRÁS
A nemzeti és nemzeti kisebbségi kérdések Mianmarban 43

BARANYI TAMÁS PÉTER
Dél-amerikai Belgium? 55

BARTA RÓBERT
Politikai viszonyok és háborús diplomácia a Nagy Háború negyedik évében ... 77

BEBESI GYÖRGY
Vitte gróf és az orosz autokrácia kényszerű metamorfózisa 98

BENE KRISZTIÁN
Egy ismeretlen második világháborús hadszíntér 117

BIERNACZKY SZILÁRD
Maszk és lélek a hagyományos afrikai közösségekben 134

BODNÁR ERZSÉBET
I. Sándor külpolitikája és elképzelése az európai összefogásról, 1801–1805 147

BODOR MÁRIA
Az Orosz Birodalom Dél-Itáliát érintő politikája a bécsi kongresszuson
(1814–1815) 165

BOLGÁR DÁNIEL
Ortodox és status quo zsidók egy kisvárosi gimnáziumban (Orthodox and Status Quo Jewish High School Students in a Town in Hungary) 176

BÚR GÁBOR
Rendszerváltás Dél-Afrikában 193

CSUNDERLIK PÉTER
„Grál hattyú, tárd ki szárnyaid!" – Hazafias „trashköltészet" az 1916-os Háborús antológiában 207

FERWAGNER PÉTER ÁKOS
A „szíriai párt" Franciaországban a Nagy Háború előestéjén és első éveiben ... 220

FISCHER FERENC
A császári Németország katonai együttműködése az I. világháború előtt Chilével, Ecuadorral és Kolumbiával 233

GARADNAI ZOLTÁN
Mitterrand és Gorbacsov. Egy különös barátság története 255

GERŐ ANDRÁS
Magyar esszencialitás – Kései gyászbeszéd Tisza Istvánról..... 272

HÁDA BÉLA
India és az afganisztáni válság (India and the crisis in Afghanistan) 286

HAHNER PÉTER
Lenin kedvenc regénye..... 306

HORVÁTH ZSOLT
Folyó feszültség a száraz Délkelet-Ázsiában: A Mekong 316

IZSÁK LAJOS
A felvidéki magyarság jogfosztásának kezdetei (1944–1945) 334

J. NAGY LÁSZLÓ
A magyar - líbiai kapcsolatok (1969-1989) 349

JUHÁSZ BALÁZS
Magyar kommunisták Olaszországban – az olasz és a magyar hatóságok célkeresztjében 359

JUHÁSZ JÓZSEF
Az etikus külpolitika szép új világa? (The Brave New World of Ethical Foreign Policy?) 374

KICSINDI EDINA
Az Osztrák–Magyar Monarchia és az afrikai gyarmatosítás: gyarmatosítás és nagyhatalmi politika a magyar nyelvű sajtóban a 19. második felében (The Austro-Hungarian Empire and the Colonialism in Africa: Colonialism and Power Policy in Hungarian Newspapers in the Second Half of the 19th Century) 388

KOLONTÁRI ATTILA
A paktum szürke robotosa: Georgij Alekszandrovics Asztahov 409

LIGETI DÁVID
From South Tyrol to Galicia: The Fate of Austro-Hungarian Chief of Staff Franz Conrad von Hötzendorf in Mid-1916 430

M. MADARÁSZ ANITA
A brit propagandapolitika a hidegháborúban. A kezdetek..... 442

MAJDÁN JÁNOS
Vasút az Ipoly völgyében 460

MARSAI VIKTOR
Egy marharablás és következményei Kelet-Afrikában 477

MÁTAY MÓNIKA
Egy világutazó vázlatos portréja: Reményi Ferenc 485

PÁL ISTVÁN
A londoni kiküldetés 495

PRITZ PÁL
Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre 518

RAMACHANDRA BYRAPPA
Tango or Tangle: let us leave Southernization to India 531

RING ÉVA
Józef Piłsudski, aki visszahelyezte Lengyelországot Európa térképére 556

SIPOS BALÁZS
A vizsgálati egységek a történetírásban: egyén és csoport 578

SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR
A gyarmat, mint politikai és társadalmi kísérletek laboratóriuma 597

SZATMÁRI PÉTER
Az osztrák legitimisták az önálló Ausztria védelmében 609

SZÉKELY GÁBOR
Anthony Eden találkozások Hitlerrel és Sztálinnal 632

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT
Az I. Portugál Köztársaság politikai elitjének értelmiségi karaktere 647

SZÍVÓS ERIKA
Egy városi tér hősei: az egyéni emlékezettől a kollektív mítoszokig 666

V. MOLNÁR LÁSZLÓ
II.Katalin belpolitikájának első kudarca 686

VARGA BOGLÁRKA
Miért emelkedik ki a Zöld-foki-szigetek az afrikai országok közül? 703

VARGA ZSUZSANNA
Egy minisztériumalapító miniszter portréja: Dimény Imre 718

VILÁGI DÁVID
Mpande kaSenzangakhona uralmának első 15 esztendeje 733

VONYÓ JÓZSEF
Imrédy Béla memoranduma egy politikai szisztéma kialakítására
a német megszállás után 757

KÖSZÖNTŐ

Tisztelt Professzor Úr, Kedves Pista!

A hetvenedik születésnapodra születő könyv címe eredetileg valami olyasmi lett volna, hogy a „Notre Dame lángjának őre", de a templom leégése után alig pár hónappal ez nem volna igazán szerencsés névadás. Pedig tartalmában nem lett volna kétfenekű a dolog, egyszerűen azt jelezte volna, hogy Te, Tanár Úr, a láng őrzője vagy, az igényességé, az alaposságé, a franciás műveltségé és még sok minden másé, ami sarkaiból kifordulni látszó világunkban csak kevesek erénye. Emlékszem, amikor Pécsről a mi egyetemünkre kerültél, többen is maguknak tulajdonították az ötletet, hogy Veled erősítsünk, ami számomra annak bizonyítéka volt, hogy értékes kollégát kaptunk. Írásaid persze önmagukért beszéltek. Mint volt újságíró nem csupán értelmesen, hanem választékosan és szépen fejezed ki magad, a mai napig nem kell egyetlen mondatodnak sem újra nekigyűrkőzni, hogy megértsük, olyan erény ez, ami nem mindenkinek adatik meg... Halk szavú kolléga és barát voltál mindig, de ez a visszafogottságod a szakmájában nemzetközileg is elismert professzor tudására épült, nem véletlen, hogy a hallgatók is lelkesen beszéltek előadásaidról, szemináriumaidról. Használható tudást közvetíteni nem egyszerű dolog, s hogy mennyire sikerült, arról magad is meggyőződhetsz ebből a kötetből, hiszen számos kiváló tanítványod szerepel a szerzők között.

Nehéz korszakban álltál az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék élén 2007 és 2014 között, s integráló személyiségednek köszönhetően őrizhette meg kis közösségünk a sokak által irigyelt szabad, alkotásra ösztönző atmoszféráját. Tudományszervező fáradozásaidnak köszönhetően pedig tanszékünk határainkon túl is ismertté és elismertté vált. Franciaországtól Tö-

rökországig számos egyetemmel és kutatóműhellyel építettél ki kapcsolatokat, gyakran önfeláldozóan, saját költségedre is ápolva azokat. Azt kívánom, legyen ez a nem általad, de Neked írt könyv is olyan, amire büszke lehetsz Te is, s mi mindannyian, akik hetvenedik születésnapodat ünnepeljük!

A kötet szerzői, szerkesztői és kollégáid nevében: *Búr Gábor*

TABULA GRATULATIONIS

Bertényi Iván
Bertényi Iván ifj.
Besenyő János
Borsodi Csaba
Bottoni, Stefano
Buru Szilvia
Czoch Gábor
Csicsmann László
Csorba László
Dezső Tamás
Dobszay Tamás
Draskóczy István
Dreska Gábor
Erdődy Gábor
Erdősi Péter
Estók János
Feitl István
Fiziker Róbert
Fodor Fanni
Frank Tibor
Gecsényi Lajos
Géra Eleonóra
Glatz Ferenc
Gyóni Gábor
Hadler, Frank
Halmos Károly
Hevő Péter
Horn Ildikó
Jungmayer, Louis Joseph
Kálnoki-Gyöngyössy Márton
Katona Csaba
Kecskés Gusztáv
Kincsi Katalin
Kiss Gy. Csaba
Klement Judit
Kocsev Bence
Kocsev Márton
Kósa László
Körmendi Tamás
Kövér György
Krausz Tamás
Krász Lilla
Lugosi Győző
Manhercz Orsolya
Maruzsa Zoltán
Mezei Bálint
Mészáros Andor
Melkovics Tamás
Mitrovits Miklós
Molnár Antal

Nagy Balázs
Ormos Mária
Pajkossy Gábor
Pálfi László
Petneházi Margit
Pók Attila
Pótó János
Poór János
Prizt Pál
Rákóczi István
Rostoványi Zsolt
Sajti Enikő
Sonkoly Gábor
Stipich Béla
Szijártó István
Szvák Gyula
Tapolcai László
Tarrósy István
Thoroczkay Gábor
Tóth Krisztina
Vadas András
Vajnági Márta
Várkonyi Gábor
Vér Eszter Virág
Vida István
Vițalaru, Adrian
Vogel Dávid
Vörös Péter
Zeidler Miklós

TANULMÁNYOK

ABLONCZY BALÁZS[1]

AZ ALEZREDES[2]

Ki is volt valójában Fernand Vix?

THE LIEUTENANT-COLONEL

Who was Fernand Vix?

A cikk azt igyekszik körbejárni, hogy Vix alezredes, 1918-1919-ben a budapesti antantmisszió vezetője milyen háttérből jött, milyen életpályába illeszkedik be a négyhónapos budapesti küldetés? A katonatisztnek a vincennes-i Hadilevéltárban fellelt személyi dossziéja segítségével igyekszünk bemutatni pályáját és képességeit, amelyek alapján kiválasztották a küldetésére. Vix egész karrierjét a francia gyarmati hadseregben töltötte, a magyar fővárosba vélhetően jó szervezői képességei és kitűnő német nyelvtudása miatt küldték, ahol azonban olyan katonai-diplomáciai turbulenciában találta magát, ami jóval meghaladta képességeit.

The paper aims to profile the career of Lieutenant-Colonel Fernand Vix, head of the Allied Armistice Commission in Budapest between November 1918 and March 1919. The renowned ultimatum named after him led directly to the Communist takeover of 21st March 1919. Vix's personal file, kept in the

[1] Ablonczy Balázs habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

[2] A dolgozat alapjául szolgáló kutatás az MTA-Lendület Trianon 100 Kutatócsoport keretében zajlott.

Service Historique de la Défense archives help to highlight the career and the background of this officer of Alsatian ancestry who was selected for the Budapest mission for his ability in logistics and his excellent German knowledge. However, during his Budapest stay, he found himself very quickly in a diplomatic-military turmoil whose handling largely surpassed his skills.

Kulcsszavak: Károlyi-kormány, forradalom, fegyverszünet, 1918-1919, francia hadsereg

Keywords: Károlyi-government, revolution, armistice, 1918-1919, French Army

✶✶✶

Aligha van ennyire alacsony rangú külföldi katonatiszt, aki ilyen élénken szerepel a magyar történeti köztudatban, mint Fernand Vix alezredes. (Talán csak Rejtő Jenő Potrien őrmestere, akivel Vix életpályájának vannak is közös pontjai, de erről mindjárt.) Neve a Károlyi-kormány bukásához és a Tanácsköztársaság hatalomátvételéhez köthető, franciául is idegen hangzású nevével és a hozzá kötődő rossz emlékekkel megtestesíti mindazt, amit a térség és főleg a magyarság problémái iránt érzéketlen, arrogáns, rossz modorú katonatisztről tudni vélünk.

De ki is volt valójában ez a rossz hírre vergődött katonatiszt? Az alábbiakban visszaemlékezések és elsősorban a francia Védelmi Minisztérium Levéltárának adatai (Service Historique de la Défense) alapján próbáljuk meg rekonstruálni a pályáját, különös tekintettel alig néhány hónapos budapesti tartózkodására, annak megítélésére felettesei részéről és a budapesti misszió általános helyére Vix pályáján.

Fernand Vix 1876. október 26-án született az akkor Németországhoz tartozó Strasbourgban/Strassburgban.[3] Édesanyját Marie-Élise Céline Haas-nak hívták, édesapja nevét a korabeli források németesen írták, Ferdinand-nak. Az

[3] Archives du Service Historique de la Défense (Vincennes), GR 13 YD, 306. dosszié, Fernand Vix személyi anyaga. A továbbiakban valamennyi, Vix életére vonatkozó adat ebből a dossziéból származik. Geburtskunde, Strasbourg, 1895. április 2. Ezt erősíti meg Vix törzslapja is a Becsületrend Francia Nemzeti Levéltárban őrzött iratai között: Fernand, Vix, Léonore adatbázis, http://www2.culture.gouv.fr/public/mistral/leonore_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=COTE&VALUE_1=LH/2730/5 (letöltés időpontja: 2019. június 30.)

apa 1888-ban elhunyt, mert az édesanya másodszor is megházasodott és egy Alfred Albrecht nevű molnárhoz ment hozzá, akivel az elzászi Sand községben lakott, bár nem sokáig, mert 1894 végén ő is elhunyt.[4] A jövendőbeli katonatisztnek tehát volt köze Sandhoz, de nem ott született, ennek ellenére ma is utca van elnevezve róla a településen (és a Vix-szel foglalkozó, egyebekben feltűnően informatív magyar wikipédia-szócikk is ezt a települést adja meg szülőhelyként).[5] Vix fiatalkoráról, családjáról jelenleg nem sokat tudni: a rendelkezésünkre álló iratok szerint 1893-ban az egyik Nancy-i (azaz francia területen lévő) gimnázium diákja volt, és ebben a minőségében kérte a francia állampolgárságot 1893-ban.[6] A katonai pályához vezető útról, az ezzel kapcsolatos motivációkról nincs fennmaradt irat, mindenesetre, az érettségi előtt álló fiatalember országválasztása vélhetően erősen kötődik ahhoz, hogy kötelező katonai szolgálatát nem akarta a német hadseregben leszolgálni. A korban az elzásziak optálása mintegy 160 ezer főt, a lakosság 10%-át érintette az 1871-ben német fennhatóság alá került régióban.[7]

Szülei viszonylag korai halála után a katonai pálya vonzó opciónak tűnhetett a fiatalember számára. 1898 őszén Vix a középmezőny alján végzett a Saint-Cyr-i katonai iskolában (295.-ként az 522 diákból): érdemjegyei alapján elsősorban a topográfiával (katonai térképészet) és a katonai kiképzés instruktori oldalával gyűlt meg a baja, az átlagnál lényegesen jobb eredményei voltak vívásból és taktikai ismeretekből. Az alhadnagyként (sous-lieutenant) végzett fiatal tisztet feljebbvalói is jó katonaanyagnak találták, fizikumát robusztusnak, egészségét jónak és szellemét katonásnak ítélték. Képességei közül kiemelték vívni tudását, illetve zeneszeretetét. Kritikaként annyit fogalmazott meg elöljárója illetve az iskola parancsnoka, Louis Goujat Dit Maillard dandártábornok, hogy a fiatal tiszt a kötelességteljesítésben néha ellankad („zèle: un peu intermittent"), illetve bizonyos önimádat/arrogancia jellemezte („beaucoup d'amour propre").[8] Fontos megemlíteni, hogy minősítési iratain ekkor és

[4] Erről ld. Les séquestres en Alsace-Lorraine. L'Alsacien-Lorrain de Paris, 1917. október 7. 1. (gallica.bnf.fr, letöltve 2019. június 30-án)

[5] Fernand Vix, Wikipédia, https://hu.wikipedia.org/wiki/Fernand_Vix (letöltve: 2019. június 30.)

[6] Archives du SHD, GR 13 YD, 306. dosszié, Fernand Vix személyi anyaga, François Petit békebíró tanúsítványa, Nancy, 1893. július 10.

[7] Ld. WAHL (1971): 57–63.

[8] Archives du SHD, GR 13 YD, 306. dosszié, Feuille de notes (értékelési lap), d. n. [1898. október]

később is egyetlen nyelv ismerete szerepelt, ez pedig a német volt, ami elzászi származása miatt nem meglepő. A fiatal alhadnagyot végzés után az 1822-ben alapított 1. tengerészgyalogos ezredhez (1er régiment d'infanterie de marine) osztották be, amelyet 1900-tól átkereszteltek 1. gyarmati gyalogezredre (régiment d'infanterie coloniale), ennek az alakulatnak a kötelékében maradt 1903-ig, itt léptették elő hadnaggyá, innen került a 2. szenegáli lövészezredhez. Talán felesleges felsorolni az elzászi származású katonatiszt pályájának valamennyi állomását, itt és most legyen annyi, hogy Vix csaknem teljes későbbi karrierjét gyarmati alakulatok kötelékében töltötte, rövid kitérőkkel az egyes magasabb alakulatok vezérkari stábja vagy a vezérkari képesítést nyújtó Hadiiskola (École de Guerre, 1913-1914-ben) vagy a lengyelországi hadszíntér (1919-1920) felé.

A Harmadik Köztársaság hezitáló, alapvetően a XIX. század utolsó évtizedében formát öltő humanista-nacionalista gyarmati politikájának sajátos lenyomata volt a gyarmati alakulatok társadalma: az idevezényelt tisztek sok esetben kalandvágyból, a franciaországi helyőrségi élet unalmából menekülve, sőt annak ellenzékeként fellépve építették ki és szilárdították meg a hatalmasra növő francia gyarmatbirodalmat. Maga a gyarmati hadsereg is tulajdonképpen a fashodai incidens (1898) angolellenes sokkjából nőtt ki, ekkor kapott lendületet a „bennszülött" (indigène) csapatok toborzása. Miközben a francia módszereket a brit tisztek is sokszor fintorogva nézték, sőt a haditengerészet maga is kissé mostohagyerekként kezelte kezdetben alakulatát, a tengerésztisztek pedig lenézték a közéjük eresztett gyalogostiszteket, a gyarmati hadsereg eredményes és sikeres szervezetépítést hajtott végre.[9] Az első világháborús francia erőfeszítésekből a francia gyarmatbirodalom lakosai is kivették részüket: a csaknem 8 millió francia mozgósítottból félmillióan a gyarmatokról kerültek ki.[10] Vix szolgált a kiépülő francia gyarmatbirodalom csaknem valamennyi jelentősebb katonai csetepatéjában a század első másfél évtizedében: Indokínában, Elefántcsonparton, a kínai boxer-lázadás leverésében, illetve rendes kivezényelték Francia Nyugat-Afrikába (két ízben is), illetve az akkor Felső-Szenegálnak is nevezett Nigerbe.

A világháború kitörése az 5. gyarmati gyalogdandár (brigade coloniale) vezérkarához volt beosztva századosként. A világháború első évei alatt szin-

[9] A kérdésről: LEROY (2007): 114–117. ANTIER (2008): 23–25.
[10] Átfogóan ld. FOGARTY (2012). Illetve: DEROO–CHAMPEAUX (2013): 72–78.

tén a gyarmati alakulatokban harcolt, általában vezérkari beosztásokban, de ettől függetlenül 1915. szeptember 28-án megsebesült a combján. Személyi dossziéja jónéhány dicséretet tartalmaz, ezek elsősorban hidegvérét, szervezőképességét és kitartását, a beosztottak iránti gondoskodását emelik ki, illetve szállásmesteri-logisztikai szervezőképességét dicsérik. Vélhetően a sebesülés és a feletteseitől származó dicshimnuszok is közrejátszottak abban, hogy 1915. októberében kitüntették a Becsületrend egyik alacsonyabb, lovagi fokozatával. 1917. július 6-án lépett előre a ranglétrán, lett alezredes, és néhány hónappal később, 1918. tavaszán a Francia Keleti Hadsereg állományába került. A közeg bizonyosan nem volt ismeretlen számára, hiszen a Szalonikiben partra szállt és a balkáni fronton állóháborúba bonyolódó magasabb egység francia alakulatainak nem elhanyagolható része szintén gyarmati ezredekből állt. Személyi dossziéja szerint a hadsereg vezérkarában szolgált, de a neki címzett, napiparancsba foglalt dicséret szerint az egyik támadó hadosztály vezérkari főnökeként „kulcsszerepe volt a bolgár front áttörésében", vélhetően 1918 szeptemberében.

Ebben az állapotban érte felettese, Henrys tábornok parancsa 1918. november 19-én, hogy álljon az élére egy, Budapestre küldendő szövetséges misszionak, hogy ellenőrizze a november 3-i, illetve 13-i fegyverszünet végrehajtását, illetve előkészítse az esetleges francia megszálló csapatok magyarországi felvonulását.[11] Elgondolkodtató az a különbség, amely a számára adott, nagyon határozott utasítások és a parancsnoka által Károlyi Mihály köztársasági elnöknek címzett bemutatkozó levél között van: ez utóbbi szerint Vix feladata a fegyverszüneti konvenció végrehajtásának ellenőrzése, a magyarországi francia csapatok szállítása és ellátásának megszervezése, illetve a francia tiszt „beszámol Önnek missziója végrehajtásáról és azokról a problémákról, amelyekkel eközben találkozik".[12] Ehhez képest Károlyi levelezése szépen mutatja, hogy a Pestre 45 katonájával és tucatnyi tisztjével november 26-án megérkező Vix egyre prepotensebb és ellentmondást nem tűrő modorban tárgyalt Károlyival illetve kormányának tagjaival. Nemcsak egyre pattogósabb stílusban közölte a róla elnevezett jegyzékek tartalmát, hanem hamarosan a kormányzat jóhiszeműségét is kétségbe vonta, sőt 1919 februárjában már sajtópolitikai elvárásokat is megfogalmazott, amennyiben sérelmezte a magyar sajtó egy ré-

[11] A számára adott utasítást ld.: ÁDÁM (1993): 40. sz.
[12] HAJDÚ (1978): 284. (A fordítás a sajátom. *A. B.*)

szének a szövetséges misszióval szembeni hangütését. Ezt a stílust azután beosztottai is átvették Vix gyakori távollétei esetén, így helyettese, Collat őrnagy is hasonló hangnemben utasítgatta a magyar népkormányt.[13]

Ez a magatartás eléggé szíven ütötte a magyar kormányférfiakat is. Emlékirataikban nem emlékeztek túl jó szívvel a francia katonatisztre: Vix: „ostoba, szűk látókörű ember" volt Károlyi szerint, aki „minden kérésünket visszautasította" és újabb és újabb területek kiürítésére adott utasítást, ellenben az „ancien régime embereivel egészen másként bánt". A népköztársaság elnöke némiképp előreszaladt háború utáni emlékezéseiben, amikor így írt: „Vix alezredes, a pétainizmus előfutára" volt és (...) „sötét szövetség alakult itt ki a francia misszió és a tegnapi (és holnapi) németbarátok között, az eredmény pedig, mint látni fogjuk, Magyarország tönkretétele lett".[14] Garami Ernő kereskedelmi miniszter szerint: „ez az úr nem mulasztott el alkalmat arra, hogy a kormánynak kellemetlenkedjék" és személyesen ő is „reakciós hajlandóságból" összeszűri a levet az arisztokráciával és az haute finance-szal és bolsevista kormányként denunciálja a kabinetet Párizsban.[15] Böhm Vilmos hadügyminiszter is hasonló húrokon játszott, ő emlékezéseiben külön fejezetet szentelt a francia misszióvezetőnek: szerinte „Vyx [Vix] alezredes, tudatlan, belsőleg is brutális érzésű, a rojálista ellenforradalommal szimpatizáló katonatiszt" volt, aki „közgazdasági kérdésekben annyira járatlan, mintha soha az ország hírét sem hallotta volna. Föllépésében a győző brutalitása nyilatkozik meg".[16] Későbbi szemrehányásaiban Böhmnek annyiban mindenképpen igaza volt, hogy Vix relatíve alacsony sarzsija (a környező országokban mindenütt legalábbis tábornokok voltak a szövetséges missziók vezetői) nem sokban segítette az magyar kormány által átadott panaszok elintézését.

Anélkül, hogy Vix budapesti tartózkodásának valamennyi diplomáciatörténeti fordulatára kitérnénk (megtette ezt már Vadász Sándor[17], Peter Pastor/Pásztor Péter[18] illetve Ormos Mária[19]), néhány szempontot érdemes figyelembe venni. Egyfelől a fentebb idézett, anyagukat jobbára a hatvanas évek vége

[13] Ennek változásait ld. uo.: 302-303., 319., 343., 376-377., 405-406.
[14] KÁROLYI (1982): 156., 419.
[15] GARAMI (1989: 107.
[16] BÖHM (1923): 113.
[17] VADÁSZ (1969): 239–265.
[18] PASTOR (1970): 481–498.
[19] ORMOS (1983): 95–105.

és hetvenes évek közepe között összeállító tanulmányok lényegesen kedvezőbb képet közvetítettek Vix alezredesről, mint amit a korábbi – főleg a fentebb is idézett visszaemlékezés-irodalomra támaszkodó – történeti hagyomány rögzített. Elbeszélésükben egy, a kormányzattal szemben sokszor valóban nyers, ám felettesei irányában a magyar szempontoknak nagyobb teret adó katonatiszt alakja bontakozik ki, jóllehet Vix némileg hiszterikusnak ható lépései előtt az idézett szerzők is némiképp értetlenül állnak. Utóbbiak közé tartozott kétmillió töltény azonnali leszállítása március elején[20], minden állami és titkos magántávirat ellenőrzésének követelése már decemberben[21] vagy a már említett sajtópolitikai igények februárban. Ezzel Vix jócskán túlterjeszkedett hatáskörén – ami egyúttal választ ad arra a kérdésre is, hogy egy ilyen, viszonylag alacsony beosztású katonatisztnek milyen akciórádiusza volt 1918–1919 Budapestjén. Párizs és Belgrád felé nem sok, a magyar kormány felé annál több.

Vix működésének négy súlyponti eleme volt csaknem napra pontosan négyhónapos budapesti küldetése alatt. Ezek időrendben:

– a magyarországi szövetséges megszállás szervezése, logisztikájának biztosítása,
– a német Mackensen-hadsereg internálásának kikényszerítése a magyar hatóságoktól,
– a fegyverszüneti konvenció folyamatos újraértelmezése és ennek megfelelő demarkációs vonalak elfogadtatása,
– a magyar-román konfliktus alacsony szinten tartása, illetve a semleges zóna ideájának elfogadtatása, ami végülis a Berinkey-kormány bukásához vezető márciusi Vix-jegyzékbe torkollott.

Az elsőről gyakorlatilag a misszió megérkezése utáni napokban kiderült, hogy nem fog megvalósulni, haderő és logisztikai lehetőségek, illetve végső soron érdektelenség hiányában.[22] A Mackensen-hadsereg fogósabb kérdés volt, gyakorlatilag ez volt az egyetlen ügy, amelyben a magyar kormány nem teljesítette a fegyverszünet feltételeit és nem internáltatta a Délkelet-Európából visszavonuló német hadsereg tagjait. Elég hamar világossá vált, hogy erre a magyar karhatalom és katonaság egyszerűen nem képes, és ezt még a francia fél is belátta – bár Vix közvetlen felettese, Henrys tábornok és talán maga

[20] PASTOR (1970): 494–495.
[21] VADÁSZ (1969): 251.
[22] ORMOS (1983): 89.

Franchet d'Esperey is szívesen vette volna, ha ezzel öregbíteni lehetett volna a meglehetősen másodrangúként kezelt Keleti Hadsereg háborús érdemeit. A franciák végül a maguk részéről megelégedtek a hadsereg parancsnokának fóti, majd futaki jelképes internálásával. (Az internálással kapcsolatban figyelmet érdemlő mozzanat, hogy a csaknem 170 ezer német katona leszerelésének tervezett tiszántúli övezete feltűnően egybeesett a majdani semleges zóna határaival – némi, Cegléd-Hatvan vonaláig nyúló kiszögelléssel.[23] A másik két probléma kezelésével Vix folyamatos konfliktust vállalt a magyar kormányzattal és végzetesen rombolta a szövetségesek imázsát a magyar közvélemény előtt. 1918. december 3-i, a magyar-csehszlovák demarkációs vonalat bemutató első jegyzéke még Károlyiból is olyan választ csihol ki, amelyben az elnök az ország „ezeréves határairól" és „területi egységéről" írt, a vonal december 23-i részletezésére adott 28-án írott válaszában pedig gúnyosan idézőjelbe tette a „Szlovákia történelmi határai" fordulatot és a magyar állam „csodálatos földrajzi egységét" hangsúlyozta.[24] Ha Vix végül ki is kényszerítette a magyar kormányzatból a területátadásokat, személyes kapcsolatrendszere ellehetetlenült Budapesten, mind a bal-, mind a jobboldal felé. Ráadásul felettesei folyamatosan éreztették vele, hogy meglátásai, a magyar–román konfliktusban elfoglalt, legalábbis mérlegelő álláspontja – amelyet a közvélemény felé érthető okokból nem képviselhetett – nem találkozik feltétlen egyetértésükkel; Berthelot tábornokéval és a párizsi békekonferencia akaratával semmiképp. Talán ennek is betudhatók a forrófejű – és egyébként több esetben felettesei egyetértése nélkül meghirdetett – szankciók. Ezt a feszültséget az igen kevés diplomáciai érzékkel rendelkező gyarmati katonatiszt nem tudta kezelni. A tiszántúli semleges zóna ötlete pedig megpecsételte budapesti működését. Egyes visszaemlékezők szerint nyersesége, Károlyinak a zóna politikai határokkal való egybevethetőségét firtató kérdéseire adott, akár faragatlannak is nevezhető válaszai alapvetően járultak hozzá Berinkey Dénes kormányának bukásához és a kommunisták hatalomra jutásához. („Das ist mir ganz egal" – mondta állítólag a kommunisták megerősödésével fenyegető Böhm Vilmosnak.[25])

A kommunisták hatalomra jutása után Vix helyzete gyorsan ingataggá vált – Böhm arra is emlékezni vélt, hogy az alezredes szinte sírva könyörgött

[23] Uo. 97.
[24] HAJDÚ (1978): 302–303., 304–305., 343., 352.
[25] RÁNKI (1988):188. Az epizódot nem említi, de lényegét megerősíti BÖHM (1923): 240.

neki, védje meg Andrássy úti lakását a tüntetőktől.[26] Az elkövetkező napokban a katonatiszt ugyan még találkozott a tanácskormány vezetőivel, de a március 24-i beszélgetés java a missziót ért incidensek körül forgott, de ezek igazából csak arra szolgáltak, hogy a misszió már eldöntött távozását alátámasszák.[27] Március 26-án délután a misszió, élén Vix-szel elhagyta Budapestet: az alezredes külön panaszkodott erről szóló jelentésében a 16 órás vonatútra és a legénység között osztogatott francia nyelvű kommunista szórólapokra, amelyeket szükségesnek tartott jelentéséhez is mellékelni.[28]

Felettesei mindenesetre elégedettek voltak budapesti működésével: az Armée de Hongrie 319. számú napiparancsa 1919. május 10-én kiemelte, hogy milyen ügybuzgalommal járt el a fegyverszünet betartatásakor, illetve, hogy milyen „szépen viselkedett március 21. és 26. között, a bolsevista zavargások idején, érvényesítette akaratát a forradalmárokkal szemben és alárendeltjeinek a nyugodtság és a határozottság szép példáját adta". Ezt a nézetet azonban nem mindenki osztotta. Vix személyi dossziéjában fennmaradt néhány ellentétes vélemény: Paul de Lobit tábornok, az Armée de Hongrie parancsnoka a dicséretei mellé még becsúsztatott egy megjegyzést Vix „némiképp érdes" stílusáról a magyar kormánnyal szemben.[29] Antoine Charpy tábornoknak, Franchet d'Esperey vezérkari főnökének pedig fellelhető egy jegyzete, amelyben igyekszik megvédeni Fernand Vixet a „Zilah és Ciucea" (így!) térségében 1919 január-februárjában kialakult magyar-román konfliktus kezelésével kapcsolatos vádaktól. A kritikákat nem mellékelték a személyi anyaghoz, de úgy tűnik, hogy Patey tábornok, Berthelot beosztottja túlzott magyarbarátságát rótta fel neki 1919. február elejei feljegyzésében. Charpy megfogalmazása szerint a – bár a bekövetkezett összeütközéseket nem kell eltúlozni –, a román csapatok folyamatosan megsértették a fegyverszünet feltételeit, így a felelősség egy része a románokra is hárul, amennyiben felhatalmazás nélkül lépték át a fegyverszüneti vonalat. Bár az utókor Charpy értékelésének további része mellé („Sikerült fenntartania a rendet egy zavargásoktól sújtott régióban és városban") nyilván tudna tanulságos glosszákat illeszteni.[30] Mindenesetre Vixet nemsokára átirányították a lengyelországi francia katonai misszióhoz, és részben itteni

[26] BÖHM, 1923: 255.
[27] ÁDÁM (1993): 298. sz. 7. melléklet.
[28] Uo. 1. sz. melléklet
[29] Archives du SHD, GR 13 YD, 306. dosszié, Paul de Lobit értékelése, 1919. május 15. 38. f.
[30] Uo. Charpy tábornok feljegyzése, Párizs, 1919. február 25.

működése nyomán kapta a Becsületrend tiszti fokozatát. Karrierje komótosan haladt előre: 1921-ben ezredes lett, 1928-ban dandártábornok, 1933-ban pedig vezérőrnagy (général de division). Szolgált Madagaszkáron, Libanonban és Szíriában, idővel tanácsadói-közigazgatási feladatokat is bíztak rá (tagja volt például a Gyarmatok Konzultatív Védelmi Tanácsának – Comité Consultatif de Défense des Colonies). Személyi anyaga több egészségügyi lapot is tartalmaz, eszerint a húszas évek végétől egyre többet betegeskedett, 1935-ben közepén emiatt maga kérte a rendelkezési állományba helyezését. A második világháború kitörésekor reaktiválták és a Párizs közelében, Sceaux környékén állomásozó 54. gyaloghadosztály vezetését bízták rá: néhány hónappal később, 1939 végén ismét rendelkezési állományba helyezték, valószínűsíthetően egészségi okokból. A tábornok 1941. március 21-én hunyt el a németek megszállta Párizs külvárosában, Neuillyben, napra pontosan 22 évvel a Tanácsköztársaság hatalomátvétele után. A katonatiszt agglegény volt, gyermekei nem születtek. Egy húszas évekből származó dokumentumon Strasbourg-ban élő nővére szerepelt a legközelebbi családtagjaként.[31]

Fernand Vix magyarországi négy hónapjának summázataként több megközelítés is kínálkozik. Az első az elvárások szintje: felettesei azért küldték Budapestre a jó referenciákkal bíró, bár nem különösebben kiugró képességű katonatisztet, mert jó logisztikus hírében állt, és mert kitűnően beszélt németül. Arra lett kiválasztva, hogy szállásmestere legyen a Magyarországra érkező antant-haderőnek és betartassa (illetve a szövetségesek számára kedvezően értelmezze) a belgrádi fegyverszüneti konvenció előírásait. Ehhez képest hamarosan szembesülnie kellett a magyar kormányzat és a közvélemény elvárásaival, eredeti céljainak lenullázódásával, a viszonylag alacsony rangjából következő, hierarchián belüli helyével. Emellett olyan diplomáciai-katonai turbulenciában találta magát, amelynek kezelésére sem képzettsége, sem személyes tulajdonságai nem, vagy csak csekély mértékben tették alkalmassá. Bár Párizs és Belgrád felé folyamatosan közvetítette a magyar fél elvárásait, kifelé ebből vajmi keveset mutathatott, ami tartósan megalapozta rossz viszonyát a magyar kormányzat illetékeseivel és valószínűleg táplálta saját belső feszültségeit is. A megközelítés második szintje a lehet a francia gyarmati hadsereg szocializáló hatása, az elzászi eredet elemzése és ennek hatása budapesti mű-

[31] Uo. Fiche matriculaire

ködésére – ehhez azonban kevés a rendelkezésünkre álló forrás és feldolgozás. A harmadik szint pedig az emlékezeté lehet: hogyan és miképpen vonult be a hazai emlékezetbe az a katonatiszt, akinek nevéhez talán a legszorosabban kötődik a trianoni országcsonkítás, miközben nem főszereplője, csupán statisztája volt ennek az eseménysornak.

Kiadatlan források:

Archives du Service Historique de la Défense (Vincennes), GR 13 YD, 306. dosszié, Fernand Vix személyi anyaga

Felhasznált irodalom:

ÁDÁM, Magda (éd.): Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918-1932. Vol. I. Akadémiai, Budapest, 1993.

ANTIER, Chantal: Le recrutement dans l'empire colonial français, 1914-1918. Guerres mondiales et conflits contemporains, (230.) 2008. 2. sz. 23–36.

BÖHM, Vilmos: Két forradalom tüzében. Verlag für Kulturpolitik, Wien, 1923.

DEROO, Éric – CHAMPEAUX, Antoine : Panorama des troupes coloniales françaises dans les deux guerres mondiales. Revue historique des armées (271), 2013, 72–78.

FOGARTY, Richard S.: Race and War in France: Colonial Subjects in the French Army, 1914–1918. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2012.

GARAMI, Ernő: Forrongó Magyarország. Primusz, Budapest, 1989.

HAJDÚ, Tibor (szerk.): Károlyi Mihály levelezése. I. köt. Akadémiai, Budapest, 1978.

KÁROLYI, Mihály: Hit, illúziók nélkül. Európa, Budapest, 1982.

LEROY, Benjamin: Les troupes de marine en Afrique à la fin du XIXe siècle : le cas du Soudan français. Revue historique des armées (247), 2007. 114–117.

ORMOS, Mária: Padovától Trianonig. Kossuth, Budapest, 1983.

PASTOR, Peter: The Vix Mission in Hungary, 1918-1919: A Re-Examination. Slavic Review. Vol. 29, No. 3 (Sep., 1970). 481-498.

RÁNKI, György (főszerk.): Magyarország története, 1918-1919, 1919-1945. 8/1. köt. Akadémiai, Budapest, 1988.

VADÁSZ, Sándor: Vix és Károlyi. Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 2. sz. 239–265.

WAHL, Alfred: A propos de l'option des Alsaciens-Lorrains en 1871-1872. Annales de Démographie Historique Année 1971 (1972) 57–63.

ANDREIDES GÁBOR[1]

A FASIZMUS ÉS A SZICÍLIAI MAFFIA

Bevezetés

Száz esztendeje annak, hogy 1919. március 23-án egy meglehetősen furcsa és sokszínű társaság gyülekezett a milánói San Sepolcro téren. A néhány száz összegyűlt – akik között felbukkantak egykori szocialisták, forradalmi szindikalisták, nacionalisták éppen úgy, mint az arditók[2] bizonyos csoportjai – az Olasz Harci Fasciók (Fasci Italiani di Combattimento) megalapításával új fejezetet nyitottak Itália politikatörténetében. A téren összegyűltek fellépése új irányt szabott az olasz belpolitikának. Törekvésük, hogy meghatározzák, és csak ők határozzák meg az olasz politikai-társadalmi fejlődést, sikeres volt. A fasiszta mozgalom – ekkor még szigorúan nem politikai párt, mondhatni „antipárt" – minden tekintetben új stílust honosított meg Olaszországban.

Milliók kezdtek ismerkedni egy újfajta (fizikai) megjelenéssel, fekete ingekkel és törökös fejfedőkkel (fez), a halálfejes jelvényekkel,rövid, harcias jelmondatokkal teleírt zászlókkal. Újdonságot jelentett a lényegre törő nyelvezet, a többes szám első személyű igealakok („akarjuk/vogliamo"; „cominciamo/

[1] Andreides Gábor a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos kutatója.

[2] Az arditókról bővebben lásd Horváth 2012=Horváth Jenő: A fasizmus forrásvidékéről. Az arditók. In: http://www.grotius.hu/doc/pub/CNJVDX/2012_168_horvath_jeno_a_fasizmus_forrasvidekerol.pdf (Utolsó letöltés: 2019. május 25.)

kezdünk"; „crediamo/hiszünk" „háborút üzenünk"/„dichiariamo guerra"[3]) gyakori használata. Ez egyrészt frissítően hatott, hiszen a liberális Olaszország politikusainak bonyolult szónoklatait kevesen értették, másrészt a rövid, egyszerű, érthető üzenetek türelmetlen ismétlése nagy tömegek számára is világossá tette mindazt, amit a fasiszták a kezdetekkor úgy fogalmaztak meg, hogy *„Mi vagyunk azok, akiket megillet az utódlás, mert mi voltunk azok, akik a háborúra ösztökéltük az országot, és mi is vezettük el a győzelemig."*[4]

Az első fasiszták (fascisti della prima ora) abban is különböztek az őket megelőző politikusi generációtól, hogy radikálisan eltérően ítélték meg a fennálló politikai viszonyokat, másképpen látták az ország előtt álló feladatokat. Ebből következőleg jelentősen eltérő megoldásokat is javasoltak a problémák orvoslására. A San Sepolcro téren összegyűltek végleg szakítottak volna a múlttal, nagy súlyt fektettek a mindent elsöprő, radikális modernizálásra. Különállóságuk abban is megmutatkozott, hogy Mussolini és kezdeti elvbarátai erősen republikánus és antiklerikális meggyőződésűek voltak. A világháborúból ugyan győztesen kikerülő és területileg is megnagyobbodott Olaszország súlyos gondokkal küszködött. A változás benne volt a levegőben, ettől függetlenül ez a furcsán hangos, politikai szempontból is különböző társaság nehezen kapott országos figyelmet. Különösen igaz volt ez Szicíliára.

Szicília és a fasizmus

Annak ellenére, hogy az első fasiszta fasciók[5] Szicíliában már 1919 őszén ismertek voltak, a mozgalom nehezen hódította meg a Földközi-tenger legnagyobb szigetét. Az okok sokrétűek. Közrejátszott ebben a pártrendszer kiala-

[3] Benito Mussolini: Discorso per la fondazione dei Fasci di Combattimento (Milano, 23 marzo, 1919) In: Renzo DE FELICE (szerk.): Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945 Einaudi Tascabili, 2001, 16-18.

[4] DE FELICE (2001): 16

[5] Maga a fascio (lat. fasces) kifejezés nem volt ismeretlen a múlt század elején Olaszországban. A fasizmus kétségtelenül „kisajátította" az elnevezést és magához láncolta, ám ettől függetlenül az már az első világháborút megelőzően létezett hasonlóan gondolkodók politikai csoportjának megjelölése, elnevezése értelemben. Ilyen egységet alkottak a nagyobb politikai súly biztosítása érdekében példának okáért, azok az orvos végzettségű parlamenti képviselők, akik 1906-ban hozták létre csoportjukat (fascio medico parlamentare). Bővebben: Richard J. B. BOSWORTH : *L'Italia di Mussolini 1919-1945* Le Scie Mondadori, 2005, 128

kulatlansága, hiszen a modern értelemben vett politikai pártok még nemigen léteztek. De tradicionálisan a nagyipar, a munkástömegek, alkalmakként pedig a szakszervezetek-munkásegyesületek hiányát szokták az elsők között megemlíteni. Való igaz, hogy az ország ipari fejlettsége, a gyárak-üzemek jelentősége összehasonlíthatatlanul nagyobb volt északon. Ennek ellenére azonban léteztek baloldali elkötelezettségű, szocialista színezetű mozgalmak, amelyek meg kívánták változtatni a hatalmas földbirtokokra alapuló évszázados szicíliai struktúrákat. Az 1800-as évek végére, 1900-as évek elejére ugyanis egyre súlyosabbá váltak a bántó egyenlőtlenségből fakadó ellentétek a nagybirtokosok és a szegényebb, földnélküli szicíliaiak között. A magántulajdon természetesen szent és sérthetetlen volt, így a háborút követő zűrzavaros esztendőkben radikálisan jobboldali politikai mozgalmak hiányában a földfoglalások elleni védekezést továbbra is a régi, „ismert" szereplők látták el.

1922. október 28-án Benito Mussolini Olaszország miniszterelnöke lett. Mussolini kormányalakítási megbízását közvetlenül megelőző „marcia su Roma" folyamatában a szicíliai fasiszták részvétele elhanyagolható volt. Néhány nappal később, az október 31-én megalakult koalíciós kormányában azonban már részt vettek szicíliai politikusok, igaz egyikük sem volt tagja a fasiszta pártnak. Ernesto Vassallo San Cataldóban (Caltanisetta) született, és a külügyminisztérium államtitkáraként, míg a szicíliai származású, de római születésű Giovanni Antonio Colonna di Cesar posta és távközlési miniszterként tevékenykedett. A cataniai Gabriello Carnazza miniszter a közmunkákat felügyelte, míg az Augustában (Siracusa) született Mario Orso Corbino a nemzetgazdasági miniszteri feladatokat látta el. Mussolini kezdeti szicíliai munkatársai közül a legismertebb – minden kétséget kizárólag – az a Giovanni Gentile volt, aki Castelvetrantóban (Trapani) látta meg a napvilágot, és közoktatási miniszterként jelentős oktatási reformok fűződtek nevéhez.[6]

Az 1922 és 1924 közötti időszak Olaszország történelmében a fasizmus „demokratikus" időszaka. Az elnevezés megtévesztő lehet, pedig nem az: a fasiszta párt demokratikus módon, a parlamenti játékszabályok betartásával került hatalomra. A kormányalakítási megbízást elnyerő Mussolini megalakuló kabinetjét kezdetekben számos politikai párt támogatta. Sokat sejtető és az eljövendőből ízelítőt nyújtó változásokat csak 1924-től lehetett érzékelni. Eb-

[6] https://storia.camera.it/governi/i-governo-mussolini (Utolsó letöltés: 2019. május 26.)

ben az évben oszlatták föl a parlamentet, új választásokat írtak ki lényegesen megváltozott körülmények között. A soron következő politikai megmérettetést már az új választási törvény (legge Acerbo) szerint rendezték, amely alapvető átalakulást eredményezett a politikai életben. Ennek lényege az volt, hogy az a lista, amely többséget szerez a voksolás során, megkapja a mandátumok hatvanhat százalékát.[7] Ez a rendszer egyértelműen Mussolini kormányfőnek kedvezett. A miniszterelnök, a fasizmus vezére (duce del fascismo) a sokakat kétségtelenül megnyerő, nemzeti összefogás jelszavának folyamatos hangoztatása mellett felvetette a listára (listone nazionale) az ismert és demokrata politikusok neveit, hogy ezzel elnyerje a vele szembefordulók bizalmát. Kijelentette továbbá, hogy egészen egyszerűen ellenségnek tekinti azokat a pártokat, amelyek országos listát állítanak. E nem is igazán burkolt fenyegetettségnek köszönhetően a polgári politikusok egy része a fasiszták listájára iratkozott fel. A demokrata, parlamentáris, liberális Olaszországot végérvényesen feledni kívánó Mussolini – útban a totális diktatúra kiépítése felé – a Minisztertanács fölé helyezte magát, ellehetetlenítve ezzel a parlament törvényhozói funkcióját. Az új, többségi elven alapuló választási rendszernek köszönhetően 1925-ben Mussolini kiiktatta az 1848-as liberális Albertino-alkotmányt[8], és nagyon gyors ütemben folytatta útját a diktatúra megteremtése felé[9].

Annak ellenére, hogy Szicíliában a fasiszta lista sikerrel szerepelt[10], még így sem – vagy csak a felszínen – sikerült a sziget (Szicília) politikai-társadalmi viszonyait megváltoztatni, a fasizmus nem tudott igazából megkapaszkodni a szicíliai tudatban. Ennek oka a szicíliaiak hagyományos különállóságában, és – részben – a maffiában rejlett.

[7] TAKÁCS-MANDÁK Fanni – NUBER István: *Az olasz képviseleti demokrácia* Dialog Campus Kiadó, Budapest 2017 In: https://akfi-dl.uni-nke.hu/pdf_kiadvanyok/web_PDF_Az_olasz_kepviseleti_demokracia.pdf (Utolsó letöltés: 2019. május 26.)

[8] Az 1848-ban, a szárd király Károly Albert (Carlo Alberto) által kibocsátott alkotmányról bővebben lásd: TAKÁCS-MANDÁK – NUBER (2017): 18.

[9] TAKÁCS-MANDÁK – NUBER (2017): 26-27.(Utolsó letöltés: 2019. május 26.)

[10] 1924-ben a 703943 szavazó közül 484811 szicíliai szavazott a listára. In: Giovanni TESSITORE: *Cesare Mori. La grande occasione perduta dell'antimafia*. Luigi Pellegrini Editore, Cosanza 1994, 85

Két dudás egy csárdában?

Közel két éve volt már miniszterelnök Mussolini, amikor 1924. május 5-én a „Dante" páncélos hajó fedélzetéről Szicília földjére lépett[11]. A kormányfő személyes jelenlétével a továbbiakban sem gyakran tüntette ki a szicíliaiakat, hiszen következő, és egyben utolsó látogatására tizenhárom esztendővel később, 1937. augusztus 9. és 20. között került sor.

Mussolini 1924-ben, rögtön a megérkezését követően a palermói királyi palota erkélyéről szólt az őt váró tömeghez. Beszédében a kötelező udvariasság verbális kifejezésén kívül (nemes Palermó, szicíliaiak dicsőséges helytállása a gyarmati háborúkban és az első világháború küzdelmeiben) olyan témákat is érintett (a víz, az infrastruktúra, és a nagybirtok problematikája), amelyek méltán tartottak számot a maffia érdeklődésére.[12]

És, hogy a szigetlakók, és ezen belül a maffia[13] – legalábbis eleinte – milyen álláspontra helyezkedhetett?

„... meghökkent és enyhén csúfondáros magatartást tanúsított. Ugyan kik ezek a feketeinges, különös fickók, azzal a faramuci, csálé, törökös tökfödővel a fejükön? Tán csak nem képzelik, hogy hipp-hopp, elsuvaszthatják ellenfeleiket szép csöndesen azokkal a nevetséges husángjaikkal? Ugyan már, a nyesett csövű farkas ölő flinta, a „lupara" néhány jól irányzott lövésével egyszer s mindenkorra elintézhetők, s akkor aztán nyugton maradnak, ha kimúlnak ebből az árnyékvilágból és siralomvölgyből, s alulról szagolják az ibolyát. Aztán a maffia egyre inkább aggodalomba esett, s végül, amikor látszott, hogy a diktatúra szívósan gyökeret ver, fölajánlotta szolgálatait."[14]

A maffia krónikája tipikusan az a terület ahol megkerülhetetlenek az anekdoták, a sokak által ismert szellemes és rövid történetek. Olyan elbeszélések ezek, amelyek valóságtartalma hitelt érdemlően ugyan nem bizonyítható, mégis mindenki meg van győződve azok igazáról, illetőleg olyan legendáké,

[11] TESSITORE (1994): 81

[12] Az 1924. május 5-én elhangzott beszédet lásd Benito Mussolini: Al popolo di Palermo (5 maggio 1924) In: http://www.adamoli.org/benito-mussolini/pag0252-01.htm (Utolsó letöltés: 2019. június 1.)

[13] A maffia történetére, szerkezetére, társadalmi beágyazottságára vonatkozólag lásd KATONA Brigitta: *Maffia. Az olasz Dél keresztje*. Underground Kiadó, 2001

[14] Giuseppe FAVA: *A szicíliai maffia* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1985, 18-19

amelyeknek nincs sok köze a valósághoz, mégis mindenki hisz bennük. Az ilyen mítoszokat tanulmányunk sem kerülheti meg, tehát íme az egyik feljegyzés arról, hogyan nézhetett ki Mussolininek és a szicíliai maffia fejének találkozása 1923-ban:

„Rebesgetnek egy adomát, úgy fest, hogy lényegében igaz. Az idő tájt a leghatalmasabb, legbölcsebb, leginkább tiszteletre méltó maffiavezérnek egyhangúan don Calogero Vizzinit[15] tartották; ez a nagyfőnök – dúsgazdag villalbai gazdálkodó – alacsony termetű volt, csaknem galambősz, télen-nyáron koromfekete öltönyt viselt, fekete nyakkendőt és fekete kalapot. Kebelbarátságba keveredett képviselőkkel, honatyákkal és miniszterekkel; ezek közül igen sokan tudták, hogy képviselővé választásukat ennek a kurta és komor gazdálkodónak köszönhetik, aki soha tíz szónál többet ki nem ejtett a száján egyvégtiben, akkor is többnyire tájszólásban beszélt.[...] 1923-ban, a fasiszta hatalombitorlók Rómába történt bevonulása után egy évvel don Calogero Vizzini, a délvidék vitathatatlan maffia-nagyfőnöke, rendületlenül koromfeketébe öltözötten elrobogott vonaton Rómába, különféle prelátusok és milicíaparancsnokok tájékoztatásai után kihallgatást kért a Palazzo Veneziában, mondván, hogy főbenjáró fontosságú dolgokat szándékozik tudatni Mussolini úrral. Mussolini a Földgömb-teremben fogadta őkelmét, abban az óriási hodályban, amelynek egyik sarkában íróasztal árválkodott, mellette roppant földgömb, mögötte pedig dúsan párnázott karszék, s azon trónolt a Duce. Az olasz nép nagyvezére szúros szemmel nézte, hogy tipeg át a gigászi csarnokon ez az aprócska, titokzatos, feketébe öltözött férfiú, aki még a kalapját se vette le a kobakjáról, vadonatúj cipője viszont minden egyes lépésnél éktelenül csikorgott.

Csókoljuk a kezit! – köszönt don Calogero Vizzini illedelmesen. – Én vónék a maffia főnöke; uraságod sose aggódjék Szicíliáért; a szicíliaiakból egytül egyig szépszerivel fasisztát csinálunk! Mi parancsolunk!

Mussolini némán hallgatta, majd megrázott egy csengettyűt, és belépett egy rendőr százados.

Fogjátok el ezt az embert – adta ki a parancsot. – Vigyétek egy lakatlan szigetre. Vessetek börtönbe mindenkit a falujából, aki a háza körül fél kilométer sugarú körben lakik."[16]

[15] Részletesen Fabio IADELUCA: *Cosa Nostra. Uomini d'onore* (prefazione di Vincenzo Macri) Armando Curcio Editore, 2010, 437-439

[16] FAVA (1985): 19-20

A maffiaellenes küzdelem szempontjából mérföldkő volt Mussolini 1924-es szicíliai látogatása. A központi állam részéről tapasztalható igen határozott fellépés valóban ezt követően indult meg, amelynek központi figurája, az események irányítója Cesare Mori prefektus volt. Mori 1872-ben született az ország másik „végében" Paviában. Tizenhét évesen kezdte katonai karrierjét, amely ígéretesen indult ugyan, ám nem sokkal később egy elöljáróival történt konfliktust követően félbe is szakadt.[17] A fiatalember rövid kitérőt követően a rendőrség kötelékében folytatta karrierjét, Bariban, Ravennában, majd Szicíliában, ahol kinevezték Trapani prefektusává.[18]

1924-ben tavaszán Szicília a kormányfői látogatás lázában égett. Két nappal Palermóba érkezését követően, május 7-én a Duce a szicíliai fővároshoz közeli, albánok alapította Piana dei Greci (Piana degli Albanesi) településre látogatott. Ez a település a közvetlen környezete több szempontból figyelemreméltó Szicíliában. A kisváros nem csak néprajzi, kulturális és nyelvi különállása miatt, hanem politikai szempontból is érdekesnek tűnhetett az ide látogató miniszterelnök számára. Itt ugyanis érezhető volt a szigetre ebben az időben nem jellemző baloldali, szocialista szimpátia. A „forradalmi" érzelmek kordában tartása nagyrészt a város vezetésének, azon belül pedig különösen annak első emberének volt köszönhető. Piana dei Greci élén ekkor az a Francesco Cuccia (don Ciccio Cuccia) állt, akiről a kormányfőn kívül mindenki tudta, hogy a szicíliai maffia egyik nagyhatalmú vezetője.[19] A látogatás idejére, az esetleges problémák elkerülése végett Cesare Mori[20] – immár palermói prefektusként – jobb híján megduplázta a Mussolini kocsiját kísérő rendőröket, ezenfelül pedig kötelezte a polgármestert (podestà[21]), hogy a miniszterelnököt a személygépkocsijában is kísérje. Don Cuccia ekkor fordult a miniszterelnökhöz, és így szólt: „Mi szükség volt ennyi rendőrre?"[22] Ezt követően pedig embereihez szólt: „Senki a haja szálát se érintse Mussolininek, barátomnak, a világ

[17] TESSITORE (1994): 51-52

[18] Uő, 65

[19] TESSITORE (1994): 80

[20] A szigora, keménysége és határozottsága miatt nem alaptalanul „vasprefektusnak" becézett Mori (1871-1942) a maffiaellenes küzdelmek egyik első, meghatározó alakja volt. Életéről, pályájáról lásd: TESSITORE (1994)

[21] A fasizmus idején a helyi önkormányzat központi kormány által kinevezett vezetője. A *podestà* egyesítette az addig a polgármester, városi tanács és más szervek között felosztott államigazgatási funkciókat.

[22] TESSITORE (1994): 80

legjobb emberének!”[23] Mussolinit meglehetősen zavarta a gondolat, hogy őt a maffia védi, és a – történet szerint – Palermóba visszatérve utasította Morit, hogy tartóztassa le Cucciát.[24] Jól hangzik ez a történet is, igazságelemei is vannak, de összességében nem teljesen igaz.

Mussolini előtt – annak ellenére, hogy érdemi, részletes információi még nem lehettek a kérdésben, de Szicíliába érkezésekor – minden bizonnyal nem volt ismeretlen a maffia-jelenség. Bizonyosan tisztában volt azzal, hogy a maffia létezik, valamint nagy valószínűséggel azt is tudta, hogy ezer szállal kötődik a helyi politikához. Rómába hazatérve konzultált a rendőrség és a belügyminisztérium vezetőivel és ezt követően, 1924. május 28-án – az akkor magánemberként Firenzében, és nem Szicíliában élő – Cesare Mori hivatalos táviratban értesült arról, hogy reaktivizálják, és immáron harmadik alkalommal a szicíliai Trapaniba vezénylik.[25]

A megfelelő ember kiválasztása, és hatalommal való felruházása azért is fontos volt, mivel Mussolini számára nehéz időszakot jelentett az 1924-25-ös esztendő. A belpolitikában a legnagyobb vihart a baloldali Giacomo Matteotti[26] elrablása, meggyilkolása, majd az azt követő országos politikai tiltakozás, az úgynevezett „aventinusi kivonulás”[27] jelentette, amelynek következtében tényleg „úgy látszott, a fasizmus dögrováson van”.[28]A kormányfő végül legyűrte a súlyos alkotmányos válságot és tovább folytatta diktatúrájának kiépítését.

A miniszterelnök 1925. október 23-án nevezte ki Cesare Morit palermói prefektussá, teljhatalmat biztosított a számára, hogy végleg megtörje és megsemmisítse a maffia hatalmát.

Mori és a rendelkezésre álló fegyveres erők nem egészen egy hónappal később működésbe is léptek és november-december folyamán már intézkedéseket foganatosítottak, amelyek során házkutatások, letartóztatások követték egymást. Madonie hegygerincének környékén vettek őrizetbe először szicíliaiakat maffiás-kapcsolatok vádjával. A hatvankét letartóztatás szinte teljesen ti-

[23] Uo.
[24] Uo.
[25] TESSITORE (1994): 81
[26] A Matteotti-ügyről lásd Ormos Mária: *A Matteotti-ügy* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1973 · illetőleg Lussu, Emilio: *A Marcias u Roma és a háttere*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 197, 175-179
[27] Bővebben Lussu 1977, 179-182
[28] Lussu 1977, 181.

tokban történt, az akcióról az Alfredo Cucco alapította „Sicilia nuova" című lap is egy hetes késéssel, mínuszos hírben számolt csak be 1925. december 7-én.[29] Cucco Mori örök ellenfelének bizonyult. Kettejük versengésében, amelynek zaja Rómában is hallatszott Mori volt a katona és a szigorú végrehajtó, míg Cucco személyiségében a politikust képviselte, azt a helyi vezetőt, aki bármilyen bukást és kudarcot követően képes a megújulásra.

Mori megállíthatatlannak bizonyult. Az esztendő utolsó két hónapjában Misilmeri, Marineo és Bolognetta térségében kilencvenhat maffiózó kezén kattant a bilincs, Piazza Armerina és környékén ez a szám a száznegyvenkettőt is elérte[30]. Palermóban és közvetlen vonzáskörzetében háromszáz szökésben lévő maffiózó (latitante), és nyolcvanhat „köztörvényes" bűnöző került rendőrkézre.[31]

Mussolini számára fordulópontot jelentett az 1925-26-os esztendő. A duce végérvényesen leszámolt az „idejétmúlt" demokratikus-liberális Olaszországgal, az antifasiszta politikai pártok és vélemények nem zavarták többé. Talán nem véletlen, hogy 1926 első, szimbolikájában is erős cselekedetére, Szicíliában került sor. A január elsejével meginduló Gangi „ostromát" a maffia jelentős hadállása, a „banditák királysága"[32] ellen maga a prefektus, Mori irányította. A cél egyértelmű volt: a térség fegyveres csoportjai ellenállásának megszüntetése, a paramilitáris maffia-egységek végleges felszámolása. Az ostromot palermói „előcsatározások" vezették fel. 1926 december 16-17-én közel hatvan személyt vettek őrizetbe, akiket kisebb-nagyobb bűncselekmények elkövetésével vádoltak. Alig néhány nap múlva kerültek lakat alá a palermói aranyifjak. Konkrét vád nem fogalmazódott meg velük szemben, a rendőrség azonban meg volt arról győződve, hogy eleganciájuk, gazdagságuk mögött egyértelműen a szervezett bűnözéssel való kapcsolattartás állott.[33]

A területen, ahol Mori a maffiaellenes küzdelmét megindította jelentős bűnözői csoportok tevékenykedtek. Létüket, megmaradásukat és mozgásukat a földrajzi viszonyok is nagymértékben segítették. A magas, nehezen megközelíthető hegyek között megbúvó kisvárosokban több mint száz felfegyverzett maffiózó tevékenykedett akkor, amikor a szicíliai szervezett bűnözés jelentősen

[29] TESSITORE (1994): 115
[30] Uő, 105
[31] IADELUCA (2010): 315
[32] Tessitore 1994, 118
[33] Uő, 115

különbözött a napjainkban ismert viszonyoktól. Az összességében 130 főre tehető bűnözői létszám három fő (Andaloro, Ferrarello, Dino) és számos kisebb csoport között oszlott meg, akik szabályosan államot alkottak az államban.[34] Utóbbi mindig is sajátja volt az olasz dél szervezett bűnözői csoportjainak.

A küzdelmet velük szemben fölvevő kisebb hadsereg mintegy nyolcszáz főből (csendőrök, rendőrök és a fasiszta milícia tagjai) állt. Mori taktikája a hadviselés terén is egyszerű, de hatásos volt: körülkerített egy területet, és a hurkot egyre szorosabbra és szorosabbra húzta. A vasprefektus által szorongatottak a szokásos módon jártak el. Azt gondolván, hogy az ismert rendőrségi akció zajlik, a bevált rejtekhelyekre futottak, a lakosság pedig a hallgatás szigorú törvényei (omertà) szerint várta a rendőri kihallgatásokat. Azokat a megkérdezéseket, amelyek addig sem eredményeztek zajos sikereket Róma számára. Ez alkalommal azonban érezni lehetett, hogy az állam komolyan is gondolja – határozott fellépésének célja pedig mindenki számára egyértelművé tette – az ellenség legfontosabb erődjének bevétele. A területet több, mint egy hétig hermetikusan elzárták a külvilágtól, a „frontot" senki nem hagyhatta el. A központi kormányzat pontot kívánt tenni a történet végére.[35]

A megindított katonai műveletek sikerrel jártak, a letartóztatottak és törvényen kívül helyezettek vagyonát lefoglalták, elkobozták. Mori sikeréhez módszerének egyszerűsége, kitartása és elszántsága is hozzátartozott. Az állam szolgájaként – és e tisztséget a prefektus mindig is büszkén viselte – a katonai manővereken kívül nem csinált más, mint újra nyittatta azokat a bírósági dossziékat, amelyek maffiás ügyeket tárgyaltak. Fáradtságot nem ismerve átnézetett és felülvizsgáltatott évekkel azelőtti bírósági ítéleteket, összeíratott fölmentéssel végződött bírósági eljárásokat. Számba vett mindenkit, aki így vagy úgy, de kapcsolatba kerülhetett maffiózókkal, vagy maffiózó-gyanús személyekkel.[36] Népszerűsége már-már Mussolini popularitásával veszekedett. Az északi vidékekről származó, ám Szicíliát jól ismerő prefektus kifejezetten jó kapcsolatokat ápolt a szegény földművesekkel, kisbirtokosokkal is, akik gyakran ki is fejezték iránta érzett szimpátiájukat, egyre több helyen tűntek föl a prefektust éltető „Ave Ceasar" feliratok a szigeten.[37]

[34] Uő, 117
[35] Tessitore 1994, 120
[36] FAVA (1985): 20-21
[37] TESSITORE (1994): 148

Mori sikeresen haladt a kitűzött cél fel, a maffia felszámolása irányába. Módszerei egyre hatékonyabbá váltak, ugyanakkor idővel át is alakultak. Felismerte ugyanis annak fontosságát, hogy hatékonyabban lehet küzdeni a maffia ellen, ha annak felső, döntéshozó részét veszi célba.

Idővel tehát nem a mennyiségi tényező, hanem az vált igazán fontossá, az, hogy érdemi letartóztatások történjenek, hogy az igazságszolgáltatás horgára igazán „nagyhalak" akadjanak. Módszereinek megváltozása nem nyerte el a sziget politikai elitjének egyöntetű támogatását, amelynek folyományaként jelentősen nőtt a feszültség közte, és a sziget fasiszta vagy a fasizmushoz közel álló elitje között. Utóbbi azzal vádolta Morit, hogy az túl komolyan veszi hivatását, mire a megtámadott azzal vágott vissza, hogy az említettek élén álló Cucco a helyi fasiszta vezér (ducino) szerepében tetszeleg.[38] Úgy tűnt a küzdelem Mori győzelmével ért véget, hiszen vizsgálódásainak eredményeként Alfredo Cuccót, a palermói fasizmus titkárát (segretario federale) 1927-ben kizárták a Fasiszta Pártból.[39]

Cucco kiváló szónok, jó politikai kapcsolatokkal rendelkező helyi vezető volt. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy közismerten baráti viszonyt ápolt maffiás körökkel, sőt a maffia nagyhatalmú vezetőivel. Ő maga nem volt maffiózó, inkább „politikai együttműködő", az állam és a szervezet bűnözés közti kapcsolat biztosítója. E szerep jelentőségét évtizedekkel később többen is „bizonyították".[40]

A maffia elleni küzdelem tehát egy idő után nem csak az egyszerű embereket érintette. „Előkelő" szicíliaiak kerültek rendőrkézre. Piana dei Greci első emberén kívül letartóztatták Santo Terminét San Giuseppe Jato település vezetőjét, Francesco Dadolatót Sancipriello városka irányítóját, illetőleg Giuseppe Randone Santa Cristina Gela, Gaspare Tedeschi, Villafranti egykori, Stefano Caruso Altavilla szintén nyugállományú polgármestereit. Hasonló sors várt

[38] Uő, 184

[39] IADELUCA (2010): 315

[40] Ebben az összefüggésben a legfontosabb és legismertebb Salvo Lima keresztényidemokrata politikus. A második világháborút követően jelentős átalakulás megy végbe a szicíliai maffián belül, egy azonban nem változik ez pedig az összekötő helyzete, azé a személyé, aki megfelelő kapcsolatot biztosít Róma és a szicíliai maffia között. Salvo Lima Giulio Andreotti és a keresztényidemokraták fontos embereként, helytartójaként működött Szicíliában. Tevékenysége hozzájárult az évtizedekig zökkenőmentes kapcsolatok fönntartásához. Limát 1992. márciusában ölte meg a maffia. A gyilkosság jól értelmezhető világos figyelmeztetés volt az állam számára: a kapcsolatokat, még a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok között is be kell tartani.

Francesco Sollima Raddusa podestàjára, illetőleg a „utánpótlást" képviselő – már említett – Calogero Vizzinire (Villalba) vagy Giuseppe Genco Russóra[41] (Mussomeli). A palermói Carlo Gambinónak sikerült elmenekülnie a letartóztatás elől, ő később a hetvenes években lett ismert „név" a New York-i szervezett bűnözés köreiben.[42]

Mori tökéletesen tisztában volt azzal, hogy – habár komoly sebet kapott – a szicíliai maffia, korántsem rogyott meg annyira, hogy a felszámolásáról beszéljenek. A cél eléréséhez sokkal több kellett volna. Hiányozott a türelem, a továbbra is alapvetően fontos konzekvens és határozott állami intézkedések, az átláthatóság. 1929-ben a vasprefektust nyugdíjazták. Ez év június 16-án Mussolini személyes javaslatára Cesare Morit szenátorrá nevezték ki (senatore del Regno), elhagyta a szigetet, és hiába foglalkozott még Szicíliával a távolból is, a maffia fellélegezhetett. Morit Umberto Albini követte a palermói prefektusi tisztségben, akinek ugyan képességei összehasonlíthatatlanul csekélyebbek voltak elődjénél, ám sokkal jobb politikusnak bizonyult, aki elsimította a Mori alatt a sziget politikai elitje és Róma között érzékelhető feszültségeket.[43]

A szenátor ügybuzgósága egyre jobban szemet szúrt és zavarólag hatott. Leandro Arpinati belügyi államtitkár (tulajdonképpen miniszter) többször is figyelmeztette, hogy ne beszéljen már olyan dolgokról, és ne foglalkozzon olyan dolgokkal, amelyeket a fasizmus fölszámolt.[44]

Egy elszalasztott alkalom

Giovanni Tessitore Moriról írt munkája már címében[45] is magában hordozza: a vasprefektus szicíliai tevékenysége nagy esélyt jelentett arra, hogy sikerül a szigetet behálózó szervezet bűnözést, ha nem is felszámolni, de igen jelentős korlátok közé szorítani. Ez a lehetőség azonban Cesare Mori nyugdíjazásával elillant, és nem is tért vissza többé. Mussolini ugyan 1937-ben ismételten Szicíliába látogatott, de ekkor már gyaníthatóan más problémák foglalkoztatták.

[41] Részletesen IADELUCA (2010): 441-443
[42] TESSITORE (1994): 176-177
[43] Uő, 212
[44] Uő, 214
[45] Cesare Mori. La grande occasione perduta dell'antimafia – vagyis – Cesare Mori. A maffiaellenes küzdelem egy nagy elszalasztott alkalma.

A kormányfői vizit augusztus 10-én Messinában[46] kezdődött. A várost és lakosait köszöntő beszédének az „eljöttem, hogy megnézzem, hogy mi történt, de mindenekelőtt azt, hogy mit kell még tenni”[47] gondolat volt a fő mondanivalója. A miniszterelnök tulajdonképpen számba vette a feladatokat, legfőképpen a még megmaradt barakklakások eltüntetését, és a lakosság lakhatásának javítását 1939-ig bezárólag.[48]

1940-ben azonban Olaszország háborúba lépett a náci Németország szövetségeseként, és hirtelen más lett a prioritás. A történet ismert. Három évvel később 1943. június 11-én az angolszász csapatok partra szálltak Pantelleria és Lampedusa szigeteken, ezzel pedig a szövetségesek előtt megnyílt az olasz front. A második világháború forgatagában a maffiáról mintha megfeledkeztek volna. Ám ez egyáltalán nem így történt.

1943. július 9-10-én a „Husky”-hadművelet keretében az angol-amerikai csapatok megkezdték a szicíliai partraszállást. A katonai hadművelet részeként a partraszállók olyan nyelvismerettel, helyismerettel, és ami talán a legfontosabb, kapcsolatrendszerrel rendelkező olasz-amerikaiak segítségét kérték, akik eligazították őket a politikai átmenet zűrzavaros heteiben, hónapjaiban. A Lercara Friddi (Palermo) településről elszármazott, a partraszállás idején negyvenhatodik életévében járó Salvatore Lucania volt az egyik legfontosabb közülük. Az olasz-amerikai emigráns az Egyesült Államokban Lucky Luciano néven vált ismertté (FBI) és elismertté (Cosa Nostra Americana). A Szövetségi Nyomozó Iroda a megbízható helyismeret és különleges segítség fejében büntetlenséget ígért. A később, a háborút követően Olaszországban letelepedett Lucania az ajánlatot megfontolta és elfogadta.[49]

Mesélik, hogy 1943. július 14-én amerikai felderítőgép repült át Villalba település felett, majd másnap visszatért és Cozzo di Garbo település felett le-

[46] A várost és partvidékét 1908-ban pusztító erejű földrengés tette a földdel egyenlővé. Az egykori gazdag kereskedőváros, Szicília kapujának helyreállítása a fasizmus kiemelkedő feladatai közé tartozott. Ez a hatalmas vállalkozás tulajdonképpen a harmincas évek végére, negyvenes évek elejére sikerült is, ám ekkor következett a második világháború, majd pedig a szövetségesek szicíliai partraszállása. Az 1908-as földrengésről lásd Andreides

[47] In: http://www.adamoli.org/benito-mussolini/pag0686-.htm (Utolsó letöltés: 2019. június 1.)

[48] Mussolini ezt követően ellátogatott még Cataniába, illetőleg Siracusába és Ragusába. In: Mussolini alle popolazioni della Sicilia http://www.adamoli.org/benito-mussolini/pag0686-05.htm (Utolsó letöltés: 2019. június 1.)

[49] IADELUCA (2010): 316-317.

dobott egy csomagot. A küldeményben egy sárga gyapjúszövet volt, rajta egy „L" betű, amely üzenet volt, ráadásul nem is akárkinek, hanem don Calogero Vizzini számára.[50]

A feladat, amelynek megoldásában a Szicíliából elszármazott olaszok segítségét kérték egyszerű volt. A két évtizedes fasiszta elnyomást követően az amerikaiak a rendszer által mellőzött vagy bebörtönzött köztiszteletben álló férfiúkat kerestek, olyanokat, akik terveik szerint levezénylik majd Olaszország demokratikus átalakulását. Salvatore Lucania pedig ismert ilyen szicíliaiakat. A front még Szicíliában volt mikor a szövetségesek sürgették is Calogero Vizzini (Villalba) és Giuseppe Genco Russo (Mussomeli) polgármesteri kinevezését, akik meg is kapták a hivatalt.[51] Vizzini és Genco Russo is a formálódó kereszténydemokrata pártban (Democrazia Cristiana) látták a jövőt, annak képviseletében kapcsolódtak be a demokratikus Olaszország (regionális) politikai életébe. Ezzel újra biztosított volt a kapcsolat a politika és a Cosa Nostra között.

Közismert tény, hogy 1943 nyarán a fasizmus megbukott. Az ország két részre szakadt, egy úgynevezett királyi Olaszországra, és egy másik államra, a Mussolini vezette Olasz Szociális Köztársaságra. Az amúgy is szegény és elmaradott déli területeken – különösen Szicíliában – a háború miatt még nagyobb volt a nyomor és a nélkülözés. Az 1943. szeptember 8-i olasz fegyverszünet előtt néhány nappal a csendőrség kötelékében szolgáló Antonio Mancino egy szegény, egyszerű fiatalembert próbált igazoltatni, akinél csempészárut (búzát) talált. A fiatalember, Salvatore Giuliano lelőtte az őt megállító csendőrt.[52]

Ezzel a gyilkossággal kezdetét vette Giuliano története, a szicíliai bandita legendája. Salvatore Giuliano személyét már életében is folklorisztikus történetek, hősi elbeszélések övezték. Giuliano, aki nem volt más, mint egy bűnöző, maga is sokat tett a róla terjengő „modern Robin Hood" mítosz ébren tartásáért. Komoly fegyveres csapatot toborzott, vasfegyelmet tartott, fegyveresei féken tartására Románnak a háborút követően komoly energiákat kellett mozgósítania.

Giuliano 1945-ben bekapcsolódott a szicíliai szeparatista mozgalomba (Movimento per l'Indipendenza della Sicilia). Az 1943-as esztendő második

[50] Uő, 317
[51] Uo.
[52] Uő, 318.

felében meginduló elszakadási mozgalom komoly és direkt fenyegetést jelentett az egységes olasz állam számára. A szeparatisták a nemzeti egység, az összolasz identitás – kétségtelenül meglévő – gyengeségéből, az állam jelenlétének hiányából, a Mediterráneumban központi fekvésű Szicília remélt függetlenségéből, és az Egyesült Államokkal fönntartott szoros kapcsolatok tervezett elgondolásából, illetőleg akár egy USA-hoz történő csatlakozás zavaros elképzeléseiből táplálkoztak.[53] A sziget elszakadásáért küzdők katonai harcot is hirdettek, ehhez csatlakozott Giuliano is, aki „ezredesként" irányította a szeparatizmus fegyvereseit.[54] A szeparatizmust Róma végül is semlegesítette, 1946. május 15-én Szicília az Olasz Királyság, majd a köztársaság autonóm tartománya lett.[55]

A maffia éles szemmel vette észre a zűrzavarban történő halászat biztosította lehetőségeket, illetőleg megfelelő ütemérzékkel kezdte érdekeinek megfelelően „használni" Giulianót és fegyvereseit. 1947. április 20-21-én helyi választásokat tartottak Szicíliában, amelynek során a baloldali blokk (Blocco del Popolo) igen jó, 30,4%-os eredményt ért el. Az Olasz Kommunista Párt (Partito Comunista Italiano), az Olasz Szocialista Párt (Partito Socialista Italiano) és az Akciópárt (Partito d'Azione) szövetségben elért eredményére, a keresztény-demokraták 20,5 %-szavazati eredménnyel válaszoltak. A liberálisok és „qualunquisták"[56], akik közösen a demokratikus blokkban (Blocco democratico) indultak, 14,8 %-kal végeztek, a monarchisták pedig 9,5 %-ot értek el.[57] 1947. május 1-jén baloldali érzelmű fölművesek gyülekeztek Portale della Ginestra közelében, hogy megünnepeljék a munka ünnepét. Az ünnepség azonban vérfürdőbe torkollott, Giuliano ugyanis az embereivel egészen egyszerűen tüzet nyitott a felvonulókra. Ez a vérengzés volt az első a második világháború utáni

[53] Aurelio LEPRE: *Storia della prima repubblica. L'Italia dal 1943 al 2003* Il Mulino, 2004
62 A szicíliai szeparatizmusról részletesen KATONA (2016): 230.

[54] KATONA (2016): 230

[55] 1946. június 2-án Olaszország, illetőleg az olasz polgárok népszavazás keretében arról döntöttek, hogy megszűnik az 1861 óra fönnálló Savoya-monarchia és az ország államformája köztársaság lesz. Ez a nap, tehát június 2. az Olasz Köztársaság nemzeti ünnepe. Bővebben lásd Horváth 2011 (Utolsó letöltés: 2019. június 2.)

[56] Az 1944 és 1949 között létező, az egyszerű és „bármelyik" embert („uomo qualunque") képviselő Guglielmo Giannini által alapított politikai párt, amelynek politikai irányultsága nehezen meghatározó minden és mindenki ellen harcot hirdetett a kommunizmustól a fasizmusig. A „qualunquismo" politikai elgondolás lényegileg egy pártok nélküli államhatalom elérését célozta meg.

[57] LEPRE (2004): 86

olasz történelemben, amely esetében soha nem derült ki a megbízó vagy megbízók személye.[58]

A szicíliai maffia céljainak egyike-másika születésétől kezdve nem sokat változott: megvédeni a magántulajdont, később megóvni a nagybirtokot a földműves mozgalmaktól, megakadályozni a szicíliaiakhoz idegen (baloldali) gondolatok. A sokat tudó Giulianót 1950. július 5-én legjobb barátja, alvezére Gaspare Pisciotta gyilkolta meg, akivel négy évvel később a maffia egy sztrichninnel megmérgezett kávéval végzett a palermói Ucciardone börtönben.[59] Hivatalosan sohasem derült ki, hogy kik végeztek Pisciottával, és ami ennél is fontosabb, kik voltak a gyilkosság megrendelői.

Befejezés

Az előbbiekben már említettük, összegzésünkben csak megismételjük: Mori munkássága, szicíliai tevékenysége, a céltudatosság és kitartás, amellyel az állam megbízható szolgálójaként munkához látott jó alkalmat nyújtott volna a maffia elleni leszámoláshoz. A születését tekintve lombardiai, ám Piemontban felnőtt Mori katona volt, szigorú, fegyelmezett férfiú, olyan tisztviselő, aki következetesen, kitartóan, ellentmondást nem tűrően és nem mindig humánus módon – bár ez akkoriban nem számított kimondott problémának – vette föl a küzdelmet a szicíliai maffiával szemben. Azzal a maffiával szemben, amely természetesen alapvetően különbözött attól a bűnszervezettől, amelyet ma is ismerünk. Voltak ugyan gyilkosságok, de a Cosa Nostra alapvetően „vidékies" jellegű volt. Fő tevékenysége a tolvajlás, állatlopás, zsarolás volt, igazán erőszakos cselekményekre majd csak az 1960-as évektől kerül sor. Ekkor kezdődik meg ugyanis az a stílus- és generációváltás, amely a vérontást, a leszámolásokat és ezzel együtt a corleonei klán felemelkedését hozza el a szicíliai maffia történetében. Mori munkássága befejezetlen maradt, az állam lemondott róla, visszarendelték állomáshelyéről és nyugdíjazták. 1942-ben bekövetkezett halála után négy évtizeddel egy hozzá hasonlóan eltökélt és céltudatos csendőrezredest küldött a központi római kormányzat Szicília szigetére.

[58] Uo.
[59] IADELUCA (2010): 329

Carlo Alberto Dalla Chiesára a Vörös Brigádok térdre kényszerítését követően hasonló nehéz feladat várt: a maffia ellenes küzdelem győzedelmes megvívása. Dalla Chiesát az állam Szicíliában szintén magára hagyta, sorsa igazán tragikusan alakult. 1982. szeptember 3-án, száz nappal Palermóba érkezését követően, a maffia fiatal feleségével együtt meggyilkolta.

Bibliográfia, felhasznált és hivatkozott irodalom:

Andreides Gábor: *Per un centenario di un terremoto* In: http://www.grotius.hu/doc/pub/MJNERW/2009_31_andreides_messina1908.pdf

Boswort, Richard J. B. : *L'Italia di Mussolini 1919-1945* Le Scie Mondadori, 2005

De Felice, Renzo (a cura di): *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945* Einaudi Tascabili, 2001

Fava, Giuseppe: *A szicíliai maffia* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1985

Horváth Jenő: *Az Olasz Köztársaság kikiáltása* In: http://www.grotius.hu/doc/pub/LEZCXC/2011_179_horvath_jeno_az_olasz_koztarsasag_kikialtasa.pdf

Horváth Jenő: *A fasizmus forrásvidékéről. Az arditók*. In: http://www.grotius.hu/doc/pub/CNJVDX/2012_168_horvath_jeno_a_fasizmus_forrasvidekerol.pdf

Iadeluca, Fabio: *Cosa Nostra. Uomini d'onore* (prefazione di Vincenzo Macri) Armando Curcio Editore, 2010

Katona Brigitta: *Maffia. Az olasz Dél keresztje*. Underground Kiadó, 2001

Lepre, Aurelio: *Storia della prima repubblica. L'Italia dal 1943 al 2003* Il Mulino, 2004

Lussu, Emilio: *A Marcias u Roma és a háttere*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1977

Ormos Mária: *A Matteotti-ügy* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1973

Takács-Mandák Fanni – Nuber István: *Az olasz képviseleti demokrácia* Dialog Campus Kiadó, Budapest 2017 In: https://akfi-dl.uni-nke.hu/pdf_kiadvanyok/web_PDF_Az_olasz_kepviseleti_demokracia.pdf

Tessitore, Giovanni: *Cesare Mori. La grande occasione perduta dell'antimafia*. Luigi Pellegrini Editore, Cosanza 1994

Internetes források:

http://www.adamoli.org/

https://storia.camera.it/

http://www.treccani.it

Balogh András[1]

A NEMZETI ÉS NEMZETI KISEBBSÉGI KÉRDÉSEK MIANMARBAN

Nem vitatható, hogy az elmúlt két évszázadban a nemzeti és nemzeti kisebbségi kérdések különleges helyet foglalnak el az egyetemes történelemben és a nemzetközi kapcsolatokban. Társadalmi és politikai szerepük leginkább az európai történelem és társadalmak alakításában ismert. A nemzetté válási folyamatok, a nemzeti eszmék és a kisebbségek különleges súlyát a szélesebb közvélemény is ismeri. Az európai földrészen a nemzeti törekvések és a nemzeti aspirációkkal összefüggő jelenségek, mozgalmak meghatározó szerepe nem igényel különösebb magyarázatot. Az Európai Unió megjelenése, fejlődése és az európai integráció melletti és elleni érvek jelentős mértékben mutatják ennek a kérdésnek a fontosságát. Felettébb izgalmas és a jövőben is tanulmányozandó az, hogy a nemzeti és nemzeti kisebbségi kérdések globálisan is jelen vannak-e és a jövőben is számolni kell-e velük nemzetközi kontextusban. Meggyőződésünk, hogy igen, és e tétel bizonyítását szolgálja az, hogy kiválasztottunk egy nagyon távoli, a világgazdaságban nem jelentős és sokak által negligált országot Délkelet- Ázsiában, Mianmart. Nem azért mutatjuk be, hogy a katonai diktatúra atrocitásait és egzotikumokat tárjunk fel, bár ezek fontossága és érdekessége vitathatatlan, hanem sokkal inkább azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az általunk globálisnak tartott tendenciák még Mianmar-

[1] Balogh András, professor emeritus, DSc, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

ban is jól kimutathatók. A Mianmar körüli rendkívül bonyolult hazai és nemzetközi fejlemények, a sokszor tragikus események és megoldhatatlan politikai problémák önmagukban is jelzik, hogy mennyire univerzálisak a nemzeti és nemzetiségi összefüggések. Az alábbiakban tehát Mianmarról elmondottakat egy esettanulmánynak tekintjük.

Megbízható felmérések a mianmari demográfiai kérdésekről (csakúgy, mint a mianmari gazdaságról) a II. világháborút követő időszakban nem készültek. Még azt sem tudjuk biztosan megmondani, hogy mekkora az ország lakosainak a száma. A különféle számítások és becslések szerint 50 és 70 millió között van. A CIA World Book 2012-ben valamivel több, mint 60 millióban jelölte meg. A 2014-es hivatalosnak számító népszámlálási adatok 50 millióra teszik Mianmar népességét. A jelentős eltérésekből következően a nemzeti kisebbségek pontos számát és arányát sem lehet tudni.

A nemzeti kisebbségi kérdések kényessége kétségkívül hozzájárul a statisztikai bizonytalanságokhoz. A függetlenné válás óta eltelt időszakban állandósultak a polgárháborúk a kisebbségek és a központi hatalom fegyveres erői között, és az állandó harci cselekményeket törékeny megállapodások és békeegyezmények szakították meg. Az általános zavart növeli az, hogy a nemzeti és nemzetiségi közösségek hivatalos csoportosítása kifejezetten tudománytalan, bár ez nem egyszerűen a katonai diktatúrának a következménye. A gyökerek régebbi időszakból táplálkoznak, az egykori gyarmati hatalom felmérései is teljesen negligálták a tudományos kategóriákat és az ezekre épülő elemzéseket. Hivatalosan Mianmarban „nemzeti-etnikai fajok” léteznek ezeket a „fajokat” a szövetségi állami vagy tartományi egységek tartalmazzák, és csak ennek alárendelve jelennek meg az „etnikai csoportok”. Ezek részben a tulajdonképpeni nemzetiségek, részben viszont a nemzetiségeken belül az egyes egymással rokonságban lévő alcsoportokból jelenítik meg. A kormányzat és a nemzeti kisebbségek által egyaránt elfogadhatónak tartott csoportosítás szerint az országban 135 etnikai csoport létezik. (Ezek felsorolásától az olvasók türelme és a papír kímélése érdekében eltekintünk.)

Ami a nyelvcsaládokat illeti, ezeket a nyelvtudomány hat csoportba osztja, úgy mint szino- tibeti, (ide tartozik a lakosság döntő többsége, beleértve a bamar többséget), a thai-kadai, a hmong-mien, az ausztro-ázsiai, az ausztro-

néziai és az indoeurópai. Általában konszenzus van a tekintetben, hogy Mianmarban a leglényegesebb etnikai csoport a bamar. Az ide tartozók az összlakosságnak 65-70%-át alkotják.

A bamarok a tulajdonképpeni burmaiak, vagy mianmariak, és fontos annak hangsúlyozása, hogy mind a „Burma", mind a „Mianmar" kifejezés közvetlen a bamar népnévvel áll kapcsolatban, és az egész ország népét is jelenti. A bamar azonban csak az egyik, igaz, a meghatározó és domináns nemzeti közösség. A bamarokat számban követi a san nemzetiség, amelynek aránya 9-10% körül van, a kayahok-é 7%, a rakhinoké 3 és 4% közötti van, míg a monok, akik különleges szerepet játszottak Mianmar történetében, a lakosság 2%-át teszik ki, a kacsinok pedig 1,5%-át. A teljes etnikai palettát az előbb említett osztályozás nem fedi le, annál is inkább, mert a főbb nemzetiségi közösségek közül nagyon sokan történelmi és politikai megfontolásból a hivatalos felsorolásból kimaradnak. A kimaradottak, akik nem számítanak az elfogadott nemzetiségek közé, a következők: kínaiak, indiaiak, indo-burmaiak és rohingyák. A továbbiakban többségükről szó lesz még, tekintettel arra a különleges szerepre, amelyet játszottak vagy játszanak a mianmari történelemben.

Ha Mianmar nyelvi megoszlását vizsgáljuk, akkor ez elég jelentős összefüggést mutat az említett etnikai közösségekkel, de az azonosnak tekintett etnikai közösségek különböző nyelveket is beszélhetnek. Nagyjából azonban az ország nyelvi megoszlása többé-kevésbé az ismertetett etnikai összetételnek megfelel. Az ország vallási megosztottsága is szoros összefüggésben áll az etnikai különbségekkel, bár nem teljesen követi azokat. A lakosság döntő többsége, mintegy 90%-a buddhista, a keresztények és muszlimok aránya 4-4%, a hinduké 1%. A buddhisták zöme a terravada irányzatot követi, a kínaiak a hagyományos „kínai vallás" követőin kívül általában buddhisták, míg a keresztények baptisták és egyéb protestánsok, valamint, értelemszerűen az indiai kisebbségből kerülnek ki a hindu vallásúak. Az etnikai közösség, a nyelv és vallás közötti szerves összefüggés Mianmar széttagoltságát erősíti.

A lakosság többségét kitevő buddhisták négy nagy etnikai közösséghez kapcsolódnak, a bamarokhoz, a sanokhoz, a monokhoz és rakhinokhoz. A bamarok jelentik a lakosság többségét, ők „az államalkotó nemzetiség" a történelem folyamán a dinasztiák többsége, az uralkodó osztály, később az arisztokrácia és a katonai elit a bamarokhoz kötődött. A mai Mianmar alapvetően bamar jellegű. A bamarok erős történelmi tudattal rendelkeznek, az általános

felfogás szerint a bamar nemzetiséggel azonosítható Mianmarnak a múltja és jelene egyaránt. Ám, miután az össz-népességnek legfeljebb 70%-át teszik ki, és az említett nemzeti kisebbségek nemcsak számban jelentősek, történelmi hagyományaikhoz is erősen ragaszkodnak és többségük saját körülhatárolható és általában jól védhető területtel rendelkezik, saját fegyveres erőik vannak, ezért az országnak az egységesítése mindig nehéz feladat volt.

A második legnagyobb közösség a sanoké, akik nem a tibeti-burmai etnikai közösséghez tartoznak, mint a bamarok és rakhinok, hanem a thaiokkal beszélnek rokon nyelvet. A 10. századtól kezdve jelentek meg Mianmar területén és általában vazallusi szerepet töltöttek be a bamarok fennhatósága alatt. Mindig széleskörű autonómiával rendelkeztek, saját „fejedelemségeket" hoztak létre. Saját identitásukat, nyelvüket, szokásaikat messzemenően mind a mai napig megtartották. Máig arra hivatkoznak a san vezetők, hogy 1948-ban ők csak azzal a feltétellel csatlakoztak a leendő Burmai Unióhoz, hogy egyértelmű garanciákat kaptak arra, hogy 10 év után az uniós szerződést felülvizsgálják és akkor dönthetnek az egyes államok, így a sanok államai arról, hogy bennmaradnak-e az unióban, vagy pedig külön san államokat, vagy egységes san államot hoznak létre. A felülvizsgálatra soha nem került sor.

A monok a bamarokat megelőzően kerültek az Irrawaddy völgyébe és olyan ragyogó magas kultúrát hoztak létre, amelynek birtokában a későbbi jövevény bamarok tőlük vették át a buddhizmust, az államszervezést, az írást. Évszázadokon át a bamarokkal éltek, de sorozatos vereségeket szenvedve mára az ország kis területére szorultak vissza, és számuk az összlakosság 2%-ára zsugorodott.

A következő jelentős közösség a rakhinoké. A rakhinok a bamarokhoz hasonló nyelvet beszélnek és jelenleg már az írásuk is azonos, de egészen más történelmi múlttal és más identitással rendelkeznek. Hagyományaik szerint, amelyeket a rakhin „etnonacionalisták" tényként kezelnek, és a jelenleg is olvasható kőfeliratok állítólag igazolnak, az ún. danyavadi korszakban (i.e. IV.sz.) már saját államiságuk jött létre. Erről az időszakról keveset lehet tudni, de a rakhin „nemzeti öntudat" fontos eleme a dicsőséges és nagyon régi múlt. Az viszont már egyértelműen bizonyítható, hogy később a rakhinok egy saját igen fejlett és prosperáló államiságot hoztak létre a 15. és 18. század között, Mrauk-U néven. Az állam az Indiai Óceán térségében fontos szerepet játszott nemcsak a kereskedelemben, hanem a kultúra terjesztésében,

az építészetben és sok minden más máig nyomon követhető tevékenységben. A rakhinok arra hivatkoznak, hogy az elmúlt több mint ötezer évben 243 saját uralkodóval rendelkeztek, és ezeknek az uralkodóknak a nevei a rakhin mitológiában tekintélyes helyet foglalnak el. Valóban nagyon ősi hagyományokkal rendelkező nép és valószínűleg ők az elsők Dél-Kelet Ázsiában, akik a buddhizmust felvették. A bamarok csak 1784-ben foglalták el a területet és igyekeztek „homogenizálni". A rakhin államiság rövid időre feléledt a II. világháború időszakában. A Mianmart elfoglaló japánok ugyanis autonómiát adtak a rakhin területeknek, és ez a gesztus erősen kötötte a hirtelen megerősödött rakhin politikai elitet a japánokhoz.

A rakhin területek fő gondját az jelenteti, hogy jelentős nagyságú indiai eredetű muszlim lakosság is él ezen a területen. Már a II. Világháború idején véres összetűzésekre került sor a buddhista rakhinok és a muszlim rohingyák között. A britek értelemszerűen a muszlim rohingyákat támogatták és azzal is egyetértettek, hogy a rohingyák a II. világháború után, amikor az egész térség határai újjárendeződnek, India felosztását követően csatlakozzanak az Indiából kiszakított muszlim Pakisztánhoz.

A rohingya-kérdés jelenti Mianmarnak jelenleg a legsúlyosabb nemzeti kisebbségi problémáját. Másfél- két milliónyi rohingya kelti fel a nemzetközi elemzők, a sajtó, a civil szervezetek és a nemzetközi diplomácia figyelmét. Ennek nagyon sok oka van, beleértve stratégiai megfontolásokat is. A rohingyák alkotják a világ egyik legtöbbet szenvedő, legszerencsétlenebb és legkilátástalanabb sorsú kisebbségét. Ahogyan ez látható a világ különböző részein, ahol erőteljes etnikai konfliktusok bontakoztak ki, óriási történelmi viták alakulnak ki (és korántsem jól képzett történészek játsszák e vitákban a vezető szerepet), arról, hogy Arakán területén az említett kétnép vagyis a rakhinok és a rohingyák közül kik az őslakosok, kinek vannak régebbi történeti vívmányai. Vajon a rohingyák régi arakáni nemzetiség, vagy pedig betelepülők, akik elsősorban a brit gyarmati korszaknak a termékei? Egyértelmű választ nemigen lehet adni, de úgy tűnik, hogy mind a nagyon régi jelenlét, mind pedig a modern bevándorlás teóriája komoly tényeken nyugszik. Az vitathatatlan, hogy a helyi muszlimok, akiket jelenleg rohingyáknak neveznek, a 16. századtól kezdve jelen vannak Arakánban, és elég jelentős szerepet játszottak időnként az arakáni dinasztiák történetében és kapcsolatban álltak az indiai Mogulokkal, vagy mint azok hódító katonái, vagy mint a Mo-

gul hatalommal szemben álló szeparatisták. Számuk akkoriban nem lehetett nagyon nagy. A mianmariak, vagyis a Mianmart uraló bamarok a 18. sz. végén elfoglalták ezt a területet, ám ezt a Brit-Kelet-Indiai Társaság ellenséges aktusnak tekintette, miután Mianmart a brit-indiai befolyás és hatalom szempontjából veszélyes és agresszív államnak tartotta. Ezért hamarosan kialakult brit-mianmari katonai szembenállás végül is Minamnar függetlenségének az elvesztéséhez és a brit katonai és politikai hatalom létrejöttéhez vezetett. A britek kifejezetten bátorították a muszlim bevándorlást, hiszen ez csökkentette a buddhista lakosságra támaszkodó angol-ellenes lázadások lehetőségét.

Amikor a II. világháború után az angolok visszavonultak a térségből és világossá vált, hogy a Pakisztánhoz való csatlakozás ígéretéből semmi nem lesz, és a rohingya területeknek be kell olvadniuk az új Burmába, a muszlim rohingya vezetők kikiáltották függetlenségüket és utána éveken keresztül terrorista cselekedeteket követtek el. Nagyon sok rohingya Bangladesbe menekült, de többen az indiai-pakisztáni háború során, 1971-73-ban, amikor Bangladesben a Pakisztán-barátság miatt ellenük leszámolások kezdődtek, visszaköltöztek Mianmarba, de ott állampolgárságot nem kaptak.

Ezek után ideje megválaszolni azt a kérdést, hogy kik is ezek a rohingyák? A rohingyákról azt tudjuk, hogy muszlimok, hogy erős saját önállósági törekvéseik vannak, és hogy sok lojalitást nem mutattak a mianmari államhoz. Az ő felfogásuk szerint ősi lakói Arakánnak és őket függetlenség, vagy legalábbis egy rendkívüli széles önrendelkezés illeti meg. A mianmari katonai diktatúra megerősítette azt a buddhista többség által mindig is vallott nézetet, hogy a rohingyák bengáli bevándorlók, akiknek semmiféle joguk erre a területre nincs, és miután következetesen szembehelyezkedtek a mianmari törekvésekkel és ügynökei voltak az angol gyarmatosítóknak, különleges autonóm státuszra nem jogosultak, legfeljebb menekült-státuszról lehet szó. Jelenleg az a helyzet, hogy Arakán állam északi részén muszlim rohingya, a déli részén buddhista rakhin többség van. Az elmúlt évtizedekben a rohingyák teljes jogfosztottsága, kiszolgáltatottsága és üldözése állandósult. A rohingyák saját intézményekkel nem rendelkeznek, csak külön engedéllyel hagyhatják el a lakóhelyüket, nehezen megszerezhető dokumentum birtokában házasodhatnak, csak erős korlátozással látogathatnak felsőoktatási intézményeket.

Az elmúlt években a rohingyák ezrei és tízezrei igyekeztek menekülni, de a szomszédos koldus-szegény Bangladesben nem várták őket tárt karokkal és

a menekültek nyomorúságos táborokban élnek. Egy részük életveszélyes lélekvesztőkkel próbált elmenekülni Minamarból és a hosszú tengeri út után eljutni biztonságosabb helyre.

A rohingyák, ahogyan ezt a szerző többször tapasztalta a velük folytatott beszélgetések során, egyértelműen egy kelet-indoeurópai nyelvet beszélnek, gyakorlatilag a bengáli nyelv csittagongi dialektusához áll közel a nyelvük.

Mianmarnak vannak más erős nemzetiségi konfliktusai is. A mianmari vezetés gyakorlatilag minden egyes nemzetiséggel meglehetősen kényes, és a történelmi hagyományok alapján bizalmatlanságot keltő légkörben igyekszik az állam egységét nem veszélyeztető megoldást találni. Két népről és két területről indokolt külön is szólni.

Az egyik figyelmet érdemlő államalakulat a wa nép által alapított wa állam. Nincsenek nagyon sokan, talán 6-700 ezren, viszont a magas hegyek övezte területük katonailag szinte bevehetetlen. A wa népnek van saját nyelve, vannak hagyományai, de alapvetően a kínai kultúra részei. 30 éven keresztül a mianmari központi kormány ellen harcoló Burmai Kommunista Párt vette pártfogásba a wa népességet. Miután a mianmari kommunisták kiszorultak az ország központi területeiről és végül távozniuk kellett az Irrawaddy folyó termékeny völgyéből, teljes egészében a magas hegyekben élő kisebbségekkel asszociálódtak. A wa állam egy hagyományos szocialista-kommunista állam felépítésére emlékeztet. Jelenleg a kínai hatás olyannyira általános, hogy az országban kínai tipusú egypártrendszer van, a hivatalos nyelv a kínai és az államot a „Wa Állami Párt Központi Bizottsága" irányítja. A minanmari kormánynak nagyon kevés befolyása van a wa állam történéseire, és évtizedek óta tudomásul kell vennie azt, hogy gyakorlatilag egy tőle független állami entitás alakult ki.

Egy másik sajátos, egy kicsit a wa államra hasonlító terület Kokang. Kokang a shan állam északi részén helyezkedik el. Határos Kínának Jünan tartományával és a kínai hatás itt is teljesen nyilvánvaló az állam felépítésére, működésére, irányvonalára vonatkozóan. Itt szintén a Burmai Kommunista Párt játszott nagy szerepet 1960 és 1990 között és ennek nyoma az, hogy egy kommunista típusú állam sajátos szerkezete jött létre. A 150-200 ezernyi lakosság tudomásul vette ezt a kialakult struktúrát és azt, hogy a mianmari államnak nincs beleszólása a Kokang-i eseményekre. Míg az említett wa államban wa nemzetiségűek fogadták el a kínai hivatalos nyelvet és kultúrát, Kokang ese-

tében a kínai kapcsolat még intenzívebb. Kokangban nemcsak az elitnek és a bürokráciának a nyelve a kínai, hanem a nép is kínaiul beszél. A mianmari kormány elfogadta és elismerte, hogy egy speciális területről van szó, és elismerte azt is, hogy ez nemcsak saját közigazgatással, hanem önálló és Kínával szoros kapcsolatban álló fegyveres erőkkel is rendelkezik. A mianmari hadsereg sem léphet be Kokangba.

A mianmari nemzeti kisebbségek közül különleges helyet foglalnak el a kínaiak és az indiaiak. Az egyébként teljesen különböző helyzetű és perspektívájú két közösséget az eddigi szokásoktól eltérően együtt tárgyaljuk. Ennek az együttes tárgyalásnak az oka az, hogy nagyon sok olyan közös vonás van a két közösség között a mianmari történelem során szinte egészen az utóbbi időkig, ami indokolja ezt a megközelítést. Mindkét közösség hosszú évszázadokra visszamenő jelenléte figyelhető meg Mianmar területén. Az indiaiak voltak ösztönzői és terjesztői egy olyan hindu-buddhista civilizációnak, amely döntően befolyásolta mindmáig a Mianmar területén élő népek, így a domináns bamárok egész civilizációját. Figyelemre méltó az is, hogy az indiai hatás a bamárok betelepedése előtt már létezett. Mianmar legismertebb és legjelesebb műemléke a Yangonban található Svegadon pagoda jóval megelőzi a bamárok betelepedését. A kínaiak úgyszintén nagyon régtől fogva éreztetik befolyásukat. A történelem folyamán, szinte a mianmari történelem kezdeteitől a változó intenzitású kapcsolatban álltak a különböző kínai dinasztiák vagy a országhoz közeli kínai területek vezetői a mianmariakkal és mindig meglehetősen jelentős volt a kínai népesség betelepedése . Ezen kívül fontos kapocs volt az, hogy a mianmari nemzetiségek tibeti burmai csoportjához tartozó, ha nem is közeli, de nyilvánvaló nyelvi kapcsolatban állnak a kínaiakkal. Ugyanakkor az is egy közös vonás, hogy az ősi kapcsolatok ellenére mindkét nemzetiséghez tartozók nagy tömegekben csak a XIX. századtól kezdve telepedtek meg Mianmar központi területein. Annak ellenére, hogy mindkét közösség igen fontos szerepet játszott a mianmari társadalomban és gazdaságban, ma sem lebecsülendő a befolyásuk, sőt a számuk sem, hiszen ez meghaladja több más nemzetiségi közösségnek a számát, egyiküknek sincs elismerten „nemzeti” vagy ahogyan Mianmarban mondják „nemzeti faji” kisebbségi státuszuk. A létszámot illetően hivatalosan, valószínűleg a valóságosnál kisebb arányokat megjelölve, a kínaiak 2012-ben 1 millió 638 ezren voltak, ami az összlakosság 3%-a, az indiaiak 2011-es felmérés szerint 1 millió 30 ezren voltak és a lakosság 2%-át tették ki.

A gyarmati időszakban mindkét közösségnek privilegizált volt a státusza, bár vitathatatlanul az indiai származásúak voltak a brit hatóságok kedvencei. A brit időszakban, mint ahogyan ez szinte napjainkig a mianmari nacionalizmus meglehetősen ellenséges volt mindkét közösséggel szemben, bár érezhetően eltérő volt mindig a viszony az indiai és a kínai eredetűekhez, egyértelműen az indiaiak érezték sokkal inkább a lakosság széles rétegeinek a gyűlöletét. A két közösségnek egyébként a gazdasági pozíciói hasonlóak voltak a gyarmati időszakban, egyértelműen különleges, privilegizált helyzetük volt a szolgáltatások területén, a pénzkölcsönzéseknél, közülük kerültek ki az uzsorások és kezükben volt a külkereskedelem, monopolizálták a rizs-, és a kávétermelést, csakúgy, mint a textilipart. Az értelmiségiek és általában az iskolázottak körében arányuk sokkal nagyobb volt. Egészen a függetlenné válásig, egészen a II. világháború kitöréséig Jangon vagy, ahogy akkoriban hívták Rangoon lakosságának mintegy fel már indiai volt és egész Mianmar vagy, ahogy akkoriban nevezték Burma összlakosságának 16%-a volt indiai. Ebben az időben alakult ki az indiaiak rendkívül gyors betelepedése és pozíciónyerése.

A mianmari lakosság nem tett nagyon nagy különbséget az egyes kínai és indiai közösségek között, a valóságban azonban, éppen úgymint egész Dél-kelet Ázsiában, rendkívül lényegesek voltak a kínai illetve indiai közösségeken belüli eltérések. A kínai eredetűek Mianmarban elsősorban a hokkieni és a kantoni közösségből kerültek ki, ők tették ki közel felét a kínai lakosságnak, míg az indiaiak, hasonlóan a sok más térségbeli országhoz, elsősorban déli származásúak voltak, ezen belül tamilok, de megtalálhatók voltak Indiának szinte minden szegletéből különféle nemzetiségűek, így panjabiak, kucserátiak, bengáliaiak és marváriak. Mind az indiaiak, mind a kínaiak nagy városokban elsősorban Yangonban és Mandalaiban telepedtek le.

A japán megszállás időszakában mindkét kisebbség sokat szenvedett. A kínaiakat a japánok eleve csakúgy, mint Kínában, vagy az egész térségben igen ellenségesen kezelték. Az indiaiakat általában próbálták megnyerni, de ez Mianmarra nem vonatkozott, a mianmariak közül nagyon kevesen csatlakoztak a japánok által kiképzett és felfegyverzett Indiai Nemzeti Hadsereghez, nagy többségűk végig lojális maradt a brit hatalomhoz, és annak japánok általi megdöntése után az angolokat követve igyekeztek elmenekülni az országból. Ez sok százezer embernek nem sikerült szörnyű viszontagságok közepette vesztették életüket.

Hasonlít a két közösség abban is, hogy ugyan nagyvárosokban és gazdaságilag fontos területeken voltak megtalálhatóak, ám e mellett Mianmar bizonyos területein kifejezetten külön közigazgatási egységet is létre tudtak hozni, ahol abszolút többséget alkottak. A kínaiak, ahogy erről más vonatkozásban szó volt két kínai jellegű államot is létrehoztak, Kokangot és a Wa államot amelyek ma gyakorlatilag különálló részei Mianmarnak, az indiaiakkal kapcsolatban álló és még a gyarmati időszakban Indiából származó, vagy legalábbis az indiaiakkal sok közösséget mutató rohingyák, élvezve a brit hatóságok támogatását külön állami struktúrát hoztak létre. Ez kívül Kachin államban, bár a lakosság nem mind kínai, a sok különböző kis etnikai közösség lingua francaként a kínai mandarin nyelvet használja.

Az egyes mianmari kormányok a gyarmati időszaktól a függetlenné válásig támaszkodtak az egyes különböző mértékben az indiai és kínai közösségre, de gyanakodtak is rájuk, hiszen mindenféle veszélyes szervezkedés, így a kommunista szervezkedés is a kisebbségekhez erősen kapcsolódott. Az említett kínai jellegű államok illetve a rohingyák határozottan ellenséges viszonyban vannak, voltak és maradtak a mianmari állammal.

Ezen említett közös vagy hasonló vonások mellett természetesen jelentős eltérések is mutatkoznak a kínai illetve indiai kisebbség helyzetében és lehetőségeiben. Egészében azt lehet mondani, hogy a függetlenné válást követően ellentétes tendenciák alakultak ki a kínai és indiai közösségek a kormányhoz való viszonyát illetően. Egészében igaz az, hogy míg az indiai közösség befolyása és létszáma is nagyon nagymértékben csökkent a gyarmati időszak végén létrejött, országosan 16%-nyi indiai származásúnak az aránya, mint említettük 2% körülire esett, míg a kínaiaknál ilyen csökkenés nem mutatkozott meg, sőt inkább az figyelhető meg, bár a hivatalos statisztikai adatok ezt nem igazolják, hogy az elmúlt évtizedekben folyamatos volt a kínaiak beözönlése Mianmarba. Ahogyan az indiai származásúak Rangot, birtokba vették a brit időszakba, jelenleg az figyelhető meg, hogy a Rangon mellett második legnagyobb gazdasági és ipari központban afféle kínai dominancia alakult ki napjainkban. Egyébként mind a kínai, mind az indiai származásúak között voltak a politikában is jelentős személyiségek, de a függetlenség óta ez jelentősen megváltozott. Míg a függetlenségi harcok idején az indiai tamil-muszlim származásúak Razak Ansang tábornok egyik legközvetlenebb munkatársa volt és miniszteri rangot kapott, a független Mianmar történetében a kínai származású Newin 1962-88

között az ország miniszterelnöke volt. Kínai származása ellenére a kínai közösség nem sok jóban részesült Newintől, ő tiltotta be a kínai iskolákat, erőszakos asszimilációt hajtott végre, az ő időszakában került sor erős kínai ellenes programokra, sőt 1982-ben olyan állampolgársági törvényt hoztak létre, amely legalább három állampolgársági kategóriát állapított meg és ezek közül csak a legjobb kategória amelyet teljes állampolgárságnak neveztek és ennek kevesen tettek eleget a kínai közösségből, nyert arra lehetőséget, hogy egyetemre kerüljön. Az indiaiak elleni diszkriminációk még nagyobbak voltak.

A katonai diktatúra bukása után a kínaiak már az előző években is mutatkozó nagy gazdasági befolyásukat tovább növelték. Látványos a szerepük az építőiparban (a feltűnő magas épületek elsősorban Yangonban és Mandalaiban mind kínaiak művei, hotelek, éttermek és növekvő mértékben földbirtokok is kínai kézre kerültek. A kínai kisebbség messzemenően kihasználta, hogy a mianmari tábornokok elsősorban a nyugatiaktól féltek diktatórikus hatalmuk felszámolásától tartva, erősen a Kínai Népköztársaságra támaszkodtak. Az a tény, hogy a jelenlegi demokratizálódás időszakában Aung San Su Kyi időszakában a nyugati kapcsolatok erőteljesen megnövekedtek és ez máig így van a rohingya politika miatti nyugati kritika ellenére, és nyilvánvalóan ez a politikai irányváltás nem utolsósorban annak köszönhető, hogy mianmari politikai elit is a kínaiakkal szemben egyre gyanakvóbb.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a formális nemzetiségi jogok ellenére az indiai és kínai kisebbség különböző formákban létezik és főleg a kínaiak a térségben megszokott különleges gazdasági pozíciókat visszaszerezték.

Az előbbi áttekintésből kitűnik, hogy ugyan Mianmar jogilag egységes állam, a bamar nemzetiség dominanciája politikailag és nyelvileg, megkérdőjelezhetetlen, buddhista bamarok irányítják a közigazgatást, a hadsereget, az oktatást és a kultúrát, de az ország egysége nem áll erős lábakon, éppen a nemzetiségi viszonyok cseppfolyóssága és rendezetlensége miatt. Amikor Mianmar függetlensége, akkor még Burma néven létrejött a II. világháború után 1948-ban, akkor a burmai függetlenségi harcok legendás hőse és minden kétséget kizárólag briliáns tehetséggel megáldott Aung Sang tábornok tisztában volt azzal, hogy noha sikerült a briteket távozásra bírni, de az új államiságnak nemcsak az újonnan létrejött államok szokásos problémáival, az elmaradott gazdaság modernizálásával és a gazdasági, politikai

szerkezet átalakításával kell foglalkoznia, hanem azonnal valamit tennie kell a nemzeti kisebbségi kérdés kezelésére. Ez mindeddig, akár a burmai királyok idején, akár a brit uralom idején csak brutális erőszakkal történt meg. A II. világháború után az új elit, amely forradalmárokból és függetlenségi harcosokból alakult, egy demokratikus elrendezést kívánt kialakítani. Azonnal leültek tárgyalni azokkal a kisebbségekkel, amelyek teljesen elidegenedtek a brit uralom idején, hiszen széleskörű, a bamároktól teljesen független autonómiával rendelkeztek és bíztak abban, hogy a britek ígéretének megfelelően elszakadhatnak, vagy önrendelkezést kapnak. Aung Sang tábornok ezért összehívott még 1948-ban, Panglongban egy konferenciát, amely hosszú távon kívánta megoldani a nemzetiségi kérdést. Panglongban reményteljesnek tűnt akkor, hogy a felfegyverzett és nagy erőt képviselő etnikai csoportoknak több mint a fele részt vett a tárgyalásokon és egyetértett a Burmai Unió megalakulásának a tervével. Aung Sang meggyilkolása, az utána következő zavaros viszonyok, majd a katonai diktatúra körülményei között azonban semmiféle haladás nem következett be.

Nemzetközi megfigyelők szerint Mianmarban a kibontakozás körvonalai nem látszanak. A nyugati politikai vezetők elkeserítőnek tartják a helyzetet és nem érzékelnek előrehaladást sem az ország demokratizálása sem a rohingya kérdésmegoldásának irányában. Az utóbbi időben Aung San Su Kyi megítélését is alaposan rontották. A hazai közvéleménynek és Mianmar ázsiai szomszédainak más a véleménye, és az ASEAN sem hajlandó Mianmart elítélni.

Baranyi Tamás Péter[1]

DÉL-AMERIKAI BELGIUM?

Brit geopolitikai gondolkodás és diplomácia a Río de la Plata-i konfliktusban

A napóleoni háborúk végével nemcsak Európa újrarendezése vette kezdetét, hanem világméretű átalakulás kezdődött. Mivel a háborúban érintett európai államok egy része gyarmatokkal rendelkezett, ez törvényszerűen magával hozta, hogy más kontinenseken is politikai átrendeződés alá essen a földrajzi tér: akár a brit hódítások szentesítése (Málta, Srí Lanka, Fokföld stb.), akár valamiféle visszarendeződés (indonéz szigetvilág) irányába. A bécsi kongresszusi rendezés Európában jobbára a valós hatalmi viszonyokra épített, ám az Oszmán Birodalomnak és az Újvilág államainak a normatív ereje nem állt összefüggésben valós hatalomkivetítési képességével.[2] Másképpen szólva, bár a bécsi rendezés meghagyta a Balkán-félsziget egészét az Oszmán Birodalom uralma alatt, Isztambul nem volt képes többé megbízhatóan az uralma alatt tartani a térséget. Ebből a jelenségből született a 19. századi nemzetközi kapcsolatok egyik jelentős fogalma, a „keleti kérdés". Az amerikai kontinensen hasonlóképpen zavaros helyzetben volt: Madrid bizonyosan nem volt képes visszaállítani megrendült hatalmát az Atlanti-óceán túlsó partján, a latin-amerikai kreol forradalmak azonban éppen azt képviselték, amit a hatalmi rendszer oly élesen elítélt Európában. Másrészt a felemelkedő Egyesült Államok, bár valós segítséget nem akart, és nem is tudott nyújtani déli szom-

[1] Történész, PhD. Antall József Tudásközpont kutatási vezetője. Pázmány Péter Katolikus Egyetem adjunktusa.

[2] Paul W. SCHROEDER: Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power? *The American Historical Review* 97, 3 (1992), 685–690.

szédainak, kulturálisan inkább elfogadta a kreol köztársaságok rendszerét. Amennyiben a gyengülő Oszmán Birodalom területeiért folyó évtizedes befolyási harcot „keleti kérdésnek" nevezzük, ez utóbbit nevezhetnénk „nyugati kérdésnek" is.[3]

Ebben a tanulmányban a bécsi rendezés egy kései és távoli utóhangjának, a Río de la Plata-i háborúban játszott brit közvetítésnek a leírását és elemzését szeretném adni. Miután a dél-amerikai kontinensről kivonultak az európai nagyhatalmak, a keletkezett hatalmi vákuumban a Brazil Császárság expanzív politikába kezdett, melynek során 1816-ban megszállta a Río de la Plata torkolat túloldalát, a Banda Orientalnak nevezett területet (a mai Uruguay-t)[4], hogy meggátolja az ottani patrióta és köztársasági eszmék terjedését. Összetett konfliktus bontakozott ki a területért, melyben a brazilok alapvetően korábbi portugál gyarmati célokat elevenítettek fel.[5] A területért kibontakozó argentin–brazil háborúban Nagy-Britannia játszott közvetítő szerepet: az 1828-ban aláírt montevideói béke nemcsak független országgá tette Uruguay-t, hanem a további konfliktusok elkerülése érdekében semlegesnek ismerték el. A helyi, dél-amerikai illetőségű földrajzi–adminisztratív rekonfiguráció, a nagyhatalmak rendezésben betöltött szerepe fontos adalék a latin-amerikai államképződés és nacionalizmus történetében, melyről magyar nyelven még nem publikáltak tanulmányt. A brit közvetítési kísérlet és a montevideói rendezés jelentősége azonban potenciálisan túlmutat ennél: tanulmányomban amellett érvelek, hogy az eset a brit geopolitikai gondolkodás egyik kiváló és korai szemléltető példája, melynek tapasztalatait később az 1830-as évek európai rendezéseinél is felhasználták, így a belga kérdés rendezésében. Ez az összefüggés a korábbi magyar historiográfiából egyáltalán nem jelenik meg.

[3] A „nyugati kérdés" terminológia használatának egyik korábbi felvetője Rafe Blaufarb, aki arra is rámutat, hogy a klasszikus diplomáciatörténetek jelentős része említést sem tesz a nyugati dimenzióról, pl. Kissinger, Schroeder, Nicolson. Lásd: Rafe BLAUFARB: The Western Question: The Geopolitics of Latin American Independence. *The American Historical Review* 112, 3 (2007), 742–743.

[4] Az ország hivatalos neve: Uruguayi Keleti Köztársaság, spanyolul: República Oriental del Uruguay. A „keleti" jelző a Río de la Plata torkolatának bal oldalán való fekvésre utal.

[5] Francisco DORATIOTO: O Império do Brasil e a Argentina (1822-1889). *Textos de História*, 16, 2 (2008), 217–222.

A nyitva hagyott „nyugati kérdés”

Az 1796-os San Ildefonsóban kötött egyezmény értelmében a spanyol Bourbonok csatlakoztak a forradalmi Franciaországhoz az első koalícióval vívott háborúban. Az Angliával beálló hadiállapot legfontosabb ütközetében, a trafalgari tengeri csatában az egyesített spanyol–francia flotta java része odaveszett, és ezzel minimálisra csökkent a transzatlanti kommunikáció Madrid és gyarmatai között. A brit kormány Trafalgar után komolyan fontolóra vette egy dél-amerikai expedíció megindítását az ottani brit kereskedelmi érdekek védelmében, valamint esetlegesen brit gyarmatok kialakítására.[6] A háború menetében 1808-ban következett be újabb fordulat, miután Napóleon Bayonne-ba hívatta VII. Ferdinánd spanyol királyt, és lemondatta apja, IV. Károly javára, aki viszont Joseph Bonapartéra hagyományozta a spanyol trónt. A brit kormánynak már ekkor egyensúlyoznia kellett a spanyol korona és a spanyol-amerikai gyarmatok között, melyek függetlenedési folyamat ekkor már zajlott. Az Ibériai-félsziget francia megszállása még javított is a brit narratíva pozícióján, hiszen a dél-amerikai junták Ferdinánd királyra esküdtek fel a francia hódítókkal szemben. Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak megfelelt ez az állapot, hiszen egyik fél sem szánta el magát döntő lépésre.[7] 1810-től kezdve azonban egyre világosabbak voltak a nagyobb mozgástér és függetlenség iránti igények. A transzatlanti kereskedelmet a háború során szinte monopolizáló Angliának a kereskedelem fenntartása állt érdekében, bár azt is felismerték, hogy a helyi kreol elittel folytatott kereskedelem még jövedelmezőbb lehet, mint az anyaországon keresztül zajló.[8] Valóban szárba szökkent a Spanyol-Amerika és Nagy-Britannia közötti kereskedelem: az 1810-es éveke már ebbe a térségbe irányult az összes brit export egyharmada.[9]

A napóleoni háborúk időszakában tehát nem váltak függetlenné a spanyol-amerikai gyarmatok, többek között azért, mert bíztak a háborús időszakban megszerzett önrendelkezési jogaik csorbítatlanságában, és VII. Ferdinánd

[6] Felix LUNA: *Conflictos armados.* La Nación, Buenos Aires, 2003. 12–18.

[7] D. A. G. WADDELL: International Politics and Latin American Independence. In: Leslie BETHELL (szerk.): *The Cambridge History of Latin America. Vol. 3. From Independence to c. 1870.* Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

[8] DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada,* História, Budapest, 1994. 70.

[9] WADDELL (1985): 200.

alkotmányos uralmában. Ferdinánd azonban rácáfolt az elképzelésekre azzal, hogy az 1812-ben elfogadott cádizi alkotmányt 1814 folyamán Valenciában érvénytelennek nyilvánította, és nyilvánvalóvá tette, hogy célja az abszolutisztikus uralom. Maga Simón Bolívar is elismerte 1815 májusában, hogy „a spanyol uralom helyreállítása Amerikában [...] szinte bizonyosnak látszik",[10] de „jamaikai levélben" igyekezett a brit érdekekre hivatkozva azt sugallni, hogy Nagy-Britannia támogathatná a spanyol gyarmatok függetlenségét.[11] A spanyolországi fejlemények nyomán azonban függetlenségi nyilatkozatok születtek Spanyol-Amerikában: 1816-ban az argentin, 1818-ban a chilei okmány. Az angolok a béke beköszönte után is nagyon fontosnak tekintették Spanyolországot az európai erőegyensúlyban: az 1814-es angol–spanyol szerződés tiltotta, hogy spanyol-amerikai felkelők számára fegyvert szállítsanak. Amikor 1815-ben a spanyolok közvetítésre kérték Londont a gyarmatokkal fennálló konfliktusban, és cserébe kizárólagos kereskedelmi jogokat ígértek, Lord Castlereagh elutasította az ajánlatot, és jelezte, hogy a rendezés feltétele, hogy a spanyolok engedményeket tegyenek a gyarmatoknak.

Ekkor merült fel először a *Banda Oriental*, vagyis a „keleti partsáv" kérdése, mely a Río de la Plata torkolatának túloldali területeit jelölte Montevideo központtal. Az európai háború idején egyszer már spanyol kérésre portugál csapatok érkeztek a béke helyreállítására, azonban a felélénkülő ellentétek Buenos Aires és Montevideo között újabb beavatkozáshoz szolgáltak ürügyül. A portugálok 1816-ban újra elfoglalták a *Banda Oriental*-t, ami ezt követően 1817 és 1825 között Brazíliához tarozott Cisplatina tartomány néven. 1816-ban a Banda Oriental kérdése elsősorban azért merült fel, mert a portugálok területi igényeivel szemben fellépő Madriddal szinte az összes európai nagyhatalom megértő volt. A restaurációs Franciaország egyértelműen érintettnek érezte magát a kérdésben. Az ekkor éppen amerikai nagykövetként szolgáló francia diplomata, Jean-Guillaume Hyde de Neuville úgy vélte, az angolok az „általános egyensúlyt" veszélyeztetik azzal, hogy az Európán kívüli világban mindenhol „kereskedelmi despotizmus" rendszerét állítják fel, mely az ő számukra kedvez. Neuville báró szerint, ha az európai nagyhatalmak nem lépnek fel egységesen, „semmi nem marad

[10] BLAUFARB (2007): 743–744.

[11] Humberto R. Núñez FARACO: The Entanglements of Freedom: Simón Bolívar's Jamaica Letter and Its Socio-political Context (1810–1819). *Global Intellectual History*, 3, 1 (2008), 71–91.

számukra, csak nyomorult cafatok".[12] A spanyolok azt remélték, hogy az *ancien régime* visszaállítása kiterjedhet arra is, hogy gyarmataikon helyreállítsák a rendet; de ha azt nem is, a portugál–spanyol konfliktus államközi probléma, amihez igényelhetik európai szövetségeseik támogatását. Bár az orosz cár Madrid rendelkezésre bocsátott hajókat, azok nem voltak megfelelőek a célra, az intervenció gondolatát ideiglenesen fel kellett adniuk. Az 1818-as aacheni kongresszusra végül a spanyolokat meg sem hívták, a franciák pedig egy Bourbon hercegnek Buenos Aires „trónjára" való ültetésének tervével korbácsolták fel a hangulatot.[13]

Már az aacheni kongresszus idejére egyértelművé vált, hogy a spanyol-amerikai gyarmatok függetlenségének elismerése elsősorban kereskedelmi kérdés: a nagyhatalmak örültek annak, hogy a korábbi spanyol preferenciális rendszer gyakorlatilag megszűnt, ám ennek előnyeiből az angolok ebből láthatólag sokkal inkább részesültek, mint mások. A legitimizmus elvét valló bécsi hatalmak nem akarták érvényesíteni ezt az elvet az Amerikákon, de nem is akarták megszegni azzal, hogy elismerik a gyarmatok függetlenségét. Helyette a *de facto* elismerés bizonyos jeleit adták, hogy zavartalanul folyhasson transzatlanti kereskedelmük. Azok az államok, melyek földrajzilag nem voltak érintettek ebben a kereskedelemben – a Habsburg Birodalom és Oroszország – jóval inkább ragaszkodtak a legitimizmus elvéhez, mint az angolok, a franciák, vagy az északi német államok. A teljes elismeréssel azonban addig vártak, amíg Ferdinánd király maga nem szentesítette az új helyzetet. Azonban erre már Sándor cár viszonylag nagy madridi befolyása sem volt elegendő. Ferdinándot arról sem lehetett lebeszélni, hogy expedíciós sereget kívánjon Amerikába, elsősorban a La Plata vidékére hajózni. Ezek a csapatok zendülésben törtek ki Cádizban várakozva Rafael de Riego vezetésével, ami háromévnyi „liberális" kormányzást eredményezett Spanyolország számára.[14]

A helyzet megváltozott, mert a spanyol intervenció lehetősége többé már nem állt fenn: sőt, a liberális három év (*triennio liberal*) kormányzása a kongresszusi rendszer értelmében Spanyolország elleni intervenciót követelt meg. Ebben az 1822 októberében Veronában ülésező hatalmak már nem értettek egyet: Canning, és helyi képviselője, Wellington szigorúan elzárkóztak min-

[12] BLAUFARB (2007): 748.
[13] Uo. 747–749.
[14] WADDELL (1985): 206–208.

den, Spanyolország belügyeit érintő döntéstől.[15] A veronai kongresszuson úgy tűnt, a legtöbb hatalom lemondott a spanyol-amerikai gyarmatok ügyeibe való beleszólásról, azonban Franciaország elképzelései nem voltak világosak, és félő volt, hogy a spanyol intervenció befejezése után esetleg megpróbálhatják „helyreállítani a rendet" a gyarmatokon is. Bár ekkor ez a terv már nem volt napirenden Párizsban sem, ez még nem volt kellően egyértelmű.[16] Még ha nem is volt feltétlenül reális egy nagyszabású európai intervenció, a spanyol liberális fordulattól a francia intervenció győzelméig valóságos „versenyfutás Amerikáért" alakult ki, ahol az európai hatalmak egyremásra adták a *de facto* elismerés jeleit, például a saját zászló alatt közlekedő hajók kikötőikben fogadását, vagy kereskedelmi követek küldését. Emellett 1821. szeptember 4-én Sándor cár ukázt adott ki, melyben orosz szuverenitás alá tartozónak nyilvánította Észak-Amerikát az 51. szélességi körig. A britek maguk is részt vette a *de facto* elismerésben, de nem tekintették az orosz fenyegetést valósnak.[17] A francia kérdés tisztázása azonban sürgősebbnek tűnt: októberben Canning figyelmeztette Polignac herceget, hogy Franciaország ne próbálja meg visszaállítani a spanyol uralmat Amerikában, vagy megszerzi a volt gyarmatokat a maga számára. A Canning és Polignac közötti beszélgetéseket, melyekben a francia herceg megerősítette, hogy Párizsnak nem áll szándékában a gyarmatok ügyeibe való beavatkozás, memorandum formájában rögzítették. Ahogy a memorandum titkos részében megfogalmazták: „[Nagy-Britannia] minden fajta külföldi beavatkozást, erővel vagy fenyegetéssel, a Spanyolország és a gyarmatai közötti konfliktusba, oknak tekinti arra, hogy az utóbbiakat haladéktalanul elismerje."[18]

Canning még 1823 augusztusában felkereste Richard Rush londoni amerikai követet, hogy adjanak ki közös nyilatkozatot az intervenció elutasításáról. Az angol–amerikai tárgyalások végül nem vezettek eredményre, mivel London ekkor már közvetlenül Párizzsal is tárgyalt, az Egyesült Államokban pedig fenyegetve látták Kuba megszerzésének lehetőségét, illetve nem kí-

[15] Adolphus William WARD—George Peabody GOOCH (szerk.): *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919*. [innentől: CHBFP] Cambridge University Press, Cambridge, 1923. 56–58.

[16] WADDELL (1985): 211–215.

[17] CHBFP (1923): 66.

[18] CHBFP (1923): Appendix B., 633.

vántak másodlagos szereplőként fellépni.[19] Így született John Quincy Adams amerikai külügyminiszter megfogalmazásában a Monroe-elv, mely kimondta, hogy minden további európai gyarmatosítás, illetve az európaiaknak az amerikai ügyekbe való beleszólása az Egyesült Államok ellenérzésével fog találkozni. Az intervenció közvetlen veszélyének elhárulásával azonban nem múlt el az elismerés kérdésének sürgőssége. Mivel Ferdinánd király 1833-ban bekövetkezett haláláig nem volt hajlandó megtenni ezt a lépést, az európai hatalmak végül egyenként maguk döntöttek annak időpontjáról. Az angolok 1824. július 23-án írtak alá egy kereskedelmi szerződést Buenos Airesszel, az elismerés utolsó formalitásait pedig az év utolsó napján megtették, majd követeket küldtek az új államokba, így például Woodbine Parish-t a La Plata vidékre. Canning a kabinetben és a parlamentben egyaránt a saját érdemének tekintette a spanyol-amerikai köztársaságok függetlenségét: „Megtettük. A szög be van verve. Spanyol-Amerika szabad– hacsak nem ügyetlenkedjük el súlyosan a dolgot – angol. A jenkik örömujjongásban törnek majd ki, de ők azok, akik a legtöbbet vesztenek a döntésünkkel."[20] Egy másik alkalommal hasonlóképpen nyilatkozott: „az Újvilág, hacsak nem hajítjuk ki, a miénk!"[21]

A Monroe-elv gyakorlati jelentősége ekkor még nem igazán Spanyol-Amerika köztársaságait érintette, hiszen kontextusa elsősorban Észak-Amerika ügyeire vonatkozott. A déli köztársaságokat pedig elsősorban nem Washington normatívan erős, köztársaságpártisága, hanem az Atlanti-óceánt uraló brit flotta védte.[22] Canning úgy gondolta, hogy Amerika-politikájának eredményeként az európai egyensúlyi helyzet biztosabb alapokra került. Az ő megfogalmazásában: „Amerikára tekintettem, hogy orvosoljam Európa egyensúlytalanságát. Megvizsgálva Spanyolországot, ahogy az őseink ismerték, megállapítottam, hogy ha Spanyolország Franciaországé, az semmiképpen nem lehet olyan Spanyolország, mely uralja az »Indiákat«. Életre hívtam az Újvilágot, hogy helyreállítsam a régi egyensúlyát."[23]

[19] CHBFP (1923): 68–72.

[20] CHBFP (1923): 74.

[21] José Maria ROSAS: *Rivadavia y el imperialismo financiero.* Buenos Aires, Sudamericana, 1969. 12.

[22] CHBFP (1923): 77.

[23] Canning beszéde a brit Parlament Alsóházában, 1826. December 12. In: CHBFP (1923): 77.

Brit kereskedelempolitika a La Plata-i háborúban

Spanyol-Amerika lassanként nyerte el függetlenségét, és a spanyol uralmat egy új függésre váltotta fel, a brit tőkétől való függésre. 1824–1825 körül kezdett körvonalazódni a Spanyol Királyságtól való tényleges függetlenség, ami egyben a londoni Cityből érkező tömeges befektetések kezdete is.[24] Nagy-Britannia gyorsan átvette a vezető szerepet a térségben, pénzügyi és kereskedelmi értelemben. Ez teljes mértékben Canning elképzelései szerint alakult, aki úgy vélte, semmi értelme fontolóra venni Dél-Amerika hatalmas területeinek birtokbavételét, ami minden bizonnyal az ottaniak fegyveres ellenállását váltaná ki, hiszen a cél „megnyitni piacaikat a mi termékeink előtt", tehát „nem ellenségként, hanem kereskedőként kell közelíteni feléjük".[25] A brit kereskedők részvénytársaságokat hoztak létre, hiteleket nyújtottak, exportjuk egy jelentős részét itt bonyolították le, illetve hiteleket nyújtottak Spanyol-Amerika kormányainak. Idővel – realizálva a kapitalista fejlődés lassúságát a térségben – a dél-amerikai hitelezést magas kockázatúnak minősítették, de mégis London maradt a 19. század folyamán a legfontosabb külgazdasági partner.[26]

A La Plata vidéke különösen vonzó kereskedelmi és befektetési környezet volt. Mióta Potosí bányáinak termékei nem Limán, hanem Buenos Airesen keresztül hagyták el a kontinenst, a város nagy gazdaságságot halmozott fel, és valószínűleg az összes dél-amerikai város közül a leginkább hasonlított modern kereskedelmi központra.[27] Ugyan az 1820-as évek elejének nagy fellendülése után visszaesés következett, a La Plata vidék szabad kereskedelmi feltételek biztosításával London egyre nagyobb, és nagy reményeket tápláló partnere lett.[28] Bár 8–12 ezer mérföldre voltak Latin-Amerika kikötői Londontól, a világ legjobb flottájával mégis képesek voltak Buenos Aires-szel kapcsolatot tartani,[29] míg az amerikai kereskedelmi érdekek ekkor

[24] Fernand BRAUDEL–Siân REYNOLDS: *Civilization and Capitalism, 15th–18 Century: The Perspective of the World*. Berkeley—Los Angeles, CA, University of California Press, 1992., 413.

[25] ROSAS (1969): 8.

[26] Thomas E. SKIDMORE—Peter H. SMITH: *Modern Latin America*, New York, NY: Oxford University Press, 2001. 358–359.

[27] Richard GRAHAM: *Independence in Latin America: Contrasts and Comparisons*. University of Texas Press, Austin, TX, 2013. 31–37.

[28] Eugénio Vargas GARCÍA:, ¿Imperio informal? La política británica hacia América Latina en el siglo XIX. *Foro Internacional*, 2 (2006 április–június). 354.

[29] SKIDMORE–SMITH (2001): 358.

még marginálisnak voltak tekinthetők.[30] John M. Forbes, a Buenos Aires-i amerikai követ többször hangot adott gyanakvásának, mi több, ellenszenvének Nagy-Britannia La Plata vidéket illető kereskedelmi politikája miatt.[31] 1822-ben egyedül a Buenos Airesbe irányuló angol ipari export elérte az 1 164 146 font sterlinget. Ekkoriban Londonnak a volt spanyol és portugál gyarmatokkal való forgalma külkereskedelmének egyharmadát tette ki. 1822-ben ebből a kereskedelemből 1 696 634 font sterling többlete származott.[32]

Kivitel	2 377 110 £
Behozatal	696 634 £

Buenos Airesben és más városokban külön angol kereskedő kolóniák jöttek létre. George Love *An Englishman' Five Years' Residence in Buenos Aires* (Egy angol öt éves Buenos Aires-i tartózkodása) című, 1825-ben megjelent könyve úgy festi le a várost, ahol a kereskedelmet szinte teljesen az angolok uralják, nemcsak mint földek és részvények birtokosai, de mint a helyi bankok igazgatói is. 1824-ben 1355, 1831-ben 4072 brit alattvalót tartottak számon.[33] Ahogy a kereskedelmi kapcsolatok javultak, úgy fogadták el a spanyol-amerikaiak egyre jobban az angolokat: már nem tekintették őket Istentől elhagyott eretnekeknek, sőt, komoly divatba jöttek a szokásaik. Love szerint olyan sokan tanultak közülük angolul, hogy a következő generációt már „teljesen anglicizált"-nak prognosztizálta.[34] 1824-től, a brit–argentin kereskedelmi szerződés aláírásától még inkább kivételezett helyzetbe kerültek a brit kereskedők a Río de la Plata vidékén. Eszerint a szerződés szerint biztosították számukra például a vallásszabadságot és a sorozás alól való felmentést. 1824 és 1849 között a La Plata vidékre irányuló brit export minden évben felülmúlta az 1 millió fontot. 1824-ben minden Buenos Aires-i hajónak a 27%-án brit lobogó volt felhúzva.[35] Ezzel szemben az USA a La Plata kereskedelmi forgalmának csak egy kisebb

[30] MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2014. 67–69.

[31] Harold F. PETERSON: *Argentina and the United States 1810–1960*, Suny Press, 1964., 84.

[32] WITTMAN Tibor: *Latin-Amerika története*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981. 245–246.

[33] Desmond GREGORY: *Brute New World: The Rediscovery of Latin America in the early Nineteeth Century*, London, British Academic Press, 1992., 9–10.

[34] GREGORY (1992): 10.

[35] David MCLEAN: *War, diplomacy and informal empire: Britain and the republics of La Plata, 1836-1853*, I.B. Tauris, 1995. 9.

szeletét birtokolta: a londoni City részesedésének egyharmadát tette ki, de elmaradt Brazília és Chile mögött is.[36]

Az ekkor Cispalatina néven Brazíliához tartozó *Banda Oriental* vidékén 1825-ben felkelés tört ki egy helyi „erős ember", Antonio Lavalleja vezetésével. A „harminchárom keleti" (*treinta y tres orientales*) felkelését a Río de la Plata Egyesült Tartományai (vagyis a későbbi Argentína is támogatta), így ez a küzdelem argentin–brazil háború (spanyol: *guerra argentino–brasileño*, portugál: *guerra da Cisplatina*) néven híresült el.[37] Ebben a háborúban Brazíliának egyértelmű számbeli fölénye volt ellenségeivel szemben. Brazília lakossága négy és félmillió volt, szemben az Egyesült Tartományok hatszázezer, illetve a *Banda Oriental* hatvanezer katonával. Ennél azonban bonyolultabb volt a helyzet, hiszen ugyan a legtöbb ember a *Banda Oriental*-ból Buenos Aires oldalán harcolt, de sokan a brazilokén is; az Egyesült Tartományokban csak a porteñók támogatták hevesen a háborút, Brazíliának pedig sok gondja akadt a hadsereg megszervezésével. A négy és félmillió brazilból több mint egymillió rabszolga volt. A hadsereg magja portugál volt, ám az 1822-es függetlenedés óta rengeteg portugál hazatért, így azok is, akik Montevideót tartották: ezek helyére sietve kellett új katonákat toborozni. A háború kezdetekor Brazíliának 10 000 katonája volt, akik közül 6 000 a *Banda Oriental* területén tartózkodott, 2,500 pedig Montevideóban.[38] Ami a flottát illeti, a Brazil Császárság itt is előnyben volt: flottája nagyrészt érintetlen volt, tisztjeinek közel egyharmada brit állampolgár volt, és az egész flottát áthatotta a brit irányultság. Az Egyesült Tartományok flottája jóval kisebb volt és kevésbé szervezett, ám itt is a tisztek több mint fele volt angol vagy amerikai. A Buenos Aires-i kormány Chiléből vásárolt hadihajókkal is próbálta csökkenteni a két flotta közötti különbséget.[39]

1825 augusztusban a felkelők kimondták a terület csatlakozását az Egyesült Tartományokhoz, az elfoglalt területekkel együtt pedig már háromezer katonával rendelkeztek. Már korán felmerült azonban, hogy a Buenos Aires és Rio de Janeiro között kibontakozó konfliktusba a többi köztársaság is bekapcsolódjon. Bolívia és Chile katonák küldését is fontolgatta, de a diplomáciai

[36] PETERSON (1964): 84.

[37] WITTMAN (1971): 223.

[38] Robert L. SCHEINA: *Latin America's Wars: The Age of the Caudillo*, Brassey's, Lincoln, NE. 2003. 95.

[39] SCHEINA: (2003): 96.

közvetítés is többször felmerült.[40] Sarandinál aratott nagy győzelmük után a felkelők szinte az egész vidéki területet birtokba vették. Montevideo azonban brazil kézen maradt, a flotta pedig blokád alá vette Buenos Airest is. A blokád hatásai rendkívül kellemetlenek voltak Londonra nézve. H. S. Ferns adatai szerint a következő csökkenést mutatta a Buenos Airesből kifutó és az oda befutó brit hajók száma, mely az 1825-ös száz körüli számról 1826-ra tíz körülire csökkent.[41] Néhány brit kereskedő ügyesen átmentette a vagyonát földek és állatállomány vásárlásával, sokuk azonban sok pénzt veszített, mivel olyan állampapírokba fektettek, melyek rohamosan veszítettek az értékükből a háború során. Nagy-Britannia, és a Buenos Aires-i brit kereskedők érdeke tehát egyértelműen a békétlenség mielőbbi beszüntetése volt.[42]

Lord Ponsonby mint mediátor

Argentin kérésre a brit kormány közvetítőt küldött a térségbe, hogy mielőbb megszűnjenek a fegyveres harcok.[43] Lord Ponsonby-t (1772–1855), a kivételesen jóvágásúnak és nagyhangúnak leírt karrierdiplomatát nevezték ki közvetítőnek a két fél között 1826. márciusában.[44] Mindkét londoni politikai párttal jó kapcsolatokat ápolt, hiszen a whig Charles Grey ugyanúgy jó barátja, mi több, nővérének a férje volt, de a tory George Canninget is barátjaként tartotta számon. Lord Palmerston például kiváló diplomataként gondolt rá, ahogy ezt egy jóval későbbi, 1848-as Ponsonby-hoz írt levelében ki is fejtette, amikor a jó diplomata képességeit és megfelelő viselkedését taglalta: „Ön a legjobb tudása szerint végrehajtja a kapott utasításokat, és legjobb tudása szerint megosztja velem a véleményét és ítéletét, melyet a helyi megfigyelések alapján szerzett a munkáját érintő kérdésekben. Egy ember, aki csak azt írja meg, amit

[40] Ron L. SECKINGER: South American Power Politics during the 1820s. *The Hispanic American Historical Review* 56, 2 (1976 május), 243–246.

[41] H. S. FERNS: *Gran Bretaña y Argentina en el siglo XIX*. Buenos Aires, Solar–Hachette, 1966. 168–175.

[42] Uo.

[43] Uo.

[44] William W. KAUFMANN: *British Policy and the Independence of Latin America*. Routledge, London–New York, 1968. 196.

szerinte a felettese hallani szeretne, vagy amire gondol, nem ér sokat; ezzel csak félrevezetik az embert, ahogy Metternichet is félrevezették az ügynökei."[45]

Kapcsolata a legfelsőbb körökkel nem volt mindig zökkenőmentes, de általában jól lavírozott. A whigek által neki juttatott kinevezések hiúsították meg azonban végül házasságát Lord Grey nővérével.[46] Nem nagyon kedvelte ezt a diplomáciai posztot, illetve a vidéket, ahová küldték. Ahogy egy barátjának, Lord Howard de Waldennak írta 1826-ban: „Ne hagyd, hogy bármi rávegyen, hogy meglátogasd ezt a züllött országot. Ez a legócskább hely, amit valaha láttam, és bizonyára felakasztanám magam, ha egyáltalán lennének olyan magas fák, amire az ember felkötheti magát. Az időjárás utálatos, a hőmérő néha 20 fokot is ingadozik egy napon belül, de mindig van annyi por vagy sár, hogy az ember majd' megfulladjon. De republikánus arrogancia, az van, méghozzá igen erős. Vadállatoknak való hely ez." [47]

Negatív érzései azonban nem akadályozták meg abban, hogy felmérje a helyzetet: már egy 1826. október 20-i levelében is úgy gondolta, a megoldás az lehet, ha önálló államiságot nyer a *Banda Oriental*, a La Plata-n a szabadon hajózást lehetővé tennék mind az argentinok, mind a brazilok számára. E biztosíték nélkül bármilyen békét is írjanak alá, az nem lenne más, mint fegyverszünet:[48]

A dolgok jelenlegi állásából csak azt tudom leszűrni, hogy a keleti partiak éppoly kevéssé hajlandóak megengedni Buenos Airesnek, hogy uralmat gyakoroljon felettük, mint amilyen kevéssé engednék át a szuverenitást őfelségének, I. Péter császárnak. Harcolnak a brazilok ellen, de csak azért, hogy visszaszerezzék országukat és felszabadítsák magukat a fojtogató rabszolgaságból, nem pedig azért, hogy Buenos Aires fennhatósága alá helyezzék magukat. És ha egyszer a császárt kiűzik a *Banda Oriental* vidékéről, az ottaniak éppoly hirtelen fognak harcolni Buenos Aires ellen a függetlenségért, ahogyan most teszik Brazília ellen teszik.

[45] Raymond A. JONES: *British Diplomatic Service, 1815–1914,* Wilfrid Laurier University Press, 1983, 77.

[46] JONES (1983): 38.

[47] GREGORY (1992): 21.

[48] Carlos ESCUDÉ—Andrés CISNEROS: *Historia de las relaciones exteriores de la República Argentina*. Buenos Aires, Grupo Editor Latinoamericano, 2000. 13. fejezet. Online verzió. <www.argentina-rree.com/3/3-031.htm > Hozzáférés: 2019. április 25.

Lord Ponsonby közvetítői tevékenységének első szakasza 1826 májusától 1827 májusáig, az előzetes békeegyezmény aláírásáig tartott. Ezt a szakaszt I. Péter brazil császár álláspontjának hajthatatlansága, illetve az argentin fél rugalmassága jellemezte. Ponsonby nem volt sikeres 1826 májustól augusztusig Rio de Janeiróban, mivel a császári udvar minden London számára is kedvező rendezési javaslatot elutasított. Inhambupé brazil külügyminiszter éppúgy visszautasította az argentin kormányzat ötletét arra, hogy a *Banda Oriental*-t tagolják be az Egyesült Tartományok közé kompenzáció ellenében, mint a brit követ ötletét, hogy hozzák létre a független Uruguay államot. Ehelyett a brazil küldöttség azt a megoldást javasolta, hogy a *Banda Oriental* továbbra is tartozzék a Brazil Császársághoz mint *Provincia Cisplatina*, ennek elismeréséért cserébe azonban Montevideót szabad kikötővé nyilvánítanák, az Egyesült Tartományok hajóinak pedig még használati díjat sem kellene fizetniük. A tárgyalások elsősorban a brazilok kompromisszumképtelensége miatt rekedtek meg. Ponsonby 1826. szeptember 20-án folytatott először megbeszélést Bernardino Rivadavia elnökkel. Bár a La Plata-i kormány éppen visszautasította a brazil ellenjavaslatot, Ponsonby mégis korán eldöntötte, hogy az argentin oldal felé kellene engedékenyebbnek lennie. Az Egyesült Tartományok ugyanis sokkal kevésbé volt felkészülve egy elhúzódó háborúra, és sokkal kevésbé volt stabil a kormányzati rendszere, mint Brazíliának.[49]

Az angolok számára kétségkívül nem volt ideális a La Plata vidékének „liberális", köztársaságpárti szellemisége. Ponsonby úgy vélte, egy „magasrangú arisztokrata kevéssé van felkészülve arra, hogy olyan alantas demokratákkal tárgyaljon, mint amilyenekkel itt érintkeznünk kell".[50] Rivadavia elnök, aki a centralista párt híve volt, még inkább a liberalizmus hívének számított, hiszen a föderalizmust a konzervatív *Interior* képviselte az Egyesült Tartományokban.[51] Ponsonby egy másik levelében rövid személyleírást ad Rivadaviáról George Canningnak:[52]

Sok bosszúságot okoz nekem az elnök úr vaksága országának tényleges érdekeivel szemben. Néhány esetben hozzáértő intézője volt a köztársaság

[49] ESCUDÉ–CISNEROS (2000).

[50] Felipe PIGNA: Bernardino Rivadavia, 1780–1845. *El historiador*, Buenos Aires, 2003. <https://www.elhistoriador.com.ar/bernardino-rivadavia/ > Hozzáférés: 2019. május 30.

[51] HORVÁTH Gyula: Konzervativizmus Latin-Amerikában. *Múltunk* (47) 3-4 (2002). 332.

[52] ESCUDÉ–CISNEROS (2000).

ügyeinek, és sokat tett azért, hogy alkalmas irányt vegyenek új energiái, minthogy sok fontos és hasznos törvény és belpolitikai szabályozás szerzője volt. De mint politikus, úgy tűnik, híján van a szükséges erényeknek. Bátorította és segítette a tömegek zabolátlan és ostoba kitöréseit, amiből e katasztrofális háború valódi okai is származnak.

A brit politika azonban gyakorlatiasabb volt a térségben. Home Popham flottaparancsnok már 1804-ben azt javasolta a brit kormánynak, hogy „katonai expedíciók segítségével szerezzenek meg kulcsfontosságú pontokat Dél-Amerikában, hogy [...] új források nyíljanak meg hajózásunk és termékeink előtt".[53] ARío de la Plata szabad hajózása, illetve a vidék politikai stabilitása rendkívül fontos volt a londoni kormány számára. Az is fontos volt azonban, hogy egy olyan kivételes földrajzi fontosságú hely, mint a La Plata torkolatának mindkét partját lehetőleg ne egyetlen állam felügyelete alatt álljon. Lord Ponsonby közvetítési kísérletének, és végül Uruguay állam megalapításának ez volt a végső oka.[54] Erről a vidékről így nyilatkozott Canning egy levelében, melyet a londoni brazil követnek írt: „adjunk Montevideónak olyan státuszt a védelmünk alatt, mint a Hanza-városoké, hogy megszerezzük a Río de la Plata kulcsát, ahogy a Baltikumét vagy a Földközi-tengerét már birtokoljuk".[55] Ponsonby pedig úgy fogalmazott, hogy az „angol kormány sosem fog beleegyezni, hogy csak két ország, Brazília és Argentína legyenek a kizárólagos urai Dél-Amerika keleti partjainak."[56] Egy másik alkalommal pedig így nyilatkozott a kérdéses terület földrajzi fontosságáról, egy 1828-ban Lord Dudley-hoz írt levelében:[57]

A brit kereskedelem biztonságának érdekei nagyban javulnának egy olyan ország létrejöttével [...], melyben az elsődleges nemzeti és egyéni cél a Nagy-Britanniával ápolt szoros barátság lenne. [...] A *Banda Oriental* a kulcs Dél Amerikához (...), ezért kell megőriznünk azon államok földrajzi megosztottságát, melyek Nagy-Britannia javát szolgálhatják.

[53] ROSAS (1969): 8.

[54] URBÁN Aladár: Latin-Amerika. In: Vadász Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Korona, Budapest, 2005. 440.

[55] ROSAS (1969): 15.

[56] Washington Reyes ABADÍE—Andrés Vázquez ROMERO: *Crónica general del Uruguay*. E.B.O., Montevideo, 2002. 558.

[57] Uo.

Hogy a britek politikai érdekérvényesítése mögött nincs „liberálisabb szellem", sok amerikai szabadságharcos előtt világos volt. Simón Bolívar például azt gyanította, hogy a „Szent Szövetség" segíteni fog Brazíliának megtartani a Cisplatinát, hogy „szentesítse a legitimáció elvét és elpusztítsák a forradalmat. Buenos Airesszel fogják kezdeni, és ki tudja, hol fog végződni."[58] Egy másik alkalommal pedig úgy nyilatkozott, hogy „Brazília császára és a Szent Szövetség egy és ugyanaz. Ha pedig mi, szabad emberek, nem hozunk létre egy másik uniót, elvesztünk".[59] Az európai monarchiákkal szembeni gyanakvás arra sarkallta a dél-amerikai diplomáciát, hogy a Monroe-elvre tekintve az Egyesült Államok segítségét kérje. 1826. augusztusának végén John M. Forbes, a Buenos Aires-i amerikai követ és Bernardino Rivadavia elnök találkozót tartottak, ahol az elnök a Brazília és európai hatalmak, főleg Portugália közötti kapcsolatra utalva megkérdezte a követet, mennyiben lenne alkalmazható a Monroe-elv erre az esetre. Mivel az argentin követ késlekedett megjelenni Washingtonban, illetve egyéb technikai zavarok merültek fel, hivatalos válasz csak 1828 közepén érkezett az amerikai kormánytól, illetve Henry Clay külügyminisztertől:[60]

Ezt a háborút nem lehet úgy értelmezni, mint ami közeli rokonságot mutatna azzal az esettel, amit Monroe elnök üzenete elítél. Eredetét és tárgyát tekintve ez egy szigorú értelemben vett amerikai háború. Ez egy olyan háború, melyben az európai szövetséges hatalmak nem vettek részt. Még ha Portugália és Brazília egységben maradtak volna is, és közös erővel vívták volna a háborút, ez akkor is távol maradna attól, hogy olyan ügy legyen, amivel az üzenet foglalkozik... Az Egyesült Államok általános politikája a szigorú és részrehajlás nélküli semlegesség, minden egyéb Hatalom háborúit illetően.

Forbes, aki 1820 és 1831 között folyamatosan Buenos Aires-i amerikai követ volt, többször megpróbált fellépni a háború folytatása ellen, illetve a békeközvetítés brit dominanciája ellen. A washingtoni kormány, például a Monroe-elv fenn kínált interpretációjával is, világosan az értésére adta, hogy félreáll az említett konfliktusból, és hagyja érvényesülni Nagy-Britanniát, For-

[58] Bolívar levele Sucréhoz, 1825. január 20. Idézi: SECKINGER (1976): 245.
[59] Bolívar levele Santanderhez 1825. február 9. Idézi: Uo.
[60] PETERSON (1964): 83.

bes azonban többször megpróbálkozott azzal, hogy az USA aktívabb szerepet vállaljon a békítésben. Egy Clay-hez írt levelében azt írja, hogy a brit közvetítés gyorsan ahhoz fog vezetni, hogy „létrejön egy semleges és független kormány a *Banda Oriental* területén, angol garanciával”.[61] Ez pedig nagy aggodalommal töltötte el az amerikai követet.

A montevideói béke felé

Az Ituzaingónál (Passo da Rosário) 1827. február 20-án vívott csata volt döntő fontosságú volt az argentin–brazil háborúban. A brazilok veszteségei némileg felülmúlták az Egyesült Tartományok katonáiét, de végül ez utóbbiaknak is fel kellett adniuk a területet az utánpótlás és az ellátás hiányosságai miatt.[62] Március 7-én Carmen de Patagonesnél a brazil flotta szenvedett vereséget, azonban ez a tény a brazil tengeri fölényt ez a csata még nem kérdőjelezte meg.[63] 1826. októberének elején Ponsonby memorandumot küldött Manuel José García számára, aki akkor rendkívüli megbízott volt az angol udvarban. Ebben a dokumentumban Ponsonby általános alapokat fektetett le a béketárgyalásokra, melyeknek a legfontosabb pontjai a következők voltak: a *Banda Oriental* függetlensége, területének a tiszteletben tartása, az Egyesült Tartományok és Brazília garanciája az egyezményre az aláírást követő 15 évre, Colonia és Montevideo erődítéseinek lebontása, ezt követően minden brazil csapat kivonása az Egyesült Tartományok és a Banda Orinetal területéről, illetve a tengeri és szárazföldi ellenségeskedések azonnali beszüntetése.[64] Garcíát Ponsonby nagyon is alkalmasnak találta a diplomáciai tárgyalások lebonyolítására, ahogy ez világosan kitűnik egyik leveléből, melyben a La Plata-i követet „kifogástalan *gentleman*”-nek nevezte, olyan tulajdonságokkal, melyek azonnal elnyerték a bizalmát, és hogy „egyetértésünk az összes politikai kérdésben, amit követnie kell az országnak, kivételesen alkalmasnak mutatja a feladatra”.[65]

[61] PETERSON (1964): 91.
[62] SCHEINA (2003): 99–100.
[63] SCHEINA (2003): 100.
[64] ESCUDÉ–CISNEROS (2000).
[65] ROSAS (1969): 16.

Rivadavia elnök Manuel José Garcíát Rio de Janeiróba küldte, hogy a békéről tárgyaljon a brazilokkal, hiszen Ponsonby azt hallotta Robert Gordontól, a riói angol követtől, hogy I. Péter hajlandó tárgyalni a *Banda Oriental* függetlenségéről. García 1827. májusában érkezett meg a császárság fővárosába, ahol rendkívül megdöbbentette a brazil császár hajthatatlansága. Péter császár, akinek a seregei 1827. februárjában súlyos vereséget szenvedtek Ituzaingónál, még így is csak egy, a brazil feltételeknek teljesen megfelelő békét volt hajlandó aláírni. Sőt, Péter császár megesküdött a szenátus előtt, hogy nem hagyják abba a háborút, amíg a Cisplatina Provincia meg nem szabadul „megszállóitól". Ennek következtében García már a hazautazást tervezte, amikor Gordon meggyőzte, hogy találkozzon a birodalmi hatóságokkal és keressenek utat a közeledéshez.

García ezt meg is tette: João Severiano Maciel da Costával, vagyis Queluz márkijával, a brazil külügyek akkori irányítójával folytatott három megbeszélése során dűlőre jutottak, és megszövegezték az előzetes békeegyezményt. Ebben az egyezményben az Egyesült Tartományok lemondtak a *Banda Oriental* feletti jogaikról, átengedve azokat a Császárságnak, kártérítés fizetésére és a Martin García sziget kiürítésére kötelezték magukat. García jóval túllépte a hatáskörét, ami csak a *Banda Oriental* önálló államként való elismerésére jogosította fel, a brazilok viszont a háború fordulata után négy hónappal minden követelésüket kielégíthették. Ez a manővert annak a félelemnek tudható be, hogy a háború folytatódása esetén az Egyesült Tartományok belső bajai addig fokozódnának, hogy a központi kormányzat összeomlana, a vidék caudillói pedig a saját kezükbe vennék az irányítást. García gondolta, hogy ennek a területnek az átengedése a Császársághoz nem túl nagy ár az Egyesült Tartományok egyben tartásáért. García megdöbbenésére azonban ez a tette a legnagyobb elégedetlenséget a Kongresszus és Rivadavia elnök részéről váltotta ki, pedig ők lehettek volna a haszonélvezői. Az utcán az emberek Anglia és García elleni jelszavakat skandáltak, mondván: „García eladott minket!"[66] A belső bajok csak fokozódtak, és végül Rivadavia elnök bukásában csúcsosodtak ki.[67] Az előzetes békeszerződést el nem fogadva, 1827. júniusában Rivadavia lemondott hivataláról a Kongresszus előtt.[68] Egy időre

[66] ROSAS (1969): 17.
[67] ESCUDÉ–CISNEROS (2000).
[68] ROSAS (1969): 18.

ismét a föderalizmus hívei kerültek hatalomra az Egyesült Tartományokban, így Buenos Aires kormányzója is egy bizonyos Manuel Dorrego lett, a föderalizmus képviselője.

Egy másik fontos esemény is történt az előzetes békeszerződés szövegezése és Rivadavia elnök lemondása utáni időkben. Ez pedig Antonio Lavalleja államcsínye volt a *Banda Oriental* vidékén, folytatta a hadműveleteket a Brazil Császárság ellen. Lavalleja eredetileg úgy képzelte el a Keleti Part jövőjét, hogy az Egyesült Tartományok része marad, de egyáltalán nem alárendelve Buenos Airesnek. Mivel azonban Rivadavia és mások centralista kísérletei kiábrándították, ő és más keleti patrióta kreolok úgy vélték, hogy a brazil uralomnál cseppet sem kívánatosabb Buenos Airesé. Ez kapóra jött Ponsonby-nak, aki úgy vélte, hogy a béke egyedüli biztosítéka a *Banda Oriental* függetlensége. Azonban a brit formulát ők sem fogadták el minden késlekedés nélkül, ugyanis rendkívül veszélyes helyzetbe került volna az új állam. A teljes függetlenség elnyerésével ugyanis a Brazil Császárság könnyedén megszállhatná és integrálhatná ismét, ám ebben az esetben nem számíthatnának többé az Egyesült Tartományok segítségére.[69] Dorrego azonban nem kívánt lemondani a *Banda Oriental*ról, és mindenáron meg akarta akadályozni, hogy Lavalleja és társai, például a Buenos Airesben lévő keleti emigráns, Trápani, kommunikáljanak egymással. Lord Ponsonby, Robert Gordon és J. Fraser, a riói angol képviselet egyik tagja 1828. márciusában találkoztak, hogy tárgyaljanak Lavallejával Cerro Largóban. Fraser ismertette a brazil császár új feltételeit egy béke aláírásához. Ezek a *Banda Oriental* függetlensége, függetlenségének biztosítása, illetve Colonia és Montevideo az új államnak átengedése voltak. Fraser ismertette ezeket a feltételeket Lavallejával is, aki ezeket elfogadta, az argentin Dorrego azonban csak további brit nyomás ellenében, például a brit hitelezés visszafogása nyomán volt erre hajlandó.[70] Az 1828. augusztus 27-én aláírt béke elsődleges eredménye volt, hogy megteremtette a *Banda Oriental*-t mint önálló államot, a későbbi Uruguay-t. Ezt nem csak Argentína, de ezúttal Brazília is elismerte.[71] A függetlenség elismerése mellett azonban kötelezettséget vállaltak arra, hogy a kezdeti időkben beavatkoznak az új állam

[69] ESCUDÉ–CISNEROS (2000).

[70] ROSAS (1969): 18.

[71] *British and Foreign State Papers 1827–1828* [innentől: BFSP], London, James Ridgway and Sons, Picadilly, 1829. 936.

belügyeibe, ha úgy látják, hogy a rend felborult és polgárháborúba sodródna az ország.[72] Mivel az ilyen beavatkozás arra csábíthatta volna a szerződő feleket, hogy a későbbiekben ne is vonuljanak ki Montevideo környékéről, ezért a szerződés tartalmazott erre is rendelkezéseket. Az egyik legtovább elhúzódó vitás kérdés a Río de la Plata vidékének szabad hajózása volt. Mint már korábban is szó volt róla, a kereskedelem kérdése volt az egyik legfontosabb tényező abban, hogy Nagy-Britannia közvetítői feladatot vállalt. Korábban Rivadavia és mások is arra törekedtek, hogy Nagy-Britannia kötelezze el magát a szabad hajózásért vállalt garanciával, ami azonban kívül esett azon a körön, amit a britek hajlandóak voltak megtenni a közvetítés során. A szerződés végül úgy oldotta meg ezt a kérdést, hogy Nagy-Britannia szerepe nem került szóba.[73]

A szerződés azonban nem szólt Uruguay határairól, ami jogilag is lehetővé tette, hogy a brazilokat *Misiones* tartomány átengedésével kárpótolják.[74] Brazília szempontjából a háború vitathatatlanul legfontosabb következménye azonban a császári tekintélyen esett csorba volt, mely a később erőre kapó köztársasági érzelmeket táplálta. Az Egyesült Tartományok ezzel szemben bizonyos nézőpontból jól jártak azzal, hogy Uruguay különvált, hiszen így egy olyan területtől szabadultak meg, mely hosszú ideje a népi mozgalmak táptalajául szolgált. Ebből a szempontból tehát kifejezetten kívánatos is volt nekik megszabadulni ettől a gócponttól, mivel az ország helyzete amúgy sem volt stabilnak mondható.[75] Egy másik megközelítés, melynek nagy hagyományai vannak az argentin történetírásban, úgy véli azonban, hogy Montevideo elvesztése tette lehetetlenné egy működőképes föderalizmus létrejöttét, hiszen Montevideo volt az egyetlen olyan volumenű kikötő a térségben, mely versenyre kényszeríthette volna Buenos Airest, és megkérdőjelezte volna annak *primus inter pares* szerepét.[76]

Természetesen az ellenségeskedéseket a békeszerződés aláírásától számított rövid időn belül beszüntették. Buenos Aires blokádját pedig a szerződés értelmében különösen rövid idő, mindössze 48 óra alatt feloldották.[77] Ennek

[72] BFSP (1829): 939.
[73] Uo.
[74] ESCUDÉ–CISNEROS (2000).
[75] WITTMANN (1971): 223.
[76] ESCUDÉ–CISNEROS (2000).
[77] BFSP (1829): 941.

ellenére a La Plata régiónak a londoni exportból való részesedése az 1825 körüli 12,6%-ról 8,8%-ra esett vissza 1850-re.

Tágabb kontextus a nemzetközi rendszerben

A montevideói béke és Uruguay függetlensége nem pusztán helyileg számíthatnak fontos eseménynek a 19. század elején. Ahogy láttuk, a brit közvetítés döntő szerepet játszott abban, hogy Brazília nem tudta megtartani a rebellis tartományt. Az angolok megdöbbentően modern szellemben nyilatkoztak céljaikról, melyek elsődlegesen a kereskedelem szabadságának fenntartása, valamint egy stratégiailag fontosnak ítélt pont megszerzése voltak. Úgy tűnt, hogy bár a „keleti kérdés" továbbra is vitatott marad, a „nyugati kérdést" egyelőre London érdekeinek megfelelően oldják fel.

A tágabb, Európa-központú nemzetközi rendszer szempontjából úgy tűnik, hogy a napóleoni háborúk és a bécsi béke a territorialitás rekonfigurációjának új lehetőségeit hozta el. Már az 1790-es évekbeli francia „testvérköztársaságok" létrehozása is régi tradíciókat rúgott fel: többé nem középkori eredetű területeket adtak-vettek a nagyhatalmak, hanem gyakran *ex nihilo* előállt politikai közösségeket, melyek a republikanizmus és a territorialitás – és a francia hatalom – következtében válhattak politikai entitássá. A nemzetállami koncepcióban az egységes és egybefüggő terület mellett a politikai közösség volt az állam elsődleges meghatározója. A republikánus államföldrajznak vissza kellett nyúlnia az ókori előképekhez: Batávia, Helvécia, Illíria, nem is beszélve a pusztán földrajzi jellegű Ciszalpin Köztársaságról.[78] Spanyol-Amerikában a korábbi adminisztratív egységek (alkirályságok, kapitányságok stb.) lényegében meghatározták az újonnan létrejövő államok határait.[79] Ekkor kezdték használni a gyakorlatban a később is referenciaként szolgáló *uti possidetis* elvét. A római jogból származó kifejezés eredetileg magánjogi fogalom volt arra, mely egy adott tulajdonjogi kérdésben a tulajdont már eleve birtokló személy

[78] Edward James KOLLA: *Sovereignty, International Law, and the French Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017. 207, 239, 271.

[79] Brian HAMNETT: Themes and Tensions in a Contradictory Decade: Ibero-America as a Multiplicity of States. Matthiew BROWN—Gabriel PAQUETTE (szerk.): *Connections After Colonialism. Europe and Latin America in the 1820s*. The University of Alabama Press, Tuscaloosa, AL, 2013. 33–34.

tulajdonjogát ismerte el. Az elv fokozatosan a nemzetközi jogban is gyökeret vert, először a függetlenségüket kivívó spanyol-amerikai köztársaságoknál.[80] A legtöbb új köztársaság az alkotmányban is rögzítette, hogy a határok a régiek maradtak. Kolumbia 1819-es alkotmánya például kimondta, hogy az ország területe „feleljen meg a korábbi venezuelai főkapitányság és a granadai új királyság területének [...] melyek pontos határait egy alkalmasabb időpontban rögzítik".[81]

A nemzetközi kapcsolatok bécsi rendszere a korábbinál nagyobb mozgásteret biztosított a területi hatalom redisztribúciójához. Nemcsak a Franciaország körül létrehozott, megnövekedett területű ütközőállamok létrehozásával, vagy Svájc semlegességének szentesítésével, de a későbbi években a függetlenedő Belgium és Görögország területének meghatározásában is. Belgium kérdése különösen érdekes, hiszen történelmi előzmény nélküli országról volt szó. Az angol érdekek a belga kérdésben a Schlecht-folyó torkolatának ellenőrzését jelentették: az angolok számára megengedhetetlen volt, hogy ez a hatalom a franciák kezébe kerüljön. Belgium önálló államisága tehát azzal a feltétellel volt elfogadható, hogy az ország semlegessé válik.[82] A történettudomány nem ért egyet abban, hogy a londoni konferencia részvevői közül ki vetette fel először a semleges, önálló Belgium ötletét a kérdés rendezésére.[83] Az viszont bizonyos, hogy Lord Ponsonby 1830-ban a belga kérdéssel kapcsolatban rendelték haza Buenos Aires-i megbízatásából, és a londoni konferencián is részt vett.[84] Elképzelhető, hogy nem Ponsonby vetette fel az ötletet, azonban hasonló tapasztalatai a La Plata-torkolat fontosságáról, illetve egy dél-amerikai ütközőállam létrehozásáról, melynek függetlenégét a semlegessége garantálja, bizonyosan hozzájárulhatott, hogy a belga kérdésben is hasonló álláspontot fogadtak el a nagyhatalmak, és közülük is elsősorban Nagy-Britannia.

Az argentin–brazil háborúban játszott közvetítői szerep és a montevideói béke tehát több, mint dél-amerikai diplomáciatörténeti kuriózum. Rámutat a

[80] Enver HASANI: Uti Possidetis Juris: From Rome to Kosovo. *The Fletcher Forum of World Affairs*, 27, 2 (2003), 86–87.

[81] Steven R. RATNER: Drawing a Better Line: Uti Possidetis and the Borders of New States. *The American Journal of International Law*, 90, 4 (1996), 594.

[82] Maartje Maria ABBENHUIS: A Most Useful Tool for Diplomacy and Statecraft: Neutrality and Europe in the 'Long' Nineteenth Century, 1815–1914. *The International History Review*, 35, 1 (2013), 4–5.

[83] WADDELL (1985): 215.

[84] JONES (1983): 39.

napóleoni háborúk utáni brit politika néhány fő vonására, sőt, bizonyos értelemben a brit geopolitikai gondolkodás gyökereire is, megelőzve magának a diszciplínának a létrejöttét. Az európai háborúk és a bécsi kongresszus megváltozott, merészebb területrendezési struktúráit követve olyan államot hozott létre Dél-Amerikában, mely – bár egyezett a lokális elit egy részének elképzeléseivel – az angol érdekektől vált függővé, és megakadályozta, hogy hegemón hatalom jöjjön létre a kontinensen. Ahogy a 19. század folyamán az európai, úgy a dél-amerikai kontinens „konszolidálódását", egy domináns állam hatalma alá szerveződését is ellentétesnek tartották a brit érdekekkel. A belga és az uruguayi kérdés összevetése nemcsak a magyar, de a nemzetközi historiográfiában is alig fordul elő, pedig a párhuzamok világosak. A magyar historiográfia emellett a „nyugati kérdésre" sem helyez kellő hangsúlyt, azt szinte kizárólag latin-amerikai összefüggésben vizsgálta. A montevideói béke és az ezzel kapcsolatos brit politika rekonstruálása így tehát valódi egyetemes történeti célt követ: a világ távoli vidékein alkalmazott politikai módszerek eredetét és eredményét olyan globális összefüggésbe vetíteni, melyből európai összefüggéseket is le lehet vonni.

BARTA RÓBERT[1]

POLITIKAI VISZONYOK ÉS HÁBORÚS DIPLOMÁCIA A NAGY HÁBORÚ NEGYEDIK ÉVÉBEN[2]

Bevezetés

A hazai, valamint a nemzetközi hadtörténeti és diplomáciatörténeti szakirodalomban az 1917-es évet a legtöbb szerző a „fordulatok éveként" aposztrofálja. Mindezt azzal indokolják, hogy az Egyesült Államok hadba lépése, valamint a két orosz forradalom hatása olyan súlyú és mértékű változásokat indított be, mely eldöntötte az összecsapás végső kimenetelét. E tanulmány célja az, hogy alátámassza vagy éppen megcáfolja a „fordulatok éve" kifejezés indokoltságát. A szerző mindezt az 1917-es év hadi és politikai eseményei mellett a háborús diplomácia alakulása tükrében teszi meg, külön kitérve a korabeli magyar hátország helyzetére. Az 1917-es évet azonban nem lehet élesen elválasztani a többi háborús év tendenciáitól, ezért arra törekedtünk, hogy az 1917-es katonai, politikai, diplomáciai eseményeket és a magyar *hátország helyzetét* a Nagy Háború minél szélesebb spektrumába illesszük.

[1] Barta Róbert habilitált doktor, egyetemi docens, a Debreceni Egyetem BTK Történeti Intézetének igazgatója

[2] A tanulmány a szerző 2010-ben megjelent, *Az első és második világháború képes története* c. könyve vonatkozó fejezeteinek rövidített és átdolgozott változata.

A háborús diplomácia súlypontjai

Az összes szárazföldi hadszíntérre jellemző folyamatos állóháború súlyos veszteségei, a frontokon kialakult katonai erőegyensúly és a hátországok teherbíró képességének rohamos csökkenése 1916 végére mozgásba hozta a megegyezést kereső erőket. Sajátos módon a békekezdeményezést az ekkor még semleges Egyesült Államok indította el azzal, hogy az 1916 novemberében újra megválasztott demokrata párti Woodrow Wilson elnök az év végén jegyzéket intézett valamennyi hadviselő országhoz, hogy közöljék, milyen feltételek alapján hajlandók béketárgyalást kezdeményezni. A központi hatalmak azonban nem fogadták el az amerikai közvetítést, az antant területi követelései viszont kizárták a megegyezés lehetőségét. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy 1917 folyamán az antant vezetésében még nem vetődött fel az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának terve. Ennek ellenére, Oroszország mellett a dualista monarchia helyzete volt a legsúlyosabb, és ez váltotta ki Ferenc József halála után az új uralkodó békekezdeményezését.

IV. Károly első lépésként a németbarát katonai és politikai vezetők egy részét saját bizalmi embereire cserélte le, és az 1917. január 12-én tartott közös minisztertanácson már megfogalmazódott a Monarchia maximális és minimális programja, ami alapján tárgyalásokat lehetett kezdeni. Eszerint maximális cél lehet az oroszok által uralt volt kongresszusi Lengyelország, illetve Montenegró hozzácsatolása a birodalomhoz, bizonyos kismértékű déli határkiigazítás és egy monarchiabarát szerb dinasztia hatalomra juttatása Belgrádban. Kedvezőtlen körülmények esetén a minimális program alapja az Osztrák–Magyar Monarchia teljes területi épségének biztosítása és egy szerb dinasztiaváltás volt. Bécs svájci, dán és norvég közvetítéssel, a legnagyobb titoktartás közepette felvette a kapcsolatot a brit kormánnyal, de a németek jóváhagyása nélkül az egész akció realitását vesztette. Bécs és Párizs között az uralkodó sógorai Sixtus és Xavér hercegek közvetítettek, akik a belga hadseregben szolgáltak Flandriában. 1917. március végén a két herceget titokban Bécsbe hívták, és az uralkodó egy négyoldalas, saját kezűleg írt, Sixtusnak címzett levelet adott át sógorának, azzal a szóbeli kéréssel, hogy azt juttassa el Poincaré francia köztársasági elnöknek. A levél[3] a Monarchia békefeltételeit tartalmazta, a teljes

[3] IV. Károly levele sógorának, Sixtus pármai hercegnek. In: Nyugat-Európa és Amerika. Új és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. ½. Kötet. Szerk. Urbán Aladár. Bp. 1970. 821-

területi integritás biztosításából indult ki, és cserébe az önálló Szerbia elismerését ígérte tengeri kijárattal. Elismerte az Elzász-Lotaringiára vonatkozó francia hadicélok jogosságát, ami ügyes érvelés volt, de hatástalan, hiszen a terület hovatartozása elsősorban a francia–német küzdelem kimenetelétől függött.

Noha a francia kormánykörök első megközelítésben pozitívan fogadták a Monarchia titkos békeajánlatát, azt nem fogadhatták el. Nem garantálhatták a Monarchia területi integritását, hiszen az ütközött az olaszoknak, szerbeknek, románoknak tett területi ígéretekkel.A német titkosszolgálat az egész akcióról tudott, de a Sixtus-levelek néven ismertté vált titkos diplomáciai akciót a németek nem tartották veszélyesnek, annak ellenére, hogy IV. Károly 1917 nyarán megismételte a márciusi békejavaslatait. A német politikai és katonai vezetés nem kívánt békét kötni. Világosan mutatta ezt az év elején meghirdetett korlátlan tengeralattjáró-háború, amely az 1917. február végén bekövetkezett első orosz forradalommal együtt gyökeresen új irányt szabott a háború menetének.A korlátlan tengeralattjáró-hadviselés súlyosan sértette a tengeri hajózás szabadságát, és a kereskedelmi hajózás fegyveres védelmét tette szükségessé. Ez különösen az Egyesült Államokra vonatkozott, amely ugyan a háború kompromisszumos lezárásában volt érdekelt, de a semlegesség éveiben mintegy 7 milliárd dollár értékű árut szállított az antant szövetség tagjainak. Ezzel az Egyesült Államok a világ legnagyobb hitelezőjévé vált. Oroszország gyengülése és a német hadvezetés háborús eltökéltsége azonban kétségessé tette a háború gyors, megegyezéses befejezését, s mindez az amerikai kölcsönök visszafizetését veszélyeztette. Ennek megfelelően a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetése alkalmas volt arra, hogy megfelelő indokot adjon a már érlelődő amerikai háborús szerepvállalásra.

További háborús okot szolgáltatott az ún. Zimmermann-távirat. A német birodalmi külügyminiszter 1917. január 16-án rejtjelezett táviratot küldött a mexikói német követnek, melyben közölte, hogy meg kell nyerni Mexikó szövetségét az Egyesült Államok ellen. Támadásra kell bírni Washington déli szomszédját, hogy a 19. században elvesztett északi területeit visszakapja. A háborúban a mexikóiak német segítségre számíthatnak, és esetleg Japánt

822. Francia nyelven közli: François Fejtö: Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Austriche-Hongrie. Paris, Lieu Commun, 1988. 407–418.

is be lehet vonni az USA ellen.[4]A brit katonai hírszerzés azonban megfejtette a táviratot, s eljuttatta azt az amerikai elnökhöz. Wilson, a Monroe-elvre hivatkozva („Amerika az amerikaiaké!") és az amerikai szállítóhajók sorozatos elsüllyesztésének hírére – 1917 márciusában négy nagy amerikai szállítóhajó süllyedt el – 1917. április 6-án bejelentette a hadiállapotot Németországgal. Az amerikai lépés láncreakciót indított el, és két hónapon belül 13 közép-és dél-amerikai ország, valamint Libéria, Sziám és Kína is hadba lépett az USA oldalán. Az újonnan hadba lépők hivatalosan nem kötöttek szövetséget az antant országokkal, hanem társultak azokhoz, így ettől kezdve az antant hivatalos elnevezése Szövetséges és Társult Hatalmak lett.

Ezzel a diplomáciai eseménysorral szinte párhuzamosan,1917. február végén a szentpétervári Putyilov fegyver- és lőszergyárban sztrájkok és tömegtüntetések kezdődtek, aminek kiváltó oka a háborús veszteségek miatti kiábrándultság és nyomor volt. Ez a forradalmi megmozdulás megdöntötte ugyan a cári abszolutista rendszert, de a hatalomra jutott politika erők – főként a mérsékelt reformokat hirdető nagytőkés-nagybirtokos Kadet Párt – képviseletében az Ideiglenes Kormány tovább folytatta a háborút. Az Ideiglenes Kormány külügyminisztere és a Kadet Párt vezére, Pavel Miljukov deklarációban, majd jegyzékben próbálta meggyőzni az antant szövetségeseket az oroszok változatlan háborús céljait illetően. A kormány átszervezése után, májusban hivatalba lépett Kerenszkij hadügyminiszter – főként a nyugati szövetségesek megnyugtatására – megkezdte egy nagy nyári orosz támadás előkészítését. Két tényező azonban világosan mutatta, hogy a keleti front stabilitására és az orosz csapatok kitartására aligha lehet számítani. Egyrészt a forradalom utáni orosz belpolitikában kialakult az ún. kettős hatalom jelensége, mert a tömegével és spontán alakuló munkás- és katonatanácsokat (szovjetek) az Ideiglenes Kormány ellenzéke uralta (mensevikek, bolsevikok, eszerek). Ez kétségessé tette a kormányzat hatékonyságát és hitelességét. Másrészről a keleti fronton tömegessé vált a katonabarátkozás, amely az első világháború lövészárok harcainak legsajátosabb jelensége volt. Noha szórványosan a nyugati fronton is volt erre példa (1914 karácsonyán és 1915-ben húsvét idején), az ilyen tevékenységet mindegyik hadseregben szigorúan tiltották és büntették, megakadályozni

[4] A Zimmermann-jegyzék (1917. január 19.). Közli: General Records of The Departments of State, Washington, USA. Record Group 59.In. www. archives/gov./education/lessons/zimmermann/# documents. Letöltés: 2016. május 10.

azonban nem tudták. A keleti fronton az első ilyen jellegű katonabarátkozás és spontán fegyverszünet (1915 húsvétján) után a folyamat 1916 végére és 1917 első felében általánossá vált. 1917. április 15-én, húsvétkor az orosz katonák a keleti front egész arcvonalában tömegesen kezdeményeztek ilyen akciókat, amelyeket rövid beszélgetés és ajándékozás követett. A jelenség azt mutatta, hogy a harci morál csökkenése és az elkeseredettség, valamint a békevágy növekedése az orosz legénységi állományban és a keleti fronton volt a legintenzívebb.[5]

1917 végére katonai szempontból a központi hatalmak helyzete kedvezően alakult, hiszen a török frontokat leszámítva minden támadást visszavertek (a Nivelle-offenzíva összeomlása a nyugati fronton), sőt, a keleti és olasz frontokon sikeres, területi nyereségekkel járó ellentámadásokat indítottak (a Kerenszkij-offenziva megállítása és a caporettoi áttörés). A német hadvezetőség nagyon bízott a korlátlan tengeralattjáró-háború sikerében és Oroszország összeomlásában. Ezért 1917 második felében már nem terveztek döntő támadást a nyugati fronton, úgy értékelték, hogy az USA haderejének megjelenése és a Monarchia katonai gyengülése ellenére a keleten felszabaduló német hadosztályoknak a nyugati fronton történő bevetése 1918 tavaszán meghozza a győzelmet.

Hasonlóan a megelőző háborús évekhez, a szembenálló felek tehát továbbra is döntő katonai győzelemre készültek. 1917 őszén az erre irányuló tervek jórészt az orosz helyzet alakulásától függtek. Az 1917. november 7-én Szentpétervároon lezajlott bolsevik katonai hatalomátvétel híre már másnap bejárta a világot, kiegészülve azzal, hogy az új kormány azonnal felhívást intézett a hadviselő felekhez, kössenek általános fegyverszünetet és kezdeményezzenek béketárgyalást. Noha az újabb orosz forradalomra számítani lehetett, sőt az azt kirobbantó bolsevik politikusok – Lenin vezetésével – a német hadvezetés engedélyével érkeztek a forrongó Oroszországba, a szovjet kommunisták békekezdeményezése mégis váratlan gyorsasággal rendezte át a háború erőviszonyait. A német katonai és politikai vezetés számára rendkívül fontos volt a keleti front felszámolása és az ottani német hadosztályok felszabadulása, mert a kétfrontos háború megszűnése a nyugati fronton német erőfölényt eredmé-

[5] Katonalevél orosz katonák látogatásáról a magyar lövészárkokban (1917. december 7.). In: Az első világháború. Nemzet és emlékezet. Szerk. Szabó Dániel. Bp. 2009. 188–190.

nyezhetett. Ezért kedvezően fogadták a szovjetek fegyverszüneti felhívását, azzal együtt, hogy tisztában voltak a kommunizmus európai elterjedésében rejlő veszélyekkel, és ismerték Lenin és más bolsevik vezetők elképzeléseit a világháború világforradalommá alakításáról. Jó érzékkel ismerték fel azonban az új bolsevik rendszer kétségbeesett helyzetéből adódó lehetőségeket, vagyis azt, hogy hatalmuk konszolidálása és megszilárdítása érdekében Leninék valószínűleg minden körülmények között tárgyalóasztalhoz ülnek. A szovjet kormány gyakorlati lépései is efelé mutattak. A második szovjetkongresszus 1917. november 8-i békedekrétumának megfelelően november 20-án utasították Nyilkolaj Duhonyin tábornokot, az orosz haderők főparancsnokát, hogy kezdeményezzen fegyverszüneti tárgyalást a központi hatalmakkal. Ezzel egy időben saját szövetségeseiket is értesítették a kezdeményezésről. A brit és a francia kormány azonban nem válaszolt a szovjet jegyzékre. A helyzetet csak tovább élezte, hogy Duhonyin megtagadta az engedelmességet a szovjet kormánynak, és december 3-i meggyilkolásáig nyíltan háborúpárti álláspontot képviselt, ami megfelelt London és Párizs elképzeléseinek.

1917. november végére a keleti front számos pontján, főként az orosz parancsnokok kezdeményezésére részleges fegyverszüneti megállapodások jöttek létre. Ez történt a 3. és 4. osztrák–magyar hadsereg és a velük szemben álló orosz hadosztályok esetében. Időközben Nyilkolaj Kirilenko hadügyi népbiztos, az új főparancsnok november 26-án hivatalosan is értesítette a német főparancsnokságot a fegyverszüneti kezdeményezésről. A kedvező német válasz után a német keleti front főparancsnokságát, Breszt-Litovszk városát jelölték ki a tárgyalás helyszínéül. A szovjet kormány kezdeményezésével párhuzamosan zajlott Párizsban az antant Legfelsőbb Haditanácsának második ülése, ahol már az Egyesült Államok képviselője, Wilson elnök bizalmasa, Edward House ezredes is részt vett. Az antant szövetségesek az ülésen a frissen kinevezett francia miniszterelnök és hadügyminiszter, Georges Clemenceau álláspontját fogadták el, miszerint a szovjet kormányt nem ismerik el, s a háborút a keleti fronton folytatni kell. A döntésnek különösebb következménye nem lett, hiszen ekkorra a keleti fronton már gyakorlatilag megszűnt a harci tevékenység, a szovjet kormány pedig december elején Breszt-Litovszkba küldte békedelegációját.

A tárgyalások során világossá vált, hogy a német fél a legnagyobb mértékű területi nyereségre törekszik a fegyverszünet és a béke gyors

megkötése ellenében. A szovjet delegáció a tárgyalásokat egy demokratikus alapon nyugvó, annexió nélküli, általános békerendezés első felvonásának tekintette, és ellenezte a német hadosztályok nyugati átcsoportosítását, mert az – megítélésük szerint – csak az értelmetlen imperialista háború folytatását jelentette volna. Az első tárgyalási forduló után csupán annyit sikerült elérni, hogy december 7-étől 1918. január 14-ig az egész keleti frontra, valamint az ázsiai orosz–török arcvonalakra vonatkozólag fegyverszünetet kötöttek. A keleti front déli részét alkotó román frontra vonatkozólag december 9-én kötöttek fegyverszünetet Focşaniban, az itt állomásozó orosz–román erők azonban nem ismerték el a szovjet kormány fennhatóságát, sőt román támogatással Besszarábiát is megszállták. A breszti fegyverszünetet a francia és a brit kormány sem ismerte el, aminek taktikai oka volt, hiszen egy hadiállapotban lévő Oroszország mégiscsak német erőket kötött le az amerikai hadsereg megérkezéséig. A döntésben ideológiai megfontolások is szerepet játszottak: a forradalom- és bolsevizmus-ellenességet az „Oroszország az antant szövetség elárulója" hangzatos jelszóval kombinálták. Párizs és London a szovjet kormány gyors bukására számított, és kapcsolatot keresett minden bolsevikellenes katonai és politikai erővel. 1917. december végén brit–francia megegyezés született, miszerint a britek Murmanszk és Arhangelszk térségében, valamint a Kaukázusban, a franciák pedig Oroszország déli részén szervezik és támogatják az ellenforradalmi csoportokat. Hasonló szerepet szántak Japánnak és az Egyesült Államoknak a Távol-Keleten. Ezekbe a körzetekbe antant katonai missziók érkeztek, amelyek kapcsolatot teremtettek a keleti front hadifogolytáboraiban szervezett lengyel és csehszlovák légiókkal is. Ez az aktív szerepvállalás a Szovjet-Oroszország elleni jövőbeli intervenció megalapozódását jelentette, de fontosabb volt az, hogy a német csapatokat a keleti fronton tartsák.

Stephen Pichon francia külügyminiszter december 27-i beszédében diplomatikusan ugyan, de elutasította a szovjet béketerveket, s ugyanígy tett David Lloyd George brit miniszterelnök is, aki 1918. január 5-én szakszervezeti vezetők előtt tartott beszédében a németek politikájára hivatkozva indokolta a brit tartózkodást. Az Egyesült Államok részéről azonban Wilson és tanácsadói megfelelőnek tartották az alkalmat arra, hogy egy amerikai rendezési tervvel álljanak elő. Az elnök január 8-i kongresszusi üzenetében fogalmazta

meg programját, mely Wilson 14 pontjaként[6] vált ismertté, és jelentős mértékben meghatározta a háború utáni, Párizs környéki békék alapelveit. A nemzeti önrendelkezés elvére és a liberális politikai eszmékre, valamint a szabadkereskedelemre alapozott programot nem csupán az új európai rendet megalapozó amerikai javaslatnak szánták, de a breszt-litovszki szovjet békeelképzelések alternatívájának is. Másrészről azonban a program a háború folytatását is megalapozta, hiszen decemberben az USA hadat üzent a Monarchiának, kiállt a caporettói vereség miatt teljesen demoralizálódott olaszok mellett, és arra biztatta a szovjet kormányt, hogy harcoljon tovább a németek ellen.

1918. január 9-én folytatódtak a breszt-litovszki tárgyalások, a szovjet küldöttséget Lev Trockij külügyi népbiztos vezette. Néhány napon belül kiderült, hogy a szovjetek továbbra is ragaszkodnak az általános békerendezés általuk deklarált alapelveihez, a központi hatalmak viszont az antant szövetségesek távolmaradására hivatkozva a tárgyalást különbékével kívántak lezárni. Az is világossá vált, hogy Lengyelország, a balti államok és a tengerpart, valamint Belorusszia nyugati része és Ukrajna a német elképzelések szerint a központi hatalmak megszállási zónájába kerül. A bolsevik párt vezetésén belül lezajlott hosszas viták után – a német hadsereg fenyegető előrenyomulásának hatására – a szovjet delegáció elfogadta a békefeltételeket. A breszt-litovszki békét 1918. március 3-án írták alá.[7]Ennek értelmében a németek is beszüntették harci tevékenységüket, bár Ukrajnában még egész márciusban folytatták az előrenyomulást. A „kenyérbékének" is nevezett megállapodás alapján a német csapatok 1918 nyaráig, az aratás végéig megszállva tartották Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát, hogy az innen rekvirált gabonával lássák el az ellátási gondokkal küszködő német hátországot. A szovjet bolsevik kormány, súlyos területi áldozatok árán ugyan, de kilépett a háborúból, és időt nyert hatalma megszilárdítására.

A breszt-litovszki békéhez kapcsolódóan 1918. február végén különbéke tárgyalások indultak a Bukarest mellett Bufteában a központi hatalmak és a román kormány között. A május 7-én aláírt békeszerződés értelmében Románia

[6] Wilson tizennégy pontja (Washington, 1918. január 8.). Közli: Woodrow Wilson: Speech on the Fourteen Points. Congressional Records, 65th Congress, 2nd Session, 1918. Washington. P. 680681.

[7] A breszt-litovszki békeszerződés (Breszt-Litovszk, 1918. március 3.). Közli: *Deutsches Reichsgesetzblatt, Berlin*, 1918, Nr. 77. Pp. 622–653. Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. I. kötet, Moszkva, 1959. p. 119.

kilépett a háborúból és leszerelte a keleti fronton a német és az osztrák–magyar hadseregekkel szemben álló haderejét. A Monarchia és Bulgária javára kisebb határmódosítások történtek a Kárpátok vonalán és Dobrudzsában. A Besszarábiában állomásozó román haderőt azonban, amelyet az orosz bolsevikokkal szemben kívántak felhasználni, Bukarest irányítása alatt hagyták. Romániát súlyos háborús jóvátétel fizetésére kötelezték, élelmiszerfeleslegét a központi hatalmak számára foglalták le, kőolajkitermelését pedig német vállaltokra bízták. Romániának ezenkívül szabad átvonulást kellett biztosítania a központi hatalmak csapatai számára egy jövőbeli oroszok elleni támadás esetére.[8] Sajátos békeszerződés született az újonnan függetlenné vált Finnország és Németország között. Az Orosz Birodalomtól elszakadó és önállóságát 1917. december 6-án deklaráló volt Finn Nagyhercegséget egy hónapon belül a skandináv államok és Franciaország is elismerte, Berlin azonban az új államot, elsősorban gazdasági és katonai-stratégiai okokból saját érdekszférájába kívánta vonni. 1918. március 7-én a német fővárosban békeszerződést írtak alá, áprilisban pedig német csapatok érkeztek az országba a bolsevikok ellen harcoló Carl Gustaf Emil Mannerheim tábornok vezette finn nacionalista erők megsegítésére. Ekkor alapozták meg a német–finn gazdasági és katonai együttműködést, melyet a második világháború éveiben csak fel kellett újítani.

Az 1917 végén előkészített és a következő év első felében megkötött békeszerződéssekkel (orosz, román, finn) Németország és a központi hatalmak keleti pozíciói jelentősen megerősödtek, az elfoglalt és szövetségessé tett államok gazdaságát a német haditermelés szolgálatába állították. Mindezeken túl a németek Oroszország déli részén támogatták a bolsevikok ellen harcoló fehérgárdistákat és a fekete-tengeri orosz flotta átadását is követelték. A Novorosszijszkban állomásozó flottát a bolsevikok nem tudták megvédeni, ezért 1918. június 18-án elsüllyesztették.Mindezek mellett és a központi hatalmak átmeneti keleti sikerei ellenére mindenki tisztában volt azzal, hogy a háború végső kimenetele a nyugati front harcaitól függ.

[8] A bukaresti békeszerződés (Bukarest, 1918. május 7.). Közli: *Revue générale de droit international public*. Deuxieme Série, Tome I. 1919. Documents. p. 92.

A háború hazai fogadtatása és a hátország helyzete

Az 1912-13-ban lezajlott balkáni háborúk,[9]valamint az 1914. június 28-án bekövetkezett szarajevói merénylet után a hivatalos magyar álláspont szerint – melyet gróf Tisza István magyar miniszterelnök 1914. június 30-án Bécsben ismertetett a császárral –, a háború egyáltalán nem volt elkerülhetetlen.[10]Véleménye szerint taktikai okokból ki kell várni, hogy a Balkánon a Monarchia szempontjából kedvezőbb nagyhatalmi erőviszonyok adódjanak. A magyar álláspont mögött nyilván ott volt a félelem, hogy a dualista állam nem készült fel eléggé egy fegyveres konfliktusra. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadicélja szerint egy gyors, időben korlátozott hadjáratban térdre kell kényszeríteni Szerbiát úgy, hogy az lehetőleg ne vezessen a Monarchia számára többfrontos háborúhoz, vagy a konfliktus kiéleződéséhez. Amennyiben ez utóbbi mégis megtörtént volna, úgy a Monarchia katonai és politikai vezetői számíthattak a Német Császárság támogatására, amely már minden tekintetben alaposan felkészült a világháborúra. A magyar aggályok elsősorban Románia magatartása miatt jelentkeztek, mert a balkáni háborúk óta nyilvánvaló volt, hogy a Román Királyság csak az alkalomra vár, hogy az Erdély bekebelezését célzó területi igényeit valóra válthassa, így a magyar kormány szívesebben fogadott volna egy Bulgáriával megkötött szövetséget, mint egy Szerbia elleni katonai fellépést. A kérdést végső soron a német álláspont döntötte el. Ferenc Ferdinánd szarajevói meggyilkolása után több mint egy hónappal Theobald Bethmann-Hollweg német kancellár egy kiszélesedő fegyveres konfliktus esetén országa egyértelmű támogatásáról biztosította Szögyény-Marich Lászlót, a Monarchia berlini nagykövetét. Német nyomásra végül Románia semleges maradt és kötelezettségeket vállalt arra, hogy Erdélyt nem veszélyezteti. A Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által irányított „háborús párt" befolyására a most már a nagyhatalmi támogatást is élvező Ferenc József teljesíthetetlen ul-

[9] A balkáni háborúk hadtörténeti és diplomáciatörténeti vonatkozásairól: A balkáni háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Politikatörténeti Füzetek XIII. Szerk. Krausz Tamás. Bp. 1999. *Demeter Gábor*: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán háborúk idején (1912-1913). Bp. 2007. *Uő*: A két balkán háború hadtörténete (1912-13). Debrecen 2008. *Hall, R.C.*: The Balkan Wars, 1912-13. Prelude to the first World War. London-New York 2002.

[10] Tisza István ekkori háborús elképzeléseiről bővebben: *Barta Róbert*: Tisza István és a preventív háború koncepciója. In: Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára. Szerk. Maruzsa Zoltán, Pallai László. Debrecen 2011. 207-216.

timátumot intézett a szerb kormányhoz. Július 28-án, a Bécs számára nem kielégítő szerb válasz után az Osztrák-Magyar Monarchia megszakított minden diplomáciai kapcsolatot Szerbiával,[11] és ugyanezen az éjszakán a dunai flotta és Zimony várának tüzérsége Belgrádot bombázta. A Monarchia megindította azt a háborút, amelyről Kossuth Lajos fél évszázaddal korábban, Deák Ferenchez írt Kasszandra-levelében megjósolta, hogy tüzében elhamvad a történelmi Magyarország. Unokahúgának, Zeyk Margitnak írott levelének sorai szerint végül Tisza István magyar miniszerelnök is elfogadta a háborút, mint elkerülhetelen szükségszerűséget:"*...Lelkiismeretem nyugodt; már nyakunkon volt a hurok; amellyel, ha most el nem vágjuk, alkalmasabb időben fojtottak volna meg bennünket. Nem tehettünk egyebet, de mégis fájt, hogy így kellett lennie.*"[12]

A magyar társadalom, az egyházak, a politikai élet szereplői, a parlamenti pártok és a sajtó – hasonlóan Európa többi hadba lépett országához – helyeslléssel, támogatólag, sőt örömmel fogadták a háború hírét.[13]A besorozott katonáknak a kormányzat, a karácsonyra ígért hazatérés mellett földek juttatását is kilátásba helyezte. A jutalomföld ígérete rendkívül vonzó volt a parasztság körében és ez nagy szerepet játszott a vidéki lakosság kezdeti háborús lelkesedésének kialakításában, majd fenntartásában.

A katonai és gazdasági szempontból első igazán súlyos, 1916-os év második felében azonban már az egész országban állandósult az áruhiány és az infláció. Az államháztartás egyensúlya végérvényesen felborult, olyan ipari üzemek is sztrájkba léptek, ahol szigorú katonai irányítás alatt eddig fegyelmezett termelés folyt. 1916 nyarán a lupényi, a zsilvölgyi és a petrozsényi bányákban több mint 15 ezren, ugyanekkor a csepeli lőszergyár alkalmazottai is sztrájkba léptek. A közellátás súlyos zavarait jelezte az októberben felállított Közélelmezési Hivatal és Tanács, amelyen keresztül a kormányzat központilag próbálta megszervezni és irányítani a fontosabb közélelmezési és közszükség-

[11] I. Ferenc József háborús proklamációja (1914. július 28.) In: A Nagy Háború írásban és képben. Északon és délen. I. kötet. Szerk. Lándor Tivadar. Bp. 1915. 5-6.

[12] Tisza István Zeyk Margitnak, Ajton (Erdély) 1914. augusztus 26. In: Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat, 2. kötet. Bp. 1924. 90.

[13] Magyarország 1914 és 1918 közötti történetének legújabb feldolgozása: *Hajdu Tibor-Pollmann Ferenc*: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914-1918. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. A kezdeti háborús lelkesedés a köznapi kultúra több szintjén is nyomon követhető (katonadalok, háborús imák, versek, viccek, színielőadások). Ez utóbbiról bővebben: *Szabó Dániel*: Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színielőadások tükrében. In: A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Szerk. Gyáni Gábor és Pajkossy Gábor. Debrecen 1999. 185-198.

leti cikkek elosztását. Miután egyes hadiipari üzemek munkásai is sztrájkoltak, a kormány még az év elején panaszbizottságok felállítását kezdeményezte. Ezek eredeti feladata a kormány, a katonai parancsnokságok, valamint a munkaadók és a munkavállalók közötti közvetítés és konfliktuskezelés volt. Az eredetileg honvédelmi és kereskedelemügyi minisztériumok, a katonai parancsnokságok valamint a szakszervezetek és a munkaadók képviselőiből álló hét fős bizottságokat 1916-ban átszervezték. Döntési jogosítványokat kaptak a munkaadókkal szemben támasztott panaszügyekben (eredetileg csak felterjesztési joguk volt az illetékes miniszterhez), a bizottságokba a honvédelmi miniszter által delegált elnökön kívül a szakszervezetek, a munkaadók, valamint a Kereskedelemügyi és Pénzügyminisztérium egy-egy tagot küldhetett. Az albizottságokkal kiegészített, újjászervezett panaszbizottságok leginkább a munkabérekkel és a szociális juttatásokkal kapcsolatos ügyekkel foglalkoztak. Eredeti rendeltetésüket: a fontos gazdasági egységekben egyre erősödő elégedetlenség és sztrájkok megakadályozását nem sikerült megvalósítani.[14] 1916-tól kezdve a nehéz pénzügyi helyzetben az állami bevételeket új adónemekkel egészítették ki (jövedelem-, hadinyereség-adó), ezeket a vidéki csendőrség és a városi rendőrség segítségével, sokszor terrorisztikus módszerekkel hajtották be. A háború pénzügyi terheit hadikölcsönök kibocsátásával próbálták enyhíteni. 1918 júniusáig nyolc hadikölcsön került forgalomba, összesen több mint 18,5 milliárd korona értékben.[15] Hadikölcsön-kötvényt jegyezni szinte kötelező volt, ami rendkívüli mértékben lecsökkentette a lakossági megtakarításokat, a háború utáni visszafizetésekből pedig szinte semmi sem lett. A hadikölcsönügyletek szinte teljesen tönkretették a középosztályt és a parasztság nagy részét. A lakosság különösen sérelmesnek találta, hogy a jegyzések, a be- és kifizetések körül állandósultak a visszaélések, csalások, pénzügyi botrányok.[16]A bevonultak után járó segélyek összegét ugyan fokozatosan emelték (1918 februárjában már 36-48 korona havonta), de ez az összeg jóformán semmire sem volt elég.

[14] *Barta Róbert*: Az első és második világháború képes története. Tóth Könyvkereskedés, Debrecen, 2010. 201-202.

[15] Az 1914. november 1-től 1918. június 12-ig kibocsátott 8 hadikölcsön nagy részét lejegyezték (17,79 milliárd koronát), ebből az állam ténylegesen csak 715,4 millió koronát fizetett vissza. Ez azt jelentette, hogy az államnak a hadikölcsönökből származó tiszta-elviekben hadicélokra fordítható-bevétele a négy háborús év alatt 17 milliárd korona volt. *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. 264-265.

[16] A háború alatti hadikölcsönökkel kapcsolatos források: Hadikölcsön, jótékonyág. In: Az első világháború. Nemzet és emlékezet. Szerk. Szabó Dániel. Bp. 2009. 148-156.

Ráadásul a jegyzők jó része azt nem, vagy csak részesedés ellenében folyósította. Noha a Magyar Korona országaiban a közellátás, különösen az élelmiszerellátás biztosítása kevesebb gondot okozott, Tisza István a Munkapárt 1917 áprilisi értekezletén mégis úgy foglalt állást, hogy a hátországra háruló terhekből Magyarország aránytalanul nagyobb mértékben részesedik, mint a birodalom többi területei. Ugyanakkor Károlyi pártja, néhány mérsékelt ellenzéki politikussal együtt ismételten szorgalmazta a választójogi reformot. Elsősorban azzal érveltek, hogy bizonyos mértékű, fokozatos és törvényes reformmal a háború után elkerülhetővé válik egy, a februári orosz forradalomhoz hasonló mozgalom kitörése. Ugyanakkor az 1917-es februári orosz forradalmat paradox módon szinte minden belpolitikai erő üdvözölte. A kormány és a hivatalos politika a hadi helyzet kedvező fordulatát, Károlyiék és a mérsékelt ellenzék a reformpolitikai beindítását várták, valamint lehetőséget a különbékére és az ország demokratizálására. A Népszava márciustól szinte naponta tudósított az orosz eseményekről, ami miatt sorozatosan cenzúrázták a lapot. A keleti fronton ezalatt tömegessé váltak a szemben álló felek közötti lövészárok barátkozások, s mindezt, valamint az orosz forradalmi eszmék hátországbeli terjedését a magyar katonai és politikai vezetés rendkívül veszélyesnek ítélte.[17]

Magyarországon a pacifizmus előretörése, a választójogi kérdés körül dúló egyre hevesebb viták, a munkásság állandósuló sztrájkjai és nem utolsósorban az uralkodó Tiszával szembeni bizalmatlansága a kormány bukásához vezettek. A bányákban, a járműjavítókban és a vasiparban lezajlott tömeges méretű tavaszi sztrájkok után a kormánynak engedélyezni kellett a május 1-jei felvonulást. A politikában járatosabb közvélemény azonban tudta, hogy a kormány bukását nem elsősorban ez, hanem a választójog kérdésében tanúsított elutasító álláspont okozta. Tisza István a képviselőházban azzal bukott meg, hogy az egyre erősödő parlamenti csoportokkal szemben az 1913-as választójogi reformot csak a szervezett szociáldemokrata, illetve ipari munkásság számára volt hajlandó bővíteni. Ugyanakkor ragaszkodott a feltétlen német szövetséghez. A magyar politikai életet mélyebben ismerők azt is érzékelhették, hogy a kormány bukása nincs az uralkodó ellenére.[18]

[17] Miniszterelnökségi körrendelet a törvényhatóságok vezetőihez az orosz forradalom magyarországi hatásának megfigyeléséről (1917. április 8.) In: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (MMTVD). 4/B kötet. Összeállította: Mucsi Ferenc et al. Bp. 1969. 195.

[18] Tisza István miniszterelnöki menesztéséről részletesen: *Vermes Gábor*: Tisza István. Századvég biográfiák. Bp. 1994. 398-432.

Az új idők jeleként Tisza parlamenti és parlamenten kívüli ellenzékéből 1917. június 6-án megalakult a Választójogi Blokk, amelynek elnöke gróf Károlyi Mihály lett. A blokkot a szociáldemokraták, Károlyi-pártiak, polgári radikálisok és néhány keresztényszocialista politikus alkották. Ez volt az első szervezeti összefogás a baloldali polgári irányzatok és a szociáldemokraták között. Programjukban követelték az általános, egyenlő és titkos választójogot, az annexió és hadikárpótlás nélküli béke megteremtését és a béke biztosítására nemzetközi szervezet felállítását. Az ország belső reformjának érdekében a külügyek és a hadügyek vezetésének demokratikus átszervezését kívánták, ami már a dualista berendezkedés alappilléreit érintette. Azzal természetesen senki sem számolt, hogy a Választójog Blokk alapján jön létre az új kormány, azt viszont mindenki várta, hogy az uralkodó a saját politikájához, valamint a magyar társadalom és politikai élet igényeihez igazodva hajtja végre a személycseréket. A magyar politikusok nagy része ifj. gróf Andrássy Gyulát várta a miniszterelnöki székbe. A császár környezetében azonban nyilvánvaló volt, hogy ez szóba sem jöhet Andrássy nyílt németbarátsága miatt. Áthidaló megoldásként az uralkodó 1917. június 8-án a politikai életben viszonylag új embernek számító gróf Esterházy Móricot nevezte ki miniszterelnökké. Az Esterházy-kormánnyal szemben támasztott nagy várakozások oka elsősorban az volt, hogy abban a Választójogi Blokk is képviseltette magát. Sokan azt várták, hogy megvalósulhat a Blokk programja. Ehhez képest semmi sem történet, ami azzal magyarázható, hogy a Tisza vezette képviselőházi munkapárti többség szinte semmiben sem támogatta a kormányt. Esterházy ugyanakkor rendkívül sérelmesnek tartotta, hogy IV. Károly titkos békeakcióiról egyáltalán nem tájékoztatták. A Sixtus-féle akció ugyanis 1917 nyarán tovább folytatódott, de az új német kancellárt, Georg Michaelist – aki a német vezérkar embere volt – sehogyan sem lehetett rávenni a békekötésre. Ha ugyan volt is némi angol és francia hajlandóság a megegyezésre, a leendő tárgyalásokba mindenképp be kellett kapcsolni Olaszországot is, amely csak a végső győzelem után volt hajlandó tárgyalni a Monarchiával és nem ismerte el annak területi integritását. A francia és angol politikusok kezét megkötötték a románoknak, szerbeknek, cseheknek és olaszoknak tett kötelezettségek és területi ígéretek, amelyek kizárták a különbéke lehetőségét. A Monarchia vezetői közül senki sem fogadta el a birodalom területi felosztását, így a területi integritást biztosító minimális program már 1917-ben sem lehetett a különbéke alapja.

1917 augusztusában az volt a fő kérdés Budapesten, hogy a kormány vagy megegyezik a Tisza vezette munkapárti csoporttal és a választójogi reformokból semmi sem lesz, vagy a képviselőház feloszlatásával, a tömegmozgalmakat felhasználva kész tények elé állítják a választójogi reform ellenzőit. A legkényelmesebb megoldásként Esterházy augusztus 19-én benyújtotta lemondását, amit az uralkodó elfogadott. Utódja, Wekerle Sándor a tapasztalt, kiváló politikus elfogadható személyiségnek bizonyult mind az uralkodó, mind a magyar belpolitikai élet számára. Wekerle jó taktikai érzékkel Vázsonyi Vilmos tárca nélküli minisztert bízta meg a választójogi törvényjavaslat kidolgozásával.[19]Vázsonyi – nyilvánvalóan megrettenve az oroszországi forradalmi eseményektől – a törvényjavaslat benyújtását húzta-halasztotta, így az csak decemberre készült el. Ennek értelmében az 1913. évi XIV. tc. alapján jogosult 1.838.378 választópolgár számát 3.595.000 főre emelték azzal, hogy csökkentették a műveltségi cenzust, és a választójogot kiterjesztették az ipari és mezőgazdasági munkásokra is. Az oroszországi forradalmak nyomán Magyarországon is megélénkültek a radikális mozgalmak. 1917. október elején egyhetes vasutassztrájk zajlott az országban. Ekkor alakultak meg a radikális, baloldali, főleg értelmiségi ifjúságot tömörítő Galilei-kör első illegális csoportjai, a szociáldemokrácián belül színre léptek az ún. forradalmi szocialisták. A bolsevik hatalomátvétel után a Pesti Hírlap és a Népszava teljes terjedelemben közölte a szovjet kormány dekrétumát a békéről és a szovjet békekötés támogatására a szociáldemokraták megszervezték az időszak legnagyobb szabású tömeggyűlését: az 1917. november 25-i városligeti munkásgyűlést. Bokányi Dezső, a nagygyűlés szónoka hitet tett az annexiók nélküli béke mellett, és követelte az azonnali békekötést a keleti fronton. Az összejövetelt semmiféle atrocitás nem zavarta meg, pedig a fővárosba vezényeltek csendőrségi alakulatokat és a budapesti rendőrség is jelentős erőket vont össze a rend fenntartására. A Munkapárt jelentős része és a kormánypárti körök is üdvözölték az orosz békedekrétumot. Oroszország kiesésétől azt várták, hogy a Monarchia tehermentesíteni tudja a keleti hadszínteret, megmenekül a bukástól, sőt, eléri háborús céljait. 1917 novemberétől kezdve a lövészárok-barátkozások a keleti fronton már egész arcvonalakat érintettek és fennállt a veszély, hogy ez a frontok teljes összeomlását okozza. December közepétől (a breszt-litovszki

[19]Az új választójogi törvény. Magyar minisztertanácsi ülés. In. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Szerk. Iványi Emma. Bp. 1960. 327-332.

béketárgyalások megkezdése után) gyakorlatilag kisebb-nagyobb megszakításokkal ugyan, de fegyverszünet állt be, s az osztrák-magyar hadvezetőség bizakodó hangulatát az olasz fronton lezajlott 1917. október-novemberi sikeres caporettói áttörés is igazolta. A Monarchia csapati ekkor egészen a Piave folyóig nyomultak, ott is csak angol és francia hadosztályok segítségével sikerült megállítani őket. Részben emiatt – megnyugtatandó a megrémült olasz közvéleményt – az USA 1918 márciusában hadüzenetet küldött a Monarchiának. Az 1917. év hadieseményeinek mérlege alapján a központi hatalmak katonai veresége nem következett be.

A breszt-litovszki béketárgyalások elhúzódása, valamint a központi hatalmak keleti területi követeléseinek nyilvánosságra kerülése miatt 1918 januárjában az egész Monarchiára kiterjedő általános sztrájk kezdődött, ami a hónap végén Németországra is átterjedt. Budapesten január 18-án általános munkabeszüntetés kezdődött, melynek során munkástanácsok alakultak.[20]A Szociáldemokrata Párt vezetősége csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta a forradalmi robbanást megakadályozni és a mozgalmat a törvényesség keretei között tartani. Leginkább a nagy januári sztrájk és a radikalizálódó tömegmozgalmak hatására Wekerle átalakította kormányát. Ezzel párhuzamosan a forradalomellenes és a radikális demokratikus átalakítást ellenző politikai erők zárták soraikat. A forradalmaktól való félelem miatt hajsza indult a radikális szocialisták, a Galilei-kör vezetői ellen, Károlyit pedig felségárulási perrel fenyegették. A kemény fellépést jelezte, hogy a kormány márciusban a statárium bevezetését fontolgatta, amit március 20-án a hadsereg főparancsnoksága a katonaszökevényekre vonatkozóan ki is hirdetett. A rendkívül feszült belpolitikai helyzetet csak súlyosbította, hogy a gazdasági életben ekkorra már a teljes bomlás jelei mutatkoztak. A központi fejadagokat leszállították, a kormány egyre nagyobb mértékű rekvirálásokat rendelt el, mindennapos hírré váltak az éhhalálról szóló tudósítások. A lakosság leromlott fizikai és egészségügyi állapotát jól mutatta, hogy az országban pusztító spanyolnáthában csupán 1918 októberében 44 ezren haltak meg. Magyarországon 1918-ban a megélhetés több mint nyolcszor annyiba került, mint 1913-ban, a létminimum alatt élők száma megsokszorozódott. A munkások jó része hadiüzemekben dolgozott, munkahelyüket nem változtathatták, katonai büntető bíráskodás torolta meg

[20] A munkásság tömegsztrájkja. Az Újság, 1918. január 22.

a munkafegyelem megsértését. A falvakban, miután a családfő bevonult, vagy elesett, jobb esetben megsebesült, a munkák döntő része a nőkre és a gyermekekre hárult, ami tömeges elszegényedéshez és soha nem látott nyomorhoz vezetett. Az infláció és az áruhiány a városi alkalmazotti és tisztviselői rétegeket is reménytelen helyzetbe sodorta.[21] 1918-ban jövedelmük reálértéke az 1913-as szint egyharmadát sem érte el. Ugyanakkor a társadalom kettészakadt. A hátországi hadigazdálkodáson, a korrupción és a feketézésen meggazdagodott rétegek fényűző, pazarló életet éltek (főleg a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban), a „hadimilliomosok" tudomást sem vettek a háborúról. 1916. június elején, amikor a keleti fronton a Bruszilov-offenzíva katasztrofális helyzetbe sodorta a Monarchia ottani erőit, Budapesten a Csárdáskirálynő bemutatója zajlott, ahol megjelentek az újgazdagok, a régi arisztokrácia és a nagytőke képviselői. A főváros éjszakai élete semmiben sem tért el a békeévekétől. Közben a vidéki lakosság éhezett és a járványokról, éhhalálról szóló hírek kiáltó ellentétben álltak a nagyvárosi gazdagok életvitelével. Miután a hátország is rendkívüli hiányokkal küszködött, így a frontokon harcoló katonák ellátása sem volt kielégítő – különösen az olasz fronton –, mindez fokozta a katonák elégedetlenségét és kiábrándultságát. A hadsereg harci szelleme még az egy évvel korábbi helyzethez képest is sokat romlott.[22]

Összegzés és kitekintés

1918 nyarára egyértelművé vált, hogy az antant tábora nagyobb katonai tartalékokkal rendelkezik, ennek megfelelően győzelme csak idő kérdése volt. A nyugati frontra felvonuló nagy létszámú antant haderő, a tengeri utánpótlási vonalak viszonylag zavartalan működése és az Egyesült Államok jelenléte lehetőséget adott arra, hogy az antant vezetői távolabbi – a háború utáni – célokat fogalmazzanak meg. Törökország felosztásáról már korábban titkos megegye-

[21] Az árúhiány, a hadisegélyek elértéktelenedése, a korrupció, a feketepiac terjeszkedése és a sztrájkok már a nemzetgazdaság egészének a működését veszélyeztették. Erre nézve: *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. i.m. 363-365.

[22] A frontokon harcoló katonák és a hátországban élő hozzátartozók egyre súlyosabb helyzetét leginkább az egymásnak írt levelek illusztrálják. Erről részletesen: *Hanák Péter*: A Kert és a Műhely. Bp. 1988. 222-274. 298-302.

zés született (Sykes–Picot egyezmény),[23] 1918 nyarára elfogadták a Szovjet-Oroszország elleni antant intervenciót és az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának tervét is. A Monarchia emigráns és hazai nemzetiségi vezetői az 1918. április 8-án Rómában megnyílt kongresszuson kinyilvánították, hogy nem kívánnak tovább a Monarchia keretein belül élni, és önálló államiságot követelnek.[24] Különösen a cseh nemzeti mozgalom aktivizálódott. 1918. május 15-én Prágában a cseh Nemzeti Színház alapításának ötvenedik évfordulóján „megismétlődött" a római kongresszus: a szerb, szlovák, román, horvát, lengyel és olasz nemzetiségi vezetők közösen ünnepeltek a csehekkel.A francia és a brit kormány által 1918 nyarán elfogadott, a Monarchia felosztásáról szóló döntést több szempont motiválta. Egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő kis államok láncolatát az önálló balti államokkal és Lengyelországgal együtt megfelelő védővonalnak, *„egészségügyi övezetnek"* (*cordon sanitaire*) tartották a szovjet bolsevizmus európai elterjedésével szemben, másrészt a leendő új államok kisnemzeti nacionalizmusát elég erősnek képzelték az Osztrák–Magyar Monarchia újjáéledésének megakadályozására. Továbbá az új államok létének biztosításával lehetőség nyílt a francia és brit nagyhatalmi érdekszféra közép-európai és balkáni kiterjesztésére. Ennek megfelelően London és Párizs támogatta a római kongresszus határozatait és a nemzetiségi politikusokat. Hosszabb tétovázás után ugyanígy foglalt állást az Egyesült Államok kormánya is. 1918. június 3-án a Legfelsőbb Haditanács harmadik, Versailles-ban tartott ülésén a francia, angol, olasz és amerikai kormányok képviselői háborús célként határozták meg a független lengyel, csehszlovák és jugoszláv állam létrehozását. A Párizsban működő Csehszlovák Nemzeti Tanácsot (Edvard Beneš és Tomáš Garrigue Masaryk irányításával) gyakorlatilag hadviselő csehszlovák kormányként kezelték. Az Osztrák–Magyar Monarchia léte ettől fogva a végső antant győzelem időpontjától függött.[25]

[23] *John H. Morrow, Jr.*: The Great War. An imperial History. London, Routledge, 2005. 14.

[24] Ausztria–Magyarország nemzetiségeinek közös nyilatkozata (Róma, 1918. április 10.). A deklarációról és a római kongresszusról bővebben: *Ernesto Vencesi*: The Roman Congress of Oppressed Nationalities, *New Europe*, May 2, 1918. Pp. 54–63.; *Andrea Carteny*: All against one: The Congress of oppressed nationalities of Austria Hungary (1918). University of Teramo, Department of Communication, Working Paper Series, No. 67. 2010. www.academia.edu/5653336/ Letöltés: 2016. május 12.

[25] *Barta* Róbert: Az első és második világháború... I. m. 147–148. o.

A Nagy Háború során elszenvedett rendkívüli emberi és anyagi veszteségek miatt a győztes szövetség tagjai – sokszor bosszúvágytól vezérelve – teljes mértékben érvényesíteni kívánták akaratukat a központi hatalmak vesztes államai fölött. Ez az európai történelemben nem jelentett újdonságot, a „győztes mindent visz" alapelv ellenére azonban rövid időn belül mindig helyreállt a kontinentális egyensúly, mert ez minden korábbi hadviselő félnek kölcsönösen érdekében állt. Ez történt a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke (1713) után, vagy a francia forradalom és a napóleoni kor háborúit lezáró bécsi kongresszuson (1815) kialakított Szent Szövetség rendszerén belül.

Az esély 1919 elején is megvolt arra, hogy méltányos békerendszer szülessen, vagyis újra működjön a 19. századi diplomácia[26] egyik alapelve, a kompenzációs politika. Legalábbis erre utalt, hogy az összeülő Párizs környéki békekonferencián[27] – jórészt a közvéleménynek szánt propagandafogásként – a Wilson amerikai elnök 14 pontjában, illetve ennek kiegészítéseiben lefektetett elveket a döntéshozatal vezérfonalaként fogadták el. Az amerikai rendezési elképzelés a nemzeti önrendelkezés, a politikai-gazdasági szuverenitás, valamint a liberális kereskedelempolitika (szabadkereskedelem) ötvözetéből kívánta újraalkotni Európát. A nemzeti önrendelkezés elvét azonban könnyebb volt definiálni, mint a gyakorlatban működtetni. A népek és nemzetek szuverén jogát arra, hogy önálló államot alkothassanak az általuk kívánt formában, valójában a győztes nagyhatalmak és kisebb szövetségeseik csak önmagukra értelmezték. A wilsoni program demokratikus megoldásokat javasolt olyan vitás kérdésekre, mint a vegyes etnikai összetételű területek hovatartozása (népszavazás az érintett lakosság körében), az újonnan létrejött államok közötti konfliktusok kezelése (a Nemzetek Szövetsége felállítása), a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása (nemzetközi szerződések megalkotása).[28]A békekonferencia a gyarmatok tekintetében elsősorban a britek érdekeit vette figyelembe, amikor népszövetségi mandátumterületeket jelöltek ki brit (Irak, Palesztina, Transzjordánia), francia (Szíria, Libanon) és japán (német uralom alatt állott

[26] A 19. század diplomácia történetéről részletesen: *Majoros István*: Bécstől Szarajevóig, 1814-1914. In. *Ormos Mária-Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814-1945. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 13-215.

[27] A Párizs környéki békék sokoldalú és modern szemléletű feldolgozása: *Margaret MacMillan*: Paris 1919: Six Months That Changed the World. New York, Random House, 2002. Magyar nyelven: *Margaret Macmillan*: Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia. Bp. 2005.

[28] *Barta* Róbert: Az első és második világháború... I. m. 173–174.

csendes-óceáni szigetek) gyámsággal. Az egész rendszert a Genfben székelő Nemzetek Szövetségének kellett felügyelnie, amely nem rendelkezett önálló fegyveres erővel, és a tagállamok közötti konfliktusok esetén csak ajánlásokat tehetett az illető kormányoknak. A világszervezethez érkezett panaszok zöme az új európai határok miatt a nemzeti kisebbségek – németek, magyarok – sérelmeit tartalmazta. A Nemzetek Szövetsége szankciókat is kiszabhatott a népszövetségi alapelvek megsértőire, de azok betartását nem kényszeríthette ki.[29] Kezdeményezte továbbá a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság felállítását, és közreműködött a háború után leginkább csőd szélén álló országok (Ausztria, Bulgária, Magyarország) gazdaságának konszolidálásában.

A Párizs környéki békerendszer hibái már a kortársak előtt is nyilvánvalók voltak. A brit békedelegáció gazdasági szakértője, John Maynard Keynes által még 1919-ben írott és számos nyelvre, köztük magyarra is lefordított rövid könyv (*A béke gazdasági következményei*) arra hívta fel a figyelmet, hogy a jóvátételek túlzottak, a győztesek döntéseinél csak a bosszúvágy és a politikai szempontok dominálnak, a háború utáni Európa gazdaságilag működésképtelenné válik, s csak idő kérdése, hogy az újabb konfliktusokból mikor alakul ki a következő háború.

Az új európai határokkal létrejött kisállamiság rendszerét belső feszültségek is terhelték, mert a kisnemzeti nacionalizmusok egymás ellen irányultak, így az új határok mentén gyorsan kialakultak a konfliktusos zónák. Az etnikai többség elvét a határok meghúzásánál még ott sem mindig vették figyelembe, ahol arra lehetőség volt (Szudéta-vidék, a Felvidék déli része, Erdély nyugati pereme). A nemzeti önrendelkezés elvének látványosan részrehajló alkalmazása csak tovább erősítette a vesztesek revansvágyát. Mindez a közép- és kelet-európai térségben létrejött nagyhatalmi vákuummal együtt a fokozatosan megerősödő Németország befolyását készítette elő. A békeszerződésekkel kapcsolatban néhány területen megtartott népszavazások csak ritka kivételt jelentettek és ezek minden esetben felül is bírálták a békekonferencia területi döntéseit.

Az Egyesült Államok kongresszusa végül nem ratifikálta a békeszerződéseket, mert azok a Nemzetek Szövetsége alapokmányát is tartalmazták, s az

[29] A Nemzetek Szövetségének hibáira és működési zavaraira ld. *Balogh Arthur*: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege. Erdélyi Tudományos Füzetek, 119.sz. Kolozsvár, 1940. http://mek.oszk.hu/07500/07573/07573.pdf Letöltés:2019. június 21.

abban lefektetett elveket a honatyák jó része az amerikai alkotmánnyal ellentétesnek találta. Elismerték viszont a világtengerek erőviszonyait és a flották egymáshoz viszonyított erejét szabályozó 1921-es washingtoni flottaegyezményt, amelyhez a következő évben még három egyezményt csatoltak. A flottaegyezmény megszabta az öt győztes világhatalom flottaerejét: eszerint az Egyesült Államok és a Brit Birodalom egyenként 525 ezer, Japán 315 ezer, Franciaország és Olaszország 175-175 ezer tonna vízkiszorítású flottát tarthatott fegyverben. A négyhatalmi, majd a kilenchatalmi egyezmény a csendes-óceáni érdekszférák pontos elhatárolását és Kína függetlenségét biztosította, míg az ún. Santung-szerződésben Japán visszaadta Kínának a Santung-félszigetet Csingtao kikötőjével együtt. Míg az amerikaiak a háború utáni rendezésben csak bizonyos területeken vettek részt, addig a szovjet bolsevik kormány képviselőit meg sem hívták a béketárgyalásokra. Így a létrejövő új keleti nagyhatalom, a Szovjetunió kimaradt a háború utáni rendezésből. Ennek nem egyszerűen ideológiai okai voltak, hanem az is, hogy az antant így akarta büntetni az oroszokat, amiért 1918-ben kiléptek a háborúból. A békekonferencia idején meg nem volt sejthető, hogy a jövőbeli Európa és a világ sorsát alapvetően meghatározó két nagyhatalom maradt ki átmenetileg a kontinens ügyeinek rendezéséből. A békekonferencia elhibázott döntései természetesen hozzájárultak az újabb háború kirobbanásához, de nem a Párizs környéki békék rendszere volt az egyedüli és döntő oka a második világháború kitörésének. Az 1919 és 1939 közötti európai események, a nagyhatalmi politika átalakulása, a világválság hatásai, a nemzetiszocialista[30] és a szovjet bolsevik eszmék elterjedése és rivalizálása nélkül önmagában a békerendszer nem válhatott volna háborús okká. Az 1939-ben kitört újabb világháború nem elsősorban az 1919-es békekonferencián meghozott intézkedések és megállapodások, hanem az azt követő két évtized elhibázott, vagy meg nem hozott politikai, diplomáciai, katonai döntéseinek a következménye volt.

[30] A Németországban 1933 januárjában hatalomra jutott náci párt háborús programja és annak megvalósítása sokkal inkább oka volt a második világháborúnak, mint a Nagy Háborút lezáró békerendszer. Erre nézve: *Ian Kershaw*: Hitler. A Biography. W.W. Norton & Company. New York, London, 2008. Chapters: Pepreface-Reflecting on Hitler, 12. Working Towards the Führer. Magyar nyelven: *Ian Kershaw*: Hitler. 1889-1936. Hybris. Szukits Könyvkiadó, Bp. 2003. 19-29. 495-554.

BEBESI GYÖRGY[1]

VITTE GRÓF[2] ÉS AZ OROSZ AUTOKRÁCIA KÉNYSZERŰ METAMORFÓZISA

Út az alkotmány felé 1. – az 1904. december 12-i rendelet

Az 1904-es év tragédiák és kudarcok sorát hozta a számos megoldatlan problémát magával hordozó, és a japán-háborúba értelmetlen módon belesodródó autokratikus módon kormányzott Oroszország számára. A távol-keleti fronton sorozatos és súlyos katonai vereségeket szenvedtek el,[3] a belpolitikai helyzet kaotikus volt, a társadalom forrongott, anarchisták meggyilkolták Pleve belügyminisztert, a munkásság kézbentartására kidolgozott „rendősszocializmus" összeomlóban volt, vidéken parasztmegmozdulások sora söpört végig az

[1] Bebebsi György habilitált doktor, Pécsi Tudományegyetem, BTK Történettudományi Intézet Újkortörténeti Tanszék.

[2] *Szergej Juljevics Vitte* (1849-1915) a 19-20. század fordulójának meghatározóan markáns reformkonzervatív politikusa. Korábban vasútigazgató, pénz és közlekedésügyi miniszter volt, az ő nevéhez fűződik például a transzszibériai vasút megépíttetése, az egységes orosz államvasúti hálózat létrehozása, a rubel aranyalapra helyezése, az első társadalombiztosítási próbálkozások és munkástörvények megfogalmazása. Súlya volt a külpolitikában is, a hágai nemzetközi konferencián először fejtette ki az általános európai leszerelés és az Európai Egyesült Államok létrehozásának gondolatát. Írásunk az első orosz alkotmány kidolgozásában játszott szerepét veszi górcső alá, és bemutatja az egész orosz történelem menete szempontjából fontos dokumentumot, amelynek elfogadása után Vitte lett Oroszország első alkotmányos miniszterelnöke.

[3] Lásd erről: SZUNOMÁR SZABOLCS: *A cári Oroszország távol-keleti politikája századfordulón*. In: *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről*. Kutatási Füzetek 18 - MOSZT Könyvek 6. PTE, Pécs, 2013. 189-214.

országon.[4] Ilyen helyzetben nagy nehezen az Orosz Birodalom legfelsőbb köreiben is megértették, hogy el kell indulni „az államépítés és államelmélet" új iránya felé. Ennek első lépése volt, hogy a meggyilkolt belügyminiszter helyett egy olyan politikus, *Szvjatopolk-Mirszkij* herceg kapta meg a kulcsfontosságú megürült posztot, aki közismert volt reformelképzeléseiről, és nemesi zemsztvo értelmiség egyik vezető alakjának számított. Mirszkij politikai alapfelfogása az az elv volt, *hogy a kormányzásnak a társadalom iránti bizalmon kell alapulnia*. Úgy vélte, hogy a kormány és a társadalom jelenleg két szembenálló táborhoz hasonlít, amely már régóta kialakult, de most a japán háború kiélezte a meglévő ellentéteket. Az állam ilyen feltételek mellett tartósan nem tud tovább működni, ezért szükséges, hogy kielégítsék a társadalom jogos kívánságait, ugyanúgy, mint a nem orosz nemzetiségűek „igazságos" kívánalmait.

Hogy valóban más idők jönnek, annak első jele volt, hogy 1905 októberében az új belügyminiszter engedélyezte a zemsztvo-értelmiség egy kongresszusának összehívását, korábban ilyen belpolitikai rendezvény elképzelhetetlen lett volna. A fórumon a később oktobrista és kadet pártba szerveződő résztvevők „hadat üzentek a bürokráciának", és amikor meg kellett magyarázniuk, hogy mit értenek bürokrácia alatt, kiderült, hogy a legfelsőbb és korlátlan egyeduralmat, ám ezt a cenzúra miatt és a megtorlástól való félelmükben nem merték nyíltan kimondani.[5] Mirszkij mindenesetre 1904 őszén egy rendelettervezetet készített, amely számos korábban elképzelhetetlen progresszív intézkedést is tartalmazott. Ezek közül kiemelkedtek a különféle szabadságjogok, illetve az az elképzelés, hogy az Államtanács, tehát az akkori ténylegesen az uralkodó mellett működő legfelsőbb szerv munkájába *választott képviselőket is vonjanak be*, továbbá úgy tartotta, hogy az ó-hitűek[6] számára teljes vallásszabadságot kell biztosítani, valamint jogokat garantált volna a nem orosz nemzetiségűek számára. II. Miklós a rendelettervezet megvitatására összehívta az Államtanács ülését. Az uralkodó régen várt szavakkal nyitotta meg a tanácskozást,

[4] Lásd erről: BEBESI GYÖRGY: *A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés*. Múltunk, 1999/3. sz. 138-181.

[5] Lásd erről: BEBESI GYÖRGY: *Az orosz politikai demokrácia bölcsőjénél. Az Október 17. Szövetség Pártja – egy mérsékelt (liberál) konzervatív párt születése és kormánypárttá válásának vázlata a 20. század elején*. In: *Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára*. Fakultás, PTE BTK TTI, Pécs, 2018. 59-68.

[6] Másképpen raszkolnyikok, a 17. századi Nyikon pátriárka féle vallási reformoknak ellenálló, a pravoszlávia ősi eredeti változatához ragaszkodó irányzat.

arról beszélt, hogy összehívta tanácsnokait, mert az országban a forradalmi irányzat egyre növekszik, így meg kell tárgyalniuk, a *„társadalom mérsékelt jellegű és ésszerű kívánságainak a kielégítését”*.[7] Vitte gróf aki akkoriban mint kegyvesztett politikus a Miniszteri Bizottság elnökének jól hangzó, de tényleges befolyással nem rendelkező pozícióját töltötte be, Mirszkij kifejezett kérésére volt jelen a tanácskozáson,[8] és vérmérsékletének megfelelően elsőként szólalt fel, és erőteljesen megfogalmazta, hogy az eddigi reakciós politikát folytatni nem lehet, mert az a pusztulásba vezet. Úgy tűnt, hogy a többség ezúttal Mirszkijt és Vittét támogatja, a konzervativizmus oszlopa Pobedonoszcev azonban ismét ellenállt, ő az állami főellenőr *Lobkó* támogatását tudhatta maga mögött, de ezúttal mérsékelten fogalmazott és láthatóan kisebbségben volt. *A történelmi jelentőségű tanácskozáson* számos súlyos kérdés felmerült, így a törvényesség helyreállításának szükségessége, a nem orosz nemzetiségűek és a nem pravoszláv hitűek helyzetének rendezése, a vallási türelem bevezetése, a szólásszabadság jóval szélesebb körű értelmezése. Ezenkívül komoly javaslatok tárgyát képezte a helyi testületek önállóságának visszaadása, „a társadalom tényezőinek” bevonása a helyi kormányzásba, vagyis a zemsztvok és városok hatáskörének kiszélesítése, a törvényhozás rendszerének felülvizsgálata. A legélesebb vita a választott képviselők törvényhozásban történő részvételére vonatkozó javaslat kapcsán bontakozott ki, az uralkodó ezúttal kifejezetten kíváncsi volt Vitte véleményére. Vitte a maga őszinte reformkonzervatív módján kifejtette, hogy *„hogy meggyőződése szerint az államigazgatás jelenlegi rendje nem felel meg az állam szükségleteinek”*[9], ellenkezik a társadalom elvárásaival, ezért ésszerűnek látszik a választójog bevezetése. Ugyanakkor azt is tisztán látta, hogy ha a kormányzat rálép erre az útra, akkor az mindenképpen át fogja alakítani a fennálló társadalmi rendet, *mert ez a lépés előbb-utóbb elkerülhetetlenül alkotmány bevezetéséhez fog vezetni*.

A tanácskozás további sikere volt, hogy az elhangzott elképzelések törvényjavaslattá történő formálására a cár a Miniszteri Bizottságot kérte fel, személyesen Vitte, mint annak az elnöke, és *Nolte* báró, a titkára feleltek a szövegtervezet elkészítéséért. Ez a megbízás egyben Vitte részleges politika reha-

[7] VITTE, Szergej Juljevics: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Gondolat, Bp. 1964, 288.

[8] Mirszkij azért ragaszkodott Vitte jelenlétéhez, akit akkori pozíciója nem jogosított volna fel a részvételre, mert reformista álláspontjának támogatását várta tőle.

[9] VITTE 1964, 289.

bilitációját is jelentette.[10] A megbeszélésen lelkes hangulat alakult ki, mert úgy tűnt, hogy most végre lehetőség adódik a régóta várt reformelképzelések megvalósítására, és az „udvari-nemesi kamarilla" kezéből a kormányzás, az állam ügyeinek irányítása törvényesen új keretek közé kerül, és az állam irányítása alapjaiban fog átalakulni. Vitte és munkatársai nem késlekedtek a rendelettervezet megfogalmazásával, és azt körbe küldve kiderült, hogy azt a tanácskozás valamennyi résztvevője támogatja, így felterjeszthették aláírásra az uralkodónak. II. Miklós december 11-én este fogadta Vittét, *Szergej Alexandrovics* nagyhercegnek, Moszkva főkormányzójának jelenlétében. A rá jellemző módon közölte Vittével, hogy jóváhagyja a rendeletet, *„de az egyik pontját helyteleníti"*.[11] Ez a pont éppen az egyik leglényegesebb lett volna, mely a választott képviselők törvényhozásba történő bevonását mondta ki, és így az az uralkodói vétó miatt kimaradt a szövegből. Vitte biztos volt benne, hogy ha a szövegtervezet a leglényegesebb pontján nem csonkítják meg, és az eredeti formájában kihirdetésre kerül, akkor elejét lehetett volna venni Oroszországban a következő év elejétől bekövetkező drámai eseményeknek.

Út az alkotmány felé

A február 18-i kiáltvány

Az 1904. december 12-i rendelet tehát felhatalmazta elviekben a Vitte elnöklete alatt működő Miniszteri Bizottságot, hogy dolgozzon ki intézkedéseket a törvényesség bevezetésére, a szólásszabadság kiterjesztésére, a vallásszabadság és a helyi önkormányzatok jogainak kiszélesítésére, a más nemzetiségűek jogai korlátozásának és kivételes törvényeknek a megszüntetésére. Vitte a rá jellemző energiával állt neki a feladat végrehajtásának, titkársága „nagyon gazdag anyagot" gyűjtött össze. Ám az események a szokásos mederbe terelődtek: az előkészítő munka során a bizottság ellenállással, közönnyel, intrikával talál-

[10] Vitte bármennyire sikeres politikus volt, és III. Sándor kedvenc miniszterének tartották, az új uralkodó II. Miklós kegyeit nem tudta elnyerni, mert nem volt partner udvari intrikákban és pénzügyi törvénytelenségekben, valamint szóvá tette az udvarban eluralkodó miszticizmust, így várható volt, hogy kegyvesztett lesz. Tekintélye miatt felfelé buktatták, a Miniszteri Bizottság elnöke jól hangzó, de valós hatáskörrel nem rendelkező tisztségét bízták rá.

[11] VITTE 1964, 290.

kozott, így az eredeti felhatalmazásnak csak egy csekély részét sikerült tényleges intézkedéssé változtatnia. Vitte látta, hogy japán fronton elszenvedett szégyenteljes vereségek sorozata, és a társadalmi „zűrzavar" miatt feltétlenül szükséges lenne az eredeti javaslatban foglalt intézkedések mielőbbi bevezetése a közhangulat megnyugtatása érdekében, ám nem tudta keresztülvinni elképzeléseit. A hatalom a maga bürokratikus módján tologatta maga előtt a problémákat, a munkáskérdés rendezésére a január 9-i sortűz után létrehozott *Sidlovszkij* szenátor vezetésével egy különbizottságot,[12] amely azonban gyakorlatilag semmit sem csinált, de ugyanilyen eredménytelen maradt a Kokovcov pénzügyminiszter vezetésével létrehozott munkáskérdéssel foglalkozó grémium munkája is.[13] Vitte bizottsága elé is került néhány munkáskérdéssel kapcsolatos javaslat, ezek közül ő a baleseti és betegbiztosítás bevezetését tartotta volna fontosnak, ám a kidolgozott tervezetek ezúttal sem lettek jóváhagyva.

Eközben a társadalom forrongása tovább tartott, és ennek már jelentkeztek tragikus következményei: február 4-én egy *Kaljajev* nevű anarchista bombával meggyilkolta Szergej Alexandrovics nagyherceget, ráadásul, mint később kiderült, egy beépített kettősügynöknek, annak a *Jevno Azef*-nek a közreműködésével, aki Vitte szerint felelős volt Pleve belügyminiszter meggyilkolásért is.[14] Érzékelve a társadalom feszült hangulatát, az uralkodó február közepén újabb tanácskozást hívott össze választott személyeknek a törvényhozásba történő bevonása tárgyában, annak ellenére, hogy még a december 12-i rendelet elképzeléseit sem sikerült törvénnyé fogalmazni és bevezetni a gyakorlatban. Vitte részt vehetett az ülésen, szokásával ellentétben ezúttal hallgatott, de beszámolt róla, hogy *Manuhin* igazságügyminiszter, Kokovcov pénzügyminiszter és *Jermolov* földművelésügyi miniszter erőteljesen hangoztatták az intézkedés

[12] 1905. január 9-én a cáripalotaőrség belelőtt a monarchista munkások Gapon pópa vezetésével felvonuló békés menetébe, akik a cárnak tervezetület kívánták átadni. A véres többszáz áldozattal járó sortűz eszkalálta az eseményeket, és azzal járt, hogy hatalom végleg elvesztette munkásság feletti ellenőrzést. A Sidlovszkij bizottsági igyekezett a munkásság vezetőivel felvenni a kapcsolatot és rendezni a helyzetet, de tevékenysége teljesen eredménytelen maradt. Lásd erről: MENYHÁRT LAJOS: *Az orosz vihar*. Kossuth, Bp. 1984. 110-111.

[13] A Kokovcov-féle bizottság munkájáról: MENYHÁRT, 1984. 111-112.

[14] Azef (Azov) életéről és tevékenységéről: PRAJSZMAN L. G. *Tyerroriszti, revoljucionyeri, ohrannyiki, provokatori*. Rosszpen, Moszkva, 2001, illetve magyarul: BEBESI GYÖRGY-POLGÁR TAMÁS: *A „Virtuóz provokátor". Jevno Azef a legendás kettősügynök*. In: Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom. MOSZT Könyvek 1, Pécs 2006, 168-173.

bevezetésének szükségességét. *Buligin* az új belügyminiszter szintén a javaslat mellé állt, Kokovcov pedig azzal érvelt, hogy ha nem vonnak be választott képviselőket a törvényhozásba, külföldről nem fogja tudni megszerezni a háború folytatásához szükséges kölcsönöket. Döntés, mint oly sok más alkalommal ezúttal sem született, viszont a cár megbízta a belügyminisztert, hogy dolgozzon ki cári leirattervezetet a választott képviselők törvényhozásba történő bevonására, és azt másnap terjessze azt elő. Mindenesetre február 17-én az Államtanács valamennyi tagja meghívót kapott, hogy utazzanak ki Carszkoje Szeloba, és tárgyaljanak a „társadalom megnyugtatását" célzó intézkedések meghozataláról. Az ülés résztvevői között teljes egyetértés volt abban, hogy a forrongást már csak *népképviselet* bevezetésével lehet lecsendesíteni. Buligin belügyminiszter ilyen értelemben terjesztette elő előre megfogalmazott leirat-tervezetét, amelynek szövegezéséről és részleteiről élénk vita alakult ki, a délelőtt folyamán egyetértésre jutva véglegesítették a szöveget, majd a visszatérő cár újból megnyitotta az ülést. Ekkor kiderült, hogy mivel teljes az egyetértés, és nincs hozzászólás, a cár aláírta a leiratot. Az elfogadott irat később a *„Buligini alkotmánytervezet"* néven került be történetírásba, és *február 18-án* hirdették ki.[15] Ez a lépés azonban, túl azon, hogy a legszélesebb körben kitörő örömmel fogadták, a társadalom cárhű részében váltott ki éles reakciókat, mert a kispolgárság, a cenzúra értelmiség és a nemesség képviselői úgy értékelték, hogy az uralkodó meghátrált a tömegnyomás elöl, és *február 24-én* a jobboldali lapokban közzétett felhívással megkezdődött a szervezkedés a monarchia megmentése érdekében, *megszületett a feketeszázas mozgalom*.[16] Vitte a továbbiakban átmenetileg kikerült a belpolitika további sodrából, s bár a februári kiáltványt kidolgozó Különleges Tanácsnak formailag ő volt az elnöke, a Buligini Alkotmány kidolgozásban már nem tudott részt venni, mert politikai rehabili-

[15] A Buligini tervezetről: BEBESI GYÖRGY: *Az orosz alkotmányosság első kísérlete*. Pro Publico Bono, Magyar Közigazgatás, 2001/2. sz. 79-87. 83.

[16] A feketeszázak önmagukat egy dicső, középkori nemzetmentő tradíció kései örököseinek tartották. Úgy vélték, hogy hasonló helyzetben vannak 1905-ben, mint 1612-ben a moszkvai alsóvárosok iparosai, a fekete emberek, akik katonai századokba tömörülve űzték ki a trónbitorló lengyel álcárokat egy olyan helyzetben, amikor az orosz nemesség bénult, reakcióképtelen volt. November negyedike, a fekete századok lázadásának napja ma Oroszországban nemzeti ünnep, történelmi pikantériája, hogy időben rendkívül közel esik november hetedikéhez, az előző rendszer szakralizált kiindulási pontjához. Vö. BEBESI György: *A Feketeszázak*. Ruszisztikai Könyvek 6. MRI, Bp. 1999.

tációja után elutazott Amerikába, hogy mentse a japánoktól elszenvedett súlyos vereség után a menthetőt.

A Buligini Duma, az augusztus 6-i rendelet

Vitte Amerikából hazatérve, ahol minden várakozást felülmúlóan sikerült megkötnie a háborút lezáró porthsmouthi békét, belecsöppent a forrongó orosz belpolitikába, s nem sokáig élvezhette ünneplését és a cártól jutalmul kapott grófi címet.[17] Világos volt, hogy ha a forradalom körülményei közepette Oroszország nem akar káoszba süllyedni, akkor valamilyen alkotmányos átalakításra van szükség, egyszerűen már csak a birodalom további fennmaradása érdekében is.

Vitte tisztán látta, hogy hatalom a forradalmi folyamatok megállítására igyekszik valamiféle nyugati-parlamentszerű testületet létrehozni, abban bízva, hogy ezzel a társadalmi nyugtalanságot leszereli. Úgy gondolták ugyanakkor, hogy a leendő testület csak tanácskozási joggal fog rendelkezni, ami Vitte szerint értelmetlenné tette az egész folyamatot. Jól látta, hogy a nyugati parlamenteknek is fontos tulajdonsága, hogy valamiféle *népképviseleti választási rendszer* alapján állítják össze őket. Ugyanakkor a másik legalább ennyire meghatározóan fontos elemük, hogy *döntési joggal rendelkeznek*, törvényeket alkothatnak, tehát valódi, érdemi beleszólásuk van az államügyek alakításába, a politikába. A Buligin által koordinált tanácskozótestület meg kívánta adni a választójogot a társadalom viszonylag széles részének, elsősorban is persze a parasztságnak, amelyet még mindig a hatalom legbiztosabb támaszának gondoltak, ám a megválasztott képviselők jogosultsága csak a véleménykifejtésre terjedt volna ki, ami értelmetlenné tette magát a választási rendszert is. *Csak olyan képviselőket érdemes választani, akik dönthetnek is,* ez volt Vitte álláspontja, amelyet a grémiumban nem sokan támogattak.

Míg a Bizottság dolgozott a tervezeten, telt az idő, és a társadalom feszültsége nem csökkent, s a legkülönbözőbb rétegek illetve képviselőik kezdtek szervezkedni a változások kicsikarása érdekében. Június 8-án már az uralkodó

[17] Vitte amerikai tárgyalásairól: BEBESI GYÖRGY: *Súlyos vereség, könnyű béke. Sz. J. Vitte, egy tehetséges orosz diplomata és a portsmouthi szerződés.* In: *Háborúk és békekötések a 18-20. századi orosz és szovjet történelemben*. MOSZT Könyvek 7, Pécs, 2014, 171-200.

kénytelen volt fogadni a zemsztvo delegációk küldöttségét, amely szintén az Állami Duma összehívását kérte. Ez volt az az időszak, amikor a háborúban egymást követték a súlyos vereségek, Porth Artúrnál, Mukdennél, Csuzimánál, ráadásul a flottánál kitört a Patyomkin cirkáló később elhíresült lázadása, amelyhez más hadihajók is csatlakoztak,[18] nyilvánvaló volt, hogy egyre kevésbé halogatható a birodalom átalakítása. Ilyen előzmények után és ilyen társadalmi körülmények közepette tették közzé az Buligin Bizottság *kiáltványát 1905 augusztus 6-án,* amely a *Duma megalakítását tette elvileg lehetővé a történelem során első ízben Oroszországban*.[19] A manifesztum szerint a Duma olyan intézmény, amely a parlamentek módján fog állandó tevékenységet folytatni. A leendő fórumnak minden törvényt, az ideiglenes jellegűeket is, valamint az államköltségvetést meg kell tárgyalnia. Ugyan csak tanácskozási joggal rendelkezik, de az elé kerülő ügyekben mindenki teljes szabadsággal kifejtheti a véleményét. A választási törvényt csak a Dumáról hozott törvény alapján lehet megváltoztatni, Leszögezték, hogy nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül mindenki jogosult a választásra. Vitte úgy értékelte a kiáltványt, hogy azzal Oroszország ténylegesen elindult az alkotmányos fejlődés útján, legalábbis a választójog és népképviselet tekintetében, és ha a törvényt végrehajtják, úgy egy alsóházszerű képződmény fog létrejönni. Ugyanakkor *nem oldódik meg az alapvető probléma, hogy ennek a látszólag parlamentszerű intézménynek, nincs tényleges döntési jogköre.* Ezt az öszvér konstrukciót, amely ad is meg nem is, Vitte a *„kiherélt hivatalnok urak találmányának*[20]*”* tartotta.

Október 17. előtt, forradalom közepette

Amikor Vitte 1905. szeptember 16-án visszatért Amerikából, akkor Oroszország már olyan volt, „mint a háborgó tenger”. A forradalom érzékelhető módom készülődött, a tömegek az utcán voltak, mindennaposak voltak a tüntetések, demonstrációk, sok helyen sztrájkoltak. A lakosság valamennyi osztálya forrongott: elégedetlenek voltak az autokrácia rendszerével az úgynevezett „felsőbb körök” is, a felvilágosultabb, liberálisabb szemléletű gyárosok és

[18] Lásd erről: HOUGH, RICHARD: *Felkelés a „Potyomkin” Páncéloson*. Kossuth, Bp. 1971.
[19] Lásd erről: MENYHÁRT, 1984, 143-144, valamint BEBESI 2001, 83.
[20] VITTE 1964, 362.

kereskedők komoly összegekkel támogatták a különböző felszabadító mozgalmakat, de többen közülük közvetlenül a szocialista és szociálforradalmár csoportokat is. A zemsztvokba és városi önkormányzatokba tömörült vidéki nemesség és lassan bontakozó polgári középosztály is, és az egyetemi ifjúság is lázadás állapotában volt, a felsőoktatási tanintézetekben egymást követték a forró hangulatú gyűlések.[21] A munkások Vitte meglátása szerint a január 9-i sortűz után teljességgel a forradalmárok hatása alá kerültek, a birodalom lakosságának 35%-át kitevő nemzetiségek pedig látva káoszt és a hatalom erőtlenségét úgy gondolták, hogy most jött el követeléseik megvalósításának ideje, elsősorban az autonómia gondolatát fogalmazták meg a nagyon erőteljesen, a zsidók egyenjogúsítást követeltek. A parasztok a földhiány, a magas megváltási összegek és adók miatt, általában véve elnyomott helyzetük miatt lázadoztak, de szembefordultak a hatalommal olyan társadalmi rétegek, csoportok is, amelyek korábban biztos támaszának számítottak. Így elégedetlenek voltak a hivatalnokok, akik látták a „rendetlen állapotokat", a gigászi méreteket öltő korrupciót és protekcionizmust, és a katonák, a hadsereg, akik a megalázó és szégyenteljes módon elveszített japán háborúrért teljesen érthetően a kormányt okolták. Körükben további súlyos feszültséget keltett, hogy a béke megkötésével haza kellett volna engedni őket, de mivel kevés katona maradt az ország Európai területein, nem szerelték le őket, a Szibériában lévőket viszont nem hozták haza, sőt olyan javaslat is született a kormányzat, személy szerint Svanyebah földművelési miniszter részéről, hogy a katonáknak Szibériában osszanak földeket.[22] A társadalom szinte valamennyi rétegét áthatotta a fennálló rendszer gyűlölete, és megindult spontán önszerveződése, megjelentek körükben azok az aktív, önjelölt csoportok, vezetők, akik az egyes rétegek követeléseinek hangot adtak, illetve ezeknek a szerveződéseknek az élére álltak. Különböző „szövetségek" jöttek létre társadalom egyes köreiben így például alakult mérnökszövetség, ügyvédszövetség, tanítószövetség, gyógyszerészszövetség, vasúti alkalmazottak szövetsége, stb. Ezeknek a hol titkos, hol magukat társadalmi szervezeteknek feltüntető csoportokból alakultak majd meg október 17- után politikai pártok, akik aztán a küzdelmet áttették a pártharcok síkjára.

[21] A társadalom általános forrongásáról: MENYHÁRT, 1984, 122-200.
[22] VITTE 1964, 494-495.

A hatalom kapkodva, ellentmondásosan reagált, a húzd meg-ereszd meg taktikáját követte, amivel csak rontott a helyzeten. Az egyetemeknek például helyreállították az autonómiáját, így lehetővé tették, hogy ott rendszeresen nagygyűléseket tartsanak, amelyek aztán kivétel nélkül államellenes tüntetésekbe, demonstrációkba torkoltak. Míg magában az országban tilos volt a gyülekezési jog, az egyetemi önállóság keretében ez megvalósult, így végül is a kormányzat tette a felsőfokú tanintézeteket a forradalom központjaivá. A tényleges irányítás ebben a zűrzavarban *Trepov* tábornok kezében volt, aki formálisan a belügyminiszter-helyettesi posztot töltötte be, valójában azonban a cár felhatalmazása alapján diktátori hatalommal rendelkezett. A társadalom látható megmozdulásai mellett elszabadult a korabeli média, a sajtó is, szinte valamennyi lap kormánykritikussá vált, még a jobboldaliak is, a cenzúra nem működött, az egyetlen megoldás valamennyi sajtótermék betiltása lett volna, ezt azonban nem merte felvállani a kormányzat.

Időközben a forradalom továbbgyűrűzött, és nyár végére szinte az egész ország területére kiterjedt, *az ország gyakorlatilag kormányzóságokra esett szét*, és ebben a helyzetben nagyon sok múlott az adott kormányzó személyén, hogy hogyan reagál az eseményekre. A fővárosban is hatalmas sztrájkhullám kezdődött, a vasutasok munkabeszüntetése miatt gyakorlatilag leállt az ország, teljessé vált a káosz. A nem termelő gyárakat bezárták, ezért szinte természetessé vált a munkások állandó utcai jelenléte. Miután rájöttek, hogy hiba volt az egyetemeknek autonómiát adni, Trepov utasítására egy tollvonással törölték, ennek következtében a felháborodott diákság is megjelent az utcákon. Nemcsak a távolsági közlekedés állt le, hanem városi villamosvasutak munkásai is sztrájkba léptek, gyakorlatilag megbénítva ezzel a főváros közlekedését. Megszűnt a közvilágítás, sötétedés után életveszély volt kimenni az utcára, de nem működött a vízellátás és a telefon sem. Mindebből a cár és családja szinte semmit sem érzékelt, mert kiköltöztek Peterhoffba, és a szigetre csak szigorúan ellenőrzött állami hajóval lehetett kijutni. Hamarosan fellázadt a fekete-tengeri flotta is, Vitte már akkor legendába illőnek minősítette a Patyomkin cirkáló esetét.[23] Nem sokkal később a fővárosban is megtagadta az engedelmességet a tengerészgyalogság, akkor még a hatalomhoz hű katonasággal sikerült megfékezni őket, Kronstadtba szállították őket, ahol nem sokkal később kitört az

[23] VITTE 1964, 402.

elhíresült matrózlázadás.[24] A helyzet annyire elmérgesedett, hogy még a szélsőjobboldali monarchista csoportok is azt latolgatták, hogy az erélytelen, az eseményeket a kezéből látható módon kiengedő II. Miklós helyett kit kéne a trónra ültetni. A később feketeszázaknak nevezett mozgalom jelöltje a „fafejű" Scserbatov herceg volt, a mérsékeltebb nemesi jobboldal Dmitij Pavlovics nagyherceget látta volna szívesen a trónon, ezzel biztosította volna a dinasztia kontinuitását is, a kadetok a velük rokonszenvező Dolgorukij herceget kívánták hatalomra segíteni, őt azonban már nem uralkodói, hanem köztársasági elnöki minőségben, *tehát már az államforma megváltoztatásának szükségessége* is megfogalmazódott.

A hatalom egyelőre annyiban reagált a történésekre, hogy egy hatékonyabban működő kormányzati szervezetet akart létrehozni. Elméletileg létezett ugyan a Miniszteri Bizottság, de ez csak nagy ritkán ült össze, elnöke a cár volt, érdemi munkát legalábbis folyamatosan nem nagyon végzett, ennek elnökévé nevezték ki Vittét, amikor pénzügyminiszteri pozíciójából leváltották – tehát látványosan parkolópályára tették. Vitte amerikai tartózkodása alatt Miklós átadta az az elnöki tisztet Solszkijnak, és ő maga személyesen egyáltalán nem foglalkozott a testület munkájával. Még Vitte amerikai útja alatt fogalmazódott meg a gondolat, hogy egy folyamatosabban működő, *Minisztertanácsnak* nevezett testületet kellene létrehozni, amelyik a válságos időszakban összefogná és koordinálná a minisztériumok munkáját. Ez a testület létre is jött, és elnökévé a hazaérkező Vittét nevezték ki. Egyre szélesebb körben vált uralkodóvá az a nézet, hogy *a helyzetet csak alkotmány, vagy egy katonai diktatúra bevezetés oldhatja csak meg.* Adott pillanatban a társadalom, sőt a privilegizált rétegek többsége is az alkotmányos rendszer bevezetését kívánta, és egyre többekben erősödött meg az az álláspont, hogy ennek kidolgozására és bevezetésére az adott szituációban valószínűleg csak Vitte képes. Közben a Buligin Bizottságnak nevezett testület hatástalansága hamarosan az udvar előtt is nyilvánvalóan vált, mindenképpen tovább kellett lépni, ezért egy hatékonyabb, operatívabb testületet kívántak létrehozni, amely központilag kézbe tudja venni a „Szmuta" körülményei között a kormányzást. Bekövetkezett az, amit Vitte nem kis éleslátással megjósolt, hogy az augusztus 6-i manifesztum nem fogja a tömegek kívánságait kielégíteni, sőt radikalizálni fogja a változásokért küzdő erőket.

[24] Lásd erről: SZEMANOV, Sz. N. *Lázadás az erődben*. Kossuth, Bp. 1981.

Ekkor már látszott, hogy az országban kezelhetetlenné válnak a forradalmi folyamatok, újabb és újabb politikai gyilkosságok történtek, ezért Szolszkij az Államtanács elnöke azt javasolta Vittének, hogy kérjen személyes meghallgatást az uralkodótól, és fejtse ki neki elgondolásait a helyzet megoldásáról. Szolszkij nyíltan meg is fogalmazta neki: *„Gróf, csakis ön mentheti meg a helyzetet”*.[25] Más közéleti szereplők is nagy számban keresték fel Vittét, és biztosították, hogy benne látják a helyzet megoldásának a kulcsát, és azt várják tőle, hogy a sikeres béke után a belpolitikában is mentse meg Oroszországot. Ez volt Vitte nagy történelmi pillanata, hiszen tekintélye a porthsmouthi béke a vártnál jobb feltételekkel történő megkötése, és a cártól kapott grófi cím következtében a csúcson volt, és szeptember végén úgy tűnt, hogy mindenki tőle várja a társadalom igényeit jobban kielégítő alkotmánytervezet kidolgozása nem éppen hálásnak tűnő feladatát,

Vitte maga így összegezte a kialakult helyzetet: „*A forradalom, tehát 1905 szeptemberének végén teljesen kibontakozott és érvényesítette erejét. Ez azért következett be, mert a kormányzat hosszú ideig nem vette figyelembe a lakosság szükségleteit, majd amikor észrevette, hogy a forrongás kitörni készül a föld alól, Pleve kifejezésével „kicsiny, de győzelmes háborúval” igyekezett megerősíteni tekintélyét és erejét. A kormány ilyen módon taszította Oroszországot a borzalmas és eddig legnagyobb háborúba, amely minden szempontból gyalázatot hozott rá, és az a rendszer, amelyikben Oroszország eddig élt, tarthatatlannak, rothadtnak bizonyult. Mindenki lázongott; az orosz emberek jó felének elment az esze [...] felmerült a kérdés, mi legyen a teendő?[...] 1905 októberének első napjaitól maguk az események parancsolóan követelték a döntést, és az október 6-től számított 10 nap alatt Oroszország eljutott a nagy és nevezetes eseményhez, az október 17-i kiáltványhoz”*.[26]

Az október 17-i manifesztum kidolgozása és kihirdetése

[25] VITTE 1964, 404.
[26] VITTE 1964, 406.

Amire *Vitte* utal, az a bizonyos bő 10 nap, amikor megkapta az uralkodótól az alkotmány kidolgozásának feladatát, és munkatársaival, akik közül többen már a Különleges Tanács és a Miniszteri Bizottság munkájában is részt vettek, mindössze ennyi idő alatt *kidolgozta Oroszország első alkotmányának tervezetét*. Vitte Szolszkij javaslata alapján október 6-án, beadvánnyal fordult a cárhoz kihallgatás kérése tárgyában. Október 8-án érkezett meg a válasz, amelyben Miklós azt írta, hogy ő maga is szándékozott már a gróf véleményét a kialakult helyzetről meghallgatni, ezért október 9-re magához rendelte. Vitte álláspontját abban lehet összefoglalni, hogy szerinte Oroszország előtt az adott helyzetben két lehetőség áll: az egyik, az alkotmány kidolgozása és kihirdetése, a másik, amennyiben az uralkodó nem kíván erre az útra lépni, egy nagyon határozott tábornok diktátori hatalommal történő felruházása, aki katonai eszközökkel elfolytja a zavargást. Miklós meghallgatta Vittét, de szokása szerint nem közölte vele a véleményét. A gróf ezek után másnap Vujiccsal a Miniszteri Bizottság ügyintézőjével átnézte, kiegészítette és pontosította az előterjesztést, ami tulajdonképpen a bevezetendő alkotmányosság alapelveit foglalta össze, mert úgy gondolta, hogy a „másik útnak", azaz a katonai diktatúra bevezetésének és sikerének nagyon csekély az esélye. Október 10-én nyílott ismét módja, hogy a módosított beadványról referáljon az uralkodónak, ezúttal a cárné is részt vett a meghallgatáson, véleményt ezúttal sem nyilvánítottak, de a kihallgatás végén elhangzott egy nagyon fontos mondat II. Miklós szájából, *mely szerint jó lenne, ha a beadvány egy kiadandó cári kiáltvány alapjaiul szolgálna*.[27] Az Államtanács Vitte tervezetét október 11-én 12-én tárgyalta, ám erről a gróf csak utólag szerzett tudomást. Ő ez idő alatt a Szolszkij által kezdeményezett Miniszteri Bizottsági ülésen vett részt, amelyet azért hívtak össze, mert a forradalom eszkalálódásától tartottak. Szolszkij kifejtette, hogy a forrongás bármelyik pillanatban általános felkelésbe csaphat át. A tanácskozás részvevői közül többen, például *Palen* gróf, *Csihacsov* főhadsegéd, inkább a katonai megoldás felé hajlottak, ezért Vitte fontosnak gondolta, hogy ők is fejtsék ki az uralkodónak ebbéli meggyőződésüket, hogy Miklósnak a döntés meghozatala előtt valamennyi érv és vélemény a rendelkezésére álljon. Miközben ők tanácskoztak, II. Miklós „bizantinista módon" másokkal is tárgyalt a válság megoldásának lehetséges módozatairól, éppen Csihacsov főhadsegéd és Palen gróf, valamint *Ignatyev*

[27] VITTE 1964, 416.

gróf jártak nála, mert egyenlőre az uralkodó még a diktatúra vagy alkotmányosság kérdésében sem döntött, és például Ignatyev, a hírhedt Lex Ignatyev[28] megfogalmazója és bevezetője megfelelő választásnak látszott arra az esetre, ha a cár mégis a diktatúra mellett döntene. Úgy tűnt azonban, hogy október 13-ra a Vitte-féle tervezett mellett dőlt el a dolog, mert a gróf ezen a napon egy nagyon fontos táviratot kapott az uralkodótól: ennek lényege az volt, hogy a cár megbízta Vittét, hogy addig is, amíg megszületik az új Minisztertanácsról szóló törvény (vagyis az új kormányról!) koordinálja a miniszterek tevékenységét, és fő feladatává teszi a rend helyreállítását mindenütt. Ugyanis csakis az államélet nyugodt menete esetén tud a kormányzat közös alkotómunkát végezni a *„népem szabadon választott képviselőivel”*[29]

Az áttörés tehát megtörtént, ez azonban még nem oldotta meg a helyzetet. Pétervár ekkor maradt közvilágítás nélkül, leállt még a lófogatú közlekedés is, megszakadt a vasúti összeköttetés és megszűnt a telefonszolgálat, a kormány tagjai kizárólag személyesen vagy táviratilag tudtak értekezni egymással. Vitte október 15-én ismét kihallgatást kért a cártól, és ezúttal kifejtette, hogy a kormányzat munkájának összefogása ilyen helyzetben nem elegendő, ez önmagában nem fogja a forrongást lecsendesíteni. Kérte, hogy tervezetét az uralkodó hagyja jóvá és ne cári kiáltványban hirdesse ki, mert azt a templomokban olvassák csak fel, ott pedig az alkotmány lényegét nem lehet „kellő részletességgel kifejteni”.[30] Ezzel párhuzamosan Vitte a cári felhatalmazás alapján összehívta Trepov belügyminiszter-helyettest, *Regyiger* tábornok hadügyminisztert, és *Hilkov* közlekedési minisztert, elsősorban azért, hogy hogyan lehetne a közlekedést és a kommunikációt helyreállítani a fővárosban, illetve kapcsolatot teremteni a környező településekkel. A miniszterek kifejtették, hogy csak annyi katonai erővel rendelkeznek, hogy ha a cári rezidencia környékén felkelés törne ki, akkor az uralkodót meg tudnák védeni, de a közlekedés helyreállításához nincs elég erejük. Kénytelenek voltak nagyon sok tartalékost behívni, akik

[28] *Ignatyev* gróf egykoron III. Sándor belügyminisztere II. Sándor meggyilkolását követően kibocsájtott egy kivételes törvényt, amely felfüggesztette a gyülekezési jogot, és rendkívüli hatáskörrel ruházta fel katonaságot és a rendőrséget. A törvényt formálisan az 1881-1884-es pogromok miatt előállt helyzettel indokolták, de mindenki, tudta, hogy a cárgyilkosság megtorlásáról van szó. Bevezetésekor hangoztatták, hogy ideiglenes rendelkezésnek szánják, mégis a bolsevik hatalomátvételig érvényben maradt.

[29] VITTE 1964, 417.

[30] VITTE 1964, 417.

ímmel-ámmal teszik csak a dolgukat, nem tetszik a katonáknak, hogy rendőri feladatokba vonják be őket, és általános az elégedetlenség amiatt, hogy a háború befejezésével elmaradt a leszerelés, és szolgálatban tartják őket. Ilyen körülmények között október 14-én este érte el Vittét Orlov herceg telefonja – a cári rezidencia készülékei még működtek – hogy másnap 11-re Vitte jelenjen meg II. Miklósnál, egyúttal készítsen egy kiáltvány-tervezetet, amelyben nemcsak ígéretek, „hanem valóságos tények" szerepelnek. 15-én reggel Vitte ismét leindult Peterhofba, ezúttal Obolenszkij herceg és Vujics kíséretében, velük tartott Fregyeriksz udvari miniszter is, a cári rezidencián pedig már várta őket Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg és Rihtyer főhadsegéd. Az uralkodó pontban 11-kor fogadta valamennyiüket, és Vittét felszólította az előterjesztés ismertetésére. A gróf kifejtette, hogy az ország előtt két út lehetséges, vagy a diktatúra, vagy az alkotmány útja, de őfelsége az augusztus 6-i kiáltvánnyal már el is indult az utóbbi irányába. *Tulajdonképen arra lenne szükség, hogy kiszélesítsék az augusztus 6-i kiáltványt,* ez Vitte szerint megnyugtatná a tömegeket, lecsendesítené a forrongást, tehát jóval gyorsabban és kevesebb konfliktussal hozna eredményt, mint a katonai diktatúra bevezetése. A cár megkérdezte Vittét, hogy elkészítette e a cári kiáltvány tervezetét, Vitte igennel válaszolt, de rögtön hozzátette, hogy legalattvalóibb módon azt indítványozza, hogy ne a cári kiáltványt, hanem az ő tervezetét fogadják el és hirdessék ki.

Másnapra úgy tűnt, hogy eldőlt a kérdés, Vittét ismét Peterhofba hívatták, és közölték vele, hogy elfogadják mind a kiáltványtervezetét, mind a programját. A sikerben a nagyhercegek támogatása erőteljesen közrejátszott, Nyikolaj Nyikolajevics egyértelművé tette az uralkodó számára, hogy más út nem is nagyon lehetséges, mert egyszerűen nincs elegendő katonaság arra, hogy diktatúrát vezessenek be. A hosszú huzavona másik nyomós oka az volt, hogy a cár és közvetlen környezete nem nagyon hitt Vitte politikai szándékai tisztaságában, őszinteségében, s azt gondolták, hogy az amerikai békekötés sikerével a háta mögött, kiterjedt nemzetközi kapcsolatait felhasználva köztársasági elnöki székre tör. Gyanújukat megerősítette II. Vilmos német császár, aki az Amerikából hazatérő Vittében a leendő elnök személyét gyanította, és erről unokatestvérét, az orosz cárt is tájékoztatta. Végül többek között azért is mentek bele abba, hogy a Vitte-féle alkotmányt hirdessék ki, és Vitte miniszterelnöki megbízást kapjon, mert úgy gondolták, hogy tervezete tele van naiv illúzióval és ebbe úgyis bele fog bukni, ezzel a programmal úgysem tud sokáig kormányon

maradni. Ugyanakkor adott történelmi pillanatban ténylegesen úgy tűnt, hogy nincs más lehetőség, mint ahogy Fregyeriksz báró megfogalmazta, *„Nem látok más kiutat mit elfogadjuk Vitte programját [...] Akarjuk nem akarjuk, meg kell hódolni Vitte előtt,”!*[31] Vitte látta a csapdahelyzetet, érzékelte a mögöttes politikai szándékokat, ezért is ragaszkodott ahhoz, hogy a kezdeményezés a cártól induljon ki, és kiáltvány és a rendelet a cár nevében jelenjen meg – így fel sem merülhetett, hogy bármilyen módon az ő kezébe kerülhet majd a hatalom. Amikor a gőzösön a cári rezidenciáról hajóztak visszafelé a fővárosba, mindenki boldog volt és eufórikus hangulat uralkodott hajón, amely alól az egyedüli kivétel Vitte volt, aki tisztában volt vele, hogy a neheze még csak most jön, s neki most miniszterelnökként a cár ellenszenvével és az udvari intrikusokkal a háta mögött egy forradalomban élő Oroszország ügyeit kell rendbe tennie, egy új rendszert bevezetnie, és már ekkor tisztában volt vele maga is, hogy ez a feladat magába rejtheti a végleges bukását.[32]

Végülis úgy tűnt, hogy a szeptember-októberi események eszkalálódása, így újabb pártok engedély nélküli megalakítása, súlyos összecsapások az egyes nagyvárosokban, spontán pogromok, a közlekedés szétesése, a közszolgáltatások megszűnése stb. valamint a nagyhercegek és egyes politikai körök támogatása, együttesen jobb belátásra bírták az uralkodót, és nagy nehezen elfogadta, hogy csak Vitte és a forradalom között választhat. A döntés megszületett, és *október 17-én cári manifesztum* formájában kihirdették *az orosz történelem első állami alaptörvényét*,[33] és ahogy Vitte fogalmazott, *ezzel II. Miklós betetőzte a legfelségesebb nagyapja által kezdeményezett nagy ügyet”.*[34]

Az orosz történelem első – felülről adományozott – alkotmánya az október 17-i cári manifesztum

A dokumentum *„Az államrendszer tökéletesítéséről”* címmel, cári kiáltvány formájában jelent meg, s ebben II. Miklós alkotmányt adományozott

[31] VITTE 1964, 432-433.

[32] VITTE 1964, 440.

[33] A manifesztum szövege magyarul: BEBESI GYÖRGY: *A „pétervári Oroszország” története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához*. IPF, Pécs-Szekszárd, 1997. 207-208.

[34] VITTE 1964, 423.

a birodalom lakosainak, és ezzel nyilvánvalóan új korszak kezdődött Oroszország történetében.[35] A kiáltvány bevezetője szólamokat tartalmazott a forrongás lecsendesítéséről, a békés emberek megvédéséről, az uralkodónak a lakosságért vállalt erkölcsi felelősségéről. A manifesztum lényege az új alapelvek kihirdetése volt, melyek szerint „a lakosságnak meg kell adni a személyes sérthetetlenségen, a lelkiismereti szabadságon, a szólásszabadságon, a gyülekezési és szervezkedési szabadságon alapuló *megingathatatlan polgári szabadságjogokat.*"[36] Új választójogi törvényt kell kidolgozni, és ebbe be kell vonni a lakosságnak azon osztályait, amelyek korábban nem rendelkeztek választójoggal, és az állami életet az új törvényhozói rend, azaz az Államtanács és a Duma felállításáról szóló augusztus 6-i törvény szerint szükséges tovább fejleszteni. Új dumaválasztásokat kell kiírni, *„megingathatatlan elvként kell leszögezni, hogy az Állami Duma jóváhagyása nélkül semmilyen törvény nem lép életbe.*"[37]

Két nappal később, tehát október 19-én hirdették ki Vitte tervezetét, ez egybeesett miniszterelnöki kinevezésével, *az uralkodói kiáltványban foglalt alapelveket lényegében Vitte tervezete fogalmazta konkrét politikai programmá.* Ez a dokumentum *„A miniszterek és főhivatalok egységes tevékenységének megerősítéséről"* címet viselte. Lényege szerint létrehozta a nyugati típusú kormányt, amelyet Minisztertanácsnak neveznek, amelynek élén a kormányfő áll, aki irányítja és koordinálja az egyes minisztériumok tevékenységét, kivéve az orosz sajátosságnak megfelelően a hadügyit és a tengerészetit, amelyek továbbra is az uralkodó, mint főparancsnok közvetlen irányítása alatt maradtak, és korlátozott a ráhatása a belügyminisztériumra. A tervezet elemezte az országban kialakult helyzetet, és leszögezte: *„Az orosz társadalom legkülönfélébb rétegére kiterjedő forrongást nem szabad úgy tekinteni* [....(mintha, B. Gy.)] *az a szélsőséges pártok szervezkedése következtében jött volna létre. A forrongás gyökere mélyebb* [...] *Oroszország kinőtte jelenlegi államrendi formáját*, és a *polgári jog alapján felépülő szabadságrendre törekszik. A kormány feladatává kell tenni, addig is, amíg jóváhagyja a [majdani, B. Gy.] Állami Duma, hogy Oroszország-*

[35] Vö: BEBESI, GYÖRGY: *Ot bezgranyicsnogo szamogyerzsavija k polikonsztitucionnoj monarhii. Manyifeszt 17 oktyabrja 1905 goda – pervaja popitka konsztitucionnosztyi v russzkoj isztorii.* In: Goszudarsztvo i nacii v Rosszii i Centralno-vosztocsnoj Evrope. Szerk. Szvák Gyula.. Russica Pannonica, Ruszisztikai Könyvek XXII. Bp. 2009. 233-240.

[36] VITTE 1964, 409.

[37] VITTE 1964, 410.

ban meghirdesse a jogrend alapvető elemeit, így a sajtó a lelkiismeret szabadságát, a gyülekezési és a szervezkedési szabadságjogot, és a személyi sérthetetlenség elvét.[38] A társadalom politikai életének alapjait rendes törvényhozói úton kell megerősíteni, és részleteiben kidolgozni. A törvény előtt egyenlővé kell tenni minden alattvalót hitétől és nemzetiségétől függetlenül. *Ugyanakkor „a lakosság elnyeri a polgári szabadságjogokat, de „az állam nyugalmának és biztonságának érdekében meg kell szabni e szabadságjogok határait."*[39] A Vitte-féle tervezet leszögezi, hogy *az új kormány alapvető feladata végülis a jogrend megteremtése.* Ezt olyan módon tudja elérni, hogy létrehoz olyan intézményeket, és felállít olyan törvényhozói normákat, amelyek megfelelnek az orosz társadalom többségében kialakult politikai eszméknek, és egyúttal megfelelően biztosítják az adományozott polgári szabadságjogok elidegeníthetetlen voltát. Leszögezte továbbá, hogy a kormány gazdaságpolitikájának törekednie kell arra, hogy széles néptömegek jólétét szolgálja és biztosítsa a minden kulturált állam által elismert vagyoni és polgári jogokat. Mindez jelentős törvényalkotói munkát és megfelelő közigazgatási rendszert igényel.

Vitte biztos volt benne, és ezt tervezetében is megfogalmazta, hogy tekintettel arra, hogy egy hatalmas, 130 milliós lakosú 35%-ban nemzetiségek által lakott országban megfelelő időnek el kell telnie ahhoz, hogy a megfogalmazott törvényi elvekből társadalmi normák váljanak, és meghonosodjanak, de az a cél, hogy jogrend alapelvei állampolgári gyakorlattá legyenek. Fontosnak gondolta, hogy a kormánynak, az államhatalomnak nem szabad beavatkoznia az állami dumaválasztásokba, és törekedni kell a december 12-i rendeletben foglaltak maradéktalan megvalósítására. Külön feladata lesz az éppen megalakult új kormánynak, hogy majd az Állami Duma létrejötte után nem működhet „a Duma határozataival ellentétes irányban". Ez azt jelentette, hogy a kormány Vitte elgondolásai szerint elismerte a majdani választott törvényhozást főhatalomnak, és a kormány működését a parlament *alá kívánta rendelni, ahogy az a nyugati demokráciákban is szokás.* A miniszterelnök leszögezte programjában, hogy a polgári jogrendet a kormánynak kell biztosítania, és e tekintetben ki kell elégíteni a társadalom legszélesebb rétegeiben jelentkező igényeket. Vitte látta azt is, hogy az Államtanács, mint különleges cári tanácskozó testület ebben a formájában nem maradhat fenn, hiszen nem illeszthető a tervezett alkotmá-

[38] VITTE 1964, 401-411.
[39] VITTE 1964, 411.

nyosság keretei közé. Elképzelése szerint *az Államtanácsot választott egyénekkel ki kell egészíteni*, így gyakorlatilag egyfajta *felsőház-szerű képződménnyé kell átalakítani*, és így már biztosítható lesz a szerves kapcsolata a választott törvényhozással, a Dumával.

Az általános alapelveken kívül Vitte tervezetében konkrét teendőket is megfogalmazott, amelyeknek szándéka szerint enyhíteni kell a társadalmi feszültséget. Így törekedni kell a kivételes törvények megszüntetésére, egyeztetni kell valamennyi jelenleg is működő kormányszerv működését,[40] be kell szüntetni a megtorló intézkedéseket, az államot nem fenyegető cselekmények esetében, meg kell szilárdítani a lakosságnak juttatott polgári szabadságjogokat, és meg kell teremteni ezek biztosítékait. Ugyanakkor Vitte azt is leszögezte programjában, hogy a törvényre és a társadalom józan belátású többségére támaszkodva fel kell lépni a társadalmat és az államot nyilvánvalóan fenyegető cselekményekkel szemben.

Vittének ezekkel a deklarált alapelvekkel kellett megpróbálni azt, amit előtte még soha senki nem próbált Oroszországban, azaz kiépíteni egy alkotmányos rendszert, kiírni a Duma-választásokat, leszerelni a forradalmat, kiépíteni a jogállamot, mindezt úgy, hogy a cár és környezete kizárólag kényszerből ment bele az események ilyen módon történő alakításába. Mégis ezzel a manifesztummal az autokrata uralom alatt álló Orosz Birodalom ha kényszerűen is, de elindult egy olyan úton, amely adott pillanatban magában hordozta az alkotmányos parlamentáris jogállam kiépítésének lehetőségét.

[40] Vitte itt nyilván a *Trepov* irányítása alatt „elszabadult" belügy működésére gondolt elsősorban, amely gyakorlatilag már államot alkotott az államban, Trepov pedig diktátorként viselkedett.

Bene Krisztián[1]

EGY ISMERETLEN MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS HADSZÍNTÉR

A Szabad Francia Erők csádi különítményének észak-afrikai hadjárata

1940 nyarán létrejött a Charles de Gaulle tábornok vezetése alatt álló Szabad Franciaország, amely Nagy-Britannia oldalán elkötelezte magát a tengelyhatalmak elleni harc folytatása mellett. A csupán néhány ezer főt soraiban tudó szervezetnek gyors sikerekre volt szüksége létjogosultsága igazolása érdekében, ezért a francia gyarmatbirodalmat igyekezett a saját oldalára állítani. Ez a kísérlet részleges sikerrel járt, mivel – más területek mellett – sikerült megszereznie a fekete kontinensen Francia Egyenlítői Afrikát (a mai Gabont, Csádot, Közép-Afrikai Köztársaságot és a Kongói Köztársaságot) hárommillió négyzetkilométeres kiterjedéssel és hatmillió fős lakossággal, amely már a szuverenitás egyik alapjául szolgálhatott. A teljeskörű diplomáciai elismerés érdekében azonban a rendelkezésre álló erőforrásokat a lehető leghamarabb és leghatékonyabban a szövetséges háborús erőfeszítések szolgálatába kellett állítani. A jelen tanulmányban az egyik ilyen célt szolgáló, kevéssé ismert, de a maga idejében jelentős visszhangot kiváltó szabad francia hadműveletsorozatot kívánjuk bemutatni.

[1] Bene Krisztián habilitált doktor, intézetvezető, Pécsi Tudományegyetem, Romanisztika Intézet, Francia Tanszék.

Kufra oázis elfoglalása

A fentiek következtében létrejött és Szabad Francia Afrikának keresztelt terület veszélyes helyzetben volt. Egyrészt folyamatosan fennállt annak lehetősége, hogy a Vichy-kormány Francia Nyugat-Afrikából támadást indíthat az elszakított területek visszaszerzésére, másrészt északon Csádnak hosszú közös határvonala volt az olasz kézen lévő Líbiával, ahol nagyszámú és szabad francia szemmel nézve jól felszerelt haderő állt készen arra, hogy támadást indítson a vele hadban álló erők ellen. Szerencsés módon az olasz hadvezetést a közel 1000 kilométeres sivatagi út és az egyiptomi brit erők jelentette fenyegetés érdektelenné tette egy szabad francia területek elleni támadásban, így déli irányban kizárólag a védelemre koncentráltak. Utóbbi érdekében a sivatagi oázisokban jól kiépített erődrendszert hoztak létre, amelyet jól felszerelt és nagy létszámú helyőrséggel láttak el. Utóbbiakhoz nem csupán a helyőrségek repülőtereiről tevékenykedő repülőgépek, hanem gépesített sivatagi századok is tartoztak, amelyek a védelem előretolt elemeiként működtek.[2]

Ugyanakkor ez a gondolkodásmód arra bátorította Csád 1940 decemberében kinevezett katonai parancsnokát, Leclerc ezredest,[3][4] hogy támadást indítson a sivatagon keresztül az olasz helyőrségek ellen. Az energikus fiatal tiszt – és De Gaulle – reményei szerint egy francia területről indított és francia irányítás alatt álló sikeres katonai akció egyrészt tovább növelte volna a Szabad Francia Erők nemzetközi elismertségét,[5] másrészt a terület egy vagy több repülőterének megszerzése lehetővé tette volna a szövetségesek számára a Líbia és a kelet-afrikai olasz területek közti légi utánpótlás elvágását, amely döntő fontosságú lehetett az Afrika szarván zajló hadműveletek szempontjából.[6] Éppen ezért az olasz helyőrségek elleni támadás kiemelkedően nagy jelentőséggel bírt, amit a rendelkezésre álló szerény anyagi eszközök ellenére mindenáron végre kellett hajtani.[7]

[2] Vincent, Jean-Noël: Les Forces françaises dans la lutte contre l'Axe en Afrique. Les Forces françaises libres en Afrique 1940-1943. Ministère de la Défense, Paris, 1983. 221-222.

[3] Eredeti nevén Philippe de Hauteclocque (1902-1947), aki csupán családja védelmében vette fel a Leclerc nevet a Szabad Francia Erőkhöz való 1940-es csatlakozásakor.

[4] Ceccaldi, Roger: Koufra. Souvenirs de l'Artilleur. Revue historique des armées 1983/2. 41.

[5] Service historique de la Défense (SHD) 4 P 2. Historique des Forces françaises libres, t. 2. 93.

[6] Broche, François: L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose. Presses de la Cité, Paris, 2002. 93.

[7] Notin, Jean-Christophe: Leclerc. Perrin, Paris, 2010. 132-133.

E lehetőséggel a francia vezérkar már a háború kitörése előtt is komolyan foglalkozott és részletes terveket dolgozott ki a hatalmas távolság és az erős helyőrségek leküzdésére. A vezérkar becslései szerint ahhoz, hogy a támadók a siker esélyével vágjanak bele az akcióba, legalább 1000 katona, közel 300 terepjáró teherautó, egy szakasz páncélautó, valamint erős tüzérségi és légi támogatás volt szükséges.[8] Ugyanakkor a Leclerc rendelkezésére álló erők felszereltsége mesze elmaradt a korábbi tervekben megfogalmazottól. Bár parancsnoksága alá tartozott a csádi szenegáli lövészezred 6100 fővel (köztük 460 európaival),[9] ezzel az egységgel a rábízott területek védelmét is el kellett látnia, ráadásul az 1940-es franciaországi hadműveletek miatt a tervezett fejlesztések is elmaradtak, így a szükséges modern gépjárművek, tüzérségi és légi egységek hiányoztak. Ezek nélkül pedig a célul kitűzött Kufra oázis elérése lehetetlennek tűnt, hiszen az a legközelebbi szabad francia helyőrségtől 800, Csád fővárosától és katonai központjától, Fort Lamytól pedig 2200 kilométeres távolságban feküdt.[10]

A hadművelet végrehajtását feltétlen prioritásként kezelő Leclerc elszánt volt, de belátta, hogy a támadás kivitelezéséhez nem rendelkezik sem a megfelelő eszközökkel, sem pedig a sivatagi hadviselésre kiképzett emberekkel. Ebből kifolyólag a szükséges harci tapasztalatokkal rendelkező szövetségeséhez fordult, és az 1940 júniusában létrehozott brit Nagy Hatótávolságú Sivatagi Csoport[11] segítségét kérte az akcióra való felkészüléshez, amely már számos sikeres sivatagi akciót hajtott végre az olasz vonalak mögött.[12] E segítségnyújtás keretében első lépésben Colonna d'Ornano alezredes vezetése alatt nyolc francia katona csatlakozott a brit különleges egység rajtaütéséhez a Líbia dél-nyugati részén található Murzuk-oázis ellen, amelyre 1940. december 26. és 1941. január 19. között került sor. Az akció célja a murzuki oázis mellett fekvő katonai reptér semlegesítése volt az ottani gépek és felszerelés elpusztításával, amit a 76 emberből és 25 járműből álló angol alakulat – a francia különítmény köz-

[8] Martel, André: Leclerc, le soldat et le politique. Albin Michel, Paris, 1998. 154.

[9] Archives nationales (AN) 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres. 9.

[10] Broche, François – Muracciole, Jean-François (szerk.): Dictionnaire de la France libre. Robert Laffont, Paris, 2010. 837-838.

[11] Long Range Desert Group.

[12] Vincent 1983. 225-226.

reműködésével – sikeresen végre is hajtott.[13] Bár d'Ornano alezredes életét veszítette az akció során, a siker receptje adott volt Leclerc számára: alapos felderítés után kis létszámú, jól felszerelt egységgel meglepetésszerű csapást kell mérni az olasz sivatagi helyőrségekre.[14]

A nagy támadásra való felkészülés jegyében a fenti akcióval párhuzamosan egy másik rajtaütést is végrehajtottak a térségben. December 23. és január 15. között egy kizárólag szabad franciákból álló alakulat (három európai, 25 szenegáli lövész és 20 kísérő) Sarazac százados parancsnoksága alatt a Tedjere oázisban lévő olasz helyőrséget támadta meg.[15] A hiányos felderítés, az olasz helyőrség mérete és felkészültsége, valamint az elmaradt meglepetés miatt (amit valószínűleg néhány megszökött helyi kísérő árulása okozott) a támadás teljes kudarcot vallott. A két akció számos értékes tanulság levonását tette lehetővé, melyek közül a legfontosabbak a következők voltak: az ellenséges védelmi állások felderítése, a támadó oszlop teljes gépesítése és a védelmet megtörni képes nehézfegyverzet bevetése.[16]

Leclerc elrendelte a célpont légi és földi felderítését, hogy minél több megbízható információ álljon a támadók rendelkezésére és elkerüljék az esetleges váratlan meglepetéseket.[17] A december végén és január elején végrehajtott felderítő műveletek eredményeképpen sikerült feltérképezni a támadó oszlop számára legideálisabbnak tűnő útvonalat és értékes információkat szereztek az olasz helyőrség összetételéről és létszámáról.[18] Az oázis előretolt védelmét nyolc egyértelműen azonosított repülőgép biztosította, amelyek mind felderítőként, mind csapásmérőként jól felhasználhatóak voltak. Ezeket egészítette ki egy gépesített sivatagi század, amely felszereltségéből és kiképzettségéből fakadóan elitalakulatnak számított. Végül pedig az oázisban lévő El Tag erőd vé-

[13] AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities. 7.

[14] Clayton, Anthony: Histoire de l'armée française en Afrique 1830-1962. Albin Michel, Paris, 1994. 171.

[15] SHD 4 P 4. Historique des Forces françaises libres, t. 3. 23.

[16] Bimberg, Edward L.: Tricolor over the Sahara. The Desert Battles of the Free French, 1940-42. Greenwood Press, Westport, 2002. 32.

[17] Ceccaldi, Roger: Koufra. Souvenirs de l'Artilleur. Revue historique des armées 1983/2. 43.

[18] Millet, Jérôme: Les Forces aériennes françaises libres au combat, au sud du Sahara, 1940–1942. Revue historique des armées, 1987/3. 20.

delmét egy 300–400[19] fős zászlóalj látta el négy 20 mm-es ágyúval, 21 nehéz- és 32 könnyűgéppuskával felszerelve.[20]

A támadás sikerét elősegítendő Leclerc a rendelkezésére álló nyolc Blenheim bombázót[21] arra utasította, hogy bombázásokkal okozzák a lehető legtöbb kárt az olasz helyőrségben.[22] Azonban a tapasztalatlan repülőszemélyzetek többsége a navigálási szempontból komoly kihívást jelentő sivatagi terepen nem volt képes megtalálni az oázist, így arra a február 2. és 10. közti három bevetésen csupán néhány bomba hullott,[23] amelyek nem okoztak jelentősebb károsodást a védelmi rendszerben, miközben két gép odaveszett a küldetések során.[24]

A légi támadások alatt az ezredes által nagy gonddal összeállított támadóalakulat már úton volt célpontja felé. Az egység összesen 402 (101 európait, 295 bennszülöttet és hat bennszülött vezetőt) főt számlált,[25] amelyből 150 főt kizárólag szállítási feladatokkal bíztak meg és csupán a fennmaradó 250 tartozott a harcoló állományhoz. Utóbbiak harcértékét jelentősen növelte négy 81 mm-es aknavető és egy 75 mm-es ágyú, melyeknek meggyőző fölényt kellett biztosítaniuk az olasz védők 20 mm-es ágyúival szemben. Az alakulatot összesen 60 teherautó szállította, amelyek január 27-én indultak útnak. A különítményhez csatlakozott a Nagy Hatótávolságú Sivatagi Csoportnak ugyanaz az egysége, amely a Murzuk-oázis elleni rajtaütést végrehajtotta néhány héttel korábban Patrick Clayton őrnagy parancsnoksága alatt. Nagyobb tapasztalatukra való tekintettel a brit katonák vállalták a hadoszlop felderítő előőrsének szerepét, amelyért magas árat kellett fizetniük. A kufrai repülőtérről tevékenykedő olasz repülőgépek felfedezték a támadóalakulat nyomait a sivatagban, majd pedig a gépesített század segítségével rajtaütöttek a brit különítményen, amely súlyos veszteségeket szenvedett: két halottat, négy eltűntet, három fog-

[19] Valójában 323 fő alkotta az egységet.

[20] Broche–Muracciole 2010. 838.

[21] A Bristol Blenheim kétmotoros, háromfős személyzettel ellátott közepes bombázót 1937-ben állították szolgálatba. Nagy sebessége miatt jelentős reményeket fűztek alkalmazásához, azonban alacsony bombaterhelhetősége miatt nem vált túl sikeressé. 1943-ban kivonták a szolgálatból és modernebb típusokkal váltották fel. Munson, Kenneth: A II. világháború repülőgépei. A hadviselő felek valamennyi repülőgépe. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1995. 55-57.

[22] SHD 4 P 4. Historique des Forces françaises libres, t. 3. 59.

[23] Buffotot, Patrice: Les forces aériennes françaises libres en Afrique; l'escadrille „Topic" du G.R.B.1 à Koufra en février 1941. Revue historique des armées 1980/2. 172-184.

[24] AN 72 AJ 239. Bombardement à la carte (1). 12-15.

[25] SHD 4 P 4. Historique des Forces françaises libres, t. 3. 17.

lyot (köztük Clayton őrnagyot) és öt hátrahagyott járművet.[26] A parancsnokát elveszítő alakulat kérte felmentését a támadásban való részvétel alól, amelyet meg is kapott Leclerc ezredestől, majd pedig egy sivatagi vezetőként szolgáló kisebb csapatot hátrahagyva Shaw hadnagy parancsnoksága alatt visszatértek állomáshelyükre.[27]

Mivel a meglepetéssel már nem lehetett számolni, és a támadóosztag elvesztette legharcedzettebb részét, komolyan felmerült a hadművelet felfüggesztésének lehetősége. Leclerc azonban még ilyen körülmények között is lehetségesnek tartotta az oázis bevételét és elrendelte az akció folytatását.[28]

Ugyanakkor nem lehetett az eredeti tervek szerint folytatni a műveletet, ezért az ezredes Szarra kutaknál alakított ki egy előretolt bázist, ahol még egy alkalmi repülőteret is létrehoztak az oszlophoz rendelt brit utánpótlás-szállító repülőgépnek. Február 7-én innen indítottak felderítő akciót, amelynek során megpróbálták felszámolni a kufrai oázis repülőterét is, azonban csupán a rádióirányjeladó állomást sikerült kiiktatni, a reptér sértetlen maradt az olasz védelem gyors reagálása miatt, így a repülőgépek ellentámadása egy ember halálát és négy sebesülését okozta. Ez sem szegte kedvét a francia parancsnoknak, aki 16-án 250 fővel és az összes rendelkezésre álló nehézfegyverzettel megindult egyenesen az oázis felé. 18-án és 19-én is összecsapott a megállítására kiküldött olasz gépesített századdal és részben megsemmisítette, részben pedig elűzte a harctérről. Noha az olaszokat folyamatosan támogatta légierejük, a franciák oszlopukat több kisebb egységre osztva kimanőverezték ezeket a légi támadásokat és hatékonyan indítottak bekerítő akciókat az olasz század ellen, mely végül feladta a harcot és visszavonult. A kedvezőtlen körülmények ellenére a franciáknál csupán hatan sebesültek meg.[29]

Az előretolt védelem sikeres felszámolása után a francia egység körbevette az oázis erődjét, majd szórványos tűz alá vette 75 és 81 mm-es tüzérségi fegyverekkel. Ezzel párhuzamosan kisebb egységek éjszakánként rendszeresen rajtaütésekkel zaklatták a helyőrséget, amelyek nem hagyták pihenni a védőket. Utóbbiak morálját tovább rontotta az a tény, hogy a brit hadsereg Egyiptomból

[26] Buffotot 1980. 174.
[27] Vincent 1983. 257-259.
[28] Broche 2002. 96-97.
[29] Notin 2010. 154-158.

indított sikeres offenzívája miatt felmentő egységekre sem számíthattak belátható időn belül, így a harci kedv folyamatosan csökkent az ostromlott erődben. Ennek eredményeképpen február 28-án az olasz helyőrség jelezte megadási szándékát, majd március 1-én feltétel nélkül megadta magát.[30] A nagy mennyiségű hadianyag mellett 57 olasz és 200 bennszülött katona került a szabad franciák fogságába.[31]

Noha a hadműveletet még a francia katonai vezetők egy része is kivitelezhetetlennek tartotta jelentősebb erősítések bevetése nélkül, Leclerc ezredes rácáfolt ezekre a várakozásokra, ugyanakkor pedig megfelelt De Gaulle tábornok elvárásainak, amikor elfoglalta Kufra oázisát. A látszólag jelentéktelen, távoli őrhely birtoklása stratégiai előnyhöz juttatta a Kelet-Afrika birtoklásáért harcoló szövetségeseket, mivel ezt követően az ott harcoló olasz egységek már semmilyen utánpótlásra sem számíthattak (a tengeri útvonalat a brit flotta már korábban blokád alá vonta). A siker értékét tovább növelte az a tény, hogy a franciák veszteségei alacsonyak voltak a hadművelet során: 4 halott és 21 sebesült. A diadalt az egész Szabad Franciaország győzelmeként értékelték, és komoly visszhangot váltott ki a csatlakozott területeken, valamint hozzájárult a Szabad Francia Erők elismertségének növeléséhez is, hiszen a hadművelet francia vezetéssel és szinte kizárólag franciák (bár döntő többségében bennszülött katonák) részvételével zajlott. A sajtóban ezt követően sokszor megjelent az a kufrai esküként híressé vált beszéd, amelynek különböző lehetséges változatait Leclerc ezredesnek tulajdonítják, amely szerint ünnepélyesen megfogadta, hogy a harcot addig folytatja, amíg Strasbourg és Metz városa felett újra francia zászló fog lobogni.[32]

Leclerc első fezzani hadjárata

Leclerc számára (aki 1941 augusztusában ideiglenes dandártábornoki kinevezést kapott) a kufrai győzelem csak egy állomás volt egy sokkal nagyobb szabású haditervben. Meggyőződése szerint a rendelkezésére álló csapatokkal to-

[30] AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities. 7-8.; AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres. 9-10.

[31] Buffotot 1980. 186.

[32] Broche–Muracciole 2010. 839-840.

vább kellett folytatni a hadműveleteket a Líbia délnyugati részén elhelyezkedő Fezzan tartomány elfoglalása érdekében, ami lehetővé tenné, hogy a Líbiában harcoló német–olasz csapatok ellen egy második frontvonalat nyissanak déli irányból. Ezt az elképzelését De Gaulle is teljes mértékben támogatta, ugyanakkor egy ütőképes erő összeállítása sok időt vett igénybe, miközben a terület vezetőjeként a közelmúltban csatlakozott gyarmat közigazgatását is meg kellett szerveznie. Ebből kifolyólag a hadművelet megindulása folyamatosan későbbre tolódott.[33] A megfelelő támadási feltételek megteremtése közben azonban változott az általános hadi helyzet, mivel 1942 januárjában a korábban taktikai okokból visszavonuló német–olasz csapatok újból támadásba lendültek és jelentős sikereket aratva jelentősen visszaszorították a brit 8. hadsereg egységeit. Ez teljes mértékben felülírta De Gaulle és Leclerc eredeti tervét, hiszen az a szövetséges csapatok sikereire épült. Ennek ellenére nem adták fel a támadás tervét, csupán annak kiterjedését és célját módosították: nagyszabású általános offenzíva helyett több kisebb támadóoszlop korlátozott támadása mellett döntöttek, melynek célja a terület későbbi elfoglalásának előkészítése, ami hozzájárulhatott ahhoz is, hogy a csapatok értékes harci tapasztalatokat és terepismeretet szerezzenek az ellenség kezén lévő régióban.[34]

A Líbia sivatagos déli részét védő olasz erők elszórtan elhelyezkedő erődített állásokat építettek ki, melyeket gyorsan bevethető gépesített alakulatok és légi egységek egészítettek ki. 1942 elején a következő gyalogsági erők álltak az olasz védelem rendelkezésére: két gépesített sivatagi század, három tevés század, 11 líbiai géppuskás erődszázad, egy líbiai lövészszázad és egy utászszázad.[35] A velük szemben álló erők jóval kisebbek voltak, mivel a rajtaütés-sorozatban való részvételre felkészített alakulatok mellett a csapatok többségét készenlétben kellett állomásoztatni, hogy eleget tudjanak tenni egy esetleges szövetséges felkérésnek egy közös hadműveletben való részvételre. Ennek következtében Leclerc támadóegységeiben összesen 476 ember (részben helyi nomád törzsek tagjai), 144 jármű és 11 repülő kapott helyet. Ezt a nem túl jelentős haderőt a tábornok hét kisebb támadócsoportba osztotta szét, melyeknek – miután három támadóoszlopban behatoltak az ellenséges területre –

[33] Notin 2010. 185-189.

[34] Broche, François – Caïtucoli, Georges – Muracciole, Jean-François: La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire. Perrin, Paris, 2007. 221.

[35] Vincent 1983. 273-274.

egymástól függetlenül[36] is képesnek kellett lenniük az előre kijelölt célok elfoglalására, de szükség esetén együttműködve komolyabb olasz csapategységeket is legyőzhettek.[37]

A támadássorozat február 17-én kezdődött, amikor az első különítmény megindult kijelölt célpontja felé és március 14-én ért véget, amikor az összes alakulat visszatért eredeti kiindulási helyére. A francia csapatoknak több száz kilométert kellett megtenniük a sivatagban, hogy elérjék az olasz helyőrségeket. Kiemelten fontos volt, hogy ez alatt se a földi, se a légi őrjáratok ne vegyék észre a támadóoszlopokat, ezért ennek érdekében gondosan álcázták a járműveket és keveset haladtak napközben. Ezt a feladatot teljes mértékben sikerrel hajtották végre, az olasz járőrök egyik csoportot sem vették észre, sőt a franciáknak február 27-én sikerült rajtaütniük az egyik járőrön, amelynek foglyul ejtett tagjaitól a védelem pontos erejét is sikerült megtudniuk. Ennek alapján 28-án ellenállás nélkül sikerült elfoglalni a Gatrun oázisban található olasz helyőrséget, amelyet csupán három olasz és 13 bennszülött katona védett. Március 1-én a tedjere-i helyőrséget is sikerült felszámolni annak ellenére, hogy egy teljes tevés sivatagi század biztosította a védelmét.[38] Ugyanezen a napon sikerült felmorzsolni a Tmessah-ban állomásozó helyőrséget, valamint sikeres rajtaütést végrehajtani egy olasz ellátó oszlopon, ugyanakkor azonban az Um el Araneb-i olasz védelem, amelyet már riadóztattak a korábbi akciók, megfutamította a támadókat, tehát a meglepetés hatása múlóban volt.[39]

A létszámbeli és technikai fölényben lévő olasz erők ezt követően gyorsan reagáltak és gépesített egységeik bevetésével megpróbálták felszámolni a területükre betört francia támadóoszlopokat. A gépesített sivatagi századok olasz és német repülőgépek támogatásával megkezdték a francia csapatok felderítését és felszámolását. Tekintettel arra, hogy az olasz alakulatok nagyobb létszámúak és jobban felfegyverzettek voltak, a kisebb francia csoportok kitértek az összecsapások elől, illetve kivonták magukat a kialakuló harcokból.

[36] Az önálló tevékenységet nagymértékben elősegítette, hogy minden egységet 30 napra elegendő élelemmel, tíz napra elég vízzel és 1500 km megtételéhez elegendő üzemanyaggal láttak el. Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération. Gallimard, Paris, 2013. 618.

[37] Broche 2002. 255.

[38] Notin 2010. 199-200.

[39] Bergot, Erwan: La Coloniale du Rif au Tchad 1925-1980. Presses de la Cité, Paris, 1982. 103-104.

Leclerc március 4-én úgy döntött, hogy személyesen vezeti támadásra az egyik alegységet a korábban sikertelenül támadott Um el Araneb-i helyőrség ellen. Mire azonban 7-én megérkezett az oázishoz, annak védelmét már egy teljes sivatagi század erősítette meg, így kisebb tűzharc után kénytelen volt visszavonulni. Ezen a napon egy másik francia különítménynek sikerült felszámolnia az Uau el Kebir-i olasz helyőrséget, de ez volt a fezzani hadjárat utolsó francia sikere. Leclerc felismerte, hogy a rendelkezésére álló erők nem teszik lehetővé, hogy eséllyel vegye fel a harcot a térségbe irányított olasz csapatokkal szemben, ezért 7-én elrendelte az általános visszavonulást minden támadóoszlopnak. Az ellenséges légierő folyamatos támadásai közepette végül az összes alegységnek sikerült jelentősebb veszteségek nélkül visszatérnie francia területre, így március 14-én hivatalosan is véget ért a rajtaütés-sorozat.[40]

A hadjárat megítélése eltérő volt a két táborban. Az olaszok úgy vélték, hogy sikeresen védték meg dél-líbiai állásaikat, amikor az azokat megtámadó francia egységeket kiszorították területükről. Francia oldalról ugyanakkor úgy vélték, hogy a támadóakció teljes sikerrel járt, mivel nyolc halott és 15 sebesült árán sikerült elfoglalni négy olasz helyőrséget, számos foglyot ejteni, károkat okozni az ellenségnek és fenntartani a nyomást annak védelmi rendszerén, hogy ne érezze biztonságban magát.[41] De Gaulle is elégedett volt a hadművelettel, mivel a következő üzenetet küldte Leclercnek: „A vezetése alatt Dél-Líbiában végrehajtott hadműveletek teljes sikerrel zárultak. Leclerc tábornok, Ön és diadalmas csapatai Franciaország büszkeségei."[42] Teljesítményét továbbá azzal ismerte el, hogy áprilisban az összes, Afrikában harcoló szabad francia katonai egység parancsnokává nevezte ki, hogy lehetővé tegye számára egy későbbi önálló hadművelet kivitelezését, amely a teljes Fezzan meghódítását célozza.[43]

Erre az akcióra még közel egy évet kellett várni, amikor a külső körülmények lehetőséget biztosítottak arra, hogy a siker esélyével lehessen megindítani a támadást. Ugyanakkor a rajtaütések során szerzett tapasztalatok rendkívül hasznosnak bizonyultak, mivel az azokban résztvevő csapatok megismerked-

[40] Vincent 1983. 282-284.
[41] Crémieux-Brilhac 2013. 619.
[42] Notin 2010. 201.
[43] De Gaulle, Charles: Háborús emlékiratok. Első kötet. Kossuth Kiadó, Budapest, 1997. 223-224.

tek a terepviszonyokkal és az ellenség harcmodorával egyaránt. Ez a tudás pedig komoly szerepet játszott a későbbi offenzíva sikerében.[44]

Leclerc második fezzani hadjárata

Az első fezzani hadjárat tanulságait levonva Leclerc 1942 tavaszán azonnal megkezdte a felkészülést a következő hadműveletre, melynek célja ezúttal már nem csupán az ellenség zaklatása, hanem teljes felszámolása és a terület elfoglalása volt. E felkészülés jegyében első lépésben jelentősen növelte a rendelkezésére álló csapatok létszámát és javította felszereltségüket. Ezzel párhuzamosan rendszeres légi felderítéseket indított az ellenség állásainak felderítésére, valamint nekilátott egy, a többezer kilométeres távolságot lefedni képes logisztikai rendszer kiépítésének.[45] Az akció megindításához ugyanakkor az általános hadi helyzet kedvező alakulása is szükséges volt, mivel a csádi szabad francia erők önmagukban nem vehették fel a harcot az Egyiptom felé győzedelmesen előrenyomuló német–olasz csapatokkal. Ez a kedvező fordulat 1942 novemberében érkezett el, amikor a brit erők döntő győzelmet arattak Rommel csapatai felett El-Alemein-nél, illetve az angolszász csapatok partra szálltak Marokkóban és Algériában, amivel harapófogóba zárták a tengelyhatalmak erőit Észak-Afrikában.[46]

De Gaulle november 14-én megparancsolta, hogy a csádi különítmény támadja meg az olasz kézen lévő területeket.[47] A korábbiaknál nagyobb szabású hadművelet végrehajtásához Leclerc tábornoknak 4735 fő (közülük 650 európai) és 787 jármű állt rendelkezésére, amely gyakorlatilag Szabad Francia Afrika teljes mozgósítható személyi állományát és járműparkját jelentette. A harcba vethető állomány ennél jóval kisebb volt, mivel a létszám 30, a járművek 70 százaléka a szállítóegységek kötelékébe tartozott, amelyeknek lehetővé kellett tennie, hogy a harcoló alegységek az 1600 kilométeres távolságot leküzdve eljussanak céljukhoz és ott végrehajtsák küldetésüket, mielőtt felveszik a kapcsolatot az előrenyomuló 8. brit hadsereggel, amely gondoskodni tud

[44] Broche 2002. 257.
[45] Vincent 1983. 287.
[46] Broche-Muracciole 2010. 577.
[47] Notin 2010. 230-231.

az ellátásukról.[48] Három támadóegységet állítottak fel: a „D", a „G" és az „M" különítményeket, amelyeknek egymással együttműködve, de önállóan kellett elfoglalniuk a számukra kijelölt célpontokat.[49] Ezek az alakulatok nem csupán létszámukban és mozgékonyságukban múlták felül az előző akciókban bevetett egységeket, hanem fegyverzetükben is, mivel Szudánból szárazföldi úton szállítottak számukra 75 mm-es francia és angol lövegeket, valamint támogatta őket a Bretagne repülőcsoport is.[50]

A kapott utasításoknak megfelelően Leclerc összehangolta támadásának megindítását az észak-afrikai brit offenzívával, így az eredetileg december első napjaira tervezett akció némi késéssel december 16-án indult meg a „G" különítmény támadásával. Ezt 18-án követte a „D", majd 24-én az „M" hadoszlopok akciója, amelynek eredményeként egyszerre több helyen tudtak lecsapni az olasz helyőrségekre. Mivel a támadóegységek betartották a szigorú rádiócsendet és csak éjszaka haladtak, december 23-ig sikerült elkerülniük, hogy az olasz légierő felfedezze őket.[51] Ekkor az egyik olasz járőr felfedezte a támadókat és riadóztatta a régió összes olasz helyőrségét, amelyeket riadókészültségbe helyeztek, ugyanakkor a franciák elhagyhatták a korábbi biztonsági óvintézkedéseket és gyorsabban haladhattak előre célpontjaik felé. Az olasz bombázók folyamatos támadásai ellenére a francia csapatok gyorsan nyomultak előre, a megerősített olasz állásokat bekerítették és ostrom alá vették, miközben más egységekkel megkerülték ezeket és mélyen benyomultak az ellenség hátországába. Ennek eredményeként Oum-el-Araneb helyőrsége január 4-én, Gatrun oázisé pedig 6-án megadta magát az ostromlóknak,[52] miközben az olasz főparancsnokság kiadta a parancsot a térség kiürítésére, így Brack, Murzuk és Sebha védői visszavonultak észak felé. A katonai sikert követően január 8-án Fezzanban megkezdődött a francia közigazgatás megszervezése Delange alezredes vezetésével, amely egészen 1951-ig, Líbia függetlenségének elnyeréséig fennállt.[53]

[48] Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: La France libre in Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (szerk.): La France des années noires. De la défaite à Vichy. Éditions du Seuil, Paris, 2000. 226.

[49] Broche 2002. 345.

[50] AN 72 AJ 239. Bombardement à la carte (4). 12-14.

[51] Notin 2010. 237-239.

[52] Vincent 1983. 296-300.

[53] Broche-Muracciole 2010. 578.

Az olaszok visszavonulása arra késztette Leclerc-et, hogy felgyorsítsa az előrenyomulás ütemét, ezért január 7-én két kisebb támadóoszlopot vetett előre, melyek külön-külön cselekedve előbb 8-án Bir-el-Gaf-ot, majd 10-én a már Tripolitániában található Schiuref-et vették be, 13-án pedig felvették a kapcsolatot a keleti irányból beérkező angol csapatokkal Hon térségében. Innen tovább támadtak Mizda felé, amelyet 22-én foglaltak el az olasz csapatok kivonulása után jelentős hadizsákmányt ejtve, ezáltal megnyílt az út Tripoli felé, amelyet 26-án vettek be, ugyanakkor pedig szilárd összeköttetést alakítottak ki a 7. brit páncéloshadosztály alegységeivel.[54]

Az északi előrenyomulással egyidőben Leclerc fontosnak tartotta, hogy a Líbia nyugati részén, tehát a saját csapataitól 600 km-re fekvő Ghat helyőrségét is bevegye. Ugyanakkor a végsőkig feszített utánpótlási rendszer nem volt képes egyszerre két ilyen nagyszabású támadóakcióhoz elegendő üzemanyagot rendelkezésére bocsátani, ezért a tábornok légi úton akart egy kisebb egységet odaszállítani, azonban a felderítési jelentések szerint kiürített védőállás heves tűzzel fogadta a leszállni készülő alakulatot, ezért az dolgavégezetlenül tért vissza kiindulási helyére. Ennek hatására Leclerc felvette a kapcsolatot a térségben operáló algériai francia tevés alakulatokkal arra kérve őket, hogy foglalják el a helyőrséget ezzel biztosítva támadóművelete balszárnyát. A két különböző vezetés alatt álló francia csapatok első együttműködése sikerrel zárult: a hoggari tevés század január 24-én elfoglalta az erődöt. Néhány nappal később Leclerc személyesen is találkozott a francia sivatagi csapatok parancsnokával, Delay tábornokkal, és sikeresen egyeztették a további együttműködés részleteit,[55] melynek értelmében ezt követően csapataik párhuzamosan nyomulnak előre a jobban járható partmenti területen és a sivatagban Tunézia belseje felé.[56]

Leclerc erői számára megtérült a hadművelet megindítása előtti kényszerű várakozás, ugyanis saját támadásuk összehangolása a brit 8. hadsereg offenzívájával látványos eredményeket hozott. A szabad francia csapatoknak

[54] Massu, Jacques: L'épopée de la colonne Leclerc: rallier l'Afrique française à la France libre. Espoir, 107. sz. 1996. 25.

[55] A tárgyalás kevésbé ismert érdekessége, hogy az újdonsült együttműködés ellenére mindkét katona megpróbálta meggyőzni a másikat, hogy az ő táborában (De Gaulle, illetve Girdaud vezetése alatt) folytassa a harcot, de egyikük sem járt sikerrel. Notin 2010. 244-245.; Broche-Muracciole 2010. 578.

[56] Crémieux-Brilhac 2013. 625-626.

a kezdeti ellenállás megtörése után a keletről érkező brit erők nyomásának köszönhetően már csupán a visszavonuló olasz helyőrségek üldözésére kellett koncentrálniuk és pár hét alatt gyakorlatilag átszelték a Szaharát és kijutottak a Földközi-tenger partvidékére, miközben közel 1000 foglyot ejtettek és jelentős mennyiségű hadianyagot zsákmányoltak (egyebek között 40 ágyút és 18 harckocsit).[57]

Az L Erő Tunéziában

Azt követően, hogy Leclerc előőrsei elérték Tunéziát, azt az utasítást kapta De Gaulle-tól, hogy folytassa előrenyomulását és a brit erőkkel együttműködve a lehető legaktívabban vegyen részt a francia terület felszabadításában. Ebből kifolyólag Leclerc a Bernard Montgomery tábornokkal folytatott január 26-i találkozóján felajánlotta, hogy az irányítása alatt álló haderőt brit parancsnokság alá rendeli, amennyiben az gondoskodni tud modern fegyverzettel való ellátásáról. A brit tábornokra jó benyomást gyakorolt a Szaharát csapataival átszelő francia tiszt, ezért – bár egyébként ódzkodott az idegen nemzetiségű csapatok felhasználásától – elfogadta az ajánlatot és ígéretet tett a kért felszerelés átadására.[58]

Leclerc ennek az anyagi segítségnek és a térségbe érkező szabad francia erősítéseknek a segítségével jelentősen átszervezte és megerősítette alakulatát, amelynek neve február 12-étől megváltozott: a csádi hadoszlop új elnevezése „L" Erő[59] lett.[60] Ennek következtében az újjászervezett haderő, amelyhez március 14-én a repülő hadoszlop,[61] a görög önkéntesekből álló ún. Szent Szakasz és 80 angol utász is csatlakozott,[62] négy különítményt foglalt magába (az „F", „V", „D" és „R" jelzésűeket), amelyek vezetőjük nevének kezdőbetűje után lettek elnevezve. A beérkező brit tank- és légelhárító ütegeknek köszönhetően az

[57] AN 72 AJ 239. Journal du 1er escadron de marche des Spahis marocains. 11.

[58] Notin 2010. 245-246.

[59] Amely természetesen nem volt azonos Edgar de Larminat tábornok ugyanilyen elnevezésű szabad francia kötelékével, amely még mindig az egyiptomi–líbiai határ térségében állomásozott.

[60] Massu 1996. 26.

[61] Az 1. harckocsi századból és az 1. szpáhi svadronból álló szabad francia páncélosalakulat. AN 72 AJ 239. Journal du 1er escadron de marche des Spahis marocains. 11.

[62] Fonde, Jean-Julien: L'Escadron sacré dans le Sud Tunisien (1943). Revue historique des armées 1973/3. 102.

alakulat tűzereje jelentős mértékben megnövekedett, mint ahogy a 8. hadsereg ellátó- és javítószolgálatának tevékenysége következtében a járművek hadrafoghatósága is régóta nem látott szintre emelkedett. A fentiekkel együtt érkező rádiótechnikai eszközök pedig lehetővé tették, hogy az immár 4741 főt számláló egység[63] a szövetséges légierővel szorosan együttműködve hajtsa végre akcióit.[64]

Leclerc tábornok újjászervezett szabad francia alakulata ezt követően február folyamán a 8. hadsereg balszárnyán nyomult előre Tunézia belseje felé. A különítmény kettős feladatot kapott a brit vezérkartól: egyrészt védenie kellett a brit erők balszárnyát egy északról érkező lehetséges átkarolási kísérlettel szemben, ugyanakkor tüntető jelenlétével fenn kellett tartania az esélyét egy, az ellenség hátsó vonalai ellen irányuló esetleges offenzívának, amely így erőket von el a német–olasz védelmi vonal más szakaszairól. Noha ellenséges szárazföldi csapatokkal nem találkozott, az „L" Erő már 23-án súlyos veszteségeket szenvedett, mikor a Luftwaffe gépeinek támadása 13 halottat és 15 sebesültet eredményezett.[65] Ugyanezen a napon a tábornok előtt haladó dzsip aknára futott és felrobbant, ami jelezte, hogy a németek elleni harc nehezebb lesz, mint az olaszokkal a sivatagban vívott háború. 24-étől a franciák a kapott utasításoknak megfelelően Ksar Rhilane térségében, a Mareth-vonal előterében rendezkedtek be védelemre.[66]

A Capri hadművelet nem érintette a jóval távolabb elhelyezkedő alakulatot, azonban a brit parancsnokság március 9-én értesült róla, hogy a franciák jelenléte elérte célját: a német–olasz parancsnokság komolyan tartott egy, a franciák irányából érkező offenzívától, ezért a 90. páncélgránátos és a 15. páncéloshadosztály különböző elemeivel 10-én nagyerejű felderítőakciót tervezett a helyzet felmérése érdekében. Montgomery elrendelte, hogy a németekhez képest gyengén felfegyverzett francia egység 90 km-t vonuljon vissza és ott várja be a szövetséges erősítést. Leclerc ezt határozottan visszautasította és csupán annyit kért, hogy amennyiben a beharangozott támadás eléri állásait, a brit légierő gépei bombázóbevetésekkel támogassák csapatait.[67] A német felderítő különítmény azt a parancsot kapta, hogy pusztítsa el a Ksar Rhilane-ban

[63] AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres. 10.
[64] Vincent 1983. 320-321.
[65] Crémieux-Brilhac 2013. 630-631.
[66] Notin 2010. 249.
[67] Montagnon, Pierre: La légion étrangère. De 1831 à nos jours. Pygmalion, Paris, 1999. 518.

található logisztikai bázist, amely a szövetségesek támadásának utánpótlását szolgálja, majd derítse fel a brit egységek állásait. A támadás 10-én reggel 6 óra 20 perckor kezdődött az előretolt francia felderítők ellen, akik az ellenség erejének felmérése után rendben vonultak vissza a fő védelmi vonalhoz,[68] amely ellen a nap folyamán különböző irányokból három támadás is indult, de a RAF gépeinek segítségével ezek mindegyikét visszaverték, ezért napszállta után az ellenség lemondott eredeti tervéről és visszavonult. A váratlan siker még Montgomery elismerését is kivívta, aki személyes üzenetben gratulált Leclerc-nek a német erők visszaveréséhez.[69]

Az előzetes terveknek megfelelően a 8. hadsereg március 20-án kívánta megindítani frontális offenzíváját a Mareth-vonal ellen,[70] ennek azonban egyik előfeltétele volt a Djelbel Outidnál található magaslat bevétele, amely kiváló megfigyelési pontként szolgált a tengelyhatalmak csapatainak. Az állás elfoglalásával az „L" Erőt bízták meg, amely 19-én néhány óra alatt bevette a pozíciót, így már nem volt akadálya az általános támadás megindításának másnap.[71] A nagyszabású offenzíva azonban kudarcot vallott, a német–olasz erők visszaverték a brit csapatokat, a 10. és 30. brit hadtestet. Ugyanakkor azonban Bernard Freyberg tábornok új-zélandi hadteste sikeres megkerülő akciót hajtott végre a Mareth-vonal nyugati végén, amelyben oroszlánrész jutott az áttörés szárnyait biztosító szabad francia csapatoknak.[72] A francia alegységeknek nehéz hegyi terepen gyalogsági támadásokkal kellett bevenniük az olasz, majd a német védelmi állásokat, de ennek ellenére jó ütemben sikerült haladniuk, 29-én már Gabès városát foglalták el, ahol a helyi lakosság nagy örömmel fogadta őket.[73] A felzárkózó brit csapatok erőik rendezése után április 6-án offenzívába lendültek az 1. hadsereg vonalai ellen, amelyeket át is törtek és tovább nyomultak előre észak felé. A szabad francia alakulat ennek a műveletnek a balszárnyát biztosította, de könnyű felszerelésének és nagyfokú mobilitásának köszönhetően három nappal később már az első vonalban volt és kisebb összecsapások során számos német és olasz foglyot ejtett. Április 10–12. között az egység pi-

[68] Fonde 1973. 108.

[69] Lormier, Dominique: C'est nous les Africains. L'épopée de l'armée française d'Afrique 1940-1945. Calmann-Lévy, h. n., 2006. 164.

[70] Rommel, Erwin: Háború gyűlölet nélkül, Luxon Stúdió, h. n., 2000. 293.

[71] Broche 2002. 398.

[72] AN 72 AJ 239. Journal du 1er escadron de marche des Spahis marocains. 11.

[73] Massu 1996. 26.

henőt kapott, melynek köszönhetően rendezte sorait, majd a 4. könnyűpáncélos dandár kötelékében először keleti, majd északi irányba folytatta az előretörést. A támadás Tunisz előterében elakadt, mivel az utolsó állasaikat keményen védő német–olasz csapatok komoly erőösszpontosítással rendelkeztek a franciák számára kijelölt támadási szektorban és az erős tüzérségi bombázáson kívül számos kisebb ellentámadást is indítottak.[74] A brit vezérkar döntése értelmében a 8. hadsereg ezt követően csak pozícióit tartotta, Tunisz elfoglalását pedig az 1. brit hadsereg hajtotta végre keleti irányból. Ennek következtében a közel féléves hadjárata után az „L" Erő további jelentős hadműveletben nem vett részt Észak-Afrikában.[75]

Ugyanakkor teljesítménye elismeréseképpen Leclerc alakulata részt vehetett a május 20-án Tuniszban megtartott szövetséges győzelmi felvonuláson is, ahol a hadjárat győztesei között kapott helyett,[76] majd pedig annak az amerikai fegyverzettel felszerelt 2. páncéloshadosztálynak az alapját adta, amely 1944-45 folyamán aktívan hozzájárult Franciaország felszabadításához.

Összefoglalás

Az észak-afrikai hadszíntér más régióiban folyó hadműveletekkel összehasonlítva a csádi-líbiai régió eseményei nyilvánvaló módon meglehetősen kevés jelentőséggel bírtak. Ugyanakkor azonban volt egy olyan sajátosságuk, amely sehol máshol nem jelent meg: ezt a hadjáratot kizárólag szabad francia egységek folytatták a tengelyhatalmak erői ellen. Következésképpen minden itt elért siker egyedül a Szabad Franciaország érdeme volt, amely nagymértékben hozzájárult a szervezet tevékenységének elismertetéséhez. Következésképpen erre a területre De Gaulle kiemelt figyelmet fordított az afrikai hadműveletek teljes időtartama alatt, amely teljes mértékben meg is térült, hiszen 1943 májusában már győztes vezetőként érkezett Algériába, ahol néhány hét alatt a maga oldalára állította a korábban Vichy-párti hadsereget és közigazgatást.

[74] Broche-Muracciole 2010. 1433.

[75] Duplay, Philippe: La 2e DB – de Douala à Berchtesgaden. Espoir, 107. sz. 1996. 11-12.

[76] Paxton, Robert Owen: L'armée de Vichy. Le corps des officiers français 1940-1944. Tallandier, Paris, 2004. 444-446.

BIERNACZKY SZILÁRD[1]

MASZK ÉS LÉLEK A HAGYOMÁNYOS AFRIKAI KÖZÖSSÉGEKBEN

Torday Emil (1875–1931), Róheim Géza (1886–1964), Hevesy Iván (1893–1966), Ladislas Segy alias Szécsi László (1904–1988), Vajda László (1923–2010), Bodrogi Tibor (1924–1986) és Ecsedy Csaba (1942–1995) emlékére, Kecskési Mária, Szalay Miklós és Szilasi Ildikó tiszteletére

Majoros István professzor úrnak jubileumára

A vallástörténet történetének minden bizonnyal máig egyik legjelentősebb eseménye Edward B. Tylor a többek között a primitív vallásossággal kapcsolatos animizmus-elméletét kifejtő könyvének (*Primitive Culture*, 1871, 1-2. kötet) megszületése. Hiszen az archaikus társadalmaktól a nagy tételes vallásokig bezárólag a hiedelmek, vallási képzetek alapja, legfőbb mozgatórugója kétségtelenül a létezés kettős, testben és lélekben való felfogása. Tylor elméletét (amely már ekkor rámutat arra az archaikus társadalmak emberének világlátásában megjelenő meghatározó mozzanatra, hogy nemcsak mi magunk, hanem a bennünket körülvevő tárgyak is lélekkel rendelkeznek) utóbb tudományunk képviselői helyenként igen szigorú kritikával illették, amennyiben az ún. ani-

[1] A szerző afrikanista, a Magyar Afrika Tudástár megálmodója és megvalósítója.

mizmus előtti fejleményeket összemossa könyvében a törzsi társadalmakban megismert vallásossággal. Mi viszont úgy véljük, a varázserő, a mana, a tárgyakba képzelt különleges (segítő) képesség (mágián alapuló praktikák sora) már felvillantja a *tőlem különböző valami más*nak a kihelyezését (gondoljuk meg, pl. az amulett olyan anyagi megnyilvánulás, amelynek duális megkettőződését a benne rejlő és adott személyre irányuló különleges erő teremti meg).

Tylort követően az utódja, Robert Marett által kitalált animatizmus (az egész mindenség élettől átitatott) vagy az animalizmus kifejezés (vadásztársadalmakban az állatok lélekkel felruházása) is elterjedt. Mindezeket a terminológiai jelentőségű fogalmakat azonban én inkább, mint a duális (testben és lélekben, anyagi és szellemi kiterjedésben való) ember-értelmezés sajátos megjelenési formáit, sokkal inkább egyfajta pre-animista létezés-felfogásnak minősíteném (bár ez a fogalom is régóta közismert). Vagyis ezeket a korainak tekinthető hiedelem típusokat akár az animizmus előszobájának is vélhetjük. Nem beszélve most arról a dolgok másik végén, hogy például a lélekhit milyen sajátos típusa jelenik meg, mondjuk, a keresztény szentháromság képzetének esetében, vagy milyen különös isten-lélek irányú túlsúly formálódott meg az iszlámban, amikor az emberábrázolást pedig megtiltja.

Ami viszont a törzsi társadalmak mind vallásetnológiai, mind művészetetnológiai szempontból rendkívüli gazdagsággal vizsgált sajátos megnyilvánulását, a maszkokat illeti, aligha kétséges, hogy azok jelentős mértékben a régies, másként osztatlan, rétegzett, de osztályokra még nem tagolódott, a szakirodalomban néha pre-feudálisnak is nevezett társadalmak animista vallási képzeteinek rendszerében kapnak szerepet.

Mindemellett talán érdemes volna előbb általában számba venni az afrikai lélekhit némely megnyilvánulásait, majd utóbb felfűzni arra, azok tanulságaira a maszkkal, mint többféle (vallási, társadalmi, művészeti stb.) funkcióval rendelkező tárgytípussal kapcsolatos ismereteinket és elemzéseinket.

Tanulmányunkban ugyan elsősorban ezeknek az arcokat részben vagy teljesen elfedő, egyes esetekben a fejtetőre helyezett és a mi európai szemünkben esztétikai értékeket is hordozó eszközöknek: tárgy és lélek / szellem megkettőződésében jelentkező dualizmusát szeretnénk vizsgálni, azonban előzetesen szükségesnek látjuk dióhéjban áttekinteni az álarcok, és persze elsősorban szűkebb kutatási területünk, az afrikai törzsi társadalmakhoz köthető masz-

kok jelenségvilágát, utóbbi esetében alapinformációkat nyújtva a magyar hozzájárulásokról is.

Ami a maszk / maskara / álarc művelődéstörténetét illeti, a sziklaművészet kutatói évtizedek óta lépten-nyomon azonosítják a régi, időben nehezen elhelyezhető, de többnyire sok ezer éves múltra visszatekintő (adott esetben akár több tízezer éves) adatanyagukban mind a stilizált, mind az állatmaszkokat. Európából a paleolitikus ember mintegy 30.000 éves barlangjainak vadászjeleneteire szoktak hivatkozni, amelyekben maszkos táncosok kapnak helyet. Mint ahogy Henri Lhote magyarul is elérhető könyvében (Lhote, *Sziklafestmények a Szaharában*, 1977) egy helyen említi:

> „...a téglavörös alapszínű festmény bizarrul csíkozott testű és maszkot viselő férfit ábrázol... Nyugat-Afrikában vannak efféle maszkok... a Musée de l'Homme (*anyagában*)... nem minden elképedés nélkül tapasztaltam, hogy nagyon hasonló formájú maszkok ma is használatosak még az elefántcsontparti szenufó törzsnél..." (89. old.)

De lépjünk tovább. A korai görögség Dionüszosz kultuszában az ókortudósok szerint a maszkok, mint akár a mai Afrikában, a természetben fellelhető szellemeket képviselték. Mükénében arany temetési maszkokat találtak a halottak arcán (ilyenek ismeretesek az óegyiptomi fáraók korából is). Ugyanakkor éppen a görögségnél indult meg az elvilágiasodási folyamat, amikor az ókori színpadon megjelentek a tragikus, komikus vagy szatirikus figurákat megjelenítő maszkok a színészek arcán, vélhetően azért, mert a színészeknek ezáltal kellett az általuk eljátszott figurát életre hívnia.

Az európai ún. hivatásos kultúrában megjelenő maszk / álarc egyik legsajátosabb megjelenési formája minden bizonnyal Michelangelo Éjszaka-allegóriája a Medici Kápolnában, Giuliano Medici síremlékén, ahol a női alak balkarjával mintegy könyököl egy növekvő holddal és csillaggal megjelölt, girlandos és akár bohóc álarcnak is minősíthető színházi maszkon. De ugorjunk itt egy nagyot. E művelődéstörténeti folyamat végén például: (ismét Olaszországban) a mindmáig élő velencei karnevál, az évenkénti ünnepek során alkalmazott, immár teljes egészében világi maszkok (és persze számos más európai régebbi

és ma is elő, idevágó ünnepi szokás) jelenségvilágát idézhetjük fel, amely (amelyek) leírása és értelmezése mára nagyszámú publikációk sorából tárul elénk.

A maszkok, maszkos szokások, azok vallásetnológiai, társadalom antropológiai, illetve mint művészi produkcióknak az esztétikai, formai leírása, jellemzése, csoportosítása a maga teljességében végül is mára beláthatatlanul nagy szakirodalom keletkezését hozta magával.

Mi azonban csak az afrikai törzsi világ bizonyos szegmenseiből feltárt igen gazdag anyagról szeretnénk szólni. Vezetőül a Magyarországról az USA-ba elszármazott Ladislas Segynek, alias Szécsi Lászlónak a tollából származó, mindmáig talán az egyik legjobb áttekintést (*Masks in Black Africa*, 1976, 1-56. old.) választjuk. Ennek alapján igyekszünk (igen röviden) a témakör legfontosabb jelenségeit, elemzési szempontjait és társadalmi-művelődéstörténeti összefüggéseit számba venni.

Segy / Szécsi hangsúlyozza bevezetőként az afrikai maszkhasználat egyetemes történeti feltárásának jelentőségét, már hogy az a világ más részeinek hasonló modelljeivel összevehető legyen (maszkos hagyományok gyakorlatilag a világ minden részén előfordulnak, Amerikában persze elsősorban a bennszülött indián csoportok körében). Fontosnak tartja a fogalmak és ideológiák kiformálódásának vizsgálatát, amelyek elvezethetnek az afrikai világkép megértéséig. A maszkok megteremtésének motivációját és a stílusok fejlődését, mint az adott civilizációra érvényes fokmérőt ugyancsak lényegesnek tekinti. Kiemeli a maszkok használata szempontjából a vallásnak általában vett fontosságát, összekötve azt az afrikaiak különleges közösségi igényével, a maszkokat is magába foglaló rítusok, szokásszerű vagy színházi jellegű események létrehozásával.

Az elsősorban fából faragott, igen merészen megalkotott maszkok stílusa már csak azért is különbözik etnikai csoportról etnikai csoportra, mivel azok funkciója is eltérő. Hiszen azok megjeleníthetnek mitológiai, hiedelmekhez kötődő nem-emberi lényeket, sőt, a törzsalapító ősökhöz asszociált állatokat is (totem-ősök). Segy szerint ez a merész ábrázolásmód azért szükséges, hogy kiegyenlítse a maszktáncosnak a hallgatóságtól való távolságát.

A maszkos szokásoknak a mítoszokkal, mitológiával való kapcsolata igen erőteljes. Lásd pl. a dogonok nagy ünnepi ciklusaik során, amelyeket hatvan évenként hét éven át évente más-más településen hat héten át tartanak, a világ teremtését is megjelenítik. Hiszen az több vonatkozásban is áthatja hitvi-

lágukat: az istenek, szellemek jelenléte részben összefügg a világ teremtésére vonatkozó kozmogonikus mítoszokkal, másrészt az ősök teremtette törzs létezésével, és mindezek a láthatatlan hatalmak (képzeletükben egymásra halmozódva), gondolkodásmódjuk (ideológiájuk) szerint jelentősen befolyásolják a ma élők létezését.

A maszkoknak a létezése elválaszthatatlan a maszkos szokásoktól, rítusoktól, amelyeken akár egymagában, akár csoportosan is szerepet vihet(nek). A nagy ünnepi szokások legtöbbnyire zenei kíséretes tánccal összekötve kerülnek megrendezésre. De a maszkosok nem mindig táncos ünnepek szereplői, felbukkannak az ünnepeket megelőzően afféle büntető gesztusokat érvényesítő felvonulásuk, tobzódásaik során vagy jogi aktusok sorra kerülésekor (lásd például Chinua Achebe-nek a nevezetes regényében, a *Széthulló világban* az egwugwuk, a 9 őst megjelenítő maszkosok egy családi vitában hozott döntésének leírását), vagyis amikor a drámai, színházi jelleg nem érvényesül. A titkos társaságok éjszakai megfélemlítő felvonulásai sem drámai jellegűek.

Fontos rituális előírások ismeretesek viszont a táncost illetően, a maszk mögött lévő személyt, semmilyen testrészét az avatatlan nézők nem láthatják meg, maszkját, ruházatát nem érinthetik meg (annak igen súlyos következményei lehetnek). Másrészt a táncosnak pl. több héten át meg kell tartóztatnia magát a szexuális érintkezéstől szereplése előtt, nehogy az általa megjelenítendő lény „elrabolja, fogságba ejtse őt". Ami a hallgatóságot illeti, nem passzív nézők seregéről van szó, hanem az eseményekbe, mondhatni, izgatottan-felizgultan, aktívan és dinamikusan bekapcsolódó résztvevőkről.

A maszkok megjelenési formáit, stílusjegyeit, illetve az alapjául szolgáló anyagokat illetően csak rövid kitérőt teszünk, hiszen témánk esztétikai oldala valójában csak érintőlegesen lehet része dolgozatunknak. Mindenestre megemlítjük, hogy ma a „valós" maszkok körébe sorolják már a tetoválást, a test átfestését (lásd pl. a csodaszép festett poro lányarcokat), vagy pl. az arcot szoknyaszerűen elfedő és a fejtetőn pánttal összefogott rafiakötegeket is (lásd ennek párhuzamait a latin-amerikai indiánoknál).

A stílusok alapvető meghatározása az ábrázolás témájából következik: emberi arcot, állatfejet ábrázoló, emberi és állati vonásokat egyesítő és stilizált maszkokról beszélhetünk. Léteznek két fejet egymás mellé helyező, ún. ikermaszkok is. A maszkok formatípusait (arcmaszk, sisak, félsisak, fejtetőre helyezett maszk stb.) előbb már felsoroltuk. Ami a maszkok anyagául szolgáló

matériákat illeti, a fa mellett a fémek (arany, bronz), a növényi rostok, az elefántcsont, féldrágakövek és gyöngyök kerülnek felhasználásra. Elefántcsontból például kultikus célokra kicsinyített (nem viselésre használt) maszkok is készültek.

Témakörünk túloldalának a maszkok társadalmi szerepkörét tekinthetjük, amelynek legfontosabb alaptörvénye, hogy a jelentősen felfokozott európai esztétikai érdeklődéssel ellentétesen a helyi közösségekben többnyire nem tulajdonítanak e tárgyaknak különösebb esztétikai értéket, hanem azok szokásaik, vallásos felfogásuk és társadalmi szabályozó rendszerük tárgyi (megjelenítő) eszközeit képezik. Nem véletlen, hogy a szakirodalom (így maga Segy, Bodrogi és mások) egyfolytában felsorolja, elemzi, értelmezi ezeket a funkciókat. Vagy például Elisabeth Tonkin szerint (1972, 2. old.) alapvetően társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális összefüggésben tárgyalhatók a maszkok, már amennyiben a kulturális vonatkozás a vallásra is kiterjed. Néha a szokásünnepek valóban szinte színjátékká bővülnek, mint pl. a nigériai jorubák nevezetes Gelede ünnepein, ahol (ritka alkalommal) a nők a főszereplők, és a színházias megjelenítés célja a termékenység fenntartása.

Az előbbiekből is következik, hogy a maszkok funkcióját illetően máris a termékenységet biztosító agrárrítusokat említhetjük. Mindemellett Segy könyve bevezetőjének harmadik fejezetében („The Uses of African Masks", 23-30 old.) a kozmogonikus (világ teremtése, hold mítosz, mitikus hősök, mitológiai állatok stb.) mítoszokat megjelenítő rítusok állnak az első helyen. Őnála a második csoportot a termékenységi (növekedést biztosító és agrár-) rítusok alkotják. A harmadikat a temetkezési rítusok teszik, amelyek szorosan összefonódnak az őskultusszal, és pl. a dogonok esetében a többször is emlegetett világ teremtése megjelenítésével. A következő nagy csoportot a beavatási szokások-szertartások jelentik, amelyek szorosan összekapcsolódnak a titkos társaságok működésével. Fontos megjegyezni egyrészt, hogy bár e társaságok zöme csak felnőtt férfiakból áll, léteznek serdülőket magukba fogadó és női társaságok is (lásd pl. a korábban említett joruba Gelede-maszkos szokásünnepeket).

A titkos társaságok működéséhez kötődik még a társadalom szabályozása és kontrolja, amelyet Chinua Achebe már említett regényében (*Széthulló világ*) olyan nagyszerűen megjelenít. Ugyanakkor a szakirodalom számtalanszor foglalkozik a főleg Nigériában és Kamerunban, de más nyugat-afrikai ország-

gokban is létező Leopárd társaságokkal, amelyek gyilkosságoktól sem visszariadva hatalmi érdekeket szolgáltak.

Ami a magyar kutatóknak az afrikai maszkokkal kapcsolatos kutatásait, a témával való érintkezéseit illeti, az eddigiek alapján Ladislas Segy / Szécsi munkásságát már érintettük, bár az ő négy-öt könyvét érdemes volna a hazai oktatásban-kutatásban jóval szélesebb körben hasznosítani. Torday Emil könyveiben ugyancsak leír futólagosan maszkokat, maszkos szokásokat gyűjtői tevékenysége nyomán, azonban az afrikai vallások animizmusával nem foglalkozik. Természetesen Bodrogi Tibor is (lásd később még) könyveiben és tanulmányaiban bőséges helyet szentel mind általában a maszkoknak, mind afrikai megjelenési formáinak. Amint az archaikus művészetekkel a hazai tudományban elsőként foglalkozó Hevesy Iván is érinti a maszkok művészeti, illetve vallási vonatkozásait. A korán elhunyt és életművét torzóban hátrahagyó Ecsedy Csaba a *Törzsi Művészet* első kötetéhez adott néhány fejezetet, közöttük, amelyik kitűnő összefoglalást ad az afrikai sziklaművészetről. Egy hazánkban ismeretlen adalék a néhány éve megjelent nagy afrikai maszk album, amelyhez Vajda László és legkiemelkedőbb tanítványa, Kecskési Mária írt egy igen figyelemre méltó és terjedelmes előszót. Az ugyancsak külföldre szakadt Szalay Miklós, ha bibliográfiáját áttekintjük, láthatóan számos munkájában érinti az afrikai maszkok témakörét, művei azonban hazánkban legnagyobbrészt megközelíthetetlenek.

E dolgozatunk témája az eddig elmondottak mellett és ellenére is valójában tehát a maszk és lélek, egy a nemzetközi kutatásban leginkább művészeti produkcióként megközelített, primitív vagy archaikus tárgycsoport és az általa szimbolizált ős, elhunyt nevezetes felmenő, isten, szellemlény (bozótszellem), mi több, állat (származásra utaló totemállat) kettősségében (dualitásában) rejlő tények és kérdőjelek felvetéséből keletkezik. Sok helyről idézhetnénk, Roy Sieber amerikai afrikanista (Indiana University) tanulmányból vesszük:

> „Afrikában széles körben úgy hiszik, a test és a lélek elválasztható, a test romlandó, de a lélek relatíve örök, vagy legalábbis tartós életű, és az ősök szellemei folytatják életüket, és kapcsolatban állnak az élőlényekkel." (in: N. S. Booth: *African Religions*, 1977, 142. old.).

A nyugati ember megkülönböztetése a tudatlan és tudatos között – mondja Segy – nem létezik az afrikai számára. Az afrikaiak világa differenciálatlan. A lélek fogalom egy mindenre kiterjedő, rejtélyes létfontosságú lehetségességé alakult át. Mivel az a testen kívül is helyet nyerhet (hiszen a lelke elválhat a testétől) egy sajátos entitássá, erővé vagy szellemmé változott a számára (Segy, 1976, 19-20. old.)

Bár Bodrogi Tibor éppen az általunk újra megjelentetett művészetetnológiai írásaiban (lásd *Ethnologia*, 2016/1-4. számok) számtalanszor hivatkozik a maszkokra, ezekben és az afrikai művészetről írott könyvében is megjegyzései főleg esztétikai, részben vallásetnológiai és társadalmi funkcionális összefüggéseket tárnak fel. Azonban a törzsi művészet, pontosabban a maszkok szimbolikus jellegéről értekezve rátéved a számunkra fontos gondolatra, idézetek kíséretében. Már amennyiben, ha nem is mondja ki így, a maszkok viselőjüktől független dualizmusának (az anyagiságot megtestesítő maszk és az általa megjelenített szellem) nyilvánvalóságát húzza alá (Törzsi művészet, *Ethnologia*, 2016, 1-4. szám, 164. old.), vagyis a duális felfogás a maszk és az általa megjelenített lény között is fennáll:

> „A. A. Gerbrands joggal mutat rá, hogy egy-egy maszkot vagy szobrot nem a természetfölötti jelképének, ábrázolásának vagy portréjának tekintenek, hanem „úgy vélik, hogy a természetfölötti ténylegesen jelen van a látható és tapintható külső formában". (Két példa tőle: „...a dogonok Nagy Maszk-jában a halott és *nyamá*-ja [lélek] kígyóként ténylegesen benne lakozik"..., illetve „a go-mester [dan varázsló-pap Libériában] kunyhójában az ősök valóságosan jelen vannak maszkjaikban" (1957, 131. old.).

Immár igazolva, hogy a maszk hordozója, illetve a maszk maga is kettősséget rejt magában, arra a gondolatra jutottunk, hogy a maszk és lélek kérdéskörének sarkalatos része a maszkot viselő és a maszk viszonya, kapcsolata, amelynek a szakirodalma azonban nagyon szegényes, sőt, mintha e kérdés felvetésére sosem került volna sor. Alig-alig találhatók utalások e tekintetben. Jóllehet ez a etno-pszichológiai közelítési lehetőség fontos adalékokkal szolgálhatna magának a törzsi kultúrákban élő vallásosságnak a teljesebb feltárásához, megértéséhez.

Maga Segy sem érinti ezt a kérdést például a maszktáncos jellemzése során (Segy, 1976, 11 old.), csak a zárófejezetben („Psychological motivations", 51-56. old.) ad bizonyos közelítő szempontokat. Rámutat arra, hogy a maszkos csodálattal, tisztelettel és egyúttal félelemmel közelít az általa megjelenített lényhez, illetve segítségével annak a természeti és kozmikus rendszernek az ős-okaihoz, amelyben találja magát. Egyúttal a maszk által csapdába ejtett szellem felé fordulásának két útját jelöli meg: az egyik, amikor kér valamit (védelmet, termékenységet stb.), a másik, amikor a vallásos hit transzcendens átélésére törekszik. Jean Laude később idézendő könyvében lényegében felveti a varázslás/mágia, vagyis a cél elérése érdekében való aktív cselekedet aktusát is. Mindemellett Segy számunkra fontos megjegyzése:

> „A maszk hordozója viselkedése változásainak egész sorozatán megy keresztül, amely viszont befolyásolja hallgatóságát. A színeváltozás akkor következik be, amikor a táncos magává a szellemmé változik át, beteljesítve egy adott rítus célját. A maszk mögé rejtőzve a táncos képes arra, hogy átlépje saját maga határait, legalábbis önmagából azt a részt, amelynek tudatában van." (52. old.)

Jean Laude magyarul is megjelent könyvét (Fekete-Afrika művészete, magyarul: 1972, eredetileg: 1966) kritikusai nem fogadták túl pozitívan. Mindemellett a könyv „Maszkok és megszállottság" című fejezetében néhány figyelemre méltó és témánkba vágó megjegyzést találhatunk. Így:

> „A maszk önmagában még nem az általa ábrázolt lény, csak a csapdába ejtendő életerő megtévesztésére szolgáló külső forma. A táncos sem azonosul teljesen azzal a szellemmel, akinek a szerepét játssza. Még a megszállottak sem egyesülnek azzal a szellemmel, aki hatalmába ejtette őket, ők is csak „az isten lovai." Illetve: „...a maszk csapdába ejti a képzelet világát megjelenítő szellemi erőket, a szellemek pedig valószínűleg felismerik a maszkot, hiszen engedik magukat kelepcébe csalni..."

Majd teljes ellentmondásba kerülve a Bodrogi Tibortól vett idézettel azt állítja, hogy

> „...a maszk csak a szellem képe, nem maga a szellem, nincs benne semmi mágikus, nem varázseszköz, és nem is szobor. ... Ahhoz, hogy ezt jól megértsük, a maszkot a tánc közben kell megfigyelnünk, a szertartás ritmusában..."

Valójában a maszk egy olyan kultikus eszköz, amelyet év közben, elrejtése során sem érinthet avatatlan, vagyis a vallási hiedelmek megőrzésére és megerősítésére szolgáló különleges anyagi alapú és fontosságával fogva sok esetben művészi megformáltságú tárgy, amely leggyakrabban évente kerül használatba. Ráadásul a maszkos szokások nemcsak táncokból állnak. Többször hivatkoztunk Achebére. Itt is, némileg ellentételezve Jean Laude megállapítását, említjük, hogy amikor a regényíró előadásában felbukkannak a hagyományos igbo településen a legfőbb ősöket megjelenítő egwugwu-k, az ünnep nyitányaként tobzódva, minden útjukba eső személyt bántalmazva vonulnak fel, másrészt a kikerekedő jogszokást sem tekinthetjük egyszerűen zenekíséretes táncnak.

Számunkra a kérdőjel továbbra is az, vajon hogyan helyezi bele magát a maszk hordozója a maszk által megjelenített lény szerepkörébe. Annak idején, még talán egyetemistaként részem volt az egykori Egyetemi Színpadon egy nagyszerű élményben: a viszonylag fiatalon meghalt Nagy Attila, azoknak az éveknek kiemelkedő képességű színésze hosszasan elemezte, bemutatta példákon, miképpen gyűjti egybe, alakítja ki azokat a pszichikai elemeket, mozzanatokat, élethelyzeteket, amelyek lehetővé teszik valamely színpadi szerepkör mély és teljes átélését, belehelyezkedését az adott szereplőbe.

Szerény adalékul és gondolatként, felfűzve az előbbi idézetekre, az merült el bennünk, amikor az afrikai maszkos magára helyezi a merészen megformált álarcot, vajon mennyire van tudatában annak, hogy ebben a szerepkörében a test és lélek helyzet megkettőződik. Már amennyiben a maszkos teste és lelke, illetve a maszk és az általa csapdába ejtett szellem, erő jelenléte által. S vajon milyen interferenciákat gerjeszthet ez magában a maszkosban, hiszen kézzelfoghatóan, materiálisan csak egy testiségében megjelenő személy és a maszk válik érzékelhetővé. Az szinte bizonyos, hogy a maszk által életre hívott lény

kerül előtérbe, amelyet még inkább erősíthet, ha a szerepvállalást valamilyen növényi ajzószer transz állapottal párosítja. Miközben a maszk mögött rejlő férfi, vagy ritkábban nő, serdülő személyisége háttérbe szorul, elhalványodik. Mi több, a maszk szimbolizálta lény szerepébe beköltözött személy azt képzeli, azt igyekszik elképzelni, hogy most ő ez a szellem, vele igyekszik azonosulni. Bár nyilván fel sem merül benne ez, hogy most két testet és két lelket fogadott magába.

Megvalljuk, erre a kettős helyzetre egyetlen futólagos szakirodalmi megjegyzést találtunk (eddig). K. G. Murray (The Artist in Nigerian Society. A comment, 1961, 98. old.) írja:

> „Vadság (féktelenség?) mutatkozott egy Ikot Ekpene-hez közeli helyen talált *ekpo* maszkon, amelyről egy helyi férfi megjegyezte: 'Ah, ennek a hordozója börtönbe fog kerülni.' Ezalatt azt értette, hogy a maszk olyan 'gonosz' volt, hogy ha a hordozója magára vette volna, nem tudott volna gondoskodni róla (vagyis viselni)."

Ez azt is jelenti, hogy ha az adott beavatott személy felveszi a maszkot, ezzel birtokolja az életre hívott, magához csalt szellemet, de bizonyos értelemben a szellem rabja is lesz. A szellem-birtoklás vagy szellem megszállottság ténye ezt a maszk által teremtett rituális helyzetet így látszólag a sámánizmussal rokoníthatná, azonban nincs jelen a gyógyító funkció. Másrészt a hiedelmek, vallási érzések és ismeretek átélése, vagy az egyén (a közösség nevében) könyörgéssel, fohászkodással védelmet, segítséget kérő gesztusa, illetve hogy mindez nem egy nagy erőt megjelenítő és távoli világban létező szellem felé irányul, hanem főleg az ősök, a fontos halottak megidézéséhez kapcsolódik, így a sámánizmussal való párhuzamba állítás inkább csak halovány komparatív lehetőségekkel kecsegtet.

Végső és vélhetően némileg pesszimista konklúzióm az, hogy a maszkos és a maszk viszonyáról persze valószínűleg nem fogunk a jövőben sem ennél sokat többet megtudni, hiszen a még itt-ott talán fellelhető és valóban erőteljesen folyamatos hagyományt őrző maszkosokkal kellene személyi interjúkat készíteni a többet-tudás érdekében, de erre a még itt-ott eredetiségükben fel is lelhető szokások résztvevői a titkosság okánál fogva nem fognak vállalkozni. Másrészt vallásos gondolkodásmódjuk börtönébe zárva pszichológiai irányultság kö-

vetkeztében talán nincsenek is igazából tisztában, rituális megjelenésük, nem emberi lényeket megjelenítő szerepvállalásuk mit is jelent a számukra. Vagyis itt vélhetően elérkeztünk a néprajzi kutatások lehetőségeinek határaira.

Bibliográfia

ACHEBE, Chinua (Nigéria) 1983 *Széthulló világ* (Things Fall Apart), ford. TANDORI Dezső, Budapest, Európa Könyvkiadó, 291 old.

BODROGI Tibor 1967 *Afrika művészete*, Budapest, Corvina Könyvkiadó, 120 old + 191 t.

1968 A művészetetnológia helyzete és problémái, *Műveltség és Hagyomány*, 1968 (X), 93–120. old.; 1976 Őstársadalmak művészete, Budapest, Népművészeti Akadémia (A NIT és a TIT Néprajzi Választmányának a kiadása), 27–45. old.; 1978 Törzsi művészet (Egy kutatásterület körvonalai), *MTA I. Oszt. Közleményei* (Budapest), 30, 396–426. old.; 1981(szerk. BOGLÁR, Lajossal) *Törzsi művészet,* 1–2. köt., Budapest, Corvina, 248 old. + 104 t. és 229 old. + 80 t. (*megjegyzés*: Bodrogi Tibor három művészetetnológiai tanulányának – 1968, 1976, 1978 – új kiadását lásd: *Ethnologia*, 2017, 1. évf., 1-4. szám, 107-202. old., szerk. kiegészítésekkel)

DIETERLEN, Germaine 1989 Masks and Mythology among the Dogon, *African Arts*, 22. 3, 34-43. pp.

ECSEDY, Csaba 1981 A sziklaművészet, in: BODROGI Tibor – BOGLÁR Lajos szerk.: *Törzsi művészet*, Budapest, Corvina, 166–174. old.; 1981 A középső guineai partvidék magaskultúrái, in: BODROGI Tibor – BOGLÁR Lajos szerk.: *Törzsi művészet,* Budapest, Corvina, 188–196. old.; 981 Nigéria, in: BODROGI Tibor – BOGLÁR Lajos szerk.: *Törzsi művészet*, Budapest, Corvina, 197–209. old.

HEVESY Iván 1929 *Primitív művészet*, Kőkorszaki, indián, néger, pápua, maori művészet, Budapest, Alfa Kiadás, 135 old. (Egyetemes művészettörténet – sorozat, 1. köt.)

LAUDE, Jean 1972 *Fekete-Afrika művészete*, ford. és utószó: VOIGT Vilmos, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 244 old. + 25 t. (Maszkok: 138-143. old.)

LHOTE, Henri 1977 *Sziklafestmények a Szaharában,* ford. HAVAS Ernő, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 289 old. + 64 t.

KATONA, Imre – ECSEDY, Csaba 1970 Afrika, in: *Mitológiai Ábécé*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 9-42. old.

KECSKÉSI, Mária 1976/A *Afrikanische Kunst* (Staatliches Museum für Völkerkunde München – Ausstellungskatalog), Lommel, Andreas ed., München, F. Bruckmann, pp 279 old.; 1982/A *Kunst aus dem alten Afrika*, Innsbruck – Frankfurt am Main, Pinguin-Verlag – Umschau-Verlag, pp 424 old. (Sammlungen aus dem Staatlichen Museum für Völkerkunde, München, Band 2); 1987 *African Masterpieces and Selected Works from Munich* (Staatliches Museum für Völkerkunde – Ausstellungskatalog), München – New York, The Staatliches Museum für Völkerkunde – The Center for African Art, pp 425 old.

KECSKÉSI, Mária – VAJDA, László 1997 „Ich bin nicht ich selbst" – Maske und Maskenwesen in Afrika, in: HAHNER-HERZOG, Iris – KECSKÉSI Mária – VAJDA László ed./szerk.: *Das zweite Gesicht. Afrikanische Masken aus der Sammlung Barbier-Mueller, Genf* (zusammen mit Iris Hahner-Herzog und László Vajda), München, Prestel, pp 11–36. old.; 1997 „Je ne suis pas moi-même" – Masques et mascarades en Afrique, in: HAHNER-HERZOG, Iris – KECSKÉSI Mária – VAJDA László ed./szerk.: *L'autre visage. Masques africains de la collection Barbier-Mueller, Genève,* München, Prestel, pp 11–36. old.; 1998 „I am not myself" – Masks and Mascerades in Africa, in: HAHNER-HERZOG, Iris – KECSKÉSI Mária – VAJDA László ed./szerk.: *African Masks from the Barbier-Mueller Collection, Geneva,* München, Prestel, pp 11–36. old.

MURRAY, Mr. K. G. 1961 The Artist in Nigerian Tribal Society: A Comment, in: SMITH, Marian W. ed.:*The Artist in Tribal Society*, London, Routledge & Kegan Paul, 95-114. pp. (Vitával / With the text of a dispute)

RÓHEIM Géza 1914 *A varázserő fogalmának eredete*, Budapest, Pozner Károly Lajos és Fia, 280 old. (reprint: Hermit Kiadó) (számos afrikai vonatkozás, és egy fejezet: 143-174, 202-206. old.)

ROUCH, Jean 1973 *Sigui* (hnyol, egyenként mintegy egy-másfél órás néprajzi film a dogonok évenkénti nagy maszkos vallási ünnepéről, Germain Dieterlen-nel közösen)

SIEBER, Roy 1977 Some aspects of religion and art in Africa, BOOTH, Newell S. ed.: *African Religons: A Symposium*, New York, Nok Publishers, 141-157. pp.

SEGY, Ladislas (alias: SZÉCSI László) 1976 *Masks of Black Africa*, New York, Dover Publications Inc., 248 old, 247 illusztrációval, (bevezetés: 1-56 old.)

SIEGMAN, William and Judith PERANI 1976 Men's Masquerade of Sierra Leone and Liberia, *African Arts*, 9, 3, 42-47. pp

SZALAY, Miklós 1986 *Die Kunst Schwarzafrikas*. Werke aus der Sammlung des Völkerkundemuseums des Universität Zürich, Zürich, 198 old.

SZILASI Ildikó 2016 Ki a legjobb Gitenga? A kongói pendék hagyományos ünnepéről, *Ethnologia*, 1. évf., 1-4. szám, 459-483. old.

TONKIN, Elizabeth 1979 *Masking and Masquerading*, with examples from West Africa, Birmingham, University of Birmingham, 29 pp., sokszorosítás (Discussion Papers, Series C, Sociology and Politics)

TORDAY, Emil – JOYCE, Thomas Athol 1907 On the Ethnology of the South-Western Congo Free State, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 37, pp 133–156. old.; 1911 *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées: Les Bushongo*, Bruxelles, Ministère des Colonies, 290 pp. + 2 t. (Musée du Congo Belge. Annales D. Ethnographie, Anthropologie, Ser. 3., Vol. 2/1.)

TYLOR, Edward Burnett 1871 *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, vol. 1-2, London, John Murray, 453 + 426 old.

VAJDA, László – KECSKÉSI, Mária 1998 „I am not myself", in: HAHNER-HERZOG – KECSKÉSI, Mária – VAJDA, László: *African Masks*, from the Barbier-Mueller Collection, Geneva, Munich – New York, Prestel, 11-36. old.

Bodnár Erzsébet[1]

I. SÁNDOR KÜLPOLITIKÁJA ÉS ELKÉPZELÉSE AZ EURÓPAI ÖSSZEFOGÁSRÓL, 1801–1805

A tanulmány I. Sándor európai ügyekben követett külpolitikájának és az európai összefogásra, nagyhatalmi együttműködésre kimunkált koncepciójának a vizsgálatára fókuszál. Rávilágít arra, hogy az orosz külpolitika miként alkalmazkodott az európai változásokhoz a vizsgált időszakban. Prezentálni kívánja azt is, hogy az orosz diplomácia milyen erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a harmadik koalíció alapját képező angol–orosz szövetség létrejöjjön 1805-ben.

1801 márciusában fiatal uralkodó, I. Sándor került az orosz trónra. A belpolitikában jól körülhatárolt programmal rendelkezett, azonban nem voltak világos elképzelései arról, hogyan kell az orosz külpolitikát irányítani, és az Orosz Birodalom katonai erejét miként lehet hasznosítani annak érdekében, hogy a meglehetősen bizonytalan elképzeléseit a szövetségeseire és az ellenfeleire rákényszerítse. A külkapcsolatokról vallott korai nézeteinek kevés közük volt Oroszország potenciáljához, és az európai ügyek korabeli állapotához. Szerényen kinyilvánított célja a béke megteremtése volt birodalma és az

[1] Bodnár Erzsébet PhD, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet.

egész világ (Európa) számára. I. Sándor azonban uralkodása kezdetén nem volt olyan helyzetben, hogy a békét megteremtse és biztosítsa, hogy az európai ügyekre döntő befolyással bírjon és ez által az emberiség javát szolgálja.[2] Első diplomáciai lépéseivel apja, I. Pál (1796–1801) által előidézett külpolitikai nehézségeken kellett úrrá lennie. Oroszországnak rendeznie kellett konfliktusát Nagy-Britanniával, meg kellett erősítenie kapcsolatát Ausztriával, Poroszországgal és Svédországgal.[3] I. Sándor és tanácsadói alapos mérlegelés után az izolációs politika mellett döntöttek tavasszal, amely jó választásnak tűnt. 1801 őszére a segítségével az orosz kabinetnek sikerült a külpolitikai problémákat kezelnie, és elérnie, hogy Oroszország Nagy-Britannia és Franciaország bonyolult viszonyába ne keveredjen bele.

1803 tavaszáig az angol–francia megbékélés (amiens-i béke, 1802. március 25.) kedvező hátteret biztosított ahhoz, hogy Szentpétervár a meghirdetett külpolitikai kurzusát tartani tudja. 1803. május 12.-e után, amikor Nagy-Britannia és Franciaország között ismét kiújultak a harcok, az orosz kabinet külpolitikájának újra gondolására kényszerült. A megváltozott körülmények megnövelték a német államok és Svédország szerepét Oroszország Európa politikájában. Egyrészt azért, mert szomszédjai voltak, és ez a francia terjeszkedő politika miatt nyugati határának védelme szempontjából egyre fontosabbá vált, másrészt azért, mert a velük kötött szövetség nagyobb mozgásteret biztosított a diplomáciája számára a nemzetközi küzdőtéren.[4] 1803 nyarától az orosz diplomácia intenzív tárgyalásokba kezdett annak érdekében, hogy katonai szövetséget hozzon tető alá Poroszországgal és Ausztriával. Miután a két német állam között feszülő ellentéteket feloldani nem tudta, és együtt egy Napóleon ellenes koalícióban nem számolhatott velük, előtérbe került a svédekkel kötött szerződés megerősítése mellett az angol–orosz szövetség létesítésének szükségessége.

Az angolok megkeresésére korábban az oroszok nemet mondtak, azzal indokolták a döntésüket, hogy egy ilyen koalíció megszervezésének még nem jött el az ideje. Az orosz kabinet elképzelése akkor az volt, hogy bilaterális szerző-

[2] Hartley, J. *Alexander I.* Longman, London, 1996. 63–67.

[3] Orlik, O. V. (otv. red.) *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19 veka. (Ot vojn Rosszii protyiv Napoleona do Parizsszkovo mira 1856 g.).* Mezsdunarodnije otnosenyija, Moszkva, 1995. 34.

[4] Bodnár Erzsébet *A diplomata cár, I. Sándor (1801–1825).* In *Történelmi és irodalmi arcképek.* Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely, 2018. 74.

désekkel köti magához az európai államokat, és ezzel a szövetségesi rendszerrel töri meg Franciaország hódító politikáját Európában. A megállapodások azonban nem biztosították a kontinentális hatalmak egységes együttműködését Franciaország ellen, mivel a szerződő felek csak abban az esetben vállalkoztak hadműveletekre, ha sérül a status quo az érdekeltségüket érintő térségben.[5] Az 1803-ban megkötött szerződések Dániával, Poroszországgal és a hasonló együttműködésről folytatott tárgyalások Ausztriával és Svédországgal csupán a társuló államokat fenyegető francia támadás elhárítására irányultak, s az adott térségben a status quo megőrzését garantálták, mégis fontos lépésnek tekinthetjük I. Sándor európai ügyekben követett politikájában. Az a törekvése, hogy növelje az orosz aktivitást az európai küzdőtéren, összefüggésben állt az európai ügyekben és a keleti kérdésben orosz érdekeket érzékenyen érintő és sértő változásokkal. A regionális megállapodásoknak köszönhetően bővült az Orosz Birodalom mozgástere, megnövekedett súlya az európai viszonyrendszerben. Mindez azt mutatja, hogy Szentpétervár rugalmasan alkalmazkodott az európai változásokhoz.[6]

Az 1804-ben bekövetkezett események (az Enghieni herceg kivégzése, Napóleon német államokban és a Földközi-tenger térségében követett politikája) hatására az orosz kabinet változtatni kényszerült álláspontján. Az önelszigetelő izolációs politika tarthatatlanná vált, Szentpétervár a bilaterális szerződések helyett egy olyan erős és hatékonyan működő összeurópai szövetségben látta a megoldást, melynek magját az angol–orosz kötés adná. I. Sándor a francia terjeszkedés hatására belátta, nem hezitálhat tovább, el kell fogadnia London szövetségkötési ajánlatát, amelytől addig elzárkózott.[7] Az orosz uralkodó meg volt győződve arról, hogy egy erős franciaellenes koalíció létrehozásával meg lehet állítani a francia terjeszkedést, Napóleon legyőzhető és megteremthető a tartós béke, helyreállítható a megbomlott egyensúly Európában. 1804. szeptember 23-án ennek szellemében készítette el *Titkos utasítását* [8] N. N. Novoszilcev számára a londoni tárgyalásokra. I. Sándor titkos iratában megbízottjá-

[5] Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka. (A továbbiakban:VPR). Dokumenti Roszszijszkovo Minyisztyersztva Inosztrannih gyel. Szer. I. t. 2. Gosz. Izd. Pol. Lit., Moszkva, 1961. *Primecsanyija* 79. 664–665.

[6] Bodnár, 2018. 74.

[7] Orlik, 43.

[8] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 50. *Szekretnaja insztrukcija Alekszandra I N. N. Novoszilcevu 11 (23) szentyjabrja 1804 g.* 138–151.,

nak elsősorban az angol–orosz szövetség megkötéséhez nyújtott támpontokat, de mivel abban az európai ügyekről és a keleti kérdésről egyaránt véleményt formált, tekinthetjük az uralkodó 1804-re összeállt külpolitikai nézetei összegzésének. A *Titkos utasítás* egyben első verziója volt annak a koncepciónak, amelyet I. Sándor Napóleon legyőzése után Európa jövőjéről, illetve az európai nagyhatalmak és államok együttműködéséről elképzelt.[9] Elgondolásának új formába öntött, kereszténynyi hitre alapozott változatát, a Szent Szövetség szándéknyilatkozatát 1815-ben tárta a nagyhatalmak elé.[10]

A harmadik koalíció felállításának kezdeményezője Nagy-Britannia volt. 1804 tavaszán, amikor Napóleon hozzálátott inváziós tervének megvalósításához, az angol kabinet az első és második koalíciós partnereihez fordult, s kétségbeesetten kérte segítségüket. I. Sándor azonban csak az Enghieni herceg kivégzése után kezdett élénk diplomáciai tevékenységbe annak érdekében, hogy erős koalíciót kovácsoljon össze Napóleon ellen. Az év folyamán I. Ferenchez, az osztrák császárhoz és III. Frigyes Vilmoshoz, a porosz királyhoz küldött levelei, az európai államokban diplomáciai szolgálatot teljesítő nagykövetéihez és követeihez intézett instrukciói tanúsítják, hogy a koalíció szervezőjévé vált.[11] Az angol és orosz diplomácia áprilistól intenzíven dolgozott az angol–orosz szövetség létesítését célzó tárgyalások előkészítésén,[12] a találkozóra végül Londonban 1804 őszén került sor. Sándor alaposan felkészítette diplomatáit a megbeszélésekre. Szeptember 22-én kelt levelében a Londonban szolgálatot teljesítő nagykövete, Sz. R. Voroncov számára körvonalazta elkép-

[9] Bodnár, 2018. 76.; Adams, Michael *Napoleon and Russia*. Hambledon Continuum, London, 2006. 84.

[10] Lásd bővebben: Bodnár Erzsébet *I. Sándor és az európai egység eszméje. Elképzelés és valóság. A Szent Szövetség.* In Uő. *Oroszország a 18–19. században. Tanulmányok*. Hungarovox, Budapest, 2000. 56–72.

[11] Lásd ide: VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 3. *Alekszandr I Fridrihu-Vilgelmu III 9 (21) aprelja 1804 g.* 9–11.; Dok. 12. *Alekszandr I poszlannyiku v Berlinye M. M. Alopeuszu 22 aprelja (4 maja) 1804 g.* 26–29.; Dok 14. *Alekszandr I poszlu v Venye A. K. Razumovszkomu, 25 aprelja (7 maja) 1804 g.* 33–38.; Dok.15. *Alekszandr I. Francu II 25 aprelja (7 maja) 1804 g.* 38–42. Dok. 30. *Alekszandr I poszlannyiku v Berlinye M. M. Alopeuszu 4 (16) ijunyja 1804 g.* 79–82.; Troickij, N. A. *Alekszandr I protyiv Napoleona*. Ekszmo, Moszkva, 2007. 132–134.

[12] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 20. *Tovariscs minyisztra inosztrannih gyel A. A. Csartorijszkij poszlu v Londonye Sz. R. Voroncovu 30 aprelja (12 maja) 1804 g.* 52–53.; Dok. 22. *Dokladnaja zapiszka tovariscsa minyisztra inosztrannih gyel A. A. Csartorijszkovo Alekszandru I nye pozdnyeje 5 (17) maja 1804 g.* 57–60.; Dok. 45. *Tovariscs minyisztra inosztrannih gyel A. A. Csartorijszkij poszlu v Londonye Sz. R. Voroncovu 18 (30) avguszta 1804 g.* 119–126.

zeléseit a két hatalom együttműködésének szükségességéről, feltételeiről.[13] Az egy nappal későbbre datált instrukcióiban, Novoszilcev számára készített *Titkos utasításában* és az ahhoz megfogalmazott kiegészítéseiben jóval részletesebben fejtette ki az angol–orosz szövetségkötésről, valamint a nagyhatalmak Napóleon ellenes összefogásáról és legyőzése után az együttműködésükről, s Európa reorganizációjáról vallott koncepcióját.[14]

Az uralkodó Voroncovhoz küldött levele elején így összegezte az európai ügyekben 1804-ig követett politikájának eszenciáját: *„Mindig szem előtt tartottam, hogy Oroszország, amennyire lehetséges, kevéssé avatkozzon be a nemzetközi ügyekbe, ha mégis szükséges azt tennie Európában, csak abból a célból és oly mértékben tegye, amit a helyzet és a dolgok rendje, amit az emberiség tényleges jóléte és az európai államok állandó nyugalma megkíván."*[15] Hangsúlyozta, hogy ez a cél vezérelte akkor, amikor békét kötött Franciaországgal, illetve amikor felvállalta a közvetítést az Ottomán Porta és Franciaország között létrejött békekötésben, és amikor vállalta az *„együttműködést az első konzullal a német ügyekben, azt remélve, hogy Európának ezen a részén az ellentét összes magja megsemmisül, (...) ami a Luneville-i megállapodáshoz vezetett. Oroszország az egyensúly helyreállítására irányuló kötelezettséget vállalt magára Európában."*[16] Kiemelte, hogy az európai ügyekben követett politikája ebben a tekintetben változatlan maradt, és ahogyan korábban Franciaországgal, most ugyanúgy törekszik az együttműködésre Nagy-Britanniával a béke megteremtése és Európa biztonsága érdekében. Azért van szükség erre, mert ismét kiújult a háború Nagy-Britannia és Franciaország között, és fény derült Bonaparte grandiózus tervére. Az orosz kabinet látván az Európát *„fenyegető veszélyt, azonnal az érintett kontinentális hatalmakhoz fordult és felajánlotta nekik a segítségét, hogy együtt akadályozzák meg a franciák további terjeszkedését."*[17]

Az uralkodó tájékoztatta nagykövetét, hogy a Napóleon elleni küzdelemben részt vevők számára pénzügyi támogatást kért Londontól, mivel *„anélkül nem tudják bevonni az európai államokat a szövetségükbe, szükség van az együtt-*

[13] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 49. *Alekszandr I poszlu v Londonye Sz. R. Voroncovu 10 (22) szentyjabrja 1804 g.* 131–138.

[14] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 51. *Dopolnyityelnije zamecsanyija k szekretnoj insztrukcii Alekszandra I N. N. Novoszilcevu 11 (23) szentyjabrja 1804 g.* 151–154.

[15] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 49. 135.

[16] Uo.

[17] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 49. 136.

működésükre, hogy a franciákat visszavessék saját területükre."[18] Már május elején a külügyi feladatokat ellátó A. A. Czartoryski arra kérte Voroncovot, érje el az angol udvarnál, hogy mihamarabb nyilatkozzon a segítségnyújtása feltételeiről és annak mértékéről.[19]

A cár informálta nagykövetét az addig megtett fontos külpolitikai lépésekről, hogy megszakította kapcsolatát Napóleonnal, nem ismerte el titulusát. *„Úgy vélem, mindent megtettem, amit a becsület és a birodalmam érdeke megkíván, hogy Oroszország, a helyzete és közvetett befolyása által Nyugat-Európa ügyére hatással bírjon."*[20] – írta. Nézete szerint Nagy-Britannia és Oroszország együtt győzelmet arathatnak Napóleon fellett, ha egyesítik erőiket és eszközeiket. Mivel csak egy nagy háborúval lehet megállítani a francia terjeszkedést és felszabadítani az általuk leigázott népeket, azonnal hozzá kell látni az együttműködésük kérdéseinek megvitatásához, a megállapodásuk feltételeinek alapos tisztázásához. I. Sándor a Bonaparte ellen összeállt korábbi koalíciók sikertelenségének okát abban látta, hogy a résztvevő hatalmak saját elképzeléseik szerint tevékenykedtek, s a kitűzött cél elérése érdekében nem azokat az eszközöket választották, amelyeket alkalmazniuk kellett volna. Nagy-Britannia és Oroszország nem követhetik el ezt a hibát, s éppen ezért, egy ilyen nagy horderejű vállalkozás előtt meg kell ismerniük egymás nézeteit, elképzeléseit, hogy meggyőződjenek arról, egy és ugyanazon cél érdekében tevékenykednek.

Az orosz uralkodó az első és legfontosabb feladatként emelte ki levelében, hogy *„Franciaországot eredeti határaihoz szorítsák vissza, vagy olyan másik határt állapítsanak meg számára, amit Európa biztonsága megkövetel."*[21] Ennek érdekében javasolta, hogy növeljék meg a Franciaországot körülvevő államok területét és gondoskodjanak semlegességük megtartásáról, hogy erősebbé váljanak és az első francia csapásnak ellent tudjanak állni. Másik fontos feladatként jelölte meg, hogy mihamarabb döntsenek a fellépésük idejéről, valamint arról, hogy a szövetségükhöz minél több államot csatlakoztassanak, ami viszont az anyagi támogatásuk nélkül nem fog teljesülni. Ezért arra bíztatta Voroncovot, hogy angol kapcsolatait felhasználva továbbra is tegyen meg min-

[18] Uo.
[19] Lásd ide: VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 20. 52–53.
[20] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 49. 136.
[21] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 49. 137.

dent annak érdekében, hogy az angol kabinet vállalja a szövetségre lépő kontinentális hatalmak finanszírozását.

I. Sándor Voroncovhoz küldött levelében leszögezte, hogy a sikeres háború befejezése után a legfontosabb teendő az európai stabilitás megteremtése lesz. Rávilágított arra, hogy a francia kérdés és a Napóleon által meghódított országok helyzetének rendezése nélkül nem tudnak tartós békét megalkotni. Ezért a két hatalomnak egyet kell értenie abban, hogy a francia uralom alól felszabadított államok maguk rendelkezhessenek a számukra leginkább megfelelő kormányzati formáról. Az uralkodó arra utasította nagykövetét, hogy az általa kifejtett elképzeléseket figyelembe véve folytasson tárgyalásokat az angol kabinettel és segítse Londonba küldött rendkívüli megbízottja, Novoszilcev küldetését.

1804. szeptember 23-án Sándor elkészült a Novoszilcev számára tárgyalási alapul szolgáló titkos instrukcióinak a megírásával is, amit Czartoryski ellen jegyzett. 1803 szeptemberétől gyakorlatilag a cár lengyel barátja irányította a külügyminisztériumot az idős és betegeskedő külügyminiszter, A. R. Voroncov helyett. Czartoryski megvolt győződve arról, hogy I. Sándor uralmával új korszak vette kezdetét a nemzetközi küzdőtéren és az orosz uralkodó diplomáciai tevékenységével az egész emberiség hasznára lesz. Az *„örök béke”* megőrzésének garanciáját az alkotmányos berendezkedésben látta, ezért szorgalmazta bevezetését az európai államokban. Fontosnak tartotta azonban hangsúlyozni, hogy annak formája az adott ország szükségleteinek és fejlődésének szintjéhez mért kell legyen.[22] Elképzelése Európa reorganizációjáról nagy hatást gyakorolt I. Sándorra, amit igazol a *Titkos utasítás* tartalma is. [23]

A londoni orosz nagykövet, Sz. R. Voroncov túlzott angolbarátsága nem tetszett az uralkodónak, ezért bízta a szövetségkötés feltételeinek megtárgyalását a baráti köréhez tartozó jogtudósra, Novoszilcevre.[24] Biztos volt a tehetséges politikus missziójának eredményességében. Így méltatta képességeit utasításában: „*Nem találhattam volna alkalmasabb embert Önnél ennek a fon-*

[22] Grimsted, K. P., *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy.* University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969. 124.

[23] Szolovjov, Sz. M. *Imperator Alekszandr I.* Miszl, Moszkva, 1995. 73.; Nyikolaj Mihajlovics, velikij knyaz. *Imperator Alekszandr I.* Bogorodszkij Pecsatnyik, Moszkva, 1999. 50.; Hartley, 70.

[24] Seton-Watson, Hugh *The Russian Empire 1801–1917.* Clarendon Press, Oxford, 1967. 86.

tos és összetett megbízatásnak a teljesítésére, Ön minden adottsággal rendelkezik sikeres végrehajtásához."[25]

A cár meghatározta személyes megbízottja küldetésének célját, és számba vette a londoni tárgyalásai során követendő elveket. Az első kérdés, amiről megbeszélést kellett folytatnia Novoszilcevnek az angol kabinettel annak pontosítása volt, hogy miért van szükség a két hatalom együttműködésére. I. Sándor azzal érvelt, hogy Nagy-Britannia és Oroszország együtt hatalmas erőt képviselnek, s az lehetővé teszi számukra, hogy sikerekben reménykedjenek. A tarthatatlan európai állapotokon csupán e két hatalom tud úrrá lenni oly módon, ha szoros és baráti szövetségre lép egymással. Miután a haladással nem lehet szembe menni, a szerződő feleknek is a felvilágosodás eredményeit kell felhasználniuk a franciák elleni harcukban. *„A franciák hatalmas fegyvere, amelyet eddig használtak, s amely még mindig fenyegetés a kezükben minden ország számára, abban a meggyőződésben rejlik, amelyet képesek voltak mindenfelé elterjeszteni, hogy a népek szabadsága és jóléte nevében cselekednek. (...) Ezt a félelmetes fegyvert a franciák kezéből ki kell tépni és ellenük kell fordítani."*[26] – összegezte álláspontját.

Világossá tette, hogy mi motiválta kezdeményezését és milyen elvek alapján kívánja megkötni a szövetséget az angolokkal. Kiemelte, hogy az általa választott elvek eszközként szolgálnak arra, hogy korlátozzák *„a franciák nagyságát igazságos határokon belül, és emellett olyan szilárd és örökké fennmaradó alapokat teremtenek, amelyek lehetővé teszik a jövőben Európa nyugalmának biztosítását. (...) Ezt a nagy célt addig nem szabad elértnek tekinteni, amíg nem sikerül gondoskodni arról, hogy egyrészt a népeket kormányaikhoz kapcsoljuk, biztosítva azt, hogy ez utóbbiak alattvalóik hasznára tevékenykedjenek, (...) másrészt – amíg a nemzetközi jogot, amely a hatalmak közötti kölcsönkapcsolatokat szabályozza, fel nem állítjuk azon határozott elvek mentén, amelyek megfelelnek az érdekeiknek."*[27] Sándor meggyőződése volt, hogy a Bonaparte igája alól felszabadított államok nem fognak már többé megbékélni azzal, hogy a korábbi rendet az összes rossz dolgaival állítsák helyre. Ezért az angol és orosz kabinetnek lehetővé kell tenni számukra, hogy szabadon döntsenek kormányzati formájukról. Ennek érdekében olyan megállapodást kell kimunkálni a béke

[25] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 50. 146.
[26] Uo.
[27] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 50. 148.

helyreállítása után Európában, amely pontosan kijelölt határok közé szorítva kontroll alatt tartja Franciaországot, és biztosítja az uralma alól felszabadított államoknak, hogy a belső társadalmi rendjük olyan ésszerű szabadságon, liberális rend bevezetésén nyugodjon, amely stabil kormányzást tesz lehetővé.

Mielőtt hozzálátnának Franciaország felszabadításához, az általa leigázott országokat kell megszabadítani tőle és elsősorban a sorsukkal kapcsolatos kérdéssel kell foglalkozniuk. Először a Szárd Királyság helyzetéről kell tárgyalniuk a szerződő feleknek, ami több szempontból is fontos, mert *„Szardínia királya, akihez való viszonyukban Oroszország és Anglia határozott kötelezettséget vállalt magára, nem feledkezhetnek meg róla az itáliai ügyek rendezése során; ez az uralkodó, meglehet, elsőként mutathat pozitív példát. Európa biztonsága megköveteli, hogy ne csak birtokait kapja vissza, de az a rész, amelyet megkap a felosztáskor, lehetőleg a legjelentősebb legyen. Oroszország és Anglia a szárd uralkodót visszahelyezve a trónra és megnövelve birtokát, nehézség nélkül egyesíthetik erőiket annak érdekében, hogy ráébresszék, adjon alattvalóinak szabadságot és bölcs alkotmányt.”*[28] Úgy vélte, a szárd király maga is belátja majd, hogy a reformok bevezetése és adott ígéretének betartása egyrészt saját érdeke szempontjából szükséges, másrészt azzal lehetőséget kap arra, hogy személyesen *„hasznára legyen a közös ügynek”*. A cár szerint Svájc politikai léte hasonlóan fontos Európa biztonsága számára, és amennyiben lehetőség nyílik rá, szükséges területének nagymértékű kikerekítése és belső stabilitásának megszilárdítása reformok bevezetésével, hogy a semlegességét megőrizhesse. Hollandiát ugyanilyen princípiumok alapján kívánta reorganizálni és a kormányzására olyan dinasztiából óhajtott uralkodót választani, aki az európai ügyekben együtt tud működni az oroszokkal és az angolokkal.

Az instrukció kiemelt pontja a francia kérdés rendezése volt. Sándor úgy vélekedett, hogy a szövetséges hatalmaknak hadba lépésük kezdetén azonnal tudatniuk kell a francia néppel, a háború nem ellene, hanem kizárólag a kormánya ellen folyik. Hangoztatniuk kell: *„Egyet óhajtunk csak, felszabadítani Franciaországot a despotikus elnyomás alól, amelyben létezik, s szabadságot adunk arra, hogy olyan kormányzatot válasszon, amilyet óhajt, s hogy mi azért szövetkeztünk, hogy megszabadítsuk Franciaországot korábbi láncaitól, nem azért, hogy újakat rakjunk rá. (...) Kiállunk amellett az elv mellett, ami Franciaország*

[28] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 50. 147.

és Európa jóléte számára is fontos, hogy az uralkodási forma Franciaországban monarchikus kell legyen, szükséges, hogy erről a kezdeményezés magától a néptől jöjjön. (...) A szentpétervári és a szent-james-i kabinetek tárgyalásokat kell folytassanak ezekről a kérdésekről, és együtt kell megnevezniük a dinasztiát és a személyt, akit a francia trónra határoznak hívni. Ha a Bourbonok lesznek azok, valaki közülük, akkor tájékoztatnunk kell arról, milyen cselekvést követelünk meg tőle, s milyen feltételekbe kell beleegyeznie. A legfontosabb azok közül, hogy mindenképpen el kell fogadnia az alkotmányt, amely bevezetésre kerül."[29]

Novoszilcev teljes szabadságot kapott az uralkodótól annak megtárgyalására, hogy a többi európai államban milyen uralmi formát vezessenek be a Napóleon felett aratott végső győzelem után. A kikötése az volt, hogy személyes megbízottja az általa vázolt elvek alapján folytassa megbeszéléseit az angol kormánnyal.

A fentiekből kiviláglik, hogy Sándor Európa jövőjéről alkotott elképzelésében a területi és politikai rendezés kérdései, az alkotmányos berendezkedés és a liberális reformok bevezetésének elengedhetetlen volta központi helyet foglaltak el. Úgy vélte, ezek segítségével állítható helyre az erőegyensúly, teremthető meg a stabilitás és a tartós béke, valamint az európai államok együttműködése a Napóleon utáni Európában. Az így megreformált államok elvetnék az erőszakot és vitáikat közös egyetértésben döntenék el egymás között.[30] Fontosnak tartotta, hogy nemzetközi jog szabályozza az államok együttműködését, egymáshoz való viszonyát. Szerinte mindkét hatalom érdekelt az európai tartós béke megteremtésében, és személyes törekvése nem álmodozás *„az örök békéről"*, hanem elvárás a végső háborút lezáró megállapodástól, amelyben *„sikerül fixálni a nemzetközi jog körülményeinek világos és pontos princípiumait."*[31]

I. Sándor pontosan lejegyezte Novoszilcev számára, hogyan képzeli el az európai együttműködést. A nézete lényegét úgy összegezte: az államok megállapodnának egymással abban, addig nem kezdenek háborút, amíg minden békés eszközt ki nem merítenek annak érdekében, hogy az ellentéteket feloldják. Ez lehetővé tenné a tartós béke megteremtését, és egy olyan szövetség megalkotását, amely a béke fenntartásán őrködne, amely a nemzetközi jog kódexe lenne. Az említett feltételek alapján valamennyi állam olyan szövetség tagjává

[29] Uo.
[30] Kissinger, Henry *Diplomácia*. Panem, Budapest, 1996. 66.
[31] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 50. 148.

válna, amely garantálná a nyugalmukat és a biztonságukat. Az államok szoros együttműködésének fundamentumát az angol–orosz szövetség adná. Csupán ez a két hatalom mentes az egymás iránti irigységtől Európában, és *„helyzetükből adódóan érdekeltek maradnak a rend és az igazságosság fenntartásában, és szövetségüknek köszönhetően képesek lesznek fenntartani azokat, végül, sohasem fogják megszegni a jótékony békét, mivel érdekeik és törekvéseik nem ütköznek."*[32] Ahhoz, hogy a dolgok ilyen rendje megszilárduljon, jó lenne, ha minden ország számára olyan határokat alakítanának ki, amelyeket természet övez, s jó lenne, ha minden államban egyazon nemzet tagjai tömörülnének. *„A megrázkódtatások, amelyeket Európa átélt annyi évszázad folyamán, nagyrészt ennek a természetes egyensúlynak a teljes be nem tartása eredményeiként következtek be."*[33] – vélte. Véleménye szerint azonban nehéz lenne pontosan megmondani, hogy milyen módon és mértékben lehet ezt a célt a jövőben valóra váltani, mert az függ attól, hogy az egyes államok miként követik majd az alkalmazását. Célszerűnek tartotta azonban, hogy amennyiben lehetséges, Novoszilcev folytasson megbeszélést arról, hogy a szövetséghez csatlakozó másodrendű hatalmakat szükséges megerősíteni ahhoz, hogy kibírják az első összeütközést és várják a segítséget, amelyet a védelmező hatalmak és a szövetség más tagjai, amelybe belépnek, nyújtanak. Világos volt számára, hogy a kisállamok létezése nem egyeztethető össze az általa felvázolt céllal, mivel erőtlenségük folytán az önző törekvések áldozatává válhatnak. *„Egyetlen kiút kínálkozik számukra ebből a nehézségből, csatlakozásuk a legerősebb nagyhatalmakhoz, vagy egyesülésük föderatív szövetségben."*[34] – jegyezte le. Úgy ítélte meg, ahhoz, hogy ez megvalósuljon, meg kell kötni Franciaország kezét, s rendet kell tenni Itáliában és a német államokban. Ez utóbbiban a másodrendű hatalmakat ki kell szabadítani Ausztria és Poroszország befolyása alól és létre kell hozni szoros szövetségüket.

A következőkben számba vette az angol–orosz szövetséghez kapcsolható partnereket. Abban biztos volt, Ausztria attól félve, hogy elveszíti Oroszország támogatását és Nagy-Britannia anyagi segítségét, belép a háborúba. Azonban *„Poroszországot nehéz lesz arra rábírni, hogy önként belépjen valamiféle koalícióba Franciaország ellen. (...) El kell döntenünk a kérdést, hogy nem hasznosabb e az számunkra, ha határozott pozíciót vesz fel, azaz velünk vagy ellenünk van,*

[32] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 50. 150.
[33] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 50. 148.
[34] Uo.

minthogy megengedjük neki, hogy semleges maradjon."[35] – írta. Az Oszmán Birodalom esetében azon a véleményen volt, hogy mivel sorsának alakulása befolyással bír majd Európa maradék részére, vele kapcsolatban Oroszország és Nagy-Britannia teljes egyetértésben kell cselekedjen. *„Ha a franciákkal szövetkezik, (...) vagy ha rájuk támadnak, annak eredményeként és következményeként az Ottomán Birodalom létezése Európában lehetetlenné válik, akkor ez esetben mindkét hatalomnak megbeszélést kell folytatni, hogy különböző részeinek sorsát mily módon jobb elrendezni."*[36] Szerinte amíg a Porta őrizni tudja hatalmát Európában, nem érdemes tárgyalni hagyatékának felosztásáról, helyette arra kell törekedni, hogy bevonják a Napóleon ellen szerveződő koalícióba.

I. Sándor felhívta rendkívüli küldötte figyelmét arra, hogy szükséges tisztáznia azt a kérdést is a megbeszélései során, milyen nyereségre számíthat Oroszország a háború befejezése után. Úgy vélte, ha a szövetséghez csatlakozó szomszédos államok, Ausztria, Poroszország, Svédország területekhez jutnak, akkor Oroszországot is hasonló módon kell megjutalmazni, hogy megmutassa népének, mivel kompenzálta elszenvedett anyagi és emberi veszteségeit.[37] Továbbá utasította Novoszilcevet, hogy a tárgyalásai során mindvégig arra helyezze a hangsúlyt, hogy Európa békéje Nagy-Britannia és Oroszország védnöksége alatt valósulhat meg, s a másodrangú hatalmak csatlakozhatnak szövetségükhöz, illetve mindenki, aki békét óhajt. A két védnökhatalomnak meg kell őriznie az európai ügyekre gyakorolt meghatározó befolyását, hogy a béke fennmaradjon.

A cár utasításba adta, hogy Novoszilcev tárgyaljon a tengeri hajózás kérdéséről is, mert az angoloknak *„a tengeri kódexüket néhány pontban meg kell változtatniuk abban a pillanatban, amikor Oroszországgal együtt helyreállítják a rendet és igazságosságot Európában. Néhány visszalépés ebben nem okozna jelentős veszteséget Anglia számára sem a kereskedelmében, sem a tengeri fölényében, ugyanakkor eloszlatná a semleges államok elégedetlenségét és félelmét, s kivívná őszinte kötődésüket a szövetséghez."*[38] Jelezte, hogy nehéz dolga lesz megbízottjának, mivel nem lesz könnyű rávennie az angol kabinetet, hogy változtasson tengeri kódexén. A cár ebben nem is tévedett, s annak ellenére, hogy

[35] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 50. 150.
[36] Uo.
[37] Uo.
[38] Uo.

Novoszilcev kellő óvatossággal kezelte a kérdést, a probléma felvetése majdnem véget vetett a szövetség megkötésének.[39]

I. Sándor a *Titkos utasításában* megfogalmazott speciális orosz célokat az irathoz szeptember 23-án csatolt tizenkét pontba szedett kiegészítéseivel tette világosabbá és egyértelműbbé Novoszilcev számára. A cár a megjegyzései második pontjában egy Ausztriától és Poroszországtól elkülönülő Német Birodalomról vizionált, az ötödik pontjában azt taglalta, hogy *„(...) a Franciaország elleni kontinentális háborút csak akkor lehet elkezdeni, ha Ausztria abban részt vesz. Éppen annak érdekében, hogy hajlandó legyen erre, s kezdjen támadó hadműveletekbe, nyomást kell gyakorolni rá Oroszországnak és Angliának. Ha viszont Ausztria határozottan kitart védekező politikája mellett, s Bonaparte sem provokálja, ebben az esetben más kombinációra van szükség."*[40] A háború befejezése utáni orosz nyereség kérdését érintő hatodik pontban úgy instruálta Novoszilcevet, hogy ne fogalmazzon meg konkrét területi követelést, mivel az függeni fog attól, hogy melyik szomszédos állam és milyen mértékben vesz majd részt a hadműveletekben, tehát *„függ szomszédjaink viselkedésétől és cselekedeteiktől, azt majd akkor döntjük el, az események hatására."*[41] A nyolcadik pontban arról szólt, hogy 110 ezer embert állít hadba a háború kezdetével, és az orosz tartalékos csapatok a birodalom határai mentén fognak állomásozni teljes készenlétben, cselekvésre készen a Török Birodalom és Poroszország ellen, ha arra szükség lenne. I. Sándor kérte, hogy az angolok hajóikkal segítsék az orosz hadsereg szállítását a Fekete- vagy a Balti-tengeren. A kiegészítések kilencedik és tizedik pontja az Oszmán Birodalommal, a tizenegyedik és a tizenkettedik pontja pedig a Poroszországgal kapcsolatos tárgyalásokhoz nyújtott konkrét támpontokat Novoszilcev számára.

I. Sándor világosan megfogalmazta álláspontját az Oszmán Birodalommal kapcsolatos politikáját illetően. Egyrészt azzal a javaslattal állt elő, hogy a megújításra váró orosz–török megállapodáshoz, amelynek titkos cikkelyei a Török Birodalomnak a koalícióhoz történő csatlakozását, illetve a kölcsönös segítségnyújtást irányozták elő arra az esetre, ha a szerződő feleket támadás érné a franciák részéről, Nagy-Britannia is kapcsolódjon, vagy kössön ahhoz

[39] Ragsdale, H. *Proszviscsonnij abszolutizm i vnyejnyaja polityika Rosszii v 1762–1815 godah* // Otyecsesztvennaja isztorija, 2001/3. 19.

[40] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 51. 153.

[41] Uo.

hasonló szerződést a Portával. Emellett az orosz uralkodó azt is tervbe vette, *„ha sikerül megállapodásra jutni Törökországgal arról, hogy néhány garnizont elhelyezzünk a területén, (...) akkor az onnan történő kivonulásunk előtt el kellene érnünk egy vagy két köztársaság – görög és szláv – létrehozását a két hatalom felügyelete alatt, hasonlót a Hét Sziget Köztársaságéhoz.”*[42] I. Sándor a létrejövő görög állam tisztán orosz védnökség alá helyezését, ennek a kérdésnek a felvetését és megvitatását nem tartotta aktuálisnak. Ezért arra utasította Novoszilcevet, amíg nem világos, mi a londoni udvar véleménye erről, jobb hallgatni róla, annál inkább, mert *„az a szisztéma, amit Pitt képviselt a forradalomig ebben a kérdésben, óvatosságra int minket.”*[43] Az uralkodó egy másik projektet is vázolt az Oszmán Birodalommal összefüggésben, amelyben az állt, hogy Oroszország a Portával kötött megállapodás alapján kisebb nyereséggel is megelégszik.

Poroszországgal kapcsolatban hangsúlyozta, szilárd meggyőződése, hogy *„az uralkodóját rá kell bírni, határozza meg pozícióját, mert bekövetkezhet egyik pillanatban, követelhetnénk, engedje át az orosz hadsereget a birtokán, hogy kiűzhessük a franciákat Hannoverből, s ahhoz az kell, hogy a svéd hadsereg támogassa a hadműveleteinket ebben a régióban.”*[44] A cár arra az eshetőségre, ha Poroszország királya úgy döntene, hogy megőrzi semlegességét, konkrét lépéseket irányzott elő.

1804 szeptemberében a londoni angol–orosz szövetségkötés létesítéséről folytatandó tárgyalásokra összeállított diplomáciai csomag tehát három, egymástól szellemiségük és céljaik tekintetében élesen különböző utasítást tartalmazott. Az első a küldetés céljait fogalmazta meg Voroncov és az angolok számára hagyományos formában, a második, a Novoszilcev számára készült titkos utasítás Oroszország sajátos céljait és feltételeit tartalmazta, és kombinálta az európai politikai és területi változásokat egy új világrend megalkotásának tekintetében, a harmadik, a tizenkét kiegészítést tartalmazó szintén titkos utasítás pedig Novoszilcev számára adott útmutatást előre nem látható eshetőségek esetére.[45] Mindhárom utasítás tartalma azt igazolja, hogy Sándor új elemeket és fogalmakat emelt be külpolitikai programjába. Ezek a nemzeti

[42] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 51. 154.
[43] Uo.
[44] Uo.
[45] Schroeder, P. W. *The Transformation of European Politics (1763–1848)*. Clarendon Press, Oxford, 1994. 258.

önrendelkezés, a liberális berendezkedés, természetes határok, ütköző államok, Európa stabilitása és békéje felett őrködő európai együttműködés voltak.

Novoszilcev I. Sándor személyes képviselőjeként 1804. november 16-tól 1805. január 27-ig tartózkodott Londonban. Küldetése során William Pitt-tel, az angol miniszterelnökkel találkozott és vele vitatta meg a létrehozandó angol–orosz szövetség feltételeit, neuralgikus kérdéseit. Megbeszéléseikről alapos és részletes feljegyzést készített az uralkodó számára.[46] Novoszilcev tárgyalásai a cár utasításai alapján tulajdonképpen két szálon futottak. Szó volt a Napóleon felett aratott győzelem utáni területi rendezésről és a felszabadított államok liberális elveken nyugvó reorganizálásáról Európában, valamint egy olyan nagyhatalmi szövetség/szervezet létrehozásáról, amely a béke fenntartása felett őrködne.

Novoszilcev Pittel folytatott megbeszélésének feljegyzéséből kiviláglik, hogy az angol kabinet a tárgyalásai során mindennél jobban a gazdasági érdekeit tartotta szem előtt. Miután a legnagyobb kereskedelmi flottával rendelkezett, a kereskedelmi útvonalainak biztosítása volt legfontosabb célja. A harmadik koalíció előkészítése során fény derült arra is, ami feszültséget szült a két hatalom között, hogy az európai problémák lényegét különbözőképpen látják, s London az európai erőegyensúly elvét másképpen értelmezi, mint Szentpétervár. Mindketten meg akarták gyengíteni Franciaországot, de Nagy-Britannia jobban, mert tartott annak kontinentális hatalmától. Oroszország viszont ellensúlyt látott benne Nagy-Britanniával szemben, így kevésbé kívánta a gyengülését. Pitt az európai instabil helyzet legfőbb okát Közép-Európa gyengeségében látta, ami a franciákat a hatalmi befolyás megszerzésére késztette. Úgy vélte, egy erős Közép-Európa nemcsak a francia nyomást tudná visszaszorítani, de ugyanolyan ellenállónak bizonyulna majd az orosz terjeszkedéssel szemben is.[47] Az angol kabinet emiatt kívánta bevonni Ausztriát és Poroszországot a koalícióba, és nagylelkűen kompenzálta volna mindkét államot az erőfeszítéseiért. Oroszország nem akart erős német államokat a határai közelében.[48]

[46] VPR. Szer. I. t. 2. Dok. 79. *Zapisz beszedi N. N. Novoszilceva sz premier-minyisztrom Velikobritanyii Pittom 13 (25) gyekabrja 1804 g.* 219–246.

[47] William Pitt álláspontjához lásd részletesen: Kissinger, 66–67.; Schrek Katalin *Az angol–orosz szövetségkötés diplomáciai háttere (1804–1805).* In *Európa perifériáján.* MOSZT könyvek 8. PTE TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015. 55–56.

[48] Orlik, 49–50.

A tengeri hajózás jogi normáiban, a Földközi-tenger keleti medencéjének kérdésében, valamint a Nápolyi Királyság ügyének rendezésében egyetértésre jutottak Londonban. A Nápolyi Királyság függetlenségének kérdése mind a két fél érdekében állt. Nem Hannovernek és a Balti-tenger térségének, hanem Közel-Keletnek a problémája került a figyelem középpontjába a londoni tárgyalások során. Az angol kabinetet nyugtalanította egy esetleges francia partraszállás lehetősége Albániában vagy Moreában. A Hanza városok és a Baltikum így kisebb jelentőséggel bírtak. Megvitatták Málta ügyét is. Az angol kabinet magára vállalta a koalíció pénzelését, ami nélkül egyébként a kontinens társuló államai nehéz helyzetbe kerültek volna a Napóleon elleni küzdelmükben.

Az orosz diplomácia Novoszilcev rendkívüli misszióját sikeresnek ítélte annak ellenére, hogy a tárgyalások végeztével szövetségi szerződés aláírására nem került sor Londonban. A további egyeztetések angol és orosz diplomaták részvételével Szentpétervárón folytatódtak 1805 februárjától. A szövetségkötés konkrét feltételeinek kimunkálásával három hónap múlva végeztek.[49] A felszínre kerülő nézetkülönbségek ellenére végül kompromisszumra jutottak, és a megállapodást, amely az *Angol–orosz szövetségi konvenció a béke helyreállításának módjáról Európában*[50] címet viselte, 1805. április 11-én aláírták.

1805 nyarán Ausztria, Svédország és a Nápolyi Királyság is csatlakozott a szövetséghez. Poroszország viszont kihátrált azzal, hogy tartja magát az 1795-ös bázeli békében foglaltakhoz, és számára előnyös a semleges politika Franciaország irányában.

Az angol–orosz szövetség, amely a harmadik koalíció alapját adta, több okból, szempontból is fontos állomásnak számít az adott időszak orosz külpolitikájában. Egyértelművé vált, hogy az Orosz Birodalom az európai eseményekből nem maradhat ki, az izolációs politika folytatása önelszigetelést hozna, amit egy ilyen katonai potenciállal rendelkező nagyhatalom nem engedhet meg magának. Továbbá világossá vált az is, hogy az orosz érdekeket sértő francia terjeszkedést az orosz kormány a diplomácia eszközeivel feltartóztatni nem tudja. Mindezt figyelembe véve a bekövetkezett európai változások hatására 1804-ben Szentpétervár már a fegyveres együttműködés lehetőségével

[49] Nyikolaj Mihajlovics, 49.

[50] A megállapodás teljes szövege in VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 117. *Anglo–russzkaja szojuznaja konvenciaja o merah k usztanovlenyiju mira v Jevrope 30 marta (11 aprelja) 1805 g.* 355–377.

számolt és arra vállalkozott, hogy erős nagyhatalmi szövetséget kovácsol össze Napóleon ellen.[51]

A harmadik koalíció megszervezése háborút jelentett Oroszország számára. I. Sándor 1804-ben a londoni nagykövetéhez, Voroncovhoz küldött levelében háborúba lépésének erkölcsi igazolását is megfogalmazta. Azt hangsúlyozta, ha Oroszország átlépi a határt és beavatkozik Európa ügyeibe, akkor azt a dolgok olyan rendjének helyreállítása érdekében teszi meg, amely jólétet teremt az emberiség számára, és garantálja a tartós békét Európában.[52]

A harmadik koalíció háborúja azonban kudarccal végződött. 1805-ben I. Sándor nem tudta valóra váltani tervét, nem sikerült megvalósítania Európa jövőjéről, az európai összefogásról és nagyhatalmi együttműködésről utasításaiban körvonalazott elképzelését.

[51] Schroeder, 257–262.
[52] VPR, Szer. I. t. 2. Dok. 49. 135.; Ragsdale, 18.

Bodor Mária[1]

AZ OROSZ BIRODALOM DÉL-ITÁLIÁT ÉRINTŐ POLITIKÁJA A BÉCSI KONGRESSZUSON (1814–1815)

Tanulmányomban orosz külügyi források segítségével azt kívánom megvilágítani, hogy az 1807. évi tilsiti szerződések aláírását megelőző időszakban a földközi-tengeri ügyekben aktivitást mutató Orosz Birodalom milyen pozíciót foglalt el a Nápolyi és a Szicíliai Királysággal kapcsolatban a Napóleon bukása után Európa további sorsának meghatározására törekedő bécsi kongresszuson.

Előzmények

A harmadik koalíció szétesése után Napóleon a pozsonyi béke aláírásának napján (1805. december 26.) utasítást adott a Nápolyi Királyság elfoglalására. IV. (Bourbon) Ferdinánd és udvara angol segítséggel Szicíliára menekült, a szárazföldi részen Napóleon 1806. március 30-i dekrétuma alapján Joseph Bonaparte lett a király. Az Orosz Birodalom az 1807. június 25 (július 7) -én

[1] Dr. Bodor Mária történész, PhD, Zempléni Múzeum.

Franciaországgal aláírt tilsiti békeszerződésben elismerte Josephet Nápoly királyának, a különálló cikkelyben Szicília uralkodójának is, amint Bourbon Ferdinánd megfelelő kárpótlást kap a sziget elvesztéséért.[2] Az angol hadiflotta segítségével Szicília Ferdinánd kezében maradt és az 1808-ban történt orosz–szicíliai diplomáciai szakítást I. Sándor orosz cár (1801–1825) a körülmények szükségességével indokolta, nem nehezményezte a történteket.[3] Joseph, majd a spanyol királlyá történt kinevezése után a helyére lépő Joachim Murat nápolyi királlyal az orosz kabinet távolságtartó, mérsékelt viszonyt ápolt. Murat a figyelem számos jelét mutatta az udvarában szolgáló A. A. Bibikov orosz követnek, annak ellenére, hogy az nem rejtette el Franciaország elleni érzéseit.[4]

Murat nápolyi királlyá történt kinevezése (1808. július 15.) után kapcsolata Napoleonnal megromlott. Különösen amikor a király megszegte Napóleon parancsát és az oroszországi hadjárat után nem tartotta meg Vilnát, majd betegségére hivatkozva otthagyta posztját és visszatért a Nápolyba.[5] Ezt követően megbízottat küldött Bécsbe és tárgyalásokat folytatott az átállásról, de William Bentinck, a földközi-tengeri angol hajóraj diplomáciai jogkörrel is felruházott parancsnoka kinyilvánította, hogy érvényesnek tekinti Ferdinánd jogait a nápolyi trónra és dél-itáliai kikötők átengedését követelte Murat-tól.[6]

A francia hadsereg visszavonulása és az orosz–porosz hadsereg nyugati előrenyomulása miatt Ausztriának meg kellett határoznia, melyik oldalra kíván állni a konfliktusban. Metternich kancellár G. O. Stackelberg bécsi orosz követtel folytatott tárgyalásai során érintette a nápolyi király személyének kérdését, de Stackelberg kitért az elől, hogy meghatározza I. Sándor vélemé-

[2] Szász Erzsébet (szerk.): A tilsiti béke (1807. július 7.). Documenta Historica 2. A JATE Történész Diákkör kiadványa, Szeged, 1992. 4–10.

[3] Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkovo minyisztyersztva inosztrannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 4. Ijul 1807 g.–mart 1809 g. Izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1965. (A továbbiakban VPR I/4.) Dok. 113. 262.; VPR I/4. Dok. 91. 218.

[4] Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkovo minyisztyersztva inosztrannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 5. Aprel 1809 g.–janvar 1811 g. Izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1967. Prim. 181. 681.

[5] Atteridge, A. Hilliard: Joachim Murat, marshal of France and King of Naples. Methuen & Co. Ltd., London, 1911. 243–245.; Adams, Michael: Napoleon and Russia. Hambledon Continuum, London, 2006. 417.

[6] Lefebvre, Georges: Napóleon. Gondolat, Budapest, 1975. 567, 644.

nyét a kérdésben.[7] Az orosz diplomácia arra az álláspontra helyezkedett, hogy Dél-Európa rendezésében leginkább Ausztria érdekelt, és nem szándékozott semmire sem vállalkozni az osztrák féllel történt előzetes egyeztetés nélkül.[8] Az orosz kabinet azért engedte át Ausztria rendelkezésébe Dél-Itáliát, mert a Napóleon feletti végső győzelem eléréséhez I. Sándor elkerülhetetlennek tartotta Ausztria bevonását a háborúba.

A Napóleonnal folytatott eredménytelen tárgyalások után a bécsi kabinet 1813. augusztus 10-én bejelentette, hogy Ausztria a szövetségesek oldalán belép a háborúba és ezzel új hadszíntér nyílt meg Itáliában. Murat ismét titkos tárgyalásokba kezdett Béccsel és 1814. január 11-én olyan szerződést kötöttek, melyben a király vállalta hadereje szövetségesek rendelkezésére bocsátását, Ausztria pedig biztosította Murat-nak és utódjainak a nápolyi trónt, de a szicíliai igényeiről le kellett mondania.[9] A Nápolyi Királyság és Nagy-Britannia között 1814. február 3-án megkötött konvenció lezárta a két állam közötti hadműveleteket.[10] Szerződéstervezet készült az Orosz Birodalom és a Nápolyi Királyság közötti szövetség létesítésére, melynek titkos cikkelye kötelezte a cárt, hogy közvetítést vállal Murat és Ferdinánd közötti kapcsolatok rendezésében.[11] I. Sándor elutasította a szerződés aláírását, helyette 1814 márciusában A. D. Balasov altábornagyot küldte Nápolyba, hogy saját követén keresztül ismerje meg a dél-itáliai ügyeket.[12] Orosz–nápolyi szövetség megkötésére nem került sor, mert Napóleon lemondása (1814. április 6.) után az orosz kabinet utasította Balasovot, hogy szüntesse be a szerződésről folytatott tárgyalásait Murat-val. Az altábornagy helyére Nápolyba érkező F. V. Tyll van Seroskerkent 1814 októberében az orosz kabinet visszahívta, de a diplomáciai kapcsolatok formális megszakítását igyekezett elkerülni Oroszország.[13]

A Szicíliai Királysággal kapcsolatban I. Sándor a kormányformának szentelt figyelmet, támogatta, hogy IV. Ferdinánd reformokat vezessen be király-

[7] Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkovo minyisztyersztva inosztrannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 7. Janvar 1813 g.–maj 1814 g. Izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1970. (A továbbiakban VPR I/7.) Dok. 30. 82–83.

[8] VPR I/7. Dok. 50. 122.

[9] Ferrero, Guglielmo: Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 67–68.

[10] VPR I/7. Prim. 318. 788.

[11] VPR I/7. Prim. 319. 788.

[12] VPR I/7. Dok. 239. 610.

[13] VPR I/7. Prim. 320. 788.

ságába,[14] de a szárazföldi területek visszajuttatásának megvitatása elől kitért. A kérdést a bécsi kongresszuson, a többi nagyhatalommal együtt kívánta rendezni, akiknek megvolt a saját elképzelésük Dél-Itáliát érintően.

Az Orosz Birodalom politikája Dél-Itáliával kapcsolatban Napóleon visszatéréséig

A bécsi kongresszus 1814 szeptemberében ült össze azzal a céllal, hogy a napóleoni háborúk után rendezze Európa jövőbeli sorsát. A tanácskozáson az Oszmán Birodalom kivételével valamennyi európai állam képviseltette magát. A fő cél az volt, hogy megakadályozzák a Franciaország oldaláról történő agresszió lehetséges megismétlődését, kielégítsék saját területi igényeiket és lehetőség szerint minimalizálják a francia forradalom következményeit.[15] A kongresszus nem egyszerű békeszerződés aláírására törekedett, hanem a területrendezés mellett elveket fogalmazott meg. A korábbi uralkodók törvényes jogainak helyreállítását, azaz a legitimizmus elvét, a kongresszus minden résztvevője támogatta. A területi rendezések kérdéseiben a nagyhatalmak nem voltak azonos álláspontón, Dél-Itália jövője szintén megosztotta a résztvevőket.

Nagy-Britannia számára a nápolyi–szicíliai kérdés legkedvezőbb rendezése a meglévő helyzet rögzítése volt: IV. Ferdinánd a továbbiakban is angol segítséggel birtokolja Szicíliát, a Bourbonoknak pedig ne legyen semmilyen befolyása a Nápolyi Királyságra.[16]

A bécsi kabinet itáliai törekvései arra irányultak, hogy a félsziget feletti osztrák uralom Milánón, Velencén, Modenán, Parmán, Firenzén és Nápolyon keresztül valósuljon meg, és lehetőség szerint Itália ne kerüljön túlzott francia befolyás alá. A félsziget több mint felére igényt tartott, a többi területet pedig kisebb államokra kívánta osztani.[17] Az osztrák oldal igyekezett elkerülni,

[14] Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkovo minyisztyersztva inosztrannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 8. Maj 1814 g.–nojabr 1815 g. Izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1972. (A továbbiakban VPR I/8.) Dok. 16. 33–34.

[15] Markov, L. V.: Rosszija i Szvjascsennij szojuz. // Novaja i novejsaja isztorija. 1989/1. 63–76. 65–66.

[16] Debidour, Antonin: Gyiplomatyicseszkaja isztorija Jevropi. Ot Venszkoj do Berlinszkovo kongressza (1814–1878). Tom I. Szvjascsennij szojuz. Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo inosztrannoj lityeraturi. Moszkva, 1947. 67–69.; Ferrero: I. m. 156, 158–159, 193.

[17] Debidour: I. m. 48–49., 62.

hogy az itáliai kérdéseket a kongresszus megvitassa. 1814 októberében felmerült egy Itáliai Bizottság felállításának gondolata, de Metternich elzárkózott a kérdés ilyen formában történő rendezése elől.[18] Az osztrák kancellár annak a híve volt, hogy Nápoly Murat kezében maradjon, és arra hivatkozott, hogy a király lemondott a Napóleon iránti hűségéről és támogatta a koalíciót, illetve Ausztria és Nagy-Britannia a királysággal kötött szerződésben gyakorlatilag elismerték őt Nápoly uralkodójának.

XVIII. Lajos francia király a legitimizmus elvének védelmében erőteljesen támogatta a Bourbon-házhoz rokoni szálakkal kötődő uralkodókat és instrukcióiban előírta Talleyrand francia külügyminiszternek, hogy akadályozza meg a túlzott osztrák befolyás kialakulását Itáliában. A Savoyai és a nápolyi Bourbon-házak osztrákokkal szembeni támogatása volt a feladata és ragaszkodnia kellett ahhoz, hogy a nápolyi trónon Murat helyére visszakerüljön IV. Ferdinánd.[19] Szintén a legitimizmus elvére hivatkozva tiltakozott Talleyrand az ellen, hogy Murat képviselői részt vegyenek a kongresszuson. XVIII. Lajos szerint Murat Napóleon-szimpátiája veszélyezteti az elért nyugalmat és a franciaországi restauráció biztonságát.

A nagyhatalmak mellett az itáliai államoknak is megvolt a félszigetre vonatkozó saját elképzelésük. A VII. Pius pápát Bécsben képviselő Ercole Consalvi bíboros igyekezett elérni, hogy Murat elhagyja az általa elfoglalt pápai tartomány területét.[20] A nápolyi uralkodó Ottavio Mormilet, Campochiaro hercegét és Gennaro Spinellit, Cariati hercegét küldte teljhatalmú megbízottként Bécsbe, a Szicíliai Királyságot Ruffo bíboros és Antonio Maresca, Serra Capriola hercege képviselte. A tetterős nápolyi királynő, IV. Ferdinánd felesége, Mária Karolina William Bentinck lorddal történt konfrontációi után kénytelen volt elhagyni Szicíliát és Bécsbe indult. Tervezte felszólalását a bécsi kongresszuson, de erre már 1814. szeptember 8-án bekövetkezett halála miatt nem került sor.[21] Személyével a Nápolyi-Szicíliai Királyság teljes helyreállításának pártfogója hunyt el.

[18] Ferrero: I. m. 188–189, 193.

[19] Debidour: I. m. 54–56.; Zamoyski, Adam: Napóleon bukása és a bécsi kongresszus (1814–1815). Park Könyvkiadó, Budapest, 2015. 277.

[20] Zamoyski: I. m. 263–264., 287.

[21] https://napolihistory.com/2016/04/17/maria-carolina-una-tedesca-a-napoli/ [letöltés időpontja: 2017. 07. 10.]; Niederhauser Emil–Kamenszkij, Alexandr: Mária Terézia–Nagy Katalin. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 112.

A bécsi kongresszuson az Orosz Birodalom számára a legfontosabb feladat a lengyel–szász kérdés megoldása volt, mellyel összekapcsolta Európa politikai átalakításának problémáit. Mivel I. Frigyes Ágost szász király végig kitartott Napóleon mellett, a Szász Királyságot a porosz és orosz oldal Poroszország kezébe kívánta juttatni, a Varsói Hercegségre pedig Oroszország formált igényt. Az Itáliával kapcsolatos orosz törekvések arra irányultak, hogy Franciaország Ausztria ellensúlyaként legyen jelen a félszigeten.

K. V. Nesselrode orosz külügyminiszter 1815. január 20 (február 1) -án Bécsben I. Sándor részére összeállított feljegyzésében a Varsói Hercegség és Poroszország ügyét ítélte a legfontosabbnak, minden más kérdést másodlagos fontosságúnak értékelt, utóbbiak nagy része az itáliai helyzetet érintette.[22] Az orosz diplomata szerint *„az itáliai ügyekben valódi nehézségeket mutat, nyilvánvalóan, a Nápolyról szóló kérdés. A bécsi udvar eddig minden erejét megfeszítette ahhoz, hogy elhalassza annak megvitatását, és szinte teljes biztonsággal azt lehet mondani, hogy általában igyekszik elkerülni ennek az ügynek az áttekintését a kongresszuson."*[23] Nesselrode szerint fontos lesz a későbbiekben, hogy a korábbi nápolyi dinasztia helyreállítása mellett kiálló Franciaország és Spanyolország milyen álláspontra fognak helyezkedni, mindemellett a kérdésben I. Sándor pozícióját döntő jelentőségűnek ítélte.[24] Nesselrode emlékeztetett az 1805. augusztus 29 (szeptember 10) -én aláírt orosz–nápolyi konvencióra[25], amelyben Oroszország Napóleon Nápolyi Királyságra történő támadása esetén katonai segítséget ígért IV. Ferdinánd nápolyi királynak. Stratégiai szempontból a Nápolyi-Szicíliai Királyság Napóleon számára is kiemelt jelentőséggel bírt, ezért francia nyomásra 1805. szeptember 21-én francia–nápolyi semlegességi szerződést írtak alá.[26] Ferdinánd ratifikálta a szerződést, de még aznap kinyilvánította D. P. Tatyiscsev Nápolyban szolgáló orosz követnek, hogy továbbra is érvényesnek tartja az Orosz Birodalommal kötött konvenciót.[27] Erre tekintettel került sor a harmadik koalíció keretén belül 1805 novemberében angol és orosz

[22] VPR I/8. Dok. 74. 182–183.

[23] In VPR I/8. Dok. 74. 183.

[24] VPR I/8. Dok. 74. 183.

[25] Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkovo minyisztyersztva inosztrannih gyel. Szerija pervaja 1801–1815 gg. Tom 2. Aprel 1804 g.–gyekabr 1805 g. Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1961. (A továbbiakban VPR I/2.) Dok. 179. 570–577.

[26] VPR I/2. Prim. 294. 694.

[27] VPR I/2. Dok. 186. 597–598.

csapatok dél-itáliai partraszállására, de az austerlitzi csatavesztés (1805. december 2.) miatt I. Sándor Oroszországba rendelte az Itáliában lévő erőket.[28] A harmadik koalíció szétesése után Napóleon a nápolyi Bourbonok kettős politikája miatti felháborodásában utasítást adott a Nápolyi Királyság elfoglalására. Ezért Nesselrode megfogalmazása szerint Oroszország számára *„erkölcsi kötelesség"* Bourbon Ferdinánd támogatása.[29]

Hasonló gondolatokat tartalmazott az orosz meghatalmazottak számára készített 1815. január 28 (február 9) -i diplomáciai feljegyzés.[30] A nápolyi király személyének kijelölésével kapcsolatosan az orosz diplomácia mindeddig óvatosságot mutatott, azonban ez a dokumentum már határozottan fogalmazott erről a kérdésről. *„Murat meghagyása kárt okoz a Bourbonok ügyének, káros Franciaország érdekei, Itália nyugalma (...) számára is."*[31] Ferdinánd király visszatérését Nápoly trónjára a nagyhatalmak együttműködésével olyan eseménynek nevezte, amely megerősíti a legitimizmus elvét és XVIII. Lajos hatalmát. A Nápolyi Királyság jövőbeli államformáját illetően a cári diplomácia továbbra is ragaszkodott annak alkotmányos formában történő átalakításához, amelytől a francia–nápolyi kapcsolatok szorosabbá válását is várta.[32]

Az orosz és porosz igények ellensúlyozására kialakult angol–osztrák együttműködéshez a francia külügyminiszter is csatlakozott és 1815. január 3-án Castlereagh, Metternich és Talleyrand titkos szövetségesi szerződést írt alá. Ebben Nagy-Britannia, Ausztria és a Francia Királyság megállapodtak abban, hogy ha a három szerződő állam bármelyikét támadás éri vagy azzal fenyegetik, a másik két hatalom azonnal a segítségére siet egyenként 150.000 fős hadsereggel. A dokumentum szigorúan titkos volt, de hamarosan ismertté vált Bécsben és I. Sándor is értesült róla.[33]

Az 1815. január 3-i szerződés aláírása után Franciaország még állhatatosabban követelte Murat eltávolítását. Talleyrand dokumentumokkal bizonyította, hogy Murat 1814-ben kettős játékot űzött, mivel a koalícióhoz csatlako-

[28] VPR I/2. Dok. 208. 652.
[29] VPR I/8. Dok. 74. 183.
[30] VPR I/8. Dok. 76. 185–190.
[31] In VPR I/8. Dok. 76. 190.
[32] VPR I/8. Dok. 76. 190.
[33] VPR I/8. Prim. 81. 634.; Ormos Mária–Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 28.; Zamoyski: I. m. 402, 411.; Ferrero: I. m. 246–262.

zása után is tárgyalásokat folytatott Napóleonnal és továbbra is kapcsolatot tart fenn vele.[34] A nápolyi kérdés megoldására Franciaország javasolta, hogy amennyiben IV. Ferdinánd uralma mégsem lesz helyreállítva a királyság szárazföldi területein, akkor kompenzációként kapja meg a Jón-szigeteket. I. Sándor egyre inkább arra törekedett, hogy megteremtse az osztrák befolyás itáliai ellensúlyát és emiatt támogatta Franciaország tekintélyének növelését.

Az 1815. január 3-i titkos szövetség megkötése után a bécsi udvar egyre kevésbé kívánt konfliktusba bonyolódni Párizzsal Murat érdekeinek védelmében és fokozatosan eltávolodott a nápolyi királytól. Februárban Metternich francia nyomásra titokban beleegyezett, hogy a kongresszus befejezése után segít Murat eltávolításában. 1815 márciusában Ausztria 50.000 katonát helyezett el a Pó folyónál, és ez a mozgósítás nyugtalanította Murat-t, de az osztrák udvar nyíltan nem lépett fel Murat ellen.[35]

Oroszország Dél-Itália politikája Napóleon visszatérése után

Napóleon Elbáról történt szökése után az első párizsi békeszerződést aláíró államok 1815. március 13-i deklarációjukban Napóleont törvényen kívülinek nyilvánították és kifejezték, hogy minden erőfeszítést megtesznek azért, hogy a béke ne inogjon meg Európában.[36] 1815. március 18-án Nagy-Britannia, Oroszország, Poroszország és Ausztria meghatalmazottjainak ülésén döntés született az 1814. március 1-jei chaumonti szerződés szövetségesi kapcsolatainak megújításáról és bővítéséről. Az így létrejött hetedik koalícióhoz hamarosan csatlakozott Franciaország, Spanyolország, Bajorország, Württemberg, Portugália, a Szárd-Királyság, Hannover, Svájc, Hollandia, Dánia és több német állam.[37] A cár 1815. június 7-én javasolta a 20.000 katona kivonását Nápolyból és összekötő láncszemként felhasználásukat a felső-rajnai és az itáliai hadseregek között.[38]

[34] Debidour: I. m. 70.

[35] Debidour: I. m. 70–71.; Ferrero: I. m. 273.; Schroeder, Paul W.: The Transformation of European Politics, 1763-1848. Clarendon Press, Oxford, 1994. 568–569.

[36] VPR I/8. Ann. 223.

[37] VPR I/8. Prim. 127. 651–652.

[38] VPR I/8. Prim. 195. 679.

Napóleon visszatérése felgyorsította a bécsi kongresszus munkáját. Az elkészült szerződéseket Friedrich von Gentz foglalta össze egyetlen záródokumentummá, és 1815. június 9-én az *Acte Final* aláírásával befejeződött a kongresszus. A Lengyelországot érintő rendelkezéseknek megfelelően az állam nagy része Varsóval együtt Oroszországé lett, és megtarthatta a korábban meghódított Finnországot és Besszarábiát. A poroszokhoz került Szászország kétötöde és a svéd Pomeránia egy része.[39]

Napóleon szökése után Itália nagyobb figyelmet követelt meg a nagyhatalmaktól. Nesselrode 1815. március 6 (18) -i instrukciójában Tyll van Seroskerkent Rómába küldte, hogy a váratlanul kialakult helyzetet nyomon kövesse a félszigeten. A követ legfontosabb feladatául azt jelölte meg, hogy *„gyűjtse össze a legpontosabb híreket arról a benyomásról, melyet Itália népeire tett Bonaparte szökése, és ennek az eseménynek az illetékes kormányok pozíciójára gyakorolt hatásáról."*[40] Seroskerkennek biztosítania kellett a pápát – egyelőre csak szóban, mivel a kongresszus még nem hozott végleges döntést az ügyben –, hogy Oroszország támogatni fogja a Bourbon dinasztia uralmának helyreállítását Nápoly trónján. Nesselrode előírta, ha Napóleon szökése Itáliát újra hadszíntérré tenné, a követ utazzon az osztrák hadsereg főhadiszállására és folyamatosan jelentsen a hadműveletekről az orosz kabinetnek.[41] Murat a Napóleon szökéséről érkező első hírek idején felajánlotta szolgálatait a szövetségeseknek és Castlereagh felhatalmazást adott Wellingtonnak, hogy *„kössön szövetséget a nápolyi királlyal, ha megítélése szerint jóhiszeműen cselekszik",*[42] de Murat hamarosan meggondolta magát.

Napóleon szökése után azt tanácsolta Murat-nak, hogy ne kockáztasson és a további utasítások megérkezéséig korlátozza tevékenységét csak az osztrák hadsereg várható előrenyomulásának feltartóztatására. Murat azonban, értesülve Napóleon sikereiről, alkalmasnak látta az időt arra, hogy uralmát kiterjessze egész Itáliára. E megfontolásból 1815. március 30-án kiadott proklamációjában fegyverbe hívta az itáliaiakat, majd hadüzenet kihirdetése nélkül Lombardia határáig vezette a hadseregét. Ellenállás nélkül haladt északra, eljutott a Pápai Állam osztrák hadsereg által megszállt részébe. Az osztrák

[39] Ormos–Majoros: I. m. 28.
[40] In VPR I/8. Dok. 95. 228.
[41] Uo.
[42] Zamoyski: I. m. 475.

csapatok a sikertelen harcok után feladták hadállásaikat, április 2-án a nápolyi hadsereg bevonult Bolognába. Murat mindezek ellenére sem akart végképp elköteleződni Napóleon oldalán. Megbízottai április 8-án Bécsben kijelentették, hogy a nápolyi király hű marad Ausztriával kötött szövetségéhez, a hadsereg tevékenységét pedig a közép- és dél-itáliai részek biztonságának megőrzésével magyarázták. Ekkorra azonban Bécs a háború mellett döntött. I. Ferenc 1815. április 7-én kiadott császári pátensével Itália tudtára hozta, hogy a félszigeten magának tulajdonítja a fő hatalmat. A bécsi kabinet április 8-án 50.000 fős hadsereget indított el a Nápolyi Királyság ellen. Április 10-én Metternich hadüzenettel válaszolt a nápolyi megbízottaknak.[43] Bentinck angol–szicíliai expedíciót készített elő Nápoly ellen és kinyilvánította, hogy a brit kormány együttműködik Ausztriával Murat trónfosztásában.[44] Murat erőit az osztrákok különösebb erőfeszítés nélkül győzték le Tolentinónál (május 3.), a király a május 20-án aláírt casalanzai szerződésben lemondott koronájáról, május 23-án az osztrák hadsereg bevonult Nápolyba.[45]

Murat – akit a szövetségesek Napóleonhoz hasonlóan törvényen kívülivé nyilvánítottak – hajón menekült Franciaországba, hogy csatlakozzon Napóleonhoz, de ő nem tartott igényt szolgálataira.[46] A waterloo-i csata (1815. június 18.) után Murat Korzikára menekült és hadsereget próbált gyűjteni Nápoly visszafoglalására. Mindössze ezer embert tudott mozgósítani és velük 1815. szeptember 28-án kihajózott Ajaccióból. Pizzoban szálltak partra október 8-án, a város lakosai elfogták, börtönbe vetették és értesítették az eseményekről Ferdinánd királyt. Joachim Murat-t október 13-án Pizzoban kivégző osztag elé állították és agyonlőtték.[47]

1815. április 29-én a Habsburg Birodalom előzetes konvenciót írt alá a Szicíliai Királysággal a két állam közötti szövetségről. A dokumentumban a szer-

[43] Debidour: I. m. 77.; Ferrero: I. m. 284–285.

[44] Atteridge: I. m. 280–282.

[45] Ferrero: I. m. 285.; Kossuth Lajos iratai IV. Történelmi tanulmány. Politikai előzmények a magyar emigráczió olaszországi viszonyához. Sajtó alá rendezte: Helfy Ignácz. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1894. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-iv-2735/tortenelmi-tanulmany-politikai-elozmenyek-a-magyar-emigraczio-olaszorszagi-viszonyahoz-273A/hetedik-fejezet-a-turini-cabinet-politikaja-2AF0/csatolmanyok-a-vii-fejezethez-2B99/2-hasonlosagok-szicziliianak-a-bourbonok-s-magyarorszagnak-a-habsburgok-uralkodasa-alatti-tortenelmeben-2BAB/ [letöltés időpontja 2018. 04. 22.]

[46] Zamoyski: I. m. 475.; Stacton, David: A Bonaparték. Gondolat, Budapest, 1975. 201–202.

[47] Atteridge: I. m. 284–294.; Stacton: I. m. 203.

ződő felek megállapodtak a Murat hadserege elleni közös hadműveletekről, Nápoly IV. Ferdinánd királyhoz történő visszajuttatásáról, Ferdinánd pedig kötelezte magát, hogy a nápolyi polgároknak garantálja személyük és vagyonuk sérthetetlenséget.[48] Az orosz kabinet értesülései szerint az előzetes konvencióban a két udvar arról állapodott meg, hogy Ferdinánd király a területre fenntartott jogainak elismeréséért cserében az I. Sándor által már többször is szorgalmazott liberális rendszert fog bevezetni a Nápolyi Királyságban.[49] A kormányforma változását érintő orosz javaslatok azonban nem hullottak termékeny talajra, 1815. június 12-én IV. Ferdinánd olyan szerződést kötött a bécsi udvarral, melyben kötelezte magát, hogy Ausztria rendelkezésére bocsát 25.000 fős hadsereget és nem ad alkotmányt állampolgárainak Bécs előzetes jóváhagyása nélkül.[50] Ily módon ugyan a Bourbon-dinasztia kezébe jutott újra a Nápolyi Királyság, de Metternichnek sikerült elérnie, hogy osztrák befolyás alá kerüljön.

A bécsi kongresszuson folytatott Dél-Itáliát érintő orosz diplomáciáról megállapítható, hogy a nemzetközi küzdőtér változásait figyelembe véve lemondott az aktív politikáról. Az Orosz Birodalom a kongresszuson saját érdekeit tartotta szem előtt, a Nápolyi és Szicíliai Királyság ügyében kivárásra helyezkedett. 1815 elejétől a legitimizmus elvének és a franciaországi restauráció megerősítése védelme érdekében támogatta IV. Ferdinánd uralmának helyreállítását a királyság korábban elvesztett területein, de annak híve volt, hogy Nápolyban megtörténjen a kormányzás alkotmányos átalakítása, mert ebben az európai nyugalom megőrzésének biztosítását látta.

[48] VPR I/8. Prim. 165. 671.
[49] VPR I/8. Dok. 144. 319.
[50] Debidour: I. m. 77.; Schroeder: I. m. 569.

Bolgár Dániel[1]

ORTODOX ÉS STATUS QUO ZSIDÓK EGY KISVÁROSI GIMNÁZIUMBAN

(Gyöngyös, 1933–1944)

ORTHODOX AND STATUS QUO JEWISH HIGH SCHOOL STUDENTS IN A TOWN IN HUNGARY

(Gyöngyös, 1933–1944)

Absztrakt

Az emancipáció (1867) után megszűnt a magyarországi zsidóság vallási egysége. Egyetértés van arról, hogy a reformra nyitott zsidók sikeresebb lehettek világi iskolázottság tekintetében, mint a hagyományhoz ragaszkodók. Ennek a feltételezésnek az igazolása nehéz feladat, mert sem az iskolai nyilvántartások, sem a statisztikák nem különböztették meg a zsidó tanulókat aszerint, melyik irányzathoz tartozott a hitközségük. Néhány iskolában azonban az igazgatók a nyilvántartásokat nem előírásosan vezették. Ezek egyike volt a gyöngyösi gimnázium is, ahol az értesítők tizenegy éven át jelezték, hogy melyik zsidó ta-

[1] Bolgár Dániel az ELTE BTK Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszékének adjunktusa.

nuló tartozott a helyben az újítókat tömörítő, többségi status quo, melyik a kisebbségi ortodox hitközséghez. Az adatok ellentmondanak a sztereotípiáknak. Gyöngyösön az ortodox zsidók iskolázási esélye sokkal nagyobb volt, mint a keresztényeké és talán még a status quo zsidókét is meghaladta. Az ortodoxok tanulmányi eredménye pedig mind a nem zsidókénál, mind a többi zsidóénál sokkal jobb volt.

Kulcsszavak: zsidó, ortodox, status quo ante, oktatás, egyenlőtlenség

Abstract

The religious unity of the Hungarian Jewry ceased to exist after the emancipation (1867). There is consensus that the reform-oriented Jews might have been more successful in terms of secular education than those Jews who insisted on tradition. To prove this assumption is a difficult issue since neither regular school registers nor statistics distinguished the Jewish students according to the affiliation of their kehillah. Nevertheless, in some schools the principals did not keep the records in accordance with the regulations. One of these schools was the high school in Gyöngyös, where the yearbooks indicated for eleven years which Jewish students were members of the majority reform-oriented (status quo) kehillah and who belonged to the minority traditionalist (orthodox) community. The data contradict the stereotypes. Jn Gyöngyös the orthodox Jews had a much better chance to attend high school than the local Gentiles and maybe even better than status quo Jews. Moreover the orthodox Jews had better grades than the Gentiles and other Jews as well.

Keywords: Jew, orthodox, status quo ante, education, inequality

✶✶✶

Ismert, hogy a magyarországi zsidók az egyenjogúsításuk és a holokauszt közötti időszakban a keresztényeknél jóval iskolázottabbak voltak. A képlet a téma neves kutatójának, Karády Viktornak a kifejezésével összegezhető: a zsidók voltak az oktatási rendszerben folyó vetélkedés *„verhetetlen bajnokai”*.[2]

[2] KARÁDY Viktor: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: Uő.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest, 1997. 122.

A zsidó társadalom azonban nem volt egynemű. Az emancipáció után megszűnt a magyarországi zsidóság vallási egysége.[3] A neológ (kongresszusi) szervezetben az újításra nyitott hitközségek tömörültek, míg az ortodox irányzathoz – önképük szerint[4] – a változtatásokat elvetők csatlakoztak. Azok a közösségek pedig, amelyek nem akartak tudomást venni az ortodox-neológ szakadásról, a gyakorlatban tovább növelték a széttöredezettséget azzal, hogy egy harmadik, úgynevezett status quo irányzatot alkottak. Az, hogy a status quo hitközségek tagságának vallásossága a neológokéra vagy az ortodoxokéra hasonlított-e jobban, a helyi viszonyoktól függött.[5]

Iskolázottsági egyenlőtlenségek országos szinten

Úgy szokás gondolni, és sok kortárs megfigyelő is úgy észlelte, hogy a modernitás kihívásaival a zsidóságnak a vallás reformálásától irtózó része nehezebben birkózott meg, és ennek megfelelően a nyilvános oktatás rendszerében, tehát az állam által elismert bizonyítványokat kiadó iskolákban is az ortodoxok vitték a legkevesebbre a zsidók közül. De, hogy tényleg így volt-e, léteztek-e iskolázottsági különbségek a zsidóság vallási frakciói között, és hogyan álltak az egyes irányzatok követői az iskolázási javakért folytatott vetélkedésben a keresztényekhez képest, arról országos léptékben biztosat nem tudunk.

A korabeli statisztikai adatgyűjtésre támaszkodva pedig nem is fogunk tudni. Az állam ugyanis tudomásul vette, hogy a zsidó hitközségek nem egyféle szabályzatot fogadtak el magukra nézve érvényesnek, és ennek következtében több hitközségi szervezet jött létre, de nem ismerte el, hogy ezek külön

[3] A szakadásról lásd KATZ, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest, 1999.

[4] SILBER, Michael K.: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Uő. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 2008.

[5] FROJIMOVICS Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon. 1868–1950*. Balassi, Budapest, 2008. 77–81. A status quo hitközségek irányultságáról folyó diskurzusra lásd a *Szombat* című folyóiratban 2014-ben zajló vitát, illetve PEREMICZKY Szilvia: *Status quo – egykor és ma. Egy magyarországi zsidó vallásos irányzat története*. Mozgó Világ, 42, 12 (2016), 61–64.

felekezeteket képeznek,[6] és ennek megfelelően a hivatalos társadalomstatisztika ügyet sem vetett a zsidóság szakadására, amikor a népességet vallási bontásban ábrázolta. A népszámlálások és az iskolaigazgatók által szolgáltatott adatokat feldolgozó közoktatásügyi statisztikák[7] is, amiknek az eredményei a statisztikai évkönyvekben jelentek meg, kizárólag izraelitákról tudtak, a zsidóságon belüli frakciókat a Központi Statisztikai Hivatal nem különböztette meg, ami nagyszerű lehetőséget adott az irányzatoknak arra, hogy ki-ki magát állítsa be többséginek.[8] Az egyedüli kivétel a szabály alól az 1930. évi népszámlálás volt. Az eset előzménye az, hogy az 1926. évi XXII. törvénycikk helyreállította a kéttáblás országgyűlési rendszert, azaz létrehozta a felsőházat, amelyben többek közt a zsidó vallásfelekezet is képviseletet kapott. A 4. § két rabbinak biztosított ülőhelyet a felsőházi padsorokban. A népszámlálás állítólag ennek a két helynek az elosztását lett volna hivatva alátámasztani.[9] Ezért 1930-ban a számlálóbiztosoknak minden izraelitától tudakolniuk kellett, vajon a *„kongr. (neolog) – orth. – statusquo szervezetű hitközség tagja”*-e.[10] Ennek ellenére az erről a cenzusról készült KSH-kiadványok is csak izraelitákról tudósítanak. Az 1941. évi népszámlálás pedig már nem kérdezett rá, melyik izraelita miféle hitközséghez tartozik,[11] mivel az 1940. évi XXVII. törvénycikk 2. §-a megszüntette az izraelita felekezet felsőházi képviseletét. Így legfeljebb azt lehet kideríteni

[6] Lásd például *1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet*. Rendeletek Tára, 22, 9 (1888), 1069–1071., illetve 1890. évi 341. eln. sz. VKM rendelet (közli: *Emlékirat a vallás és közoktatásügyi miniszterhez az Izraelita Egyetemes Gyűlés egybehívása tárgyában*. Magyar-Zsidó Szemle, 13, 1 (1896), 20–23.)

[7] MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.): *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1911. 318, 386, 392.

[8] Lásd például *Statisztika és autonomia*. Magyar-Zsidó Szemle, 28, 1 (1911), 1–2., illetve ZEKE Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 147–148, FROJIMOVICS (2008): 82.

[9] *A hazai zsidóság kilencven százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta magát a legutóbbi népszámlálás alkalmával. 700.000 alá esett a hazai zsidóság lélekszáma. 1000 zsidó férfira 1100 nő jut*. A Magyar Zsidók Lapja, 5, 17 (1943), 3–4.

[10] MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.): *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1941. 13*., *Az Országos Izraelita Iroda felhívása a népszámlálással kapcsolatban*. Ujság, 6, 293 (1930), 20.

[11] MOLNÁR Endre: Új népszámlálás a megnagyobbodott Magyarországon. Láthatár, 9, 1 (1941), 11.

a népszámlálásokból, hogy vajon az ortodox többségű törvényhatóságokban élő zsidóság mennyire volt képzett a neológ többségűekben lakókhoz képest.[12]

Iskolázottsági egyenlőtlenségek helyi szinten

Helyi szinten sem könnyű feladat megállapítani a zsidóság egyes frakcióinak tanultságát, mert a diákokról az iskolákban szabályszerűen vezetett nyilvántartások – az iskolai anyakönyv (főnévkönyv) és az évi értesítő (évkönyv) – vallási rovatai minden zsidó tanulót egységesen *„izr."*-ként jelöltek meg.

Elvileg azonban, ideális forrásadottságok esetén, ilyen körülmények között is elképzelhető, hogy minden egyes zsidó vallású iskolás hitközségi hovatartozását kikövetkeztessük. Ehhez kétféle eljárás alkalmazására van szükség. Ha a diáknak az iskolai anyakönyvben rögzített lakhelyén csak egy hitközség működött, akkor a tanulóról tudható, hogy a zsidóságnak ahhoz az irányzatához tartozott, amihez ez a hitközség csatlakozott. Az állam ugyanis rendeletben szabályozta, hogy az izraelitáknak lakóhelyükön működő hitközséghez kell csatlakozniuk.[13] Abban az izgalmasabb esetben, ha a tanuló lakóhelyén több hitközség is volt, úgy dönthető el, melyik hitközséghez tartozott az illető, ha a kutató rászánja magát a hitközségek születési anyakönyveinek és az iskolai anyakönyveknek az összefésülésére, vagyis megkeresi, melyik diák melyik hitközség születési anyakönyvében szerepel.

Amíg azonban nem akad ilyen buzgó történetíró, segítségünkre siet néhány túlbuzgó iskolaigazgató, aki a maga szakállára úgy döntött, jelezni fogja az év végi iskolai értesítőben, kik és hányan erősítették a zsidó diákok közül a neológ, az ortodox, illetve a status quo pártot. Két olyan intézményre segített rábukkannom a kutatói szerencse, amelyben ideig-óráig ilyen akkurátus nyilvántartást vezettek. Az egyik a pápai Állami Polgári Leányiskola volt a dualis-

[12] Erre lásd KARÁDY Viktor: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). In: Uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, 1997. 266–268, 273–274., BOLGÁR Dániel: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig*. Egyháztörténeti Szemle, 20, 3 (2019), 55–78.

[13] *1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet* (1888): 1075. Lásd még ÚJVÁRI Péter: *Magyar zsidó lexikon*. k. n., [Budapest], 1929. 368.

ta korszak elején, 1875 és 1878 között. [14] A másik a gyöngyösi gimnázium az 1933/1934. és az 1943/1944. tanév között. Ebben a tanulmányban a gyöngyösi gimnáziumról, a város ekkoriban egyetlen teljes értékű érettségit adó iskolájáról[15] fennmaradt adatokat törekszem kifaggatni arról, hogy álltak iskolázottságban a zsidóság frakciói egymáshoz és a nem zsidókhoz képest.[16]

Irányzatok Gyöngyösön

A zsidóságon belüli szakadás Gyöngyösön is megtörtént. A lazábban vallásos városi és környékbeli zsidóságot a helyben többségi status quo hitközség tömörítette. A hitközségi elnök, Rusz Jakab 1912-es megfogalmazása szerint ez a közösség *„különféle elemekből: konzervativokból és haladókból”* állt.[17] Az innen távozókból 1881-ben alakult meg a gyöngyösi ortodox izraelita hitközség.[18] A kiválásról Fürst Lázár, az elhagyott közösség főrabbija adott tudósítást. Így árulkodott az esetről a status quo születési anyakönyvnek a polgármesterhez, onnan pedig az alispánhoz felterjesztett másodpéldányában: *„Tudomásul! 1881. év I. negyedében helyben egy 14 tagból álló izr. hitközség alakult »Schomre Hadath«* [Hitőr] *címmel, hol néhány gyermek született, de mely születési esetek nálam bejegyeztetés végett nem jelentettek be, mit tudomásra hozni kötelességemnek tartom.”*[19]

Vajon igaz-e, hogy Gyöngyösön a kevésbé boldoguló zsidók gyülekeztek az ortodox hitközségben, a jobban érvényesülők pedig a másikban? Hogy kik

[14] A pápai adatok elemzésére lásd BOLGÁR Dániel: *Ortodox és neológ zsidók a pápai polgári leányiskolában (1875–1878)*. Acta Papensia, 19, 1–2 (2019), 39–48.

[15] Sokáig a gimnázium volt Gyöngyös egyetlen középiskolája, majd az 1938. évi XIII. törvénycikk következtében a felső mezőgazdasági iskolából létrejött a Gyöngyösi Római Katolikus Mezőgazdasági Középiskola.

[16] A zsidók jelenlétére a gyöngyösi gimnázium diákságában lásd HORVÁTH László: *A gyöngyösi zsidóság története*. Mátra Múzeum, Gyöngyös, 1999. 48.

[17] Magyar Zsidó Levéltár X. 6. A gyöngyösi st. quo izr. hitközség 1912. december 1-én tartott képviselőtestületi gyűlésének jegyzőkönyve.

[18] Az alapítás dátuma a szakirodalomban több helyen tévesen szerepel: DEZSÉRI BACHÓ László: *A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez*. Polóny Zoltán, Gyöngyös, 1941. 85., HORVÁTH (1999): 43., ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II*. Balassi, Budapest, 2002. 293.

[19] Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára IV. 416. 353. A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1881.

lehettek az 1881-ben az elszakadás mellett döntők, vajon a szegényebbek, kevésbé tanultak közül került-e ki ez a 14 család, nem tudjuk. Ami mégis kideríthető, az mindenesetre nem azt mutatja, hogy Gyöngyösön az ortodox irányzatot feltétlenül az ágrólszakadtak választották. A Grüssner családnak ugyanis kulcsszerepe lehetett az ortodox hitközség megalapításában. A hitközség anyakönyvét a kiválástól Grüssner Mór vezette. Mindjárt az alapítás évében be is jegyezhette a hitközség történetének első házasságkötését, ami neki különös örömet jelenthetett, mert a vőlegény a fia, Grüssner M. Salamon volt. A frigyből született gyerekek is az ortodox születési anyakönyvbe vannak beírva.[20] A Grüssnerek nagybirtokosok, bankárok, kereskedelmi és ipari vállalkozók voltak, akik sokféle érdekeltséggel rendelkeztek Gyöngyösön és környékén túl is. A család tehetősségének bizonyítéka, hogy Grüssner M. Salamon nemcsak gyöngyösi városi képviselő volt virilis jogon,[21] azaz a legtöbb adót fizetők rangsorában elfoglalt helyezése miatt, hanem a Heves vármegyei törvényhatósági bizottságnak is rendszeresen tagja volt ugyanilyen alapon. Az 1911-re érvényes megyei virilislista szerint például Heves vármegyében élvezett javai után ő fizette a 24. legmagasabb egyenes államadót, amivel a harmadik helyezett volt a gyöngyösiek közül.[22] Grüssner M. Salamon fia, Grüssner Zoltán 1927-ben Heves vármegye hatodik legnagyobb adózója volt, amivel az első helyen végzett a gyöngyösiek különversenyében,[23] miközben a testvére, Grüssner Jenő is szerepelt a nagy adózók megyei lajstromán, igaz jóval hátrább.[24]

A zsidók deportálása előtti napokból vannak olyan adataink, amelyek azzal kecsegtetnek, hogy a segítségükkel a gyöngyösi ortodox és status quo közösség sikeressége összemérhető, legalábbis anyagi tekintetben. A német megszállás után, 1944 áprilisában elvégzett országos hitközségi összeírás alapján a gyöngyösi ortodox zsidók körében az egy főre jutó évi vagyonadó 1943-ban

[20] MNL HML IV. 416. 353. A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség házassági anyakönyve, 1881., MNL HML IV. 416. 353. A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1882 és 1883.

[21] Gyöngyös névtára. In: Pásztor József – Stiller János (szerk.): *Gyöngyösi kalendárium 1909. évre*. k. n., Gyöngyös, 1909. 166–167.

[22] MAJZIK Viktor 1911: *Hevesvármegye alispánjának jelentése Hevesvármegye 1910-ik évi állapotáról*. k. n., Eger. 154.

[23] *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben*. Egri Népújság, 44, 130 (1927), 2.

[24] *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben. (Tegnapi cikkünk folytatása és befejezése.)* Egri Népújság, 44, 131 (1927), 2.

5,2 pengő, a fejenkénti jövedelemadó 35,3 pengő volt. A status quo hitközséghez tartozókat ellenben magasabb, átlagosan 6,1 pengő vagyon- és 50,5 pengő jövedelemadó sújtotta.[25] Ebből azonban nem lehet minden további nélkül arra következtetni, hogy Gyöngyösön a status quo zsidók átlagosan nagyobb jólétben éltek az ortodoxoknál. Egyrészt ugyanis csak a meghatározott szintnél értékesebb vagyonok és magasabb jövedelmek voltak adókötelesek.[26] Tehát a hitközségeknek csak a bő elitje fizetett vagyon- és jövedelemadót. Másrészt a gyöngyösi hitközségek által az összeírás során közölt létszámadatok nem egyeztethetők össze a népszámlálási adatokkal,[27] és ha a hitközségi lélekszámok nem stimmelnek, az belezavarhat az egy főre jutó adóösszegek kiszámításába is.

A gyöngyösi hitközségek iskolázottsága közötti egyenlőtlenségéről azonban pontos és jól értelmezhető ismereteket szerezhetünk, mert a gimnáziumigazgató, úgy tűnik, a precízséget többre becsülte a szabályszerűségénél, és a szerkesztésében megjelenő évenkénti értesítőben nyilvántartotta, melyik izraelita diák melyik vallási frakciót erősíti. A gyöngyösi gimnáziumi értesítők az 1933/1934. tanévtől kotyogták el, ki *"orth. izr."* és ki *"izr."*. Az *„orth. izr."* az ortodox zsidókat jelölte. Az *„izr."* pedig, amint a jelmagyarázat feloldotta, a status quo hitközséghez tartozást jelentette. Aztán a zsidótörvények korában a gimnázium igazgatósága már kevésbé volt fogékony a finom distinkciók esztétikumára: 1940/1941-től az értesítő statisztikai fejezete csupán az izraeliták létszámáról adott hírt, az egyes irányzatokéról többé nem, de az osztálynévsorokban még meg voltak különböztetve az ortodoxok a többi izraelitától egészen a holokausztig, vagyis az 1943/1944. iskolai évig.

Hogy hányan voltak a diákok között az ortodox és status quo zsidók, azt 1939-ig érdemes vizsgálni, mert utána már rendelet,[28] az úgynevezett középiskolai numerus clausus korlátozta a zsidó tanulók felvételét. Eddig az időpontig

[25] FROJIMOVICS Kinga – SCHWEITZER József (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. (A).* MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1994. 244–245.

[26] *A jövedelem- és vagyonadóra vonatkozó törvényes rendelkezések hivatalos összeállítása (1927. évi 500. P. M. szám) és az ennek végrehajtása tárgyában kiadott utasítás (1927. évi 50.000. VII. a. szám.)* Rendeletek Tára, 61 (1927), 1936–2218.

[27] KEPECS József (szerk.): *Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1976. 226–231.

[28] VKM 134.541/1939. IX. sz. rendelet (Budapest Főváros Levéltára VIII. 36. a. 1. A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola vegyes iratai. Zsidó tanulók felvétele)

a gyöngyösi diákoknak évente átlagosan 19%-a volt zsidó, és a zsidó vallású tanulóifjúságnak átlagosan 17%-a volt ortodox. Hogy ez sok volt-e vagy kevés, azt akkor dönthetjük el, ha a felekezeteknek és vallási irányzatoknak a diákságon belüli erőviszonyait összevetjük az iskola falain kívüliekkel.

A status quo és az ortodox hitközség erőviszonya Gyöngyösön

Az izraelitáknak és a különböző keresztény felekezeteknek a teljes gyöngyösi és környéki népességen belüli arányát pontosan megadta a népszámlálás. Ennél nehezebb annak a felderítése, mekkora tömegből toborzódtak az ortodox, mekkorából a status quo izraelita diákok, vagyis a zsidó lakosságnak mekkora hányada tartozott a kisebb, mekkora a nagyobb hitközségbe.

A két hitközség létszámáról külön-külön – tudomásom szerint – pontos és hitelt érdemlő adataink nincsenek. De több olyan információ is rendelkezésünkre áll, amiből következtetni lehet a lélekszámokra. Csakhogy, az ezeken az értesüléseken nyugvó becslések egymástól jelentősen eltérő képet festenek a gyöngyösi zsidóság belső megosztottságáról.

Az ortodox hitközséget legkisebbnek az 1909. évi *Gyöngyösi kalendárium* névtár rovata mutatja. Eszerint a status quo hitközségnek 450, az ortodoxnak 63 tagja (minden bizonnyal családfője) volt.[29] Ha feltételezzük, hogy a családnagyság megegyezett a két hitközségben, akkor a névtár adataiból azt kapjuk, hogy 1909-ben a két hitközség zsidóságának 12,3 százaléka lehetett ortodox.

Az 1929-ben megjelent *Magyar zsidó lexikon* gyöngyösi adatközlője a jelek szerint durva becslést közölt a status quo hitközségbe tartozó családok számáról (600 család), amit találomra hárommal felszorzott, hogy megkapja a teljes létszámot (1800 fő).[30] Ha ezt az 1800 főt kivonjuk a két hitközség területén élő izraelitáknak az 1930-as népszámlálás szerinti számából, hogy megkapjuk az ortodoxok számát, akkor arra jutunk, hogy a lexikon szerint a helybeli zsidóság 22,4%-a volt ortodox.[31]

[29] *Gyöngyös névtára* (1909): 168–169.

[30] ÚJVÁRI (1929): 332.

[31] MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.): *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. 217, 221.

A zsidó hitközségek 1944 áprilisi összeírásában mindkét hitközség közölte a lélekszámát (status quo: 1356 fő, ortodox: 466 fő).[32] Eszerint a gyöngyösi és környéki zsidóság 25,6%-a volt ortodox. Ám a két megadott érték közül bizonyára legalább az egyik nem stimmel, mert ha összeadjuk a két hitközség létszámát, jóval kevesebbet kapunk, mint amekkora az 1941-es népszámlálás szerint a hitközségek területén élő izraeliták száma volt.[33]

A legnépesebbnek akkor látszik a gyöngyösi ortodoxia, ha a születési anyakönyvekből megkíséreljük megbecsülni, hányan lehettek az egyik, illetve a másik hitközségben a 10-19 évesek, vagyis a középiskolába járásra esélyes korúak 1933 és 1939 között. Ehhez annak kellene utánajárnunk, mennyien születtek 1914 és 1929 között az egyik, illetve a másik hitközségbe. Csakhogy az ortodox születési anyakönyv a legzagyvább dokumentum, amit életemben láttam. A bejegyzéseit csak 1924-től lehet követni, és innentől 1929-ig 36 születést regisztrál.[34] A status quo anyakönyv ugyanebben az időszakban 85-öt.[35] Ebből az látszik, hogy a helyi középiskolás korú zsidóságnak a 29,8 százaléka lehetett ortodox. Ám jelentősen csökkenti ennek az adatnak a megbízhatóságát, hogy az állami anyakönyvvel összevetve világosan kiderül: a gyöngyösi hitközségi anyakönyvek nem voltak pontosak, vagy legalább az egyik nem, mert az állami anyakönyvvezető jóval több izraelita gyermek születéséről szerzett tudomást, mint amennyit a két hitközség együtt feljegyzett. 1924-ben a két hitközség Gyöngyösön és környékén 30 gyermek születéséről tudósított, míg az állami anyakönyvben ugyanebben az évben csak Gyöngyösön 38 izraelita gyerek születéséről értesülünk.[36] Mindenesetre a ránk maradt nyomokból az olvasható ki, hogy az ortodoxok a két gyöngyösi székhelyű hitközség zsidóságának legalább 12 százalékát, legfeljebb 30 százalékát képezhették.

[32] FROJIMOVICS – SCHWEITZER (1994): 244–245.

[33] KEPECS (1976): 226–231.

[34] MNL HML IV. 416. 355. A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1898–1942.

[35] Magyar Zsidó Levéltár Családkutató Központ (MZsL CsK) A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1905–1976.

[36] MNL HML XXXIII. 1. a. 244. Gyöngyös város állami születési anyakönyve, 1922–1924.

Az iskolázási esélyek különbsége

Az egyes felekezetek és irányzatok iskolázási esélyeinek megállapításához már csak össze kell mérnünk a gimnázium diákságán belüli felekezeti arányokat az iskolán kívüliekkel (1. táblázat). Amíg minden ötödik gimnazista zsidó volt, addig csak minden tizenkettedik gyöngyösi volt az. És ez nemcsak a többségi status quo zsidóknak köszönhetően alakult így. Ortodox zsidókba is könnyebb volt belebotlani a gimnázium folyosóján, mint a gyöngyösi utcákon. Az izraeliták tehát – tekintet nélkül arra, hogy az ortodox vagy a status quo hitközséget erősítették-e – sokkal nagyobb hányadát képezték a gimnazistáknak, mint a város népességének, többször akkora eséllyel lettek középiskolások Gyöngyösön, mint a keresztények. Még sokkal nagyobb mindkét frakció előnye, amennyiben nem a városi, hanem a járási népesség megoszlását tekintjük viszonyítási pontnak.

1. táblázat. A gyöngyösi gimnázium tanulói felekezet szerint (1933/1934–1943/1944)[37]

	Nem izraelita					Izraelita		
	Római katolikus	Görög rítusú	Református	Evangélikus	Együtt	Status quo	Ortodox	Együtt
	%							
1933/1934	71	1	5	1	78	18	4	22
1934/1935	72	1	5	2	80	17	4	20
1935/1936	72	2	4	1	78	18	4	22
1936/1937	73	1	5	1	80	16	4	20
1937/1938	76	2	5	1	83	14	3	17
1938/1939	79	1	4	1	84	14	2	16
1939/1940	82	1	5	1	89	10	1	11
1940/1941	82	1	5	1	90	9	1	11
1941/1942	83	2	4	1	90	9	1	10
1942/1943	84	1	5	1	90	nincs adat	nincs adat	10
1943/1944	86	1	4	1	91	8	1	9

[37] Az értesítők felekezeti összesítései és az osztálynévsorok felekezeti megjelölései között akadtak ellentmondások, ezeket értelemszerűen, az előző és következő évi értesítővel összevetésben igyekeztem feloldani.

Átlag (1933/1934–1938/1939)	73,7	1,3	4,6	1,0	80,6	16,2	3,2	19,4
Gyöngyös népessége (1941)	84,4	1,5	4,2	1,2	91,4	6,0–7,5	1,1–2,6	8,6
A gyöngyösi hitközségek területén élő népesség (1941)[38]	93,2	0,6	2,0	0,5	96,5	2,5–3,1	0,4–1,1	3,5

Megjegyzés: a becsült adatok *kurziválva* szerepelnek.

Forrás: ERDŐS Tivadar (szerk.): *A Gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium jubileumi értesítője az 1933–34. iskolai évről.* Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1934. 178–190., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1935. 120–130., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (II–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1936. 116–126., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (III–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1937. 63–72., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (IV–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1937–38. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1938. 73–82., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1939. 58–67., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VI–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1940. 52–61., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VII–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1941. 41–51., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1942. 56–67., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1943. 48., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1943–44. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1944. 29–41., KEPECS (1976): 226–231.

[38] Gyöngyös megyei város és a gyöngyösi járás községei, kivéve a verpeléti hitközséghez tartozó községeket (ezekre lásd FROJIMOVICS Kinga: *Magyar zsidó levéltári repertórium, III. Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig. (Hazai levéltárak és irattár*ak.) MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest, 2007. 228–230, 609–610.).

A nagy zsidó előny a középiskolázási esélyekben Gyöngyösön tehát semmiképp sem egyedül a status quo hitközség diadala volt. E siker eléréséből az ortodox zsidók is kivették a részüket. Sőt – attól függően, hogy az ortodoxok létszámára vonatkozóan melyik becslésünk áll közelebb a valósághoz – még azt is elképzelhetőnek mutatják az adatok, hogy az ortodox zsidók nagyobb valószínűséggel látogatták a gyöngyösi gimnáziumot, mint a status quo irányzathoz tartozó fiatalok.

Tanulmányi eredmények

Mivel a gyöngyösi értesítők egyenként is azonosítják az ortodox és status quo zsidó tanulókat, alkalmunk adódik a tanulmányi eredmények kiszámítására is irányzatonként. Az ortodox zsidó diákok 75, a status quo izraeliták 407 és a keresztények 2541 év végi bizonyítványában figyelhetjük meg, hogyan alakultak a gyerekek tanulmányi átlagai az egyes tantárgyakban (9. táblázat).

2. táblázat. A gyöngyösi gimnázium tanulóinak átlagosztályzatai felekezet szerint a főbb tárgyakból (1933/1934–1941/1942, 1943–1944)

Tantárgy	Nem izraeliták[39]	Izraeliták		
		Ortodox	Status quo	Összesen
Magyar	2,36	2,13	2,23	2,22
Latin	2,64	2,28	2,42	2,40
Német	2,50	1,84	2,29	2,22
Francia/olasz[40]	2,34	1,77	2,06	2,02
Történelem	2,37	2,13	2,30	2,27
Földrajz	2,34	2,00	2,31	2,26
Természetrajz[41]	2,23	2,08	2,19	2,17
Matematika	2,45	2,17	2,26	2,25

[39] A nem zsidók átlagosztályzatait nem a jegyeik egyenkénti rögzítésével kaptam, hanem úgy, hogy a tanulmányi eredményeknek a gimnáziumi értesítők végén szereplő statisztikájából kiszámítottam a teljes diákság átlagát, és abból kivontam az izraeliták osztályzatainak súlyozott átlagát. Ez a módszer értelemszerűen nem engedi meg, hogy a keresztény felekezetek közötti egyenlőtlenségeket is megfigyeljük.

[40] Az 1940/1941. tanévtől választhattak a tanulók, hogy olaszt vagy franciát kívánnak-e tanulni.

[41] Beleértve a természettant, vegytant, fizikát is.

Megjegyzés: a kisebb értékek jelentik a jobb jegyet.

Forrás: Forrás: ERDŐS (1934): 178–190, 193., CSENGŐ (1935): 120–130, 134., CSENGŐ (1936): 116–126, 130., CSENGŐ (1937): 63–72, 76, CSENGŐ (1938): 73–82, 86., CSENGŐ (1939): 58–67, 71., CSENGŐ (1940): 52–61, 65., CSENGŐ (1941): 41–51, 55., CSENGŐ (1942): 56–67, 71., CSENGŐ (1944): 29–41, 44.

A gyöngyösi gimnáziumban a Horthy-korszakban az izraelita tanulók a magas presztízsű, –mondjuk így – főbb tárgyakból jobb tanulók voltak a keresztényeknél. De nemcsak a zsidók kaptak jobb jegyeket ezekből a tantárgyakból a nem zsidóknál, hanem a zsidóságon belül az ortodox frakció is megelőzte a keresztényeket, méghozzá rendre jelentős, több tized jegynyi fölénnyel. Ennél sokkal meghökkentőbb, hogy az ortodoxok a status quo hitközség tagjait is magabiztosan lepipálták.

Az alacsonyabb presztízsű tantárgyakban a zsidók azonban – a gyorsírás kivételével – éppen rosszabb osztályzatokat kaptak a keresztényeknél. Ám ezekre a versengésekre is jellemző, hogy az ortodox zsidók szebb eredménnyel végeztek, mint a többi izraelita. A gyöngyösi és környéki zsidóság szigorúbban vallásos szárnyához tartozók gyermekei jobb értékeléseket kaptak hittanból, rajzból, énekből, szépírásból és magaviseletből, mint a vallási szempontból liberálisabb szülők ivadékai. Csak testnevelésből, rendszeretetből és gyorsírásból voltak gyengébbek az ortodoxok osztályzatai a status quo zsidókéinál.

Összegzés

A Horthy-kori gyöngyösi ortodox zsidóságot tehát a gimnáziumi értesítők alapján nincs okunk úgy elkönyvelni, mint a modern világ kihívásainak megfelelni nem tudó, az életben az akadályokat a többi zsidónál, netán mindenki másnál rosszabbul vevő csoportot. Az ortodox zsidók lekörözték a keresztényeket az iskolázási javakért folytatott küzdelemben. Nem igazolható, hogy a középiskolázási esélyeik rosszabbak voltak, mint a többi helybeli zsidónak. Az viszont igazolható, hogy a gimnáziumban még a többi zsidó diáknál is jobb tanulók voltak.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
VIII. 36. A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)
IV. 416. Heves vármegyei felekezeti anyakönyvek másodpéldányai
XXXIII. 1. Heves megye anyakönyvi kerületeinek állami anyakönyvi másodpéldányai
Magyar Zsidó Levéltár (MZsL)
X. 6. Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség iratai
Magyar Zsidó Levéltár Családkutató Központ (MZsL CsK)
A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyvei

Hivatkozott irodalom

1888. évi *1191. eln. sz. VKM rendelet* 1888: *1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet*. Rendeletek Tára, 22, 9, 1069–1077.

A hazai zsidóság kilencven százaléka… 1943: *A hazai zsidóság kilencven százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta magát a legutóbbi népszámlálás alkalmával. 700.000 alá esett a hazai zsidóság lélekszáma. 1000 zsidó férfira 1100 nő jut*. A Magyar Zsidók Lapja, 5, 17, 3–4.

A jövedelem- és vagyonadóra… 1927: *A jövedelem- és vagyonadóra vonatkozó törvényes rendelkezések hivatalos összeállítása (1927. évi 500. P. M. szám) és az ennek végrehajtása tárgyában kiadott utasítás (1927. évi 50.000. VII. a. szám.)* Rendeletek Tára, 61, 1936–2218.

Az Országos Izraelita Iroda felhívása… 1930: *Az Országos Izraelita Iroda felhívása a népszámlálással kapcsolatban*. Ujság, 6, 293, 20.

BOLGÁR Dániel 2019a: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig*. Egyháztörténeti Szemle, 20, 3, 55–78.

BOLGÁR Dániel 2019b: *Ortodox és neológ zsidók a pápai polgári leányiskolában (1875–1878)*. Acta Papensia, 19, 1–2, 39–48.

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1935: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1936: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (II–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1937: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (III–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1938: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (IV–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1937–38. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1939: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1940: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VI–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1941: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VII–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1942: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1943: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1944: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1943–44. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

DEZSÉRI BACHÓ László 1941: *A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez*. Polóny Zoltán, Gyöngyös

Emlékirat 1896: *Emlékirat a vallás és közoktatásügyi miniszterhez az Izraelita Egyetemes Gyűlés egybehívása tárgyában*. Magyar-Zsidó Szemle, 13, 1, 1–39.

ERDŐS Tivadar (szerk.) 1934: *A Gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium jubileumi értesítője az 1933–34. iskolai évről*. Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

FROJIMOVICS Kinga 2007: *Magyar zsidó levéltári repertórium, III. Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig. (Hazai levéltárak és irattárak.)* MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest (*Hungaria Judaica,* 21.)

FROJIMOVICS Kinga 2008: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon. 1868–1950*. Balassi, Budapest

FROJIMOVICS Kinga – SCHWEITZER József (szerk.) 1994: *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. (A)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest (*Hungaria Judaica*, 6.)

Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek… 1927a: *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben*. Egri Népújság, 44, 130, 2.

Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek… 1927b: *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben. (Tegnapi cikkünk folytatása és befejezése.)* Egri Népújság, 44, 131, 2–3.

HORVÁTH László 1999: *A gyöngyösi zsidóság története*. Mátra Múzeum, Gyöngyös (*Mátrai Tanulmányok*)

Gyöngyös névtára 1909: *Gyöngyös névtára*. In: Pásztor József – Stiller János (szerk.): *Gyöngyösi kalendárium 1909. évre*. k. n., Gyöngyös, 166–179.

KARÁDY Viktor 1997a: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: Uő.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest (*Replika Könyvek*, 3.) 111–130.

KARÁDY Viktor 1997b: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). In: Uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes ford. Cserépfalvi, Budapest (*KonTEXTus* Könyvek) 249–274.

KATZ, Jakov 1999: *V*égzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Ford.: Ács Gábor – Stöckl Judit. Múlt és Jövő, Budapest (*Múlt és Jövő Könyvek. Magyar Zsidó Történelem*)

KEPECS József (szerk.) 1976: *Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, Budapest (*Történeti Statisztikai Kötetek*)

MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.) 1911: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (*Magyar Statisztikai Közlemények,* 36.)

MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.) 1932: *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 83.)

MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.) 1941: *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1941. (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 114.)

MAJZIK Viktor 1911: *Hevesvármegye alispánjának jelentése Hevesvármegye 1910-ik évi állapotáról*. k. n., Eger

MOLNÁR Endre 1941: Új népszámlálás a megnagyobbodott Magyarországon. Láthatár, 9, 1, 8–12.

ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes 2002: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II*. Balassi, Budapest, 273–309.

PEREMICZKY Szilvia 2016: *Status quo – egykor és ma. Egy magyarországi zsidó vallásos irányzat története*. Mozgó Világ, 42, 12, 54–66.

SILBER, Michael K. 2008: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. Ford.: Boros Attila. In: Uő. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 2008. (*Múlt és Jövő Könyvek. Hágár*, 6.) 211–282.

Statisztika és autonomia 1911: *Statisztika és autonomia*. Magyar-Zsidó Szemle, 28, 1, 1–5.

ÚJVÁRI Péter (szerk.) 1929: *Magyar zsidó lexikon*. k. n., [Budapest]

ZEKE Gyula 1990: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest (*Vallástudományi tanulmányok*, 4.) 145–161.

BÚR GÁBOR[1]

RENDSZERVÁLTÁS DÉL-AFRIKÁBAN

Bevezetés

25 évvel ezelőtt, 1994. áprilisában a Dél-Afrikai Köztársaságban hosszú sorok kígyóztak a választókörzetek helyiségei előtt. Az eredetileg egy- majd kétnaposra tervezett parlamenti választások végül is négy napon át, április 26-29. között zajlottak le, s a közel 90 százalékos részvételi arány is jelezte, hogy a választók számára roppant fontos esemény zajlott. Valójában ezzel az aktussal zárult a demokratikus alapokon újraszervezett dél-afrikai állam megteremtésének hosszú, legalább fél évtizedes folyamata, amelynek során, mint kígyó a bőrétől, úgy vált meg lépésről-lépésre az ország a faji elkülönítésre, az emberek közötti egyenlőtlenségre épülő rendszerétől. Április 27-e, a választásokra kijelölt eredeti dátum azóta is hivatalos ünnepnap Dél-Afrikában, a Szabadság Napja. A széltében-hosszában használt „történelmi" jelző ebben az esetben nem túlzás, hiszen az ország másfél évszázados parlamenti hagyománya során először szabadnak és demokratikusnak nevezhető választásokat tartottak, ahol a világ többi részén már régen bevett gyakorlat szerint végre az „egy ember – egy szavazat" elv érvényesült. A választói névjegyzék híján nem csupán maga a szavazás, hanem annak hitelesítése is jócskán elhúzódott, teret adva a találgatásoknak, vádaskodásoknak. A végeredmény még így is sokszor politi-

[1] Búr Gábor az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatója.

kai kompromisszum, mintsem a szavazatok pontos összeszámlálása során alakult ki. A sokak által megjósolt katasztrófa mégsem következett be, az utókor értékelésében az akkori választások a technikailag gyengén megvalósított kategóriába sorolódnak, politikailag ugyanakkor hatalmas győzelem volt. Az alternatíva ugyanis véres polgárháború volt. Hosszú időnek kellett eltelnie addig, amíg a szembenálló felek mindegyike késznek mutatkozott a megállapodásra a katasztrófa elkerülése céljából.

Az afrikai kontinens óriása

A mai Dél-Afrikai Köztársaság területe már a 17. századtól kivételes szerepet játszott Afrika történetében. Itt jött létre a kontinensen az első jelentősebb európai telep, s a Szuezi-csatorna megnyitásáig a kereskedelmi útvonalak legfontosabb metszéspontja volt Afrika déli csücske, amelynek portugál, holland, majd brit ellenőrzése az európai hatalmi viszonyok változásainak is hű tükörképét adta. A 19-20. században Dél-Afrika jelentősége csak tovább nőtt. Míg keleti területeiről a kontinens majdnem felét etnikailag átrajzoló "mfecane" indult ki, addig Fokföld háborúk sorozata révén egyre tovább terjeszkedett a kontinens belseje felé. A dél-afrikai gyémánt- és aranylelőhelyek felfedezése már az 1880-as évektől komoly világgazdasági súllyal ruházta fel ezt a területet, amely ezt az Afrikában kivételes pozícióját a mai napig megtartotta.

A Dél-Afrikai Köztársaság statisztikai hivatala minden év közepén demográfiai becslést publikál. Ennek alapján az ország becsült népessége 2019-ben megközelítően 59 millió fő, amely a világ országainak sorrendjében a 24. helyet jelenti.[2] A naponta mintegy 2100 fővel növekvő népességen belül közel 80 százalék vallja magát feketének, vagy afrikainak, 9,2 százalék a fehérek, 8,8 százalék a „színesek", azaz félvérek, s 2,6 százalék a főleg a volt Brit-Indiából származó ázsiaiak aránya.[3] 1911-ben, az akkor brit dominiumként megalakult Dél-Afrikai Unióban mintegy hatmillió lakosából 4 millió volt az afrikaiak száma, (67,5 %), 1,2 millió a fehéreké (22 %), félmillió a félvéreké (9 %), és 152 ezer (2,6 %), az indiaiak száma.[4] Az utolsó száz évben bekövetkezett változá-

[2] 1955-ben az akkori Dél-Afrikai Unió még csupán a Föld 31. legnépesebb országa volt.
[3] SA population reaches 58,8 million. http://www.statssa.gov.za/?p=12362
[4] D.L. Wiedner: A History of Africa. South of the Sahara. New York, 1962. p. 115.

sok lényegében a fehérek arányának fokozatos csökkenésével, s az afrikaiak arányának ugyanolyan mértékű növekedésével jellemezhetőek. Ez a lényegesen különböző népmozgalmi mutatókkal magyarázható, a fehérek esetében a születések száma az I. világháborútól kezdődően mindig is alacsonyabb volt a többi népcsoporténál, ám az 1980-as évekre az afrikaiak hasonló mutatójának már mindössze negyedét adta. Ezt az évtizedekre visszamenőleg érvényes különbséget sem a fehéreket minél nagyobb család vállalására buzdító politika, sem az 1924 és 1988 közötti 770 ezres bevándorlási többlete, sem az afrikaiak körében népszerűsített családtervezés nem tudta ellensúlyozni.[5]

Az intézményesült rasszizmus

E demográfiai tendenciák a fehérek politikai és gazdasági szupremáciáját veszélyeztették. Sajátságos reakcióként született meg az apartheid ideológia és politika, amelynek célja az országban élő fehérek és nem-fehérek egyenlőtlenségének fenntartása volt. E politika megvalósításához az elsősorban holland gyökerekkel rendelkező búrok, vagy afrikánerek érdekeit képviselő Nemzeti Párt 1948-as választási győzelmével nyílt meg az út. Sokan és sokféleképpen próbálták már összefoglalni, hogy mi is az apartheidnek, ennek az afrikánsz eredetű kifejezésnek a lényege. Vannak akik a felvilágosodás előtti Európából érkezett telepesek és a kálvinizmus örökségéből vezetik le ezt a jelenséget. Érvelésük azonban sántít, hiszen maga az apartheid csupán a 20. században vált ideológiává, hosszú brit gyarmati közjáték után. Az apartheidnek, mint a faji köntösbe bújtatott kizsákmányolás egyik legszélsőségesebb formájának leírásakor is komoly akadályokba ütközünk, mert a rendszer nagyon sok szempontból éppen azon gazdasági racionalitás ellen menetelt, amely miatt kitalálták. A második világháborúig az Afrika déli csücskén érvényes faji korlátozások nem különböztek alapvetően a világ más részein megszokottól. Közép- és Dél-Amerika számos országában például az európai származású fehérek a népesség még kisebb hányadát alkották, mégis ők gyakorolták a hatalmat, anélkül hogy botránykővé váltak volna. Dél-Afrikában viszont nem elégedtek

[5] 1991-ben Dél-Afrika szerte kétszer annyi családtervezési klinika működött, mint ahány más egészségügyi intézmény. Lásd: John Iliffe: Africans: The History of a Continent, Cambridge, 1995. p. 281.

meg ezzel a formával, pedig a Dél-Afrikai Unió nagy nemzetközi tekintéllyel bíró ország volt. Az ország többszörös miniszterelnöke, Jan Smuts, az egykori búr tábornok mind a Népszövetség, mind az ENSZ születésénél komoly szerepet játszhatott.[6] Valójában az ő 1948-as választási vereségével intézményesült a minden afrikai számára gyűlöletes apartheid rendszer.

Választójogot a volt búr köztársaságokban eleve csak a fehérek kaptak, a két egykori brit koronagyarmaton, Fokföldön és Natalban pedig a feketéket olyan vagyoni cenzus alapján engedték választójoghoz, ami elenyésző számú felnőtt férfinak jelentett részvételi lehetőséget a fehérek uralta politikai életben. A két világháború között azonban ez is megváltozott, a fekete többség már Dél-Afrika minden tartományában jogfosztottá vált. A „fokföldi szinesektől", azaz a félvérektől pedig 1948. után vették vissza a brit gyarmati idők liberálisabb hagyományaira épülő vagyoni és műveltségi cenzusos választójogot.[7] Emellett törvények sorában próbálták meg szabályozni a fajok együttélésének szabályait, ami külön lakó- és munkahelyekben, a házasság, sőt a szexuális kapcsolatok tiltásában, külön vasúti kocsikban, illemhelyekben, stb. manifesztálódott. Leghírhedtebbé az 1952-ben elfogadott ún. „útlevél törvény" vált, amely minden 16 évesnél idősebb feketét arra kötelezett, hogy személyazonosító igazolványát állandóan magánál tartsa. Az igazolvány birtokosa valamennyi személyes adatát tartalmazta, ujjlenyomatát, munkáltatójának nevét, illetve az engedélyt, amellyel (kizárólag) munkavégzés céljából beléphetett valamely fehérek által lakott körzetbe. A fehérek közötti szegénységet lényegében felszámoló rendszer így lényegében azt biztosította, hogy az egyre terebélyesedő középosztály tagjai csak a háztartásaikban és a munkahelyeiken alkalmazott feketékkel találkozhassanak. Nem véletlen, hogy éppen az igazolvány törvény váltotta ki a legnagyobb ellenállást, amely az útlevelek nyilvános elégetésétől az 1960-as Sharpeville-i vérengzésig vezettek, amelyben a rendőrség golyózápora 69 embert ölt meg. Az idők folyamán azonban maga az apartheid ideológia is sokat változott, a kezdeti ún. „pigmentokráciát" egyre inkább a fekete lakosságtól való megszabadulás törekvése váltotta fel. Egyfajta retribalizációs

[6] Búr Gábor: Jan Christian Smuts: egy „tiszteletbeli" közép-európai Dél-Afrikából. In: Lukács István – Majoros István (szerk.): Közép-európai arcképcsarnok. 20. század. ELTE BTK, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék. Budapest, 2018. pp. 35-50.

[7] Klavs Skovsholm: The Right to Vote in South-Africa - A hundred Years of Experience. In: Verfassung und Recht in Übersee / Law and Politics in Africa, Asia and Latin America. Vol. 32, No. 2 (2. Quartal 1999), pp. 236-252.

kísérletbe fogtak, az afrikai lakosságot külön törzsi bantusztánokba szervezték, majd sorra „függetlenséget” adtak számukra.[8]

Repedések az apartheid rendszerén

A fehérek uralma ellen már az első világháború előtt megszerveződtek a különböző elnyomott „fajokat” képviselő mozgalmak és politikai pártok. Közülük az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) vált meghatározóvá, mivel egyesíteni tudta az addig egymás ellen könnyen kijátszható népcsoportokat. Az 1912-ben alapított ANC sokáig – Ghandi nyomdokain – az erőszakmentesség elvét képviselte, ám az 1960-as Sharpeville-i vérengzés fordulatot hozott, Karizmatikus vezetője, Nelson Mandela fegyveres szervezetet alapított. A dél-afrikai erőszakszervezetek azonban eredményesek voltak az ellenállás első hullámával szemben, a vezetőket bebörtönözték, vagy száműzetésbe kényszerítették. Az arany és a sok egyéb bányakincs a rendszernek gazdasági prosperitást biztosított, az ország kilépett a Nemzetközösségből, atomprogramot indított, részben katonai megfontolásokból importhelyettesítő ipart épített ki. Az üzemeket – rendkívül költségesen – az ország területének 87%-át képező fehér övezetek szélére próbálták áttelepíteni, hogy ott a feketék csak bejárók legyenek. Ha döcögve, nyers erőszakot alkalmazva is, de a rendszer működött is egészen addig, amíg egy látszólag mellékes ügy által kiváltott eseménysorozat ki nem húzta alóla a szőnyeget. A dél-afrikai hatóságok úgy döntöttek, hogy eljött az ideje az afrikánsz nyelv tényleges egyenjogusításának az angol nyelvvel szemben. Mivel a szigorúan csak feketéknek fenntartott iskolákban szinte kizárólag az angol nyelvet tanították, ez a számukra jelentette a legnagyobb változtatást. Az afrikánsz viszont az apartheid nyelve volt, anyanyelve nemcsak az 1948-óta hatalmon lévő politikusoknak, de a legtöbb rendőrnek, titkosügynöknek, vallatónak, börtönőrnek is. Ez volt tehát a szikra, amely mindent lángra lobbantott. 1976. június 16-án Johannesburg legnagyobb fekete elővárosa, SOWETO (South-Western Townships) Orlando negyedében a rendőrség belelőtt az afrikánsz nyelv kötelező iskolai oktatása ellen tüntető, főleg gyerekekből álló

[8] Laura Evans: South Africa’s Bantustans and the Dynamics of ‘Decolonisation’: Reflections on Writing Histories of the Homelands. In: South African Historical Journal. Vol. 64, No. 1., 2012. pp. 117-137.

10-20 ezres tömegbe. A brutális aktus után az egész országra kiterjedő, s százak életét követelő tiltakozómozgalom a hatalmat kompromisszum-keresésre kényszerítette, így vált SOWETO Sharpewille-hez hasonlóan történelmi sorsfordulóvá Dél-Afrika történetében.

A portugál gyarmatok, majd Zimbabwe függetlenné válása külpolitikailag sokat rontott az ország helyzetén. A kegyelemdöfést mégis belülről kapta a rendszer. Az 1976-os Soweto-i diákmészárlás, majd a fekete polgárjogi aktivista, Steve Biko erőszakos halála[9] után a kedélyeket a végletekig borzolta az alkotmány módosítása, amely a félvéreknek és az ázsiaiaknak is szavazati jogot adott, külön parlamenti kamarákkal. A rendszer elvben a föderalizmus és a hatalom megosztása irányába mozdult el, ugyanakkor fenntartva a fehérek döntő befolyását minden lényeges kérdésben. Az afrikai többség viszont a semminél is kevesebbet kapott, őket csak bantusztánjaikban illette meg a választójog. A megosztási kísérlet nem vált be, nem volt elégséges számú kollaboráns. Az erőszak kiterebélyesedett, a dél-afrikai rendőrség brutalitása a világsajtó napi témájává vált. A kezdetben csak a független afrikai országok, a szovjet blokk és a nyugati polgárjogi mozgalmak által kezdeményezett bojkott mind szélesebbé vált. Dél-Afrika a nemzetek páriájává vált, ahonnan kivonultak a befektetők, a rendszer képviselőit kipellengérezték, szankciókat vezettek be, s az alacsony aranyárakkal amúgy is megrendített gazdaság csak rendkívüli felárakkal tudott a nélkülözhetetlen hitelekhez hozzájutni. Az egy főre jutó jövedelem az 1980-as évek végére a húsz évvel azelőtti szintre esett vissza. Nem volt sikeres a próbálkozás, hogy a volt portugál gyarmatokból, valamint az egykori Brit Birodalom környező birtokaiból, főként Rhodéziából védőövezetet hozzanak létre, az ún. „frontországok", az apartheid ellen tevőlegesen küzdő államok immár a közvetlen szomszédságból veszélyeztethették a pretoriai rezsimet. Ez a fejlemény, valamint a költséges katonai beavatkozások Angolában, Mozambikban, Namíbiában, s egy sor más országban, gazdaságilag kivéreztették a Dél-Afrikai Köztársaságot. Az ország külföldi tartozásainak fizetését 1987-ben 3 évre felfüggesztette. Az apartheid erkölcsileg és anyagilag is teljes csődöt mondott, a társadalom, amelyet saját elképzelésére akart formálni, kormányozhatatlan-

[9] A dél-afrikai rendőrség verziója szerint a letartóztatott Steve Biko 1977. szeptember 12-én zárkája falának szaladt neki, s ezáltal saját maga idézte elő halálát. A kirobbant botrány miatt bírósági eljárás kezdődött, azonban senki bűnösségét nem sikerült megállapítani.

ná vált. Ezt a tényt végül az 1948 óta hatalmon lévő Nemzeti Párt vezetése is belátta.

Az apartheid végórái

A Nemzeti Párt módszerei az idők folyamán sokat változtak. A "kicsinyes apartheid", majd az elegánsabb "nagy apartheid" kurzusok kudarca és a sowetoi lázadás után 1978-tól Pieter Botha miniszterelnök, majd elnök óvatos reformjai következtek. Eltörölték a faji elkülönítés legszembeszökőbb formáit, lehetővé tették a fajok közötti házasságkötést, visszavonták a faji elnyomás legfontosabb szimbólumát, az útlevéltörvényt. Az apartheid állam fekete lakosaitól korábban úgy próbált megszabadulni, hogy "önálló" államokba, bantusztánokba kényszerítette őket, az ország összterületének mindössze 13 százalékát jelölve ki erre a célra. A kilenc etnikum 10 bantusztánt kapott, a koszák kettőt is, Transkei-t és Ciskei-t, mivel Pretoria magának tartotta meg a két bábállam közötti közlekedési folyosót. A kíméletlenül érvényesített érdekek miatt a feketéknek szánt területek máshol sem képviseltek egységes egészet, a legkirívóbb példa a zuluk bantusztánja, kwaZulu, amely eredetileg néhány nagyobb területből és mintegy száz ún. „pöttyből" állt. Az 1977-ben megadott „függetlenség" előtt végrehajtott területi konszolidáció után is még 27 területből, amelyeket egymástól a fehérek területei választottak el.[10]

A bantusztánok vezetői közül mindössze négy fogadta el a csupán Pretoria által elismert függetlenséget. A szvázik által lakott Kangwane-t Szváziföldre próbálták meg "rásózni", de végül is eredménytelenül. A tribalizmus erősítése az apartheid egyik legfontosabb eszköze volt. Botha reformjai a "független" bantusztánok 7 millió lakójának újra visszaadták a dél-afrikai állampolgárságot. Nem változott viszont a születéstől kötelező faji regisztráció és a fajok lakóhely szerinti elkülönítése. 1983-ban Botha megkísérelte a "színeseket" és az indiaiakat politikailag leválasztani a feketékről olyan új alkotmánnyal, amely számukra is külön-külön parlament működtetését tette lehetővé. Az ország történetének legvéresebb zavargásait váltotta ki ez a rendelkezés, ami a lakos-

[10] Jabulani Sithole: Neither Communists nor Saboteurs: KwaZulu Bantustan Politics. In: The Road to Democracy in South Africa: 1970-1980. Volume 2, 1970-1980. University of South Africa, Pretoria, 2006. pp. 820-821.

ság háromnegyede számára semmit sem kínált. A fekete townshipekben mindennapossá váló összecsapások a nemzetközi szankciók erősödését idézték elő, ami az arany árának mélyrepülésével kombinálva a már addig is akadozó gazdaságot még mélyebb válságba taszította. A Botha által meghirdetett „alkalmazkodni, vagy meghalni" politika csődött mondott.[11] Betegségére hivatkozva Botha, a „nagy krokodil" először a Nemzeti Párt, majd az ország vezetéséről is lemondott, helyére 1989 augusztusában Frederik de Klerk került. Egy hónappal később, 1989 szeptemberében a Demokratikus Alternatíva Intézet kezdeményezésére konferencia kezdődött, hogy a korábbi, gyakran a nyilvánosság kizárásával zajló reform-kezdeményezéseket közös mederbe tereljék.[12]

De Klerk további reformokat ígért és öt évet kért azok megvalósításához. A feketéknek juttatandó politikai jogokról kikötötte, hogy azok nem vezethetnek más népcsoportok, például a fehérek feletti dominanciához. Sokszori nekifutás után 1990-től végre valódi reformok kezdődtek. Nelson Mandeleát 27 év után szabadon engedték, az apartheid törvényeket fokozatosan visszavonták, a pártok, így az 1960-as sharpeville-i vérengzés óta betiltott Afrikai Nemzeti Kongresszus, a Pánafrikai Kongresszus (PAC) és a Kommunista Párt (CP) működését engedélyezték, az emigránsok hazatérhettek. Akárcsak Kelet-Európában, az uralkodó párt igyekezett a saját elképzelései szerint alakítani a jövőt meghatározó kereteket. Dél-Afrikában ez az ország etnikai és regionális kantonizációját jelentette volna, gyenge konföderális törvényhozással és parlamenttel. A rendszerváltó kelet-európai országok tapasztalatai iránti kezdeti érdeklődés átadta helyét a svájci és a belga politikai berendezkedés tanulmányozásának. (Magyarország azonban, amely más régiós országokat megelőzve először létesített diplomáciai kapcsolatokat Dél-Afrikával, kisebbségvédelmi törekvései miatt továbbra is fontos politikai partner maradt.) Javaslat született az ország átalakítására olyan föderációvá, amely a helyi önkormányzatok mellett az egyes népcsoportok egyenrangú képviseletén alapult volna. A legerősebb ellenzéki szervezet, az ANC a javaslatot elutasította, mert az szöges ellentétben állt saját, "egy ember – egy szavazat" elvén működő centralizált állam-eszményével.

[11] Robert Schrire: Adapt or die: the end of White politics in South Africa. London, 1992, p. 21.

[12] Adrian Guelke: The Peace Process in South Africa, Israel and Northern Ireland: a Farewell to Arms? Reflections on the Northern Ireland Conflict and Peace Process. In: Irish Studies in International Affairs, Vol. 29. 2018.. pp. 93-106.

De Klerk rendezte országának a "frontállamokhoz" fűződő viszonyát is, ami korábban az egész térség békéjét veszélyeztette. Namíbia népe nemzetközi segítséggel lebonyolított választásokon dönthetett sorsáról. 1990. február 2-án de Klerk sorsfordító beszédet tartott, amelyben új korszak nyitányát harangozta be. Az ANC, a Pánafrikai Kongresszus (PAC) és a Kommunista Párt betiltását hatályon kívül helyezte. Nelson Mandelát az ANC 1962-óta börtönben ülő, élő legendává vált vezetőjét és a többi politikai foglyot kiengedte börtöneikből. Beszédében többször kitért az egyes népcsoportokat megillető jogokra, elkerülendő a többségnek a kisebbség feletti önkényét. 1991-ben az apartheid két alaptörvénye, az 1936-os földtörvény (amely kizárólagos fehér tulajdonná nyilvánította az ország területének 87 százalékát) és az 1950-es, a népesség kötelező faji besorolást elrendelő törvény került visszavonásra.[13]

Tárgyalásos forradalom

De Klerk 1992 tavaszán referendumot írt ki a fehér választók körében "Támogatja-e a reformfolyamat folytatását, amelyet az ország elnöke 1990. Február 2-án kezdett el, s amelynek célja a tárgyalások útján új alkotmány kidolgozása?" – kérdéssel. A 85 százalékos részvétellel megtartott népszavazáson a fehér szavazók majdnem 70 százaléka igennel válaszolt a feltett kérdésre. A dél-afrikai kormány javaslatot tett az általános amnesztia meghirdetésére, ezt azonban az ANC visszautasította azzal az indokkal, hogy a kormány túlságosan olcsón kívánna így megszabadulni a múlt bűneitől. A változásokat nagyra értékelte az Afrikai Egységszervezet (OAU) 1992-ben kiküldött tényfeltáró bizottsága, valamint az el nem kötelezettek Dzsakartában tartott X. csúcsértekezlete is, amely megszüntette az ún. "frontországokat" és az apartheidellenes mozgalmakat támogató "Afrika-alapot", a rendelkezésre álló összeget Szomália megsegítésére fordítva.

1992 októberében de Klerk elnök először kért bocsánatot az apartheid rendszere által elnyomott tömegektől. De Klerk és az ANC párhuzamosan hozta nyilvánosságra elképzeléseiket a jövendő alkotmányos berendezkedésről. Az ANC az új körülmények között is képes volt a legkülönbözőbb ideológiai

[13] Nigel Worden: The Making of Modern South Africa. Blackwell, Cambridge, 1994. p. 137.

irányzatok integrálására, a kommunistáktól a liberális piacgazdaság híveiig. A több felvonásban megtartott kerekasztal-tárgyalásokon a civil szervezetek jó része is hozzá húzott. Vele szemben állt a Nemzeti Párt, amely azonban furcsa helyzetben volt. Múlja tehertétel volt az új körülmények között, így a párt vezetője, de Klerk elnök és köre igyekezett egyfajta harmadik erőként megjelenni. Ez a fajta polarizáció az ANC malmára hajtotta a vizet, mert a választást – leegyszerűsítve – a korábbi rendszer túlélésére, vagy az azzal való radikális szakításra szűkítette. Az ANC oldalán egyedül a Pánafrikai Kongresszus jelenthetett volna alternatívát, képtelen volt azonban a választókkal elhitetni, hogy a fekete rasszizmust sutba dobva, immáron a társadalom egészének érdekében politizál, s nem kívánja a fehéreket – ahogy ígérte – egyszerűen a tengerbe zavarni. Az ANC tehát ezen a fronton is nyert, a különböző partikuláris érdekeket megjelenítő rendkívül nagyszámú párttal és mozgalmakkal szemben a modern, egységes, ám multikulturális Dél-Afrika letéteményesévé sikerült válnia. A siker azonban a fekete közösség körében sem volt teljes, mert a zuluk jelentős hányada az erős központi kormányt elvető Inkatha Szabadság Párt (IFP) mögött sorakozott fel.

Míg az ANC erős központi irányítású államot kívánt teremteni, de Klerk és a kormányt adó Nemzeti Párt a föderalizmusban, a kisebbségek vétójogig menő védelmében látta a jövő kulcsát.[14] 1993. február 17. és 19. között Dél-Afrika addigi történetének legátfogóbb összetételű tárgyalása kezdődött a demokratikus átalakítás lezárására 26 párt és csoportosulás részvételével. Voltak köztük olyanok, amelyek korábban nem kívántak a tárgyalásokon részt venni, mint a reformokat ellenző fehéreket képviselő Konzervatív Párt, vagy a PAC, s mind a négy tartomány tradicionális törzsi vezetői is képviseltették magukat. Április végére igen kemény szakítópróbák után sikerült dűlőre jutni egy Átmeneti Végrehajtó Tanács (TEC) felállításáról és a választások időpontjának kitűzéséről 1994 áprilisára. Mind bel- mind külpolitikai jelentősége volt annak, hogy de Klerk elnök 1993. március 24-én a parlament három házának együttes ülésén bejelentette, hogy az országban 1980 és 1989 között előállított hét atombombát 1990 folyamán megsemmisítették, a gyártóberendezéseket pedig polgári célokra alakították át. De Klerk bejelentése nyomán megszűnt annak a

[14] William Beinart: Twetieth-Century South Africa. Oxford University Press, Oxford, 1994. p. 255.

veszélye, hogy az atomfegyver egy szűk hatalmi elit kezében zsarolás eszköze lehessen a hazai lakosság, vagy más afrikai államok ellen.[15]

1993. május 18-án a tárgyalófelek elfogadták az egységes, elemeiben azonban föderális állam elvét, a jövendő alkotmányos berendezkedés egyik legfontosabb pillérét. Augusztus 11-re elkészült az ideiglenes alkotmány tervezete, amely az országot a négy hagyományos tartomány (Fokföld, Transvaal, Orange Szabad Állam, Natal) helyett kilenc régióra osztotta, a végrehajtó hatalom gyakorlásában igen széles jogkört biztosítva számukra. Szintén a többpárti tárgyalások eredményeként Dél-Afrika beleegyezett Walvis Bay (Cethal-öböl) kicsi, de annál fontosabb enklávéjának átadásába Namíbiának. Szeptember 8-án megállapodás született az országot a választásokig irányító Átmeneti Végrehajtó Tanácsot (TEC) megteremtő törvény szövegéről. A TEC létrehozása megszüntette az országban évtizedek óta fennálló legitimációs válságot. A Többpárti Tárgyalási Fórum 23 résztvevője közül csak két bantusztán, Bophuthatswana és Ciskei vezetője szavazott a törvénytervezet szövege ellen, a PAC és az Afrikaaner Volksunion (AVU) tartózkodott. 1993. október 15-én de Klerk és Mandela megosztott Nobel-békedíjat kapott az apartheid felszámolásában szerzett érdemeiért.

Az 1990 februárjában kezdődött folyamat kiemelkedő állomása volt az átmeneti alkotmány szövegének véglegesítése, majd a parlament általi beciklelyezése december 23-án. Az átmeneti alkotmány minden 18. életévét betöltött dél-afrikai állampolgárnak egyenlő jogot biztosított a négyszáz tagú Nemzetgyűlés és a 90 fős szenátus megválasztásában. Több évtizedes törekvések megvalósulása volt ez. Az alkotmány rendelkezései szerint a Nemzetgyűlést országos és regionális listákon választják meg (200-200 személy). A szenátusba mind a kilenc régió tíz-tíz tagot delegálhat. A kilenc régió mindegyike önálló alkotmánnyal, parlamenttel, saját regionális kormánnyal rendelkezik. Az átmeneti alkotmány intézkedett a Dél-Afrikában újdonságnak számító alkotmánybíróság felállításáról, az igazságszolgáltatás függetlenségéről, a "tradicionális vezetők" (törzsfők) szerephez juttatásáról a kormányzás minden szintjén, valamint a Dél-afrikai Köztársaság 11 hivatalos nyelvéről, ami a korábbi angol és afrikánsz mellet a ndebele, északi-szotó, déli-szotó, szvázi, conga, cvána, venda, kosza és zulu nyelvek egyenrangusítását jelentette.

[15] J. W. de Villiers, Roger Jardine, Mitchell Reiss: Why South Africa Gave up the Bomb. In: Foreign Affairs, Vol. 72, No. 5., 1993. pp. 98-109.

Az 1990. és 1994. között végbement "tárgyalásos forradalom" valódi hőse nem de Klerk, hanem Nelson Mandela volt. A terrorizmusért elítélt politikus börtönéből szabadulva mindent megtett a békés átmenet biztosításáért. Az ANC pozícióit gyengítette, hogy legfőbb korábbi támogatója, a Szovjetunió megszűnt létezni, ugyanakkor Mandela bel- és külföldi népszerűsége hozzájárult ahhoz, hogy a forradalmi várakozások nem vezettek ellenőrizhetetlen erőszakhoz. Mandela a tárgyalások folyamán mindvégig érvényesíteni tudta az ANC legfontosabb célkitűzéseit. Ahogy néhány, az ellenoldalon érintett tárgyaló később keserűen megjegyezte, Mandela dolgát megkönnyítette, hogy a tárgyalásokon a gazdag dél-afrikai fehérek elárulták a szegény fehérek érdekeit. Tették ezt annak reményében, hogy az új Dél-Afrikában is megőrizhetnek sokat kiváltságos gazdasági pozícióikból, vagy legrosszabb esetben kivándorolhatnak Európába, Észak-Amerikába, Ausztráliába, hiszen rendelkeztek a dél-afrikain kívül más útlevéllel is. Ilyen prizmán keresztül nézve az apartheid végét hozó kompromisszum az elitek összeesküvése volt.[16]

A választásokat megelőző hónapokban folytatódott a politikai helyezkedés. Az ANC és az IFP szimpatizánsai rendes utcai csatákat vívtak egymással, napi átlagban tucatnyi áldozattal. Az így elszabadult indulatok és a megfélemlítés miatt kétséges volt, sikerülhet-e az 1994. áprilisára kitűzött első szabad választásokat a demokratikus játékszabályok szerint megtartani. A roppant nagyszámú bel- és külföldi megfigyelő is elsősorban a zuluföldi fejleményekre volt kíváncsi. A kerekasztal részvevői igyekeztek minél egyszerűbb választási szabályokat alkotni, hogy mindenki könnyen kiigazodhasson bennük. Az írástudatlanok számára képes ábrák magyarázták a teendőket.

A világ páriájából Afrika reménysége

Az óriási bel- és külföldi érdeklődés mellett 1994. április 26-29-én megtartott választások az ANC 62,6 százalékos elsöprő győzelmét hozták, így a parlament 400 fős alsóházába 252 képviselője jutott be. A Nemzeti Párt a voksok 20,4 százalékát kapta, ami 82 mandátumot jelentett. A zuluk önállóságáért síkraszálló Mangosuthu Buthelezi pártja, az Inkatha Szabadság Párt (IFP) 10,5

[16]Heribert Adam, Frederik van Zyl Slabbert, Kogila Moodley: Comrades in Business. Post Liberation Politics in South Africa. Tafelberg Publishers, Cape Town, 1998. p. 57.

százalékkal (a zulu lakosság mintegy fele szavazott a pártra) 43 mandátumot szerzett. Az összes többi párt, beleértve a Pánafrikai Kongresszust és a változásokat elvető fehérek Szabadság Front (FF) pártját is, mindössze 6,5 százalékon osztozott. A győzelem ellenére az ANC a korábbi egyezségnek megfelelően nemzeti egységkormányt alakított minden, a szavazatok legalább 5 százalékát megszerzett párt bevonásával. A két Nobel-békedíjas, Mandela és de Klerk elnökként, illetve alelnökként még két évig egymás mellett dolgoztak. A Nemzeti Párt 1996. júniusában kilépett a koalícióból. Buthelezi viszont belügyminiszterként mandátuma végéig kitartott Mandela mellett. Ebben szerepet játszott, hogy Mandela pártja szemet hunyt a kwaZulu-Natal tartománybeli választási rendellenességek fölött (amelyet valószínűsíthetően az ANC nyert), így ott az IFP kormányozhatott, s vezetője a központi kormányban kapott miniszteri posztot.

Az új hatalom egyik legfontosabb teendője az új, végleges alkotmány kidolgozása volt. A dél-afrikai alaptörvény az amerikai, kanadai és a nyugat-európai alkotmányok tapasztalataira épül. Sikerült igazán korszerű alkotmányt kidolgozni, első, másod, sőt harmadik generációs (ún. „zöld") jogokkal, az emberi jogok nemzetközileg elfogadott normáinak beépítésével. Az alkotmány részét képező Jognyilatkozat tartalmazza a pozitív diszkrimináció és a földtulajdon igazságos újraosztásának elvét. Máig vita tárgyát képezi a hagyományos vezetők (traditional leaders) jogkörökhöz juttatása a vidéki közösségekben, mivel őket nem választotta meg senki. Ugyancsak ellentmondásos a lakhatáshoz és az orvosi ellátáshoz való jogok alkotmányban szerepeltetése, mivel a gyakorlat roppant távol áll még ezektől az elvektől.

Alig telt el egy hónap a dél-afrikai szabad választások után, és Tuniszban Nelson Mandelát az AESZ második alelnökének választották. 1994-től 1999-ig tartó elnöksége alatt az ország kiegyensúlyozott külpolitikát folytatott, az általa képviselt politika nagy tekintélyt biztosított az országnak, ennek volt köszönhető a G20-hoz csatlakozás, a későbbiekben pedig a BRICS tagság is.[17] A Dél-Afrikával kapcsolatos eufória szinte mindenkit magával ragadott, Samuel Huntington az 1996-ban megjelent s roppant népszerűségre szert tett munkájában („A civilizációk összecsapása") arról írt, hogy az önálló civilizá-

[17] Heinrich Matthee: Turning from the West: South Africa's Ominous Pivot. In: World Affairs, Vol. 178, No. 4. 2016. pp. 14-23.

ciává fejlődő szubszaharai Afrikának vélhetően a Dél-Afrikai Köztársaság lesz a mag állama.[18]

A dél-afrikai rendszerváltást roppant várakozások kísérték, ám ezek a várakozások csak töredékesen teljesültek. Az ország, amely korábban azzal büszkélkedett, hogy a fehérek között felszámolta a szegénységet, képtelen volt a feketék szegénységének felszámolása terén (minden pozitív fejlemény ellenére) átütő sikert elérni. Nem vigasz, hogy közben újra megjelent a fehér szegénység is. Még az egyes népcsoportok integrációja terén is meglepő dolgok tapasztalhatóak. Egy 2013-as felmérés szerint a fekete népesség fele lényegében kizárólag csak feketékkel érintkezik egész életében, s a más népcsoportokkal napi rendszerességgel érintkezők aránya mindössze 25 százalék volt. Minden hetedik fehér is azt nyilatkozta, hogy soha nem érintkezik másokkal, mint fehérekkel, igaz, hogy 70 százalékuk viszont a más népcsoportokkal napi szinten kapcsolatot ápolók körébe sorolta magát.[19] Máig fájó pont az egykor erőszakkal elvett földek kérdése. Az ANC 1994-ben a fehérek által birtokolt földek 30 százalékának átadását ígérte a földnélküli fekete népesség számára. 20 évvel az apartheid bukása után ebből az ígéretből mindössze 2 százalék teljesült. Egyes számítások szerint a fekete lakosság legszegényebb 25%-a, amelynek a jövedelme már 1974. és 1994. között megfeleződött, a következő évtizedben újabb 10 %-os veszteséget könyvelhetett el. Ennek oka, hogy a szakképzetlen munkaerő iránti kereslet drasztikusan csökkent. A szegénység és a 40%-os munkanélküliség a bűnözés melegágya lett. A politikai gyilkosságok 1994 után megszűntek, ám Dél-Afrika így is toronymagasan vezette a világ erőszakos haláleseti statisztikáit. A századfordulóra AIDS-járvány havonta több áldozatot követelt, mint ahányat az apartheid ellenes harc húsz éve összesen. Időről időre konfliktusok törtek és törnek ki a fekete közösségen belül, a más országokból menekülők, vagy csak a jobb élet reményében érkezők az elutasítás falába ütköznek, s ez pogrom jellegű erőszakba torkollik, menekülésre késztetve a valódi menekülteket is. E tények bármelyike már önmagában is megbuktatta volna a kormányt a világon bárhol, esélyt sem adva a többszöri újrázásra. Hogy ez Dél-Afrikában másképp történt, hogy az ANC minden 1994 óta tartott hat választáson (leg-

[18] Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest, 1998. 61. old. Ennél többet azonban a szerző nem mond sem Afrikáról, sem magáról a Dél-Afrikai Köztársaságról, így nem világos mire alapozta optimizmusát.

[19] James L. Gibson: Apartheid's Long Shadow: How Racial Divides Distort South Africa's Democracy. In: Foreign Affairs, Vol. 94, No. 2. 2015, pp. 41-48.

utóbb 2019 májusában) a szavazatok jóval több, mint felét besöpörhette, annak oka a rendszerváltás pozitív hozadékaiban rejlik.[20] Az ország nagy árat fizetett a békéért, a magas ár azonban elenyésző volt egy esetleges erőszakos megoldás esetén fizetendőhöz képest. Ez elvitathatatlan történelmi siker.

[20] Az ANC 2019-ben a voksoknak már „csak" 57,5 százalékát kapta, ami 1994-óta a legalacsonyabb arány, ám fő riválisa, a Demokratikus Szövetség (Democratic Alliance, DA) is veszteségeket szenvedett, a szavazatok 20,8 százalékát begyűjtve.

Csunderlik Péter[1]

„GRÁL HATTYÚ, TÁRD KI SZÁRNYAID!" – HAZAFIAS „TRASHKÖLTÉSZET" AZ 1916-OS HÁBORÚS ANTOLÓGIÁBAN

Fél lábam tenném rá, hogy ha az első világháborús magyar lírára kéne példákat sorakoztatni, egy átlagos ismeretekkel rendelkező, közép- vagy időskorú magyar állampolgár Ady Endre és Babits Mihály verseit, esetleg legfeljebb az igazán egyverses költőként megőrződő Gyóni Géza *Csak egy éjszakára* című alkotását sorolná. Köszönhetően az iskolai oktatásnak, amely a mindig éppen „nagy alkotóknak" tartott költők – hiszen minden kánon csupán egy adott korra és rendszerre jellemző konstrukció[2] – „nagy verseivel" kívánja megismertetni a diákokat, imígyen formálva az állampolgárok tömegét kulturális közösségé. A „nagy költőink nagy versei" alkotják többek között azt a kulturális közös nevezőt, amelynek köszönhetően – ideális esetben – két magyar félszavakból is meg tudja érteni egymást.

Tudhatjuk azonban Szabó Lőrinctől, hogy tízezer „rossz" költő kell ahhoz, hogy kitermelődjön egy „nagy" költő. A nagy alkotók nagy alkotásait vizsgá-

[1] Csunderlik Péter PhD, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék oktatója.

[2] Vö. Gyáni Gábor: Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés. In: *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Ráció, Budapest, 2015, 19-39.

ló klasszikus kultúrtörténettel szemben az újkultúrtörténet-írás horizontjába éppen a mára már elfeledett, néhai rossz költők kerültek[3]: például Ady Endre helyett Szabolcska Mihály (hiszen utóbbit minden bizonnyal elfeledtük volna, ha nem ír róla fantasztikus paródiát egy másik „nagy alkotó”, Karinthy Frigyes). Miért? Nemcsak azért, mert tízezres tömegüknél fogva valójában ők alkották az egykori „élő” irodalmi közeget, ahonnan – éppen a századelőn meglehetősen sok – zseni kiemelkedett, hanem mert ezek a rossz költők, egy kortárs popkulturális fogalommal élve a *trash* képviselői, a költészet előreszegezett kopjával előrerohanó Don Quijotéjai és a háború világából semmit se értő Svejkjei a maguk korában többnyire népszerűbbek voltak nemhogy Kassáknál, de a *Nyugat* íróinál is.[4] „Ady és a *Nyugat* levéltetűk a magyar kultúra pálmáján” – jegyezte meg egyszer Hegedűs Lóránt tanúsága szerint Tisza István,[5] márpedig a késő dualizmus legsúlyosabb politikusának ízlése[6] jobban reprezentálta a magyar közízlést, mint az éppen ekkor induló, Adyt elsők között méltató Lukács Györgyé.[7] Szabolcska Mihály valóban népszerűbb és széles körben elismertebb alkotónak számított egykoron, mint Ady Endre. És talán mondani se kell: Szabolcska Mi-

[3] A két irányzat közti különbség érzékletesen kitűnik, ha összevetjük két paradigmatikus régi- és új kultúrtörténeti munka Bécs-képét: Carl E. Schorske: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*, Helikon, Budapest, 1998. ill. Brigitte Hamann: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei*, Európa, Budapest, 2000.

[4] Hadd idézzem Ady emblematikus kifakadását*:* „A verseinket nem olvassák, nem látják s ha látják, nem értik s ha megértik, jaj nekünk, mert ekkor nem értették meg még csak igazán.” (Ady Endre: A magyar Pimodan [Vallomások és tanulmány], *Nyugat*, 1908/2.)

[5] Hegedűs Lóránt: *Ady és Tisza*, Nyugat, 1940, 50-51. A *Nyugat* és a Tisza István értelmiségi körének nézeteit reprezentáló *Magyar Figyelő* konfliktusáról: Balázs Eszter: A *Magyar Figyelő* és a *Nyugat*. In: A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései, Argumentum, Budapest, 2011, 78-113. A Magyar Figyelő körének eszmerendszerét ismerteti: Tőkéczki László: A Magyar Figyelő (1911-1918) eszméi, *Történelmi Szemle*, 1994/3-4., 239-281.

[6] Tisza István maga is számos írással jelentkezett a *Magyar Figyelő*ben, olykor a maga nevén, többször azonban álnéven, és ezeket olvasva elmondhatjuk, hogy kulturális kérdésekben ő írta a *Magyar Figyelő* legrövidlátóbb írásait. Ezekben Tisza István a maga antimodernista és kálvinista erkölcsű, a nyüzsgő és számára sokszor érthetetlen várossal szemben a vidékben szépséget találó perspektívájából írogatott a modernista művészet ellen, „jellemzően” Rusticus álnéven (a névválasztás feltétlenül Tisza önreflexióját dicséri). De tegyük hozzá, hogy Tisza – és ez a szemlélete az állami „be nem avatkozás” politikáját erősen valló klasszikus-liberális meggyőződéséből fakadhatott - a magánvéleményét nem erőszakolta rá a folyóiratra és annak szerzőire, akik nem fukarkodtak elismerni a „levéltetű” Ady „feltétlen nagy tehetségét”, ha gúnyolták is stílusát.

[7] Lukács György Adyhoz fűződő viszonyáról: Lukács György: *Megélt gondolkodás*. Életrajz magnószalagon. Az interjút készítette Eörsi István és Vezér Erzsébet. Szerk.: Eörsi István, Bp., 1989 114-116.

hály és költőtársai, a kor „csekély értelmű medvebocs”-intellektusú Nyomasek Bobói is írtak háborús verseket – de legtöbbször persze klapanciákat.

A „háború kultúráját” bemutató, új kultúrtörténeti ihletésű munkák[8] mutattak rá, hogy a világháború kitörését kísérő, elsősorban a városi középosztályra jellemző „augusztusi őrület” eredményeként milyen iszonyatos tömegben készültek háborús versek. Vejas Gabriel Liulevicius azt állítja David Welch propagandatörténeti munkájára[9] hivatkozva, hogy Németországban csak a háború első hónapjaiban több mint egymillió hazafias vers született. Gondoljunk bele: az adott időszakban minden negyedik mozgósítottra jutott egy vers.

És a magyar költők? A háború kitörésekor – a mára elfeledett - Barabás Ábel *Hol késik a csatadal?* című alkotásában feddte meg kortársait:

„Ez észvesztő vad zűrzavarban,
A magyar lantnak nincs szava?
A csüggedőt ki lelkesítse,
Nincsen e harcnak dalnoka?
(..)

„Hol vagytok most, dalos pacsirták?
Oh, hova, merre tüntetek?
(...)

Hát a magyar acél győzelme
Nem gyújtja lángra lelketek?”

(Barabás Ábel: *Hol késik a csatadal?*)

Köveskuti Jenő nyersebben fogalmazott:

„Ha még tovább is szunnyadunk,
Isten uccse megrothadunk.”

(Köveskuti Jenő: *Ébredjetek!*)

[8] Ezek eredményeit összefoglalja: Stéphane Audoin-Rouzeau –Annette Becker: 1914-1918. Az újraírt háború, L’Harmattan, Budapest, 2006.

[9] Vejas Gabriel Liulevicius: *World War I: The „Great War”*, The Teaching Company, Chantilly, 2006. ill. David Welch: *Germany, propaganda, and total war, 1914-1918*, Rutgers University Press, New Brunswick, 2000.

Hamar beindult azonban háborús verstermelés, amelyet a konzervatív esztétika képviselői a megelőző két évtizednyi „hanyatlás”, mint például Heltai Jenő úgymond „erkölcstelen”, „modern dalai”, Ady Endre „handabandázása” és Babits „szecessziós burjánzása”, vagyis általában a nyugatos dekadencia után a nemzeti költészet erőre kapásaként olvastak, az „igazi kultúra” galvanizálódásaként. Ahogy Beöthy Zsolt kifejtette a *Háború és cultura* címmel 1914 decemberében:

„Mi voltaképp a cultura? Semmiesetre sem az életnek az a tétlen, ernyesztő, bomlasztó felfogása és vitele, mely csak élvezetet, nemest és nemtelent, kínál és követel. Nem az a léha phrasis, amellyé az úgynevezett aesthéták zagyva nyelvében eltorzult. Ellenkezőleg, inkább az élet, mely tudni akar, dolgozni akar, szeretni akar embert és hazát. Nemcsak élvezetre váró idegei vannak, hanem munkás izmai is.”[10]

Mire Gyulai Ágost tanár, a Magyar Paedagógiai Társaság tagja 1915 júliusában megtartotta *A háború és az irodalom* című előadását, már 8 ezer magyar háborús versről számolhatott be a maga gyűjtésében:

„Az első rettentő hatásból való fölocsúdásból után (...) a modern kor óriási gyáripari szelleménél fogva elkezdte ontani termékeit a háborús irodalom véghetetlen, kifogyhatatlan termékenységgel, úgy, hogy áradatával szinte elnyomott már bennünket.”[11]

Még a „szelíd” és „szerető” Szabolcska Mihályt is elragadta a hév az izmait tornáztató magyar nemzettest látván:

„Gyönyörűség látni téged,
Ilyen nagynak, ilyen szépnek,
Édes magyar nemzetem!
Ahogy szíved lángra lobban,
E daliás nagy napokban:
Régi igaz mivoltodban
Látlak újra, - érezem!”

(Szabolcska Mihály: *Hadba-szálláskor*)

[10] Beöthy Zsolt: *Háború és cultura. Hadi beszédek. 10. füzet. Beöthy Zsolt egyetemi tanárnak 1914. december 11-én tartott felolvasása*, Pallas, Budapest, 1915, 5.

[11] Gyulai Ágost: *A háború és az irodalom*, Országos Paedagógiai Könyvtár, Budapest, 1915. A háborús előadások szervezéséről lásd: Turbucz Péter: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben – történeti vázlat, *Jel-kép*, 2016/1., 81-96.

Annyi alkotás született, hogy Gyulai Ágost 1916-ban egy egész *H*áborús antológiát is összeállított az addig megjelentettekből.[12] A következőkben e kötet anyagából válogatva adnék egy inkább „gonosz", mintsem reprezentatív áttekintést, mivel a jobb verseket - például Emőd Tamás, Kosztolányi Dezső vagy Szép Ernő poémáit – a saját kvalitásérzékemre hagyatkozva kirostáltam azért, hogy tisztán a hazafias „trashköltészetet" élvezhessük a maga valójában a Susan Sontag-i „camp"-esztétika jegyében[13], amely szerint „minél rosszabb, annál jobb". Hangsúlyozva, hogy már maga Gyulai Ágosté is egy válogatás volt, ezért el lehet képzelni, hogy a selejtezőkön kihullott alkotások milyen mély színvonalón állhattak, ha ama legjobb verseket összegyűjtő háborús antológiából ítéltettek kihagyásra, amely még így is igazi csemegéje maradhatott a magyar „trashkultúra" kedvelőinek.

A kötet darabjait maga Gyulai is tematikus ciklusokba sorolta: például *Riadó*, *Hadak útján*, *Titánok harca*, *Szent harag*, *Rímek az asszonyokhoz*, *Tábori posta*, *Noe galambja* stb. De ezeken belül is újabb, még szűkebb csoportokat képezhetünk az egyes versek jól meghatározható, központi témája alapján.

Mindenekelőtt kell kiemelni a versek azon csoportját, amelyek *a magyar katonák* hősiességét és nagyszerűségét méltatják:

„Ó mi lenne velünk, ha ti nem volnátok,
Mint dúvad befutná a barbár kozák
A Retyezát völgyét, a sík Hortobágyot..."

(Peterdi Andor: *Katonák*...)

„Egy huszár száz kozákot ér,
Jaj annak, akit kardja ér!
Csodalények másvilágból,
Tiszapartról, Hortobágyról."

(Vértesy Gyula: *Huszárnóta*)

„A szarmata síkon
Huj-huj! a turul szárnyalva visítson!

[12] Gyulai Ágost: *Háborús antológia*, Élet, Budapest, 1916.

[13] Lásd: Susan Sontag: A campről. In: Susan Sontag: *A pusztulás képei*, Magvető, Budapest, 276-299.

Huj-huj, magyarok,
Robogó viharok!”

(Sajó Sándor: *Magyar katonák*)

Földes Zoltán a „székely hősiesség” toposzát hívta elő, hogy megénekelje a *szupermagyarok*ként reprezentált székely katonák ragyogását:

„Fölkeltek-e a Nibelungok,
Hattyús sisakú csodahősök a sírból,
Vagy tán a titánok jöttek elő,
És heverő
Ijjaikat kicserélve,
Tűzlehelő
Fegyverrel, hadakoznak-e ott?
Kik vagytok? Kik ezek?
Fénykoszorúzta büszke sereg!
Napfény, ragyogás a hazán:
Attila népe, te vagy!
Ez Csaba népe, ez Csaba lelke!...”

(Földes Zoltán: *Székely katonák*)

Ditrói József a hadba vonuló fiatal fiúk látványától jött izgalomba:

„Megmozdult az erdő, a róna,
Hullámzik a bimbósereg;
Örvénylő dalok, illat-forgószelek,
Futó patakok, duzzadó erek:
Elindulnak a Tizennyolc Évesek.”

(Ditrói József: *A tizennyolc évesek*)

A regrutákat Vargha Gyuláné emlékeztette a hitélet fontosságára békében és harcban egyaránt:

„Harcba induló magyar,
Állj egy percre meg!
Mert komoly szó, amit én
Tőled kérdezek.

Béke boldog napjait

Amíg élvezéd,
Megragadtad-é vajon
Jézusod kezét?

Véle jársz-e most, mikor
Harcba hí hazád,
Benne látod-e szíved
Legfőbb támaszát?"

(Vargha Gyuláné: *Katonáinkhoz*)

A hadba vonuló magyar katonákat nemcsak Krisztus segítette a költői képzeletben, hanem *a régmúlt magyar történelem feltámadt* hősei is. Visszatérő téma az antológia verseiben a múlt nagyjainak (pl. Hunyadi Jánosnak) harcbavetése az ellenség ellen:

„A tört sziklákon vérvirág fakad.
Nagy Hunyadink ismét acélt ragad,
Mint élő szirt, kiáll a vár fokára
És úgy vigyáz e szép magyar hazára."

(Radványi Kálmán: *Rab-halottak ébredése. 1914. dec. 3.*)

Jól körülhatárolható csoportot alkotnak azok az alkotások, amelyek *az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségeseit méltatják*, mindenekelőtt Németországot:

„Oh Goethe nemzete, ki nagy vagy a nagyokban,
És nagy vagy a kicsikben, s mint Luther, oly szilárd,
Most a világ félszíve nevedre félve dobban,
Rémséges harci bárd!"

(Oláh Gábor: *Németország*)

„Grál hattyú, tárd ki szárnyaid!
Lohengrin népe hadba szállt!
Most karddal írja álmait,
S úgy vívja meg a szent csatát."

(Kiss Arnold: *Grál hattyú*)

Kiss Menyhért a törökök rettentő erejét foglalta össze a következő képben:

„Villámló Bajazid lángostora lendül,
Megborzadt a világ a nagy félelemtől.”

(Kiss Menyhért: *Törökországhoz*)

Természetesen a szövetségesek hősi halottairól is tisztelettel emlékeztek meg, mint Kállay Miklós a dél-amerikai partoknál elsüllyesztett német cirkálókról:

„Szabad hajós, ha arra hajóz
Magellán útszorosain át,
S a nyílt óceán kitárt kapuján
Szép zöld sírjukra kilát,
Majd csöndbe legott rebegjen el ott
Lelkükért egy röpke imát.”

(Kállay Miklós: *In memoriam – Scharnhorst, Gneisenau, Leipzig, Nürnberg*)

A szövetségeseket ünneplő alkotások ellenpárját alkotják *az Osztrák-Magyar Monarchia ellenségeit gyalázók*. Bartha Kálmán meglehetősen sötét színekkel festette le a szerbeket:

„Kanizsai Péter mind ösmeri őket,
A kétszínű lator, álnok hitszegőket.
Őseiket egykor jó maga is vágta,
Véröktől volt piros tollas buzogánya.”

(Bartha Kálmán: *Kanizsai Péter álma*)

Bursics Ernő a „vértszomjazó” horrorfigurákká démonizált oroszok ellen küldte harcba fiát:

„Katona fiam van,
Készül a harctérre,
Muszka szomjuhozik
Nemes embervére,
Drága magyar vére!

(...)

Fiam! itt a kardod!
- Előre! ... Előre! ...”

(Bursics Ernő: *Előre!*)

Barabás Ábel az „egész világ” által „térden állva” becézett, a nyugatos költők korábban annyira imádott Párizsát vette célba:

„A dicsőség reménye puszta rom...
És nincs mosoly ma bájos nőid ajkán.
(...)

Sötéten üldöz már a bősz halál:
Német golyó a sziveden talál!”

(Barabás Ábel: *Páris*)

Farkas Imre az angolok ellen uszított:

„Csak ők – aztán senki! Másra sohse gondol,
Ez a szőke véreb,
Ez a kalmárféreg:
Az angol.”

(Farkas Imre: *Az angol*...)

Az ellenséget gyalázó versek egy külön alcsoportját képezték az olaszokról szólók, amelyek többnyire komolyanvehetetlen harci erőként festették le a „férfiatlan” taljánokat:

„Szopránokból válogatják
össze ott a tiszteket,
aki ügyes tenorista,
az tábornok is lehet;
a vezérkar minden este
szerenádot ad elő,
s a parancsnok nagy fejében
kóta van, nem agyvelő.”

(Kóró Pál: *Meseország hadba indul*...)

A gyűlöletkeltés mellett azonban, ha csak minimálisan is, de helyet kapott a kötetben a *frontbarátkozás* témája is. Feleki Sándor egy honvéd és egy csapatától elszakadt orosz katona közti karácsonyi találkozást örökítette meg:

„Kezet fognak szótalanul,
Mint két régi, jó barát.
Künt a havas fenyő közt pinty
Hallatja most víg dalát.”

(Feleki Sándor: *Találkozás*)

A versek egy nagyobb csoportja a *home front*on küzdők erőfeszítéseit hangsúlyozza, ezeket három kisebb csoportja oszthatjuk. Mindenekelőtt emelhetjük ki *a dolgozó nők honmentő tevékenységét* méltató alkotásokat, például az amúgy a 19. század végi, Arany utáni és Ady előtti magyar költészet egyik legnagyobbjaként számon tartott Kiss József munkáját, amely harci metaforákkal írja le a katonákat melegítő ruhák varrását, a kötőtűket „lándzsáknak” tekintve:

„Öt fürge, kicsi lándzsa – szaporán, szaporán!
Perdüljetek robotba későn és korán.
Kárpát felől az ellen vicsorítja fogát
S észak fele tapossa hozzá az orgonát,
Dér, zúzmara, jég, fagy, hó az ellenünk,
S öt fürge kicsi lándzsa: nincs egyéb fegyverünk,
Öt kicsi lándzsa!”

(Kiss József: *Kötőtűk*)

Rátkay László egy ápolónőről beszélt különös áhítattal:

„Kereszt a karodon, kereszt a szívedben,
Olyan vagy, minőnek, a magyar nőt hittem,
Áldjon meg az Isten.”

(Rátkay László: *Egy ápolónőhöz*)

Számos alkotás méltatta *a magyar földművesek honmegtartó munkáját*. Ezekben az enyhe bukolikus parasztromantika keveredik a népieskedés pátoszával, a „földműves férfitestnek" juttatott különös figyelemmel.

„Oh mi ezerévünk fenséges robotja:
Szántóföldön ballag, eke szarvát fogja
A paraszt."

(Mohácsi Jenő: *Magyar paraszt*)

„Mikor kint bolyongok a nyári határon
S a magyar parasztot ott izzadni látom,
Amint kaszát forgat, vagy a markot hajtja:
Úgy el tudok mindig gyönyörködni rajta."

(Jakab Ödön: *A magyar paraszt*)

Az antológiában helyet kapó költők jelentős erőket fordítottak arra, hogy *enyhítsék a fiaikat elvesztő anyák szenvedését*. Fő üzenete eme költeményeknek, hogy egy férfi el se képzelhet szebb halált annál, minthogy élete „csúcsán" meghal a hazáért, ezért nem érdemes siratni az elhunyó magyar katonákat. Paradigmatikusnak tekinthető Vértesy Gyula alkotása:

„Hallgassa meg a szavam, asszonyom
és, higgye el, hogy ez itt a való:
harminc évvel ki meghalhat honáért:
nem siratni, irigyelni való!

(...)

Az élet nyarán, ragyogó delén
meghalni másért, szebbért, mért lehet?
Gyönyörű szép tavasznapok után
nem várni meg a csúf őszt, a telet;
(...)

Meghalni úgy, azt hívén, hogy csupán
tavaszból, nyárból áll ez a világ –
...Szeret, ki a halált így küldi ránk..."

(Vértessy Gyula: *Levél egy édesanyához*)

Adott esetben elfogadták a „veszteség” tényét a lírikusok, de ez esetben hangsúlyozták, hogy egy élet vagy egy végtag elvesztése elfogadható áldozat a szebb jövőért:

„Ha sírba hullt a harc porondján,
Vagy visszatér majd bénán-csonkán,
Szerelmes fiatok,
Ne tébolyítson a gyász keserve,
Hajatok tépve, melletek verve,
Anyák, ne sírjatok.
(...)

Hevítsen örömre a nagy kevélység:
Egy duzzadó jövő vetését
Szétszórta vér-magok,
S a vész, mely sújtotta őket,
Felfrissítette a mezőket –
Anyák, ne sírjatok.”

(Lenkei Henrik: *Anyák, ne sírjatok*)

A jövő legtöbbször egy csecsemő alakjában mosolyog rá a jelenbeli szenvedőkre, mint például a jobb sorsra érdemes Somlyó Zoltán versében:

„Csecsemő: alvó gondolat langy párnán,
kit ágyútűz idején szült anyád;
mikor a tűzbe öltözött határnál
magyar vérrel építenek új tanyát;
ki forró béke tüzébe kerültél
s a harcnak milljó vércseppjét hozod:
csecsemő, téged üdvözöllek én ma
s együtt velem a magyar héroszok!”

(Somlyó Zoltán: *1914 – Egy csecsemőnek*)

Végezetül említsük meg az otthon maradt kedves és a harcoló katona szerelméről szóló alkotások zsánerét, például Magyary Lajosnak a szokatlan naturalizmussal tüntető *Ellőtték a jobb lábamat...* című alkotását:

„Ellőtték a jobb lábamat, folyik piros vérem,
Nincsen nékem édes anyám, ki bekössé nékem.
Gyere kis angyalom, kösd be sebeimet,
Gyógyítsd meg a bánatos szívemet."

(Magyary Lajos: *Ellőtték a jobb lábamat*...)

Amint láthatjuk, a kor költői úgy vonultak harcba, mint az ágyúban beöntött harangok – csakhogy Vargha Gyulának jelen összeállításból végül mellőzött *Harcba induló harangok* című versének képét idézzem fel. Akik pedig nem - mint a már említett Ady, Babits vagy az éppen 1915-1916-ban Kassák Lajos *Tett* című avantgárd antimilitarista lapja köre –, azokat például ifjabb Wlassics Gyula bélyegezte meg egy egész nemzet színe előtt:

„Van lantosunk e hős időkben,
Kit nem jár át a nemzet láza?
Oh, van, ki tétován meredve
Kietlen szív hideg szemével
Néz az imádságos csatákra?
(...)

Nincs átkom rátok. Minden átok
Száradjon most az ellenségen, -
Nektek csak szánalom maradjon,
Árvák árvái, kiknek a szent
Lángok lángja nem él szívében."

(Ifj. Wlassics Gyula: *Elnémult lantok*)

A toll erősebb fegyver, mint a kard – tartja a szentencia. Hiába vonultak azonban hadba a magyar költészet népfelkelőiként a *Háborús antológiá*ban szereplő alkotók, a központi hatalmak elvesztették a világháborút. Súlyosabb is lehetett volna a vereség, ha csak rajtuk múlik.

De „ne tiporjunk rajta nagyon": az 1916-os *Háborús antológia* alkotásainak „fair megítélése a más hadviselő országok háborús antológiának verseivel való összevetést követeli meg és nem a „nagy" alkotók „nagy" verseihez viszonyítást.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS[1]

A „SZÍRIAI PÁRT" FRANCIAORSZÁGBAN A NAGY HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN ÉS ELSŐ ÉVEIBEN[2]

Az első világháborút megelőzően a jelentősebb európai nagyhatalmak mindegyike megfogalmazta a maga közel-keleti érdekeit. Ezek az érdekek a térség több pontján ütköztek egymással (Perzsiában a briteké és az oroszoké, Anatóliában és a Boszporusznál a németeké és az antanté, Mezopotámiában a németeké és a briteké stb.). „Nagy-Szíria" területén hagyományosan a franciák voltak különösen érdekeltek, de rajtuk kívül a britek, a németek és az oroszok is megfogalmaztak bizonyos igényeket. Nagy-Britannia arab politikája például jelentős mértékben a legszélesebb értelemben vett földrajzi Szíriára vonatkozó francia igényekbe ütközött.[3] Holott 1914 előtt nem a gyarmati terjeszkedés képezte a párizsi kormány és a közvélemény elsődleges célját. Nagyon erősek voltak ugyanakkor azok a nyomásgyakorló csoportok, melyek folyamatos

[1] Ferwagner Péter Ákos PhD, egyetemi docens, SZTE Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék.

[2] A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

[3] A szakirodalomban a „földrajzi Szíria", „természetes Szíria" vagy „Nagy-Szíria" kifejezésekkel szokás jelölni a Termékeny Félhold azon darabját, mely a mai Szíriát, Libanont, Izraelt, a palesztin területeket és Jordániát foglalja magában.

kampányt folytattak az 1870-es megaláztatás revánsának tekintett gyarmati expanzió érdekében. Az 1883 júliusában létrejött Francia Szövetség, az 1889-ben megalakult Gyarmati Iskola, az 1890-ben megszervezett Francia-Afrika Bizottsága, az 1892-ben a képviselőház tagjaiból összeállított „gyarmati párt", vagy éppen a következő évben létrehozott Gyarmati Unió erős nyomást gyakorolt a kormányokra és folyamatosan agitált. „Be kell bizonyítanunk Európának, hogy még mindig létezünk" – hangoztatta Eugène Étienne oráni képviselő, akit előszeretettel neveztek „a kolonialisták Notre Dame-jának".[4] Étienne azok közé a gyarmati, leginkább észak-afrikai képviselők közé tartozott, akik ezeknek a csoportoknak a gerincét képezték.[5] Közéjük sorolható az 1895-ben megalapított Egyiptomi Bizottság főtitkára, Henri Pensa, illetve rövid ideig a gyarmatügyi miniszteri tisztséget betöltő Gabriel Hanoteaux is, akik az egyiptomi francia pozíciók helyreállítását szorgalmazták.[6] Azt lehet tehát mondani, hogy a századfordulón Franciaországban az imperializmus inkább a nacionalizmus, semmint a kapitalizmus „legfelsőbb foka" volt.

Mindazonáltal 1914 előtt a „gyarmati párt" még csak üzletembereket, újságírókat, egyetemi oktatókat, képviselőket vagy szenátorokat tömörítő, specializálódott, aktivista csoportocskák informális koalíciója volt. Francia-Afrika Bizottsága és a Marokkói Bizottság mellett 1901 óta működött az elsősorban gazdasági kérdésekkel foglalkozó Francia-Ázsia Bizottsága, valamint 1912 óta a főleg vallási ügyekkel törődő Keleti Francia Érdekek Védelmének Bizottsága. A FÁB energikus elnöke, Robert de Caix de Saint-Aymour sokat tett azért, hogy a gyarmati párt eredendően afrikai orientációja kelet, s főleg Szíria felé forduljon. A két bizottság 1913 júniusában egyesült, de 1912-ben a KFÉVB még megkongatta a vészharangot: Nagy-Britanniának szándékai vannak Szíriát illetően! Brit tisztviselők talán nem töltik rendszeresen a szabadságukat a libanoni hegyvidéken azzal az álnok indokkal, hogy élvezni akarják a hegyek nyári fris-

[4] Christopher M. Andrew – Alexander Sydney Kanya-Forstner: *French Overseas. The Great War and the Climax of French Imperial Expansion, 1914–1924*. Stanford University Press, Stanford, 1981. 24–25.

[5] Jacques Binoche-Guedra: Le rôle des élus de l'Algérie et des colonies au Parlement sous la Troisième République (1871-1940). *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 75. évf. (1988), 280. sz. 309–346.

[6] C. M. Andrew – Peter Grupp – A. Sydney Kanya-Forstner: Le mouvement colonial français et ses principales personnalités (1890-1914). *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 62. évf. (1975), 229. sz. 640–673.; C. M. Andrew – A. S. Kanya-Forstner: Gabriel Hanoteaux, The Colonial Party and the Fashoda Strategy. *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 3. évf. (1974), 1. sz. 55–104.

sességét? Az egyiptomi sajtó talán nem indított szabályos támadóhadjáratot a keleti francia gyarmati törekvések ellen? Egy brit olajcég 1912-ben talán nem kezdett olajkutatásokba a Jarmúk folyó völgyében?[7] Ennek kapcsán érdemes emlékeztetni arra, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjében a nagyhatalmi kapcsolatokat régóta terhelték az ellentétes érdekek. A London és Párizs közötti közel-keleti vagy levantei versenyfutást ugyan csupán „szurka-piszkálásnak” tekinthetjük ahhoz képest, hogy másokkal súlyosabb ellentéteik voltak (Franciaországnak Németországgal, Nagy-Britanniának Oroszországgal), de azért ez a „csipkelődés” időnként a háború szélére sodorta a két tengeri nagyhatalmat (1839–1840: Egyiptom; 1898: fasodai incidens). Jellemző, hogy amikor 1904-ben a növekvő német veszély miatt úgy döntöttek, hogy rendezik az ellentéteiket, éppen az egyiptomi és a marokkói érdekeiket határolták el egymástól elsődlegesen.

Az 1910-es évek elején a francia politikai elit és a kormánykörök tagjai közül egyre többen vélekedtek úgy, hogy Franciaországnak el kell köteleznie magát a Közel-Keleten, a figyelem a térség iránt folyamatosan nőtt. Ezért nem meglepő az, hogy a francia „gyarmati párt” hívei 1912-ben Raymond Poincaré miniszterelnököt személyesen figyelmeztették a britek levantei „mesterkedéseire”. Poincaré magyarázatot is kért Sir Edward Greytől. Csak az angol külügyminisztertől kapott megnyugtató válasz után jelenthette ki a kormányfő a Szenátus előtt 1912 decemberében, hogy Nagy-Britanniának nincsen „sem cselekvési szándéka, sem tervei, sem semmilyen politikai aspirációja [Szíriában]”. Majd a külpolitikai programját ismertetve hozzátette: „Mi magunk nagyon elkötelezettek vagyunk Ázsiában az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartása iránt, de nem feledkezünk meg egyetlen ottani hagyományunkról sem, nem tagadjuk meg az ott kivívott szimpátiáinkat, s nem hagyjuk, hogy ottani érdekeink függőben maradjanak.”[8] Ez a beszéd hatalmas jelentőségű a tekintetben, hogy Franciaország Oszmán Birodalommal szembeni politikájának fordulópontját jelenti, továbbá a szíriai kérdés hivatalos felvetését. Azt tehát, hogy miképpen alakuljon ennek a térségnek a sorsa a birodalom esetleges felbomlása esetén. Párizs erősen tartott attól, hogy egy ilyen

[7] Dr. Arthur Ruppin: *Syrien als Wirtschaftsgebiet*. Benjamin Harz, Berlin – Wien, 1920. 366.

[8] Raymond Poincaré: *Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Tome II. Les Balkans en feu*. Plon, Paris, 1926. 412.

fejlemény bekövetkezése esetén a neki jutó „zsákmány" messze elmarad majd akár a briteknek, akár a németeknek jutó szerzeményektől.

Az egyeztetések folyamatosan zajlottak. 1912 novemberében sikerült olyan megállapodást kötni Londonnal, melynek értelmében a britek vállalták, hogy konfliktus esetén flottájukat visszavonják a kelet-mediterrán vizekről, s hagyják, hogy ott a francia haditengerészet cselekedjen.[9] Ugyanebbe a vonulatba illeszkedik az az 1914-es levélváltás, melyben London biztosította francia partnerét arról, hogy tiszteletben tartja Franciaország vasútépítési monopóliumát Szíriában, cserébe Párizs elismerte a brit érdekek elsőbbségét a Perzsa-öbölben (közvetlenül az 1914. októberi török hadba lépés előtt ezt még Konstantinápoly is megerősítette). Ez a szíriai brit „érdektelenség" azonban nem jelentette bármiféle levantei francia érdekszféra konkrét elismerését. Grey a londoni német nagykövetnek 1913 elején világosan kijelentette, „megjegyeztem Cambonnak [a londoni francia nagykövetnek – FPÁ], hogy amit Szíriáról mondtam, az nem vonja maga után a *status quo* felborítását, amelyet fenn kívánunk tartani".[10]

Visszatérve a franciák gyarmati törekvéseire: a közel-keleti igényeiket már jóval a britek előtt világosan deklarálták. Ezek némelyikének az eredete a messzi múltba nyúlt vissza, például a keresztes hadjáratok korába, amikor frank lovagok királyságokat és őrgrófságokat hoztak létre Palesztinában, Szíriában, Kis-Ázsiában és Cipruson. Az oszmánokkal a 16. században megkötött kapitulációs szerződések még szorosabbra fűzték a Franciaországot a Közel-Kelettel összefűző szálakat, ezek a kereskedelmi és jogi természetű megállapodások ugyanis a keleti francia anyagi befolyás alapjait jelentették. A kapitulációk a klasszikus gyarmatosítás korszakának kezdetén, a 19. században nem csupán kedvező gazdasági, hanem előnyös diplomáciai pozíciót is biztosítottak Franciaország számára a törökök birodalmában. Igaz, ez a befolyás fokozatosan halványodni kezdett, ahogy a Földközi-tenger térségében a britek mind jobban megvetették a lábukat. A muszlimok szemében a francia presztízs sokat veszített a nagyságából az angolok egyiptomi okkupációja (1882) és a fasodai incidens (1898) nyomán. Erre válaszul a franciák fokozták kulturális és gazda-

[9] Az egyezményt 1913 februárjában a vezérkarok közötti megállapodás egészítette ki. Vincent Cloarec: *La France et la question de Syrie (1914-1918)*. CNRS, Paris, 2010. 36.

[10] G. P. Gooch – Harold Temperley (szerk.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. IX, The Balkan Wars. Part 2. The League and Turkey*. Johnson Reprint Company, London, 1934. 444.

sági tevékenységüket a Levantéban, s 1880 után vallásos rendjeik iskolák, kollégiumok, menhelyek, árvaházak stb. sokaságát hozták létre Szíriában, Libanonban, Kilikiában és az 1890-es években már Anatóliában is. Eredményesen, hiszen a francia fenntartású kórházakban 1914 előtt évente 300 ezer beteg fordult meg. Jóllehet Franciaországban a III. Köztársaság a századfordulón éppen antiklerikális politikát folytatott, Léon Gambetta, a neves republikánus politikus, 1881–1882-ben miniszterelnök kijelentette, „az antiklerikalizmus nem exportcikk",[11] ami azt jelentette, hogy a francia imperializmus az Európán kívüli világban, így a Közel-Keleten is, felhasználta az egyházakat és a különféle szerzetesrendeket a befolyása terjesztésére, miközben odahaza korlátozta a közéleti szerepvállalásukat. Ezt a folyamatot a royalista képviselőnek és írónak, Maurice Barrènek az 1914 májusában és júniusában tett levantei utazása során egy Libanonban dolgozó francia marista térítő szerzetes így írta le:

> „1903 májusában elűztek bennünket Varennes-sur-Allier-ból, amely központi vidéki rendházunk volt. Számos novíciusnak és teológus tanoncnak kellett visszatérnie a családjához. A legbátrabb negyven azonban követett minket Keletre. Pedagógiai képzésük már itt fejeződött be, s olyan iskolákban kerültek alkalmazásra, amelyeket az igényekre válaszolva mi nyitottunk meg."[12]

Vincent Cloarec francia történész kimutatta, hogy a 20. század elején a „levantei Franciaország" a francia imperializmus új formájának kibontakozását jelentette, melynek meghatározó eleme, sőt motorja az anyaországban zajló szekularizáció és elvilágiasítás volt.[13] A „levantei Franciaország" neologizmus a századfordulón óriási hatást gyakorolt és nagy népszerűségre tett szert egy katolikus író és republikánus képviselő, Étienne Lamy cikkei és könyve nyomán, aki arra buzdította olvasóit, hogy támogassák a „keresztény Franciaország" közel-keleti tevékenységét a szultán tétova pániszlám törekvéseivel szemben.[14]

[11] Albert Guérard: *France. A Modern History*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1969. 353.

[12] Maurice Barrès: *Une enquête aux pays du Levant*. Éditions Manucius, Houilles, 2005. 47–48.

[13] Vincent Cloarec: La France du Levant ou la spécificité impériale française au début du XXe siècle. *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 83. évf. (1996), 313. sz. 3–32.

[14] Étienne Lamy: *La France du Levant*. Plon-Nourrit et Cie, Paris, 1900.

A keresztény kongregációk tevékenységénél is nagyobbak voltak azonban Franciaország közel-keleti gazdasági érdekeltségei. Nem túlzás, a missziós és a gazdasági térhódítás lendülete látványos módon egybeesett: ahová a gazdasági és pénzügyi befektetések eljutottak, ott rövid időn belül a hittérítő rendek intézményei is megjelentek. Már 1895-ben 22 francia társaság volt jelen az Oszmán Birodalom területén, melyek tőkekihelyezései folyamatosan gyarapodtak. Az első világháború kirobbanásakor mintegy 200 millió frankot tett ki a befektetett összeg nagysága,[15] melynek egynegyed része a szíriai selyemiparba irányult. A tőkét francia bankházak adták össze, a megtermelt nyersszövetet pedig a lyoni textilüzemek dolgozták föl. Ennek jelentőségéről csak annyit, hogy az egész szíriai export egyharmadát a selyemkivitel keretében Lyon szívta föl![16] A francia tőke ezenkívül megjelent a dohányiparban, a közszolgáltatásokban, a kikötőfejlesztésekben stb. A messze legjelentősebb területnek viszont a vasútépítés számított, mely önmagában 100 milliós tételt jelentett.[17] A francia tőkések (*Régie Générale des Chemins de fer*, *Société de Chemin de fer Ottoman de Jaffa à Jerusalem*) kezében mintegy 750 km-nyi vasút koncentrálódott Szíriában (Aleppó–Homsz–Tripoli, Bejrút–Raják, Jeruzsálem–Jaffa).[18] Nem véletlenül írta azt 1914 októberében, csupán néhány nappal az Oszmán Birodalom hadviselő féllé válása előtt a bejrúti francia főkonzul, François Georges-Picot, hogy „politikai és erkölcsi szempontból Franciaország Szíriában a nagyhatalmak által irigyelt pozíciót birtokol".[19] Barrès pedig Jean Jaurès-zel polemizálva kijelentette: „Keleten mi képviseljük a spiritualitást, az igazságot, az ideál kategóriáját. Anglia ott befolyásos, Németország pedig mindenható, de a lelkeket mi birtokoljuk."[20] Ezzel szemben Picot meglátása szerint „kereskedelmi szempontból a helyzet korántsem olyan ragyogó". Való igaz, a tőkebefektetésekhez képest kevésbé voltak erősek a franciák szíriai kereskedelmi pozíciói, mivel a

[15] Georges Hardy – Robert de Caix – Henri Déherain: *Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France dans le monde*. III. Plon, Paris, 1931. 486.

[16] Dominique Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919. Les bases d'une intervention. *Revue historique*, 224. köt. (1960. október–december) 275–320.

[17] R. de Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*. Plon, Paris, 1922. 8–9.

[18] Ruppin: *Syrien als Wirtschaftsgebiet*. i. m. 398–404.; Nagib Sadaka: *La question syrienne pendant la guerre de 1914*. Larose, Paris, 1941. 44.

[19] Jukka Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*. The Athlone Press, London, 1969. 5–6.

[20] Barrès: *Une enquête aux pays du Levant*. i. m. 309.

háború előtt az export és az import tekintetében Nagy-Britannia, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia is megelőzte őket. Mindez törékennyé tette a franciák levantei dominanciáját, hiszen például Németország nem volt hajlandó elismerni Párizs privilegizált pozícióját Észak-Szíriában és Palesztinában, azt legfeljebb a középső területeken és Libanonban fogadta el.[21] Talán éppen ezért vélekedhetett úgy Maurice Bompard konstantinápolyi francia nagykövet, hogy a közel-keleti keresztények feletti francia vallási protektorátus felett eljárt az idő, „a modern imperializmus eszközének pedig a gazdasági és pénzügyi taktikáknak kellene lenniük".[22]

Mindez azonban cseppet sem csökkentette a francia igényeket, amit az is mutat, hogy Párizs megpróbálta ellenőrzése alá vonni a levantei arab nemzeti mozgalmat. Kapóra jött számára az a tény, hogy a tripolitániai és a balkáni háborúk (1911–1912) nyomán az Oszmán Birodalom jelentős területeket veszített, felsejlett a teljes feldarabolódásának veszélye, mire válaszul közel-keleti arab értelmiségiek decentralizációs reformköveteléseket fogalmaztak meg (helyi autonómia, döntési jog a lokális költségvetésről, külföldi tanácsadók felügyeljék a reformok végrehajtását stb.). Poincaré 1912. decemberi nyilatkozata után a francia kormány, mely tartott attól, hogy a birodalom esetleges szétesésével a térségbeli érdekei sérülnek, igyekezett kapcsolatokat építeni a szíriai arab nacionalistákkal. Próbált „jótevő" nagyhatalomnak mutatkozni a muszlimok és a keresztények szemében, mely „védi a szabadságjogokat". Lehetővé tette, hogy a nacionalisták 1913 júniusában megtartsák első kongresszusukat Párizsban,[23] melynek a vitáit mérsékelt irányba igyekezett terelni. Csak óvatos formában támogatta a nacionalisták követeléseit, mivel kímélni akarta az ifjútörökökkel fenntartott kapcsolatait, amelyeket fontosabbaknak ítélt. Ennek eredményeképpen a vezető körök kettős, egymással ellentétes politikát folytattak: egyfelől kifejezték Franciaország ragaszkodását az Oszmán Birodalom területi integritásához, másfelől igyekeztek felkészülni annak feldarabolására.[24]

[21] Pierre Guillen: Les questions coloniales dans les relations franco-allemandes à la veille de la Première Guerre mondiale. *Revue historique*, 503. sz., 1972. július–szeptember. 87–106.

[22] Catherine Nicault: The End of the French Religious Protectorate in Jerusalem (1918-1924). *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, 4. sz. 1999. 7–24.

[23] Charles Debbas: Le Congrès Arabe-Syrien. *Correspondance d'Orient*, 6. évf., 115. sz., 1913. július 1. 13–16.; J. Nagy László: *A Mediterráneum a XX. században*. JATEPress, Szeged, 1996. 40–41.

[24] Ennek a politikának kiváló elemzését nyújtja Kaïs Ezzerelli: *Diplomatie occidentale et dissidence arabe. La France coloniale et le mouvement arabiste en Syrie ottomane (1912-1914)*. Dar al-Wasla, Tunis, 2014.

A világháború kirobbanása azonban új helyzetet teremtett. 1914 őszén Párizsban erőteljes sajtókampány indult az Oszmán Birodalom ázsiai tartományainak felosztása érdekében.[25] Novemberben a térségbeli francia diplomaták sürgették, hogy mihamarabb szálljanak partra csapatok, amelyeket állításuk szerint több tízezer szíriai fog támogatni. Indítványuk a lehető legalkalmatlanabb pillanatban jutott el a döntéshozókhoz: a kormány még mindig Bordeaux-ban tartózkodott, ahová a német előretörés elől menekült. Figyelmét teljes egészében lekötötte az ellenséggel vívott élethalálharc, így a szíriai partraszállás ötletét elvetette. Az év végére viszont a nyugati fronton beállt az állóháború, a kabinet visszatérhetett a fővárosba és újra napirendre kerülhetett a Közel-Kelet. Kolonialista politikusok egy küldöttsége fel is kereste Alexandre Millerand hadügyminisztert, akinek megszerezték a támogatását az intervencióhoz. Théophile Delcassé külügyminiszter azonban továbbra is ellenállt, mert azon kevés francia politikusok közé tartozott, akik szerint Szíria megszerzése kevesebb hasznot hozna Franciaország számára, mint az Oszmán Birodalom fennmaradása. Azzal érvelhetett, hogy 1914-ben hazája birtokolta a birodalomban befektetett külföldi tőke 45, az oszmán államadósságnak pedig a 60%-át, így a törökök államának továbbélése elemi francia érdek.

December legvégén a frissen kinevezett kairói brit főmegbízott, Sir Henry McMahon Párizsba utazott, ahol tárgyalásokat folytatott a külügy- és a hadügyminisztériumban. A nem túl jó képességű főtisztviselő képtelen volt koherens válaszokat adni azokra a francia kérdésekre, amelyek Nagy-Britannia jövőbeli közel-keleti politikájára vonatkoztak. A főmegbízottról több bölcsességet feltételező Millerand mindezt köntörfalazásként értelmezte, melynek célja a Szíria elfoglalására vonatkozó brit tervek eltitkolása. A hadügyminiszter haladéktalanul kormánya tudomására hozta a gyanúját, mely felhatalmazta őt arra, hogy állítson fel expedíciós erőt Szíria megszállására még a britek előtt. Delcassé 1915 februárjában Londonba ment, hogy Greyjel tisztázza a Levantéra vonatkozó terveket. Angol kollégája ismét biztosította arról, hogy nem áll szándékukban Szíriát lerohanni. A két külügyminiszter megállapodott abban, hogy ha az Oszmán Birodalom felosztásra kerülne, Nagy-Britannia nem fogja ellenezni a Szíriára vonatkozó francia igényeket, de egyetértettek abban is, hogy egyelőre optimálisabb lenne a birodalom területi integritásának meg-

[25] Wolfram Wilhelm Gottlieb: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. George Allen & Urwin Ltd., London, 1957. 80–81.

őrzése.[26] Ezzel a két kormány időlegesen rendezte a félreértéseket, de ez nem jelentette azt, hogy akár a Temze, akár a Nílus, akár a Szajna partján egyesek ne szövögettek volna újabb és újabb terveket a levantei térség megszerzéséről, akár az antantszövetséges kárára.

Így tett Francia-Ázsia Bizottsága 1915. április 21-én, amikor Robert de Caix indítványára határozatot fogadott el „a szíriai francia érdekek megvédelmezéséről". Ezzel csaknem egy időben a francia érdekekre külön beszédben hívta fel a figyelmet a Külföldi Francia Érdekek Megvédelmezésének Szenátori Csoportja előtt Pierre-Étienne Flandin, egy régi kolonialista. A tőkeérdekeltségek elszaporodása nyomán 1915 júniusában a lyoni Kereskedelmi Kamara arra buzdította Delcassé külügyminisztert, hogy ne elégedjék meg a Levantéra vonatkozó igényeivel, hanem egész Szíria megszerzésére törekedjen. „Jaffa, Haifa, Bejrút kikötői – figyelmeztetett – nem elegendők tengeri kereskedelmünk fejlesztéséhez (...), vagy éppen a belső területek gazdagságának növeléséhez. (...) Szíria selyemtermelő ország, ami azt jelenti, hogy a mi nagy lyoni piacunktól függ." Ezt a felhívást még ugyanabban a hónapban a marseille-i Kereskedelmi Kamara megismételte. Együttesen követelték „Franciaország számára" Szíriát „a Toros-hegységtől Egyiptomig".[27] Az ilyen típusú politikai, gazdasági, katonai stb. erőket, lobbi-csoportokat, melyek a közel-keleti francia befolyás növeléséért szálltak síkra, a szakirodalom összefoglaló néven „szíriai pártnak" nevezi. Részét képezte a „gyarmati pártnak", részben annak „ázsiai" ágát jelentette (a másik ág az „afrikai" volt), s 1915 folyamán jutott végleg arra a következtetésre, hogy az Oszmán Birodalom felbomlása immár elkerülhetetlen.

A „szíriai párt" szilárdan megvetette a lábát a képviselőházban és a Szenátusban, de a befolyása legalább ilyen nagy volt a Quai d'Orsay ázsiai aligazgatóságán, például Philippe Berthelot vagy Jean Goût révén. Eme irányzat előtt új távlatok nyíltak a Porta semlegességének feladása után, ugyanis a korábbi nyugati koncessziók, érdekek, befolyások veszélybe kerültek vagy meg is szűntek. Jean Goûthoz már 1914 decemberében jutottak el olyan indítványok, amelyek Franciaország határozott szíriai szerepvállalását sürgették, valamint azt, hogy

[26] David Fromkin: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt, New York, 1989. 94–95.

[27] Sadaka: *La question syrienne pendant la guerre de 1914*. i. m. 35–36.; Chevallier: Lyon et la Syrie en 1919... i. m. A cikk bemutatja a roppant befolyásos lyoni selyemgyárosok lobbi-tevékenységét, akik a háború előtt erősen függtek a Szíriából importált selyemgubótól és nyersselyemtől.

a kormány határozottan képviselje a francia érdekeket *egész* Szíriában, azaz Palesztinában is. Ez egyúttal újranyitotta a rivalizálást is a nagyhatalmak között és növelte a kölcsönös gyanakvást a másik szándékait illetően. Természetesen új elképzelések, tervek születtek és a világháború tovább növelte a franciák étvágyát is. Francia-Ázsia Bizottsága a Dardanellák elleni hadművelet kezdetén, 1915 márciusában nyílt felhívást intézett a kormányhoz, hogy készüljön fel az Oszmán Birodalom felosztására. 1915 nyarán a már említett Flandin szenátor egy bizottság élén állva jelentést készített Szíriáról és Palesztináról, amelyet utóbb az egész mozgalom manifesztumaként értékeltek, s amely félhivatalos politikájává vált a kormánynak. Flandin ugyanis a francia igényeket arra a „történelmi küldetésre" alapozta, mely Franciaországra ruházta a keleti katolikusok feletti tradicionális védnökséget és legalább ilyen nagy súllyal esett latba több évszázados kulturális jelenléte a Levantéban.

> „A békés behatolás évszázadai alatt Franciaország mindig fenntartotta és terjesztette szíriai és palesztinai működési területét, növelte az iskolák számát, akkora sikerrel terjesztette a francia nyelv oktatását, hogy a nyelvünk Szíriában szinte ugyanannyira használatos, mint az arab nyelv, mindenütt beteggondozó intézeteket és kórházakat hozott létre, Bejrútban pedig [1912 decemberében – FPÁ] orvostudományi kart, melynek a hírneve az egész Keleten közismert... A szíriaiak hozzászoktak ahhoz, hogy bennünk az oktatóikat és a nevelőiket lássák."[28]

A jelentés pontosan körülhatárolta a Franciaország által igényelt területeket: északon Aleppó, Urfa és Kilikia, keleten a sivatag, délen az Akabától a Földközi-tenger partján fekvő Rafahig húzódó vonal, nyugaton pedig a levantei partvidék.[29] Vagyis a jelentés szerint Palesztina francia kézbe kell, hogy kerüljön, mivel Szíria szerves részét képezi. Nincs ebben a „geográfiai konstrukcióban" semmi meglepő: ebben az időben a szíriai gyarmati lobbi legjelentősebb

[28] Groupe sénatorial pour la défense des intérêts français à l'étranger: *Rapport sur la Syrie et la Palestine*. Société anonyme de publications périodiques, Paris, 1915. 5.

[29] Étienne Flandin: Nos droits en Syrie et en Palestine. *La Revue hebdomadaire*, 27. évf., VI. köt., 1915. június. 17–32.

képviselői így definiálták a határokat, s *egész* Nagy-Szíriát meg akarták szerezni.[30]

A franciák által igényelt közel-keleti befolyási övezet sivatagok, hegyvidékek, kiszáradt folyóvölgyek változatos vidéke volt, melynek gazdasági erőforrásai korlátozottaknak számítottak, az irányítása ellenben költségesnek tűnt. Csakhogy ebben az esetben a pénz másodlagosnak látszott, mivel katonai megfontolások is szerepet játszottak. Amennyiben ugyanis a francia hadsereg és flotta birtokába tudja venni a szíriai partvidéket, teljessé válik az uralma a Földközi-tenger egész keleti medencéje fölött. A szíriai francia dominancia eszméje ugyanakkor illeszkedett ahhoz az imperialista terjeszkedő politikához is, mely az arab Keletet a magrebi francia birodalom természetes meghosszabbításának tekintette. Észak-afrikai terjeszkedése óta Franciaország muszlimok tömegei fölött gyakorolt egyeduralmat, Damaszkusz pedig mindig is az arab-iszlám világ egyik történelmi centrumaként szerepelt. Georges Leygues, a külügyi bizottság elnöke mindezt elég világosan fejtette ki a képviselőház előtt elmondott 1915. május 10-i felszólalásában: „A francia politika tengelye a Földközi-tengeren húzódik. Az egyik végpontja nyugaton található, Algériában, Tunéziában és Marokkóban. A másik végpontjának keleten, Szíriában, Libanonban és Palesztinában kell lennie."[31] Később Ciprust is hozzátették ehhez a listához, bár az 1915 októberében hatalomra került Aristide Briand vezette kormány ezt sohasem erőltette túlzottan.[32]

Az expanzió ideológusai ugyanakkor nem akarták észrevenni azokat a nyilvánvaló ellentmondásokat, amelyek a keresztény klientúrának nyújtott védelem és a muszlim többséghez való közeledés igénye között feszültek. Ilyen körülmények között Bompard konstantinápolyi nagykövet figyelmeztetései nem foszlathatták szerte a „szíriai álmot". Pedig a diplomata elég kategorikusan fogalmazott: „Szíria önmagában nem jelent kívánatos szerzeményt. (...) Nincs sem mezőgazdasági, sem ipari jövője. (...) Nehezen kezelhető népesség lakja (...), s csak nehézségeket hoz azok számára, akik magukra vállalják az irányítását."[33] Mindezek ellenére Bompard is úgy vélte, a presztízs miatt Fran-

[30] Julie d'Andurain: La „Grande Syrie", diachronie d'une construction géographique (1912-1923). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 33–51.

[31] Henry H. Cumming: *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East*. Oxford University Press, London, 1938. 11.

[32] Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East*... i. m. 41.

[33] Andrew – Kanya-Forstner: *French Overseas*... i. m. 54.

ciaország nem engedheti meg, hogy Szíria egy másik rivális nagyhatalomnak jusson. Mások is hasonlóképpen gondolkodtak. 1915 decemberében, mialatt a párizsi konferencián véglegesítették a brit flotta elsőbbségét a Földközi-tengeren, kolonialista körök úgy határoztak, bizottságot fognak létrehozni, mely a háború után rendezendő gyarmati problémákat fogja majd tanulmányozni. A bizottság 1916 februárjában meg is alakult, tevékenysége pedig legfőképpen a közel-keleti, illetve ázsiai ügyekre koncentrált. A március 8-i ülésen Robert de Caix leszögezte, hogy „gátat kell vetni annak a mostanság nálunk kirajzolódó irányzatnak, mely a független Szíria érdekében emeli föl a szavát", június 28-án pedig a résztvevők egyetértettek abban, hogy Szíriának és Palesztinának a háború után Franciaország birtokába kell kerülnie. Néhány nappal később a bizottság hitet tett „Szíria és Palesztina összetartozása mellett történelmi, etnikai és földrajzi szempontból egyaránt". Elutasított mindennemű angol igényt erre a területre. A bizottság küldöttségét, mely ezt az állásfoglalást vitte magával, Briand július 17-én fogadta, habár nem mindenben értett vele egyet. Mindez nem szegte a kolonialisták kedvét: a következő évben – látva az olaszok igényeit – újra megismételték az 1916-os követeléseiket.[34]

François Georges-Picot francia diplomata

A helyszínen ugyanakkor egyes diplomaták inkább a felosztásban gondolkodtak és így kívánták biztosítani hazájuk számára a közel-keleti területi nyereséget. François Georges-Picot (1870–1951) is közéjük tartozott. A háború előtt bejrúti francia főkonzulként valódi kolonialista dinasztiához tartozott. Apja részt vett Francia-Afrika Bizottságának létrehozásában, Charles fivére pedig Francia-Ázsia Bizottságának pénztárosi tisztségét töltötte be (Geneviève húga ugyanakkor a későbbi köztársasági elnök, Valéry Giscard

[34] Peter Grupp: Le „parti colonial" français pendant la première guerre mondiale. Deux tentatives de programme commun. *Cahiers d'études africaines*, 14. évf. (1974), 54. sz. 377–391.

d'Estaing anyai nagyanyja volt). 1914-ben egy libanoni francia partraszállás tervét latolgatta, melyet a helyiek felkelése támogatott volna, s amelyhez Elefthériosz Venizélosz Görögországa szállított volna fegyvert. Rabja volt az 1882-es egyiptomi precedensnek; ennek során Nagy-Britannia egy olyan országot szállt meg, mely Bonaparte hadjárata óta jelentős francia befolyás alatt állt. Úgy vélte, hogy a libanoni francia partraszállás egyensúlyt teremthetne Nagy-Britannia mezopotámiai katonai expedíciója után.

Miután nem sikerült elfogadtatnia a tervét, 1915 novemberében megbízást kapott arra, hogy az Oszmán Birodalom feldarabolása esetén folytasson tárgyalásokat Nagy-Britanniával a két hatalom befolyási övezeteinek elhatárolásáról. Ez a tárgyalássorozat valójában 1915 márciusában kezdődött, amikor Paul Cambon londoni francia nagykövet informálta Greyt, hogy Delcassé szerint „amint Konstantinápoly és a szorosok kérdése alapvető probléma Oroszország számára, úgy most elérkezett az ideje annak, hogy Franciaország és Nagy-Britannia más, Kis-Ázsiával kapcsolatos ügyeket is megvitasson". A francia külügyminiszter „nem hivatalos megbeszéléseket" javasolt. „Beleegyeztem ebbe – írta Grey – és azt mondtam, az lenne a legjobb, ha a tárgyalások Cambon és köztem folynának."[35] E tárgyalások közvetlen előzményét az oroszokkal Konstantinápolyról megkötött egyezmény jelentette, következményét pedig a hírhedt Sykes–Picot-szerződés aláírása 1916 tavaszán.[36] A felek elhatárolták benne a közel-keleti érdekeiket, ez az alku pedig a világháború után az egész rendezés alapját fogja képezni. A szíriai és libanoni francia mandátumterületek létrehozásával a „gyarmati párt" programjának számos eleme megvalósult.

[35] Viscount Grey of Fallodon: *Twenty-five Years 1892–1916*. 2. k. Hodder & Stoughton, London, 1925. 236.

[36] Ferwagner Péter Ákos: Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 9. évf. (2016), 3–4. sz. 33–52.

FISCHER FERENC[1]

A CSÁSZÁRI NÉMETORSZÁG KATONAI EGYÜTTMŰKÖDÉSE AZ I. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT CHILÉVEL, ECUADORRAL ÉS KOLUMBIÁVAL

Németország teljes külkereskedelmi forgalmában ugrásszerűen megnövekedett a dél-amerikai piac jelentősége az I. világháború előtti három évtizedben. 1881-ben a Dél-Amerikával folytatott külkereskedelem még csak 0,95 %-át tette ki a német külkereskedelemnek, de 1913-ra már elérte a 7,6 %-ot. Dél-Amerika teljes külkereskedelmében Nagy-Britannia és az USA után a harmadik helyen Németország állt. Ezen összesített adatok hátterében – s erre a német szerzők gyakran felhívták a figyelmet – országonként, illetve régiónként sajátosan alakult a helyzet.[2]

Otto Kasdorf 1916-ban írt *„Gazdasági harc Dél-Amerikában”* című munkájában egyértelműen USA-Németország párviadalról írt, ahol a tét a

[1] Fischer Ferenc Dsc, egyetemi tanár, központvezető, doktori iskola vezetője, Pécsi Tudományegyetem, BTJK. Történettudományi Intézet Modernkori Történeti Tanszék.

[2] MEISSNER, Walter: Das wirtschaftliche Vordringen der Nordamerikaner in Südamerika. Cöthen, 1919.; DAENELL, Ernst: Das Ringen der Weltmächte um Mittel- und Südamerika. In: Meereskunde, Jg.13. 1919. H.1-35.o.; DUNKER, Rudolf: Wirtschaftsudien aus Südamerika, speziell über Chile. Leipzig/München, 1910.

Latin-Amerika feletti gazdasági hegemónia megszerzése volt. Kasdorf munkájában két ellentétes irányú – a korábbi angol uralkodó befolyást lényegesen visszaszorító – amerikai, illetve német expanziós irányról értekezett s gondolatait az alábbiakban foglalta össze: *„Amennyiben összefoglaljuk a számadatokat, úgy Dél-Amerika* összkülkereskedelmének *értékeléséből az következik, hogy ámbár Anglia számszerűleg az élen áll, de* – Dél felől jövet (von *Süden kommend)* – *Argentínában, Chilében, Brazíliában, Uruguayban, Paraguayban és Bolíviában Németország egyre inkább megközelíti Anglia részesedését; mialatt – Észak felől jövet (von Norden kommend) – az Egyesült Államok sikeresen nyomul előre, és egyre inkább uralja Dél-Amerika északi államainak kereskedelmét. Így áll a helyzet Dél-Amerikában. (So ist die Lage in Südamerika.)"* [3] Az I. világháború előtt két hatalmas egymás felé közeledő, sőt egymásba átnyúló, egyre táguló befolyási övezet térhódítása volt megfigyelhető Latin-Amerikában. Az egyik – az USA-é – Északról Dél felé terjedt, a másik – Németországé – éppen ellenkezőleg Délről Észak felé.

Az I. világháború előtti években a német katonapolitika Latin-Amerikában nemcsak egy-két országban jutott meghatározó befolyáshoz, hanem – a közben tanítványból mesterré vált chilei hadsereg közvetítő szerepe révén – közel állt ahhoz a lehetőséghez, hogy a korábbi francia katonai befolyást teljesen kiszorítva, a latin-amerikai köztársaságok szárazföldi erőinek egésze német orientációjúvá váljon, s hogy azok fegyverzetüket döntően, sőt kizárólagosan Németországból szerezzék be. A császári Németország Latin-Amerikában igen rövid idő alatt szilárd hatalmi pozíciókat biztosított az Újvilág latin országaiban, s ennek egyik bástyáját – a külkereskedelmi sikerek mellett – éppen gyorsan növekvő katonai befolyása biztosította, mely nemcsak a franciákban, angolokban keltett – irigységtől sem mentes – németellenes érzelmeket, hanem a nemzeti határaiból – különösen az 1898-as spanyol-amerikai háború után – latin-amerikai exportoffenzívájával kilépő s a német latin-amerikai sikereket ugyancsak egyre gyanakvóbban figyelő Amerikai Egyesült Államokban is.[4] Mind a német ipari termékek, mind a porosz militarista modell – *„via chilena"* révén – sikeres

[3] KASDORF, Otto: Der Wirtschaftskampf in Südamerika. Berlin, 1916. 42.o.

[4] WEHLER, Hans Ulrich: Der Auftieg des amerikanischen Imperialismus. Studien zur Entwicklung des Imperium Americanum. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 10.) Göttingen, 1987.

terjedése, sőt a dél-amerikai haditengerészeti megrendelésekbe beszálló *Kaiserliche Flotte*, aggodalmat keltett Washington vezető köreiben.[5]

Latin-Amerika országai 1914 előtt az ipari nemzetek versengésének színterei lettek. A XX. század első éveiben még - a nyílt ellenségeskedésbe egyre inkább átcsapó – angol-német, francia-német rivalizálás volt a meghatározó, de az 1914 előtti pár évben már az USA-német ellentétek is egyre markánsabban jelentek meg. Washington és Berlin, e két 1914 előtti legsikeresebb exportnemzet a Latin-Amerika feletti befolyás egyre több kérdésében került szembe egymással. E küzdelemben a katonai-tengerészeti befolyás biztosítása meghatározó szerepet játszott. Mindkét nagyhatalom behatolt a másik biztosnak vélt érdekszférájába. A német katonai befolyás a chilei katonai missziók révén Közép-Amerikában is éreztette hatását, míg az USA Németország megingathatatlannak vélt pozícióit kezdte ki a szubkontinens déli részén, így a „Dél-Amerika poroszaiként" emlegetett Chilében is.[6]

Az USA-befolyás Dél felé irányuló dinamizmusának lefékezését, s az általános német dél-amerikai pozíciók erősítését szolgálta Berlin részéről a német-dél-amerikai katonai kooperációk is a szubkontinens hadseregeivel.

✶ ✶ ✶

A császári Németország chilei diplomáciai képviselője, Erckert követ a *Reich* kancellárjának, Bethmann-Hollwegnek 1911. december 29-i levelében figyelemreméltó áttekintést adott arról, hogy a chilei hadsereg mely latin-amerikai országokba küldött katonai missziókat, illetve a szubkontinens mely országai küldték kadétjaikat-tisztjeiket a santiagói katonai iskolára (*Escuela Militar*), s a különféle chilei ezredekbe. Amikor ezen összegző jelentés íródott, Chile már

[5] FISCHER, Ferenc: *„Zeigen der Flagge."* II. Vilmos három hadihajója és Heinrich von Hohenzollern főherceg missziója 1914 tavaszán és nyarán Brazíliában, Uruguayban, Argentínában és Chilében. IN: MAJOROS, István; ANTAL, Gábor; HEVŐ, Péter; M, MADARÁSZ Anita (szerk.): Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Budapest, Magyarország, ELTE BTK, 2015. pp. 85-104. MENESES CIUFFARDI, Emilio: El factor naval en las relaciones entre Chile y los Estados Unidos (1881-1951), Santiago de Chile, 1989.

[6] FISCHER, Ferenc: Dél-Amerika poroszai. Chile és Németország katonai - haditengerészeti kapcsolatai, 1885-1931. Szeged: Hispánia Kiadó, 1999, 289 o.; Ein Triumph Preußischen Drills in Südamerika IN: *Militär-Wochenblatt* . 1910. 05. 11. Nr. 89. 2108-2110. o.; Preußen am Stillen Ozean. IN: *Frankfurter Zeitung* 14. 08. 1910.

több mint tíz éves tapasztalattal rendelkezett, mint a latin-amerikai hadseregek *„tanítómestere."*[7]

A chilei katonai missziók első célországaként 1899-ben Ecuador szerepelt, mely például 1905-ben már 30 tisztjét küldte a santiagói *Escuela Militar*-ra.[8] 1903-ban El Salvador fogadott egy chilei katonai missziót.[9] 1904-ben II. Vilmos hadiflottájának egyik cirkálója, az *„SMS Falke"* jelentése szerint Nicaraguában, a managuai kadétiskolában egy *„chilenischer Lehrmeister"*tevékenykedett.[10]

Erckert elődje, Reichenau követ 1905 novemberében arról számolt be az *Auswärtiges Amt*-nak, hogy Kolumbia santiagói követe, Uribe Uribe tábornok, aki akkoriban éppen részt vett bolíviai és argentin tisztekkel együtt egy chilei hadgyakorlaton, igen meleg, elismerő szavakkal dícsérte a chilei hadsereg ütőképességét. Uribe tábornok chilei hadsereg iránti csodálata nem maradt meg a szavaknál: ösztönzésére több kolumbiai fiatal – így a nagykövet két fia is – az *Escuela Militar*, és a Valparaisóban lévő *Escuela Naval* hallgatója lett.[11]

A santiagói Escuela Militar 1901-ben teljes egészében átvette a Berlin-Lichterfeldében működő *„Königliches Preußisches Kadettenkorps"* tantervét. Az intézmény nemcsak a chilei tisztek százainak vált így *Alma Mater*-jává, hanem több évtized alatt más latin-amerikai hadseregek több száz tisztjének is: *„a santiagói Escuela Militar, mint mintaintézmény (Musteranstalt) híre úgy elterjedt, hogy mostanában számos külföldi állam tisztje kormányának engedélyével felvé-*

[7] Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn (a továbbiakban PAAA) R/16680; FISCHER, Ferenc: La expansión indirecta de la ciencia militar alemana en América del Sur: la cooperación militar entre Alemania y Chile y las germanofilas misiones militares chilenas en los países latinoamericanos (1885-1914). IN: SCHRÖTER, Bernd – SCHÜLLER, Karin (Eds.): Internationale wissenschaftliche Konferenz vom 16. bis 18. Dezember 1994. Tordesillas y sus consecuencias. La política de las grandes potencias europeas respecto a América Latina. 1494-1898. Iberische und Lateinamerikanische Abteilung des Historischen Seminars der Universität zu Köln. Köln – Madrid, VervuertVlg. 1995. 243 –260. o.

[8] Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (a továbbiakban BAMA) RM5/V 5408

[9] Kommando *„SMS Falke"*. Militärpolitischer Bericht über den Besuch der zentralamerikanischen Freistaaten. Geheim. Ajacutla. 18. Mai 1905. Oberkommando der Marine. Admiralstab der Marine. Acta betreffend San Salvador vom Juni 1894 bis Juni 1915. BAMA RM5/V 5432

[10] BAMA RM5/V 5425

[11] PAAA R 16648; Rafael E. Pizarro kolumbiai tábornok, aki a legkorábbi chilei katonai misszió első tanítványai közé tartozott, a chilei katonatisztek által 1907-ben alapított bogotai Escuela Militar 50. évfordulóján, 1957-ben terjedelmes könyvben mutatta be a kolumbiai-chilei katonai kapcsolatokat. PIZARRO, R. E. General: Discípulo de las misiónes chilenas, pertenece a la promoción de oficiales de 1907. 1907-1957. 50 años. Bogota, 1957.

telt nyert ide, hogy majd idővel mindazt, amit az iskolában és a chilei hadseregben tanultak, hazájukba magukkal vigyék." [12]

Az 1988-ban megjelent *Historia del Ejército de Chile* VIII. kötete figyelemreméltó felsorolást közöl arról, hogy az *Escuela Militar* 1901 és 1988 között mely országokból fogadott kadétokat. Az intézmény évkönyvei szerint Bolívia, Brazília, Kolumbia, Costa Rica, Ecuador, El Salvador, Guatemala, Honduras, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peru, Dominika, Venezuela küldték el tisztjeiket Santiagóba. *„A legnagyobb folyamatosságot és képviseletet Kolumbia, Ecuador, El Salvador, Guatemala mutatta."* [13]

Reichenau santiagói német követ 1905-ben íródott jelentésének utolsó gondolatai már rávilágítanak – a Németország által is ösztönzött – chilei katonapolitika egyik fő motívumára, arra, hogy a csendes-óceáni háború után (1879-1883) a vitatott határok miatt a Moneda-palota fő külpolitikai törekvése a revánsra vágyó Peru minél teljesebb elszigetelése, körbekerítése volt: *„Chilének ezen sokoldalú, a többi dél-amerikai állam felé irányuló baráti közeledésével szemben Peru többé-kevésbé izolált helyzetben van."*[14] 1911. decemberében Erckert santiagói német követ a Peruval szembeni *„közös érdekekről"*, „az ellenségem ellensége a barátom" ősi koalícióformáló elvről, a Chile és Ecuador közti Peru-ellenes *„közös nevezőről"* azt írta, hogy *„mint ahogy a Peru elleni közös ellenségeskedés azt magával hozza, a Chile és Ecuador közti kapcsolatok, melyek íratlan szövetség formáját öltötték, egy bizonyos idő óta kifejezetten szívélyesek... Egy chilei alezredes* (Cabrera – F. F.) *veszi át az ecuadori hadsereg reorganizációját, nemrég pedig egy ecuadori kapitány lépett be az itteni egyik* (chilei – F. F.) *ezredbe."* [15]

A chilei *El Mercurio* 1905. december 30-i száma fölröppentette a hírt: *„Az a hír járja, hogy a kolumbiai kormány diplomáciai képviselője országunkkal arról tárgyal, hogy a hadsereg és a haditengerészet néhány tisztjét szerződtetnék, akik aztán Bogotába és Cartajenába mennének, hogy ott katonai és tengerésze-*

[12] PAAA R 16648; PÉREZ, Enrique: Chile y la cultura militar en la América Hispana. IN: *Hispania* (London) 1 March 1912. 64-65. o.

[13] Historia del Ejército de Chile. Tomo VIII. 1914-1940. Santiago de Chile, 1988. 77-79. o.; Ein Triumph Preußischen Drills in Südamerika. IN: *Militär-Wochenblatt,* 05.1910. Nr. 89. 2108-2110. o. AREVAN, Hector: La Escuela Militar a través de sus 150 Años. Boletin de la Academia Chilena de la Historia. 34.1967, Nr.176.

[14] PAAA R /16648

[15] PAAA R 16658

ti iskolát alapítsanak." [16] A chilei *La Prensa* két egymást követő (1906. júliusi) számában a *„La misión militar a Colombia"* cím alatt már a chilei-kolumbiai tárgyalások végeredményéről tudósított, melynek eredményeként azt követően 8 éven át, 1907-től kezdődően 1915-ig folyamatosan, több chilei katonai misszió is tevékenykedett Kolumbiában. E cikkek lelkesen tudósítottak arról, hogy Chile a Peruval határos Kolumbia révén újabb *„baráti országra"* (*país amigo*) akadt, *„mely modellként a mi katonai intézményünket vette át. Nem lehet semmi sem örömtelibb hazaszeretetünknek, mint az a hír, hogy Kolumbia rövid időn belül hadseregünk kiváló tisztjeiből álló katonai missziót fogad... Chilei instruktorok vannak már El Salvadorban, Nicaraguában és Ecuadorban."* [17] A *La Prensa* megállapítása szerint *„a chilei katonák missziójának szerződtetése annak a kimagasló presztízsnek az elismerését jelenti, mellyel a chilei hadsereg az amerikai országok előtt rendelkezik."* [18]

A fentebb említett országok köre – Paragauay, Ecuador, El Salvador, Kolumbia – újabbakkal bővült 1911-12 között: már Guatemalában és Hondurasban is tevékenykedett chilei katonai misszió.(Nicaragua pedig újabb chilei missziót szerződtetett.) [19]

A caracasi német ügyvivő, Vietinghoff 1914 januárjában azt jelentette Berlinbe, hogy a már 1911-ben elkezdődött tárgyalások eredményeként Venezuela is chilei katonatiszteket szerződtetett: *„A misszió nemcsak a hadsereg, hanem a tengerészet és a rendőrség tisztjeiből is áll... E terv megvalósulását annál is inkább üdvözölni kell, mert az utóbbi időben itt sokan munkálkodtak azon, hogy a katonák körében már meglévő chilei befolyást, mely nagyon is Németország javát szolgálta, kiszorítsák, és a kormányt* (a francia orientációjú – F. F.) *perui kikép-*

[16] *El Mercurio,* 30. 12. 1905.; Kaiserliche Admiralität. Admiralstab der Marine. Akten betreffend Nachrichten über Colombien vom Okt.1880 bis Dez.1907. BAMA RM5/V 5397

[17] *La Prensa,* 19. 07. 1906.; Oberkommando der Marine. Admiralstab der Marine. Akten betreffend Chile-Militärisches. Vom Januar 1895 bis Januar 1916 II. Chile 17. Archiv der Marine. Kriegsakten. BAMA RM5/V 5574; Chile a szomszédaival való feszült viszonya miatt 1901-ben titkos megállapodást kötött Kolumbiával, mely lehetővé tette, hogy az Európában, elsősorban Németországban vásárolt fegyvereket a panamai földszoroson keresztül juttassák el Chilébe. Santiagóban a Magellán-szoros argentin tengeri blokádjától tartva Kolumbiában látták a szabad szállítási útvonalat, azonban az Amerikai Egyesült Államok hathatós segítségével Kolumbiáról leválasztott, s 1903-ban létrehozott USA védnökség alatt álló Panama állam egészen új helyzetet teremtett.

[18] *La Prensa,* 12.07.1906. BAMA RM5/V 5397

[19] Historia del Ejército de Chile i. m. 150.,152.o.

zőtisztek szerződtetésére ösztönözzék. A perui kormány e célból néhány hónapja az itteni követség mellé katonai attasét is kinevezett." [20]

Amikor Erckert követ 1911 decemberében – a fentebb már idézett – összegző jelentését írta, abból indulhatott ki, hogy az 1885-ben elkezdődött folyamat, amikor is a nyugati féltekén Chile elsőként szerződtetett német katonai instruktort, az 1870-71-es hadjáratban Párizsra első tüzérségi lövéseket leadó Emil Körner kapitány személyében, láncreakciót indított el: Chile példája nyomán – mely 1895-ben Emil (Emilio) Körner tábornok ösztönzésére már 37 fős német missziót szerződtetett, majd 1900-ban elsőként vezette be az Újvilágban a porosz mintájú általános hadkötelezettséget – megkezdődött a latin-amerikai hadseregek modernizálása a „si vis pacem para bellum" és a „fegyveres béke" jegyében.[21] Chile gyorsan növekvő katonai erejétől, s egy Patagónia sorsát eldöntő háborútól tartva Argentína 1899-től ugyancsak német instruktorokat alkalmazott Alfred Arent missziója révén.[22] Bolívia 1910 -ben a harmadik ország lett, amely német katonai missziót szerződtetett Hans Kundt ezredes missziója révén.[23]

1910-től Németország vonzó lehetőséget látott arra, hogy a chilei katonai missziók által már feltérképezett -előkészített, e tisztek által reklámozott német haditechnikát és hadszervezetet már közvetetten ismerő országokba saját maga is küldjön missziókat. A császári Németország az I. világháború előtti években olyan vonzó lehetőség előtt állt, hogy a közvetlenül német katonai befolyás alatt álló latin-amerikai országok számát megduplázza, s így a szubkontinens minden országának politikai életében meghatározó szerepet

[20] Zentrales Staatsarchiv, Potsdam (a továbbiakban ZSP) AA III.b. Nachrichten über Heer und Marine in Chile. (1884-1918) 31871, 31872. Venezuela hadseregének reorganizációját egy rövid ideig, 1914-15-ben a chilei McGil ezredes vezette.

[21] NUNN, Frederick M.: Emil Körner and the Prussianization of the Chilean Army: Origins, Process and Consequences, 1885-1920. IN: *Hispanic American Historical Review*, Mai 1970. Vol. I. No. 2.; NUNN, Frederick M.: Effects of Europea Military Training in Latin America: The Origins and Nature of Professional Militarism in Argentina, Brazil, Chile and Peru, 1890-1940. IN: *Military Affairs,* 39 (1975) Nr.1. 1-7. o.; FISCHER, Ferenc: El modelo militar prusiano y las Fuerzas Armadas de Chile 1885 - 1945: Ensayos. Pécs, University Press, 1999. 280 o.

[22] ARENT, Alfred (General): Argentinien, ein Land der Zukunft. München, 1905

[23] SCHAEFER, Jürgen: Deutsche Militärhilfe an Südamerika. Militär-und Rüstungsinterressen in Argentinien, Bolivien und Chile vor 1914. Düsseldorf, 1974.; Bundesarchiv Koblenz (a továbbiakban BA) R85/2845 Auswärtiges Amt III.b. Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Argentinien.; Auswärtiges Amt Abt. III.b. Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Bolivien vom Oktober 1912. bis Januar 1918. BA R85/2847.

játszó, ugyanakkor az átszervezésre, modernizálásra szoruló hadszervezetekre a maga bélyegét nyomja rá.

Az egyik legrangosabb első világháború előtti német katonai folyóirat, az *„Internationale Revue der Armeen und Flotten”* 1911-ben külön füzetet szentelt a dél-amerikai hadseregeknek. *„A dél-amerikai államok katonai-hatalmi eszközei”* címet viselő adat gazdag összeállítás – mellőzve az abc-sorrendet -, a chilei hadsereg jellemzésével nyitotta meg a szubkontinens hadseregeinek elemzését: *„A chilei hadseregre általában az a megállapítás igaz, miszerint a dél-amerikai államok között ez a legjobban kiképzett és a legütőképesebb.”* [24] A 126. különszám szerkesztői a füzet megjelentetését azzal indokolták, hogy Latin-Amerikában *„szinte mindegyik* (dél-amerikai állam – F. F.) *nagyon szoros kapcsolatban áll Németországgal... ,hadseregeiket német tisztekkel képeztetik ki...,hadseregeik tagjait Németországba küldik tanulmányi céllal.... s végül, hogy ágyúikat és egyéb hadfelszerelésüket a német ipartól szerzik be.”* [25]

Az I. világháború *alatt* íródott német tanulmányok gyakran nyíltan megfogalmazták Berlin Nagy Háború előtti aspirációit, amit egyébként 1914 előtt leplezni igyekeztek. Siegfrid Benignus *„Deutsche Kraft in Südamerika”* című 1917-ben Berlinben megjelent tanulmánykötete annak a távoli szubkontinensen is tapasztalható *„német erőnek”* a bűvöletében íródott, melynek legnagyobb kárvallottja szerinte Franciaország volt: *„Dél-Amerika öreg katonai tanítómesteréhez, Franciaországhoz napjainkig már csak Peru maradt teljes egészében hű...Németország abban az új korszakban, mely előtt Dél-Amerika katonai élete áll, a mostani* (I. világháború – F. F.) háború csillogó fegyvertényei hatása alatt, melyek ott túl is (Latin-Amerikában - F. F.) *jogos csodálatot váltanak ki, katonai ügyekben végérvényesen biztosítani tudja majd az egységes irányítást a szubkontinensen*. (A háború után – F. F.) *ez a német rendszer nagy részben hozzá fog majd járulni ahhoz is, hogy a forradalmak és forradalmacskák végérvényesen eltűnjenek* (Latin-Amerikából - F. F.). *Ennek révén a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság folyamatos fejlődésének a legbiztosabb útja is biztosítva lesz.”*[26]

[24] Internationale Revue der Armeen und Flotten. Beiheft 126. Berlin, 1911.

[25] U. o.

[26] *„Dem alten militärischen Lehrmeister Südamerikas, Frankreich ist voll und ganz bis heute nur noch Peru treu geblieben...In der neuen Ära, in der Südamerika in Bezug auf sein militärisches Leben steht, wird sich Deutschland durch die Wirkung seiner glänzenden Waffentäten in jetzigem Kriege, welche die gerechte Bewunderung auch drüben erregen, vollends die einheitliche Führung im Militärwesen*

1910-1914 között intenzív tárgyalások folytak Berlinben arról, hogy Németország – Chile, Argentína, Bolívia után – katonai missziót küld Ecuadorba,[27] Brazíliába[28] (mind a hadsereg, mind a hadiflotta részére), Kolumbiába,[29] s Paraguayba is.[30] Brazíliát kivéve a másik három ország már a *„por la via chilena"* révén szoros kapcsolatba került a porosz-német katonai doktrínával és a német hadiiparral. Berlinben, a *Kriegsministeriumban* úgy értékelték a chilei missziók munkáját – tekintettel az érintett országok akkori katonai elmaradottságára – mint szükséges, elkerülhetetlen, átmeneti időszakot, „felkészítő szakaszt", mely előkészíti a talajt egy későbbi német misszió számára.

A négy „megcélzott" ország közül végül is csak Asunciónba érkezett német katonai misszió 1914-ben.[31] (Igaz, még 1913 novemberében is bizalmas tárgyalások folytak Chile és Paraguay között arról, hogy chilei missziót szerződtetnének.) Abban, hogy Paraguay „megérett" a német katonai modell közvetlen átvételére, döntő szerepet játszott az, hogy már több mint tíz éve Chilébe küldte tisztjeit. Erckert követ még 1911 novemberében arról számolt be, hogy három paraguay-i tisztet vezényeltek át Santiagóba, akik száma decemberben már tízre emelkedett s éppen általuk *„a német hadügy tehát a chilei kerülő út révén ismételten tért fog hódítani Paraguayban."*[32] Brazília a tervet, azaz német misszió fogadását négy évi halogatás, heves belpolitikai viták után ugyan elvetette, de 1910 és 1912 között mégis 18 brazil tisztet vezényeltek át Németországba továbbképzésre.[33]

Németországban nem bánkódtak amiatt, hogy 1911-ben (s majd 1913-ban, amikor még egyszer felmerült a terv) nem sikerült Ecuadort közvetlen

sichern können." BENIGNUS, Siegfried: Deutsche Kraft in Südamerika. Historisch-wirtschaftliche Studien von der Konquista bis zur Gegenwart. Berlin,1917. 59.o.

[27] Abt. III.b. Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Ecuador vom Oktober 1904 bis August 1917. BA R85/2851 AA.

[28] AA Abt. III.b Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Brasilien vom Januar 1913 bis Juli 1914. BA R85/2848, BA R85/2850

[29] AA Abt. III.b Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Kolumbien vom Januar 1897 bis Juli 1917.

[30] BA R85/2849; PAAA R/ 16680

[31] SCHAEFER: i. m. 270. o.; BA R85/2849

[32] *„Deutsche Militärwesen wird also auf Umwege* über *Chile erneut in Paraguay Verbreitung finden."* PAAA R/16657

[33] AA Abt. III.b. Akten betreffend die Erlaubnis für Brasilianer zum Eintritt in diesseitige Militär-Erziehungs- und Lehranstalten, sowie zur Dienstleistung bzw. Information bei diesseitigen Truppenteilen und Kaiserlichen Marine. Band 5. vom Okt.1913 bis März 1917. BAMA RM2/906; BA R85/2823

német katonai befolyás alá vonniuk, ugyanis Chile „helyettesítő szerepével", pontosabban az 1901-1905 között már Ecuadorban tevékenykedő Cabrera őrnagy 1911. decemberi másodszori szerződtetésével nemcsak a chilei, hanem egyúttal a német katonapolitikai-kereskedelmi érdekek érvényesülését is biztosítva látták Ecuadorban.[34]

A limai német követség alárendeltségébe tartozó Ecuador a quitói német konzulátus és Berlin közötti sűrű levélváltások egyik legfontosabb, témánkba vágó dokumentuma 1911. december 5.-i keltezésű. A quitói német konzul Rohland *„Vertraulich"* jelzetű, az *Auswärtiges Amt*-ba küldött levelében arról írt, hogy *„semmi okunk aggódni a dolgok ilyetén alakulása* (a chilei misszió szerződtetése – F. F.) *miatt... Még egy erős német misszió is ... az ország sajátos katonai és politikai viszonyai miatt egészen különleges nehézségekbe ütközött volna."*[35]

A Quitóban szolgáló chilei követtel, Eastmannal együtt arra a következtetésre jutott a német diplomata, hogy Németországnak és Chilének *„az a fő érdeke, hogy ide* (Ecuadorba – F. F.) *ne engedjenek be francia tiszteket és iparunknak biztosítsuk a fegyvermegrendeléseket. Az itteni képzett körökben egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy a franciák, mint az ecuadori hadsereg instruktorai egyáltalán nem jöhetnek szóba az Ecuador és Peru közti antagonizmus miatt, mely mint ismeretes már hosszabb ideje* (1896-tól – F. F.) *francia tisztekkel dolgozik. A chilei tisztek meghívása a fegyvermegrendelések esetén sem szabad, hogy okot adjon* (német körökben – F. F.) *az aggodalomra.* Ők (a chilei tisztek – F. F.) *az új hadfelszerelés beszerzésénél természetesen az itteni kormány megfelelő tanácsadói lesznek, mivel Chile egy, a mindkettejük számára közös ősellenség (»Erbfeind«)* ellen vívandó (Peru ellenes – F. F.) *együttes háború (gemeinsamer Krieg) esetén érdekelt abban, hogy az ecuadori csapatok fegyverei és lőszerei ne csak a minőségben, hanem lehetőleg a chilei hadsereg egységes fegyverzetéhez is igazodjék, így az itteni megrendelések odaítélését feltűnés nélkül befolyásolni fogják. Mint ahogy engem erről Eastman Úr szigorúan bizalmasan (streng vertraulich) biztosított, a jelenleg ecuadori szolgálatban álló chilei tengerésztisztek előzetesen mindig Santiagóban érdeklődnek, hogy vajon az itteni kormánynak meghatározott* (fegyvereladási – F. F.) *ajánlatokat tanácsoljanak-e. Nos, mivel Chilében katonai missziónk gondoskodni fog arról, hogy ott német hadianyagot rendeljenek,* így a fentebb említett okokból a chilei tisztek (Ecuadorban –

[34] BA R85/2850
[35] BA R85/2851

F.F.) *gondoskodni fognak német fegyverek beszerzéséről. A nyugati part jelenlegi konstellációjában, melyben a gyenge (schwache Ecuador) az erősebb (stärkere) Chilére kíván támaszkodni* (Peruval szemben – F. F.), *minden bizonnyal állítható: mindaddig, amíg Chile nálunk vásárol, előreláthatólag Ecuador is a vevőnk marad. Ilyen körülmények között, tehát amikor különösen kedvezőtlen kilátásai lennének a német instruktorok itteni sikeres tevékenységének, nincs semmi okunk arra, hogy a chilei tisztek tervezett meghívása miatt sajnálkozzunk."* [36]

Ecuador mellett Kolumbia is fontolgatta német misszió hívását Bogotába. Von Sanden, a Bolíviában szolgáló német követ 1912 decemberében arról értesítette Berlint, hogy Kolumbia La Pazba akkreditált követe, Francisco Urrutia különösen élénk érdeklődést tanúsított a német katonai misszió bolíviai tevékenysége iránt. Urrutiát hamarosan kinevezték Kolumbia külügyminiszterének. Elutazása előtt arról biztosította von Sandent, hogy a Bolíviában sikeresen tevékenykedő Kundt-misszióról előnyös képet fog festeni országában, „és reméli, hogy hazája hadserege még részesülni fog a német katonai instrukció jótéteményében; a jelenleg (Kolumbiában – F. F.) *dolgozó chilei misszió nem rossz, de mégis jobb lenne* (közvetlenül a német – F. F.) *forrásból meríteni."* [37]

A közvetlenül *„német forrásból"* való merítés egyik lehetőségét az jelentette, hogy a latin-amerikai országok tisztjeiket – természetesen a chileiek ösztönzésére is – egy-két évre Németországba küldték. Érthető okokból mindazok az országok, melyek német vagy chilei katonai missziót alkalmaztak, egyúttal törekedtek a modellként választott hadsereg közvetlen megismerésére is.[38]

Chile a latin-amerikai országok tisztjei számára – a németországi átvezénylés feltételeivel összehasonlítva – olyan előnyökkel rendelkezett, melyeknek döntő súlya volt a külföldi tisztek továbbképzési helyének meghatározásában. Tekintettel az érintett latin-amerikai országok korabeli, gyakran kaotikus-katasztrofális pénzügyi helyzetére, egy Chilébe történő átvezénylés összköltsége lényegesebb kedvezőbb volt, mint az Óvilágban töltött hónapok-évek kiadásai. Maguk a chilei missziók is „olcsóbbak" voltak, mint a német tiszti delegációk,

[36] *„...so lange Chile bei uns kauft, wird voraussichtlich auch Ecuador unser Kunde bleiben."* BA R85/2851

[37] *„...die gegenwärtig wirkende chilenische Mission sei nicht schlecht, aber es sei doch besser, an der Quelle zu schöpfen."* BA R85/2856

[38] SCHAEFER: i. m. 113.o.; AA A III.b. Die Erlaubnis für Chilenen zum Eintritt in diesseitige Militär-Erziehungs- und Lehranstalten, sowie zur Dienstleistung bzw. Information bei diesseitigen Truppenteilen und Kaiserlichen Marine. Bd.4. von Juni 1903. bis November 1914. BA R85/2824

hisz az oda- és visszautazás költségei chileiek esetében lényegesen kevesebbe kerültek, s e költségeket mindig a fogadó ország állta. A német szaknyelv ismeretének hiánya ugyancsak az andesi ország mellett szólt. Továbbá miután Chile nem rendelkezett fejlett hadiiparral, a Chilével kiépített szorosabb katonai kapcsolat nem jelentette automatikusan az adott ország katonai kiadásainak azonnali, ugrásszerű emelését, illetve kevésbé váltotta ki Párizs, London, valamint Washington politikai, pénzügyi köreinek nemtetszését. A Németországgal való szorosabb kapcsolat esetén – az általános tapasztalatok szerint – a katonai kiadások ugrásszerű növekedése szinte törvényszerűen jelentkezett, azaz az átfogó katonai reformok igényelték a modern német fegyverek importját is. Berlin egyértelműen tisztában volt a chilei közvetítő szerep, a *„kerülő út”* előnyével.

A német-chilei katonai kooperáció keretében ezért német részről is támogatták latin-amerikai tisztek Chilében történő ki- illetve továbbképzését. A „germanizált” chilei hadseregtisztek, a katonai iskolák Németországban továbbképzett chilei tisztprofesszorai, kellő szakmai és politikai garanciát jelentettek a német (katona)politika számára. A *Kriegsministerium* egy 1913. júliusi átiratában például azt közölte a *Wilhelmstraße* illetékeseivel, hogy a Kolumbiában tevékenykedő chilei misszió ösztönzésére a porosz hadügyminiszter hajlandó kezdeményezni II. Vilmosnál két-három kolumbiai tiszt németországi átvezénylését. Az engedélyt több – s igen szigorú – feltételhez kötötték, melyek közül első helyen szerepelt az, hogy *„a kolumbiai kormánynak kötelezettséget kell vállalnia arra, hogy tisztjeit kiképzésre csak Németországba és Chilébe küldi.”* [39] S valóban: a kolumbiai tisztek csak egy kisebb része jutott el Németországba, nagyobb részük így Chilében ismerkedett meg a porosz modellel, pontosabban annak „miniatürizált” chilei változatával.

A Balkán-háborúkban a török hadsereg gyors összeomlása-veresége 1912/13 fordulóján óvatossá tette a német diplomáciát, ugyanis e kudarcból a francia katonai doktrína és hadiipar nagy propagandakampány keretében szerte a világon hasznot igyekezett húzni. Berlinben éppen ezért nagy körültekintéssel, fenntartással kezelték az újonnan jelentkező országok missziókérési igényét. Amennyiben egy adott országban túlságosan nagy volt a „rizikófaktor”, azaz egy esetleges német katonai misszió tevékenységének lehetséges ku-

[39] *„Die columbische Regierung würde sich zu verpflichten haben ihre Offiziere nur nach Deutschland und Chile zu senden.“* BA R85/2850

darca, inkább várakozó, elutasító álláspontra helyezkedtek. Latin-Amerikában Chile vállalta fel a francia betörés, pozíciónyerés megakadályozását, így például Kolumbiában.

A bogotai császári követ 1913 júliusában *„kevésbé szerencsésnek „*(*wenig glücklich*) tartotta a Kolumbiába küldendő német katonai misszió tervét, habár maguk a kolumbiaiak is táplálták e német ambíciókat.[40] 1914 tavaszán Kolumbia véglegesen elvetette német katonai misszió meghívását, melyet ugyanakkor bizonyos megkönnyebbüléssel fogadtak a chilei külügy- s hadügyminisztériumban, hiszen Bogotában már tevékenykedett egy chilei misszió. A *„Kaiserlich Deutsche Minister-Residentur"* képviseletében Kracker követségi titkár folytatott beszélgetést a Bogotában működő chilei misszió vezetőjével, Carlos Sáez őrnaggyal. E beszélgetésből kiderült, hogy Chile, – saját érdekét szem előtt tartva –, nem szívesen venné, ha éppen egy német katonai delegáció szerződtetése vetne véget a chilei katonai missziónak. *„Chile politikai okokból nagy súlyt fektet arra, hogy Kolumbiában megtartsa katonai misszióját és nem nézné szívesen német tisztek ide küldését*"(*sehr ungern sehen würde*).[41] Amellett, hogy Kolumbia is kezdte feladni német misszió szerződtetésének tervét, a német diplomata két további fő érvet sorakoztatott fel, amely miatt Berlinnek nem tanácsos erőltetnie a kolumbiai német katonai misszió gondolatát: *„nekünk érdekünkben áll a tartósan jó együttműködés Chilével"*, illetve *„... tekintettel kell lenni az amerikaiak érzékenységére, akik Kolumbiát kifejezetten aggodalommal figyelik"* (a Panama-csatorna miatt – F. F.).[42]

Az Amerikai Egyesült Államokra való tekintettel sem Mexikó, sem Németország nem kezdeményezte német katonai misszió mexikói szerződtetését. 1913 első felében azonban – német források tanúsága szerint – tárgyalások folytak Santiagóban chilei instruktorok mexikói szerződtetéséről.[43]

A közép-amerikai országok a századfordulótól kezdődően kétségbeesett gyorsasággal igyekeztek modernizálni piciny hadseregeiket. A Theodore Roosevelt fémjelezte „furkósbotpolitika" és „dollárdiplomácia" feltételei közepette Washington nem tolerálta volna az európai nagyhatalmak karib-térségi aktivitását, s különösen nem egy esetleges direkt német katonai jelenlétet – így ka-

[40] U. o.
[41] U. o.
[42] U. o.
[43] PAAA R/16680

tonai misszió formájában – a térségben.[44] A közép-amerikai s karib-térségbeli kormányok számára az egyedül járható út – amennyiben hadseregüket a nagy északi kolosszustól függetlenül modernizálni akarták – „Dél-Amerika katonai tanítómesteréhez", Chiléhez vezetett. A Panama-csatorna megnyitása, azaz 1914 augusztusa előtt hosszabb-rövidebb ideig chilei katonai missziók tevékenykedtek El Salvadorban, Guatemalában, Nicaraguában és Hondurasban.[45]

A német birodalom és Chile sajátos katonai kooperációja- munkamegosztása révén az I. világháború előtti negyedszázadban Latin-Amerika hadseregeinek modellorientációjában és fegyverszállítójában gyökeres fordulat zajlott le. Amennyiben képzeletben térképen ábrázolnánk a szubkontinens azon országait, melyek 1914 előtt a német-chilei, illetve a francia modellt vették át hadseregeik modernizálása során, úgy a látható eredmény igen szembetűnő, sokatmondó lenne. Az egykor domináns s a szubkontinens egészére jellemző francia katonai befolyás lényegében csak a „perui enklávéra" zsugorodott, mely magára maradva, izolálva a német vagy chilei katonai missziók által befolyásolt szomszédos országok gyűrűjében helyezkedett el.

Peru mellett még Uruguay tartott ki a gall modell mellett. Brazíliában a német és a francia modell versengése egészen a háború kitöréséig tartott, s „patthelyzetet" eredményezett. A hadsereg francia vagy német orientációjának kérdése élesen megosztotta a brazil belpolitikai erőket, melynek az lett a következménye, hogy sem német, sem pedig francia katonai missziót nem szerződtettek. A német hadseregszisztéma iránt azonban igen erős vonzódás mutatkozott. Ezt jól tükrözi például az a levél, melyet Brazília berlini katonai attaséja Jullien ezredes írt 1914. júniusában a porosz hadügyminisztériumnak. Ebből az derül ki, hogy Felinto Alcino Braga Cavalcanti ezredes az „Escola de Estado Maior do Exercito", a brazíliai hadiakadémia parancsnoka négyöt porosz vezérkari tisztet kívánt szerződtetni, hogy e német katonai misszió

[44] GUTIEREZ, Luis Alvarez: La diplomácia alemana ante el conflicto hispano-norteamericano de 1897-1898: primeras tomas de posición. IN: Hispania. Centro de Estudios Historicos. Revista española de Historia. Vol. LIV. Enero-Abril 1994. N.186. 201-256.o.; FIEBIG VON HASE, Raquilde: Lateinamerika als Konfliktherd der deutsch-amerikanischen Beziehungen. 1890-1903. Göttingen, 1986.; FISCHER, Ferenc: Az Amerikai Egyesült Államok katonai jelenléte és stratégiája a Karib-térségben a XX. század elején. IN: ANDERLE, Ádám, (Szerk.): Tanulmányok Kuba történetéből Szeged, l985.17-37.o.; Dollar-Diplomatie. IN: *Kölnische Zeitung* 1911. 08. 01.

[45] Historia del Ejército de Chile i. m.

dolgozza ki a riói hadiakadémia tantervét, s hogy a porosz tisztek legyenek a *„mesterei”* a brazil vezérkari tiszteknek.[46]

1914-ig Chile 7 latin-amerikai országba küldött katonai missziót, s 11 köztársaságból fogadott rendszeresen tiszteket. Németország 4 dél-amerikai országba küldött missziót, s szinte mindegyik latin-amerikai országból fogadott hosszabb-rövidebb időre tiszteket, s amellett a fegyverek, a hadifelszerelések a Rio Grandétól a Magellán-szorosig, Ecuadortól Brazíliáig igen nagy valószínűséggel a *„Hergestellt in Deutschland”* feliratot viselték. Különösen a Krupp-cég ágyúi értek el monopolpozíciót Latin-Amerikában.[47]

Az I. világháború kitörése előtt a szubkontinens fővárosaiban a nemzeti ünnepeken tartott katonai parádék meggyőzően mutatták a külföldi diplomatáknak, hogy mely országban tevékenykedett német-chilei vagy francia katonai misszió. A német és chilei katonai befolyás nemcsak a német-chilei szabályzatok átvételét, a német fegyvertechnika használatát jelentette. A hadseregek külsődleges megjelenésükben, uniformisukban, *„díszlépésükben”* (*Paradeschritt*) is hasonlítottak a „modell országhoz”. Reichenau santiagói német követ már 1903 decemberében büszkén arról számolt be, hogy *„a chilei hadsereg belső szervezetében, külső megjelenésében és felszerelésében egyre inkább a német hadsereg hű miniatür lenyomata lett”*[48] és a külföldön tevékenykedő chilei instruktorok – a német mintájú *Pickelhaube*-val a fejükön – nemcsak a chilei, hanem a gyorsan – s így közvetetten is *„Prusificación por la via chilena”* – Latin-Amerikában terjedő német katonai befolyásra félreérthetetlenül emlékeztettek.[49]

[46] BA R85/2848; BA R85/2823

[47] SCHAEFER: i. m.

[48] *„…immer mehr ein getreues Miniatür-Abbild…”* ZSP AA Abt.III.b. Akten betreffend deutsche Militärinstrukteure in Chile. 1895 – 1914, 29056

[49] Historia de la Gran Parada Militar en Chile” https://youtu.be/pUDY_wUPZqM (Letöltés. 2019. 06.30.); Gran Parada Militar en Chile 1990 (Video completo) https://youtu.be/M_XkfWw4NnM (Letöltés. 2019. 06.30.); Parada Militar de Chile 2018 (completa). https://youtu.be/kEyTV-x7cDo (Letöltés. 2019. 06.30.) ; FISCHER, Ferenc: Porosz sisak és uniformis a chilei hadseregben. IN: ANDERLE, Ádám – NAGY, Marcel: Stációk. Erdély – Európa – Latin-Amerika. Tanulmányok Wittman Tibor emlékére. Szeged, 1999. 65-77. o.; A Chilében – 1914 előtt és 1923-tól ismételten – instruktorként tevékenykedő Kiesling őrnagy (majd 1933-tól chilei tábornok) memoárja címével is jelezni kívánta személyes pályafutása európai, latin-amerikai és ázsiai szintereit. KIESLING, Hans von: Soldat in drei Weltteilen. General der chilenischen Armee. Oberstleutnant a.D. Leipzig, 1935

A külső megjelenésükben a német tisztekre emlékeztető chilei instruktorok átszabták-átöltöztették az őket fogadó országok hadseregei uniformisát, sisakját, melyek 2019-ben is az érintett országok katonai tradícióinak szerves részét képezik.[50] Egy német katonai folyóirat, a *„Das Heerwesen Columbiens 1913"* című írásában az olvasható, hogy 1911-ben *„a kormány megbízásából Diaz és Charpin, a chilei katonai misszió tisztjei... előterjesztették az alapvető katonai törvényeket* ... (A chilei katonai misszió – F. F.) *nagy befolyást gyakorol a hadseregre a csapatok kiképzése során... A chilei tisztek vezetésével folyó, Bogotában állomásozó csapatok kiképzésének módja igen jó, és a német alapelveket követi. A kolumbiai hadsereg 1907-től tartó fejlődése bizonyíték arra, hogy a jó katonai szervezet a legbiztosabb alapja egy ország fejlődésének. A hadsereg modernizálásával eltűnt a forradalom Kolumbiában. Figyelemre méltó..., hogy az előző évtől kezdődően a tisztek és a katonák saját elhatározásukból lemondtak választójogukról, távol maradva így minden politikai vitától. Az uniformis alapvetően a bajor gyalogságéhoz hasonlít."* [51] Ugyanezen folyóirat *„Das Heerwesen Ecuadors 1913."* című fejezetében az áll, hogy *„a hadsereg instruktora a chilei Cabrera alezredes. Az ecuadori tiszteket igen nagy számban a chilei hadseregben képezték ki. Az uniformis sötétkék színben és német szabás szerint* készül (*nach deutschem Schnitt)."* [52]

E ponton ismét idézzük a santiagói német követ Erckert Berlinnek írt 1911. december 29-i levelét, mely – miután sorra vette azokat a latin-amerikai országokat, melyekben chilei katonai missziók tevékenykedtek, illetve azokat, ahonnan Chile tiszteket fogadott – a következő gondolatsorral zárul: *„... hogy ez a közvetetten terjedő német hadügy Dél-Amerikában, az általa létrehozott Észak-Amerika-ellenes ellensúly és iparunk, nevezetesen hadiiparunk ebből adódó előnyei, és politikai és gazdasági érdekeink ezen a világrészen nem lebecsülendő jelentőséggel bírnak, nos ezt már többször is kihangsúlyoztam. A chilei*

[50] Escuela Militar de Colombia – Adios al Séptimo de la Línea. https://youtu.be/M_XkfWw4NnM (Letöltés. 2019. 06.30.); Changing of de Guard – Bogota, Colombia. https://youtu.be/nBNd8zRbIMs (Letöltés. 2019. 06.30.); Desfile Banda „Guardia Presidencial" – Bogota. https://youtu.be/O2KQPo3gGiM (Letöltés. 2019. 06.30.);); Bolivia 208 Aniverso de creación del Ejército – Desfile de Parada en La Paz. https://mclip.tv/.../bolivia-208-aniversario-de-creacion-del-ejercito-de...(Letöltés. 2019. 06.30.);

Delegaciones militares de Argentina, Bolivia, Chile y México participan en Desfile Cívico Militar en Lima. https://youtu.be/LHWCIL_x14s (Letöltés. 2019. 06.30.)

[51] *LOEBBEL`S Jahresgeschichte* über *das Heer und Kriegswesen*. XL Jg. 1913. 56. o.

[52] U. o. 61.o.

hadsereggel szembeni mintegy húszéves ügyes és előzékeny politikánk örömteli eredményei arra hivatottak, hogy továbbra is kitartsunk e politika mellett, s azt bátorítsuk." [53]

Erckert követ Bethmann-Hollweg német kancellárt arról is tájékoztatta e levelében, hogy a chilei szenátusban olyan felszólalások hangzottak, melyek a latin-amerikai német-chilei katonai kooperációt igen meleg szavakkal illették. *„Chile dél-amerikai politikai és gazdasági befolyása szempontjából nagyon hasznos, hogy tisztjei itt* (Chilében – F. F.) *vagy külföldön átveszik más dél-amerikai országok kiképzését. Ebben a vonatkozásban két, a legbefolyásosabbak közé tartozó szenátor hízelgően ugyanarra a szerepre gondolt, melyet Németország jelentett Chile számára, s melyet még most is tesz, s mely Chile számára lehetővé teszi, hogy a maga részéről a német hadtudományt más országokban is terjessze."* [54]

1913. november 4-én a Chilében szolgáló porosz vezérkari tiszt, Haniel összegzést készített a santiagói német követség, illetve a berlini *Kriegsministerium* számára. Indokolt e kimutatás nagyobb részének idézése, mivel e forrás az I. világháború előtti chilei-német katonai kooperáció kétségkívül fontos dokumentumai közé tartozik: *„Már jó pár éve Chile számos dél-amerikai állam tanítómesterévé vált, mialatt részben kiképzőtisztjeit küldi el, részben engedélyezi, hogy az érintett országok tisztjeit a saját hadseregébe átvezényeljék. Egyedi esetekben Chile lehetővé teszi azt is, hogy tisztjelöltek is felvételt nyerjenek az itteni katonai iskolába, és a szóban forgó fiatal tisztek később néhány évre a csapatoknál maradhatnak chilei egyenruhát viselve. (Kolumbia, Ecuador) Részleteiben a kép, amennyiben ezt innen újságjelentések, ranglisták és más jellegű ismeretszerzések révén összeállítani lehetséges, jelenleg a következő:*

Bolívia a Kundt tábornok vezette német katonai misszió megérkezésekor visszahívta Chilébe vezényelt tisztjeit.(1910)

Kolumbiának növendékei vannak a katonai iskolán, tisztjei pedig chilei uniformisban, a chilei hadseregben szolgálnak. Ezen kívül számos tisztjét vezényelte

[53] *„...daß dieses indirekte Umsichgreifen deutschen Militärwesens in Südamerika, die dadurch herbeigeführte Schaffung eines Gegengewichts gegen Nordamerika, und die für unsere Industrie, nahmentlich unsere Waffenindustrie sich ergebender Vorteile für unsere politischen und wirtschaftlichen Interessen in diesem Erdteile von nicht unterschätzender Bedeutung sind, habe ich schon öfters hervorgeheben. Dies erfreuliche Ergebnis unserer seit nahern 20 Jahren gegenüber dem chilenischen Heere befolgte geschickten entgegenkommenden Politik ist dazu angetan, uns zu weiterem Festhalten an dieser Politik zu ermutigen."* PAAA R/16680

[54] *„...die es Chile ermögliche, seinerseits die deutsche Militärwissenschaft in anderen Ländern weiter zu verbreiten."* U. o.

át a chilei hadseregbe kolumbiai uniformisban, ezek közül hármat a Hadiakadémiára. Végezetül Chile egy katonai missziót tart fenn Kolumbiában egy őrnagy és két kapitány részvételével, akik szokás szerint a vezérkari tisztek sorából rekrutálódtak. A Kolumbiából visszatért tisztek megítélése szerint az ottani munka meglehetősen nehéz, és csak lassan lehet előrelépni.

Ecuador jelenleg egy chilei tisztet tart hadseregében. Az első tiszteket 1899-ben küldték oda. Ecuador itteni nagykövetének, valamint a berlini ecuadori főkonzul közlése szerint tárgyalások vannak folyamatban *egy német katonai misszió szerződtetéséről.*

Paraguay tartósan hat tisztet (1 vezérkari tisztet, 3 kapitányt, 2 hadnagyot) küldött a chilei hadseregbe; az átvezénylés időtartama két év. E köztársaságnak még nem volt chilei instruktora, de Paraguay az év közepétől megbeszéléseket folytat egy chilei tiszttel. A kérdést, úgy tűnik, még nem zárták le. Mint ahogy a német és az itteni lapok közlik, német tisztek szerződtetése van folyamatban ebbe az államba.

Mexikó: már az év közepétől beszélnek egy chilei delegáció szerződtetéséről. Pillanatnyilag azonban semmi többet nem lehet erről tudni.

San Salvador szolgálatában két chilei tiszt áll.

Nicaragua: egy nemrég megjelent újságjelentés szerint az a szándék áll fenn, hogy Chilétől tisztet kérjenek a Katonai Iskola felállításához." [55]

Az 1900-as évek elejétől kezdődően a Latin-Amerikában szolgáló német diplomaták egyre gyakrabban tudósítottak az észak-amerikai riválisról az alábbi kifejezéseket használva: *„peligro del norte", „nordamerikanischer Einfluß", „amerikanische Gefahr."* 1910-től Berlinben éppen ezért elérkezettnek látták az időt ahhoz, hogy német katonai missziókat küldjenek – még a Panama-csatorna átadása előtt – a *Cono Sur*-tól (az un. „déli tölcsért" alkotó Argentínától, Chilétől) Északra fekvő országokba, Ecuadorba, Kolumbiába, Venezuelába, Brazíliába, hogy a katonai befolyás révén is lefékezzék az USA Délre irányuló térnyerését, expanzióját. E tervek végül is nem realizálódtak, de a chilei katonai missziók által mégiscsak lehetőséget láttak arra, hogy a *„via chilena"* révén, chilei közvetítéssel a német katonai modellt átvett latinamerikai hadseregek – Ecuador, Kolumbia, Venezuela – segítségével bizonyos

[55] *„Schon seit einer Reihe von Jahren ist Chile der militärische Lehrmeister einer Anzahl südamerikanischer Staaten geworden, in dem es zum Teil Instruktionsoffiziere entsendet, zum Teil Offiziere der betreffenden Länder in der eigenen Armee, als kommandiert zulässt."* U. o.

katonapolitikai ellensúlyt képezzenek az USA-val szemben a szubkontinens északi részén. Német szemszögből nézve a Perutól Északra fekvő, német-chilei katonai befolyás alatt álló országok „első védelmi vonalat" jelentettek, melyek feladata a Délre „expandáló" USA befolyásának lefékezése, s a *Cono Sur*, illetve az „ABC+D" országokban (Argentína, Brazília, Chile + Uruguay) koncentrálódó német kereskedelmi érdekek (s az itteni német kolóniák) védelme volt.

Ezek a porosz-chilei katonai modellt átvett országok az antanthatalmak nyomása ellenére sem voltak hajlandóak az I. világháború alatt hadat üzenni Németországnak. Alfredo Hartwig 1917 decemberében a *Deutsche Rundschau* hasábjain a latin-amerikai országok politikai állásfoglalását elemezte. Nem üres hencegés volt részéről, amikor arról írt, hogy *„Paraguay Chilével, Venezuelával, Ecuadorral, Kolumbiával és Mexikóval együtt németbarát blokkot (deutschfreundlichen Block) ...képeznek... Még a háború kitörése előtt Paraguayban tevékenykedett egy német katonai misszió, és a hadsereg, valamint a rendőrség felszereléséről német cégek gondoskodtak. Így aztán Paraguayban is a német »militarizmus« a közhangulatot ... kedvező módon befolyásolta... Ecuador és Kolumbia – Venezuela ugyancsak – hagyták, hogy hadseregeiket német és chilei tisztek formálják át német mintára, s ez az antantnak éppen elegendő ok arra, hogy ezeket az országokat németbarátsággal és a* (német – F. F.) *militarizmus iránti csodálattal vádolják."* [56]

Alfredo Hartwig 1917-ben – már a Zimmerman távirat napvilágra kerülése után – írt információ gazdag tanulmányában, (*„A dél-amerikai államok politikai* állásfoglalása a világháborúban), Kolumbiát egyértelműen a „németbarát blokk" országaiba sorolta, ahol az Amerikai Egyesült Államokkal szembeni ellenérzések igen erőteljesek, s mint írta: *„Mexikó után Kolumbiának van a legtöbb oka arra, hogy Németország győzelmét kívánja... Az amerikai politika hazugságát, különösen Wilson és Roosevelt alatt, Kolumbia akkor tapasztalta meg, amikor az a Panamai Köztársaságot elszakította és megalapította, illetve amikor minden korábbi szerződéssel szemben a Panama-csatornát erődítményekkel látták el, s tisztán amerikai vízi* úttá alakították át. Minden korábbi szerződést, mint értéktelen papír *fecnit, ad acta tettek, anélkül, hogy a világhatalmak részéről bármiféle energikus tiltakozásra sor került volna. Annak ellenére, hogy maga a Panama-csatorna adta meg Amerika erejét, s nem utolsósorban a biztonságát*

[56] HARTWIG, Alfredo: Die politische Stellungnahme der südamerikanischen Staaten im Weltkriege. IN: Deutsche Rundschau, Juli-Dezember 1917. No.173. 343-344. o.

is innen merítette, mert a Németország elleni küzdelembe való belépéskor ez bizonyos háttérbiztosítékot adott számára a keleti versenytárssal (Japánnal – F. F.) *szemben. Németországnak az lett volna az érdeke, hogy ez a csatorna ne jöjjön létre. ...Nem csoda tehát, hogy ez az ország* (Kolumbia – F. F.) *nagy megelégedéssel közölte a német vezérkari jelentéseket... Itt nagy örömmel üdvözölték a német előrenyomulást... Kolumbia, Chile, Mexikó akkor is teljesen elutasítóak voltak, amikor a Németországgal szembeni, közösen követendő magatartást igyekezett* (az USA – F. F.) *keresztülvinni."* [57]

Egy ugyancsak 1917-ben Berlinben kiadott német tanulmánykötet – a fentebb idézett Hartwig tanulmányhoz hasonlóan – igen nagyra értékelte a chilei hadseregnek a német katonai befolyást Latin-Amerikában kiterjesztő hatását. Siegfried Benignus *„Német erő Dél-Amerikában"* című munkájának a chilei közvetítő szerepet értékelő legfontosabb megállapításai az alábbiak voltak: *„A chilei hadsereg körneri szellemű kiképzési és nevelési módja értékének fényes bizonyítéka éppen azáltal a tény által válik nyilvánvalóvá, hogy a két legnagyobb* (dél-amerikai – F. F.) állam, Brazília és Argentína, valamint Bolívia hadügye megreformálását német tisztekre bízta. Venezuelában, Kolumbiában, Ecuadorban kezd utat törni a chilei instruktorok által a csapatok rendszeres kiképzése. Paraguay Chilében kiképzett tisztjei az (ott tanult – F. F.) *módszereket a politikai áramlatokban való részvételük miatt még kevésbé tudták alkalmazni.... De Közép-Amerikában is az egyes államok részéről egyre inkább érvényre jut az a kívánság, hogy katonai viszonyaikat a német minta alapján alakítsák át."* [58]

Fritz T. Epstein az *„European military influence in Latin America"* című, még 1941-ben íródott, mindez ideig csak kéziratban olvasható, máig nagy hatású munkájában gazdag információs anyag található.[59] Epstein valóban úttörő jelentőségű munkájának kétségkívül óriási érdemei vannak, hiszen mint ahogy azt maga is írta, az európai országok latin-amerikai katonai befolyásról 1941-ig nem jelent meg levéltári forrásokon nyugvó, a szubkontinens egészét átfogó monográfia. Epstein és munkatársai 1940-41-ben az óvilági Blitzkri-

[57] HARTWIG: i. m. 345.o.

[58] *„In Venezuela, Kolumbien, Ecuador beginnt sich eine geregelte Ausbildung der Truppen durch chilenische Instrukteure Bahn zu brechen...Aber auch im Mittelamerika macht sich das Verlangen der einzelnen Staaten immer mehr geltend, ihre Militärverhältnisse nach deutschem Muster umzugestalten."* BENIGNUS, Siegfried: i. m. 59.o.

[59] EPSTEIN, Fritz. T.: European Military Influence in Latin America. Manuscript. Library of Congress. Washington, 1941.

eg-hadviselés, a gyors német, „tintafoltszerű" terjeszkedés által sürgetve óriási mennyiségű folyóiratot és könyvet néztek át a latin-amerikai német katonai befolyásról, köztük igen sok német nyelvűt is. A német levéltári anyagokat természetesen nem ismerhették meg. Epstein az 1914 előtti chilei hadseregről és a *„Prusificación por la via chilena"jelentőségéről* számos elismerő megjegyzést tett 1941-ben: „*Mint az első olyan dél-amerikai állam, mely valóban nemzeti hadsereget szervezett, Chile olyan eredményeket ért el, melyek katonai szempontból rendkívül kedvezőek voltak számára. A porosz katonai rendszer erőssége főként az egyes katonák individuális kiképzésén alapult, ...és ezt a rendszert rendkívül sikeresen alkalmazták Chilében. A módszeres porosz kiképzés segítségével a chilei hadsereg a tökéletesség olyan fokát, olyan kiválóságot* ért el, és olyan katonai presztízs*re tett szert, hogy a chileieknek módjukban állt szerepet cserélni, és ahelyett, hogy továbbra is a németek tanítványai maradtak volna, ők maguk lettek a többi dél-amerikai hadsereg oktatói. Chile valódi katonai iskola lett számos közép- és dél-amerikai állam számára. Kolumbia, Ecuador, El Salvador, Nicaragua, Paraguay és Venezuela kormánya például mindannyian kértek chilei katonai missziót oktatóként, vagy elküldték kadétjaikat és tisztjeiket chilei katonaiskolákba. A chilei katonai oktatókkal együtt ezek az államok gyakran a chilei szabályzatot is átvették, amely ... puszta fordítása volt a németnek. Ily módon a chilei katonai oktatók lettek a porosz kiképzés, a porosz taktika, a német katonai szellem, módszer és szervezet legfontosabb közvetítői és terjesztői...A németek elhódították Bolíviát a franciáktól. Emelkedőben volt Dél-Amerikában a német katonai befolyás, mely Chilében és Argentínában már szilárdan meggyökeresedett. 1913-14-ben, az első világháború kitörése előtti utolsó évben legalább nyolc dél-amerikai államban ismerhető fel közvetlen német befolyás. Chile, Argentína és Bolívia után Brazília, Kolumbia, Ecuador, Paraguay és Venezuela kormánya döntött úgy, hogy német vagy a németek által kiképzett chilei tiszteket bíz meg hadseregük kiképzésével. ... A kolumbiai hadsereg... német befolyás alá került azáltal, hogy német kiképzésben részesült chilei tiszteket alkalmazott. Nincs még egy hadsereg Latin-Amerikában, mely oly sokat vett volna át a chilei hadseregtől, mint a kolumbiai. Arturo Ahumada Buscañan kapitány, aki három évi német hadseregszolgálat után 1905-ben tért vissza Chilébe, mint a Kolumbiában működő chilei katonai misszió vezetője, Guillen kapitány és Asmussen hadnagy segítségével, 1905-1907 között* újjászervezte *a kolumbiai katonai oktatási rend-*

szert…. Amikor 1914-ben kitört a háború, a német katonai presztíz*s határozottan nagyobb volt a franciánál Dél-Amerikában."* [60]

Közvetlenül a II. világháború kitörése előtt Berlinben, hogy miként is értékelték a chilei és kolumbiai hadsereg *Wehrmacht*-hoz való kötődését, s a chilei hadsereg – a német direkt-indirekt katonai befolyást a szubkontinensen – igen eredményesen terjesztő és stabilizáló több évtizedes szerepét, arról tanúskodjék egy olyan feljegyzés, mely az *Auswärtiges Amt*-ban íródott. 1938 áprilisában Karl Pistor, a Külügyi Hivatal német-latin-amerikai kapcsolatokkal foglakozó referense vetette papírra az alábbi *„bizalmas minősítést*: *..A politikai kapcsolatokban a chilei hadsereggel való baráti viszony (freundschaftliches Verhältniss) mindig a legjobb alapokon nyugodott. Ez megnyilvánult abban, ahogy a chilei hadsereget német mintára képezték ki, s* (német szabású – F. F.) *egyenruhába öltözött. Onnan terjedt szét a befolyás a többi dél-amerikai államra. A német katonai instruktorok tevékenysége nem kizárólag a katonai kapcsolatokban szolgálta csak a német befolyás kiszélesítését. Például a Chilébe átvezényelt többi dél-amerikai állam tisztjei (Paraguay) németül tanultak Chilében és büszkén használták ezt a nyelvet még az egymás közti társalgásaik során is. Hasonló és részben még erősebb befolyás volt tapasztalható Paraguayon* kívül *többek közt Bolíviában, Ecuadorban és Kolumbiában is."* [61]

✶ ✶ ✶

Az I. világháború előtt a német kereskedőházak dél-amerikai exportsikerei és a német katona- s haditengerészeti politika ténylegesen megkérdőjelezte a Monroe-doktrína érvényességét. Az Amerikai Egyesült Államok veszélyesnek tartotta Németország gyors kereskedelmi térhódítását, direkt-indirekt katonai befolyása növekedését a latin-amerikai óriástérség országaiban, ezért már az I világháború előtt az USA is csatlakozott a *„német veszélyt"* (*deutsche Gefahr*)

[60] *"When the war broke out, German military prestige hold a desided advantage over France in South America."* EPSTEIN: i. m. 136.o.

[61] *„Von dort aus ging ein Einfluß auf die anderen südamerikanischen Staaten über."* PAAA Pol. IX. 24.*;* A két világháború közti erős latin-amerikai német katonai befolyásról lásd: FISCHER, Ferenc: A „háború utáni háború" 1919-1933. A Versailles-i Szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban. Pécs- Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2014,576 o.; FISCHER, Ferenc: La expansión (1885-1918) del modelo militar alemán y su pervivencia (1919-1933) en América Latina. Revista del CESLA: 11. Varsovia, 2008 pp. 135-160.

hangsúlyozó angol-francia propaganda-kampányhoz. Az Amerikai Egyesült Államoknak érdekévé vált Németország veresége az I. világháborúban, hiszen a német bukás a legveszélyesebb kereskedelmi rivális, s a német katonai befolyás, a német hadiipar eltávolításának ígéretét jelenthette Latin-Amerikában.

GARADNAI ZOLTÁN[1]

MITTERRAND ÉS GORBACSOV. EGY KÜLÖNÖS BARÁTSÁG TÖRTÉNETE

Bevezető

A francia-orosz/szovjet kapcsolatok hagyományosan kiemelt területnek számítottak, a két ország a közös érdekek alapján a 18. század elejétől szövetségesként tekintett egymásra. Tanulmányom egy nem kevésbé izgalmas, de egyben ellentmondásos korszak történetét elemzi, Mitterrand és Gorbacsov személyes kapcsolatán keresztül. Láthatjuk, hogy a kezdeti távolságtartás (különösen Mitterrand részéről) fokozatosan feloldódott, és ugyan Mitterrand egy valódi machiavellista politikus volt, de a kilencvenes évek elejére Gorbacsovval való kapcsolatát őszinte tisztelet és megbecsülés jellemezte. A nemzetközi kapcsolatokban (számos tényező mellett) nagyon fontos a szereplők egymáshoz való viszonya, a politikai vezetők nemzetközi tekintélye. Mitterrand és Gorbacsov egymáshoz fűződő kapcsolatában kiemelkedő jelentőségűnek számított az a bizalmi viszony, kölcsönös tisztelet, ami segítette őket abban, hogy a hidegháborús előítéleteiken fokozatosan túllépjenek és visszatérjenek abba a klasszikus diplomácia világába, amelyet Majoros István professzor úr munkáiból is megismerhetünk.

[1] Garadnai Zoltán történész, PhD, népművelő, Magyar Nemzeti Levéltár.

Kezdeti lépések

Hosszas mosolyszünet után a francia diplomácia elérkezettnek látta az időt arra, hogy Mitterrand Moszkvába látogasson (1984. június 20–23.). Párizsban tisztában voltak azzal, hogy az alapvető ellentétek miatt nem fognak átütő eredményt elérni, de fontosnak tartották, hogy az 1979-ben megszakadt párbeszédet újrakezdjék,[2] mivel a szovjetek ki akartak kerülni az afganisztáni intervenció utáni elszigeteltségből. Ez kedvező lehetőséget teremthetett Párizs számára.[3] A francia diplomácia ugyanakkor óvatos maradt, mivel nem akarták, hogy az elnöki látogatást a szovjetek a saját ideológiai-politikai céljaiknak megfelelően használják fel. Az elnöki út lényegében nem eredményezett semmi újat a két ország kapcsolatában, de Mitterrand nyíltan beszélt az ellenzéki Szaharovról, és arról, hogy az eltérő vélemények nem zárják ki a párbeszédet.[4] A látogatás legfontosabb eredménye az volt, hogy a kelet-nyugati párbeszéd újrakezdődött, amiben a francia diplomácia kulcsszerepet játszott.[5] A francia elnök először találkozhatott Mihail Gorbacsovval, aki meglepő őszinteséggel nyilatkozott a francia politikus előtt a Szovjetunió nehézségeiről, a reformok szükségességéről.[6] Mitterrandra nagy hatással volt a 2. számú szovjet vezető, de óvatos álláspontot képviselt Gorbacsov személyét illetően, bár nagyra értékelte azt, hogy a szovjet politikus nyíltan és egyenesen beszélt vele. A szovjetek számára is megmaradt Párizs jelentősége, így nem véletlen, hogy az új szovjet pártfőtitkár első nyugati útja a francia fővárosba (1985. október 2–5.) vezetett.[7] Gorbacsov az 1985. május 30-ai beszédében megemlítette, hogy a

[2] MEAE AD [Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères Archives Diplomatiques] Europe URSS (1981–1985) Carton 5698. CAP Note. Caractère du dialogue franco-soviétique au sommet (1966–1980), le 16 mai 1984.

[3] Védrine, Hubert: Les mondes de François Mitterrand. À l'Èlysée 1981-1995. Fayard. 1996. 373–374.

[4] MEAE AD Europe URSS (1981–1985) Carton 5698. Allocution prononcée par Monsieur François Mitterrand, Président de la République Française, à l'occasion du dîner officiel au Kremlin (21 juin 1984.) p. 5.

[5] Uo.TD 1555. 1562–1563., 1569. Visite de Monsieur le Président en URSS.

[6] Grachev, Andrei: Gorbatchev's gamble. Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War. Polity. 2008. 52.

[7] Zubok, Vladislav: A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2009. 316–330.

kelet-nyugati együttműködést újból fejleszteni kell.[8] Roland Dumas külügyminiszter moszkvai látogatása (1985. március 10–12.) egybeesett Gorbacsov megválasztásával,[9] és a korábbi évek gyakorlatától eltérően – felismerve a kedvező lehetőséget és megakadályozva azt, hogy az angolok pozíciója erősödjön - Mitterrand is részt vett Csernyenko főtitkár temetésén, így ismét közvetlenül és hosszasan beszélhetett Gorbacsovval.[10] Franciaország jelentőségét mutatja, hogy Gorbacsov először Párizsban beszélt a „Közös Európai Ház" gondolatáról. Nem véletlen, hogy a szovjet első titkár Franciaországot választotta helyszínnek ahhoz, hogy a szovjet politika új elképzeléseit kifejtse. Gorbacsov már 1985 áprilisában arról beszélt Dobrinyinnek, hogy nem hisz abban, hogy a kapitalizmust le lehet győzni, és azt kell a szovjet diplomáciának elérnie, hogy az amerikaiak hajlandók legyenek a Varsói Szerződéssel együtt az Európában állomásozó idegen csapatokat kivonni.[11]

Párizsban távolságtartással viseltettek az új szovjet pártvezető iránt, mivel nem akarták a korábban képviselt külpolitikai álláspontot látványosan megváltoztatni, féltek attól, hogy a szovjetek a nyugati világ megosztására kívánják felhasználni őket, és az emberi jogok kérdése miatt a francia jobboldal is egyre hangosabban hallatta a hangját.[12] A francia diplomácia is azon az álláspontón volt, hogy a szovjet politika érdemben nem változott, így francia részről, annak ellenére, hogy Gorbacsov személyét pozitívan értékelték,[13] óvatos álláspontot képviseltek,[14] és a látogatástól elsődlegesen a párbeszéd újraindítását várták.[15] Gorbacsov párizsi tárgyalásain azonban nagyon intenzív párbeszéd alakult ki, a frissen megválasztott szovjet politikus nemzetközi belépője jól sikerült.

[8] Rey, Marie-Pierre: L'Europe occidentale dans la politique extérieure soviétique. In: Relations internationales. 2011/3. Nº 147. 80.

[9] MEAE AD Europe URSS (1981–1985) Carton 5700. Entretien du Ministre avec M. Gromiko.

[10] Dumas, Roland: Politiquement incorrect. Secrets d'État et autres confidences. Carnet 1984–2014. Cherche midi. Paris. 2014. 68. Mitterrand a kétoldalú megbeszélés után meglehetősen szkeptikus maradt, és higgadságra intette a Gorbacsov hatása alatt lelkessé vált külügyminiszterét.

[11] Dobrinyin, Anatolij: In confidence Moscow's Ambassador to America's six cold war presidents (1962–1986) Times Book, New York. 1995. 570.

[12] AN AG [Archives Nationales Archives générales] 5 (4) CD 413 Dossier 1. Note pour JL Bianco (11 juillet 1985). Hubert Védrine.

[13] MEAE AD Europe URSS (1981–1985) Carton 5699. TD 3056-3058. Portrait politique de M. Gorbatchev.

[14] Bozo, Frédéric: Mitterrand, la fin de la guerre froide et l'unification allemande. De Yalta à Maastricht. Odile Jacob. Paris. 2005. 42.

[15] MEAE AD Europe URSS (1981–1985) Carton 5699. Note. Nº 975/EU. Visite à Paris de M. Gorbatchev.

A szovjet pártvezető célja ugyanis az volt, hogy Franciaország segítségével, a párbeszéd újraindításával a szovjet enyhülési politika visszatérését demonstrálja,[16] megszerezze Franciaország támogatását a nukleáris leszerelésre vonatkozó terveihez, miközben a kétoldalú együttműködés tekintetében a két ország kapcsolatainak további fejlesztéséről tárgyaltak.[17]

Mitterrand szintén fontosnak tartotta a francia-szovjet párbeszéd újraindítását, de óvatosan fogalmazott a détente lehetőségeit illetően, és az európai helyzetet a hidegháborús örökségből vezette le. A francia elnök nem hagyhatta figyelmen kívül a francia-német érdekeket sem, és a nukleáris leszerelés, illetve az európai határok megváltoztathatatlanságának kérdésében kialakult francia-szovjet egyetértés jelentősége a nyolcvanas évek végén vált egyértelművé.[18] Mitterrand az európai megosztottság felszámolásáról, és a Helsinki-folyamat alapján a Jaltai rendszer túlhaladásáról értekezett. Gorbacsov tiszteletére elmondott beszédében (1985. október 2.) a két nemzet európai elkötelezettségéről értekezett.[19] Mitterrand óvatossága nem volt véletlen, hiszen francia részről továbbra is arra törekedtek, hogy mindkét nagyhatalomtól egyenlő távolságot tartsanak és így a francia pozíciókat erősítsék. Ráadásul a Gorbacsov által megfogalmazott gondolatok a hatvanas évek hruscsovi külpolitikáját idézték. Az ellentmondásos helyzet ellenére Gorbacsov nemzetközi belépője - bár személye ellen Párizsban tüntetések is voltak - jól sikerült. A szovjet pártvezető az elődjeihez képest tényleg új hangnemet képviselt a nemzetközi politikában, és a francia diplomatákra nagyon jó benyomást tett Gorbacsov felesége, akinek a hatásával a kezdetektől számoltak. [20] Ugyan Párizs visszafogott maradt a szovjet külpolitikai változások lényegének megítélése tekintetében, de Franciaország 1986 elejére ismételten a szovjetek megkülönböztetett partnerének szerepébe került, és Moszkvából a détente politika újraindítását várták Párizstól. Mitterrand a jaltai realitások tiszteletben tartását az európai stabilitás eszközének nevezte, és a de Gaulle-i külpolitikai hagyományok alapján a

[16] Bozo, 2005. 43–44., ill. Rey: http://obsfr.ru/fileadmin/Policy_paper/PP_10_EN_Rey.pdf

[17] MEAE AD Europe URSS (1981–1985) Carton 5699. Note. Visite de M. Gorbatchev: Relations bilaterales.

[18] Bozo, 2005. 42–43.

[19] http://discours.vie-publique.fr/notices/857012600.html Allocution de M. François Mitterrand, Président de la République, lors de l'arrivée à Orly de M. Mikhaïl Gorbatchev, Secrétaire général du Comité central du PCUS, mercredi 2 octobre 1985.

[20] Dumas, 2014. 96–97.

kelet-nyugati kapcsolatok fejlesztésének szükségességéről, „Európa idejéről" beszélt. Párizsban is készültek az új külpolitikai irányvonalra és Yves Pagniez személyében a francia diplomácia egyik legjobban képzett és legnagyobb szakmai tapasztalattal rendelkező diplomatáját küldték nagykövetnek Moszkvába. Pagniez személye szimbolikus értelemben is fontos volt, mivel a hatvanas években aktív szerepet töltött be a de Gaulle-i keleti nyitási politika elindításában, és a feladata a nyolcvanas években is hasonló volt: a két ország kapcsolatainak széles alapokon történő újraindítása és fejlesztése. 1986-os év ráadásul a De Gaulle tábornok 1966-os útjának 20. évfordulója is volt.[21]

Mitterrand elnök moszkvai útja (1986. július 7–10.) az évforduló ellenére teljesen más légkörben zajlott. Párizsban szembesültek azzal a ténnyel, hogy az 1986-os márciusi választások után jobboldali kormány alakult, ami új helyzetet teremtett a francia bel- és külpolitikában. Jacques Chirac miniszterelnök önálló külpolitikát kívánt folytatni, miközben Mitterrand ragaszkodott az eredeti elképzeléseihez, óvatos maradt a lefegyverzési tárgyalások tekintetében, és a nyugati szövetségesekhez hasonlóan nem bízott a gorbacsovi diplomáciai offenzívában, abban a szovjet birodalmi törekvések új formában való megjelenését látta.[22] Mitterrand meg volt győződve arról, hogy a meglévő ellentéteket nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Álláspontját Reagan elnöknek is kifejtette a moszkvai út előtt, és hangsúlyozta, hogy elsődlegesen Gorbacsov személyét kell támogatni, a Nyugatnak nem szabad kihasználnia a Szovjetunió meggyengülését.[23] Moszkvában kiemelte annak fontosságát, hogy a szovjet és az amerikai vezetők személyesen is találkozzanak: „Ugyanazt mondom Moszkvában és New Yorkban",[24] és nagyon hamar a közvetítő szerepében találta magát. Tapasztalatairól levelet írt Reagan elnöknek, illetve találkozott Hans Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszterrel, akinek a szovjet pártfőtitkár vezetői képességeiről, személyiségének különlegességéről beszélt.[25] A francia elnök a két szuperhatalom vezetőjének találkozására vonatkozó, közvetítői kísérle-

[21] MEAE AD Europe URSS (1986–1990) Carton 6576. Dossier. Mission de M. Pagniez. Ambassadeur juin 1986-juin 1989.

[22] MEAE AD Europe URSS (1986–1990) Carton 6677. Dossier de synthèse. Visite du Président de la République en URSS.

[23] Bozo, 2005. 44–45.

[24] Uo. 45. 60. lábjegyzet.

[25] Bozo, 2005. 45.

te nem maradt eredmény nélkül, és Reykjavíkban találkoztak (1986. október 11–12.), ami újabb állomást jelentett a kelet-nyugati enyhülés folyamatában.[26]

1986 és 1988 között a francia diplomácia szokatlan szituációban találta magát. Az elnöki erőközpont mellett megjelent Chirac miniszterelnök, aki tudatosan törekedett arra, hogy a nemzetközi színtéren is felépítse a karakterét. Az egymással rivalizáló vezetők küzdelme a francia-szovjet kapcsolatok alakulására is kihatott. A francia közvélemény jelentős része ugyanakkor tisztában volt a Szovjetunió belpolitikai visszásságaival, vagyis az ún. „Szolzsenyicin hatás" erősebbnek bizonyult a „Gorbacsov mániánál".[27] Ezzel párhuzamosan a két szuperhatalom vezetőinek reykjavíki megbeszélése a francia szerep jelentőségének csökkenéséhez vezetett, mivel a továbbiakban a két szuperhatalom vezetője között a kontaktus már nem szakadt meg. A szovjet diplomácia igyekezett a nyugati kapcsolatait szélesíteni, és az áttörést jelentő párizsi út után a gorbacsovi vezetés általános nyugati nyitási offenzívába kezdett, különös tekintettel az NSZK-ra. Nem véletlen tehát, hogy a francia diplomácia, annak ellenére, hogy a kelet-nyugati párbeszéd újraindításában úttörő szerepet játszott, 1988-ra fokozatosan marginális pozícióba került. Ráadásul Jacques Chirac miniszterelnök és a francia jobboldali kormány jóval visszafogottabb volt a gorbacsovi politikával szemben, és a hagyományosan konzervatív érzelmű külügyminisztérium sem hitte azt, hogy a szovjet politika egyik napról a másikra lényegesen megváltozik.[28] Az újraválasztására készülő Mitterrand számára is egyértelművé vált, hogy a belpolitikai súrlódások ellenére arra kell törekednie, hogy győzelme esetén új keleti nyitási politikát kezdeményezzen.

A francia elnök újabb moszkvai útja (1988. november 25–26.) már az új francia keleti nyitási politika jegyében zajlott. Roland Dumas külügyminiszter már a francia elnök győzelme után a francia-szovjet kapcsolatok újraindításának szükségességéről beszélt, mivel azt a francia érdekek érvényesítésének egyik legfontosabb eszközének tartotta. A diplomatákat arra szólította fel,

[26] A tárgyalások megszakadtak, mivel az amerikai elnök szintén nem bízott Gorbacsov politikájának őszinteségében, és ragaszkodott a csillagháborús programhoz. Ennek ellenére a két szuperhatalom közötti párbeszéd már nem szakadt meg. Ld. https://www.youtube.com/watch?v=zf99T-8LYhPE (Letöltve 2018. április 23.) A francia értékeléshez: MEAE AD Europe URSS (1986–1990) Carton 6652. Dossier. Rencontre de Reykjavik.

[27] Bozo, 2005. 46.

[28] MEAE AD Europe URSS (1986–1990) Carton 6678. C 1358. Note du chef adjoint du CAP. (22 avril 1987)

hogy tegyék félre a „gorbimániával" szembeni ellenérzéseiket, mivel elérkezett az idő arra, hogy Moszkvával új alapokra helyezzék a kapcsolatokat.[29] Szovjet részről is támogatták a kapcsolatépítés újraindítását, néhány héttel Mitterrand megválasztása után a szovjet külügyminiszter kifejtette francia kollégája előtt, hogy Moszkvában azt várják, hogy Franciaország teljesen bekapcsolódjon a kelet-nyugati kapcsolatokba. A két külügyminiszter az ENSZ New York-i ülésén találkozott, amit követett Shevarnadze hivatalos párizsi útja (1988. október 10–12.), ami az 1980-as Gromiko-látogatás óta az első francia külügyminiszteri vizitet jelentette.[30] A szovjetek külpolitikai aktivitását a belpolitikai események is erősítették. 1988 júniusában lezajlott az SZKP XIX. kongresszusa, ami lényegében egyeduralkodói hatalmat adott Gorbacsovnak, aki élni is kívánt azzal, aktív diplomáciai tevékenységbe kezdett és a reformok felgyorsítására törekedett.[31]

1988 novemberétől a francia vezetés is érzékelni kezdte, hogy a szovjet diplomácia ideológiai töltete, a szovjetek osztályharcos küldetéstudatának ereje csökkenni kezdett és helyét az általános emberi értékek hangoztatása váltotta fel.[32] Az ideológiai korlátokkal való leszámolás mellett a szovjet politika elkezdte azokat az akadályokat is felszámolni, amelyek a francia-szovjet kapcsolatépítés előtt álltak. 1988 elején megkezdődött a szovjet csapatok kivonása Afganisztánból, az emberi jogi helyzet javult, és Mitterrandnak Gorbacsovról alkotott személyes véleménye is sokat változott. Korábban a kommunista rendszer megváltoztathatatlan részeként tekintett rá, de 1988 végén - Reagan elnöknek írt levelében - már a valódi demokratizálás lehetőségét sem tartotta kizártnak.

A francia elnöki vizitet (1988. november 25–26.) megelőzte Helmut Kohl kancellár moszkvai látogatása (1988. október 24–27.), ami tovább erősítette a franciák azon félelmét, hogy kiszorulnak a legfontosabb kérdések, elsősorban az őket is érzékenyen érintő németkérdés rendezéséből, így a „Közös Európai Ház" gorbacsovi elképzelése a figyelem középpontjába került. Mitterrand el-

[29] Bozo, 2005. 57.

[30] MEAE AD Europe URSS (1981–1990) Carton 6684. TD. 20490, 20492. Visite de M. Chevarnadze à Paris.

[31] AN AG (4) CD 412. URSS Dossier 1. Visite officielle du Président de la République en URSS (25–26 novembre 1988) Dossier du Président. Note pour le Président de la République (24 novembre 1988)

[32] Bozo, 2005. 58.

nök a moszkvai útja során találkozhatott az ellenzék öt képviselőjével, akik a francia elnök kérésére kifejtették véleményüket a Szovjetunión belüli emberi jogi helyzetről. Elismerték a javulást, de azt nem tudták megmondani, hogy az alkotmányos reformok tekintetében csupán politikai manőverről van szó, vagy tényleges változások kezdődtek.[33] Ezzel kapcsolatban továbbra is érzékelhető volt eltérés az Elnöki palota és a Külügyminisztérium által képviselt álláspont között, mivel a francia diplomáciai elemzők a gorbacsovi folyamatok megváltoztathatósága miatt aggódtak, és nem akartak túlzottan elköteleződni az új szovjet vezetés mellett, ami a francia elnököt is óvatosságra intette. A Mitterrand-Gorbacsov találkozó elsősorban a kétoldalú kapcsolatok formális újraindítása szempontjából bírt jelentőséggel, mivel a két vezető megegyezett abban, hogy a kétoldalú találkozókat rendszeressé teszik. Az 1988. november 25-ei és 26-ai, négyszemközti megbeszéléseken minden kérdést átbeszéltek, a bizalomerősítés szempontjából nézve a tárgyalások sikeresek voltak, de a néhány héttel korábban lezajlott Kohl-látogatáshoz képest nem hoztak átütő sikert.[34] Gorbacsov Mitterrand előtt is hosszasan beszélt a „Közös Európai Ház" koncepcióról, s a szovjetek azon szándékáról, hogy minél szorosabb és sokoldalúbb kapcsolatokat alakítsanak ki a nyugati országokkal. Kohl kancellárnak sikerült komoly eredményeket elérni, megszerezni és megvásárolni a szovjetek bizalmát. Ezzel szemben a francia elnök látogatása után az Élysée-palota sajtószolgálatának külön közleményben kellett hangsúlyoznia, hogy a francia diplomácia nem került hátrányos helyzetbe.[35]

Mitterrand, Gorbacsov és a Szovjetunió felbomlása

A kétoldalú kapcsolatok 1989 folyamán látványosan fejlődtek. A kétoldalú kapcsolatépítés újabb állomását jelentette Gorbacsov útja Párizsban (1989. július 4–6.) és beszéde Strasbourgban. A franciaországi útja során, a két ország kapcsolatainak fejlesztése érdekében a kétoldalú együttműködés (tudományos, technikai, ipari, gazdasági területek) fejlesztésére vonatkozóan írtak alá huszonkettő szerződést, amelyek a kapcsolatok teljességét lefedték. Mindkét

[33] MEAE AD Europe URSS (1986–1990) Carton 6680. TD. 5616.
[34] Uo. TD. 5619. Visite en URSS du Président de al République.
[35] Bozo, 2005. 60.

ország részéről fontosnak tartották az 1966-ban megkötött szerződések megújítását, a változó helyzethez való igazítását. Gorbacsov strasbourgi beszéde (1989. július 6.) alkalmával „a Közös Európai Ház" gondolatát fejtette ki és egy páneurópai egyesülés mellett érvelt.

A berlini fal leomlása (1989. november 9–10.) teljesen váratlanul érte a párizsi döntéshozókat. Az első francia reakciók óvatosak voltak. Mitterrand először Koppenhágában nyilatkozott az eseményről, amelyet örömtelinek nevezett, és hangsúlyozta, hogy nem fél az egyesüléstől, de azt a távoli jövőben tartotta megvalósíthatónak, és az újságíró kérdésére így válaszolt: „Már mondtam, hogy az újraegyesülés ügye nem az egyedüli megoldása a német államok jövendőbeli kapcsolatainak. De mivel maga az újraegyesülésről beszél nekem, azt gondolom, hogy az komoly akadályokkal fog szembesülni, mivel Európa térképe e tekintetben nem változott meg, de az (értsd: újraegyesülés) kifejezi a német nép vágyát. [...] „Franciaország részéről nincsenek történelmi fenntartások ebben a kérdésben.[36] Mitterrand-hoz hasonlóan az amerikai elnök is örömtelinek nevezte az eseményt.[37] Franciaország a német egyesüléssel kapcsolatban egy köztes álláspontot képviselt az amerikaiak pozitívabb és az angolok elutasítóbb hozzáállásához képest.[38]

Mitterrand természeten egyeztetett a szovjet vezetőkkel is, akik szintén fontosnak tartották, hogy a francia elnökkel együttműködjenek. Gorbacsov 1989. november 10-én Mitterrand-nak, Bush-nak és Thatcher-nek egyaránt kifejtette aggodalmait, a helyzetet kaotikusnak és a következményeket megjósolhatatlannak ítélte, és arra hívta fel Kohl kancellár figyelmét, hogy a rendet mindenképpen tartsa fenn. Gorbacsov 1989. november 14-én telefonon beszélt Mitterrand elnökkel is, és Mitterrand így nyilatkozott: „számolni kell a nemzeti realitással, de nem szabad szétrombolni az egyensúlyt".[39] A két vezető megegyezett abban, hogy a máltai találkozó után egy harmadik ország területén találkoznak.

A francia-szovjet bizalmi kapcsolat jelentőségét mutatja, hogy Moszkvában még aznap fogadták Roland Dumas külügyminisztert, első nyugati vezető politikusként a berlini fal ledöntése óta. Gorbacsov örömmel üdvözölte a francia

[36] http://www.mitterrand.org/10-novembre-1989-Conference-de.html.

[37] Zelikow, Philip-Rice, Condoleezza: Gemany Unified and Europe transformed: An Study in Statecraft. Harvard, 1995. 105.

[38] Bozo, 2005. 131–132.

[39] Uo. 133. 11. lábjegyzet.

diplomatát és azt, hogy a francia elnök bizonyítékát adta a helyzet iránt érzett felelősségének. A francia diplomácia támogatta a szovjetek kezdeményezését, hogy Berlinben négyhatalmi találkozón beszéljék meg a kialakult helyzetet. Ezt Margaret Thatcher is támogatta az 1989. november 17-én Gorbacsovnak küldött válaszlevelében, és az események gyors változása miatt egyértelműen szükségesnek tartotta az érintett nagyhatalmak egyeztetését. A Tizenkettek informális párizsi találkozója (1989. november 18.) után Helmut Kohl kancellár nyilvánosságra hozta a német egyesülésre vonatkozó tervét (1989. november 28.). Ezt hamarosan követte a máltai találkozó (1989. december 1-2.), ahol a két szuperhatalom megegyezett a hidegháború lezárásában. A NATO rendkívüli brüsszeli összejövetele (1989. december 4.) után Mitterrand és Gorbacsov Kijevben találkozott (1989. december 6.),[40] és megegyeztek abban, hogy a németkérdést európai keretek között, közös megegyezéssel fogják rendezni, megállapították, hogy a német újraegyesülés felveti az addigi szövetségi rendszerek átalakításának szükségességét is.[41] Mitterrand számára alapvető fontosságú volt, hogy Gorbacsov tekintélye megmaradjon és a hatalmát meg tudja őrizni.[42] Az Európa Tanács Strasbourgban ült össze (1989. december 8–9.), amelyet hamarosan követett a négy megszálló hatalom összejövetele (1989. december 11.), és Mitterrand találkozott Bush elnökkel Saint Martinon (1989. december 16.). A két Németország közötti közeledést szimbolizálta a Kohl-Modrow találkozó (1989. december 19.) Drezdában. A rendkívül felgyorsult eseménysorozatot Mitterrand NDK-beli útja (1989. december 20–22.) és a román forradalom zárta. 1989 végére a nagyhatalmak számára világossá vált, hogy a folyamatok a Jaltai-rendszer végéhez vezetnek, és egy új európai biztonsági és együttműködési rendszert kell kialakítani.

1990. március 30-án Shevarnadze és Roland Dumas külügyminiszterek folytattak megbeszélés Moszkvában, amelyet Mitterrand moszkvai útja (1990. május 25.), majd Roland Dumas újabb moszkvai útja (1990. augusztus 26–27.) követett. Gorbacsov és Mitterrand közötti újabb megbeszélések (1990. október 28–29.) során a kétoldalú barátsági és együttműködési szerződés kötésére került sor. Az együttműködési szerződésben megfogalmazták azokat a kiemelt

[40] AN AG 5 (4) CD 412. URSS Dossier 2. Rencontre du Président et de M. Gorbatchev à Kijev, le 6 décembre 1989. Dossier du Président.

[41] Uo. Note pour le Président de la République, 6 décembre 1989. La sécurité européenne après Malte et la réunion de l'OTAN.

[42] AN AG 5 (4) CD 412. URSS Dossier 2. Note pour le Président de la République.

szakterületeket, ahol a két ország kapcsolatait fejleszteni kívánták: nukleáris együttműködés, közlekedés fejlesztése, televízió és kommunikáció, közigazgatási együttműködés, képzés, tudományos és technikai együttműködés, környezetvédelem.[43] A megbeszéléseken Mitterrand megkérte Gorbacsovot arra, hogy fejtse ki, miben tudnak a franciák neki segíteni, és mit tekint a fő belpolitikai problémának. Gorbacsov a gazdasági és nemzetiségi problémákat egyaránt súlyosnak értékelte, mivel azok egymáshoz szorosan kapcsolódtak.[44] A megbeszélések középpontjába az európai biztonság kérdései mellett az Öböl-válság került. Francia részről a kétoldalú szerződés megkötését elsősorban politikai okok miatt tartották fontosnak, mivel az egyben kijelölte azokat a kereteket és együttműködési formákat, amelyekkel az új európai együttműködést is elképzelték. Ehhez a francia-szovjet együttműködés megújítása adta az alapot. Francia részről készek voltak hiteleket is adni a kétoldalú kapcsolatok fejlesztéséhez, Gorbacsov hatalmának stabilizálása érdekében.

A jószándék ellenére a nyugati államok továbbra óvatosnak mutatkoztak a szovjet reformok jövőjét illetően, miközben Boris Jelcin személyében új rivális jelentkezett. Francia helyzetértékelés szerint a Szovjetunió a széthullás szélére jutott, az SZKP marginalizálódott, a Jelcin-Gorbacsov ellentét belpolitikai bizonytalanságot eredményezett, Gorbacsov a kemény kéz politikájával akarta a tekintélyét visszaszerezni. Mitterrand tehát jobban, mint valaha meg volt győződve arról, hogy támogatnia kell Gorbacsovot, aki szerinte nem mutatta bizonyítékát annak, hogy elvesztette volna a politikai játszmát. Petre Roman román miniszterelnök előtt (1991. január 30.) így nyilatkozott a szovjet vezetőről: „...egy intelligens és érzékeny ember, sokkal inkább (ő legyen), mint bármelyik marsall, aki kacérkodni fog a nacionalizmussal és vérbe fogja fojtani az tüntetéseket."[45] Mitterrand Gorbacsov melletti elkötelezettségét mutatja, hogy a szovjet hadseregnek a litvániai függetlenedési tüntetők elleni erőszakos fellépése ellenére is kitartott a szovjet vezető mellett, de a litván függetlenedési mozgalom törekvéseit jogosnak, a tüntetők elleni erőszakos fellépést jogtalannak tartotta.

[43] MEAE AD Europe Russie (1991–1995) Carton 7436. Grands domains et nouveaux accords de coopération signés lors de la visite en France M. Gorbatchev les 28–29 octobre 1990.

[44] AN AG 5 (4) CD 412. URSS Dossier 2. Entretien F. Mitterrand et M. Gorbatchev. (28 octobre 1990).

[45] Bozo, 2005. 364.

Roland Dumas moszkvai útja (1991. február 12.) a kelet-európai változások utáni új helyzet megbeszélését célozta. A keleti szövetségi rendszer felbomlásának következő lépését a Varsó Szerződés megszüntetése (1991. február 25.) jelentette. Mitterrand továbbra is meg volt győződve arról, hogy el kell kerülni azt, hogy Gorbacsov belpolitikai nehézségei erősödjenek az elő nem készített és nem egyeztetett függetlenedési törekvések miatt. Érezhetően egyetértett Gorbacsovval abban, hogy a függetlenedési mozgalmak támogatása a peresztrojka végét jelentené, akkor, amikor az fordulóponthoz érkezett, és megbocsáthatatlan tévedés lenne a Nyugat részéről.[46] Mitterrand álláspontja nem egyedüli volt. Az amerikaiak érdeke is az volt, hogy az Öböl-háború ideje alatt a Szovjetunióban stabilitás legyen és ennek garanciáját Gorbacsovban látták, de Mitterrand azt határozottan elutasította (hivatkozva a szövetségesei iránti lojalitásra), hogy a válság rendezésére közös francia-szovjet lépések történjenek.[47]

Gorbacsov sorsa az amerikai-francia megbeszéléseken (1991. március 14.) is szóba került. Bush elnök ezt mondta: „Azt akarják, hogy hagyjuk kicsinálni Gorbacsovot. Nem értek ezzel egyet". Mitterrand így válaszolt: „Én sem értek ezzel egyet. Nem tudom, hogy milyenek az esélyei, de nem akarom, hogy veszítsen."[48] A Szovjetunión belüli helyzet 1991 tavaszán javulni kezdett, Gorbacsov újból a demokratikus erők felé fordult, félretette ellenszenvét és közeledett Jelcin irányába. Az 1991. március 17-ei referendum után az Unió jövőjére vonatkozóan a tagköztársaságokkal is tárgyalások kezdődtek, ami a balti államok számára is kedvezőbb helyzetet jelentett. Mitterrand újabb moszkvai útjának fő célja (1991. május 6.) a szovjet-francia gazdasági kapcsolatok fejlesztése, és Gorbacsov személyének megerősítése volt. Mitterrand a Gorbacsovval folytatott négyszemközi megbeszélésén hosszasan beszélt az európai konföderációs elképzeléseiről, Európa és azon belül az egyesülő Németország jövőjéről, a francia-szovjet együttműködés lehetőségeiről.[49]

Ebben a kevésbé feszült helyzetben a gazdasági kérdések ismét előtérbe kerültek, a Szovjetunió igyekezett a nemzetközi szervezetek teljes jogú tagja

[46] Gorbacsov 1991. február 1-ei levele Mitterrandnak. Idézi. Bozo, 2005. 364. 5. lábjegyzet.

[47] AN 5(4) CD 69 URSS Dossier 33. Entretien téléphonique du Président de la République avec M. Gorbatchev.

[48] Bozo, 2005. 364–365.

[49] AN AG 5 (4) CD 412 URSS Dossier 4. Entretien du Président de la République avec M. Gorbatchev.

lenni, ami nem váltott ki osztatlan lelkesedést a nyugati államok között. A londoni konferencia kevés konkrét eredménnyel zárult, de a szovjeteket meghívták a G 7-ek következő csúcstalálkozójára, ami Gorbacsov számára presztízsszempontból számított prioritásnak. A többi nyugati országhoz képest a franciák sokkal megengedőbbek voltak, szemben az amerikaiakkal, akik attól tartottak, hogy a nyugati pénzügyi támogatás a Szovjetunió részére politikai hiba lenne, mivel az nem segítené a gazdasági reformok továbbvitelét. A franciák ugyanakkor a németekben komoly támogatókat találtak, mivel Kohl kancellár számára is alapvető fontosságú volt a szovjet reformok továbbvitele.[50] A londoni találkozón Gorbacsov is megelégedéssel nyilatkozott Mitterrand előtt (1991. július 17.): „Franciaországnak volt a legvilágosabb a pozíciója."[51]

Párizsban ugyanakkor teljesen tisztában voltak Gorbacsov kétségbeejtő belpolitikai helyzetével és egyáltalán nem tartották lehetetlennek, hogy előbb vagy utóbb a szovjet vezető önként vagy kényszerből távozni kényszerül a hatalomból. Látták azt is, hogy Gorbacsov Jelcinnel szemben fokozatosan tért vesztett, miközben a balti válság ellentmondásos kezelése miatt a katonai és az ortodox politikai elit elégedetlensége is egyre növekedett.[52] Mitterrand tehát teljesen tisztában volt azzal, hogy Gorbacsov belpolitikai helyzete 1991 nyarára nagyon ingataggá vált, így az 1991. augusztus 19–21. közötti puccs egyáltalán nem érte váratlanul, de az elnök környezete teljesen tanácstalan volt a puccsisták lehetséges sikerére vonatkozóan.[53] Mitterrand és Bush telefonbeszélgetésén a francia elnök hangot adott azon véleményének, hogy a puccs megbukhat, de az átmeneti helyzetet nagyon veszélyesnek tartotta, amivel az amerikai elnök is egyetértett. Mitterrand még aznap beszélt John Majorrel és Helmut Kohllal is, akik egyetértettek a francia elnök helyzetértékelésével. Mitterrand a délutáni sajtókommüniké jében Gorbacsov és Jelcin mellett állt ki, azonban az esti televíziós beszédében, Janajev neki küldött levelének a hatása alatt, nem volt hajlandó egyértelműen elítélni a puccsistákat, egy direkt feltett kérdésre „új vezetőkről" beszélt. A nyugati szövetségesek közül Mitterrand televíziós interjúja előtt csak a brit miniszterelnök ítélte el egyértelműen a puccsistákat, alkotmányellenesnek minősítve azok tevékenységét. Mitterrand

[50] Bozo, 2005. 365.
[51] Uo. 8. lábjegyzet
[52] Uo. 366. 9. lábjegyzet
[53] Favier, Pierre-Martin-Roland, Michel: La décennie Mitterrand. Tome 4: Les Déchirement (1992–1995). Paris, Le Seuil, 1999. 53–82.

másnap reggelre a nyugati szövetségesek között egyedül maradt, mivel azok keményebb álláspontot vettek fel a puccsistákkal szemben. Augusztus 20-án reggel az Élysée-palota újabb kommünikét adott ki, amiben az elnök kihangsúlyozta, hogy nem tudott kapcsolatba lépni Gorbacsovval telefonon. Az elnök a demokratikus szabályokhoz való visszatérés fontosságát hangsúlyozta, miközben Roland Dumas Hágában a Tizenkettekkel együtt határozottan elítélte a puccsistákat. Még aznap délután Hubert Védrine és Roland Dumas találkozott Andrej Kozirjev orosz külügyminiszterrel, akit Jelcin küldött Párizsba, és aki a francia elnökkel folytatott megbeszélésén (1991. augusztus 22.) nagyra értékelte azt, hogy Mitterrand támogatta őket. Mitterrand a megbeszélésen hivatalosan is meghívta Jelcint Párizsba.[54] Mitterrand közben kapcsolatba tudott lépni Jelcinnel, akit támogatásáról biztosított,[55] és a rákövetkező napon Gorbacsovval is tudott beszélni.[56] Mitterrand megnyilvánulásait komoly kritika érte, Giscard d'Estaing már augusztus 20-án nyíltan megfogalmazta ellenérzéseit az elnök előző napi tévéinterjúja kapcsán.[57] Mitterrand ellentmondásos viselkedése mögött azonban racionális megfontolások voltak. A puccsisták vezetőjének neki írott levelében az szerepelt, hogy a Szovjetunió nemzetközi kötelezettségein nem kívánnak változtatni, miközben a francia elnök valóban aggódott amiatt, hogy a szovjet politika visszatér a hidegháborús viszonyokhoz, illetve aggódott a Szovjetunió ellenőrzés nélküli szétrobbanásától is, elsősorban a nukleáris fegyverek miatt.[58] A puccs után a helyzet azonban nem lett egyértelműbb, Gorbacsov helyzete meggyengült, miközben Jelcin karrierje emelkedni kezdett, aki augusztus 24-én felfüggesztette az SZKP működését Oroszország területén, Gorbacsov lemondott az SZKP első titkára posztról és csak a Szovjetunió elnöke címet tartotta meg. A Szovjetunió felbomlásának

[54] AN AG 5 (4) CD 414 URSS Dossier 20. Entretien du Président de la République avec M. Kozyrev Ministre des Affaires Étrangères de Russie, jeudi 22 août 1991.

[55] Jelcin megítélése tekintetében a francia politika nagyon óvatos volt, alapvetően egy diktátor hajlamú politikusnak tartották. Jelcin személyének megítélésében a puccs hatására végbement változást mutatja, hogy Mitterrand 1991. augusztus 23-án telefonon felhívta és franciaországi látogatásra invitálta. Bozo, 2005. 478.

[56] Bozo, 2005. 367. Augusztus 22-én Mitterrand telefonon tudott beszélni Gorbacsovval, a személyes hangvételű beszélgetésen a francia elnök őszintén érdeklődött a szovjet vezető és felesége egészségi állapota iránt. AN AG 5 (4) CD URSS Dossier 79. Entretien téléphonique du Président de la République avec M. Gorbatchev Vendrei 22 août 1991. Favier-Martin-Roland. 1999. 61., ill. Bozo, 2005. 367. 15. lábjegyzet.

[57] Favier-Martin-Roland, 1999. 64.

[58] Uo. 68-72.

folyamata azonban már megállíthatatlan volt. 1991. augusztus 24-én Ukrajna kikiáltotta a függetlenségét, amelyet hamarosan Belorusszia követett. A balti államok augusztus végén kiáltották a függetlenségüket, amit 1991. szeptember 2-án az Amerikai Egyesült Államok is elismert.

Augusztus végén Bertrand Dufourcq nagykövet a jelentésében a Szovjetunió felbomlását feltételezte, és feltette a kérdést, hogy Gorbacsovnak van-e még eszköze és lehetősége arra, hogy ellensúlyt jelentsen.[59] 1991 őszétől Párizsban már az „egykori Szovjetunióról" kezdtek beszélni, és Mitterrand, már a jugoszláviai válság hatása alatt is, komolyan aggódott amiatt, hogy Európa ezer darabra hullik. Az 1991. szeptember 11-ei sajtókonferenciáján arról beszélt, hogy szükségesnek tartja, hogy Észak-Kelet-Európában legyen egy szilárd hatalmi központ, amely biztosítja a status quo-t és a nukleáris fegyverek feletti ellenőrzést. Ezzel párhuzamosan Párizs arra törekedett, hogy az újonnan születendő szovjet utódállamok között a kapcsolat normális maradjon, ne robbanjon ki polgárháború a volt tagköztársaságok között. Párizs céljai a kétoldalú kapcsolatok új alapjainak megbeszélése, a gazdasági kapcsolatok praktikus alapon történő újjászervezése, a kulturális és technikai kapcsolatok fejlesztése, és a kelet-európai kapcsolatok fejlesztésének megbeszélése az EBESZ keretében voltak.[60]

Mitterrand elnök Latchében fogadta (1991. október 30.) a szovjet elnököt, ami a francia diplomácia részéről nagyon komoly gesztust jelentett, hiszen addig csak nyugati vezetők látogathatták meg a francia elnököt a saját otthonában. A megbeszélésen Mitterrand határozottan kiállt a Szovjetunió területi egysége mellett, az európai egyensúly megőrzésének fontossága miatt.[61] 1991 végén azonban a Szovjetunió felbomlott, és a zavaros helyzetben Párizs számára az egyedüli elfogadható vezetőként Jelcin maradt. A nyugati államok vezetői is hamar elfogadták a káoszból kiemelkedő, ellentmondásosan viselkedő, de elfogadható partnernek tűnő új orosz elnököt. A kilencvenes évek elején ugyanakkor a fő kérdés továbbra is az volt, hogy hogyan integrálják Oroszországot a nemzetközi rendszerbe, hogyan segítsék Jelcint abban, hogy az országa belső stabilitását megteremtse. Jelcin elnök párizsi útja (1992. február 6–7.) már egy

[59] Uo. 73–74.

[60] MEAE AD Europe Russie (1991–1995) Carton 7499 TD 4292. Visite à Paris M. Kozyrev.

[61] AN AG 5 (4) CD 414 URSS Dossier 15. Entretien du Président de la République avec Mihail Gorbacsov 14 décembre 1991.

teljesen új helyzetben valósult meg és a két ország kapcsolatainak új alapokon történő elindítását célozta. Az orosz elnököt a legmagasabb szintű államfőknek járó protokollal fogadták Versaillesban, a Nagy-Trianon palotában szállásolták el, ami egyértelmű üzenetet jelentett és érzékeltette, hogy Franciaország Nagy Péter cár 1717-es utazásához hasonló jelentőséget tulajdonított az orosz elnök útjának. Mitterrand Oroszországról és az orosz elnökről szólva - talán túlzott udvariassággal - kijelentette: „... egy régi és nagy ország vezetője és egy fiatal demokrácia, az újjászületése hajnalán", miközben Jelcin így válaszolt: „A Szovjetunió többé nem létezik, de a problémái megmaradtak".[62] Az orosz vezető is nagy jelentőséget tulajdonított az útnak,[63] a megbeszéléseken megegyezés született arról, hogy az egykori Szovjetuniónak megítélt francia hitel 60%-át Oroszország megkapja, a kétoldalú kapcsolatokat a francia-szovjet barátsági és együttműködési szerződés alapján, az új helyzethez alkalmazkodva, az együttműködés szervezeti formáinak megteremtésével folytatják.[64] Az orosz vezetők beleegyeztek abba is, hogy a nukleáris leszerelésben a franciák is részt vehetnek.[65]

Franciaország számára tehát az Oroszországgal kialakítandó kapcsolat jelentette a legfontosabb területet, de a történelmi hagyományok ellenére a francia-orosz együttműködést nehezítette, hogy az orosz gazdaság nehezen tudott alkalmazkodni a piacgazdaság körülményeihez, az ideológiai korlátok továbbra is megmaradtak, a belső gazdasági nehézségek szociális feszültséget eredményeztek, és az orosz elnök hatalma is ingatag lábakon állt a kilencvenes évek első felében.[66] Fontos hangsúlyozni az is, hogy eltérően Mitterrand és Gorbacsov személyes kapcsolatáról - ami már majdnem barátinak volt nevezhető - Mitterrand és Jelcin viszonya korántsem volt harmonikus és közvetlen, de az orosz vezető nagyra értékelte azt, hogy Franciaország továbbra is oroszbarát álláspontot képviselt az európai ügyek rendezésében, és a kelet-európai országok nyugati integrációjával kapcsolatban az orosz állásponthoz közeli

[62] Védrine, 1996. 582.

[63] MEAE AD Europe Russie (1991–1995) Carton 7500 TD 597. Déclaration de Boris Eltsine sur son voyage en France.

[64] Uo.TD 363-364. Visite du président Eltsine à Paris.

[65] Uo. Nº 893/Eu. Note. Suivie de la visite du Président Eltsine à Paris., Uo. Visite d'État de M. Eltsine.

[66] CADN [Centre des Archives Diplomatiques de Nantes] Ambassade de Budapest (1991-1999) Carton 70. TD 1296, 1312-1314. Conférence des Ambassadeurs en poste en Europe orientale et centrale.

véleményen volt, nem támogatta a NATO keleti bővítését. Jelcin támogatta azt is, hogy Moszkva számára érzékeny területnek számító Baltikumba a francia elnök a nyugati országok vezetői közül először tegyen körutat (1992. május 13–16.), és a balti országok és Oroszország kapcsolatainak rendezésében közvetítő szerepet vállaljon.[67]

Mitterrand moszkvai munkalátogatása (1993. március 16.) során az amerikai elnök nevében is tájékoztatta Jelcint arról, hogy a G7 tagállamok készek Moszkva megsegítése érdekében egy önálló konferenciát tartani.[68] A látogatás alkalmával Franciaország igyekezett a bilaterális kapcsolatokat is újraindítani, de Mitterrand arra is ügyelt, hogy Gorbacsovval is találkozhasson, aki előtt így emlékezett vissza az 1985-ös találkozásukra: „1985-ben megértettem, azt hiszem, az Ön világképének emelkedettségét."[69]

[67] Védrine, 1996. 583.

[68] MEAE AD Europe Russie (1991–1995) Carton 7503. N° 1030/EU. Note de synthès. Visite du Président de la République à Moscou.

[69] AN AG 5 (4) CD 414 URSS Dossier 26. Visite officielle du président de la République en Russie, mardi 16 mars 1993.

GERŐ ANDRÁS[1]

MAGYAR ESSZENCIALITÁS – KÉSEI GYÁSZBESZÉD TISZA ISTVÁNRÓL

1918. október 31-én, csütörtökön a Hermina úti Röheim villában este öt és fél hat között lelőtték-megölték az 57 éves Tisza István grófot.[2] Pénteken felesége részvétlátogatásokat fogadott, majd szombaton délután a villa hálószobájában felravatalozott halottnak egyházi végtisztességet adtak. Itt Petri Elek református püspök mondott imát. Gyászbeszéd nem volt. Szombat este a holttestet Nagyszalontára, majd onnan a család lakóhelyére, Gesztre szállították, és vasárnap délután helyezték a geszti családi kriptában örök nyugalomra. Gyászbeszéd itt sem hangzott el.[3]

Érdekes, hogy Tisza István apja, Kálmán,[4] aki egyébként 15 éven át volt Magyarország miniszterelnöke, esetében is ugyanez a helyzet állt elő. Akkor István kérte, hogy se a gyászháznál, se Geszten ne mondjanak beszédeket,

[1] Gerő András Széchenyi-díjas történész, DSc, a Habsburg Történeti Intézet igazgatója, a Közép-európai Egyetem egyetemi tanára, az ELTE BTK professor emeritusa.

[2] Ennek az írásnak egy jegyzetek nélküli változata megjelent In: 168 Óra, XXX. évf. 44. szám, 8-13. pp. 2018. október 31.

[3] Lásd erről a Budapesti Hirlap 1918. november 2-i, november 5-i számait, továbbá a Pesti Hirlap november 2-i, illetve november 3-i tudósításait.

[4] Tisza Kálmánról lásd: Kozári Mónika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

mert a szertartás így hosszúra nyúlna, s ezt az özvegy nehezen viselné.[5] Tisza Kálmánnak is részéül jutott a református ceremonialitás, de gyászbeszéddel őt sem búcsúztatta senki.

Száz év elteltével, az akkori hektikus idők múltával talán megengedhető egy kései gyászbeszéd Tisza Istvánról.

Ki volt Tisza István?

Tisza István magyar nacionalista politikus volt.[6]

A kijelentés egyik tagja – a politikus – egyértelmű. 1885-ben lett képviselő. Két ízben volt Magyarország miniszterelnöke, először 1903 és 1905, másodjára pedig 1913 és 1917 között. Egy ízben, 1912 és 1913 között a képviselőház elnöki tisztét is betöltötte. Képviselőként előbb a Szabadelvű Pártot, utóbb a Nemzeti Munkapártot erősítette. Mindkét alakzat kormánypártként a dualista rendszer fenntartásában volt érdekelt. Tisza akkor is változó nevű pártjai „erős embere" volt, amikor éppen nem töltött be formális hatalmi pozíciót. A politikus minősítés esetében tehát nincs sok ok az értelmezésre.

Annál inkább fontos a magyar és a nacionalista terminus magyarázata.

Tisza apja, Tisza Kálmán Bihar megyei, református vallású nagybirtokos volt. Anyja, Degenfeld-Schomburg Ilona egy Baden-Würtembergből származó magyarországi grófi család leszármazottja. Tisza István tehát etnikai értelemben csak részben magyar. Identitásában azonban teljesen az volt. Mit jelenthetett Tiszának a magyar identitás? Nagyjából azt, amit a reformkor e tekintetben örökül hagyott. Magyar az, aki azonosul a magyar nemzeti célokkal, és/vagy magyarul beszél. (Tisza még az általa bírt idegen nyelveken – németül, angolul és franciául – is magyar akcentussal beszélt.)

Tiszának a magyarság elsődlegesen tehát nem etnikai kategóriaként jelent meg, hanem a magyar nemzeti célokkal való azonosulásban. Éppen ezért – származástól függetlenül – magyarnak tekintett mindenkit, aki magyarnak

[5] Lásd erről: http://www.huszadikszazad.hu/cikk/tisza-kalman-temetese

[6] Tisza Istvánról az elmúlt évtizedekben három életrajz is született: Tőkéczki László: Tisza István eszmei, politikai arca. Kairosz, Budapest, 2000.; Vermes Gábor: Tisza István. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; Pölöskei Ferenc: Tisza István és kora. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2014. (Ez utóbbi könyv kibővített változata az 1985-ben megjelent életrajznak.) Ezek a könyvek eltérő felfogásban születtek – a szerzők nézeteit részben osztom, részben nem.

tartotta magát. Ezért nem volt partnere a politikai antiszemitizmusnak sem. Felfogása a magyart nem kizárásban, hanem befogadásban gondolta el. E tekintetben jelentősen eltért a két háború közti Magyarország hivatalossá váló nemzetfelfogásától, amely a magyar fogalmát etnikai alapú lehatárolásban, s így – adott esetben – kitaszításban fogalmazta meg. Tiszának mindenki magyar volt, aki tevékenységével a magyarság életerejét erősítette, növelte.

Nacionalizmusa is magyarázatra szorul.

Tisza gondolkodásában axiomatikus erővel bírt a történelmi Magyarország területi egysége. Ugyanilyen axiomatikus volt számára az 1868-as nemzetiségi törvény elgondolása, miszerint „...Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja..."[7] Tehát a történelmi Magyarország területi egységén belül számára egy politikai nemzet létezett, a magyar. Úgy gondolta, hogy Magyarországon a magyarokat illeti a vezető szerep bármennyi nemzetiség él is itt. Vallotta a magyar szupremácia gondolatát, de nem vallotta az erőltetett erőszakos magyarosítás eszméjét. Legnagyobb belpolitikai riválisai, a különféle neveken feltűnő függetlenségi pártalakzatok politikusai is a magyar szupremácia hívei voltak, de közülük némelyek az erőltetett magyarosításban is hittek.

A függetlenségi politikusok is nacionalisták voltak, de másként, mint Tisza. Tisza és a kormánypárt nacionalizmusa alapvetően abban különbözött a függetlenségiektől, hogy ő, illetve ők szilárdan hitték: a Habsburg Birodalom léte garantálja a történelmi Magyarország egységét, s a birodalom kiegyezéssel létrejött dualisztikus szerkezete biztosítja egyedül a magyar szupremáciát Magyarországon. Megítélésem szerint ebben nem tévedtek, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a tény, hogy amikor a függetlenségi nacionalizmus 1906 és 1910 között hatalmi helyzetbe került, semmi lényegeset nem tudott elérni az ország függetlensége tekintetében. S amikor a dualista Magyarország megszűnt, akkor elveszett a történelmi Magyarország is. A megmaradt országban pedig értelmetlenné vált a magyar szupremácia gondolata, hiszen jószerivel

[7] https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800044.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fextraparams%3D%7B%2522ID%2522%3A%2522FullTextSearch%2522%2C%2522Year%2522%3A%25221868%2522%2C%2522Kibocsato%2522%3A%2522TV0%2522%7D

csak magyarok lakták. Legfeljebb a zsidókkal szemben lehetett a szupremáciát erőltetni – amit persze Tisza sosem tett volna meg.

Tisza magyar liberális nacionalista politikus volt.

Itt a liberális szó szorul magyarázatra. Tisza a Szabadelvű Pártban kezdett el politizálni, amikor apja éppen miniszterelnök volt. A Szabadelvű Párt nevéből a szabadelvű kifejezés a liberalizmus szó magyarosításából jött létre, ami azért utal a liberális tartalomra, noha tudjuk, hogy egy párt nevének nem feltétlenül van köze a névben megjelenő értékhez. De családi szocializációja is a liberális elkötelezettség jelenlétére utal. A legfontosabb jellemzők azonban tartalmiak: híve volt a közigazgatás centralizálásának, mint Eötvös József báró, híve volt a törvények uralmának, mint Deák Ferenc, híve volt a cenzusos választójognak, mint Andrássy Gyula gróf, híve volt a parlamentarizmusnak, az ország alkotmányos működésének, mint Kossuth Lajos, s ellenezte a gazdaságba történő állami beavatkozást, mint minden liberális. (Amit egyébként az agráriusok nagyon is helyeseltek volna.)

Mindazonáltal – s ez nem csak Tiszát jellemezte – a kor liberalizmusa állagőrzésben volt érdekelt. Talán paradox módon hangzik, de egyfajta metternich-i örökséget vitt tovább: non movere, azaz a nyugalomban lévő dolgokat nem kell megmozdítani. Különösen vonatkozott ez arra, ami a ’67-es magyar nacionalizmus axiómáit érintette. Ha a dualizmus biztosítja a magyar állam egységét és ezen belül a magyar szupremáciát, akkor semmi olyanhoz nem szabad hozzányúlni, ami veszélyezteti a Habsburg Birodalom kétosztatú konzisztenciáját, és olyan belpolitikai változásokat indítana el Magyarországon, amelyek megkérdőjeleznék ezt a szerkezetet. Tisza ezért következetesen ellenezte a választójog kiterjesztését, mert attól tartott, hogy a kiterjesztett választójogon keresztül a nemzetiségek aktivitása halálos lenne nemzeti axiómái számára. Ellenezte azokat a változásokat is, amelyek az állagőrző liberalizmust a demokratizálódás irányába vitték volna.

Sokan az állagőrző liberalizmust úgy értelmezik, mint valami liberális-konzervatív értékszövetséget. Szerintem tévednek, mert az alapszövet Tisza esetében is a liberalizmus. A konzervatív elemek abból adódnak, amit ez a ’67-es liberalizmus politikai pozicionáltságában beteljesített. Az állagőrzés tűnik konzervativizmusnak, pedig ez nem konzervativizmus, hanem az önkorrekcióra képtelen politikai szerkezetből adódó sajátosság, amelynek Tisza is egyik aktora és kifejezője volt. Tisza liberalizmusát egyébként mi sem bizo-

nyítja jobban, mint az, hogy ahol nacionalista axiómáit nem fenyegette veszély, igen szabadelvű gyakorlatot folytatott, így például a református egyház dunántúli főgondnokaként. Kifejezetten respektálta az egyén szabadságát és szabad választását. Segítette például egyik legnagyobb kritikusának, Ady Endre házasságának egyházi engedélyezését az apai engedélyt el nem nyerő Boncza Bertával, akit a magyar irodalomtörténet Csinszka néven ismer.

Tisza magyar liberális nacionalista úri politikus volt.

Itt az úri szó szorul magyarázatra. Tisza úgy vélte, hogy a magyar államban a magyar szupremácia politikai képviseletét az állagőrző liberalizmusban érdekelt dzsentrik és arisztokraták dolga ellátni. Ő maga – noha megörökölte nagybátyja grófi címét – dzsentri családból származott, s a dzsentriken belül is az igen jómódúak közül való volt. (1911-ben majd 20 ezer katasztrális holdat birtokolt.)[8] Szilárdan hitt abban, hogy a dzsentri nemzetfenntartó szerepet játszik, és nemzete és hazája iránt kötelezettségei vannak. Ez a társadalmi fensőbbségtudattal párosult nacionalizmus személyiségképletében egyfajta rendíthetetlenséget eredményezett. Ebből az is következik, hogy nem hitt a tömegpolitikában, nem volt ebben az értelemben modern politikus. Tradicionális politikus volt egy olyan korban, amely egyre inkább haladt a tömegpolitika irányába. Mondhatnánk azt is, hogy az elitizmus híve volt, ami egyáltalán nem állt szemben a klasszikus liberalizmus világképével, sőt, erősítette azt.

Tisza magyar liberális nacionalista úri politikus és államférfi volt.

Tisza ugyan magyar nacionalista megfontolások okán ellenezte a háborút – döntően attól tartott, hogy a védtelenné vált Erdélyt a románok lerohanják[9] –, de miután kételyeit eloszlatták, beállt a háborút támogatók táborába, és innentől nagyon határozottan identifikálódott a háborúval. Sajátos magyar történelmi paradoxon, hogy egy olyan ember meggyilkolása volt a háborús ok, akinek uralkodói pozícióba kerülése a legnagyobb veszélyt jelentette volna Tisza politikai axiómáira. Ferenc Ferdinánd akár a trializmus, akár a centralista föderalizmus útját választotta volna, aláásta volna a magyar nacionalizmus addig

[8] Anka László: Gróf Tisza István társadalmi háttere és magánélete. http://epa.oszk.hu/02900/02924/00036/pdf/EPA02924_valosag_2015_12_020-034.pdf

[9] A béke háborúja. Magyarország 1918. november 3. – december 3. In: A béke első hónapja Magyarországon (1918. november 3. – december 3.). A bevezető tanulmányt írta és a kötetet szerkesztette: Gerő András. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány – Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2018. 9-29. pp.

élvezett helyzetét. Tisza legjelentősebb és legveszélyesebb politikai ellenfele Ferenc Ferdinánd volt, s legnagyobb szövetségesének Ferenc József bizonyult.

Tisza annak ellenére azonosult a háborúval, hogy tökéletesen tisztában volt mindazzal a szenvedéssel, amit a háború okoz. Családjában is megélte a háború borzalmait. Lajos öccse súlyosan megsérült, vérmérgezést kapott, amibe majdnem belehalt – élete végéig mankóval tudott csak járni. Kálmán öccse térdlövést kapott. Ennek ellenére – személyi és családi tekintetek nélkül – kiállt az általa támogatott háború mellett. Kiállt amellett is, amikor kezdeményezésére letörték a parlamenti obstrukciót, mert úgy vélte, hogy a magyar parlament megbénítása ellenkezik a magyar államérdekkel. Szilárd hite és meggyőződése azt a képet sugározta róla, hogy érzéketlen és megszállott, pedig csak axiómáihoz ragaszkodott, s ha kellett, személyes érdekeit alárendelte az általa vallott politikai világképnek. Megítélésem szerint többek között ettől lesz valaki államférfi. (Horthy, amikor a németek fiát elrabolták, zsarolásuk hatására kinevezte Szálasit miniszterelnöknek. Mércém szerint Horthy nem államférfihoz méltó módon viselkedett.) Tisza nem egyszerűen irányította, hanem vezette az országot. Azért is felelősséget vállalt, amit közvetlenül nem ő idézett elő. A teljes felelősség vállalása is államférfivá avatja őt.

Tisza küldetéstudattal bíró magyar liberális nacionalista úri politikus és államférfi volt.

Tisza küldetéstudata abban állt, hogy az általa veszélyesnek ítélt tendenciákat letörje, érvényesülésüket megakadályozza, mert úgy vélte, hogy nemzete és országa csak az őáltala vallott politikai elkötelezettség mentén tartható fenn. Ennek érdekében vállalta a személyes veszélyeztetettséget is. Élete során négy merényletet kíséreltek meg vele szemben, amiből a negyedik volt halálos. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy 1918. október végére ez a küldetéstudat megtört. Október közepe után nyilvánvaló lett, hogy a Monarchia a megszűnés szélére került, a dualizmus Ausztria föderatív átalakításával megszűnt, a háború elveszett, a nemzetiségi vezetők egy része Tiszával már szóba sem akar állni, és tárgyalás közben otthagyja. Tisza nem láthatta előre Trianont, de azt érzékelhette, hogy nemcsak a dualizmusnak van vége, hanem a történelmi Magyarországnak is. S persze vége van az elitista politizálásnak, az állagőrző liberalizmusnak. Október utolsó két hetében minden összedőlt, amire politikai világképét, küldetéstudatát alapozta. Önmaga által is tudottan politikai halottá vált. Egyetlen egy maradt meg neki: a személyes tartás. A halálos merénylet

előtt két héttel élte át a harmadik – sikertelen – gyilkossági kísérletet. Annak ellenére, hogy sokan figyelmeztették, miszerint ne maradjon Budapesten; itt maradt. Emellett családi oka is lett volna, hogy távozzon, hiszen fia súlyos betegen feküdt Geszten, unokái menyével együtt egy másik vidéki kastélyban tartózkodtak. De nem ment, mert úgy gondolta, hogy a családi tekinteteknél fontosabb az általa tudottan is szétporlott politikai eszméi melletti kiállás. Nem állítom, hogy várta a merénylőket, de azt igen, hogy nem akart kitérni a fizikai halál elől; adott egy esélyt esetleges gyilkosainak.

A politikai és a fizikai halál együttese, egyidejűsége számára egy lehetséges megoldás volt. Vélhetően nem gondolt arra, hogy a megváltozott körülmények között nemzetének még szüksége lehetne rá, hiszen úgy vélte, hogy amit ő tudott, az már érvénytelen, megszűnt.

Feszültségek

Tisza politikai pályája számtalan konfliktust hordozott, hiszen világképe okán a magyar sovinisztáktól a radikális társadalomátalakítókig mindenkivel ütközött.[10] A háború melletti kiállása ezt a sokirányú gyűlöletet egy idő után tömegérzületté tette, s amikor megölték, vélhetően nem volt népszerűtlenebb ember Magyarországon, mint ő. Mindazonáltal, ha nem az összesűrűsödött gyűlöletkoalícióban gondolkodunk, akkor sem kerülhetjük meg az általam vallott mondatból – Tisza küldetéstudattal bíró magyar liberális nacionalista úri politikus és államférfi volt – adódó belső feszültségeket.

Tisza magyar nacionalista elkötelezettsége okán is akarta a magyar ipar fejlesztését, de nem akart munkáskérdést; a szociáldemokráciát nem engedte a parlament falai közé, s úgy gondolta, hogy az iparfejlesztésből nem következik a munkáskérdés politikai kezelése. Ezért hajlamos volt a politikailag is megjelenő munkásköveteléseket rendészeti problémaként kezelni. Ennek a felfogásnak halálos áldozatai is lettek.

Magyar nacionalistaként és földbirtokosként akarta a mezőgazdaság fejlesztését, de mint magyar dzsentri védte a sajátjait, következőleg nem akart a

[10] Erről a sokirányú ütközésről ír ifj. Bertényi Iván: A gyűlölt Tisza István. In: Kommentár, 2011/5. http://kommentar.info.hu/iras/2011_5/a_gyulolt_tisza_istvan

földbirtokviszonyokhoz hozzányúlni, sőt – folytatva apja gyakorlatát – támogatta az újabb és újabb hitbizományok létrehozását.

Magyar nacionalistaként csak annyi engedményt akart tenni a nemzetiségeknek, amennyi nem veszélyeztette volna a történelmi Magyarország egységét és a magyar szupremáciát. Ezért tárgyalt a románokkal s a délszlávokkal is, de amit ajánlani tudott, az mérhetetlenül kevés volt a túloldali nacionalistáknak. Nem érzékelte, hogy a nacionalizmusok – jellegükből következően – eredendően párbeszédképtelenek, s csak az erő dönti el, hogy ki, milyen engedményeket tud kicsikarni a másikból. Amikor az erő az ő oldalán állt, nem kívánt lényeges engedményt tenni, amikor pedig az erő a másik oldalra került, semmilyen engedményt nem kapott.

Magyar liberálisként – s erről már ejtettem szót – ragaszkodott a parlamentarizmushoz, az ország alkotmányosságához, de mereven ellenállt annak, hogy a társadalmi részvételt növeljék (azaz bővítsék a választójogot), s tette ezt akkor is, amikor emberek százezrei haltak meg a háborúban a nélkül, hogy a politikában szavazatuk lett volna.

Az idő előrehaladtával az is nyilvánvalóvá lett, hogy egyre kevésbé működőképes az „ami nyugszik, ne bolygassuk" politikája. Lassan már semmi sem nyugodott, de Tisza még mindig azt hitte, hogy lehet érdemben nem hozzá nyúlni a feltorlódó problémákhoz; egyszerűbbnek tűnt lefojtani őket, mintsem megoldásokat keresni. Tiszának nagy szerepe van abban, hogy a századforduló társadalmi kérdései és feszültségei a magyar hatalmi elit részéről konstruktív válasz nélkül maradtak. Nem gondolom azt, hogy a nemzetiségi kérdés a történelmi Magyarország keretei között, a történelmi Magyarország eszméjének fenntartásával megoldható lett volna,[11] de azt igen, hogy az agrár- és munkásnépesség helyzetében és a jogkiterjesztés területén érdemi változásokat lehetett volna elérni.

Mindezzel csak azt akarom mondani, hogy Tisza politikai életműve komoly belső ellentmondásokkal terhelt alkotás – valószínűleg a háború nélkül is összeroppant volna.

[11] Ez a kijelentés nem Trianon igazolását jelenti, hanem csak annyit, hogy sem demokratikus, sem liberális eszközökkel a nemzetiségek ilyen-olyan függetlenedési vágya nem volt letörhető. Eredményessége és mértéke azonban alternatív.

Mi volt, mi lett Tisza István?

Tisza egyfajta magyar esszencialitást fejezett ki: azt, amit a dualista Magyarország önmagán túlnyúló magyar nacionalizmusának egyik – a korban fő – ága jelent. Az esszencialitás erejét meggyőződése következetességének és szilárd személyiségének kombinációja adta. Mások is gondolkodtak úgy, mint Tisza, de egyikük sem tudta önmagát szimbolikus szintre emelni. Ehhez kellett Tisza lénye, elszántsága, politikai ereje.

Miután a gyűlölet ölte meg, inkább erről, mármint a gyűlöletről beszélünk. Ennek ellenére voltak elszánt hívei, karizmatikusságot sugárzó személyiségének csodálói. A sváb származású Herczeg Ferenc, vagy éppen a zsidó gyökerekkel bíró Kóbor Tamás egyaránt Tisza hívei voltak – jelezve, hogy Tisza számára is mit jelenthetett a magyar, s a nem magyar etnikai eredettel bíróknak mit jelenthetett Tisza. Halálakor, 1918-ban Reményik Sándor erdélyi protestáns költő írta Tisza István képzeletbeli sírfeliratakénti: „Egy igaz férfi, sok hitvány miatt!”[12]

Némileg egyoldalúan általában csak Adyt szoktuk idézni, aki 1912-es versében Tiszát „vad geszti bolondnak” hívja, úrként és magyarként egyként rongynak tartja.[13] De Ady kíméletlen kritikája is elismeri: Tisza az „Idők kiküldöttje”, az akkor uralkodó magyar világ esszenciális jelensége. Adyt a historikus Szekfű Gyula is Tisza lényegi ellenpontjának tartja. Azt írja: „Erkölcsi értékben két, ég és földként eltérő élet, de mindkettő magyar élet…”[14]

Noha meggyilkolása idején Tiszát még azok sem gyászolták meg igazán, akiknek az érdekében politizált;[15] noha politikai életműve meghalt, mégis Reményiknek lett igaza, aki 1918. november elején azt írta: „lesz feltámadása”.[16] Az a fajta nacionalizmus, amit Tisza hitelesen és esszenciálisan képviselt, kul-

[12] Reményik Sándor: Magányos cipruság – Tisza István ravatalára. http://mek.oszk.hu/01000/01053/01053.htm#Mag%C3%A1nyos

[13] Ady Endre: Rohanunk a forradalomba. http://mek.oszk.hu/00500/00588/html/vers0803.htm

[14] Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Miután nekem az 5. kiadás van meg, innen idéztem. (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 367. p.) Szekfűvel egyetértek az ellenpontozásban, de másban diametrálisan eltér a megítélésem.

[15] Hatos Pál: Felemás gyász. Tisza István meggyilkolása és a magyar közvélemény 1918-ban. In: Kommentár, 2018/2 12-23. pp. Internetes változat: http://kommentar.info.hu/attachment/0001/742_kommentar-1802-02-hatos.pdf (Továbbiakban: Hatos, 2018.)

[16] Reményik Sándor: A geszti sírbolt előtt. http://mek.oszk.hu/01000/01053/01053.htm#Mag%C3%A1nyos

tuszt teremtett személye köré. Ez élt a két háború közti Magyarországon, s változó erővel életre kel akkor is, amikor Magyarországnak éppen jobboldali kormányzata van. A baloldal továbbra is a Tisza-gyűlöletben, ellenkultuszban, Tisza ördögösítésében érdekelt: 1945 után Kossuth téri szobrát ledöntötték, a róla elnevezett – mert általa létrehozott – debreceni egyetem nevét megváltoztatták, és még lehetne folytatni a sort. A gyűlöletkultúra baloldali folytonosságára különösen jellemzőnek tartom, hogy egyik elítélt gyilkosának az MSZMP KB 1963-ban nyugdíjemelést biztosított, merthogy az illető tagja volt annak a katonai járőrnek, amely – a párt korabeli, igencsak hazug megfogalmazása szerint – „Tisza Istvánt őrizetbe vétel közben agyonlőtte".[17]

Pedig száz év elteltével tudatosítani lehetne, hogy több magyar esszencialitás létezik. Sőt, azt tudom mondani, hogy a magyar esszencialitás kifejezetten normális formája a többesszám. A kultuszok és ellenkultuszok alkalmasak a nagyon fontos politikai identitásteremtésre, de nem alkalmasak arra, hogy múltunkat a maga sokszínűségében önmagunkhoz vezető egységként érzékeljük. A kultuszok és ellenkultuszok identitást teremtő ereje pedig arra végképp' nem alkalmas, hogy a mienktől eltérő esszencialitásnak is megadja az esszencialitás rangját és a neki kijáró tiszteletet.

Ez így volt, így van, így lesz. Megítélésem szerint tehát a magyar esszencialitás lényege a többesszám, de ezt a tényt nem tudatosítva sokan csak egyfajta, a többit kizáró esszencialitásban érdekeltek. Így száz év után is nehéz mindenre kiterjedő érvényességgel gyászbeszédet tartani Tisza Istvánról. Már csak azért is, mert ha több esszencialitás van, és mindenki a magáét tekinti kizárólagosnak, akkor soha nem lehet egységes értelmezés.

Társ a sorsban

Nincs gyászbeszéd az elhunyt családjának említése nélkül. Tehát szólni kell Tisza társáról, feleségéről, Tisza Ilonáról[18] is.

István és Ilona szerelmi házasságot kötöttek. Ilona öt évvel volt idősebb férjénél, aki egyébként elsőfokú unokatestvére volt, tehát a házassághoz – a

[17] Hatos, 2018. 23. p.

[18] Anka László: Férje kultuszának mellékszereplőjévé avatták. In: Múlt-kor történelmi magazin 2012. ősz https://mult-kor.hu/20120610_ferje_kultuszanak_mellekszereplojeve_avattak

családi ellenállás leküzdésén túl – külön egyházi engedélyre volt szükség. Harmincévesen ment férjhez, ami a korszakban igencsak szokatlanul kései életkornak számított. A házasságkötésig Tisza Ilona egyetlen feljegyzésre méltó tevékenysége, hogy a család által a 18. századtól gyűjtött ételrecepteket lemásolta, és apjával együtt kötetté szerkesztette őket. A házasságból két gyermek született, egy fiú és egy lány. Juliska hatéves korában diftériában meghalt. A karcsú nő a századfordulótól krónikusan elhízott, kifejezetten korpulens alkattá vált, egyesek szerint 130 kilós lett. Férje testileg elhidegült tőle, és ezért – Ilona által is tudottan – prostituáltak szolgálatait vette igénybe, s azok közül is az olcsóbbakat. Ilona ezzel együtt lojális maradt férjéhez, rendszeresen eljárt a képviselőházba, hogy meghallgassa beszédeit, segített neki a levelezése lebonyolításában. Testének megváltozása kihatott lelkületére, és természetesen fizikai teljesítőképességére is. Az 1910-es években, már a háború időszakában ízületi problémái több hónapra mozgásképtelenné tették, s állandó fájdalmat okoztak neki. 1918 őszén végignézte férje meggyilkolását, öt nappal később Geszten megélte fia halálát, aki egyébként spanyolnáthában hunyt el, s két hétre rá a hozzá legközelebb álló húga ugyanebben a betegségben halt meg. Nem csoda, hogy a csapásoktól sújtott életút eredményeképpen Tisza Ilona 1918 után visszavonult életet élt. 1925-ben, 70. életévében gyomormérgezésben halt meg. Élete minden olyat tartalmazott, amely egy író számára izgalmas lehet: elköteleződés, a családdal való konfliktus, lojalitás, megcsalatás, fizikai és lelki szenvedés, a tragédiák sűrített jelenléte, s mindez egy vagyonilag konszolidált világon belül.

A babaház biztonságában minden lehetséges emberi sérülékenység, sérelem megjelent. Élete igazi irodalmi téma, amit – ismereteim szerint – eleddig egyetlen magyar író sem aknázott ki.

✶ ✶ ✶

2018. szeptember elején jártam Geszten. Előtte harminc éve voltam ott. A lanyha, de vállalt kormányzati Tisza-kultusz árnyékában meglepő, hogy a kastély éppoly romos, mint három évtizede. A megváltozott időket csak az mutatja, hogy a templom melletti első világháborús emlékmű domborművén lévő, Tisza képmását formázó katona arcát kijavították – eltűntették róla azt a golyónyomot, amit az okozott, aki az első háború után rálőtt a képzeletbeli Tiszára.

A református temetőben található családi kripta viszonylag jó állapotban van, noha Tisza Kálmán kőszarkofágján látszanak azok a csákánynyomok, amik akkor kerültek oda, amikor sírját ki akarták fosztani. A fosztogatók sikertelenül jártak.

Tisza István sírkamrájának borítólapján napjainkig látszik az a törés, ami akkor keletkezett, amikor sírját 1983-ban feldúlták.[19] Csak koponyáját vitték-lopták el. Mostanáig sem tudjuk, ki tette, miért tette – az is elvihette, aki istenítette Tiszát, de az is, aki gyűlölte.

A kripta egyik oldalán van a bejárat, a másik három oldalt szabad kijárattal rendelkező, föld alatti szellőzőrendszer veszi körül. A Geszten élők számára tapasztalati tény, hogy az egyik oldali szellőzőrendszerbe beköltöztek a borzok, a másikba a rókák, a harmadikba pedig a kóbor macskák. Közös otthonuk a kripta, de mindegyik tiszteletben tartja a másikat; nem bántják egymást.

Tanulhatunk tőlük.

[19] http://www.origo.hu/utazas/magyarorszag/20160919-geszt-tisza-csalad-kripta-ellopott-koponya-kastely-evszazados-platanfak.html

HÁDA BÉLA[1]

INDIA ÉS AZ AFGANISZTÁNI VÁLSÁG

Absztrakt

A talibán bukása a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően új lendületet adott Afganisztán és India kapcsolatainak. A felszínen a gyors közeledés alapvető ösztönzői a kölcsönös gazdasági érdek, a terrorizmus elleni küzdelem és a két társadalom közötti történelmi kapcsolatok voltak. Ám indiai szemszögből a legfontosabb szempontok a Pakisztánnal szembeni regionális pozícióinak biztonsága, és az extrémizmus terjedésének megelőzése saját muszlim népességén belül. Ezzel párhuzamosan India és az Egyesült Államok arra törekszik, hogy akadályozza a kínai politikai és gazdasági expanziót Dél-Ázsiában és az Indiai-óceán térségében. E tanulmány célja, hogy bemutassa India Afganisztán-politikájának főbb motivációit.

Kulcsszavak: India, Afganisztán, stratégiai kapcsolatok, Pakisztán, Talibán

[1] Háda Béla tudományos munkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóközpont, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar.

INDIA AND THE CRISIS IN AFGHANISTAN

Abstract

The fall of the Taliban after the terrorist attacks of September 11, 2001 had given a new stimulus for the India-Afghanistan relations. In the surface, the basic incentives of this fast convergence were the mutual economic interest, the fight against terrorism and the historical ties between the two societies. But from Indian perspective, the most important viewpoints are the safe of its regional positions against Pakistan, and to prevent the spread of extremism among its own Muslim population. Parallel to this, India and the United States seek to prevent the Chinese political and economic expansion in South Asia and the Indian Ocean Region. This paper aims to present the main motivations of India's Afghanistan policy.

Keywords: India, Afghanistan, strategic relations, Pakistan, Taliban

✶ ✶ ✶

Bevezetés

A 2001. szeptember 11-i egyesült államokbeli terrortámadások világtörténeti korszakhatárként való értelmezésével sok elméleti probléma adódik. Különböző történet- és politikatudományi szakterületek képviselői eltérő összetevők vizsgálata alapján érvelnek az eseményeket követő hatalmi politikai folyamatok változatlansága, vagy éppen egyedi jellege mellett. Két dolog azonban bizonyos: az amerikai külpolitikai értelmiség részéről kevés kétség fér a történtek korszakjelző szerepéhez, és Dél-Ázsia stratégiai és biztonságpolitikai folyamataiba valóban érdemi változást hozott az Egyesült Államok 2001-ben meghirdetett „terrorizmus elleni háborúja", első sorban persze az Afganisztánt addig uraló tálib kormányzat megsemmisítése következtében. Mindez India számára is új lehetőségeket nyitott meg. Dél-Ázsia modern államokra bomlása és egymástól eltérő nemzetépítési folyamatainak megindulása ugyanis nem fedi el teljesen a tényt: a szubkontinens történeti-civilizációs fejlődésének mély közös gyökerei vannak, melyek jóval a huszadik század eseményeit megelőzően alakultak ki. Afganisztán mai területének egyes részei az ókori Maurja, Kusán és a

koraújkori Mughal birodalmaknak is részét képezték. Két évezreden keresztül a mai Afganisztán területe alkotott kapcsolatot Irán és Közép-Ázsia számára az indiai világgal. Bár a modern Indiai Köztársaság természetesen nem felelltethető meg az említett történelmi birodalmaknak, Afganisztán társadalmi és politikai fejlődése nem volt érdektelen kérdés Újdelhiben sem. Különösen igaz volt ez a biztonsági aspektusokra, melyek a polgárháborúból, illetve az iszlám bázisú szélsőséges politikai irányzatok megerősödéséből következtek. Hatásaik pedig – efelől senkinek sem lehettek kétségei – nem állnak meg a szárazföldre bezárt ország nemzetközi(nek tekintett) határainál. Mindez persze a cselekvés kényszerét is megteremtette Dél-Ázsia vezető hatalma számára. E tanulmány célja, hogy áttekintse India politikájának főbb mozgatórugóit és jellegzetességeit az afganisztáni válsággal összefüggésben, különös tekintettel a 2001 utáni fejleményekre.

Az afgán-indiai kapcsolatok mélypontja 2001 előtt

A huszadik század második felére az indiai-afgán érintkezések geopolitikai feltételei a megelőző történelmi korszakokkal összevetve alapvető változáson mentek keresztül. 1947-ben megszűnt az addig „Indiaként" értelmezett térség politikai egysége és létrejött az a Pakisztán, mely ezáltal a két ország közé beékelődve megörökölte az 1893 novemberében szignált Durand vonal szerződésben rögzített afgán-indiai határvonalat. Ez utóbbi a brit gyarmati korszak örökségeként semmilyen respektussal nem rendelkezik a térségét benépesítő, Afganisztánban is domináns helyzetben lévő pastun nép részéről. India közvetlen érdekeltségének megszűnése a lappangó területi vitában kedvezően hatott az Afganisztánnal való kapcsolatépítés perspektíváira, a két állam között 1950. január 4-én barátsági szerződés is született. Ez azonban az éremnek csak az egyik oldalát jelentette. Másrészről ugyanis az 1980-as évek során a Szovjetunió és az Egyesült Államok sajátos szembenállásává mélyült afganisztáni válság fő regionális tényezője a közvetlen területi érintkezése és szövetségi politikája miatt nem India, hanem Pakisztán lett. India a történtek kapcsán jórészt elszenvedőjévé vált a fejleményeknek, melyek nagyban rontották érdekérvényesítésének esélyeit. Az indiai regionális stratégiai elképzeléseket összegző 1983-ban nyilvánosságra került ún. Indira-doktrína központi gondolata volt,

hogy India alapvető érdeke az idegen hatalmak távoltartása, illetve távozásra bírása a saját, Dél- Közép- és Délkelet-Ázsiát, valamint az Indiai-óceánt magába foglaló *„kiterjesztett stratégiai környezetéből”*.[2] Maga az elképzelés már 1970-ben megjelent Indira Gandhi miniszterelnök egyik, az el-nem kötelezett országok lusakai állam- és kormányfői konferenciáján elmondott beszédében. Eszerint: *„Szeretnénk, ha az Indiai-óceán a béke és együttműködés területe lenne. A külső hatalmak katonai bázisai feszültséget és nagyhatalmi rivalizálást teremtenek”*[3] A később a miniszterelnök-asszonyról elnevezett koncepció egyértelműen Újdelhi regionális preferenciáinak elsőségéből indult ki a dél-ázsiai térséget érintő stratégiai folyamatok tekintetében. Részét képezte az a felfogás, hogy Indiának joga van beavatkozni a környező államok területén is, amennyiben ott a határokon átnyúló válságok alakulnak ki, melyek saját pozícióját és biztonságát is veszélyeztetik. Ha pedig mégis külső beavatkozást igényelne egy problémás szituáció megoldása a térség valamelyik államában, e tekintetben első sorban Indiára kell támaszkodni.[4] A Szovjetunió Afganisztáni beavatkozása és Pakisztán szerepének felértékelődése a térségen belül sértette ezeket a célkitűzéseket, melyeket a szovjet kivonulás után sem sikerült teljes egészében érvényesíteni. Emellett szinte említést sem szokott kapni az a gyarmati alávetettség történelmi emlékéből táplálkozó zsigeri averzió, amit az indiaiak annak nyomán éreztek, hogy egy idegen nagyhatalom katonai erővel avatkozik be egy másik, gyengébb állam területén, saját közvetlen befolyása alá vonva azt. Így az egyébként Moszkva szövetségesének számító India viszonylag csendes, de növekvő aggodalommal szemlélte a Szovjetunió háborúját, melynek logikus következményeként nem hogy regionális biztonsági törekvései nem érvényesültek, de helyzete e szempontból inkább romló tendenciát mutatott. Ehhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy – mintegy előre menekülve – India

[2] Zafar Nawaz Jaspal: Understanding of the Political-Military Context of the 2002 Miltary Standoff. In: Zachary S. Davis (Ed.): The India-Pakistan Military Standoff – Crisis and Escalation in South Asia. Palgrave Macmillan, New York, 2011. 53-63., 55. és C. Christine Fair: India in Afghanistan and Beyond: Opportunities and Constraints, A Century Foundation Report, 2010. 9.

[3] Address at the Third Conference of the Heads of State or Government of Nonaligned Countries [Lusaka, September 1970]. Indian National Congress, http://inc.in/resources/speeches/337-India-And-The-Third-World letöltve: 2017. 02. 12.

[4] Ld.: Pervez Iqbal Cheema: Arms Producement in Pakistan: Balancing the Needs for Quality, Self Reliance and Diversity of Supply. In: Eric Arnett (Ed.): Military Capacity and the Risk of War: China, India, Pakistan and Iran. SIPRI – Oxford University Press, New York, 1997. 148-160., 151-152.

volt az első nem kommunista állam, mely elismerte az invázió nyomán Babrak Karmal vezetésével felállt új afgán kormányt.[5] Hasonlóan baráti viszonyt igyekezett kialakítani a Karmalt 1987-ben követő Mohamed Nedzsibullah kormányzatával is. A szovjet kivonulást követően folytatódó polgárháború és az abból kiemelkedő tálibok hatalomátvétele ennek tetejében a lehető legrosszabb végkifejletet jelentette az indiai elit szemében. A kabuli kormányzat ugyanis addig általában kiegyensúlyozottabb viszonyt ápolt Indiával, mint Pakisztánnal, amiben persze nem kis szerepe volt az utóbbival fennálló területi vitáknak. Nedzsibullah 1992-es bukása emellett drámaian rontotta az indiai biztonsági szervek afgán-pakisztáni határvidékkel összefüggő információgyűjtésének feltételeit is.[6] Utóbbi minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy Újdelhi eleinte nem vette igazán komolyan a Talibánt és nem mérte fel helyesen annak lehetőségeit. Afganisztán túlnyomó részének tálib uralom alá kerülése így gyakorlatilag sokként érte az indiai kormányt.[7] Kabul és Újdelhi kapcsolatai a tálibok 1996. évi hatalomra kerülését követően mélypontra kerültek, amely ráadásul nagyban megnehezítette India kapcsolattartását a közép-ázsiai államokkal is, éppen abban az időszakban, amikor a dél-ázsiai hatalom elkezdte szisztematikusabban fejleszteni jelenlétét az érintkező térségekben (pl. Délkelet-Ázsiában). A geostratégiai pozíciókra gyakorolt hatása azonban csak a probléma „külső körét" jelentették Újdelhi számára. Emellett a szunnita extrémizmus legszélsőségesebb irányzatának hatalomra kerülése és a tágabb dél-ázsiai régió muszlimjaival szemben is megfogalmazódó messianisztikus szerepfelfogása az alkotmányos értékeit tekintve szekuláris, de jelentős muszlim népességnek otthont adó India számára saját társadalmi stabilitásának szempontjából is kockázatot jelentett.

Afganisztán ügye ezáltal lényeges, az ország biztonságát közvetlenül érintő stratégiai dilemmává nőtt, melynek ráadásul volt egy másik, a kasmíri konfliktust is érintő következménye. A nyolcvanas évek folyamán az iszlám bázisú dzsihádista szervezetek megalakulásukkal ugyanis hosszabb távon olyan

[5] Jayshree Bajoria: India-Afghanistan Relations, Council on Foreign Relations, 2009. 07. 22. http://www.cfr.org/india/india-afghanistan-relations/p17474 letöltve: 2012. 03. 11.

[6] B. Raman: Was there an intelligence failure? In: Frontline, Vol. 16, Issue 15, 1999. https://frontline.thehindu.com/static/html/fl1615/16151170.htm letöltve: 2019. 04. 12.

[7] Avinandan Choudhury: India in Afghanistan After the Soviet Withdrawal. The Diplomat, 2019. 05. 14. https://thediplomat.com/2019/05/india-in-afghanistan-after-the-soviet-withdrawal/ letöltve: 2019. 05. 22.

taktikai eszközökhöz juttatták a rivális Pakisztánt, melyek a korábbiaknál sokkal nagyobb veszélyt hordoztak az indiai belbiztonságra nézve. A kasmíri terrorizmus problematikája a kilencvenes évekre már egyértelműen összekapcsolódott az afganisztáni polgárháborús helyzettel és a pakisztáni határvidéken kiképzett muszlim harcosokat megszervező mozgalmakkal. Az 1989 júliusában kezdődött kasmíri felkelés lényegében importálta az iszlám bázisú militantizmust indiai területre, és az afganisztáni dzsihád eszméje megjelent a Kasmír-völgyben is. Nem mellesleg, a pakisztáni titkosszolgálati szféra hathatós támogatásával.

Kis kitekintéssel érdemes itt megjegyezni, hogy mindez megalapozott egy nagyon fontos, lényegében e sorok születéséig érvényes szabályszerűséget. Legyen szó bármiféle évezredes történelmi/civilizációs kapcsolatrendszerről, Dél-Ázsiában ma különálló „nemzetállamok" vannak, melyek államcéljai és megfogalmazott nemzeti érdekei gyakran divergens törekvésekhez vezetnek. Jól megfigyelhető ez a modern India Afganisztán-politikájában is. Erősítette ráadásul az a tartóssá váló jelenség is, hogy Indiára az afganisztáni válság alapvetően nyugati szomszédján keresztül, mondhatni a pakisztáni-probléma részeként gyakorolt hatást.

Nem meglepő tehát, hogy Újdelhi következetesen a tálibokkal szembenálló Északi Szövetség erőit támogatta már az Egyesült Államok 2001. évi katonai beavatkozását megelőzően is. India ebben az időszakban hasonló magatartást mutatott az afgán rezsimmel szemben, mint Irán és Oroszország,[8] mindemellett közvetlenül továbbra sem avatkozott be az afgán társadalom belső konfliktusába. Erre ösztönözték a hasonló vállalkozásokkal kapcsolatos negatív tapasztalatai is, melyek a kilencvenes évekre erősen lejáratták az aktív béketeremtés/békefenntartás politikáját indiai részről. A kínos kudarccal zárult srí lankai béketeremtő misszió 1987-1990 között igen negatív színben tűntette fel az indiai fegyveres erőket a szomszédos szigetország közvéleményének és politikai elitjének szemében és Újdelhiben is elvezetett az „el a kezekkel" politika megfogalmazásához.[9] Emellett az ún. Gudzsrál-doktrína által

[8] Avinash Paliwal: New Alignments, Old Battlefield: Revisiting India's Role in Afghanistan. Carnegie Endowment for International Peace, 2017. https://carnegieendowment.org/files/6152017_Paliwal_IndiasRoleinAfghanistan_Web.pdf letöltve: 2019. 04. 15.

[9] Ld.: Sandra Destradi: India and the Civil War in Sri Lanka: On the Failures of Regional Conflict Management in South Asia, German Institute of Global and Area Studies, GIGA Working Papers No. 154, 2010.

megfogalmazott alapelvek az ország regionális kapcsolatainak alakításában a kisebb partnerekkel szemben az egyoldalúan jóhiszemű és békés megoldásokat preferálta.[10] Kellett ez India térségbeli megítélésének javításához,[11] ellenzői szerint azonban hátrányosan érintette az ország regionális stratégiai érdekeit azáltal, hogy a srí lankai és nepáli polgárháborús események kapcsán az ország nem mutatott kellő aktivitást és ez térségbeli riválisai, különösen a Kínai Népköztársaság térnyerésének kedvezett. Az afgán-pakisztáni térséget illetően pedig felhánytorgatták a titkosszolgálati tevékenység gyengeségeit,[12] mely elősegítette az olyan akciók sikerét, mint az 1999. évi kargili behatolás. Ez utóbbi nézet több szempontból is kétségbe vonható, az viszont nem, hogy Újdelhi magatartása érdemben nem járult hozzá egy száméra kedvezőbb állapot kialakulásához Afganisztánban. Bár a kilencvenes évek végére az indiai politikai elit kénytelen-kelletlen belátta a status quo-ból adódó realitásokat, végül – alkalmazkodva az iráni és orosz magatartáshoz – fenntartotta az Északi Szövetséghez fűződő támogató kapcsolatait. Mint rövidesen kiderült, ez szerencsés döntés volt. Köszönhetően a vert helyzetükben tapasztalt jóindulatnak, 2001 decemberének fordulatát követően Kabul új urai barátként tekinthettek Dél-Ázsia legerősebb hatalmára.

Új idők, régi nehézségek

A kapcsolatok „felmelegítését" persze az sem hátráltatta, hogy számos afgán vezető (köztük Hamid Karzai, a 2001 decemberében hivatalba lépett elnök is) tanult korábban indiai egyetemeken. India tehát támogatta a nyugati koalíció afganisztáni fellépését, és üdvözölte a tálib rendszer bukását. 2001. december 22-én nyitották újra az indiai nagykövetséget, mely még a „tanítványok" kabuli bevonulásakor zárt be.[13] Emellett további négy afgán nagyvárosban, Herátban,

[10] Bhabani Sen Gupta: India in the Twenty First Century, In: International Affairs, Vol. 73, Issue 2, 1997. 297-314.

[11] Nilova Roy Chaudhury: Managing Neighbours: The Gujral Doctrine, Hardnews, http://www.hardnewsmedia.com/2012/12/5719 letöltve: 2013. 03. 25.

[12] Inder Kumar Gujral dead, but his doctrine still relevant, The Economic Times, 2012. 12. 01. https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/inder-kumar-gujral-dead-but-his-doctrine-still-relevant/articleshow/17433487.cms?from=mdr letöltve: 2019. 04. 12.

[13] Fahmida Ashraf: India-Afghanistan Relations: Post 9/11, The Institute of Strategic Studies Islamabad, http://www.issi.org.pk/old-site/ss_Detail.php?dataId=432 letöltve: 2019. 04. 12.

Kandahárban, Dzsalalabadban, Mazar-i-Sarifban létesült indiai konzulátus. A kapcsolatok gyors ütemű fejlesztése persze nem maradt visszhang nélkül Pakisztánban, ahol a diplomáciai képviseletekre úgy tekintenek, mint az indiai titkosszolgálat afganisztáni működésének fedőszerveire.[14]

Érezhetően javultak tehát az indiai-afgán kapcsolatépítés politikai feltételei, azonban eleinte korántsem volt egyértelmű, hogy ez meddig juthat el. Az afganisztáni állam újjászervezéséről szóló bonni konferencián India nem vett részt, az által korábban támogatott, tádzsik gyökerű vezetők helyett pedig tanácsosabb volt számára beállni a pastun Karzai mögé, így az egykori Északi Szövetség vezetésével fenntartott kapcsolatai is gyengültek. Washington pedig kezdetben igyekezett elejét venni India túlzottan látványos befolyásépítésének Afganisztán területén attól tartván, hogy az erősen irritálná Pakisztánt amely erre a militáns csoportok támogatásával válaszolna és akadályozná az új rendszer megszilárdulását. Karzai kormányának Indiához viszonyulása alapjában véve szintén erre a szempontra épülve alakult. Mihelyt nyilvánvalóvá vált, hogy a tálibok jelentette fenyegetés nem szűnt meg és Pakisztán titkosszolgálati elitje nem adta fel teljesen, hogy a szélsőséges csoportokon keresztül próbálja neki tetsző módon befolyásolni északnyugati szomszédjának politikai életét, Kabul érezhetően nyitottabbá vált Újdelhi felé. 2001 után a két ország magas rangú kormányzati vezetőinek érintkezései a korábbi „befagyott" állapothoz képest látványosan sűrűsödtek, India pedig a 2010-es évek elejére már azt kommunikálta, hogy Afganisztán újjáépítésének első számú térségbeli aktorává kíván válni.[15]

Fontos állomása volt a kétoldalú kapcsolatok fejlődésének, amikor 2011. október 4-én Hamid Karzai Újdelhi látogatásán stratégiai partnerségi megállapodást írt alá Manmohan Szingh indiai miniszterelnökkel, szövetségük elmélyítésének szándékától vezérelve.[16] Az egyezmény helyi elemzők értékelése szerint egyúttal azt is kifejezte, miszerint India kész a korábbinál aktívabb

[14] Raja Karthikeya Gundu – Teresita Schaffer: India and Pakistan in Afghanistan: Hostile Sports, CSIS South Asia Monitor, No. 117, April 3, 2008. 1.

[15] C. Christine Fair: India in Afghanistan and Beyond: Opportunities and Constraints, A Century Foundation Report, 2010. 4.

[16] Text of Agreement on Strategic Partnership between the Republic of India and the Islamic Republic of Afghanistan. Ministry of External Affairs, Government of India, 2011. 10. 04. https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/5383/Text+of+Agreement+on+Strategic+Partnership+-between+the+Republic+of+India+and+the+Islamic+Republic+of+Afghanistan letöltve: 2019. 04. 05.

szerepet játszani Afganisztán jövőjének építésében, és a nyugati kivonulást követően az egyik garantálója lenne az ország stabilitásának.[17] Figyelembe véve, hogy az afgán kormány ezt megelőzően elutasította Iszlámábád hasonló partneri viszonyra vonatkozó ajánlatát, ez egyértelmű jelzés volt. Nem változtatott ugyanakkor a geostratégiai realitásokon, amelyek az egész kérdéskör kulcstényezői voltak. Eszerint a közvetlen földrajzi érintkezés hiányában, az olykor kifejezetten ellenséges pakisztáni magatartás mellett India helyi mozgástere jóval szűkebb annál, semmint hogy domináns játékossá emelkedhessen.[18]

Tartalmi oldalról szemlélve az indiai Afganisztán-politika hátterében évtizedekre előre tekintő elképzelések álltak. Ezek szerint a hosszabb távú stratégiai cél kettős: Egyrészt biztosítani az afgán rezsim szövetségét, mellyel India elősegítené a Közép-Ázsiai térség felé irányuló diplomáciai terjeszkedését. Továbbra is e terület képezi ugyanis az indiai tágabb regionális hatalmi politika egyik csapásirányát, melyet nem csak a nagyhatalmi presztízsépítés, hanem az energiabiztonsághoz fűződő érdekek is ösztönöznek. Másrészről Afganisztán stabilizálása és az iszlám extrémizmus visszaszorítása India biztonsági helyzetét is javíthatná. Mindemellett 2001-et követően a térségben érdekelt nagyhatalmak között India végső soron a leggyengébb félnek tűnt, jóllehet – ahogy azt Henry Kissinger is megjegyezte – sok szempontból érintettebbnek tekinthette magát Afganisztán problémái által a többieknél.[19] Hogy kezelje ezt az ellentmondást, az indiai elit a kétezres évektől nagy hangsúlyt fektetett a napjainkban „soft power" potenciálhoz sorolt eszközök alkalmazására. A két ország együttműködésében a kereskedelem és beruházások mellett, a diplomáciai és kulturális kapcsolatok fejlesztése váltak a legintenzívebb területekké. 2010-ig mintegy 4000 afganisztáni diák tanul Indiában, és igen népszerűekké váltak például az indiai filmipar alkotásai az országban. Dél-Ázsia vezető hatalma emellett a szóban forgó évtized végére az afganisztáni újjáépítés legbőkezűbb

[17] Rama Lakshmí: India and Afghanistan sign security and trade pact, The Washington Post, 2011.10.04 http://www.washingtonpost.com/world/asia-pacific/india-and-afghanistan-sign-security-and-trade-pact/2011/10/04/gIQAHLOOLL_story.html letöltve: 2012. 03. 14.

[18] Zorawar Daulet Singh: New prism of India's Afghan policy, In: Hardnews, 2010/2 http://www.hardnewsmedia.com/2010/02/3435 letöltve: 2012. 04. 12. és C. Christine Fair: Under the Shrinking U.S. Security Umbrella: India's End Game in Afghanistan? In: The Washington Quarterly, Spring 2011. 179-192.

[19] Idézi: Harsh V. Pant: The Afghanistan Conflict – India's Changing Role, In: Middle East Quarterly, Spring 2011. 31-39. 34.

szereplője lett a térségből.[20] 2001-2009 között több, mint 1,2 milliárd dollárt költött el a közép-ázsiai országban e célból.[21] Újdelhi négy fő célterületben határozta meg afganisztáni támogató tevékenységét. Ezek: humanitárius támogatás, országos jelentőségű infrastrukturális projektek, lokális, közösségi bázisokon nyugvó fejlesztési projektek, valamint oktatási és szakmai kapacitások bővítése.[22] Helyi források szerint 2010-re nagyjából négyezer indiai dolgozott az országban a különböző programok keretében. Miután 2006 óta megszaporodtak az ellenük irányuló támadások, India mintegy 500 fős különleges rendőri egységet telepített Afganisztánba a védelmük megerősítésére és az első külföldi légibázisát is az afganisztáni tevékenységének támogatására állította fel a tádzsikisztáni Farkhor-ban, 2007-ben.[23] A gazdasági kooperáció mélyítésének fontos állomásaként Afganisztán 2007. április 3-án a SAARC-hoz is csatlakozott, mint a szervezet nyolcadik tagállama.[24] A folyamat eredményeképpen 2008-ban az afganisztáni kivitelnek már 23,5%-a ment Indiába, ami az első helyet jelenti az ország exportpartnereinek rangsorában, míg az import 6,9%-a érkezett a dél-ázsiai országból.[25] A kétoldalú kereskedelem összértéke 2010-11-ben már 557,8 millió dollár volt.[26]

Táguló stratégiai horizont

A 2010-es évek elejétől kedvező fejlemények indultak meg India korlátozott globális hatalmi ambícióira nézve. Az Egyesült Államok stratégiai dokumentumaiban egyre világosabb megfogalmazást kapott, hogy Washington érde-

[20] Mindenkit számba véve a hatodik legnagyobb donorja volt az afganisztáni újjáépítésnek.

[21] Shiza Shahid: Engaging Regional Players in Afghanistan, Center for Strategic and International Studies, November 2009. 3.

[22] India and Afghanistan Development Partnership, External Publicity Division, Ministry of External Affairs, Government of India, 2010. 9-11.

[23] Shiza Shahid: i.m. 4.

[24] Afghanistan Joins South Asian Association for Regional Cooperation. The Embassy of Afghanistan Washington D.C., http://www.embassyofafghanistan.org/04.04newssaarc.html letöltve: 2012. 04. 13.

[25] Afghanistan Trade, Exports and Imports. Economy Watch, 2010. 03. 09. http://www.economywatch.com/world_economy/afghanistan/export-import.html letöltve: 2011. 09. 13.

[26] Afghan seeks more trade, hopes ties with India will get boost. Firstpost.com, 2011. 11. 14. http://www.firstpost.com/fwire/afghan-seeks-more-trade-hopes-ties-with-india-will-get-boost-130716.html letöltve: 2011.09.13.

kelt az amerikai-indiai együttműködés fenntartásában és fejlesztésében. Ez az évtized végére lényegében addig jutott, hogy az amerikai fél kész támogatni India nettó biztonsági szolgáltató szerepét az Indiai-óceán térségében.[27] Utóbbi szerepfelfogást a 2015. évi tengeri biztonsági stratégiában fogalmazta meg nyilvánosan az indiai fél.[28] Mindez persze azt is jelenti, hogy az amerikaiak elismerték India vezető hatalmi szerepét a szóban forgó térségben. Mindez csak látszólag független Afganisztántól. Az amerikai szuperhatalmi érdekeket az ázsiai földrészen érő kihívások ugyanis erős felértékelődést hoztak az ország helyi szövetségeseinek és stratégiai partnereinek. Közülük India pedig az egyik legfontosabbá vált nem csak a Kínai Népköztársaság feltartóztatását illetően, de az indiai-óceáni térség stabilitásának és tengeri útvonalainak biztosításában, így az amerikai erők részleges tehermentesítésében is.

Összhangban ezzel a 2017-ben hivatalba lépett amerikai kormány folytatta elődei hagyományát és az egyik legfontosabb ázsiai partnerként azonosította Indiát a publikált kormányzati dokumentumaiban. Ez Donald Trump elnök 2017. augusztus 21-én nyilvánosságra hozott Dél-Ázsia stratégiájában kiegészült azzal a kezdeményezéssel, hogy India játsszon jelentősebb szerepet Afganisztán stabilitásának megerősítésében, különösen a segélyezés és fejlesztéspolitika eszköztárának felhasználásával.[29] Ugyanakkor kifejezte országa elkötelezettségét azon célok mellett, melyeket Washington és Újdelhi Dél-Ázsia és a tágabb indo-csendes-óceáni térség békéjének és biztonságának érdekében vállaltak.[30] Mindez már nyilvánosságra kerülésének pillanatában több kérdést is felvetett, melyek között jelentőségében az első Pakisztán várható reakciója volt. A pakisztáni kormány és a katonai elit nyilvános reakcióiban sokkal inkább nehezményezte Trump országukkal szemben megfogalmazott vádjait, miszerint Pakisztán támogatást és menedéket ad az Afganisztán destabili-

[27] Ld.: National Security Strategy. February 2015, http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2015/02/2015.pdf letöltve: 2017. 09. 11. és National Security Strategy of the United States of America. 2017. 12., http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf letöltve: 2017. 12. 26.

[28] Ensuring Secure Seas: Indian Maritime Security Strategy. Integrated Headquarters, Ministry of Defence, 2015. https://www.indiannavy.nic.in/sites/default/files/Indian_Maritime_Security_Strategy_Document_25Jan16.pdf letöltve: 2016. 01. 21.

[29] Remarks by President Trump on the Strategy in Afghanistan and South Asia. The White House, 2017. 08. 21. https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-strategy-afghanistan-south-asia/ letöltve: 2018. 02. 12.

[30] Uo.

zálására törekvő terrorszervezeteknek. Bár ebben semmi újdonság nem volt, Iszlámábádban kikérték maguknak a gyanúsítást. Utaltak ugyanakkor arra is, hogy *„a Dzsammu- és Kasmír-vita rendezésének elmaradása továbbra is a régió békéjének és stabilitásának elsődleges akadálya*." [31] Tehát a kasmíri kérdés rendezése nélkül aligha képzelhető el a térség stabilitása, mellyel azt is tudtára adták a partnereiknek, hogy Pakisztán bárminemű konstruktív közreműködésének ára van, melyet Indiának kellene megfizetnie. Mint már utaltunk rá, Újdelhi afganisztáni befolyásának növekedése egyébként is összeegyeztethetetlen a pakisztáni stratégiai felfogással és az 1980-as évek dilemmáját idézi fel. Ez utóbbi a Szovjetunió afganisztáni jelenléte kapcsán keletkezett abból a félelemből táplálkozva, hogy a keleti szuperhatalom és a vele szövetséges India lényegében harapófogóba fogja Pakisztánt[32]

Noha a 2017-es Dél-Ázsia stratégia újabb visszaigazolást adott India nagyhatalmi törekvéseinek, Afganisztán jövőjével kapcsolatban Újdelhiben továbbra is az jelenti a legnagyobb dilemmát, hogy miként alakulhat az ország belpolitikai status quo-ja, várható-e a tálibok, vagy hozzájuk hasonló extrém fundamentalista csoportok részvétele az afgán politika alakításában? Ilyen feltételek mellett ugyanis fölöttébb szerény esély van arra, hogy a maga számára kedvező módon tudja befolyásolni a Kabul lépéseit. Pakisztán elsődleges felelősségének hangsúlyozása a térségben tapasztalható iszlám bázisú szélsőséges csoportok tevékenységében ugyanakkor közös ponttá vált India és Afganisztán elitjeinek felfogásában. A tálibokra és általában a dél-ázsiai iszlám militáns szervezetekre az indiai kül- és biztonságpolitikai értelmiség többnyire Pakisztán kreálmányaiként tekintett.[33] A pakisztáni törekvésekkel összefüggő terminusok, mint például a „stratégiai mélység", szinte szitokszóvá váltak a témával összefüggő indiai publikációk jelentős részében.[34] E hozzáállás arra is alkalmasnak bizonyult, hogy csaknem valamennyi, az ország muszlim vallású társadalomrészével kapcsolatban felmerülő konfliktus mögött a nyugati

[31] Ayaz Gul: Pakistan Army Chief Refutes Trump's Accusations, Stresses Anti-Terror Effort. Voa, 2017. 08. 23. https://www.voanews.com/a/pakistan-army-chief-strongly-reacts-to-trump-accusations/3997496.html letöltve: 2019.03.25.

[32] Pakistan and the US: Seeking Ways to Improve Relations, Bureau of Intelligence and Research, Policy Assessments, Report 97-PA, March 23, 1981.

[33] Ld. pl.: V. Mahalingam: India's Afghanistan Policy. In: CLAWS Journal, Summer 2016. 91-111. 99.

[34] Uo.

szomszéd aknamunkáját lássák. Különösen egyszerűen használható retorikai eszköznek számított ez azokban az esetekben, ahol a muszlimok és más vallásúak (többnyire hinduk) között alakult ki feszültség, még ha ennek okai a többség magtartásában is voltak keresendőek. India számára ugyanis alapvető biztonsági kérdések a saját 15%-ot kitevő muszlim népességének körében zajló politikai/ideológiai folyamatok, kötődésük a fundamentalista, vagy éppen a terrorista elemekhez. Az indiai kormányok rendre igyekeznek demonstrálni a muszlimokkal való békés egymás mellett élés és az egy „nemzetként" való működés lehetőségét. Utóbbit az 1998-2004 között regnáló Indiai Néppárt (Bharatiya Janata Party) hindu nacionalista kormány által köztársasági elnöknek jelölt Abdul Kalam professzor, a neves muszlim repülőmérnök 2002-2007 közötti államfői periódusa is szimbolizált a szóban forgó időszakban. Dacára gesztusoknak azonban az ország terrorfenyegetettsége ha csökkent is a 2010-es évek elejére, de nem szűnt meg teljesen és tartósan az egyik legmagasabbnak számított a világon. A többségi és kisebbségi civilizációs tradíciók ápolóinak viszonyában pedig a szintén néppárti Narendra Modi 2014-es hatalomra kerülése sem hozhatott jelentős pozitív elmozdulást, nem mellesleg a kormányfő korábbi muszlimellenes megnyilvánulásai és a hindu nacionalista eszmevilág terjedésében játszott szerepe miatt. Afganisztán kormányának barátsága és a terrorfenyegetés csökkentése ebben a helyzetben továbbra is nagyon fontos.

India számára ugyanakkor feltétlenül közös pontot jelent az USA-val a kínai térnyerésben való ellenérdekeltség. Szem előtt tartva gazdaságaik növekvő, már csak importból fedezhető energiahordozó-szükségletét, Peking és Újdelhi egyaránt igyekszik minél erősebb pozíciókra szert tenni a közép- és nyugat-ázsiai szénhidrogén exportáló országok körében. Nem mellesleg, a nyersanyagok szállítási útvonalainak ellenőrzésével különösen India juthat komoly hatalmi-politikai lehetőségekhez. Afganisztán – amellett, hogy saját, kitermelésre váró szénhidrogénkinccsel is rendelkezik – mindkét említett régió felé összeköttetést biztosít. Nem véletlen, hogy a térségben érdekelt, és Afganisztánban beruházó hatalmak gyakran lelkesen invesztáltak az ország infrastruktúrájának fejlesztésébe. India számára ez a pakisztáni területek legalább részleges elkerülésének lehetőségét ígéri, egy észak-déli szállítási folyosó kialakításával. Ez a közép-ázsiai volt szovjet köztársaságoktól Afganisztánon át az iráni Csabahar kikötőjéig vezetne, melynek fejlesztésében Újdelhi is érdekelt. E korridor nem túl költségkímélő, de kedvezőtlen politikai helyzetben nagy

szolgálatot tehet az indiai kereskedelemnek, különösen, ha felidézzük, hogy Pakisztán a kilencvenes években egyszer már igyekezett gátolni India összeköttetését a Közel-Kelettel, és a térségbeli kínai jelenlét fő támaszának is az iszlám köztársaság tekinthető. Emellett a kétezres évektől egyre gyakrabban került elő egy másik terv is, mely a türkmén földgáz csővezetéken való Indiába szállítását tűzte ki célul. A mintegy 1680 km hosszúságúra tervezett Türkmenisztán-Afganisztán-Pakisztán-India (TAPI) gázvezeték a kelet-türkmenisztáni Dauletabad gázmezőről szállítaná a nyersanyagot, napi 3,2 milliárd köbláb üzemkapacitáson.[35] Afganisztánnak tehát mindent egybevetve vitathatatlan geopolitikai jelentősége van a tőle nyugatra fekvő térségekkel való érintkezés szempontjából, fenntartva a stratégiai versengés tétjét, melyben azonban India már többször a gyengébb fél szerepébe kényszerült. Az amerikai jelenlét e szempontból arra mindenképpen hasznosnak bizonyult, hogy valamennyire akadályozza egyrészt az iszlámista, másrészt a kínai térnyerést az országban. Legalábbis egészen 2018 végéig így tűnt. Az év decemberében Trump amerikai elnök kifejezte szándékát az amerikai harcoló erők gyors visszavonására Afganisztán területéről. Egyúttal a „mérsékeltebbnek" tekintett tálibok bevonását is elfogadhatónak tekintette egy jövőbeli afgán politikai struktúra részeiként. Noha az a gondolat, hogy a tálibokat az afgán társadalmi és belpolitikai élet realitásaiként kell tudomásul venni nem gyökértelen Indiában sem, Újdelhi stratégiai érdekeit súlyosan sértené, ha a 2001. szeptemberét megelőző állapotok restaurációjára kerülne sor Kabulban. Utóbbi egyszerre eredményezhetné ugyanis egy újabb, a radikális eszméket az indiai muszlimok körében is terjesztő erőközpont létrejöttét a térségben, és egy Indiával ellenséges beállítottságú kormányzat létesülését.

Pedig a kétezres évek során megfogalmazott közös célok túlélték az indiai és afganisztáni kormányváltásokat is. Ashraf Ghani afgán elnök Indiával szembeni politikai vonalvezetése lényegi elemeiben Karzaiéhoz bizonyult hasonlónak. Hátterében is ugyanazok a Pakisztánnal szembeni aggodalmak és gyanakvás húzódtak meg. A kétoldalú találkozók az évtized második felében intenzívek maradtak. Abdullah Abdullah, az afgán kormány második embere 2016. január 31-én érkezett Újdelhibe, amit Narendra Modi kormányfő 2016. december 25-én viszonzott kabuli látogatásával. Ashraf Ghani pedig e sorok

[35] Robert J. Wirsing: In India's Lengthening Shadow, In: Asian Affairs, Vol. 34, Issue 3, 2007, 151- 172. 154.

lezárulásáig utolsó alkalommal, 2018 szeptemberében utazott az indiai fővárosba, ahol megerősítették kiállásukat a közös gazdasági célkitűzések és az afgán békefolyamat mellett.[36] Bár két ország egy új „bhai-bhai" korszaknak[37] örvend a kétoldalú kapcsolatokban, ez nem fedi el a tényt, hogy India továbbra is rendkívül óvatos volt az afganisztáni szerepvállalása tekintetében.[38]

Noha általánosságban Dél-Ázsia a Föld egyik legalacsonyabb szintű gazdasági integrációt mutató térsége, éppen India és Afganisztán között nagy hajlandóság mutatkozott a szorosabb kötelékek kialakítására. A 2016-2017. évben a bilaterális kereskedelem összértéke már nagyjából 800 millió amerikai dollárt tett ki. 2018-ra ez átlépte az egymilliárd dollárt.[39] Nagyban elősegítheti a felek várakozásai szerint a gazdasági kapcsolatok fejlődését, a már említett Türkmenisztán-Afganisztán-Pakisztán-India (TAPI) gázvezeték terve, mint az afgán-indiai hosszú távú együttműködés egyik gyakran hivatkozott projektje. Ez a Türkmenisztánban kitermelt földgázt szállítaná a köztes országok területét igénybe véve az indiai Fazilkáig. Komoly dilemmája azonban az elképzelésnek, hogy nem tudja megkerülni a két állam viszonyában eddig is meghatározó faktorokat, Pakisztánt és az afgán belbiztonsági helyzet alakulását. Valójában éppen ellenkezőleg, erősen ki van szolgáltatva azoknak. India szemszögéből a gázvezeték az egyik, az ellátás diverzifikációját mindenképpen szolgáló opció lenne, de Iszlámábád, vagy az esetleg újra domináns szerepbe kerülő afganisztáni tálibok zsarolási potenciáljának fokozódása aligha egyeztethető össze a nagyhatalmi szerepbe helyezkedő ország stratégiai érdekeivel. Mindez nem jelenti azt, hogy Pakisztán ne lenne érdekelt a vezeték elkészültében, mivel saját gázimport-igényei is erre ösztönzik. Igyekezett is nyomást gyakorolni az afganisztáni tálibokra, hogy ne tekintsék támadásaik lehetséges

[36] Visit of President of Islamic Republic of Afghanistan to India (September 19, 2018). Ministry of External Affairs, Government of India, 2018. 09. 19. https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/30410/Visit+of+President+of+Islamic+Republic+of+Afghanistan+to+India+September+19+2018 letöltve: 2019. 04. 14.

[37] Az 1950-es évek közepe-második fele az indiai-kínai baráti együttműködés végül illúziónak bizonyult időszakát jelentette, amit a gyakran idézett „Hindi-Chini bhai-bhai", azaz India és Kína testvérek jelszóval fémjeleztek.

[38] M. Reyaz: Afghan President Ashraf Ghani's visit: Kabul wants more from India, but will New Delhi take risks? Dailyo.in, 2018. 09. 20. https://www.dailyo.in/politics/ashraf-ghani-delhi-visit-afghanistan-india-taliban-chabahar-port-pakistan/story/1/26777.html letöltve: 2019. 04. 12.

[39] Bilateral Brief. Embassy of India, Kabul, Ministry of External Affairs, Government of India, 2018. 12. https://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bilateral_Brief_on_Afghanistan_December_31_2018.pdf letöltve: 2019. 03. 12.

célpontjának a gázvezeték építési területeit és elkészült elemeit.[40] Végül 2012-ben megtörtént a kivitelezési megállapodás aláírása,[41] és dacára a biztonságához fűződő aggályoknak, 2015-ben Türkmenisztánban, majd 2018-ban afganisztáni szakaszán is megkezdték a gázvezeték építését.[42]

Konklúziók

India politikáját az afganisztáni konfliktussal összefüggésben egyértelmű érdekorientációja miatt napjainkig erős konzisztencia jellemzi. Afganisztán jelentőségét az 1979 óta eltelt négy évtized során jóval több határozta meg számára, mint a történelmi kapcsolatokból eredeztetett barátság, vagy felelősségtudat, melyet oly gyakran hangsúlyoztak. Az ország politikai beállítódását a Kabulból irányított állam sorsának alakulásával összefüggésben ugyanakkor az erős érdekeltség dacára is az óvatos, puha hatalmi eszközöket alkalmazó magatartás fémjelezte. Újdelhi számára mindehhez az 1979-89-es és a 2001-től napjainkig tartó periódusban is az a sajátos stratégiai helyzet nyújtott támaszt, miszerint egy erősebb külső hatalom (a Szovjetunió, majd az Egyesült Államok) közvetlen katonai jelenlétével igyekezett az ország politikai stabilitását és kormányának biztonsági helyzetét erősíteni. Mikor ilyen közvetlenül jelen lévő, a helyszíni küzdelmet is felvállaló hatalom nem volt Afganisztánban, India befolyása is minimálisra csökkent. Moszkva álláspontjai egészen a 2001. évi fordulatig meghatározóak voltak a tekintetben, hogy Újdelhi kikben keresett partnert az afgán küzdő felek között. A kétezres évek folyamán azonban az országgal kapcsolatos stratégiai elképzelések tekintetében Oroszország, vagy Irán már egyre kevésbé lehetett tájékozódási pont. Az Egyesült Államok támogatásának erősödése India irányába egy új hatalmi erőviszony-rendszer kialakulásának esélyét vetette fel, mely szorosan összekötődött India saját hatalmi identitá-

[40] Sanket Sudhir Kulkarni: US-Taliban Talks And The Fate Of TAPI Pipeline – Analysis. Eurasia Review, 2019. 04. 01. https://www.eurasiareview.com/01042019-us-taliban-talks-and-the-fate-of-tapi-pipeline-analysis/ letöltve: 2019. 05. 04.

[41] TAPI pipeline gas sale agreement signed. The Hindu, 2012. 05. 23. https://www.thehindu.com/business/Economy/TAPI-pipeline-gas-sale-agreement-signed/article12889069.ece letöltve: 2019. 04. 14.

[42] Leaders launch start of Afghan section of TAPI gas pipeline. Reuters, 2018. 02. 23. https://www.reuters.com/article/us-turkmenistan-afghanistan-gas-pipeline/leaders-launch-start-of-afghan-section-of-tapi-gas-pipeline-idUSKCN1G70PU letöltve: 2019. 04. 11.

sának erősödésével. Az amerikai fél önálló elképzeléseit követve bonyolódott bele 2001 után az afganisztáni béketeremtés és államépítés kétséges kimenetelű vállalkozásába, a 2010-es évek végére azonban már minden tehertétele ellenére sem szabadulhat tőle kedve szerint. Ha meg kívánja akadályozni, hogy az ország visszasüllyedjen egy, a tálibok elmozdítását megelőzőhöz hasonló állapotba, és nem kíván precedenst teremteni az ázsiai kormányok előtt egy szövetségesének cserbenhagyására, elvben nem szűntethetné be a kabuli kormány támogatását. India érdekeinek is az felelne meg, hogy az USA továbbra is vonja magára a helyi iszlám harci csoportok figyelmének legnagyobb részét. Jelenleg is érvényes Afganisztán-stratégiája ugyanis leginkább így működhet, tehát az amerikai kivonulás 2018 decemberében nyilvánosságra hozott terve kedvezőtlen fordulatnak számított. Ennek dacára nem vitás, hogy az amerikai támogatás nagyban elősegítette India nagyhatalmi tekintélyének erősödését, Narendra Modi hatalomra kerülését követően pedig az is világossá vált, hogy a hindu nacionalista elit esetleges túlkapásai nem mérgezhetik meg a két ország együttműködését.

India Afganisztán-politikáját a 21. század elején a valójában nem is igen létező eszmei rokonság vagy humanitárius megfontolások helyett a nyers stratégiai számítások, a Pakisztán-faktor és az iszlám bázisú szélsőséges ideológiák terjedésétől való félelem alakítják.[43] Érdekeinek érvényesítésében azonban továbbra is nagy akadályt jelent a közvetlen földrajzi kapcsolat hiánya és az egyéb területeken is tapasztalható szerény eszközrendszere. Az adott helyzetben Újdelhi leginkább a jótékony partner szerepébe igyekszik helyezkedni, amihez jó alapot szolgáltat hagyományos külpolitikai kultúrája. Hangsúlyozza, hogy az afgán emberek akaratából táplálkozó és irányításával lezajló békefolyamatot támogat, melybe már elvileg a tálibok is találhatnak nekik szimpatikus értelmezést. Hogy ez elég lesz-e ahhoz, hogy India az esetleges amerikai kivonulás után ne szoruljon oly mértékben vissza Afganisztánban, mint a tálibok hatalomra jutását követően, ma még beláthatatlan.

[43] Harsh V. Pant – Avinash Paliwal: India's Afghan Dilemma Is Tougher Than Ever. Foreign Policy, 2019. 02. 19. https://foreignpolicy.com/2019/02/19/indias-afghan-dilemma-is-tougher-than-ever/ letöltve: 2019. 04. 13.

Felhasznált irodalom

Address at the Third Conference of the Heads of State or Government of Nonaligned Countries [Lusaka, September 1970]. Indian National Congress, http://inc.in/resources/speeches/337-India-And-The-Third-World letöltve: 2017. 02. 12.

Afghan seeks more trade, hopes ties with India will get boost. Firstpost.com, 2011.11.14. http://www.firstpost.com/fwire/afghan-seeks-more-trade-hopes-ties-with-india-will-get-boost-130716.html letöltve: 2011.09.13.

Afghanistan Joins South Asian Association for Regional Cooperation. The Embassy of Afghanistan Washington D.C., http://www.embassyofafghanistan.org/04.04newssaarc.html letöltve: 2012. 04. 13.

Afghanistan Trade, Exports and Imports. Economy Watch, 2010. 03. 09. http://www.economywatch.com/world_economy/afghanistan/export-import.html letöltve: 2011. 09. 13.

Ashraf, Fahmida: *India-Afghanistan Relations: Post 9/11*, The Institute of Strategic Studies Islamabad, http://www.issi.org.pk/old-site/ss_Detail.php?dataId=432 letöltve: 2019. 04. 12.

Bajoria, Jayshree: *India-Afghanistan Relations*, Council on Foreign Relations,2009. 07. 22. http://www.cfr.org/india/india-afghanistan-relations/p17474 letöltve: 2012. 03. 11.

Bilateral Brief. Embassy of India, Kabul, Ministry of External Affairs, Government of India, 2018. 12. https://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bilateral_Brief_on_Afghanistan_December_31_2018.pdf letöltve: 2019. 03. 12.

Chaudhury, Nilova Roy**:** *Managing Neighbours: The Gujral Doctrine*, Hardnews, http://www.hardnewsmedia.com/2012/12/5719 letöltve: 2013. 03. 25.

Cheema, Pervez Iqbal: Arms Producement in Pakistan: Balancing the Needs for Quality, Self Reliance and Diversity of Supply. In: Eric Arnett (Ed.): *Military Capacity and the Risk of War: China, India, Pakistan and Iran*. SIPRI – Oxford University Press, New York, 1997. 148-160.

Choudhury, Avinandan: *India in Afghanistan After the Soviet Withdrawal*. The Diplomat, 2019. 05. 14. https://thediplomat.com/2019/05/india-in-afghanistan-after-the-soviet-withdrawal/ letöltve: 2019. 05. 22.

Destradi, Sandra: *India and the Civil War in Sri Lanka: On the Failures of Regional Conflict Management in South Asia*, German Institute of Global and Area Studies, GIGA Working Papers No. 154, 2010.

Ensuring Secure Seas: Indian Maritime Security Strategy. Integrated Headquarters, Ministry of Defence, 2015. https://www.indiannavy.nic.in/sites/default/files/Indian_Maritime_Security_Strategy_Document_25Jan16.pdf letöltve: 2016. 01. 21.

Fair, C. Christine: *India in Afghanistan and Beyond: Opportunities and Constraints*, A Century Foundation Report, 2010.

Fair, C. Christine: Under the Shrinking U.S. Security Umbrella: India's End Game in Afghanistan? In: *The Washington Quarterly*, Spring 2011. 179-192.

Gul, Ayaz: *Pakistan Army Chief Refutes Trump's Accusations, Stresses Anti-Terror Effort*. Voa, 2017. 08. 23. https://www.voanews.com/a/pakistan-army-chief-strongly-reacts-to-trump-accusations/3997496.html letöltve: 2019.03.25.

Gundu, Raja Karthikeya – Schaffer, Teresita: India and Pakistan in Afghanistan: Hostile Sports, *CSIS* South *Asia Monitor, No. 117*, April 3, 2008.

Gupta, Bhabani Sen: India in the Twenty First Century, In: *International Affairs*, Vol. 73, Issue 2, 1997. 297-314.

Inder Kumar Gujral dead, but his doctrine still relevant, The Economic Times, 2012. 12. 01. https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/inder-kumar-gujral-dead-but-his-doctrine-still-relevant/articleshow/17433487.cms?from=mdr letöltve: 2019. 04. 12.

India and Afghanistan Development Partnership, External Publicity Division, Ministry of External Affairs, Government of India, 2010.

Jaspal, Zafar Nawaz: Understanding of the Political-Military Context of the 2002 Miltary Standoff. In: Zachary S. Davis (Ed.): *The India-Pakistan Military Standoff – Crisis and Escalation in South Asia*. Palgrave Macmillan, New York, 2011. 53-63.

Kulkarni, Sanket Sudhir: *US-Taliban Talks And The Fate Of TAPI Pipeline – Analysis*. Eurasia Review, 2019. 04. 01. https://www.eurasiareview.com/01042019-us-taliban-talks-and-the-fate-of-tapi-pipeline-analysis/ letöltve: 2019. 05. 04.

Lakshmí, Rama: *India and Afghanistan sign security and trade pact*, The Washington Post, 2011.10.04 http://www.washingtonpost.com/world/asia-pacific/india-and-afghanistan-sign-security-and-trade-pact/2011/10/04/gIQAHLOOLL_story.html letöltve: 2012. 03. 14.

Leaders launch start of Afghan section of TAPI gas *pipeline*. Reuters, 2018. 02. 23. https://www.reuters.com/article/us-turkmenistan-afghanistan-gas-pipeline/leaders-launch-start-of-afghan-section-of-tapi-gas-pipeline-idUSKCN1G70PU letöltve: 2019. 04. 11.

Mahalingam, V.: India's Afghanistan Policy. In: *CLAWS* Journal, Summer 2016. 91-111.

National Security Strategy of the United States of America. December 2017, http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf letöltve: 2017. 12. 26.

National Security Strategy. February 2015, http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2015/02/2015.pdf letöltve: 2017. 09. 11.

Pakistan and the US: Seeking Ways to Improve Relations, Bureau of Intelligence and Research, Policy Assessments, Report 97-PA, March 23, 1981.

Paliwal, Avinash: *New Alignments, Old Battlefield: Revisiting India's Role in Afghanistan*. Carnegie Endowment for International Peace, 2017. https://carnegieendowment.org/files/6152017_Paliwal_IndiasRoleinAfghanistan_Web.pdf letöltve: 2019. 04. 15.

Pant, Harsh V. – Paliwal, Avinash: *India's Afghan Dilemma Is Tougher Than Ever*. Foreign Policy, 2019. 02. 19. https://foreignpolicy.com/2019/02/19/indias-afghan-dilemma-is-tougher-than-ever/ letöltve: 2019. 04. 13.

Pant, Harsh V.: The Afghanistan Conflict – India's Changing Role, In: *Middle East Quarterly*, Spring 2011. 31-39.

Raman, B.: Was there an intelligence failure? In: *Frontline*, Vol. 16, Issue 15, 1999. https://frontline.thehindu.com/static/html/fl1615/16151170.htm letöltve: 2019. 04. 12.

Remarks by President Trump on the Strategy in Afghanistan and South Asia. The White House, 2017. 08. 21. https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-strategy-afghanistan-south-asia/ letöltve: 2018. 02. 12.

Reyaz, M.: *Afghan President Ashraf Ghani's visit: Kabul wants more from India, but will New Delhi take risks?* Dailyo.in, 2018. 09. 20. https://www.dailyo.in/politics/ashraf-ghani-delhi-visit-afghanistan-india-taliban-chabahar-port-pakistan/story/1/26777.html letöltve: 2019. 04. 12.

Shahid, Shiza: *Engaging Regional Players in Afghanistan*, Center for Strategic and International Studies, November 2009.

Singh, Zorawar Daulet: New prism of India's Afghan policy, In: *Hardnews*, 2010/2 http://www.hardnewsmedia.com/2010/02/3435 letöltve: 2012. 04. 12.

TAPI pipeline gas sale agreement signed. The Hindu, 2012. 05. 23. https://www.thehindu.com/business/Economy/TAPI-pipeline-gas-sale-agreement-signed/article12889069.ece letöltve: 2019. 04. 14.

Text of Agreement on Strategic Partnership between the Republic of India and the Islamic Republic of Afghanistan. Ministry of External Affairs, Government of India, 2011. 10. 04. https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/5383/Text+of+Agreement+on+Strategic+-Partnership+between+the+Republic+of+India+and+the+Islamic+Republic+of+Afghanistan letöltve: 2019. 04. 05.

Visit of President of Islamic Republic of Afghanistan to India (September 19, 2018). Ministry of External Affairs, Government of India, 2018. 09. 19. https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/30410/Visit+of+President+of+Islamic+Republic+of+Afghanistan+to+India+September+19+2018 letöltve: 2019. 04. 14.

Wirsing, Robert J.: In India's Lengthening Shadow, In: *Asian Affairs*, Vol. 34, Issue 3, 2007, 151- 172.

HAHNER PÉTER[1]

LENIN KEDVENC REGÉNYE

Vlagyimir Iljics Uljanov harmonikus gyermek- és ifjúkorának két haláleset vetett véget. 1886 januárjában apja, Ilja Nyikolajevics ötvennégy és fél éves korában agyvérzésben meghalt. Egy év múlva pedig a bátyját, Alekszandrt a rendőrség letartóztatta, mert néhány diáktársa összeesküvést szőtt, és őt bízták meg nitroglicerin készítésével, amellyel megölhetik III. Sándor cárt. Alekszandr minden felelősséget magára vállalt, nem volt hajlandó kegyelmet kérni, és 1887. május 20-án (a Julianus-naptár szerint 10-én) felakasztották. Anyjuk összeomlott, öngyilkosságot fontolgatott, de kisebb gyermekeire való tekintettel lemondott erről. A szimbirszki társadalom kiközösítette az eddig is visszahúzódó életmódot folytató család megmaradt tagjait, akik ettől kezdve *„képtelenek voltak úgy gondolni Alekszandrra, hogy ne érezzenek keserű haragot a cárizmus ellen."*[2]

Ezen a nyáron, amikor anyja eladta szimbirszki házukat, s átköltöztek a kokuskinói birtokra, Vlagyimir megismerkedett a bátyja hagyatékában lévő könyvekkel. Ezek közül pedig egy különös regény gyakorolta rá a legnagyobb hatást: Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij alkotása, amelyet *Mit tegyünk?* címmel adtak ki hazánkban. Talán csak Marx műveiért rajongott olyan szen-

[1] Hahner Péter habilitált doktor, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet, Újkortörténeti Tanszék.

[2] Service, Robert: *Lenin. Egy forradalmár életrajza*. Bp. 2007, Park Könyvkiadó. Ford. Soproni András. 82. o.

vedélyesen, mint ezért a regényért, de azokat csak évek múlva ismerte meg alaposabban. Az újabb eszmei hatások sem rendítették meg Csernisevszkij műve iránti rajongását, melynek élete során meglepő szenvedéllyel újra meg újra hangot adott.

Évekkel később így beszélt róla egyik bolsevik barátnőjének és harcostársának, Cecília Szamoljovna Bobrovszkájának: *„Nagyszerű irodalom ez, mert tanít, irányít és inspirál! Egyetlen nyáron ötször olvastam végig a regényt, és mindannyiszor új és nagyhatású eszméket találtam benne!”*[3] Ifjú korában levelet írt a szaratovi száműzetésben élő szerzőnek, s nagyon fájt neki, hogy nem kapott választ. Megszerezte két arcképét és mindenhová magával hordta. Másfél évtizeddel később kiadott, egyik legfontosabb politikai értekezésének, a bolsevizmus alapdokumentumának a címe (*Mi a teendő?*) orosz nyelven azonos Csernisevszkij regényének címével, csak a magyar kiadók kissé módosították a két címet a félreértések elkerülése érdekében. Amikor egy bolsevik párttársa 1904-ben egy genfi kávéházban olvashatatlannak nevezte Csernisevszkij regényét, Lenin elvörösödött, és így kiáltott rá: *„Tudja egyáltalán, mit beszél? Hogyan fordulhat meg az a különös és abszurd gondolat a fejében, hogy primitívnek és tehetségtelennek nevezi Csernisevszkij, a Marx előtti szocializmus legnagyobb és legtehetségesebb képviselőjének a műveit! Az ő hatására századok váltak forradalmárrá... Lenyűgöző hatást gyakorolt például a bátyámra és lenyűgözött engem is!”*[4] Megvédelmezte Csernisevszkijt egykori mesterével, Plehanovval szemben is. Évekkel később, Inessza Armand iránt érzett szerelméhez minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy az asszony ugyanúgy elhagyta gazdag férjét egy új szerelem miatt, mint a regény főszereplője (s férje ugyanúgy elfogadta a helyzetet, mint a regény főszereplőjének a férje). Idős korában pedig a Kremlben irodája falára kitette az író arcképét. Lenin gondolkodásmódját vizsgálva tehát feltétlenül érdemes elolvasnunk ezt a különös, ma már szinte ismeretlen regényt.

Csernisevszkijt Lenin „utópista szocialistának”, egyes történészek pedig „forradalmi szocialistának” nevezték. Szaratovban született, 1828-ban, a helyi papneveldében több ókori és modern nyelvet megtanult, majd a szentpétervári egyetemen folytatta tanulmányait. Egy ideig Szaratovban tanított, majd a fővárosba visszaköltözve a *Szovremennyik* (Kortárs) című lap szerkesztője és

[3] Payne, Robert: *Lenin*. New York, 1964, Simon and Schuster. 77. o.
[4] Fischer, Louis: *The Life of Lenin*. London, 1964, Weidenfeld & Nicolson. 505. o.

rendszeresen publikáló, radikális esszéírója lett. Mivel több forradalmi kiáltvány szerzőjének tekintették, 1862-ben letartóztatták. Két évet töltött a Péter-Pál-erődben, majd megalázó „állampolgári kivégzés" nyilvános szertartására és hét év szibériai kényszermunkára ítélték. Gyenge egészsége miatt végül fizikai munkát nem végzett, de tizenkilenc évig Szibériában kellett maradnia. Amikor felkínálták neki, hogy kérjen kegyelmet, visszautasította. 1883-ban rendőri megfigyelés alatt Asztrahánba, majd 1889-ben, pár hónappal halála előtt Szaratovba költözhetett.

Mit tegyünk? című regényét még a Péter-Pál-erődben fejezte be 1863-ban, azzal a céllal, hogy a honoráriumával családja megélhetését segélyezze. Bármilyen furcsának is tűnik manapság, a cári hatóságok nem akadályozták meg, hogy az írásai miatt letartóztatott fogoly regényt írjon, és ki is adassa azt. A bevezetés egy öngyilkossági eset leírásával kezdődik: a hatóságok megtudják, hogy egy ismeretlen férfi agyonlőtte magát egy szentpétervári hídon – bár holttestét nem találták meg. Búcsúlevelét egy bizonyos Vera Pavlovna nevű hölgy kapta meg: *„Csak zavarom nyugalmatokat. Eltűnök* a színről. Ne sajnáljatok; annyira szeretlek mindkettőtöket, hogy elhatározásom igen boldoggá tesz. Isten veletek!"[5] A regény tulajdonképpen azt fejti ki, hogyan és miért készült el ez a furcsa búcsúlevél.

Az első fejezetben megismerkedhetünk a regény főszereplőjével, Vera Pavlovna Rozalszkijjal, egy házgondnok szépséges és tiszta szívű lányával, akit mocskos szájú, durva, pénzéhes anyja minél drágábban próbál erkölcstelen nemesifjak kezére játszani. Vera Pavlovna azonban egy elbukott, kitartott nőtől (a XIX. századi romantikus regények egyik leggyakrabban felbukkanó szereplőjétől) megtanulja a legfontosabb szerelmi alapelvet: *„Halj meg inkább, de ne csókolj szerelem nélkül!"*[6] Egy Lopuhov nevű orvostanhallgató menti meg a második fejezetben, aki előbb állást keres neki, majd feleségül veszi. Szűz házasságot kötnek, külön alszanak, s hosszasan megbeszélik, hogy három szobára van szükségük, két különállóra és egy közösre. Ma már meglehetősen furcsának hat, hogy ez semmilyen érzelmi vagy szexuális problémát sem jelent a két egészséges, vonzó külsejű, magányos fiatal számára. Vera Pavlovna varrodát nyit, amelyet a munkásnőkkel együtt igazgat, s hamarosan afféle kommunát

[5] Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics: *Mit tegyünk? Az új emberekről szóló elbeszélésekből*. Bp. 1954, Új Magyar Könyvkiadó. Rákos Ferenc fordítása. 9. o.

[6] Ugyanott, 31. o.

alkotnak, együtt laknak, étkeznek, tanulnak és szórakoznak. *„Az lenne csak szép, mindennél szebb lenne, ha más ilyen varrodák is létesülnének minden olyan segítség nélkül, amely nem maguktól a varrónőktől ered, s maguk a varrónők, kizárólag saját elgondolásuk és képességük alapján hoznák létre őket. Ez volt Vera Pavlovnának legkedvesebb álma!”*[7]

Vera Pavlovna boldog, szabad és dolgos életét csak az zavarja meg, hogy ráébred: nem férjébe szerelmes, hanem annak barátjába, Kirszanovba. Érzelmeit Kirszanov viszonozza, s a két szerelmes hosszan küzd érzelmei ellen, amíg a férj, Lopuhov fel nem ismeri a helyzetet. Belátja, hogy át kell engednie feleségét barátjának, mert ha az asszony vele marad, valamennyien szenvedni fognak. Ezért megjátssza, hogy öngyilkosságot követ el, s így áll félre a szerelmesek útjából. Ekkor bukkan fel a legendás Rahmetov, aki elhozza Vera Pavlovnának férje búcsúlevelét. Tizenkét oldalas párbeszédük során meggyőzi őt arról, hogy férje csak azt tette, amit a bölcsesség diktált, mert *„a művelt embernek nem szabad féltékenynek lennie. Torz, hamis, aljas érzés ez… Ennek az alapján tekintünk egy másik embert birtokunknak, mint valami tárgyat.”*[8] Csernisevszkij számára tehát az irodalom egyik legősibb témája, oly sok konfliktus forrása, a szerelmi háromszög egyáltalán nem jelent problémát, hiszen minden józan ember beláthatja, mit kíván a közös érdek. Azt a kérdést pedig nem vetette fel, hogy hősei egy széles nyilvánosság elé kerülő, sajtóban is közzétett, megjátszott öngyilkosság helyett miért nem egy békés válással oldották meg szerelmi problémájukat.

A cselekmény itt tulajdonképpen le is zárulhatna, hiszen minden megoldódott, de a regény egyharmada még hátra van. Szereplői boldogan élnek tovább, öt-tíz oldalas, véget nem érő levelekben és (az olvasó számára rendkívül unalmas) párbeszédekben elemzik a történteket, elmélkednek a szerelemről. A szebb jövőt Vera Pavlovna álmai jósolják meg. Az első álomban egy Emberszeretet nevű istennő felszólítására kiszabadítja a városok pincéiben raboskodó lányokat. *„Keljetek fel! – És felkelnek, mennek ki a mezőre, hancúroznak, fogócskáznak – milyen vidámak! Velük együtt sokkal nagyobb öröm futkározni, mint egyedül! Ó, de szép az élet!”*[9] Második álmában az istennő közli, hogy *„a jók még gyengék, nem tudnak maguktól lábra állni, a gonoszak meg erősek és fur-*

[7] Ugyanott, 147. o.
[8] Ugyanott, 238. o.
[9] Ugyanott, 86. o.

fangosak." De közeledik az a nap, amikor *„a gonoszok belátják, hogy nem kell ilyennek lenniök, és közülük azok, akik emberek voltak, megjavulnak. Hiszen ők csak azért gonoszok, mert nem érdekük jónak lenni; ha megtudják, hogy a jóság jobb, mint a gonoszság, megszeretik a jóságot, mert már szerethetik anélkül, hogy kárát látnák."*[10] A hősnő utolsó álmaiban himnikus hangvételű látomások során feltárul a szebb jövő. Az immár Egyenjogúság nevű istennő bemutatja az alumíniumból és üvegből épült palotákat, a gépek által végeztetett, mezei munkát, azt a világot, amelyben *„mindenki számára örökös lesz a tavasz és a nyár, örökös lesz a boldogság."*[11] Csernisevszkij még itt sem tudja befejezni regényét, megismerhetjük a varroda fejlődését és költségvetését, új szereplők bukkannak fel és új szerelmi konfliktusok oldódnak meg a józanság nevében. Végül a regény nem befejeződik, hanem váratlanul véget ér.

Csernisevszkij írói érdemeiről megoszlanak a vélemények. Ő maga ezt írta: *„Szikrányi költői tehetség sincs bennem. Még a nyelvkészségem is kifogásolható. De mindez nem számít: olvass, nyájas olvasó! Nem fogod megbánni! az igazság jó dolog: pótolja az őt szolgáló írók fogyatékosságait... Én figyelmeztetlek, hogy tehetségem nincs, tehát eleve tudhatod, hogy a regény minden értékét csupán valószerűségének köszönheti."*[12] Hogy a regény cselekménye mennyire valószerű, ez talán rövid ismertetéséből is kiderült. Lukács György *„vérbeli írónak"* nevezi Csernisevszkijt a regény magyar kiadásához írott utószavában.[13] Lenin kedvenc írójáról az ötvenes években aligha nyilatkozhatott volna másként. A következő évtizedben már a szerző egyik életrajzírója bevallhatta, hogy a cselekmény *„önmagában paródiaszerű történet."*[14] Sajnos igazat kell adnunk neki, akárcsak Adam B. Ulamnek, aki szerint *„a* Mit tegyünk? *rendelkezik egy rossz regény valamennyi sajátosságával: a helyzetek és jellemek mélységes valószerűtlenségével, az irodalmi könnyedség és stílus hiányával, nagyképű bölcselkedéssel és nehézkes moralizálással."*[15] Lenin egyik legújabb életrajzírója szerint *„manapság emberfeletti erőfeszítést követel, hogy egyszer is átrágjuk magunkat*

[10] Ugyanott, 136—137. o.
[11] Ugyanott, 300. o.
[12] Ugyanott, 12. o.
[13] Ugyanott, 379. o.
[14] Jászai Ilona: *Szeressétek a jövőt! Nyikolaj Csernisevszkij élete*. Bp. 1967, Móra. 164. o.
[15] Ulam, Adam B. *Lenin and the Bolsheviks*. Glasgow, 1969, Fontana/Collins. 85. o.

rajta."[16] Valószínűleg azért, mert a regényben igen sok az önismétlés, és mindenki háromszor annyit beszél, mint szükséges.

Lenin az orosz szépirodalom aranykorában nevelkedett. Szülei megismertették vele az irodalom olyan óriásainak remekműveit, mint Gogol, Tolsztoj, Turgenyev és Goncsarov, aki maga is Szimbirszkben született, s akit a helyi értelmiség nagy tiszteletben tartott. Vajon miért éppen ezt a meglehetősen vitatott értékű irodalmi művet nyilvánította kedvenc regényének? Ez részint azzal magyarázható, hogy a „régi rendről" Csernisevszkijnek nagyon rossz véleménye volt: *„Az a régi rend, hogy rabolj, csalj!"* – közli részegen Vera Pavlovna anyja.[17] Egy magányos és lázongó fiatalember minden bizonnyal azonosulni tudott az efféle sommás ítéletekkel. A marxizmustól azonban a regény nagyon távol áll, nincs szó benne proletariátusról, kapitalistákról, osztályharcról, a szerző nem foglalkozik gazdasági kérdésekkel, a jobb világ eljövetelét pedig nem forradalomtól, hanem a jóindulatú és bölcs emberek megsokasodásától várja. Csernisevszkij minden jel szerint ugyanúgy megvetette a liberálisokat, mint az ifjú Lenin, de szemléletét nem az akkoriban még kevéssé ismert Marx határozta meg, hanem Fourier utópista tanításai, valamint Feuerbach materializmusa. A bölcs önzésbe, az „értelmes egoizmusba" vetett hitet a felvilágosodás gondolkodóitól és az angol utilitarista filozófusoktól vette át. Eszerint az értelmes embernek be kell látnia, hogy saját boldogságát mások boldogságának előmozdítása árán biztosíthatja, vagyis az egyéni érdek és közérdek lényegileg azonos. A regény mellesleg történelmi tévedésektől sem mentes: a szerző összetévesztette a francia forradalom egyik szereplőjét, Égalité Fülöpöt a fiával, Lajos Fülöp királlyal.[18]

A fiatal Lenint és kortársait minden bizonnyal Rahmetov alakja nyűgözte le, aki Csernisevszkij szerint *„rendkívüli egyéniség volt."*[19] Ez a rejtélyes és inkább romantikus kalandregényekbe illő szereplő a regény felénél bukkan fel, hogy aztán hatvan oldal után el is tűnjön. A jellemzésére azonban Csernisevszkij nem kevesebb, mint tizennyolc oldalt szánt, vagyis ugyancsak fontos volt a számára. Ő a hivatásos forradalmár ideálja – bár a regényben a „forradalmár" szó egyszer sem hangzik el. Gazdag, földbirtokos család sarja, aki magányosan

[16] Sebestyen, Victor: *Lenin the Dictator. An Intimate Portrait*. London, 2017, Weidenfeld & Nicolson. 62. o.

[17] Csernisevszkij, Ny. G.: *Idézett mű,* 21. o.

[18] Ugyanott, 70., 76. o.

[19] Ugyanott, 217. o.

él, bejárja Oroszországot, ereje fejlesztése érdekében *„főleg csaknem nyers marhahúst fogyaszt”*[20], minden munkát kipróbál, s még a hajóvontatók között is nagy megbecsülésnek örvend. Képes egyhuzamban három napon át olvasni alvás nélkül. A tudományos könyvek nagy részét feleslegesnek tartja, de tévedhetetlenül megtalálja azt a néhány valóban fontos művet, *„amelyet az utolsó száz év folyamán a korrektorokon kívül valószínűleg senki sem olvasott.”*[21] Bort nem iszik, a szerelemről lemond, s marhahúson kívül kizárólag az egyszerű nép ételeit fogyasztja. Szigorúan beosztja idejét, kizárólag azokkal áll szóba, akiket erre érdemesnek tart, s csak azért szivarozik, mert ez állítólag segíti a gondolkodást. Hogy miből él, az nem egészen világos, de gazdag ösztöndíjakat osztogat tehetséges fiatalok között. *„Minden tekintetben spártai életmódot folytatott; így például nem tűrte a szalmazsákot és egy pokrócon aludt, még azt sem hajtotta kettőbe.”*[22] Egy alkalommal pedig – háziasszonya legnagyobb rémületére – több száz apró szöget ver bele ebbe a pokrócba, és azokon alszik, hogy eddze a testét és akaratát. (Előtte természetesen megfelelő gyógyszereket biztosított magának, sebei ellátására.) A szinte elviselhetetlenül tökéletes, aszkéta fiatalember beutazta Európát is, *„mindenütt tanulmányozta a társadalmi osztályok felfogását, helyzetét, szokásait, életmódját, az egyes néprétegek anyagi jólétét.”*[23]

Az ideális forradalmárral azonosulni kívánó Vlagyimir figyelmét aligha kerülhette el, hogy Rahmetovnak tatár ősei voltak. Ne feledjük, *„Lenin húga, Marija… biztos volt benne, hogy asztraháni őseiknek folyt tatár vér az ereiben.”*[24] Vlagyimir a könyv elolvasása után Rahmetov példájára dohányozni kezdett, s anyja csak azzal az érvvel tudta lebeszélni róla, hogy amíg tőle függ anyagilag, addig nem költhet ilyesmire. Egész életében aszkétikusan élt, s ha nem is aludt szögeken, teste edzését rendkívül fontosnak tekintette, s másokat is erre intett. Rahmetovhoz hasonlóan ő is szigorú napirendet írt elő magának, ideje nagy részét könyvtárakban töltötte, s csak hasznosnak nyilvánított könyveket olvasott.

A társaságkerülő fiatalember, aki meg volt győződve szellemi fölényéről, de bátyja kivégzése miatt a társadalom peremére szorult, Csernisevszkij regényéből merített erőt. E regény arról győzte meg, hogy ő is a „különleges em-

[20] Ugyanott, 216. o.
[21] Ugyanott, 213. o.
[22] Ugyanott, 218. o.
[23] Ugyanott, 225. o.
[24] Service, R.: *Idézett mű*, 39. o.

berek", a *„jó, erős, becsületes és tehetséges emberek"* közé tartozik, akik *„még csak nemrég kezdtetek feltűnni közöttünk, de számotok máris jelentős és gyorsan növekszik."*[25] A bátyjához hasonló, önfeláldozó forradalmárok afféle megváltókként jelentek meg a regényben: *„Átkozzátok, gúnyoljátok, üldözzétek csak! Ők a javatokon munkálkodtak és ez nekik elég; gúnykacajotok és átkaitok közt távoznak majd a színről – büszkén és szerényen, szigorúan és jóságosan, amilyenek mindig is voltak... Kevesen vannak, de ők varázsolják virágzóvá mindenki életét, ami nélkülük csak elposványosodna, megsavanyodna. Kevesen vannak, de az ő jóvoltukból* lélegeznek az emberek, nélkülük megfulladnának. Van a világon sok jó és becsületes ember, de ilyen csak kevés. Mégis ők jelentik a tejszínt a teában, a nemes bor *zamatát; bennük van az erő és az íz – mert ők a legkülönbek legkülönbjei, a kezdeményezők kezdeményezői, ők az emberiség színe-java."*[26] Vlagyimir minden bizonnyal kivégzett és mélységesen meggyászolt bátyjára gondolt e sorok olvasása közben, s talán saját jövőjét is hasonló színekben képzelte el.

A kissé nagyképű fiatalembernek, akit már apja és bátyja is túlzottan magabiztosnak talált, minden bizonnyal az is megnyerte tetszését, ahogy Csernisevszkij ki-kiszólt a regényből. Az író ugyanis többször közli, hogy nagyon rossz véleménnyel van képzeletbeli olvasójáról. Néha mintha gyerekesen sértegetné őt: *„Nem tudsz te semmit, még azt sem, hogy az a mód, ahogyan az elbeszélést kezdtem, sértő és lealázó volt rád nézve. Ugye, ezt nem tudtad? Igaz? Hát akkor tudd meg... Szánlak, de nevetnem is kell rajtad: olyan tehetetlen és mégis olyan rossz vagy a fejedben gomolygó rengeteg badarság következtében."*[27] Meglehetősen furcsa író az olyan, aki többször is közli, hogy rendkívül rossz véleménye van olvasóiról. Talán a bebörtönzött, megalázott, magányos Csernisevszkij így adott hangot elkeseredésének, így fejezte ki, hogy kételkedik regénye sikerében, olvasói megértésében. A kokuskinói birtokon magányosan éldegélő, tehetséges, de passzivitásra kárhoztatott fiatalembernek pedig minden bizonnyal tetszett ez a dacos, kihívó attitűd. A szerző újra meg újra elmondja, hogy nem az átlagembereknek, hanem a kiválasztott keveseknek írta könyvét. Vlagyimir természetesen e kevesek közé sorolta magát. És mi lesz a többiek, az egyszerű emberek sorsa a jövőben, akik nem tartoznak a kiválasztottak közé? Csernisevszkij olyan szavakkal nyugtatta meg legellenszenvesebb szereplőjét,

[25] Csernisevszkij, Ny. G.: *Idézett mű,* 12. o.
[26] Ugyanott, 158., 227. o.
[27] Ugyanott, 11., 12. o.

a hősnő anyját, amelyek alighanem borzongást keltenek a mai olvasókban: *„Ha szeretném is kiirtani a földről, mégis tisztelem magát... Ha érdeke úgy kívánja, mindenre képes, még arra is, hogy tisztességes és becsületes legyen, ha erre van szükség."*[28]

Vlagyimir Iljics Uljanov olyan szerepet talált magának a regény segítségével, amellyel szívvel-lélekkel azonosulni tudott: ő is a nép érdekében tevékenykedő, de a nép által meg nem értett forradalmár pályáját választotta magának. Adam B. Ulam talán túlzott, amikor Csernisevszkij könyvét *„a bolsevizmus igazi forrásának"* nevezte. Abban viszont valószínűleg igaza van, hogy *„Csernisevszkij alkotta meg a forradalmár számára a formát; Marx töltötte meg tartalommal."*[29] Rahmetov ugyanis így vitatkozik: *„Meg van győződve róla, hogy én olyan ember vagyok, aki feltétlenül bizalmat érdemel? – Igen, ezt mindenki mondta, s most magam is látom. – S mégis megmarad álláspontja mellett? – Igen. – Tudja, hogy ebből mi következik? Az, hogy ön vagy hazug vagy hitvány ember!"*[30] Az érett Lenin műveiben is hasonló „érvelés" található: aki nem ért egyet vele, az ostoba vagy gazember. Az efféle nézetek mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy létezik egy abszolút igazság, amit csak a kiválasztott kevesek ismernek. Ezt az igazságot Lenin a marxizmusban találta meg, s élete végéig magabiztosan hangoztatta, hogy rajta kívül szinte senki sem értette meg igazi jelentőségét. Az Állam és forradalom című könyvében így fogalmazott: *„Fogadni mernék, hogy 10 000 ember közül, akik olvastak vagy hallottak az állam elhalásáról, 9990 egyáltalán nem tudja vagy nem emlékszik arra, hogy Engels az ebből a tételből folyó következtetéseit nem csak az anarchisták ellen irányította. A fennmaradó tíz ember közül pedig kilenc bizonyára nem tudja, mi az a szabad népállam... Így írják a történelmet!"*[31] Ugyan ki lehet az az egyetlen ember 10 000 közül, aki mindent tud és helyesen írja a történelmet?

A leninizmus forrásait vizsgáló Alain Besançon a világot megújító, titkos tudással rendelkező gnosztikusok tanításában találta meg e gondolkodásmód eredetét, hozzátéve természetesen, hogy csak az értelmiségi attitűd hasonlatos, a történelmi körülmények mások, s a kapcsolat sem tudatos. *„A gnózis és az ideológia radikális különbsége abban áll, hogy ez utóbbi nem vallásos érvelés,*

[28] Ugyanott, 120—121. o.
[29] Ulam, A. B.: *Idézett mű*, 70. o.
[30] Csernisevszkij, Ny. G.: *Idézett mű,* 221. o.
[31] Lenin: Állam és forradalom. Bp. 1971, Magyar Helikon. 27. o.

és egy abszolút új típusú, tudományos bizonyosságon alapul... Az ideológia nem születhetett meg a modern tudomány létrejötte, nyilvánvaló és látványos sikerei nélkül. Az ideológia a tudományra alapozza saját magabiztosságát, amelyet jelentős pszichológiai erővel fokoz fel. A hiedelemhez hasonlít, de olyannyira nincs benne semmi vallási, hogy hiedelem-voltát is tagadja."[32]

A józan politikai gondolkodók Machiavelli óta tisztában voltak azzal a szomorú de tagadhatatlan ténnyel, hogy olykor a legfontosabb emberi értékek is összeegyeztethetetlennek bizonyulnak egymással. A tudomány tekintélyével megerősített, modern ideológiák azonban tagadják ezt, és képviselőik egy tökéletes világ ígéretével követelik maguknak a hatalmat. *„A kulcs Lenin megértéséhez, akárcsak Rahmetovéhoz, az ideológia szükségszerűségeinek való totális önfeláldozás, s a belőle következő forradalmi gyakorlatnak való teljes alárendelődés. Az ebben való feloldódás Leninnél eljutott a tökéletesség fokára."*[33]

Csernisevszkij regénye azt hangsúlyozta, hogy a józan gondolkodás és a tudomány segítségével kiküszöbölhetővé válnak az ember életéből a megoldhatatlan ellentmondások, a tragikus konfliktusok, az érzelmi drámák, az ön- és közérdek szembeállítása. A családjától elszakított, bebörtönzött és megalázott szerző részéről érthető, hogy azzal vigasztalta magát: tönkretett élete végső soron a tökéletes társadalom megalapítását gyorsítja meg. A társadalomtól elszigetelt, apját, bátyját elvesztő, bizonytalan jövőjű, kokuskinói falusi magányban élő Vlagyimir Ijlics Uljanov számára pedig rendkívüli pszichológiai erőt adott az a tudat, hogy ő is egy ilyen világért fog harcolni.

[32] Besançon, Alain: *Les origines intellectuelles du léninisme.* Paris, 1977, Calmann-Lévy. 26—27. o.

[33] Ugyanott, 242. o.

HORVÁTH ZSOLT[1]

FOLYÓ FESZÜLTSÉG A SZÁRAZ DÉLKELET-ÁZSIÁBAN: A MEKONG[2]

Bevezetés

A Lancang-Mekong,[3] mely évezredeken át az Indokínai-félsziget népeinek éltető ütőere volt, komoly veszélybe sodródott, köszönhetően a régió rohamosan gyarapodó élelmiszer és energiaszükségletének valamint a globális éghajlatváltozás együttes hatásának. Megnyugtató megoldás híján pedig folyó eltartóképessége folyamatosan csökken, mely hosszútávon az egész térség destabilizációjához vezethet.

Az Indokínai-félsziget és egyben Délkelet-Ázsia legfontosabb folyójakén számon tartott Lancang-Mekong a Tibeti-fennsíkon ered és hat országot átszelve több mint 4500 km-t tesz meg mielőtt széles deltatorkolattal a Dél-kínai-tengerbe torkollik. Biodiverzitása páratlan és védelemre szorul, Ázsia 200

[1] Horváth Zsolt az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Új és jelenkori egyetemes történelem Doktori Program doktori hallgatója.

[2] A tanulmány a szerző megjelenés alatt álló, *Beláthatatlan környezeti katasztrófa, vagy a növekedés záloga? Dilemmák a Mekong folyó körül* c. tanulmányának átdolgozott változata.

[3] A folyó neve thai eredetű és jelentése „kong folyó", vagy „minden folyó anyja". A kínai szakasz elnevezése Lancang, ezért az egyértelműség kedvéért a Lancang-Mekong elnevezést fogom használni, mikor a teljes folyóra teszek megállapításokat. Amikor a Kínai szakaszról lesz szó a Lancang név lesz használatos, amikor a Kínától délre elterülő országok kerülnek tárgyalásra a Mekong elnevezés.

ökorégiójából 16 itt található. A folyó otthona több mint 20 000 növény-, 430 emlős-, 800 hüllő és kétéltű- valamint közel 850 halfajnak, miközben vize 54 millió hektár erdőt táplál.[4] A világ halakban leggazdagabb folyójaként több mint 60 millió ember közvetlen megélhetését és élelmiszerellátását biztosítja. A Lancang-Mekong kapacitása azonban véges, miközben a környező országok folyamatosan növekvő népessége és energiaéhsége komoly próba elé állítja a folyó eltartóképességét, és ezzel lehetséges regionális konfliktusokat és környezeti katasztrófákat vetít elő a következő évtizedekre.

A délkelet-ázsiai régió mind lakosságban, mind gazdaságban Földünk egyik évtizedek óta dinamikusan fejlődő területe, ahol becslések szerint közel 665 millió ember él. A régió címben is megjelenített „száraz" azaz az Eurázsiai kontinenshez tartozó része az Indokínai-félsziget, mely földünk harmadik legnagyobb félszigete. E szárazföldi terület domináns folyójaként, Malajzián kívül, minden országot érint a Mekong, ezzel a félsziget közel 280 millió lakosának 90%-ára,[5] több mint 400 etnikai- nyelvi csoportra van hatással a folyó sorsa.[6]

A Mekong országai (Mianmar, Thaiföld, Laosz, Kambodzsa és Vietnam) jelentős, 5-8% körüli gazdasági növekedést tudtak az elmúlt években produkálni, azonban jelenlegi fejlettségük meglehetősen egyenetlen képet mutat. A TradingEconomics adatai szerint leggazdagabb, Thaiföld 2018-ban több mint háromszor akkora akkora egy főre jutó jövedelmet volt képes megtermelni, mint az azt követő Vietnam (6362 USD, 1964 USD), és ötször annyit, mint a régió legszegényebbje, Kambodzsa (1 205 USD), miközben Laosz és Mianmar GDP adatai sem érték el a lakosonkénti 2000 USD-t. [7]

Ehhez járul hozzá, hogy az említett öt ország összlakossága az 1984-es közel 159 millióról több, mint 85 millió fővel, 244 millió főre növekedett 2019-

[4] *Linh Tong*: Is Sustainable Development Along the Mekong Possible? The Diplomat Magazine, 2017. október 31. https://thediplomat.com/2017/10/is-sustainable-development-along-the-mekong-possible/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[5] Ehhez adódik még hozzá a folyó által érintett kínai Yunnan tartomány több 50 millió fős lakossága.

[6] *Linh Tong*: Is Sustainable Development...

[7] A különböző gazdasági teljesítményt mérő oldalak egymástól eltérő adatokat hoznak ki. A statisticstimes.com IMF adatokra hivatkozva például Laoszt Vietnam elé sorolja, ugyanakkor mindez nem befolyásolja az alapvető állítást az országok alacsony egyfőre jutójövedelmére vonatkozóan. GDP per capita. TradingEconomies. https://tradingeconomics.com/thailand/indicators Letöltés: 2019. szeptember 10.

ig. Az 1982 óta eltelt 35 év alatt a 3,6 milliós Laosz 7,2 milliósra duzzadt, a 7,5 milliós Kambodzsa 16,6-re, Mianmar 37,3-ról 54,1-re, Thaiföld 51-ről 69,7-ra a legnépesebb és a Lancang-Mekongot érintő változásokra legérzékenyebb Vietnam pedig 59,5-ről 96,46 milliósra növekedett. [8]

Ez a szám várhatóan 2035-re közel 25 millió fővel fog növekedni, és bár a legfejlettebb Thaiföld lakossága a statisztikai adatok alapján már stagnáló fázisba lépett, a szegényebb országok esetén továbbra is dinamikus népességnövekedésre lehet számítani.

Ha e szegényebb országok dinamikus népességnövekedés mellett jelentős gazdasági fejlődésre is képesek, mint ahogy ezt a számok is mutatják, az azt eredményezi, hogy a régió legfőbb élelmiszer- és energiaellátó erőforrása a Lancang-Mekong napról-napra nagyobb igénybevételnek lesz kitéve. Az egyre nagyobb lakosságot tápláló, és így a folyóra egyre nagyobb stresszt jelentő halászat és a növénytermesztés szerepe egyértelmű. Legalább ennyire fontos szempont azonban, hogy a félsziget legszegényebb országai jelenleg a Délkelet-Ázsia legfejlettebb állama, Szingapúr lakosaihoz viszonyítva mindössze 1/20-ad annyi energiát fogyasztanak. Azonban a fejlődés következtében, sorra jelennek meg az életükben a nagy energiafogyasztású eszközök (pl.: mosógép, mikrohullámú sütő, televízió stb.). Nem véletlen, hogy az előrejelzések alapján a régiónak a jelenlegi 210 GW elektromos kapacitás mellé 2035-re további 270 GW-ra lesz szüksége, de a tárgyalt öt országnak is legalább 112 GW-ra,[9] amely utóbbinak az elsődleges forrása nagy mértékben szintén a Mekong lesz.

Ehhez a növekvő nyomáshoz járul hozzá Kína szerepe, amely a folyó felső folyását (Lancang) egyszemélyben uralja és a folyó jövőjében domináns szerepet tölt be. Kína a föld legnépesebb államaként természetesen a régió összesített lakosságszámát is erősen meghaladja, és GDP ereje, nem csak összességében, de egy főre lebontva is jelentősen nagyobb, mint bármelyik más országé a Lancang-Mekong mentén. Sőt ezek az országok erősen függenek is északi szomszédjuktól, hiszen a külkereskedelmükben mind import, mind export szempontból Kína az egyik legfontosabb partnerük.

[8] South-Eastern Asia population (LIVE)." 2018. Worldometers holnapja. http://www.worldometers.info/world-population/south-eastern-asia-population/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[9] Ebből csak Vietnam szükséglete 72 GW. *Edi Saputra*: 2017 „Growth and opportunities in Southeast Asian LNG and power." WoodMackenzie honlapja, 2017. október 05. https://www.woodmac.com/news/opinion/southeast-asia-lng-power/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

Ebből következően a Mekong körül alsófolyás-felsőfolyás konfliktus alakul ki, amelyhz hasonlót például a Nílus esetén figyelhetünk meg főleg Egyiptom és Szudán között. Azonban ebben a régióban mindez azzal egészül, ki, hogy a stratégiailag kedvezőbb helyzetben levő, a felső folyást uraló Kína gazdaságilag, lakosságszám alapján, és katonailag is abszolút domináns szerepben van.

Főbb kérdések a Lancang-Mekong jövőjét illetően

A folyó szerepét, valamint a hasznosításából származó potenciális lehetőségeket és konfliktusokat hat kérdéskör köré gyűjtöttem (a forrásvidék uralmának geopolitikai szerepe, energetikai hasznosítás gátak segítségével, kereskedelmi hasznosítás hajózhatóság javításával, halászat és a folyó élővilágának kérdése, mezőgazdasági jelentőség, folyó melletti ipari tevékenység hatása), Az alfejezeteketben e kérdések kibontása történik meg, majd, a megoldáshoz tett lépéseket vázolom fel.

1. A forrásvidék uralmának geopolitikai szerepe

A Tibet-fennsík az egész kelet-délkelet ázsiai régió "víztornya", mivel a legnagyobb és legjelentősebb folyók mind innen erednek, melyek több mint egy milliárd ember élelmiszer és ivóvízbiztosságát biztosítják Indiától- Kínáig. Ez adja a terület kritikus stratégiai jelentőségét, és jól mutatja, hogy Kína miért szállta meg a területet 1950-ben, illetve tartja továbbra is ellenőrzése alatt. Egyrészt biztosítja saját édesvízellátását, amelynek legfőbb ütőere a Jangce, illetve a Sárga folyó. E mellett komoly befolyásra tesz szert a szomszédos országokban is, hisz a Pakisztánt, Bangladest és Indiát tápláló Indus, Gangesz, Brahmaputra vagy a Mianmar számára nélkülözhetetlen Irrawaddy és Salween folyó is innen ered, melyek komoly jelentőséget nem játszanak Kína vízellátásában.

Ezt Kína időnként ki is használja, amikor Indiával szemben próbál diplomáciai előnyre szert tenni. 2017-ben is például ezzel a „fegyverrel" élt, amikor a bilaterális egyezményeket megsértve, visszatartotta a kritikus adatokat a monszun esőzések miatt évente többször megáradó Brahmaputra folyóval kapcso-

latban.[10] A helyzet így már csak azért is súlyos, hiszen Indiát magát is több kritika éri, hogy nem tesz eleget a megfelelő védelem és megelőzés kialakításáért az áradások által legjobban sújtott Assam régióban, így a kínai információk számukra elengedhetetlenek a védekezés megszervezésében.

E két állapot között helyezkedik el valahol a Lancang-Mekong, amely egyaránt fontos a délkelet-ázsiai országoknak és Kínának, ugyanakkor utóbbi uralja a felsőbb szakaszt, amely pozíció komoly stratégai előnyöket, és kedvező alkupozíciót biztosít számára.

De a stratégiai megfontolások a Lancang-Mekong kapcsán még csak közvetve érződnek. Nyílt, elhúzódó visszaélés a folyón még nem eredményezett térségben Kína hatalma a forrásvidékeken, így jelenleg talán a legtöbb ellentmondást és konfliktust magukkal hordozó fejlesztések a folyóra telepített és tervezett gátak. Főként azok melyek a folyó fő folyására települnek.

2. Lehetőségek és konfliktusok a gátépítések kapcsán

A vízierőművek tekintetében a legjelentősebb és a legtöbbet kritizált ország Kína, amely eddig 6 gátat telepített a Lancangra és még közel 28-at tervez. Ez nem meglepő annak fényében, hogy a folyókban gazdag országban már több mint 86 000 gát található, amelynek harmada nagygátnak[11] minősül, köztük a világ legnagyobbja, a Jangce folyóra épült Három-szurdok gát. Ez a szám azt jelenti, hogy a Kínában több gát található, mint világ Kínán kívüli részén összesen. Az arányok érzékeltetése kedvéért: Kína után a legtöbb gáttal rendelkező ország az USA, ahol "mindössze" 5500 nagygát található.[12] De miért várható még a jövőben is további jelentős érdeklődés az energiatermelés e formája iránt, és miért vált a Lancang is hirtelen ennek az építési láznak az áldozatává,

[10] Ez feltételezhetően válasz volt az indiai szerepvállalásra a buthání Doklam-fennsíkon kialakult határvitában. *Khadka Navin Singh*: The China-India row that spells diaster for flood victim. BBC News, 2017. január 18. http://www.bbc.com/news/world-asia-india-42335242 Letöltés: 2019. szeptember 10.

[11] Legalább 15 méter magas, vagy magassága 5 és 15 méter között van, de több mint 3 millió köbméter vizet képes tárolni

[12] *Brakma Chellaney*: Resource-hungry China is in overdrive as it wages water wars by stealth. South China Morning Post, 2018. január 16.

annak ellenére, hogy itt csak viszonylag későn, 1995-ban épült meg a legelső gát?

Kínának komoly kihívásokkal kell megküzdenie. A politikai rendszer stabilitásának egyik alapfeltétele a folyamatos és dinamikus gazdasági növekedés, amelynek magával kell vonzania az életszínvonal javulását. Ennek egyik fő motorja a kínai export volt, amelyhez kapcsolódó gyártókapacitások főként a tengerparti övezetre koncentrálódtak, azonban a 2008-as válságot követő szerkezetváltások következtében a kivitel már nem képes olyan mértékben hozzájárulni az ország növekedéséhez, mint korábban. Ehhez járul hozzá a korábbi folyamatokból adódó hatalmas regionális és jövedelembéli különbségek egy öregedő társadalomban[13], amelyek szintén veszélyeztetik a rendszer biztonságát. A megoldás egyik eleme tehát a belső fogyasztás felpörgetése, és ennek eléréséért a belső területek nagyarányú fejlesztése.[14] Azonban, ha fejlesztésekről beszélünk, annak elengedhetetlen hozadéka a lakosság és a kiépülő ipar energiaéhségének növekedése. Ezt a szükséget valahogy biztosítani kell, mindazonáltal Kína, részben a saját környezeti problémáinak elburjánzása miatt, elkötelezte magát Párizsi Klímaegyezmény mellett. Ezzel vállalta, hogy 2030-ig megállítja az ország CO_2 kibocsátásának növekedését, majd utána csökkenő pályára állítja azt, ami egy ilyen dinamikusan növekvő országól meglehetősen ambiciózus vállalás, amelyet a jelek szerint akár túl is teljesíthet.[15] Ezt a célt szem előtt tartva nem csoda, hogy a folyamatosan kiépülő napelem és szélparkok mellett, a helyi adottságokra alapozva ismét megélénkülnek a gátépítési projektek. Ezek az energiabiztonság mellett, öntöző- és ivóvizet is biztosítanak a gát környezetének ellátására, miközben nem teszik tönkre annak levegőjét, ahogy azt a szén, vagy szénhidrogének elégetésével funkcionáló erőművek tennék. És itt érünk vissza a Lancangra, és az azáltal táplált majdnem 50 millió la-

[13] Byrappa Ramachandra érvelése szerint, az öregedő társadalomból akadó munkaerőhiány veszélye ellen Kínának nyitottabb regionális együttműködésre van szüksége és termelő kapacitásának egy jelentős részét Dél-Ázsia, de ugyanúgy Délkelet-Ázsia irányába kell irányítania, hiszen ott a folyamatos népességgyarapodásból adódó fiatal lakosság komoly munkaerő potenciállal rendelkezik. *Byprappa Ramachandra*: BRICS and the New World Order- The Dance of the Elephant and the Dragon. In: Kína a globális kihívások tükrében. Szerk. Besenyő János- Hamar Imre. Bp. 2017. 182

[14] *Gyuris Ferenc:* Területi egyenlőtlenségek és a beruházások földrajzi eloszlása az átmenet Kínájában. In: Kínai álom - kínai valóság. Szerk. Salát Gergely. Typotex, Bp. 2015. 55.

[15] *Josh Gabbatiss*: China's emissions' could peak 10 years earlier the Paris climate pledge'. Carbon Brief, 2019. július 29. https://www.carbonbrief.org/chinas-emissions-could-peak-10-years-earlier-than-paris-climate-pledge Letöltés: 2019. szeptember 10.

kosú és az ország GDP-nek 2 %-t adó Yunnan tartományra, amely eddig kevésbé volt képes kivenni a részét a kínai exportból. A tartomány Kína szegényebb régiói között sorakozik fel, ahol az egy főre jutó jövedelem mesze elmarad az országos átlagtól. Ezért is kritikusak Kínának e területen a gátépítések, amelyek már most is több mint 15 GW energia előállítására képesek évente, vagyis több mint 2 millió lakost látnak el energiával.[16]

Azonban a gátépítésnek nem csak pozitív hozadéka van. Bár a vízienergiát a megújuló energiaforrások közé soroljuk és a globális légszennyezéshez jóval kisebb mértékben járul hozzá, mint a szénhidrogén tüzelésű erőművek, azonban így is komoly környezetkárosító hatásuk van. A folyók felduzzasztása és a mesterséges tavak létrehozása következtében a régi folyópart környéke víz alá kerül, eltüntetve rengeteg parti élőhelyet, komoly érvágást okozva a helyi élővilág számára. Ugyanez igaz az itt élő emberekre is, hiszen a folyópart közelében élők elvesztik otthonukat. A Három-szurdok gát építésekor például több mint 1,3 millió embert kellett a kormányzatnak áttelepítenie, de még a gát elkészülte után is tízezreket.[17] A gát túloldalán élők sem tudhatják magukat teljes biztonságban, hiszen egy esetleges gátszakadás akár több millió embert is veszélybe sodorhat, mint ahogy az 1975-ben a Banqiao gát átszakadásakor bekövetkezett. A katasztrófát követő járványokkal együtt a baleset becslések szerint 171 000 ember életét követelte, és milliókat kényszerített lakhelyük elhagyására.[18] További probléma, hogy a megépült gát mögött felhalmozódott víz jelentős felületen tud párologni, tehát az egész folyóra nézve komoly vízveszteség jelenik meg, amely sokszorozódik, ha több gát épül egymás után, mint azt a Lancang majd alsóbb szakaszokon a Mekong esetén megfigyelhetjük. A gátak továbbá feltartják mezőgazdaság számára nélkülözhetetlen hordalékot, az értékes iszapot, valamint, főleg a melegebb éghajlati övekben a folyóvizek helyén megjelenő állóvizek elősegítik a rovarok szaporodását, ezáltal növelik a fertőzések

[16] *Richard Heydarian*: 'Proactive diplomacy' in Mekong River dispute only way to resolve brewing conflict. South China Morning Post, 2018. január 14. http://www.scmp.com/news/china/policies-politics/article/2128079/proactive-diplomacy-mekong-river-dispute-only-way Letöltés: 2019. szeptember 10.

[17] *Sui-Lee Wee:* Thousands being moved from China's Three Gores – again." *Reuters*, 2012. augusztus 22. https://www.reuters.com/article/us-china-threegorges/thousands-being-moved-from-chinas-three-gorges-again-idUSBRE87L0ZW20120822 Letöltés: 2019. szeptember 10.

[18] *Eric Fish*: The Forgotten Legacy on Banqiao Dam Collapse. International Rivers honlapja, 2013. február 08. https://www.internationalrivers.org/resources/the-forgotten-legacy-of-the-banqiao-dam-collapse-7821 Letöltés: 2019. szeptember 10.

gyakoriságát és veszélyességét. Ezeket a problémákat fokozza a halak ivási útvonalának kérdése, amelyet később fejtek ki részletesebben.

Bár a gátépítések szempontjából Kína tevékenysége kapja a legnagyobb visszhangot, ám a Lancang-Mekong többi országa is komoly terveket dédelget ezen a területen, köztük is főként Kambodzsa és Laosz tevékenységét érdemesebb alaposabban kifejtenünk.

A térség legszegényebb országa, Kambodzsa éves áramfogyasztása 2010 óta évi 20%-kal növekszik, miközben a rossz infrastruktúra és a szegényes energiaellátottság miatt az energia ára több mint kétszerese a környező országokénak. Nem csoda, hogy a kambodzsai vezetés különös jelentőséget tulajdonít az energiabiztonság előmozdításának. Az ország napsütéses órák számát tekintve nagyon kedvező adatokkal rendelkezik, és ezért egyes felmérések alapján egy kiterjedt szolárenergetikai programmal akár 12 hónapon belül elérhetné az energetikai függetlenséget.[19] A kambodzsai vezetés azonban egyelőre nem ezekre az új technológiákra, hanem gátépítési programokra hagyatkozva próbálja meg a szükséges energiát előállítani. Jelenleg a befektetői (főleg kínai) lobbi és a napenergiát övező bizonytalanságok (eltérő csúcsidőszak a termelésben és fogyasztásban, energiatárolás megoldatlansága az esti órákra, esős napokra, a beruházások nagy területigénye, a nehezebben koordinálható, szabályozható termelés stb.) a hagyományos megoldások felé irányították a döntéshozók figyelmét. A tervezett közel 5 milliárd dolláros befektetéssel épülő Sambor gátat övezi jelenleg a legnagyobb érdeklődés. A több mint 2 GW energiát előállító erőmű jelentősen javítaná az ország energiaellátottságát, sőt a tervek szerint a megtermelt energia 80%-át a környező országokba exportálnák, amely jelentős bevételekhez juttatná a kormányzatot. Azonban a tervezett projekt a Mekong fő folyására települve elzárná a Délkelet-Ázsia legnagyobb édesvízi tavát, a Tonle Sap-ot a folyótól, és ezzel jelentős pusztításokat okozna a halállományban,[20] veszélybe sodorva Kambodzsa lakosságának élelmisze-

[19] *Gyorvary Sabrina*: A Bright Future in Cambodia's Energy Sector? The Dipomat Magazine 2017. november 17. https://thediplomat.com/2017/11/a-bright-future-in-cambodias-energy-sector/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[20] A Guardian birtokába jutott jelentés úgy fogalmaz, hogy a gát „szó szerint megöli a Mekong folyót" *Tom Fawthorp*: Leaked report warns Cambodia's biggest dam could 'literally kill' mekong river. The Guardian, 2018. május 16. https://www.theguardian.com/environment/2018/may/16/leaked-report-warns-cambodias-biggest-dam-could-literally-kill-mekong-river Letöltés: 2019. szeptember 10.

rellátását és a part mentén élők hagyományos megélhetési módját. A project e mellett közel 20 000 ember átköltöztetésével is járna.

A másik, komoly tervekkel rendelkező, ám gyenge gazdasági teljesítményt felmutató ország Laosz. Mivel nincs tengerparti kijárata, így szomszédaitól eltérően nem támaszkodhat a tengeri kereskedelemre és halászatra. Az ország gazdasága bár jelentős mértékben növekszik, ez erőteljesen a külföldi, főleg kínai, befektetésekre támaszkodik. Nem véletlen, hogy az ország igyekszik legfontosabb természeti erőforrását, a Mekongot az ország fejlődésének szolgálatába állítani. Ezt Kínához és Kambodzsához hasonlóan gátépítések formájában kívánják megvalósítani, amellyel szeretnék elérni, hogy a térség "akkumulátorává" váljanak. A cél, hogy jelentős energiaexporttal szolgálják ki a környező országok folyamatosan növekvő energiaigényét, és egyúttal jelentős többletbevételekhez juttassák Laoszt. Ennek megvalósítására három gát építése is folyamatban van a Mekongon és mellékfolyóin. A legelőrehaladottabb állapotban a Don Sahong és a jóval nagyobb Xayaburi vízierőművek vannak, melyek már 2019-ben elkészülnek, de további 9 gát is tervezés alatt van.

Az épülő 260 MW remélt teljesítményű Don Sahong gát külön jelentőséget ad, hogy annak környéke a kihalás szélére sodródott kúposfejű delfinek otthona. Az állat a természeti unikumán túl növeli a térség vonzerejét és a turizmusban betöltött szerepét. A projekt azonban veszélyezteti az utolsó pár élő delfin és sok más halfaj élővilágát, a kihalás szélére sodorva azokat. Bár a maláj kivitelező cég és a laoszi kormány állítása szerint a helyi élővilág igényeit maximálisan figyelembe véve alkották meg a terveket, a helybeli lakosok és környezetvédők szkeptikusok. A területet benépesítő fajok tömeges kihalásától tartanak, amely az ökológiai katasztrófán túl jelentősen megnehezíti a helyiek megélhetési lehetőségeit, hiszen mind a turizmus, mind a halászat komoly károkat szenvednek.[21]

Az épülő gátakba fektetett remények azonban könnyen zátonyra futhatnak, hiszen az kivitelezés alatt álló és tervezett vízerőművek nagyrészére a szűkös erőforrásokkal rendelkező államoknak nincs saját erőforrása. A kivitelezések így külföldi befektetők koncesszióiként valósulnak meg, amelynek értelmében az energia értékesítésének haszna is hosszú ideig a befektetőket gyarapítja. Ez évtizedekre elvágja Kambodzsát és Laoszt az ebből származó

[21] Media Kit on the Don Sahong Dam. International Rivers honlapja. https://www.internationalrivers.org/resources/media-kit-on-the-don-sahong-dam-8103 Letöltés: 2019. szeptember 10.

haszon nagyrészétől. Tovább fenyegetik a projektek megtérülését a thaiföldi események, ahol a helyi civilek folyamatosan perlik az államot bíróságon a Laoszban épülő Xayaburi gát által megtermelt energia megvétele miatt. E perek komoly nyomást gyakorolhatnak Laoszra, és precedenst teremthet a jövőbeli gátépítési terveket illetően.[22]

A legnagyobb ellenállás a gátépítések ellen a régió két legnagyobb országában, Vietnamban és Thaiföldön jelentkezik. Vietnam ellenkezésének konkrét gazdaságai okait külön elemzem, azonban a legnagyobb hatás elérésére jelenleg Thaiföld képes. Thaiföldön nagyon erős a civil ellenállás és a környezetvédelmi szempontok védelme, sokszor a kormány ellenében is. Ebből adódik, hogy az országban 1994-ben adtak át utoljára vízierőművet, a Mekong egyik mellékfolyójára a Mun folyóra épített Pak Mun gátat. A közvélemény részéről erőteljes kampány folyik a már megépített gát által termelt áram átvétele ellen, és ezen túlmenően is erőteljes ellenállás övez minden tervezett projektet. A tiltakozások miatt a Yom-folyóra tervezett Kaeng Suea Ten gát építését eddig háromszor kellett elhalasztani,[23] és mint láttuk a thai civil szféra a környező országok projektjeire is komoly hatást képes gyakorolni.

3. A folyóvízi kereskedelem bővítésének kérdései

A térség gazdasági potenciálját nagyban javítaná, ha a folyón történő kereskedelem élénkülni tudna. Azonban jelenlegi állapotában a Lancang-Mekong nem hajózható teljes hosszában. Ez főleg Kína számára probléma, amely folyamatosan keresi a tengeri kijáratokat és kereskedelmi utakat az országban, és főleg a belső tartományokban megtermelt cikkek exportjára. A teljes hajózhatóságnak jelenleg két fő akadálya természeti van. Egyrészt a Laosz és Thaiföld közötti szakasz rengeteg zátonnyal, homokpaddal rendelkezik, amelyek miatt a nagyobb hajókkal lehetetlen a közlekedés. A probléma megoldására egy 10 éves

[22] The landmark Xayaburi Dam case in Thailand: Whait is at stake? Business and Human Rights Resource Centre honlapja https://www.business-humanrights.org/en/the-landmark-xayaburi-dam-case-in-thailand-what-is-at-stake Letöltés: 2019. szeptember 10.

[23] *Kirchherr, Julian*: Why the Planning Phase of Dam Matters: The Case of Thailands's Kaeng Suea Ten Dam. International Rivers honlapja, 2017. január 17. https://www.internationalrivers.org/blogs/721/why-the-planning-phase-of-a-dam-matters-the-case-of-thailand%E2%80%99s-kaeng-suea-ten-dam-0 Letöltés: 2019. szeptember 10.

nemzetközi tervet hoztak létre Kína, Laosz, Mianmar és Thaiföld közreműködésével az akadályok felszámolására.[24] A projekt, amely egyszer már a 2000-es évek elején napirenden volt, ám a felmerülő problémák miatt elhalasztották, a jelenlegi tervek szerint 15 homokpad szétrombolását jelentené, így elérhetővé válna a folyó az 500 tonnás hajók számára is.[25] A tervek ellen főleg a thaiföldi civil szervezetek, környezetvédők és a helyi lakosok tüntetnek folyamatosan, hiszen a folyókép a világörökség része, és az ellenzők nem akarnak egy újabb kereskedelmi haszon hajtotta természetrombolást. A projekt ugyanis elpusztítaná számos halfaj ikrázó és sok madárfaj vándorlási helyét. A tervek ellen szól továbbá, hogy a Thaiföld és Kína közötti kereskedelem költségeit a vízi útvonal a számítások szerint a meglévő szárazföldi útvonalakhoz képest csak 20%-kal mérsékelné, tehát a remélt haszon nem ér fel a rombolás mértékével. A fejlesztések útvonalába esik az UNESCO világörökség listáján szereplő Luang Prabang ősi laoszi főváros, amely rengeteg látogatót vonz a régióba. Félő, hogy ha erősen szennyezett kereskedelmi útvonallá alakul a terület, az a turizmusnak komoly károkat okoz, azonban más vélemények szerint pont a növekvő forgalommal fog a látogatók száma is megélénkülni.[26]

A hajózást gátló másik probléma egyben Laosz egyik legnépszerűbb turistalátványossága és legkülönlegesebb természeti képződménye. A folyó a kambodzsai határhoz érve kiszélesedik és feltöredezik, létrehozva ezzel a Si Phan Don-t azaz a 4000 sziget láncolatot, valamint a szakasz egyik ékkövét, a Khone-vízesést. Ez utóbbi több mint 10 kilométer szélességben szeli ketté a folyót, ezzel a világ legszélesebb vízeséseként nyújt lenyűgöző látványt, egyúttal a teljes hajózhatóságot is megakadályozza. Ennek a leküzdésére még nem lépett életbe jelentős terv, így vízi kereskedelem tekintetében a folyó alsóbb szakaszai teljesen elkülönülnek.

[24] The Development Plan for International Navigation on the Lancang- Mekong River (2015-2025)

[25] *Nauvarat Suksamran*: Locals slam Mekong blasting plan. Bangkok Post, 2017. január 09. https://www.bangkokpost.com/news/general/1176681/locals-slam-mekong-blasting-plan Letöltés: 2019. szeptember 10..

[26] *Tom Fawthorp*: Mekong in crisis: Thailand plans to blast isles int he river to make way for Chinese cargo boats. schroll.in, 2017. február 06. https://scroll.in/article/828460/mekong-in-crisis-thailand-plans-to-blast-isles-in-the-river-to-make-way-for-chinese-cargo-boats Letöltés: 2019. szeptember 10.

4. A folyó élővilága a növekvő igénybevétel tükrében

A Lancang-Mekong Földünk halakban egyik legbővelkedőbb folyója. A helyiek életmódjukat a folyón történő halászatra alapozták, családjukat most is ebből tartják el. A hagyományokat követve még ma is több millióan halásznak évszázados módszerekkel. A folyóban található több ezer faj között találunk olyan különlegeseket is mint a föld legnagyobb édesvízi halfaja, a mekongi órás harcsa vagy a már említett kúposfejű delfin. Sokuk azonban eltűnt vagy a kihalás szélére sodródott, hiszen ezt a fajbőséget és kimeríthetetlennek tűnő táplálékforrást egyre jobban veszélybe sodorják az utóbbi évek folyamatai. A növekvő népesség évről évre egyre nagyobb kihívást jelent a folyó eltartó képességére. Jelenleg már közel 40 millió ember halászik, sokszor illegális módszerekkel, nem megfelelő technikákkal. Emiatt a WWF figyelmeztetése szerint már önmagában a gátak nélkül is kezd túlhalászat kialakulni,[27] amit jól mutat, hogy a hagyományos halászati módszereket alkalmazó helyiek, egyre kisebb fogásokkal kénytelenek beérni.

De a gátak megjelenése is rendkívül hátrányosan érinti a folyó élővilágát, főként annak halpopulációját. A halfajok jelentős része a folyó alsóbb szakaszain éli az élete nagy részét, azonban az ívási időszakban utódnemzés céljából visszatérnek a felsőbb szakaszokra. Ezt a természetes vándorlást a barikádként emelkedő gátak megakadályozzák. Mióta a folyó felső folyásán az első vízierőmű, a kínai Manwan-gát Yunnan tartományban 1996-ban megkezdte működését, a helyiek szerint már több mint 50 halfaj tűnt el a folyóból.[28]

Felmérések szerint például Kambodzsában a tervezett gátépítések a halászatot akár 70%-kal is visszavethetik, amely a következő 20 évben 3-5 milliárd dollár közötti kárt okozhat az ország gazdaságának.[29] De ebből a szempontból nem csak a Lancang-Mekong főfolyására települt erőművek jelentenek veszélyt. A Kambodzsában 2017 novemberében működésbe lépett Lower Sesan

[27] Threat of Over-fishing in the Mekong. WWF Global honlapja. http://wwf.panda.org/our_work/water/freshwater_problems/river_decline/10_rivers_risk/mekong_lancang/mekong_threats/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[28] *Kate Ross*: The Mekong River is Not for Sale. International Rivers honlapja, 2015. április 07. https://www.internationalrivers.org/programs/southeast-asia Letöltés: 2019. szeptember 10.

[29] *Alessandro Marazzi Sasson*: Cambodia's fisheries at risk due to hydropower development on Mekong MRC warns. The Phom Penh Post, 2017. december 20. https://www.phnompenhpost.com/national/cambodias-fisheries-risk-due-hydropower-development-mekong-mrc-warns Letöltés: 2019. szeptember 10.

2 gát például elzárja két jelentős mellékfolyó, a Sesan és a Srepok folyó halmigrációját, amely hosszabb távon a folyó teljes halállományának 9.3%-os csökkenéséhez vezethet.[30] Ezeket a problémákat felismerve igyekszik egyre több szervezet a döntéshozókat rávenni, hogy a gátépítések során alkalmazzanak olyan technológiákat, amely nem veszélyeztetik a folyó halállományát, és lehetőséget biztosít számukra a vándorlásra, például mellékfolyamok szabadon hagyásával. Ezeket a törekvéseket elvileg a jövőbeli gátak tervezésénél figyelemebe veszik, azonban ezek megvalósulását és hatékonyságát a legtöbb esetben a nyers gazdasági érdekek felülírhatják.

5. A Mekongra épülő mezőgazdaság jelentősége

A folyó felsőbb szakaszait érintő tervek leginkább az alsó szakaszát és deltáját uraló országot, Vietnamot érintik legérzékenyebben. A Mekong hordalékban gazdag deltavidéke kiváló adottságokat biztosít a mezőgazdasági műveléshez. Ez a közel 2.2 millió hektáros terület biztosítja az ország élelmiszertermelésének 50%-át, rizstermelésének pedig 90%-át, és teszi Vietnamot a világ ötödik legnagyobb rizstermelőjévé és exportőrévé.[31] Ezek után nem meglepő, hogy Vietnam, amelynek 12 tartományát fedi le a delta, érzékenyen reagál minden, a folyó szabályozását és elgátolást célzó törekvésre. A kiszolgáltatottságot fokozza a szárazságra való érzékenység. A folyó deltavidéke ugyanis nemcsak áldás, de kritikusan alacsony vízállás esetén átok is lehet, hiszen, ha nem érkezik elegendő édesvíz utánpótlás, a Dél-kínai-tenger sós vize beáramolhat a deltába, tönkretéve a termés jelentős részét. Ez komoly kihívás elé állítja egész Vietnam élelmiszerellátását, főként, mivel a folyó közvetlen környezete erősen urbanizált, így a mindennapi élelmezésben komolyan épít a terület eltartóképességére. Nem véletlen, hogy Vietnam egyedül majdnem annyi kötelezettséget vállal a Lancang-Mekongra vonatkozóan, mint az többi érintett ország összesen.[32]

[30] *Gyorvary Sabrina*: A Bright Future in Cambodia's...

[31] A világ második legnagyobb rizsexportőre Thaiföld szintén a régióban található, azonban számára a termelés túlnyomórészt nem a Mekong folyóhoz kötődik.

[32] Kína 6, Kambodzsa, Laosz 5, Thaiföld 8, Vietnam 22. *Linh Tong*: Is Sustainable Development...

6. Az folyó körüli ipari tevékenység hatásai

Végül az eltartóképességet szintén jelentősen rontja a folyó vízminőségének fokozatos és időszakos romlása is. Időszakosnak tekintjük az olyan beruházásokat, mint a gátépítések, amelyek időtartamára jelentős mennyiségű szennyezőanyag kerül a folyóba. Egy 2016-os jelentés szerint az projektek környezetében nagyon sok megbetegedés fordult elő, és a halak egy jelentős része is elpusztult.[33]

Állandóbb és egyre súlyosabb problémát jelentenek a folyó közelébe épült ültetvényekhez használt vegyszerek. Erre példa az Aljazeera által leközölt eset, amikor a kínai befektetők által üzemeltetett laoszi banánültetvényekről hatalmas mennyiségű rovarirtószer mosódott bele a folyóba.[34]

A folyó menti bányászati tevékenység is további kihívásokat jelent. Egyrészt gondot okoz, hogy a bányászat során használt szennyezőanyagok a nem megfelelő kezelés során könnyen a folyóba jutnak, másrészt probléma az építkezéshez és az infrastrukturális beruházásokhoz elengedhetetlen homok kitermelése. Ez főleg Vietnamra jelent fenyegetést, ahol a bányászat nagy része a hatalmas deltavidékben a szabályokat figyelmen kívül hagyva és illegálisan folyik. A szakértők szerint, ha ebben az ütemben halad a homok kitermelése, akkor az évszázad végére a Mekong deltájának fele el fog tűnni. Közben egyre ingatagabbá válik a part menti terület, mely az épületek szerkezetét is veszélyezteti. Mindemellett a folyó pedig egyre iszaposabbá és zavarosabbá válik további tömeges halpusztulást előidézve.[35] A terület fejlődésének további negatív hatásai is vannak, hiszen a folyó közelébe épült városok csatornái és az ipari komplexumok[36] egyre nagyobb mértékben engednek bele szennyező anyagokat a folyóba.

[33] *Lilliana Corredor*: Mekong River- Water Quality Woes. Scientists for the Mekong honlapja, 2016. február 01. https://www.scientists4mekong.com/mekong-river-water-quality-woes/ Letöltés: 2019. szeptember 10..

[34] Laos: On the Border of the Empire. Aljazeera, 2017. május 25. https://www.aljazeera.com/programmes/peopleandpower/2017/05/laos-borders-empire-170522105221541.html Letöltés: 2019. szeptember 10.

[35] *Vince Beiser*: Dramatic Photos Show How Sand Mining Threatens a Way of Life in Southeast Asia. National Geographic, 2018. március 15. https://news.nationalgeographic.com/2018/03/vietnam-mekong-illegal-sand-mining/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[36] Vietnam blames toxic waste water from steel plants for mass fish deats. 2016. The Guradian, 2016. július 01. https://www.theguardian.com/environment/2016/jul/01/vietnam-blames-toxic-waste-water-fom-steel-plant-for-mass-fish-deaths Letöltés: 2019. szeptember 10.

A szennyezés az amúgy is szűkülő megélhetési lehetőségeket csökkenti, és gyorsítja folyó és annak élővilágának pusztulását, hosszútávon lehetetlenné teszi a környéken lakók életkörülményeinek biztosítását.

Megoldási kísérletek egy napról napra sürgetőbb problémára

A probléma tehát közös és sokrétű. Az erőforrások elosztása és megőrzése az egyre szűkülő lehetőségek mellett komoly kooperációt igényel. Ezt felismerve jött létre 1995-ben a Mekong Bizottságot (Mekong River Commision, MRC[37]). Ezt a regionális kormányközi szervezetet a Mekong alsó folyásának országai (Kambodzsa, Laosz, Thaiföld, Vietnam) hozták létre, folytatva egy közel 60 éves együttműködési hagyományt. Irányító szervezete, a Mekong Bizottság Titkárság (MRC-S) Vietnamban székel és elsősorban a fenntartható fejlődés biztosítására törekszik információgyűjtéssel és javaslatok kidolgozásával. Hatékonyságát viszont nagyban korlátozza, hogy javaslatai a tagországok számára nem kötelező érvényűek, azok csak közös megegyezés esetén vezetnek jelentősebb szerződésekhez. Másik komoly probléma a szervezettel kapcsolatban, hogy nem csatlakozik hozzá, a folyó jövőjét illetően kevésbé érintett Mianmar mellett, a folyó felső szakaszát uraló Kína.

Kína az MRC helyett egy új, saját képére formált platformot hozott létre Lancang- Mekong Együttműködési Mechanizmus (Lancang- Mekong Cooperation Mechanism, LMCM) néven 2015-ben Pekingben. A fórumot a cikk elkészültéig négyszer tartották meg, és rajta az összes érintett ország, így Kína, Mianmar, Kambodzsa, Laosz, Thaiföld, és Vietnam külügyminiszterei részt vettek. 45 projekt támogatására többmilliárd dolláros kötelezettségvállalásokról állapodnak meg. 2018 januárjában például elkötelezték magukat, hogy 7 millió dollárt költenek a vízminőség javítására, monitorozásra, 400 milliót gazdaságfejlesztésre.[38] Kína tehát a meglévő intézményrendszer mellé, egy olyan alternatívát hozott létre, amely a résztvevő magasrangú képviselőkből adódóan jóval fajsúlyosabb az MRC-nél. Mint a legnagyobb és legfejlettebb

[37] About MRC. Mekong River Commission honlapja, http://www.mrcmekong.org/about-mrc/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[38] *Laura Zhou*: Five things to know about the Lancang-Mekong Cooperation summit. South China Morning Post, 2018. január 09. http://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2127387/five-things-know-about-lancang-mekong-cooperation Letöltés: 2019. szeptember 10.

gazdasággal rendelkező ország a térségben, valamint az összes délkelet-ázsiai ország egyre jelentősebb kereskedelmi partnere, Kína ebben az új platformban vezető szerepet tud betölteni.

Ezek után nem érhet minket váratlanul, hogy a jelek szerint az MRC szerepe a jövőben csökkeni fog, hiszen az elmúlt években elindult egy decentralizációs folyamat. Ennek keretében, bár az alapvető struktúrája a szervezetnek nem változik, de kritikus technikai és financiális elemek kerülnek nemzeti hatáskörbe, miközben a dolgozók létszáma is jelentősen csökkent a központi irányítást végző Titkárságon. Az optimista vélekedések szerint a decentralizáció segíthet országspecifikusabb megoldások kidolgozásában, így menedzseri feladatkört ellátva segíthetnek a helyi szerveknek az erőforrások optimális elosztásában. Azonban szkeptikusabb vélekedések szerint a Bizottság képtelen lesz ezt a szerepet betölteni a politikai hatáskör és a vállalati erőforrások hiánya miatt, és szerepe a decentralizáció következtében folyamatosan csökkenni fog, csak szimbolikussá válik.[39]

A Lancang- Mekong sorsának fontosságát jól jelzi, hogy az említett két legfontosabb szerv mellett rengeteg egyéb kooperáció és esemény jött létre az évek alatt. 2017-ben a mianmari Yangonban tartottak fórumot a folyóval kapcsolatos vízügyi, élelmiszerbiztonsági és energetikai kérdésekről (Greater Mekong Forum on Water, Food and Energy). Legnagyobb tematikus eseményként a figyelemfelkeltésre és a kutatásalapú eredményekre helyezte a hangsúlyt a fejlesztési ügynökségek, a civil és magán szervezek, valamint a politikai döntéshozók között. Az eredménymegosztás volt itt a leghangsúlyosabb tényező, ezért nem meglepő, hogy a kötelező érvényű javaslatok nem fogalmazódtak meg.[40]

Évente kerül megrendezésre az Egyesült Államokkal közösen az a katasztrófaelhárítási gyakorlat, amely része egy szélesebb együttműködésnek az USA és a délkelet-ázsiai államok között. Az Alsó- Mekong Kezdeményezést (Lower Mekong Initiative, LMI) 2009-ben indította az Egyesült Államok Kambodzsa, Laosz, Mianmar, Thaiföld és Vietnam bevonásával. Az együttműködés célja a katasztrófavédelmen túl, a fenntartható fejlődés támogatása Délke-

[39] *Jack Guen-Murray – Monzima Haque – John Lichtefeld*: The Future Shape of Mekong Cooperation. The Diplomat Magazine, 2017. szeptember 13. URL: https://thediplomat.com/2017/09/the-future-shape-of-mekong-cooperation/ Letöltés: 2019. szeptember 10..

[40] *Linh Tong*: Is Sustainable Development…

let- Ázsiában, az USA szempontjából pedig a saját jelenlétének biztosítása, és a kínai jelenlét legalább részleges ellensúlyozása.

Megoldást találni pedig egyre sürgetőbb feladat lesz. Hiszen a gondokat tetézendő, a globális éghajlatváltozás többféleképpen is belejátszik a folyó sorsának alakulásába. A változó vízhőmérséklet módosíthatja a tengerek és óceánok természetes áramlatait, ezáltal szélsőséges időjárási eseményeket okoz, így válik a ciklikusan visszatérő El Nino[41] egyre inkább pusztító erővé. Egyes területeken (pl.: Dél-Kína, Paraguay) rendkívül heves esőzéseket és áradásokat okoz, máshol pedig pont ellentétesen, rendkívüli szárazságot. Ez utóbbi elsősorban Délkelet-Ázsiát sújtja egyre nagyobb intenzitással. 2016-ban a gátak által feltartott víz és az El Nino-jelenség együtteseként okozott súlyos gondokat, amikor az megelőző 90 év legsúlyosabb szárazsága következtében a folyó vízállása kritikusan alacsonnyá vált. A Mekong-delta termőterületeinek közel felét érintette a szikesedés, és Vietnam kénytelen volt hivatalos kérvényt benyújtani Kínának, hogy növelje a folyó vízmennyiséget, amire válaszul két hétre megnyitották a Jinghong erőművet a katasztrófa enyhítése érdekében.[42] A pusztítás így is hatalmas volt. A rekord szárazság, amelyet az alacsony vízállás miatt a sós tengervíz benyomulása követett, a vietnami mezőgazdaság számára 15 ezer milliárd vietnami dong (669 millió dollár) kárt okozott. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy közel félmillió háztartást érintett az ivóvízhiány, élelmiszerhiány és a kényszerű költözés a városi régiókba a megélhetés biztosítására.[43] Hogy nem egyedi jelenségről van szó, azt alátámasztja, hogy 2019-ben még ennél is alacsonyabb értékeket mértek Thaiföldön évszázados rekordod megdöntve.[44] A globális éghajlatváltozás másik hatásaként folyamatosan olvadnak a folyót tápláló hegységek gleccserei, amely hosszútávon jelentősen korlátozni fogja a folyó vízhozamát, felerősítve a versenyfutást az érintett országok között az értékes erőforrásért.

[41] A tengerfelszín hőmérsékletváltozásának meleg fázisa a Csendes-óceán trópusi területén.

[42] *Cal Wong*: China and the Mekong: The Floodgates of Power. The Diplomat Magazine, 2016. május 25. https://thediplomat.com/2016/05/china-and-the-mekong-the-floodgates-of-power/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[43] *Nguyen Minh Quang:* Is Vietnam in for Another Devastating Drought? The Diplomat Magazine, 2017. február 08. https://thediplomat.com/2017/02/is-vietnam-in-for-another-devastating-drought/ Letöltés: 2019. szeptember 10.

[44] Why are water levels of the Mekong at a 100-year low? The Economist, 2019.08.07. https://www.economist.com/graphic-detail/2019/08/07/why-are-water-levels-of-the-mekong-at-a-100-year-low Letöltés: 2019. szeptember 10.

Hogy mennyire lesz a jövőben eredményes a Mekong menti országok lobbija Kína ellenében, illetve mennyire lesznek az országok képesek egy kölcsönösen előnyös, a természet megőrzését és a fejlődés igényeit is kielégítő kompromisszumot tető alá hozni, jelenleg erősen kérdéses. Egyrészt egyre több ország, főleg Laosz és Kambodzsa követi a kínai terveket és gondolkodik gátakban a folyó hasznosításával kapcsolatban. Vezetői szinten a kereskedelmi utak bővítésében sincs nagy ellenállás az érintett országok részéről. Másfelől az együttműködés új kereteit látszólag egyre jobban Kína formálja, gazdasági befolyásával függő helyzetet hozott létre[45] és szövetségesekkel is rendelkezik. A régiót érintő kérdésekben főként Kambodzsára tud támaszkodni, amelynek elemi szüksége van a Kína felől érkező infrastrukturális beruházásokra, és gazdasági fejlődését is rájuk alapozza, főként miután Hun Sen elnök erősen kritizálható eszközökkel tartotta meg a hatalmát a 2018-as választásokon.[46] Szintén Kína támasza lehet a kooperációba bevont Mianmar, amely a rohingya krízis[47] kirobbantása miatt a világpolitika partvonalára sodródott. Ezt megtörve találkozott Xi Jinpin 2017 végén Pekingben az ország elszigetelődött kancellárjával, Aung San Suu Kyi-vel, megerősítve az országaik közötti kapcsolatot. Mindeközben a világ médiumaiban (The Diplomat, Al Jazeera, World Politics Review) időről időre jelennek meg vészharangot kongató cikkek Kína befolyásának folyamatos növekedésről déli szomszédjában, Laoszban is. Ide több milliárd dollár értékű befektetéseket és segélyeket irányít, melyekből olyan, a kapcsolatokat még szorosabbá fűző hatalmas infrastrukturális projekteket finanszíroznak, mint az összesen 6 milliárd dollár értékű Laosz-Kína vasút.

[45] Az országok egymás közötti kereskedelmén túlra tekintünk, ez a gazdasági területszerzés egyre csökkenti, bár határozottan nem megszünteti a térség, hagyományos gazdasági befektetőinek (USA, EU, Japán, Dél-Korea) a szerepét. A Kína jövőbeli ellenpontjának tekinthető nagy ázsiai gazdaság India azonban Mianmaron kívül (5,4% az exportban 5,4% az importban) csak Laoszban (export 12%, az import azonban csak 1,2 %) volt képes 5%-nál nagyobb gazdasági szerepre szert tenni az importban, vagy az exportban. Tehát a közeljövőben a gazdasági kapcsolatok jelentős bővítése nélkül Indiától nem várhatjuk a kiegyenlítő szerep betöltését. The Observatory of Economic Complexity. https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country Letöltés: 2019. szeptember 10.

[46] A 2018-es választások elött a legfelsőbb bírósággal feloszlattatta a legnagyobb ellenzéki pártot, vezetőjét pedig letartóztattatta, és ezzel a lépéssel a Nyugat erőteljes rosszallását váltotta ki.

[47] A buddhista Mianmar katonasága az országban élő, illegális bevándorlónak tekintett muzulmán rohingya kisebbség ellen indított támadássorozatot 2017 augusztusában. Az ENSZ emberjogi vezetője szerint az eset etnikai tisztogatás volt. A Mianmari kormány végig tagadott az eset súlyosságát illetően. A nagyjából 1 milliós kisebbségből több mint 700 000-en menekültek el az országból, és élnek a cikk írásának pillanatában bangladesi menekülttáborokban.

Mindeközben kínai telepesek enklávékat építenek ki az országban található speciális gazdasági zónákban,[48] főleg a Kínában tiltott szerencsejátékra építve. Kínai földművesek bérelnek és művelnek több tízezer hektárnyi földterületet, nagyrészt banánültetvényeket hozva létre. Mindezek, bár sokszor károsak a helyi hagyományos életmódot folytató lakosságnak, folyamatos bevételt termelnek az államnak, amely így támogatja a kínai befektetéseket és törekvéseket.[49]

A probléma tehát nagyon komplex, ugyanakkor világosan látszik, hogy a modernizációs törekvések a hagyományos életmódot lassan kiszorítják a Mekong vidékéről. A modern idők hangját követve az országok gazdasági és népességbeli gyarapodásából adódóan egyre nagyobb igényekkel lépnek fel, melyek az egyre szűkülő keretek mellett könnyen az erőforrások kimerülését jelenthetik. Gyuris Ferenc érvel úgy, hogy az olyan mozgó közjószágok esetében, mint a folyók, ha a szabályozások nincsennek összehangolva, még az önmagukban pozitív intézkedések is aláássák a különböző célok miatt a közjószág hatékony kezelését.[50] Ezért is kritikus a kooperáció. Mivel Kínának lassan sikerült elérnie, hogy ezt az együttműködést egyre inkább irányíthassa, az ezzel járó felelősséget is a vállára kell vennie, hiszen, ha nem sikerül mindenki számára kielégítő megoldásokkal előállnia, akkor az könnyen a térség teljes destabilizációjához vezethet, hiába a gazdasági fejlesztésekbe vetett minden remény.

[48] Kínai mintára 2000-től kezdve a laoszi kormány speciális gazdasági zónákat hozott létre az országban, ahol a befektetőknek az ország többi részéhez képest (és a kínai mintához képest is) jóval nagyobb szabadságuk van a befektetéseket illetően. Eddig tizenhárom ilyen zóna található az országban, amelyből négyet kínai befektetők üzemeltetnek, de a tervek további negyven zóna létrehozásáról szólnak. *Pinkaew Laungaramsri*: A Chinese Special Economic Zone in Northem Laos. in: The Newsletter, 76 Spring 2017. International Institute for Asian Studies honlapja. https://iias.asia/the-newsletter/article/chinese-special-economic-zone-northern-laos Letöltés: 2019. szeptember 10.

[49] pl.: Golden Triangle Special Economic Zone vagy Boten Beautiful Land Specific Economic Zone. Laos: On the Border...

[50] *Gyuris Ferenc*: A közjavak térbelisége. Tér és Társadalom, 28.4, 2014. https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2650/4767 Letöltés: 2019. szeptember 10.

Izsák Lajos[1]

A FELVIDÉKI MAGYARSÁG JOGFOSZTÁSÁNAK KEZDETEI (1944-1945)

Keywords: expatriation, expulsion, violent exchange of the population

Abstract: This essay presents the first steps towards the total deprivation of the Hungarian Minority in Czechoslovakia from their rights that was taking place in the turn of 1944 and 1945. The process had already started in the winter of 1943, when President Eduard Benes and the Soviet leadership had decided the restoration of the borders of 1937, and followed by the Governing Program of Koscie in March 1945. However, the violent exchange of the population came later.

Történelmi tény, hogy a felvidéki magyarság már a 11. századtól kezdve lakta, birtokolta és művelte azt a földet, amelyet a második világháború után el kellett hagynia, illetve „hivatalosan" eltávolították, elűzték onnan. Elődeinknek a felvidéki magyarságnak az etnikai és nyelvhatára a 11. században a Pozsony-Nagyszombat-Nyitra-Galgóc-Bars-Hont vonalra terjedt. Így pl. szülőfalumról a Vág partján fekvő Negyedről az első írásos emlék 1111-ből való, a zoborhegyi apátság oklevelében már e néven említik. Komárom az Árpád-házi királyok uralkodása idején már kisebb várispánság.

[1] Izsák Lajos, DSc. professor emeritus, ELTE BTK.

A magyarság a Felvidéken is a sík vidéki dombsági területet részesítette előnyben, majd a földművelés terjedésével együtt észak felé haladtak, főként a folyóvölgyekben. Így alakult ki a sok évszázadon keresztül fennálló magyar-szlovák nyelvhatár: Léva-Losonc-Rimaszombat-Rozsnyó. Mária Terézia uralkodása idején az 1773-ban készített első országos összeírás a magyar település terület határát a Nyitra-Léva-Losonc-Rimaszombat-Rozsnyó-Jászó vonalban jelölte meg. 1880 végén a mai szlovák államterületen közel 600 ezer magyar élt, s ez a létszám az 1910-es népszámlálás idejére már közel 900 ezer fölé emelkedett, ami a korabeli lakosság 30,6%-át tette ki. Az azóta eltelt évtizedek azonban óriási etnikai és nyelvi eltolódásokat eredményeztek.

A történelmi Magyarország megszűntével kezdődött a Felvidéki magyarság kálváriája. Erőszakos magyartalanítási kampányok egész sora zajlott le a két világháború között is, de különösen 1944 után. Ez a folyamat már az 1918/19-es fordulat után kezdetét vette, amikor a berendezkedő új csehszlovák államhatalom rögtön több mint 100 ezer felvidéki magyart üldözött el otthonából. Az 1920-as trianoni békediktátum okán Magyarország új helyzetbe és környezetbe került. Az ország korábbi 325.400 négyzetkilométer területe 92.900 négyzetkilométerre, lakossága 20,8 millióról 7,6 millióra csökkent. Trianon a magyarság történetének legnagyobb tragédiáját jelentette, hiszen több millió magyar, jórészt egy tömbben került a szomszédos országokhoz. Romániához csatoltak 1660000 főt, Csehszlovákiához 896000 főt, Jugoszláviához 577000 főt, megkérdezésük, azaz népszavazás nélkül, azaz diktátummal, s nem jogbecsülő békeszerződéssel. A kortárs költő Juhász Gyula „Trianon”- c. versében így értékelt:

„Nem kell beszélni róla sohasem,
De mindig, mindig gondoljunk reá,
Mert nem lehet feledni, nem soha,
Amíg magyar lesz és emlékezet
Jog és igazság, becsület, remény
Hogy volt nekünk egy országunk e földön
Melyet magyar erő szerzett vitézül
S magyar szív és ész tartott meg bizony.
Egy ezer évnek vére, könnye és
Verejtékes munkája adta meg
Szent jussunkat e drága hagyatékhoz.”

Hazánkat új szomszédai vesztesként kezelték s a hozzájuk került magyar községek a helyi nacionalizmusokkal szemben védtelenné váltak. „Az 1921, de még inkább az 1930. évi népszámlálások eredményei arról tanúskodnak, hogy a szlovák és rutén többségű területek szórványmagyarsága, a vegyes lakosú városok magyar polgársága és a nyelvhatáron élő magyarság elsorvadt – állapítja meg a jeles felvidéki magyar történész, Popély Gyula –. Különösen feltűnő a magyar elem térvesztése a Nyitra környéki, a Verebély és Léva közötti, a Kassa környéki, valamint a Tőketerebes alatti vegyes lakosságú és keverék népességű területeken. A vegyes lakosságú területek szlovákká válásával két helyen is megszakadt az addig összefüggő egészet alkotó magyar etnikai sáv: Nógrád megyében Nagykürtös alatt, valamint Abaújban, Kassától délkeletre." Vagyis, Szlovákiában már a két világháború közötti évtizedekben is tudatosan folyt a magyarság sorainak ritkítása. Ez a folyamat 1938-ban azonban rövid időre megszakadt.

A világpolitika alakulása a harmincas évek második felében tette lehetővé, hogy az elszakadt területek egy része visszatérjen. Így az első bécsi döntés értelmében 1938. november 2-án 11927 négyzetkilométer terület, vele Komárom, Érsekújvár, Dunaszerdahely, Somorja, Beregszász, Losonc, Ipolyság, Léva, Rozsnyó, Kassa, Ungvár és Munkács városa – mintegy 1 050 000 lakossal, amelyből 86,5% magyar volt, visszakerült Magyarországhoz, de Pozsony Csehszlovákiában maradt. Aligha férhet hozzá kétség, hogy ez a döntés fedte az etnikai határokat és aligha eredményezett volna mást vagy többet egy nemzetközi ellenőrzés mellett tartott népszavazás. E döntést követően Chamberlain angol miniszterelnök úgy nyilatkozott a brit parlamentben, hogy Csehszlovákia és Magyarország közötti határokra vonatkozóan nem szükségesek további nemzetközi lépések. Sőt a londoni magyar követ érdeklődésére az angol külügyminisztérium azt is megerősítette, hogy mindez az első bécsi döntés „de jure", vagyis jogi elismerését is jelenti.

A Felvidék magyarlakta területeinek visszatérése után néhány hónappal, 1939. március 15-től a müncheni egyezményt aláíró nagyhatalmak – Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország – döntése következtében az első világháború után kreált Csehszlovákia megszűnt létezni. A német csapatok prágai bevonulásával egy időben létrejött Tiso vezette szlovák bábállam, amely Hitler szövetségeseként vett részt a második világháborúban. Így Magyarország „Csehszlovákia ellen" háborúba soha nem lépett. Mégis a Csehszlovák

Köztársaság 1938/39. évi szétverésében mondták ki a magyarságot – és a németeket – bűnösnek. „A szlovákiai magyar kisebbség túlnyomó többsége üdvözölte a demokratikus Csehszlovák Köztársaság széttörését a demokratikusan igazgatott dél--szlovákiai területeknek a fasiszta Magyarország részéről történt megszállását és érdemeket szereztek a Csehszlovák Köztársaság széttörésében" –, mondotta Gusztáv Husák 1945. február 28-án Kassán –. Majd így folytatta: „A magyar lakosság többségének örömet okozott az, hogy a demokratikus Csehszlovákiától a fasiszta és feudális Magyarországhoz került." Ez utóbbit tekintve teljes egészében igaza volt, aligha akadt volna ugyanis olyan magyar kormányzat, amely kitért volna a történelmi alkalom megragadása elől. A második világháború után győztesnek nyilvánított Csehszlovákia viszont már a háború idején a magyarok és németek nélküli szláv állam kialakítását és megteremtését tűzte ki célul.

A csehszlovák nemzeti állam megteremtésének programját – az akkorra már nemzetközileg is elismert jogfolytonosság talaján állva Edvard Benes köztársasági elnök (aki a harmincas évek végétől az orosz hírszerzés fizetett ügynöke volt – I.L.) és a londoni csehszlovák emigráns kormány 1942 végén, 1943 elején egészítette ki a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének követelésével. Benes 1943 májusában az USA-ba utazott ahol találkozott az amerikai elnökkel, akinek úgy referált a németkérdés tömeges kitoloncolással való rendezéséről, mint amelyre London és Moszkva már beleegyezett, s így nehézség nélkül megszerezte Roosevelt elnök jóváhagyását is. A csehszlovákiai magyarkérdés megoldásában az év legjelentősebb eseménye a Benes vezette csehszlovák delegáció 1943. decemberi moszkvai tárgyalásai voltak. A tárgyalásokat összegezve megállapították, hogy „nagy Magyarország háborús felelőssége, különösen azokban az erőszakos cselekményekben, amelyeket a Szovjetunió és a megszállt területek lakossága ellen követett el, s ezekért a következményeket viselnie kell. Magyarország területét meg kell szállni először a szovjet hadseregnek, majd a többi szövetséges hadseregnek."A Magyarország által Hitler segítségével annektált területek visszakerülnek Csehszlovákiához." Benes Moszkvában találkozott a csehszlovák kommunista vezetőkkel is. Érdemes idézni a tárgyalások jegyzőkönyvéből: „Benes hangsúlyozta, hogy megkapta a Szovjetunió hozzájárulását a németek kitelepítéséről a Köztársaság területéről és már régebben sikerült megszereznie Angliának és Rooseveltnek írásbeli hozzájárulását. Ugyanezt a módszert, amit a németek ellen fognak alkalmazni,

a magyarokkal szemben is érvényesítjük, mikor is ezt az eljárást megkönnyíti a szlovákiai magyar lakosság kicserélése a magyarországi szlovákokért." Beneséket kezdettől fogva az a cél vezérelte, hogy a teljes magyar lakosság kitelepítésével az államhatárokat egyben etnikai határokká alakítsák. Ez a törekvés egyébként a csehszlovák nemzetpolitikában egészen az ötvenes évek elejéig érvényesült.

A moszkvai csehszlovák kommunista emigráció 1944 tavaszán – a szovjet kormánnyal együtt – a Szlovák Nemzeti Tanács pedig 1944 őszén szintén elfogadta ezt az álláspontot. Benes elnök így érzékeltette országa magyarellenes hangulatát: "Sok emberünk azt mondja: meg kell őket semmisíteni. Magam nem vagyok ilyen radikális. Egy nagyhatalom beszélhet ily módon, de mi nem tudunk ilyesfélét megvalósítani. A Szlovák Nemzeti Tanács ülésén Falton így fogalmazott: „A legnagyobb határozottsággal kell megkezdenünk a tisztogatási munkát... Meg kell fosztani őket vagyonuktól, gyűjtőtáborokba kell őket elhelyezni, és ki kell őket telepíteni Magyarországba, addig pedig Csehországba kell őket munkára vinni és birtokaikra szlovák földműves családokat kell telepíteni. Haladéktalanul hozzá kell fogni a magyar egyházi birtokok elkobzásához is." 1944 végén a fokozódó szlovák nacionalista indulatok következtében az egész országot elárasztotta a magyarok elleni gyűlöletkeltés hulláma. Jól példázza ezt a folyamatot annak a cikknek a hangvétele, amelyre Janics Kálmán bukkant a korabeli csehszlovák sajtóban: „Senkire nem szabad tekintettel lenni. Ma nem kell a Csehszlovák Köztársaságnak egyetlen magyar sem, akár szocialista, akár demokrata gondolkodású. Nekünk már az is elég, hogy ezek az emberek magyarok, szétverték államunkat és ma is bomlasztják a köztársaságot. Magunknak, nemzetünknek és köztársaságunknak ártunk, ha fedezzük és védjük őket. Szabadítsuk meg telkeinket az egerektől és a poloskáktól... Menjenek önként és örökre Magyarországra, amely „úri embereket" csinál belőlük, a hamisság és az ázsiai cigányság igazi példányait... kiseperni a magyarokat mindenütt, akkor is, ha kommunisták, vagy demokraták." Az új csehszlovák állam, illetve demokrácia fundamentumába sajnos beépült a magyarok elleni gyűlölet.

1944. november 23-án a londoni csehszlovák emigráns kormány jegyzéket nyújtott át a három szövetséges nagyhatalomnak, amelyben a németek kitelepítésének jóváhagyása mellett ugyanezen eljárás jogosultságának elismerését sürgeti a magyar kisebbséggel szemben is: „A magyar kisebbség jelenlé-

te a Csehszlovák Köztársaságban nem kevésbé veszedelmes probléma, mint a német kisebbség kérdése. A csehszlovák kormány fenntartja magának a jogot, hogy oly módon járjon el, mint ebben a memorandumban kifejtette, a magyar kisebbség minden tagja ellen, akik ellenségesen viselkedtek a köztársasággal szemben." A szövegezés értelmében az ellenségesen viselkedők száma néhány száz és néhány százezer között mozoghat. Így értelmezik a memorandum szerkesztői is: „Meg kell még jegyezni, hogy annak eldöntése, ki maradhat a németek és magyarok közül a köztársaságban, a csehszlovák kormány jogkörébe tartozik." Ezen túl javasolták azt is, hogy minden németet és magyart fosszanak meg állampolgárságától, ne csak a kompromittált személyeket és fasisztákat. A memorandumot, pontosabban annak magyarokra vonatkozó követeléseit egyelőre nem fogadták el.

A Magyarországgal kötendő fegyverszüneti tárgyalások előkészítésének idején 1945. január 15-én Zdenek Fierlinger egy „Emlékeztető feljegyzést" küldött Molotovnak, amelyben kifejtette, hogy a csehszlovák kormány szükségesnek tartaná az egyezménybe a következő pont bevételét: „A magyarokat, akik korábban csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek és elvesztvén azt, Magyarország elismeri magyar állampolgároknak őket és beengedi területére. Magyarország gondoskodni fog ezekről az emberekről attól a pillanattól kezdve, hogy átlépték a magyar határt és ugyancsak gondoskodik elhelyezésükről." Azt is javasolták, hogy vegyenek be az egyezménybe egy paragrafust mindazoknak a törvényi és adminisztratív rendelkezéseknek a megsemmisítéséről, amelyek a csehszlovák terület egy részének Magyarország által történt annektálására vonatkoztak, és pontosítsák azt a pillanatot, amelytől kezdve Csehszlovákia hadiállapotban volt Magyarországgal. „A csehszlovák kormány 1938. október 7-ét javasolja, azt a napot, amikor az első agresszív lépés történt, vagy 1938. november 2-át, amikor a bécsi választott bíróság döntését kinyilvánította." Azon kívül a csehszlovák kormány kérte, hogy engedjék be képviselőjét a Szövetséges Ellenőrző Bizottságba, hogy meg tudja védeni „a csehszlovák köztársaság érdekeit és együttműködhessen a szövetséges hatalmak képviselőivel minden Csehszlovákiát érintő kérdésben." A csehszlovák fél két utolsó javaslata bekerült az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezménybe, a magyarok kitelepítésére vonatkozó javaslat viszont nem.

Benes 1945. február 16-i rádióbeszédében hangoztatta először, hogy nemcsak a német, de a magyar kisebbséget is föl fogják számolni: „Minden tarto-

mányt, ahol német vagy magyar lakosság lakik, kezdettől fogja a háborús és a német, valamint magyar kisebbségi kérdés rendezéséig kormánybiztosok és kormánymegbízottak fogják kormányozni. Ezeket természetesen megfelelő katonai erő fogja támogatni. Ha akármilyen ellenállás ütné fel a fejét, kegyetlenül le fogjuk törni, és eszerint fogunk a jövőben is eljárni... elő kell készítenünk németjeink és magyarjaink ügyének végérvényes megoldását, mert az új köztársaság csehszlovák nemzeti állam lesz." Nem sokkal később, 1945. február 28-án a Szlovák Kommunista Párt kassai konferenciája „új honfoglalásra" szólította fel a szlovákságot: „A szlovák parasztnak és munkásnak, akiket kiszorítottak a gazdag déli területekről és századokon keresztül a hegyek között elnyomtak, meg kell ismét kapnia ezeket a régi szlovák területeket és lehetőséget a rendes emberi élethez." Majd március elején azért emelt szót, „hogy a múltban vagy az elmúlt hat évben erőszakkal elmagyarosított déli határvidéket tervszerűen és fokozatosan visszaszlovákosítsuk. Dél Szlovákia gazdag és termékeny földjét, amelyről a magyar grófok és feudális urak a hegyek közé szorították a szlovák parasztot, ismét vissza kell adni a szlovák parasztságnak. Követeljük, hogy a magyar többségű községekbe és városokba gyorsított ütemben küldjenek közigazgatási bizottságot... Szlovákia területe oszthatatlan és sérthetetlen."

Ezen elképzelések, illetőleg tervek jegyében fogant az 1945. április 5-én Kassán meghirdetett kormányprogram, amit Klement Gottwald az 1945. március végi moszkvai tárgyalások idején állított össze. E program VIII. fejezete szerint – amit érdemes hosszabban idézni – a következőket helyezte kilátásba a magyar és német nemzetiséggel kapcsolatban: „Azok a szörnyű tapasztalatok, amiket a csehek és a szlovákok a német és magyar kisebbséggel szereztek, amely kisebbségek túlnyomó többségükben a köztársaság ellen irányuló külső hódítás eszközei lettek... az új Csehszlovákiát mély és tartós beavatkozásra kényszerítik... a Csehszlovák Köztársaság német és magyar nemzetiségű polgárai közül azoknak, akiknek az 1938. évi müncheni határozat előtt csehszlovák állampolgárságuk volt, akik antifasiszták, a csehszlovák állampolgárságuk meg lesz erősítve és a hazába való visszatérés lehetővé lesz téve, hasonlóképpen azok esetében, akik már München előtt aktív harcot folytattak Heulein és a magyar irredenta pártok ellen Csehszlovákia megvédéséért, akik München és március 15-e után a német és magyar államhatalom részéről ellenzéki magatartás és a Csehszlovák Köztársasághoz való hűségük miatt ül-

dózést szenvedtek, akiket bebörtönöztek és táborokba küldtek, vagy akik a német és magyar terror elől kénytelenek voltak külföldre menekülni, és ott részt vettek a Csehszlovákiáért vívott aktív antifasiszta harcban. A többi német és magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárnak a csehszlovák állampolgársága érvénytelenítve lesz. Ezek a polgárok újból kérhetik Csehszlovákiába való optálásukat, a köztársaság hivatalai fenntartják a jogot, hogy minden egyes kérvényt egyénileg bíráljanak felül... Azokat a németeket és magyarokat, akik az 1938-as müncheni döntés után költöztek a Csehszlovák Köztársaság területére, azonnal kitaszítják a köztársaságból, hacsak nem indul ellenük bűnvádi eljárás. Kivételt csak azok a személyek képeznek, akik Csehszlovákia érdekében tevékenykedtek."

A kormányprogram konkrét javaslatait a kollektív felelősség szelleme hatotta át, mivel a magyar nemzetiségű lakosság túlnyomó többségét hontalanságra ítélte, s ezzel együtt a jog sáncain kívülre helyezte. Számos magyar – s tegyük hozzá német – ellenes intézkedés már a kormányprogram, – vagyis 1945. április 5. – megszületése előtt napvilágot látott. Közülük említésre méltó a Szlovák Nemzeti Tanács 1944. szeptember 6-án elfogadott rendelete, amellyel megszüntetett Szlovákiában minden magyar és német tanítási nyelvű iskolát. Egyidejűleg megtiltotta, hogy az államilag elismert egyházak német és magyar nyelven tartsák istentiszteleteiket mindazokon a helyeken, ahol azokat az első bécsi döntés (1938. november 2.) után vezették be. Az 1944. szeptember 27-én kiadott rendelet értelmében a nemzeti bizottságokat már a magyarellenes diszkrimináció jegyében kell megszervezni, egyértelmű és határozott a magyarok kizárása a polgárjogból: „A helyi és járási nemzeti bizottságoknak német és magyar tagja nem lehet" szólt az utasítás. Vagyis az önkormányzatból, az alapvető polgárjogok gyakorlásából a magyar kisebbséget már 1944 szeptemberében kizárták.

1945. február 21-én kiadott rendelet szerint a földreform céljára azonnali hatállyal és térítés nélkül elkoboztak minden mezőgazdasági ingatlant, amely olyan magyar nemzetiségű személyek tulajdonát képezte, akik 1938. november 1-én nem voltak csehszlovák állampolgárok. Hasonló sors várt a magyar nemzetiségű személyek 50 hektárt meghaladó mezőgazdasági ingatlanaira... stb. „Természetesen soha többé nem engedhető meg, hogy államokat illojális politikával olyan idegen, nem szláv nemzetiségű kisebbségek gyengítsék, amelyek nagyrészt a náci Németország, valamint a reakciós Horthy-Magyarország

engedelmes eszközévé váltak a köztársaságunkkal szembeni hódítási vágynak" – szögezte le az 1945. április 5-i kormánynyilatkozat – s azt is rögtön hozzátette: „Államunknak ... meg kell szabadulnia a német és magyar nemzetiségi kisebbség minden elemétől."

A kormányprogram meghirdetését követően, 1945. április 7-én jelent meg a SZNT belügyi megbízottjának rendelete, amely szerint magyarok nem lehettek sem politikai pártnak, sem tömegszervezeteknek tagjai. Április-május folyamán elbocsátották állásukból a magyar nemzetiségű közalkalmazottakat, majd nem sokkal később a magánalkalmazottak menesztése következett. A magyar nemzetiségűek tulajdonában lévő kis- és középüzemek, a kisiparosok műhelyeit is beleértve, nemzeti gondnokság alá kerültek.

Amikor a szlovák lakosság értesült a kormányprogramról olyan érzés fogta el, hogy a magyarokkal azt tehet, amit akar, illetve amit jónak lát. Sokan önkényeskedtek a magyarokkal szemben, a durvaság és embertelenség mindennapos jelenségek voltak. „Sok helyütt az utcákon ütlegelték és pofozták őket, s kapualjaikban nyírtak meg férfiakat és nőket csak azért, mert magyarok voltak – írja tényfeltáró tanulmányában Gyönyör József –. Ezrek meg ezrek hagyták el hazájukat hevenyészett lélekvesztőkön, sokan a zajló Dunában lelték halálukat, a partról pedig úgy lövöldöztek rájuk, mint a téli határban a vadakra... A gyűlöletkeltés egyre riasztóbb méreteket öltött. Szinte minden hivatalos helységben, a vasútállomásokon, a várótermekben, az üzletekben, az egészségügyi intézmények helységeiben, szinte valamennyi nyilvános helyen kifüggesztettek egy táblát a majdani nemzeti állam jelszavával „Na Slovenska po slovensky!" – „Szlovákiában szlovákul!" Kitervelői azt akarták elérni, hogy az utca nyelve szlovák legyen. A házfalakon, a kapukon, a kerítéseken ez a félelmet keltő passzus volt olvasható_ „Madari za Dunáj!" Kitelepítik a magyarokat a „Duna mögé", Magyarországra.

1945 elején 20 ezer magyar férfit és nőt deportáltak a Felvidékről a Szovjetunióba a szlovák hatóságok közreműködésével. A városokban, különösen Pozsonyban, tömeges méreteket öltött a magyar nemzetiségű lakosság lakásainak igénybevétele, gyakran az érintettek internálásával egybekötve. Az érintettek rendszerint 50 kg-os csomagot vihettek magukkal, a többi ingóságukat kötelesek voltak a lakásukban hagyni. Pozsonyban a május első napjaiban végrehajtott akció idején voltak magyarok, akiket a vasárnapi istentiszteletről hazatérve már nem engedtek be a lakásukba. Voltak olyan magyarok, akiket a

pozsonyligetfalusi volt katonai barakktáborba internáltak, s voltak, akiket más városba, községbe költöztettek. A deportáltakat a legszükségesebb dolgokkal sem látták el, egészségügyi ellátásról nem is beszélve. Ezen intézkedések következtében jelentősen megváltozott számos szlovákiai város etnikai összetétele. A változásokat jól szemlélteti a magyarok arányszámának alakulása Pozsonyban és Kassán. Pozsonyban – hivatalos népszámlálási adatok szerint – 1910-ben 35,9%, 1930-ban 15,8%, 1941-ben 11,6% és 1970-ben 5,2% volt a magyarok arányszáma, ugyanezekben az években Kassán így alakult a magyarok arányszáma: 66,5%, 14,3%, 75,6%, 3,9%. Pozsonyban a város vezetőinek körében 1945 tavaszán még az is felmerült, hogy a magyarok számára elrendelték az „M" betű kötelező viselését.

Internáló táborok működtek – többek között – Pozsony-Liegetújfalun, Kassán, Losoncon, Léván, Nagyidán, Nyitrán, Rozsnyón, Szereden s másutt, ahol több mint 20 000 magyart őriztek, s csak kevés szó esik arról, hogy egyedi kivégzések és tömeggyilkosságok is történtek. Mindmáig homály fedi annak a 90 Nyugatról hazatérőben lévő magyar leventének a kivégzését, akiknek a holttestét 1945 nyarán a csehszlovák-osztrák államhatár közelében a pozsonyligeti tömegsírban hantolták el. Azok a magyarok sem kerülték el sorsukat, akik 1938 után települtek a Magyarországhoz csatolt területekre. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni a nyitrai székhelyű nyugat-szlovákiai katonai parancsnokság 1945. május 4-i felhívását a dél-szlovákiai járási nemzeti bizottságokhoz, amely szerint minden magyar nemzetiségű személyt „vallási, politikai, vagy faji hovatartozására való tekintet nélkül, tehát cigányokat és zsidókat is" – az antifasiszták kivételével – arra kell kényszeríteni, hogy 24 órán belül hagyja el az országot. Az érintettek azonban csak akkor szereztek tudomást a „felhívásról", amikor a hatóság emberei megjelentek náluk. Lényegében minden vagyontárgyuktól megfosztva áttették őket a határon, kiűzték őket az országból.

1945 tavaszán megindult a menekültáradat Magyarországra s néhány hónap alatt mintegy 40 ezren menekültek hazánkba. A kormányprogram rendelkezése alapján közel 800 magyar tanítási nyelvű iskolát és egyéb oktatási intézményt zártak be – az oktatás nyelve szlovák lett – így a tanulók száma, akik nem tanulhattak anyanyelvükön meghaladta a 100 ezret. A vegyes lakosságú településeken és a városokban a magyar nemzetiségű lakosság – családi otthonain kívül – sehol sem beszélhetett az anyanyelvén, hacsak nem akarta magát kitenni különböző sértéseknek és atrocitásoknak. „Nyelvem, amely az

emberi hang egyik legcsodálatosabb hangszere volt, kihágási objektummá szűkült. Újság a bűnös nyelvén nem jelenhet meg, rádiót tilos hallgatni... Vak, süket és mozdulatlan gettóélet ez, mindenképpen: a jogfosztott emberek szégyen- és félelemterhes élete – állapította meg joggal és tényszerűen a helyzetet elemezve Fábry Zoltán – És az ok? Egyetlen tény, vádak vádja: magyarságom. Magyar vagyok, tehát bűnös vagyok... Győzők vannak és legyőzöttek! Örök törvény, háborús törvény, embertelen törvény. Vae victis! A legyőzöttek csoportjába tartozom újra: magyar vagyok. A megalázottság fokáról, nyelvfosztottan, szóbénítottan kiáltok hozzátok, szabad emberek, írók és írástudók, kiknek némasága már feloldódott... A fasizmus perében csak az antifasizmus lehet a perdöntő mérték... Amikor a vádlott most szót kér, a legszigorúbb és e perben egyedül illetékes mérték alkalmazását kéri. Semmi többet. Antifasizmust. Igazságot!"

A második világháborúban győztes nagyhatalmak potsdami értekezlete (1945. július 17-augusztus 2.) ahogy ez a kérés nem került be a fegyverszüneti szerződésbe sem – elutasította a magyar nemzetiség kitelepítésére vonatkozó csehszlovák kérést. Ez az állásfoglalás elégedetlenséggel töltötte el a csehszlovák hivatalos köröket és a közvéleményt. Ez mindenekelőtt a magyar nemzetiséggel szembeni türelmetlenség fokozódásában, illetőleg a magyar nemzetiségű lakosság további jogfosztásában és szülőföldjéről való eltűzésében, üldözésében fejeződött ki. Az intézkedések dekrétumok formájában kerültek kihirdetésre. Benes regnálása alatt 143 dekrétum jelent meg, ebből 20 vonatkozott a német és magyar kisebbségre, illetve érintett alapvető emberi jogokat.

A felvidéki magyarság további sorsa szempontjából döntő jelentősége volt a 33/1945. sz. elnöki dekrétumnak, amely augusztus 2-án jelent meg. „Azok a német vagy magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok, akik az idegen megszálló hatalom jogszabályai értelmében német vagy magyar állampolgárságot szereztek, az ilyen állampolgárság megszerzésének napján elveszítették csehszlovák állampolgárságukat – szólt a dekrétum 1.§-a." – A többi német vagy magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgár e dekrétum hatályba lépésének napján elesett az egészségügyi ellátástól, a nyugdíjtól, valamint azoktól a szociális juttatásoktól, amelyeket nem nélkülözhetett, ha élni akart. Az intézkedés csaknem háromnegyed millió magyart érintett.

A csehszlovákiai magyar kisebbségre zúdult eme veszedelmekkel szemben nem maradhatott közömbös a Magyar Kommunista Párt sem, ezért Rá-

kosi Mátyás 1945. augusztus 7-én levelet intézett Sztálinhoz. Ebben – többek között – a következők voltak olvashatók: „Tudom, hogy Ön mennyire elfoglalt, de egy olyan fontos kérdés merült fel nálunk, amit nem tudunk megoldani az Ön közreműködése nélkül. A csehszlovák kormány és párt úgy döntött, hogy kitelepíti az összes magyart Csehszlovákia területéről. Ezt azzal indokolja, hogy létre kell hozniuk a szilárd nagyszláv föderációt, amit zavar a 600 ezer magyar jelenléte Szlovákiában. A legfőbb érvük, hogy Ön egyetért ezzel a politikával, és amikor a csehszlovák delegáció június végén Önnél járt és feltette a kérdést, hogy felléphetnek-e a magyarokkal szemben ugyanúgy mint a németekkel szemben, Ön mintha pozitívan válaszolt volna, sőt azt mondta: »Vágjátok szájba őket!« A Csehszlovák Kommunista Párt KB-ból az elvtársak, akikkel két héttel ezelőtt Prágában beszéltem, mindehhez hozzátették, hogy a Kommunista Párt ebben a kérdésben már olyan messzire ment, hogy presztizsveszteség nélkül nem tud visszafordulni." Sztálin válasza, ha egyáltalán volt ilyen – mindmáig nem került elő a titkos levéltárakból. Az viszont tény, hogy a szovjet vezetés a továbbiakban szabad kezet adott a Benes-Gottwald-féle hatalmi kettősnek, s tegyük hozzá a Gusztáv Huszák és szlovák kommunista vezetőtársainak a magyar kérdés általuk elképzelt megoldására.

A nemzetiségi probléma megoldása érdekében adta ki Benes 1945. szeptember 19-én a 71. számú köztársasági elnöki dekrétumot, amely közmunkára kötelezte az állampolgárságuktól megfosztott németeket és magyarokat. Hatálya a cseh történelmi tartományokra terjedt ki. Mivel a dekrétum nem bizonyult elégségesnek a cél eléréséhez Benes október 1-én újabb jogszabályt írt alá, a hírhedt 88. sz. köztársasági elnöki dekrétumot. Ennek alapján Csehszlovákiában minden férfit és nőt munkára lehetett kötelezni: a férfiakat 16-tól 55, nőket 18-tól 45 éves korukig. Ezzel a jogszabállyal aztán gátlástalanul lehetett visszaélni.

„A pokol 1945. november 4-én szabadult el, amikor a Szlovák Telepítési Hivatal kiadta az ide vonatkozó irányelveket – írja Gyönyör József korábban idézett tanulmányában –. Ekkor kezdődött meg a legkönyörtelenebb, legembertelenebb magyarellenes akció, amely fizikai megsemmisítéssel fenyegette az egész csehszlovákiai magyarságot. Megindult a magyarok Csehországba deportálása. Kezdetét vette az etnikai tisztogatás." 1945. szeptember-december 1-je között közel 10 ezer felvidéki magyart vittek közmunkára Csehországba. A németek kitoloncolása következtében ugyanis a cseh országrészekben

egyre nagyobb lett a munkaerőhiány, amit pótolni kellett. A kiszemelt községeket rajtaütésszerűen körülvette a katonaság, katonai teherautók álltak meg a házak előtt, s a szerencsétlen magyarokat családtagjaikkal együtt karhatalmi segédlettel, marhavagonokba hurcolták el, időnként csikorgó hidegben, még a csecsemők sem képeztek kivételt. Az akciót hivatalosan „munkaerő-toborzásnak" nevezték, holott ez deportálás volt a javából. Az embereket nemcsak elhurcolták, hanem egyúttal elkobozták ingó és ingatlan vagyonukat is.

Benes egyik 1945. szeptemberi tájékoztatójában azt mondta: „400 ezer magyart ki kell telepíteni, s a megmaradó 150-200 ezret pedig majd szétszórják Szlovákia területén." Majd október 28-án az államünnepkor szózatot intézett a nemzetgyűléshez, amelyben azt hangoztatta: „A háború után szükségessé vált, hogy Magyarország az összes szomszédai között a kisebbségi kérdés tisztán nemzeti alapon nyerjen megoldást, és hogy a kisebbségek valamennyi államból saját nemzeti államukba telepíttessenek át. Magától értetődik – mondotta –, hogy azok a kisebbségek, amelyek megtagadják a saját nemzeti államukba való visszatérést, végérvényesen a másik állam nemzeti asszimilációjának sorsára jutnak."

Magyarország kormánya több ízben is a szövetséges nagyhatalmakhoz fordult, hogy védelmet kérjen a csehszlovákiai magyarok számára, de ott nem talált megértésre kitérő, vagy elutasító választ kapott. Nem maradt más hátra, mint az, hogy kétoldalú tárgyalásokon kísérelje meg a vitás kérdések tisztázását a csehszlovák kormánnyal. A tárgyalások „eredménye" az 1946. február 27-én Budapesten aláírt lakosságcsere-egyezmény lett. Ez viszont már a felvidéki magyarság jogfosztása történetének újabb fejezetét jelentette.

Felhasznált irodalom

Arató Endre: A magyar-cseh-szlovák viszony ötven éve. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945-1950. Kossuth Könyvkiadó 1988.

Balogh Sándor: Magyarország és szomszédai 1945-1947. Budapest, 1995.

Benes-dekrétumok és a magyar kérdés 1945-1948. Szerkesztette: Popély Árpád-Stefan Sutaj-Szarka László. Attraktor, 2007.

Emlékezz! Felvidék 1945-1948. Szerkeszette: Nemes Andrásné. Komárom, 2006.

Fábry Zoltán: Stószi délelőttök. Madách Könyvkiadó, 1968.

Fehér foltok. A hontalanság éveinek emlékezete. Szerkesztette: Böröndi Lajos, Görföl Jenő, Kovács László. Mosonmagyaróvár. 2013.

Gergely Jenő–Izsák Lajos: A 20. század története. Pannónia, 2000.
Izsák Lajos: Pártok és politikusok Magyarországon 1944-1994. Napvilág Kiadó 2010.
Janics Kálmán: A hontalanság évei. Hunnia Kiadó, 1989.
Közép-európai arcképcsarnok. 20. század. Szerkesztette: Lukács István és Majoros István. Budapest, 2018.
Ladislav Takác: Magyar voltál. Ezért!" Presov, 2003.
László Péter: Fehérlaposok. Szekszárd, 2005.
Molnár Imre: Hivatásunk magyar, küldetésünk európai. Kairosz Kiadó, 2015.
Molnár Imre: Esterházy János. Nap Kiadó, 1997.
Molnár Imre–Varga Kálmán: Hazahúzott a szülőföld. Püski, 1992.
Otthontalan emlékezet. Szerkesztette: Molnár Imre, Szarka László. Komárom. 2007.
Polányi Imre: A szlovákiai magyarok helyzete 1944-1948. Dokumentumok. Pécs, 1992.
Popély Gyula: Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918-1945. Regió, 1991.
Popély Árpád: /Cseh/Szlovákiai magyarság történeti kronológiája. 1944-1992. Somorja, 2006.
Sidonia Dedina: Edvard Benes a likvidátor. Korona Kiadó, 2004.
Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. Kecskemét, 1993.
Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere. Kalligram, 1999.
Vigh Károly: A szlovákiai magyarság kálváriája 1945-1948. Püski, 1998.

J. Nagy László[1]

A MAGYAR - LÍBIAI KAPCSOLATOK (1969-1989)

Az 1951-ben függetlenné vált líbiai monarchiával 1967-ben létesítettünk diplomáciai kapcsolatot. Két évvel később, 1969. szeptember 12-én, nasszerista pánarab eszmeiségű katonatiszti csoport megdöntötte a királyságot és kikiáltotta a Líbiai Arab Köztársaságot. A kapcsolatok a szocialista országokkal, köztük Magyarországgal, ezután váltak szélesedtek ki és mélyültek el. Bár ezek a kapcsolatok az 1970-es évek közepéig egyáltalán nem voltak zavartalanok, sőt még utána sem voltak egyszerűek, aminek oka nem a magyar fél magatartásában keresendő.

Az új Líbia vezetője, Moamer Kadhafi (1942-2011) ezredes iszlám szocializmust hirdetett, amely a törzsi közösség ősi egyenlőségén s az iszlám negyedik kötelességén, a zakatnak nevezett „szolidaritási adón" alapult. A vezető, aki maga is beduin származású, törzsi közösségben szocializálódott, elképzeléseit egyetemes érvényűnek tartotta, és „harmadik ideológiának" nevezte, mert elutasítja az ateista kommunizmust és a materialista, haszon központú kapitalizmust. Nézeteit megpróbálta teóriává formálni, s ezt tette közzé a *Zöld Könyv*-ben.

[1] J. Nagy László DSc, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem.

Ebben az első számú politikai problémának a kormányzást jelöli meg. Megoldását pedig közvetlen demokrácia megteremtésében látja, amely egyenlő a néphatalommal. Ennek szervezeti alapja a minden termelési egységben és településen „spontán" módon létrehozott forradalmi bizottság. Miután ez a bizottság mindenhol megalakult és működni kezdett, az ország neve 1977-től hivatalosan is *Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhrijja*[2] lett. Kadhafi pedig felvette a „*Forradalom vezetője*", egyszerűbben a „*vezető testvér*" címet.

Elveiből következően hevesen támadta a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat, amelyek szöveteztek a harmadik világ szegény népei ellen. Kadhafi különösen Kubát támadta durván az 1973-as algíri el nem kötelezett országok csúcsértekezletén. Azzal vádolta a szigetországot, hogy miután megszabadult az Egyesült Államok uralmától „egy másik szuperhatalom uralma alá került". Ez megegyezett a korabeli kínai állásponttal, amely mindkét szuperhatalmat hegemonisztikus törekvéssel vádolta.

Ugyanekkor a Nyugat pozíciói a katonai támaszpontjainak a felszámolásával (1970) és határozott nemzeti olajpolitika megvalósításával jelentősen meggyengültek. Ám Kadhafinak az a célja, amelyet sokszor türelmetlenül és rögtönözve igyekezett megvalósítani, hogy Szíriával, Egyiptommal, Szudánnal valamiféle arab álami egységet hozzon létre, mindannyiszor kudarcot vallott.

Az új Líbia 1974-től kezdte szélesíteni és elmélyíteni kapcsolatait a szocialista országokkal. Ekkorra a magyar-líbiai kereskedelmi forgalom az 1969-es 70 millió devizaforintról már 270 millióra emelkedett. „Egyiptom után sorrendben a második legnagyobb exportpiacunk az afrikai kontinensen, a fejlődő országok között a kiemelt viszonylatok egyike" – állapította meg a Külügyminisztériumnak a két ország kapcsolatairól írott feljegyzése, amely Dzsallud miniszterelnök látogatását megelőző napokban készült.[3]

A mindössze 29 éves katonatiszt-miniszterelnök romániai és jugoszláviai útja után, 1974 februárjában érkezett Budapestre, ahol néhány napot (február 19–21.) töltött. Elkísérte az ipari és a közlekedési miniszter is. A látogatásra a líbiai fél kezdeményezésére került sor. Dzsallud a magyar miniszterelnökkel, Fock Jenővel folytatott tárgyalása során önkritikus volt országa korábbi külpo-

[2] A *dzsamáhrijja* jelentése: tömegállam, tömegek állama.

[3] Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Országos Levéltár (OL) XIX-J-1-j, Líbia 1974. 75. doboz 001664/8. A magyar–líbiai kapcsolatokról. Budapest, 1974. február 16.

litikáját illetően, megállapította, hogy „1969 után nem fordítottunk elég figyelmet a szocialista országokra". Ugyanakkor megfogalmazta a már korábban is hangoztatott bírálatait: a Szovjetunió és a szocialista országok elhanyagolják a harmadik világ forradalmi erőit, s a kapitalista országokkal való együttműködésnek adnak elsőbbséget. Szerinte ez az oka annak, hogy a Közel-Keleten az Egyesült Államok és a reakciós erők befolyása növekedett.[4]

A tárgyalások eredményeként aláírt kereskedelmi, gazdasági és műszaki-tudományos együttműködési megállapodás valóban a kapcsolatok bővülését eredményezte. Különösen Losonczi Pál látogatása után. Az Elnöki Tanács elnöke Kadhafi meghívására tett hivatalos látogatást Líbiában 1975. november 24. és 27. között. A küldöttség tagja volt a külkereskedelmi miniszter és a mezőgazdasági államtitkár.

A magyar államfő látogatására már egy megváltozott Líbiában került sor. Az utazást megelőzően az észak-afrikai országot bemutató újságcikknek már a címe is jól fejezte ki a változásra reagáló magyar véleményt: *Líbia magára talált*.[5] „A kezdeti, főként ideológiai természetű idegenkedés után mind szorosabbak, sokoldalúbbak a kapcsolatok a Szovjetunióval és a szocialista országokkal" – olvashatjuk a cikkben.

A kétoldalú kapcsolatok továbbfejlesztéséről folytatott tárgyalások központi témája a gazdasági együttműködés volt. A látogatás idején tartották meg a miniszteri szintű gazdasági vegyes bizottság ülését is.

A tárgyalások eredményesnek mondhatók. Az elkövetkezendő néhány évben 40 millió dollár értékű gyáripari termék szállítására nyílt lehetőség. Továbbra is szállítottunk húst és élőállatot (juhot), az évtized végéig terjedő időszakban 13-14 millió dollár értékben. Aláírták azt a szerződést, amelynek értelmében az UVATERV (az 1948-ban alapított Út- és Vasúttervező Zrt.) mérnökei fogják elkészíteni a Tripoli és a tunéziai Szfáksz közötti 500 kilométeres vasút tervét mintegy másfél millió dollárért.

A tárgyaló felek abban is megállapodtak, hogy a 60 fős magyar szakértői csoport létszámát 100 főre emelik.

A politikai kérdések tárgyalása folyamán Kadhafi kifejtette, hogy mit jelent „a líbiai haladó szocializmus": a munkások, a parasztok és a katonák szövetsé-

[4] Uo. 001664/23. Jelentés a Minisztertanácsnak Abdelszalam Dzsallud őrnagy, a Líbiai Arab Köztársaság miniszterelnökének magyarországi látogatásáról. Budapest, 1974. február 22.

[5] *Népszabadság*, 1975. november 20.

gét, a magántulajdon korlátozását, a burzsoá elemek kizárását a társadalomépítésből, a lakosság szociális körülményeinek és kulturális színvonalának a fejlesztését, növelését. A líbiai vezető harcot folytatott azért, hogy az arab egység ezen program alapján valósuljon meg. A szadati Egyiptomot úgy mutatta be, mint amely akadályozza ennek a programnak a megvalósítását. Kadhafi mindezt az őt korábban jellemző agresszív hangnemmel szemben nyugodtan adta elő. A látogatásról készült jelentés ezt meg is említette: „Kadhafi Losonczi elvtárssal folytatott beszélgetésében nem kezdeményezett vitát ideológiai kérdésekről. Mértéktartóan fejezte ki nézeteit."[6] Gondot okozott viszont a közös közlemény megfogalmazása, mert a líbiai vezetők bizalmatlanul tekintettek az enyhülési politikára. Pozitívan értékelték az Európában elért eredményeit, ám hangsúlyozták azt is, hogy „az európai enyhülésnek a világ más területeire is ki kell terjednie. Fontos, hogy az enyhülési politika ne váljon az imperialista hatalmak eszközévé, ezek a hatalmak ne hitessék el a Szovjetunióval és a szocialista országokkal, hogy most már minden rendben van, miközben ők a világ más térségeiben pozíciókat szereznek maguknak."[7] Ezeknek a nem teljesen alaptalan észrevételeknek a figyelembe vételével árnyalt megfogalmazás került a közös közleménybe, amely elismerte az európai biztonságért és együttműködésért kifejtett erőfeszítések eredményeit, „amelyek pozitív hatással lehetnek a biztonságra és az együttműködésre a világ más térségeiben is. Meggyőződésünk, hogy az európai biztonság jó hatással van a Földközi-tenger övezetének a biztonságára is."[8] Nagyobb problémát jelentett a Palesztinával kapcsolatos állásfoglalás megfogalmazása. A líbiai álláspont szerint a palesztinai népnek jog van egész Palesztina felszabadítására, ami magában foglalta Izrael felszámolását is. Egy ilyen tartalmú vélemény megfogalmazását a magyar fél elutasította. A közös közlemény hangsúlyozta, hogy a palesztin kérdés és a megszállt területek ügye különös figyelmet érdemel. Líbia és Magyarország is támogatja az elfoglalt területek felszabadítását és saját palesztin nemzeti állam megteremtését. Bekerült még a közös közleménybe annak az ENSZ-határozatnak a támogatása, amely „a cionizmust a fajüldözés egyik formájának tekinti".

[6] MNL OL XIX-J-1-j, Arab országok, 143. doboz. Jelentés a Politikai Bizottságnak Losonczi Pál elvtárs líbiai és tunéziai látogatásáról. Budapest, 1975. december 2.

[7] Uo.

[8] Közös közlemény Losonczi Pálnak, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének a Líbiai Arab Köztársaságban tett látogatásáról. 1975. november 27. *Külpolitikai Évkönyv*, 1975. 209–212.

A látogatás utáni években a kereskedelmi kapcsolatok jelentősen bővültek. Kivitelünk értéke (devizaforintban) 1975 és 1980 között 161 millióról 1534 millióra emelkedett [9]

A devizaszűkében szenvedő Magyarország számára a líbiai kapcsolat jelentős piacbővülést jelentett, az ország a magyar–arab kapcsolatokban kiemelt helyet foglal el az 1970-es évek közepétől.

Kadhafi 1978-ban viszonozta a látogatást, amikor kelet-európai körútja egyik állomásaként június 24-én Prágából érkezett Budapestre, s 27-én utazott tovább az NDK-ba.

Az MSZMP központi lapja az „új Líbia küldötteként" vezércikkben üdvözölte, dicsérte az országban eredményesen zajló modernizációt: „Lenyűgöző ütemben valósul meg a nomád sivatagi ország iparosítása, az ország olajkincseinek a kiaknázása, a korszerű, önellátó mezőgazdaság megteremtése, a XX. századhoz méltó élet- és lakásviszonyok kialakítása."[10]

Kadhafi május 25-én találkozott Kádár Jánossal, a vele folytatott megbeszélést „szívélyes, baráti légkör" jellemezte. A líbiai vezető különösen a mezőgazdaságunk iránt érdeklődött, ezért látogatott el május 26-án a Rákosmezei Termelőszövetkezetbe.

A közös közlemény nagyobb részben a nemzetközi kérdésekkel foglalkozott. Ennek oka Szadat különutas politikájának egyre durvább megnyilvánulása, az 1977. novemberi 19-i izraeli látogatása, a különbéke előkészületei s ennek következménye: lemondás a palesztinai nemzeti mozgalom érdekeinek a védelméről. Ez még inkább megkeményítette a líbiai álláspontot, amely tükröződik a közös közleményben. A tartós béke megteremtéséhez a Közel-Keleten már nem csupán az összes megszállt arab terület felszabadítása szükséges feltétel, hanem annak biztosítása is, hogy „a palesztin nép visszatérjen hazájába". Az izraeli rezsimet, éppúgy, mint a dél-afrikait, „fajüldözőnek" nevezi a közös közlemény.[11]

Miután a szadati politika miatt Egyiptomot kizárták az Arab Ligából Kadhafi e kezdte azt hinni magáról, hogy ő alkalmas a megüresedett hely betöltésére. Ám nemcsak az arab világ vezetésére vállalkozott, hanem az egész világ

[9] *Külkereskedelmi statisztikai évkönyv*, 1975–1980-as évfolyamok. Magyar Statisztikai Hivatal.
[10] Az új Líbia küldötte. *Népszabadság*, 1978. május 23.
[11] *Népszabadság*, 1978. május 27. Az ENSZ-közgyűlés 1975. november 10-i határozata a cionizmust „a fajüldözés és a faji megkülönböztetés egyik formájának" nevezte.

forradalmi mozgalmának a támogatására is. Ez az oka annak, hogy az 1980-as években Líbia igen sűrűn szerepelt a híradások élén. Ha Európában vagy közvetlen környezetében, az arab-mediterrán térségben valamilyen terrorista akció történt, akkor az ország neve, de leginkább a vezetőjéé, kisebb-nagyobb hangsúllyal felbukkant az eseménnyel kapcsolatban. Kadhafi támogatott minden olyan mozgalmat, szervezetet, amelynek célja volt, vagy legalábbis a céljai között szerepelt az Egyesült Államoknak, mint Izrael legbiztosabb támogatójának a bírálata, közel-keleti politikájának radikális, tettekben is megnyilvánuló elutasítása.

A líbiai vezető „forradalmisága", nyíltan hangoztatott szovjetbarátsága különösen dühítette Ronald Reagan amerikai elnököt. Alighogy beköltözött a Fehér Házba, már kezdte is előkészíteni Líbia „megregulázását", vezetőjének eltávolítását.[12] 1981 nyarán az amerikai hadsereg egységei hadgyakorlatot tartottak a Szidrai-öbölben, amelynek során megsértették Líbia felségvizeit. (A tengeri határ Líbia és a nemzetközi vízfelület között vitatott volt. A manőverek során az amerikai gépek lelőttek két líbiai vadászgépet.

Az incidens után olyan fokot ért el a feszültség a két ország, pontosabban a két vezető között, hogy az amerikai elnök most már konkrétan Kadhafi elpusztítására adott parancsot. Az 1986. április 14-i célzott légi csapásból nem kis szerencsével épen került ki a líbiai vezető. Az egyik gyereke viszont életét vesztette.

A magyar kormány elítélte az akciót és szolidaritást vállalt Líbiával.

Nagy-Britannia kivételével a nyugati hatalmak sem értettek egyet az amerikai elnök durva lépésével, amely komoly feszültséget okozott a normalizálódás útjára lépett, a dialógust preferáló szovjet–amerikai kapcsolatokban. Sevarnadze szovjet külügyminiszter lemondta washingtoni útját, amely a Gorbacsov–Reagan csúcskonferenciát készítette volna elő.

Az Amerika-ellenes politikának komoly következményei lettek Líbia gazdaságára. Csökkent az amerikai olajvásárlás, miután az észak-amerikai ország társaságai elhagyták az országot. Ez évi 7-8 milliárd dollár veszteséget jelentett. Líbia valutatartalékai az 1981-es 11 milliárd dollárról 1985-re 4 milliárdra

[12] A tervet a *Newsweek* 1981. augusztus 3-i száma hozta nyilvánosságra. Ld. Les complots de la CIA. *Afrique-Asie*, 246. sz. 1981. augusztus.

csökkentek, miközben – egyes számítások szerint – a líbiai vezető 3-4 milliárdot fordított az említett szervezetek támogatására.[13]

Kadhafi kalandorságot sem nélkülöző „forradalmi magatartása", amely az arab országokban sem váltott ki egyöntetű elismerést, nehezítette a magyar vezetés helyzetét a két ország kapcsolatainak fenntartásában és fejlesztésében.

A líbiai vezető a Szidrai-öbölben történt incidens után érkezett hivatalos látogatásra Magyarországra, ahol a szeptember 22. és 24. közötti napokat töltötte, majd továbbutazott Csehszlovákiába.

Kadhafi külön kérésére a programban ez alkalommal is (mint 1978-as látogatásakor) szerepelt egy mezőgazdasági szövetkezet meglátogatása. Erre szeptember 22-én került sor Zagyvarékason a Béke Termelőszövetkezetben, ahol főleg az anyagi ösztönzők és a szervezeti kérdések iránt érdeklődött. Meglátogatott egy háztáji gazdaságot és birtokosát is az otthonában.[14] A líbiai vezető ezért érdeklődött különös figyelemmel a magyar szövetkezetek iránt, mert otthon maga is egy sajátos szövetkezeti modellt tervezett megvalósítani.

Líbiában a tervezés azonban a valóságban csak papíron létezett. Minden a Nagy Szeptemberi Forradalom vezetőjétől (vagy inkább szeszélyeitől) függött, „akinek ideológiai, politikai eleméletei, nézetei változóak, a szélsőségek között mozognak. Elméleti felkészültsége felületes, filozófiai ismeretét másodlagos forrásokból, alkalomszerűen szerezte."[15] Az idézett jellemzés, amelyet a líbiai nagykövetségünk készített, jól nevezte meg Kadhafi nézeteinek származási gyökerét is: „politikai tudatának alakulására meghatározó módon hatott törzsi származása, az iszlám, az arab nacionalizmus és a nasszeri »arab szocializmus« eszmeisége". Nézeteinek eklektikussága kifejeződött a politikusokkal folytatott megbeszélései során: „Tárgyalási stílusa rapszodikus, rendszertelenül vált témákat." Egyszerűen szólva: nem volt könnyű eset. Lényegében nem változott 1978-as látogatásához hasonlítva. A szocialista országokkal kialakított kapcsolatainak viszont sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított, „stratégiai szövetségről" beszélt, s arról, hogy országa kapcsolata „már-már eléri a szövetségi kapcsolatok szintjét".[16]

[13] Hélène Brovin: *Kadhafi, vie et mort d'un dictateur*. Paris, François Bourin Editeur, 2012. 140–180.

[14] *Népszabadság*, 1981. szeptember 23.

[15] MNL OL XIX-J-1-j, Líbia 1981. 102. d. 004165/12. sz. dok. Kadhafi életrajza.

[16] Uo. 004165/7. sz. dok. Megbeszélés M. A. Zentauival, a Líbiai Népi Iroda vezetőjével. Budapest, 1981. augusztus 13.

Kadhafi ragaszkodása a „stratégiai szövetséghez" érthető, hiszen az Egyesült Államokkal szemben számára ez jelentette az egyetlen reális alternatívát. A magyar vezetés tisztában volt Kadhafi helyzetével és utazásának a céljával: „A líbiai vezető *látogatása politikai* [kiemelés az eredetiben – JNL], de számunkra főleg gazdasági kapcsolataink továbbfejlesztése szempontjából kiemelkedő jelentőségű."[17] Kadhafi a politikai helyzetét akarta megerősíteni, mi pedig pénzügyi helyzetünk javulását, dollárbevételünk növelését reméltük.

Kereskedelmi forgalmunk jól alakult Líbiával. Exportunk 1980-ban 48 millió dollárt tett ki, 1981-ben pedig ennek közel a duplájára emelkedett. S ami fontos, hogy mindezt hitelnyújtás nélkül tudtuk lebonyolítani. Vágómarhát, élő bárányt és textíliát szállítottunk. A behozatal ehhez képest jelentéktelen volt. 1980-ban ezer lakás építésére kötöttünk szerződést 100 millió dollár értékben.

Szakembereket is képeztünk. 1981-ben a TESCO kötött szerződést az UVATERV által készített terv szerint épülő Tripoli–Szfáksz vasútvonalat üzemeltető középkáderek képzésére. A Líbiában dolgozó szakemberein száma pedig ekkor már meghaladta az ezret. Az orvosok, kórházi ápolók – több mint hatszázan – Tripoliban és környékén dolgoztak. Mások vegyi üzemet működtettek, illetve szerelő munkát végeztek.

Külön területe volt az együttműködésnek a „speciális kapcsolatok", vagyis a fegyverüzlet, katonai berendezések, eszközök szállítása. Az első ilyen jellegű szerződést még 1972-ben kötöttük Líbiával. A dinamikus, Magyarország számára előnyös fejlődést mutatja, hogy a líbiai megrendelések értéke 1980-ra megközelítette a hárommilliárd dollárt.[18] 1981 júliusában 300 milliós szerződést írtunk alá rádió felderítő és zavaró berendezések, valamint telefonközpontok és kisebb tételben kézifegyverek szállításáról. Elterjedt az a hír is, hogy az 1986. áprilisi amerikai bombázáskor ezek a műszerek mentették meg Kadhafi életét. Ez azonban csak legenda, mert ekkor még a rendszer nem működött teljes hatékonysággal. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy az életmentő „füles" Budapestről érkezett, ahol fogták a földközi-tengeri kommunikációt.[19]

[17] MNL OL XIX-J-1-j, Líbia 1981. 102. d. 004165/21. sz. dok. Előterjesztés a Minisztertanácshoz. Budapest, 1981. szeptember 21.

[18] *Germuska* Pál: Kadhafi „fülei". Rádió felderítő berendezések gyártása Magyarországon 1965–1985. *Történelmi Szemle*, 2008. 1. sz. 95–108.

[19] Uo.

A tárgyalások a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok jelentős fejlődését ígérték. Kadhafi szerint a forgalom megduplázható. Javasolt például egy 300 milliós üzletet a mezőgazdasági együttműködés területén.

A megállapodások kétségtelenül nagy távlatokat nyitottak, de a magyar vezetés azt látta, hogy a megvalósítás feltételei sokkal nehezebbek, mint korábban: gazdasági szempontból nem a legkedvezőbbek és az sem biztos, hogy a befektetett anyagi és szellemi tőke megtérül. Hogy végül is a nagy lehetőség nem valósult meg, az nem kizárólag Líbia hibája. A hirtelen jött „nagy üzletre" a magyar fél sem volt felkészülve. A szubjektív, szervezeti gátló tényezők mögött a fő ok a magyar gazdaság szerkezeti korszerűtlenségében is keresendő. Lényegében ezt állapították meg külügyi szerveink is, amikor 1983-ban az arab térség helyzetét és kapcsolatainkat elemezték: „*Az arab országokkal az együttműködési lehetőségeket és a magyar építők és gépipari export jelentős növelését negatíve befolyásolja, hogy a különböző gazdasági szervek szemlélete (gyakran érdekeltsége) nem egységes. A pénzügyi elgondolások, a hazai fejlesztési, gyártási és szellemi kapacitások hiányoznak vagy nincsenek összhangban, nincsenek kellően koordinálva a beruházási, fejlesztési, beszerzési, értékesítési és szolgáltatási eljárások. Különösen szembetűnő ez a líbiai viszonylatban. Hiányzik a líbiai viszonylat összetett értékelése.*"[20]

Az érdekelt tárcák vezetőiből álló miniszteri értekezlet üléséről készült anyag összegzésként megállapította, hogy „az alapvető problémát az okozza, hogy líbiai részről halasztódik a pénzügyi kötelezettségek teljesítése, ugyanakkor a líbiai viszonylatot összetettebben kell néznünk, mivel népgazdasági szinten számottevő összegű előlegekhez, olajból befolyó betétekhez jutunk, miközben pénzügyi szerveink a fizetési késedelmek miatt korlátozó intézkedéseket fontolgatnak".[21] A líbiai üzlet speciális kezelést igényelt. Ezzel nem számoltak (vagy figyelmen kívül hagyták) az érdekelt magyar vállalatok, és még tevékenységük koordinálására sem nagyon törekedtek.

A gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok rövid ideig tartó fejlődését gyors és jelentős visszaesés követte. A líbiai relációnkról az 1987 februárjában készült jelentés a helyzet egyértelmű romlását állapította meg: „Líbiai jelenlétünk pénzügyi feltételei több területen rosszabbodtak. Vállalataink kintlévőségei

[20] MNL OL XIX-J-1-j, Arab országok 1983. 126. d. 00133. sz. dok. Az arab térség helyzete, az arab országokkal való kapcsolatok problémái és feladataink.

[21] Uo.

több területen rosszabbodtak. Vállalataink kintlévőségei nőttek. Jelentősen csökkent a Líbiában dolgozó magyar kolónia létszáma. Összességében gazdasági kapcsolataink visszaesése felgyorsult. Ennek hatásai kereskedelmi forgalmunkban 1987-ben már látványosan megnyilvánulhatnak."[22]

A világgazdaságban és a világpolitikában bekövetkező gyökeres változások következményeként a magyar-líbiai gazdasági kapcsolatokban rejlő ígéretes lehetőségek semmivé lettek, s a helyreállításukra sem nyílt lehetőség.

[22] MNL OL XIX-J-1-j, Arab országok 1987. 68. d. 1669-1. sz. dok. Kapcsolatok alakulása 1986-ban, javaslatok (Líbia). Budapest, 1987. február 10.

JUHÁSZ BALÁZS[1]

MAGYAR KOMMUNISTÁK OLASZORSZÁGBAN – AZ OLASZ ÉS A MAGYAR HATÓSÁGOK CÉLKERESZTJÉBEN

1919. március 21-én a Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyesüléséből születő Magyarországi Szocialista Párt megegyezett a magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásában. Ezzel Közép-Európában először kerültek hatalomra a kommunisták. A térség helyzete korábban se volt a legegyszerűbb, hiszen az első világháborút lezáró béketárgyalás még javában zajlott, a térségben az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai pedig marakodtak a koncon. Olaszország már rendelkezett információkkal a bolsevik eszmékről. Ennek ellenére, Vittorio Emanuele Orlando miniszterelnök utasításai alapján, a magyarországi fejlemények esetében hivatalosan ennek nacionalista jellegét kellett kiemelni.[2] A Tanácsköztársaság, illetve a magyarországi baloldali emigráció olaszországi megítélése természetesen a későbbiekben megváltozott, és jelen tanulmányban azon folyamat fázisait kívánom bemutatni, amely a kommunista veszély elleni közös harchoz, és a mindennapos belbiztonsági együttműködéshez vezetett.

[1] Juhász Balázs PhD, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Történeti Tanszék adjunktusa.
[2] DDI VI/2. n. 937.

Az 1918. november 4-ei padovai fegyverszünet egy fiktív államalakulatra vonatkozott, hiszen ennek aláírásakor Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia többi része is már kinyilvánította függetlenedési szándékát. A nemzetiségek önállósodási törekvései folytán egyre súlyosabb feszültségek közepette az új független magyar köztársaságnak pedig nem voltak elismert határai. Károlyi Mihály miniszterelnökként, majd köztársasági elnökként is minden olyan kombinációt megpróbált, mely esetleg megegyezéshez, és egy jórészt integer magyar állam fennmaradásához vezetett volna, viszont a sokféle tapogatózás (egyik pillanatban Belgráddal akart tárgyalni egy konföderáció létrehozásáról, majd Belgrád egyik legnagyobb ellenfeléhez, Rómához fordult segítségért) hiteltelenné tette megegyezési szándékát. Az olasz vonal különösen nagy szerepet kapott ezen próbálkozások során, Charmant Oszkár bécsi követ még tárgyalásokat is folytatott Sidney Sonnino külügyminiszterrel,[3] de mindez elégtelennek bizonyult bármiféle eredmény kivívásához.

Olaszország a térségben a saját gazdasági és politikai jelenléte minél hangsúlyosabb bebiztosítása mellett arra törekedett, hogy támogatókat találjon az adriai kérdésben ellenséges jugoszláv államalakulattal szemben. Ennek érdekében már a békekonferencia összehívása előtt óvatos csehszlovákbarát, és meggyőződéses románbarát külpolitikát folytattak. Mivel mindkét pártfogolt ország a történelmi Magyarország feldarabolásában volt érdekelt, Olaszország szemében a Károlyi-féle közeledési, és segítségkérési kísérlet csak annyiból volt hasznos, hogy Belgrádtól távol tartsák a magyarokat. A bolsevik hatalomátvétel után, amikor az antant Smuts tábornok útján próbált modus vivendit kialakítani a Kun Béla nevével fémjelzett magyar kormányzattal, Olaszország meglehetősen mérsékelt álláspontot képviselt, és a megegyezést támogatta.[4] Ráadásul a Károlyi-féle időszak kereskedelmi tárgyalási javaslatait felelevenítve, Kun Béla is hasonló együttműködést ajánlott az olaszoknak, melyre Sonnino eleinte rábólintott.[5] Olaszország tehát nem az ideológiát, hanem a kor-

[3] ACS, Carte Orlando, busta 77, fascicolo 1617 Bianchieri Bukarestnek, Róma, 1919. február 14. 21:00, Telegramma Gabinetto n. 46 Confidenziale; ASDMAE AP 1919-1930, 1738. Bianchieri, nota verbale Charmantnak, 1919. március 3.; ASDMAE CP, 9, 16. Sonnino Londonnak és Párizsnak, 1919. március 6.

[4] ASDMAE CP, 9, 23. Smuts instrukciói, 1919. április 2.; ACS, Carte Orlando, busta 75, fascicolo 1612, sottofascicolo 7. Orlando a Colosimo, Parigi, 4/4/1919, telegramma N. 1007-P 12:15 (arrivo 13:30), cifrato.

[5] AUSSME E–11, 8, 17. Kun Béla megkeresése Segrének, 1919. április 28. + csatolmányok; AUSSME E–8, 116, 1. Cavallero a Főparancsnokságnak, 1919. június 13.; AUSSME E–8, 117, 7.

mányzat élén álló, hatalommal rendelkező felet látta a magyar bolsevikekben. A kifejezetten kiegyensúlyozott viszonyba még az is belefért, hogy Olaszország budapesti képviselőjeként Guido Romanelli alezredes ugyanúgy megvédte a Tanácskormány ellen felkelő ellenforradalmárokat, ahogy a Magyar Tanácsköztársaság bukása után a népbiztosok és családtagjaik ausztriai menekülését is elősegítette.[6]

Habár az olasz hatóságok már a Tanácsköztársaság alatt is óvatosan figyelték annak bécsi propaganda tevékenységét, illetve Oddino Morgari olasz szocialista parlamenti képviselő gyakori budapesti látogatásai is felkeltették az olasz belbiztonsági erők érdeklődését, a magyar kommunista emigráció diaszpórájával kezdődtek csak az igazi gondok. Az olasz hatóságok ugyanis csak a hazai munkásmozgalmak intenzívebbé válásával egy időben kényszerültek komolyabban foglalkozni a magyar kommunisták kérdésével. Ebben a Horthy Miklós nevével fémjelzett ellenforradalmi rendszer is besegített, ugyanis a későbbi kormányzó aláírásával több olyan dokumentum is keletkezett, amely kommunista összeesküvések felfedezését tudatta a győzőkkel.[7] A Nemzeti Hadsereg főparancsnokságának több célja is volt ezeknek a dokumentumoknak a terjesztésével:

– egyrészt zajlott a magyarországi forradalmárok elleni hajsza, és akiket csak tudtak, bíróság elé is állítottak. Az ellenük hozott ítéletek jogosságát csak még jobban alátámasztotta vélt és valós összeesküvések leleplezése. Az persze már egy másik kérdés, hogy az ítéletek jelentős részét nem hajtották végre, ugyanis Szovjet-Oroszország a területén lévő magyar hadifoglyok szabadon bocsátásáért cserébe kérte és meg is kapta ezen személyek átadását;[8]

Sonnino Crespinek, 1919. június 21.; AUSSME E–8, 116, 2. Vizsgálat a Tanácsköztársasággal folytatott kereskedelemről, 1919. augusztus.

[6] Guido Romanelli: Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare romena. Doretti, Udine, 1964. 157-179, 260-262.

[7] Pár példa: MNL OL K 63, 364. csomó, 37/a tétel. Kommunista szervezkedés (Fővezérség 77 vkf 1919. XII. 31.), 184/1920. M.E.I. sz., Pol. Osztály, a beadvány kelte 1920. I. 13., ugyanezt lásd még: ASDMAE, Conferenza della Pace, 8, 2.; ASDMAE, Conferenza della Pace 7, 1-d. Horthy az Antant Szövetségközi Tábornoki Bizottságának, 1920. január 31., 23/VKF/1920., u.o. Horthy Cerrutinak, 1920. február 6., 27/VKF/1920.

[8] Munkásmozgalom-történeti lexikon. Szerk.: Vass Henrik – Bassa Endre – Kabos Ernő. Kossuth, Budapest, 1976. 172.

– másrészt 1919-1920-ban még jelentős szovjet-ellenes fegyveres harcok zajlottak, elég csak az orosz–lengyel háborúra gondolni, és a Horthy Miklós körül tömörülő tiszteknek több olyan terve is volt, amely a kommunista veszélyre alapozva akarta kérvényezni a magyar fegyveres erőket érintő korlátozások feloldását, vagy akár a magyar állam területének részleges helyreállítását;[9]
– harmadrészt pedig a kommunista veszély elleni fellépés bajnokaként tetszelegve lehetett alátámasztani a magyar békedelegáció azon kérését, hogy a Trianonban aláírandó békeszerződés ne gyengítse meg túlságosan Magyarországot, hiszen a szovjet-ellenes cordon sanitaire létrehozásakor a magyarokra is szükség lesz majd.

Magyar részről tehát több olyan dokumentum is keletkezett, amely a kommunista veszély növekedését volt hívatott alátámasztani. Olaszországban ennek főleg belpolitikai vonzata volt, ugyan Nitti miniszterelnök hitte is, meg nem is a magyar helyzet súlyosságát, de a bolsevik veszélyt kihasználva újabb indoka volt a belbiztonsági erők létszámának növelésére, illetve a gyanús személyek szorosabb megfigyelésére, és kiutasítására.[10] Az olasz hatóságok valójában ezt már korábban elkezdték: a bécsi, és környéki magyar internált kommunisták, illetve szabadon mozgó kapcsolataik mellett az Olaszországban élő magyarok levelezését is rendszeresen felnyitották és lefényképezték. Ráadásul mindezt olyan sikerrel, hogy a megfigyeltek az esetek többségében nem vették észre, hogy a hatóságok látókörébe kerültek.[11]

A két ország belbiztonsági hatóságainak együttműködésére ezekből az évekből már van bizonyítékunk: Goszthonyi Mária tudta, hogy az olasz ha-

[9] Erről lásd: Juhász Balázs: I piani di guerra ungheresi dal 1920 al 1940. In: Virgilio Ilari (szerk.) Future Wars: Storia della distopia militare. Acies Edizioni, Milano, 2016. 387–389.

[10] ACS, Carte Nitti, 26, 95, 5. Nitti Mortarának, 1920. február 19., n. 182.; ACS, Carte Nitti, 26, 95, 8. Nitti Floresnek, 1920. február 20. 13:00, n. 246.; ACS, Carte Nitti, 26, 95, 18. Quaranta Nittinek, 1920. február 21., n. 3687.; ACS, Carte Nitti, 26, 95, 8. Nitti Floresnek, 1920. február 22., n. 270.; ACS, Carte Nitti, 26, 95, 9. Nitti Magnónak, 1920. március 1., n. 471.; Archivio Storico del Museo Storico dell'Arma dei Carabinieri (ASMSAC), Faldone 309. Memoria relativo al servizio informativo speciale disimpegnato dal Capitano dell'Arma Soncelli Sig. Aldo, p. 50-55. – Luigi Caldara e il trasporto in Italia dei bimbi viennesi e di famiglie di rivoluzionari stranieri; u.o. p. 56-60. – Tentativo di introdurre Bela Kun in Italia.

[11] Lásd: ACS, Dir. Gen. PS, Movimento Comunista in Italia e all'estero, 5, 6, 11.

tóságok információkat kértek róla Magyarországról,[12] illetve egy bizonyos Dr. Kelemen, egy fiumei sörgyár igazgatója és állítólagos kommunista mivoltát kellett leellenőrizni Budapesten.[13] Dr. Kelemenről más forrás nem beszél, de Goszthonyi Mária meglehetősen ismert figurája volt a Tanácsköztársaság művész elitjének, és a Tanácsköztársaság karhatalmának egyik legismertebb vezetőjéhez, Szamuely Tiborhoz fűződő szerelmi viszonya miatt evidens volt mindenki számára, hogy potenciális kommunistáról van szó. Ennek ismeretében érdekes, hogy az olasz és a magyar rendőri politikai nyilvántartóban se szerepel. A magyar nyilvántartás hiányosságaira esetleges magyarázat lehet, hogy hazatérését követően megtért, és vallásos életet élt, így a hatóságok csak ideiglenes megbicsaklásként kezelve a Szamuely-féle történetet törölték az aktáját. Olaszországban viszont nincs magyarázat a dokumentumok hiányosságaira, hiszen Goszthonyi ellen érvényes kiutasítási határozat született.[14]

Az olasz hatóságok által megfigyelt személyek közül csak Hajós Edith szerepel a magyar adatbázisban,[15] viszont senki sem az olaszban, ami természetesen kérdéseket vet fel az olasz politikai nyilvántartó teljességét és használhatóságát illetőleg.

A magyar kommunista emigráció megfigyelése és tevékenységük korlátok közé szorítása kapcsán az olasz hatóságok nem voltak túlzottan keménykezűek, hiszen az aki lebukott általában megúszta egy kiutasítással. A magyar hatóságokkal ellentétben nem kellett tartani se halálos ítélettől, se életfogytiglani börtöntől. Ez persze csak egy apró tényező volt, de ez is elősegítette a kommunista személyek viszonylagos szabad mozgását Olaszországban és sok esetben háborítatlan tevékenységüket. Számos ekkor, vagy később jelentős karriert befutó személyről van információnk. Az egyik legismertebb ellenpélda Kun Béla. Az ő esetében a magyarországi Tanácsköztársaság hős vezetőjének motiváló jelenlétére lett volna szükség, így többen is kezdeményezték kiszabadítását az ausztriai internálásból, és Olaszországba szállítását, viszont a törekvés túlsá-

[12] ACS, Dir. Gen. PS, Movimento Comunista in Italia e all'estero, 5, 6, 11, 3D. Goszthonyi Mária magyar nyelvű levele Bécsből édesanyjának, 1920. I. 4.

[13] ASDMAE AP 1919-1930, 1738. Külügyminisztérium a Belügyminisztérium Belbiztonsági Főigazgatóságnak, 1919. november 6., 19663. sz. távirat.

[14] ACS, Dir. Gen. PS, Movimento Comunista in Italia e all'estero, 1, 1, könyv. Goszthonyi Mária, illetve az általa használt álnevek: Csiszár Mária, Mária Gilly alatt is.

[15] Munkásmozgalmi és más baloldali személyek adatai a Horthy-rendszer rendőrségének államrendészeti nyilvántartása alapján. [a továbbiakban Fekete Könyvek] I. [h.n.], [é.n.]. 306.

gosan közismertté vált, így az olasz hivatalok minden lehetséges eszközzel próbálták megakadályozni ennek bekövetkeztét. Mások, akik nem kaptak ekkora nyilvánosságot, sikeresebben tudtak működni: Orosdy Róbert, ismertebb nevén Roberto Bartini, magyar származású, de végül olasz nemzetiséget választó repülő konstruktőrnek sikerült elvegyülnie az oroszországi olasz intervenciós erők között, amikor azokat hazaszállították, és 1920-tól Milánóban működött, mint az ausztriai magyar kommunista emigrációt segítő hálózat tagja,[16] illetve az Isotta Fraschini gyár alkalmazásában valószínűleg ipari kémkedéssel is foglalkozott. Amikor Rómába kellett költöznie, a párt szolgálatában végzett tevékenysége mellett teljesült régi vágya, hogy pilóta igazolványt szerezzen. Csupán 1923-ban kellett elhagynia Olaszországot, amikor már a második merényletet kísérelték meg ellene a berlini székhellyel működő kommunista ellenes emigránsok. Értsd, ekkor sem az olasz hatóságok miatt kellett távoznia.[17]

Politikailag jelentősebb Rákosi Mátyás, a későbbi magyar kommunista vezető esete, aki 1922 második felében többször is megfordult Olaszországban, és a Kommunista Internacionálé megbízottjaként a Serrati-féle maximalisták, a Maffi-Riboldi-Lazzari csoport, illetve a kommunisták közeledését kellett elősegítenie. Olaszországi tevékenységéről beszámolót jelentetett meg, és 1925-ös magyarországi tárgyalása során a vallomásában is említette olaszországi tevékenységét, viszont ezt később, a főtárgyalásán visszavonta.[18]

Az olaszországi magyar kommunisták megfigyelése, ezek jelentős aktivitása miatt nagy hangsúlyt kapott az olasz hatóságok tevékenységében, és teljesen természetesnek tűnt, hogy pontosítások céljából alkalomadtán megkeresték a magyar hatóságokat. Erre példa egy nagyobb volumenű bolognai letartóztatás, amely során pár jelentéktelen mellékszereplő mellett igazi „nagy halakat" is sikerült előállítani: a budapesti olasz követség 1921 januárjában átiratot intézett a Külügyminisztériumhoz a Bolognában letartóztatott magyar származású kommunisták ügyében.[19] Ebben információkat kértek Siebenho-

[16] Ez a hálózat természetesen ellenőrizte is a személyeket, mielőtt támogatásáról biztosította volna őket. Ezen funkciójához kötődik az „Óvakodj a magyar képektől" című 1921-es röpirat, amely szerint olyan magyarok is érkeztek Olaszországba, akik csak el akarták hitetni kommunista mivoltukat, hogy utána kémkedjenek azt olasz és magyar párt közötti kapcsolat után. ACS, Dir. Gen. PS, Movimento Comunista in Italia e all'estero, 5, 6, 13, I, 11F

[17] Giuseppe Ciampaglia: Krasnyj Baron (Robert Ljudvigovič Bartini, 1897-1974). In: Future Wars. Storia della distopia militare. Szerk.: Virgilio Ilari. Acies Edizioni, Milano, 2016. 453.

[18] Székely Gábor: A Komintern és a fasizmus 1921-1929. Kossuth, Budapest, 1980. 45.

[19] MNL OL K 578 Reservált iratok 97. csomó, PTI 653.f.2 16. őe. Bi. 560.

fer Jánosról,[20] Havas Andrásról,[21] Friedbauer Béláról,[22] Korach Alfrédról,[23] Leipnik Lászlóról,[24] Friedbauer Lászlóról[25] és Müller Elemérről/Vladimirról.[26]

A nyomozás kiderítette, hogy Siebenhofer János azonos Hevesi Gyulával, aki a Tanácsköztársaság szociális termelési népbiztosa volt, és a budapesti ügyészség izgatás miatt 2699. sz alatt körözte, illetve a nevezett ellen 10836/1920. 8445/1920. fk. res. szám alatt eljárás volt folyamatban. A felsoroltak közül Friedbauer Béláról, Leipnik Lászlóról, Havasi Andorról derült még ki, hogy kompromittálták magukat a Tanácsköztársaság alatt: Friedbauer Béla állítólag a Cserny József vezette terrorista csoport tagja volt;[27] Leipnik László Miskolcon volt agitátor, vagy politikai megbízott; Havas Andor pedig a Tanácsköztársaság alatt rokkantügyi népbiztos volt. A Károlyi-kormány alatt Szamuely Tibort rejtegette, annak jó barátja volt, majd a Tanácsköztársaság után megszökött. Ellene 25666/1919. 13.383/1919. 17.598/1919 és 19.425/1920. fk. res. szám alatt eljárás volt folyamatban. Korach Alfréd előéletét nyomozva kiderült, hogy a megadott lakcímen sohasem lakott, a főváros területén bejelentett lakása sohasem volt, a bűnügyi és politikai nyilvántartásban nem szerepelt, vagyis álnevet használt, és nem sikerült kideríteni valójában kit is sikerült elfogni Olaszországban.

Friedbauer Béla és László a Tanácsköztársaság művészkörnyezetéhez tartozott, aktív szerepet játszottak a nyergesújfalui művészeti iskolában, ahol többek között Goszthonyi Mária is tevékenykedett. Ez persze nem befolyásol-

[20] A dokumentumok alapján Móric és Polassek Mária fia, születési hely és idő: Wartburg Schoder mellett, Stájerország, 1889. október 15., mérnök.

[21] József és Friedler Fanny fia, születési hely és idő: Debrecen, 1891. október 10., orvos, román állampolgár.

[22] Lipót és Deutsch Berta fia, születési hely és idő: Beled, 1896. január 21., osztrák állampolgár.

[23] Fülöp és Singer Berta fia, születési hely és idő: Kassa, 1891. február 11., budapesti lakos, csehszlovák állampolgár.

[24] Lipót és Brik Carolin fia, születési hely és idő: Budapest, 1890. március 21., soproni lakos, szerelő.

[25] Bernát és Bleik Róza fia, születési hely és idő: Budapest, 1899. december 21., budapesti lakos, szerelő.

[26] József és Lampl Johanna fia, születési hely és idő: Rákospalota, 1894. október 15., rákospalotai lakos, orvostanhallgató.

[27] Ezt csak a magyar belügyi hatóságok által meghallgatott volt Lenin-fiú, Grünblatt Boris állította, más forrás nem erősítette meg, vagyis a magyar hatóságok valószínűleg a valóságnál jobban be akarták feketíteni Friedbauer Bélát. Erre utal az is, hogy egyik bírósági anyagban se szerepel a neve. Erről lásd: Biró Aurél: A Tanácsköztársaság fővárosi karhatalmai. Hegyvidéki Helytörténeti Gyűjtemény, Budapest, 2014.

ja, hogy elkötelezett kommunistaként tartották őket számon. A többiek viszont kizárólag politikai tevékenységül miatt voltak ismertek. 1920. decemberi letartóztatásuk után 1921 februárjában az olaszországi szocialista képviselők közbenjárására mindannyian szabadultak, igaz pár héten belül mindannyiukat ki is toloncolták.[28] Hevesi Gyula ezt követően, de ismeretlen időpontban a Szovjetunióba került, és a második világháború után másodvonalbeli pozíciókat töltött be Magyarországon.[29] Havas Andor hazatért, 1933-ban letartóztatták és bebörtönözték, majd 1939-ben Franciaországba emigrált. Az 1950-es évek magyarországi koncepciós pereiben halt meg.[30] Friedbauer Béla és László is Ausztriába költözött, ahol Béla folytatta művészi és agitátori tevékenységét. Többszöri költözés után a '30-as évek közepén Béla hazatelepült, és bizonyos nehézségeket leszámítva, kommunista múltja ellenére 1940-ben még egy országos kiállításon is szerepelhetett, illetve visszatérő vendég volt az OMIKE tárlatain.[31] A többi személy további sorsáról nem sikerült információt szerezni, viszont nyilvánvaló, hogy az adatkikérésen túl ekkor nem volt szorosabb együttműködés a két ország hatóságai között, és fel se merült, hogy a Tanácsköztársaság során bizonyítottan kompromittálódott magyar kommunistákat Olaszország kiadja a magyar hatóságoknak. Az persze egy másik történet, hogy a későbbiekben hazaköltöző Havas Andort nem, Friedbauer Bélát viszont a magyar hatóságok bevezették a saját nyilvántartásukba,[32] Friedbauer Bélát azonban a Tanácsköztársaság alatti tevékenysége kapcsán nem helyezték vád alá, Havast pedig más indokkal börtönözték be. Az 1920-as olaszországi letartóztatás tehát a későbbiekben se befolyásolta érdemben az érintettek életét.

Ettől függetlenül az olasz és a magyar hatóságok közötti információcsere folytatódott, ugyanis a magyar nyomozók a német, francia és osztrák hatóságokkal együttműködtek, hogy a külföldön tevékenykedő magyar kommunisták tevékenységét megfigyeljék, ellenőrizzék és őket hatástalanítsák. Az olaszor-

[28] Heitler László: Egy elfelejtett művész: Friedbauer Béla (1896-1945) In: Életünk 3. (1965) 2. sz., 74. o.

[29] Munkásmozgalom-történeti lexikon. Szerk.: Vass Henrik – Bassa Endre – Kabos Ernő. Kossuth, Budapest, 1976. 224.

[30] Munkásmozgalom-történeti lexikon. Szerk.: Vass Henrik – Bassa Endre – Kabos Ernő. Kossuth, Budapest, 1976. 219.

[31] Heitler László: Egy elfelejtett művész: Friedbauer Béla (1896-1945) In: Életünk 3. (1965) 2. sz., 76.

[32] A Fekete Köynvek I. 228. oldalán az alábbi bejegyzés szerepel: „Friedbauer Béla izraelita, 1896. I. 21., Beléd, festő, szobrász kommunista".

szági nyomozás súlypontja egy Klauber József nevű (Szolnok, 1894.), izraelita, nőtlen péksegéd és szűkebb köre ellen irányult. Róla az alábbit sikerült megállapítani: a Tanácsköztársaság összeomlása után 14 hónapra tűnt fel Lodiban, ahol csak rövid ideig tartózkodott. Innen Milánóba ment, ahol összefogott egy 20-25 főből álló magyar emigráns sejtet. Klauber Milánóban Giulio Gaba álnéven szerepelt, és a Via Manfredo Fanti 19 szám alatt lakott. Rövid időn belül Klauber a Kommunisták Magyarországi Pártjának Olaszországi Szervező Bizottsága vezetőjeként szerepelt, 1921 szeptemberében összeköttetésbe lépett a Kommunistische Partei Deutschlands magyar szekciójával, ahonnan könyveket és röplapokat kért, majd saját erőből, de már szélesebb alapokon igyekezett kiépíteni szervezetét. A nyomozásról készített beszámoló tartalmazza két 1921. októberi röplapját is, amelyeket azon olasz városokban terjesztett, ahol magyar munkások dolgoztak. Az egyik felhívás szerint a milánói szekció már a központi bizottság utasításai alapján járt el, és rendszeres tanfolyamot indított. A fasizmus erősödésével Klauber működését kénytelen volt áttenni Rómába, ahonnan sietve el kellett hagynia Olaszország területét. Bécsbe, majd ezt követően Magyarországra ment kommunista sejtek szervezése céljából. 1923. XI. 19-én a budapesti királyi ítélőtábla 16 b. 10007/1923. sz. alatt az állami és társadalmi rend elleni felforgató tevékenység bűntette miatt 13 évi fegyházra és 10 évre polgári jogai gyakorlásának felfüggesztésére és 10 év hivatalvesztésre ítélte, de 1924. október 9-én az egyik kommunista transzporttal kiszállították a Szovjetunióba. Egyes bizalmas értesülések szerint állítólag Milánóba, vagy Rómába tért vissza, és ott anarchista-kommunista eszközökkel igyekezett előkészíteni a merényleteket, amelyekkel a fasizmust igyekezett megrendíteni. A Milánóban és Rómában lefolytatott bizalmas nyomozás viszont azzal az eredménnyel zárult, hogy mindez valótlan, ő oda nem tért vissza, és Klaubernek az olaszországi távozása után a magyar szekciók tevékenysége teljesen megszűnt, és a magyar emigránsok részéről nem volt kimutatható semmiféle kommunista tevékenység.[33]

Az olasz hatóságok kijelentése az olaszországi magyar kommunista mozgalom végleges felszámolásáról természetesen túlzásnak bizonyult, hiszen a későbbiekben is felmerült hasonló jellegű szervezkedés vádja, viszont a fasisz-

[33] MNL OL K 149 Reservált iratok 1917-1947. PTI 651.f.13 Vörös könyvek 8. kötet. 60–61. oldal. A budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányságának politikai nyomozó főcsoportja a Főkapitánynak, Budapest, 1925. január 4.

ta rendszer kiépítésével párhuzamosan valóban csökkent ezen szerveződések életképessége, és tagjaik számára is nehezebbé vált a tevékenységük gyakorlása. Mivel az olasz hatóságok valószínűleg tisztában voltak a probléma totális kigyomlálásnak lehetetlenségéről, valószínűleg inkább csak a magyar hatóságok további nyomozási szándékát akarták megelőzni.

Az olaszországi magyar kommunistákkal szembeni bánásmód bemutatásához érdemes megvizsgálni két másik esetet:

– Bakonyi Endre (András) (Karcag, 1887. november 21) hírlapíró, aki 1919-ben a Külügyi Népbiztosság sajtóirodáján dolgozott, majd a Szovjetunióba emigrált, ahol orosz állampolgárságot kapott. 1924-ben Bécsben tűnt fel, mint a szovjet kereskedelmi bizottság egyik tagja, és a külföldi propagandáért felelt. Olaszország, Ausztria és Magyarország politikai híreit kellett figyelnie. 1927-ben már Berlinben, az ottani szovjet kereskedelmi bizottságnál működött. Erről a magyar konzulátusok is tájékoztatást kaptak.[34]
– László Ferenc (Veszprémvarsány, 1892. augusztus 29.) a milánói árumintavásár szovjet csoportjának szervezője volt, oda 1926 óta minden évben elment, mint a Szovjetunió kereskedelmi hivatalának tisztviselője. Útlevelét a moszkvai külügyi népbiztosság állította ki. A Csót tábori nyilvántartás szerint[35] Novonikolajevszkben és később Pétervárott a kommunista párt titkára. Irkutszkban a nemzetközi zászlóalj gazdasági irodavezetője, Pétervárott a parancsnokképző iskolában politikai előadó volt, és az árutőzsdén is alkalmazták. 1932-ben legutoljára március 15-én utazott Olaszországba Berlinből Domodossolán keresztül. Milánóban a Hotel Loretóban szált meg. Az olaszországi adatokat Pőzel Tibor, a milánói magyar főkonzul a Milánó megyei rendőrkapitányságtól kapta bizalmas használatra.[36]

[34] MNL OL K 63, 362. csomó, 37/a tétel. Külügyminisztérium, 1927. május 27., 1996/Pol/1927 sz.

[35] Csóton első világháborús hadifogoly tábor működött, amelyet 1918-1919 során a királyi román hadsereg elől menekülők gyűjtőtáboraként, majd 1923-as bezárásáig az Olaszországból, Franciaországból, Angliából és a legnagyobb számban Szovjet-Oroszországból hazatérők leszerelőtáboraként használtak.

[36] MNL OL K 63, 365. csomó, 37/a tétel. Major Mária és László Ferenc külföldi magatartása felőli információk, 1932. szeptember 24., 5379. pol. sz. gyűjtő.

Mindkét esetben a szovjet állam magyar nemzetiségű megbízottjáról volt szó. Megfigyelésükkel a magyar és az olasz hatóság is foglalkoztak, viszont egyik személy kapcsán sincs jele annak, hogy tevőlegesen is felléptek volna ellenük a hatóságok. László Ferenc esetében is valójában csak az alábbi utasítás hangzott el: tilos számára magyarországi vízumot kiállítani.[37] A vizsgált személyek tehát ideológiai beállítottságuk ellenére védettséget élveztek, hiszen az olasz–szovjet jó viszony mellett a hivatalos minőségben feltűnő hivatalnokokat nem bántották az olasz hatóságok. Maximum a róluk szóló adatot továbbították a magyar képviseletnek.

Ez az információáramlás azonban nem volt teljes körű: egy 1930. január 25-ei olasz külügyi átirat alapján ugyan már szóbeli megállapodás volt olasz–magyar viszonylatban a kommunista propaganda elleni küzdelemről, de amikor Hetényi Imre, a budapesti rendőrkapitány helyettese kérte egy olasz informátor nevét, akkor ennek kiadását az olasz fél megtagadta.[38]

Ennek ismeretében teljes mértékben érthető, hogy hivatalosan az olasz–osztrák barátsági szerződés aláírása után megszűnő vízumkényszer miatt, valójában a másik fél nyilvántartásainak megismerése érdekében Hory András, a római magyar követ már 1930 júniusában elkezdte pedzegetni a rendőri adatok megosztásának hasznosságát.[39] Levelével nem a külügyi apparátust, hanem a magyar belbiztonsági szerveket győzte meg, ugyanis az illetékes hivatalnok, Boór Aladár miniszteri tanácsos ezt nemcsak kívánatosnak, hanem gyakorlati szempontból szükségesnek is tartja. Azt feltételezte ugyanis, hogy az olasz kormány a külföldön tartózkodó olasz kommunistákra és anarchistákra vonatkozó adatokat is át fogja adni. A magyar anyag szakszerű csoportosítása ekkor még nem fejeződött be, Boór erre számított az olasz hatóságokat illetően is, de ettől függetlenül kérte a szükséges lépések megtételét az olasz kormánynál. Hory megkapta a felhatalmazást arra, hogy cselekedjen. Ennek megfelelően 1930. november 8-ai látogatása során Raffaele Guariglia, az olasz

[37] MNL OL K 63, 365. csomó, 37/a tétel. Major Mária és László Ferenc külföldi magatartása felőli információk, 1932. szeptember 24., 5379. pol. sz. gyűjtő.

[38] ACS, Dir. Gen. PS Div. Aff. Gen. 1930-31, Busta 422 fascicolo K1B sfascicolo 2 inserto 66 Ungheria (Partito Comunista all'estero). Külügyminisztérium, Rezervált Ügyek osztálya a Rendőrség főnökének, 1930. január 25., 303218/545. számjeltávirat.

[39] MNL OL K 63, 365. csomó, 37/a tétel. Hory a Külügyminisztériumnak, 1930. június 12., 59/pol.-1930.

Külügyminisztérium Európáért és Levantéért felelő politikai osztály vezetője előtt – az osztrák vízumkényszer miatt felmerülő bolsevista agitátorok inváziójának kivédése érdekében – felvetette a külföldön tartózkodó magyar, illetve olasz kommunistákra és anarchistákra vonatkozó rendőri adatok kicserélését. Guariglia az illetékes tényezőkkel történő megbeszélését követően ígérte válaszát, személyes véleményként felvetette, hogy a teendők megbeszélése végett a magyar és olasz rendőrhatóságok közvetlenül kellene érintkezésbe lépniük.[40] A felvetés elnyerte az olasz hatóságok tetszését, így Hory november végén már az alábbiakat jelenthette haza:

„Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy az olasz kir. külügyminisztérium a másolatban idezárt Pro-memoriában hozzájárult azon javaslatunkhoz, hogy a külföldön tartózkodó magyar és olasz subverzív elemekre vonatkozó rendőri adatok a két ország rendőrhatóságai között kicseréltessenek. A Palazzo Chigi véleménye szerint legcélszerűbb volna, ha a szóban forgó adatcsere lebonyolításának módozatait a magyar és olasz illetékes tényezők a római külügyminisztériumon keresztül, illetőleg annak bevonásával állapítanák meg."[41]

Fél évvel később a magyar Belügyminisztérium eljuttatta „Az államrendészeti zsebkönyv"[42] első kiadását a magyar Külügyminisztériumnak, de aggályosnak tartotta, hogy minden adatot megosszanak az olasz hatóságokkal, hiába volt szó egy baráti országról, így csak a kivonatos közlést tartották célszerűnek. A Kommunista Bűncselekmények miatt bíróilag elítélt (K.B.) jelzéssel ellátott nevek és személyi adatok közlését megengedhetőnek tartották, de a közlés előtt megfelelő garanciát kért az olasz hatóságoktól arra, hogy az oda beutazó, vagy ott tartózkodó magyar állampolgárokkal szemben legfeljebb preventív intézkedéseket fognak tenni, retorziós rendőri intézkedéseket semmiképpen sem.[43] A K.B. jelzést jellemzően azok neve mellé tették, akiket a Tanácsköztársaság alatti tetteikért vontak felelősségre. Mindenesetre a mi-

[40] MNL OL K 63, 366. csomó, 37/a tétel. Hory a Külügyminisztériumnak, 1930. november 8., 118/pol.-1930.; csatolva Boór a Külügyminisztériumnak, 1930. szeptember 16., 6385/1930-VII.res.

[41] MNL OL K 63, 364. csomó, 37/a tétel. Hory a Külügyminisztériumnak, 1930. november 25., 135/pol-1930. sz.

[42] A már hivatkozott „Fekete Könyvek. I-III. kötet. [h.n.], [é.n.].".

[43] MNL OL K 63, 364. csomó, 37/a tétel. Hory a Külügyminisztériumnak, 1930. november 25., 135/pol-1930. sz., Csatolva, Boór a Külügyminisztériumnak, 1931. június 88., 4427/1931.

nisztérium-közi kommunikációból ez az utolsó elem, ami a dokumentumok átadásáról szól. Ha a magyar Külügyminisztérium át is adta a kivonatolt adatokat az olasz partnernek, akkor ez nem dolgozta be a vonatkozó adatokat a saját nyilvántartásába. Erre utal, hogy a korábban már említett Hajós Edith[44] és Hevesi Gyula[45] se került bele a „Casellario Politico Centrale"-ba.[46] Hevesi Gyula álnevének az ismerete alapján viszont feltételezhetjük, hogy mégiscsak volt valami nyoma az 1920. decemberi bolognai letartóztatással kapcsolatban lefolytatott információcserének az olasz–magyar hivatalok között, hiszen a Siebenhoffer János álnevet máshonnan nem tudhatták meg.

A magyar és az olasz hatóságok jórészt a másik adataihoz akartak hozzáférni, de nincs semmiféle forrásunk arra vonatkozóan, hogy ezeket az információkat végül milyen formában osztották meg egymással. Az eseti információk cseréje viszont továbbra is működött. Pl. 1931-ből olasz részről fennmaradt egy kérés potenciális merénylet megakadályozására,[47] 1932-ben egy olaszországi magyar lakos rehabilitálása hiúsult meg,[48] és az etiópiai háború kapcsán is sor került információk megosztására.[49]

[44] Róla lásd a Fekete Könyvek I. 306. oldalán, hogy: „Hajós Edith dr., álneve Mullon Edith, római katolikus, 45/1934, Budapest, orvosnő, kommunista".

[45] Róla a Fekete Könyvek I. 335. oldalán lásd: „Hevesi Gy., álneve Siebenhoffer János, izraelita, 1890. III. 21., Ungvár, vegyészmérnök kommunista".

[46] Ez utóbbi elérhető az alábbi linkeken, az Archivio Centrale dello Stato honlapján: http://dati.acs.beniculturali.it/CPC/ Letöltés: 2019. 06. 12. 16:02.

[47] MNL OL K 63, 369. csomó, 37/b tétel, Olaszország. A budapesti olasz követség emlékeztetője a magyar Külügyminisztériumnak, 1931. olvashatatlan dátum (a Külügyminisztérium politikai osztályára 1931. X. 27-én érkezett), 7281/A6. sz. Állítólag egy anarchista szövetség Olaszországban repülőgépről akart bombákat ledobni. A repülőgépet olasz emigránsok vezették volna, elsősorban az anarchista Emilio Recchioni jöhetett szóba. A kéréssel kapcsolatban az az egyik legfőbb probléma, hogy az olasz politikai nyilvántartás Emilio Recchioniról nem tud, csak Emidio, és Ercole Recchioniról. Az előbbi 1864-ben, az utóbbi pedig 1867-ben született, vagyis 1931-ben egyiküktől se lehetett elvárni repülőgépes merénylet lebonyolítását.

[48] MNL OL K 63, 364. csomó, 37/a tétel. Pőzel a Külügyminisztériumnak, 1932. szeptember 16., 28/pol./1932. Klein Árpád volt budapesti, hat éve alassiói lakos (Savona), magyar állampolgár kérte útlevele meghosszabbítását, és az ebben szereplő korlátozó bejegyzések törlését. Lényegében kérte rehabilitálását. Kérésével csak felhívta magára a magyar hatóságok figyelmét, ugyanis kiderült, hogy Klein a Tanácsköztársaság alatt erősen exponálta magát. Ráadásul az olasz rendőrség, miután a munkaadója után nyomozott, már Klein után is kezdett érdeklődni. Pőzel így sürgős jelentést kért Klein Tanácsköztársaság alatti viselkedéséről, a proletárdiktatúra alatt betöltött állásairól, és netán elkövetett bűncselekményeiről, és az esetleges ellene kibocsájtott elfogató parancs adatairól is. Pőzel utasítást kért arra is, hogy bevonja-e Klein útlevelét (ez estben hazatérési igazolványt, vagy csak Olaszországra érvényes útlevelet kapott volna), és felhívja-e rá az olasz hatóságok figyelmét.

[49] MNL OL K 63, 378. csomó, 37/g tétel (Kommunista mozgalmak 1927-1938). Kilb Gyula Bakách-Bessenyeynek. 1935. augusztus 26., 9917/1935/VII.res. A Komintern politikai titkárságának

A hivatalok szorosabb együttműködésének jelei abból ismerhetők fel, hogy egy 1939-es dokumentum szerint a budapesti rendőrkapitányság már 17 éve, vagyis 1922-től aktívan segédkezett a budapesti olasz követségnek a gyanús egyének kinyomozásában,[50] és az olasz kérések az alábbi témákat ölelték fel:

1. gyanús személyek leinformálása, és megfigyelése;
2. információ kérés a Mussolininek író töménytelen személyről, akik nap mint nap kértek autogramot, fényképet, pénzügyi segélyt, stb.;[51]
3. olasz állampolgárságot kérő személyek leinformálása;
4. az olasz Belügyminisztériumból, annak megyei hivatalaiból, és rendőrkapitányságaitól származó hasonló jellegű kérések megválaszolása olasz és magyar állampolgárokról;
5. információk a kommunistákról és általánosságra a kommunizmusról.

Az olasz fél kérésére a magyarországi Külügyminisztérium politikai osztálya egyenesen az olasz belbiztonsági szerveknek küldte meg az adatokat, amivel felgyorsította az ügyintézést. Példaként említi az összefoglaló, hogy 1939 elejétől a politikai osztály már a megyei rendőri híreket is direktbe küldte, és így, az olasz Külügyminisztériumot kihagyva az információáramlásból, legalább két hónappal tette gyorsabbá az ügymenetet.

1939. január 1-től április végéig az olasz fél hozzávetőleg 800 kérést fogalmazott meg. Ezek megválaszolásával több nyomozótiszt foglalkozott, és különösen egy bizonyos „Makany" nyomozó,[52] aki Dr. Sombor-Schweinitzer József rendőr-főkapitányhelyettes, a budapesti rendőr-főkapitányság politikai rendészeti osztálya vezetőjének alárendeltségében dolgozott. 1936-ban, ami-

utasítására a KMP külügyi bizottsága Berger Kálmán betonmunkás magyar kommunista agitátort a háborúellenes agitáció fokozása érdekében Olaszországba küldte. Berger Hegyi Kálmán néven szerepelt a KMP-ban. Ezt megelőzően Firenzében folytatott párttevékenységet, és állítólag a francia és olasz kommunista pártoknál futárszolgálatot is teljesített. Nem sikerült további adatokat megállapítani a nevezettről.; MNL OL K 63, 369. csomó, 37/b tétel, Olaszország. Villani Kányának, Róma, 1935. szeptember 11., 14xxx/1935. sz. 1935. szeptember 10-én közölte Butival egy bizalmas jelentés tartalmát, aki azt igen érdekesnek találta, és kérte, hogy a jövőben is hozzák az olasz Külügyminisztérium tudomására a hasonló információkat. A jelentés tárgya: „a Komintern antifasiszta akciója az olasz-etiópiai konfliktussal összefüggően", melyet az isztambuli magyar konzulátus terjesztett fel 1935. augusztus 3-ával a Külügyminisztériumnak (118/ny.-1935. sz.).

[50] A korábbi esetekből tudjuk, hogy ilyen jellegű segítségre valójában már 1919/1920-ban is sor került.

[51] A jelenségre lásd: Salusinszky Gábor: „Olaszország Ducséjának..." In: Történelmi Szemle 30. (1987-88) 1. sz. 61–70.

[52] Nem sikerült beazonosítani.

kor az 1939-esnél jóval kevesebb kérést fogalmaztak meg, az olasz hatóságok 600-800 pengőt[53] fizettek a nyomozók költségtérítéseként.[54]

A kérések tipizálásából leszűrhető, hogy itt már nem csupán a kommunista személyek leinformálásáról volt szó, hanem az összes magyar és olasz állampolgár adatait megosztották egymással. Azt nem tudni, hogy továbbra is csak preventív jellegű, és nem retorziós intézkedéseket engedélyezett-e a magyar fél az átadott információk alapján, viszont feltételezhető, hogy az információszolgáltatás nem volt egyoldalú, így feltételezhetően az olasz belbiztonsági adatokat a római magyar követség kapta meg. Kiadatásról nem tudni, így csak annyi szögezhető le, hogy minimális költség ellenében jelentős mennyiségű információ cserélődött ki. Ennek viszont sem 1939-ben, se később nem találni nyomát a nyilvántartásokban, így valószínűleg minden új adatot kizárólag a napi ügymenethez használt fel mindkét fél, és fel se merült, hogy ezeket az információkat valahogy meg kellene őrizni. A kommunista és kommunista gyanús személyek megfigyelése, illetve a róluk szóló információk egymással történő megosztása viszont mindennapossá vált. Az együttműködés során keletkezett dokumentumok jórészt elvesztek, így ezekről nem tudunk komolyabb következtetéseket leszűrni. A kommunizmus-elleni harc, vagyis egy ideológiai alapokon nyugvó küzdelem pedig egyfajta nemzetbiztonsági szempontok alapján működő ellenőrzéssé alakult át. Ez a fajta együttműködés – bizonyos szólamok elhagyásával – ma is létező eljárásrendeket idéz, alkalmazása ma is aktuális kérdéseket vet fel, léte pedig rávilágít egyes ma is létező nemzetbiztonsági problémákra. Az információcsere kapcsán pedig egy érdekes adalék, hogy a magyar és az olasz félnek is csak a másikkal volt ilyen egyezménye. Sőt, annak ellenére, hogy Olaszországnak sikerült kapcsolatokat kiépítenie a lengyel, német, jugoszláv, spanyol és japán rendőrséggel, hasonló írásos megegyezést csak a magyarral kötött. Erre a kizárólagosságra persze nem tudjuk a választ.

[53] Összehasonlítási alapként 1938-ban egy magyar ezredes teljes havi fizetése 655,5 pengő volt. Ugyanekkor egy hadnagy 254,5 pengőt keresett. Szakály Sándor: Honvédség és tisztikar 1919-1947. Válogatott írások 1984-2002. Ister, Budapest, 2002. 113.

[54] ACS, Archivi in fotocopia e microfilm, Joint Intelligence Agency, JOB 305, T 586 Budapest legation. 097 067-69 – political investigation office of the legation.

JUHÁSZ JÓZSEF[1]

AZ ETIKUS KÜLPOLITIKA SZÉP ÚJ VILÁGA?

A humanitárius intervencióról és a nemzetközi igazságszolgáltatásról folytatott viták a nyugat-balkáni háborúk idején

Rezümé

Az 1990-es évek nyugat-balkáni háborúi sokak szerint nemcsak a helyi konfliktusokról szóltak, hanem a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek involválódása miatt a nemzetközi kapcsolatok új, poszt-bipoláris rendszerének a meghatározásáért is folytak. Egyesek szerint a külső reakciók a régi típusú nagyhatalmi politizáláshoz való visszatérést jelentették, s csak megerősítették a nemzetközi kapcsolatok elmélete realista iskolájának tételeit. Mások viszont az idealista iskola szellemében egy új, 21. századi típusú, egyetemes értékekre alapozott nemzetközi rend felemelkedésének előjelét látták a NATO 1999-es beavatkozásában és az ICTY tevékenységében. A tanulmány az ezzel kapcsolatos vitákat tekinti át.

Kulcsszavak: Jugoszlávia, NATO, ICTY, humanitárius intervenció

[1] Juhász József tananszékvezető egyetemi docens (ELTE BTK TI Kelet-, Közép-Európa és Oroszország Története Tanszék)

THE BRAVE NEW WORLD OF ETHICAL FOREIGN POLICY?

Debates about humanitarian intervention and international justice during the wars in the Western Balkans

Abstract

The wars of the Western Balkans in 1990s were not only about local conflicts, but as a result of the involvement of the great powers and international organizations they also represented a struggle for defining a new post-bipolar order of international relations. According to some analysts the external reactions reflected a return to the old type of great-power politics, and merely confirmed the theorems of the realist school of international relations. Others however, in the spirit of the idealist school of international relations, saw in the 1999 intervention of NATO and in the activities of the ICTY the emergence of a new 21st century international order based on universal values. The present study discusses the debates around this issue.

Keywords: Yugoslavia, NATO, ICTY, humanitarian intervention

A jugoszláv dezintegrációra adott nemzetközi reakciók közül a NATO 1999-es légi háborúja és az ENSZ-törvényszék működése különösen nagy teoretikus vitákat váltott ki a nemzetközi kapcsolatok szakirodalmában. Az elemzők egy része a nyugat-balkáni háborúkra adott nyugati válaszokban a régi típusú nagyhatalmi politizáláshoz való visszatérést látta. Mások szerint viszont a nyugati fellépések egy új, 21. századi típusú, egyetemes értékekre alapozott nemzetközi rend felemelkedésének az előjeleként értékelendők.

Az 1999-es NATO-beavatkozás mint „humanitárius intervenció”

A NATO Szerbia elleni légi háborújának (1999. március-június)[2] bírálói részben nemzetközi jogi, részben hatalompolitikai érvekre támaszkodva fejtették ki kri-

[2] Nem ez volt a NATO első beavatkozása. 1995. augusztus-szeptember során már végrehajtottak egy kéthetes bombázás-sorozatot a boszniai szerbek ellen, de annak volt bizonyos fokú – bár vitatott – jogalapja. Az 1993. június 4-i, 836. számú BT-határozat (https://undocs.org/S/RES/836(1993, utolsó

tikájukat. Nézeteik szerint a beavatkozás nem volt igazolható sem a célja, sem az eredményessége, sem a legitimitása tekintetében. Álláspontjuk az Egyesült Nemzetek Alapokmányára[3] támaszkodott, amely szerint a nemzetközi jogrend a kollektív biztonságra, valamint az államok egyenlősége, szuverenitása és területi integritása elveire épül. Ezek fontos értékek, mert az agresszió megakadályozására szolgálnak, s ebben a jogrendben erőszakot alkalmazni csak két esetben lehet: önvédelem céljából, vagy ha arra a nemzetközi béke és biztonság megőrzése érdekében az ENSZ Biztonsági Tanácsa felhatalmazást ad.

A NATO-beavatkozás egyik feltételnek sem felelt meg, a humanitárius indoklás pedig illegitim – érvelnek a kritizálók –, függetlenül attól, hogy régen nem volt ismeretlen (például az európai hatalmak az Oszmán Birodalommal szemben többször alkalmazták a keresztény lakosság védelmére hivatkozva). Nem azért illegitim, mert a szuverenitás feljogosítaná az egyes államokat arra, hogy bármit megtegyenek az állampolgáraikkal (az ENSZ Alapokmánya azt is tartalmazza, hogy az alapvető szabadságjogok minden embert megilletnek), hanem mert önkényes szelekcióhoz vezet. Ha a szerbiai albán kisebbség veszélyeztetett helyzetben volt, akkor a törökországi kurd kisebbség miért nem? S ha a vészhelyzet fennállt, mint Ruandában 1994-ben, akkor ott miért nem történt „humanitárius intervenció"? Emellett a bírálók úgy látták, hogy az effajta beavatkozás nem feltétlenül „eredményes", azaz nem biztos, hogy a humanitárius helyzet tényleges javulásához vezet. Az 1999-es légi háború is okozott súlyos károkat, humanitárius és emberi-jogi sérelmeket, nemcsak a szerbeknek, hanem a „megsegítendő" albánoknak is, de még fontosabb érv, hogy az effajta beavatkozások ritkán eredményeznek fenntartható békét, s nem teremtik meg a „demokrácia-építés" feltételeit sem (ahogy Koszovóban is egy „maffia-állam" megszületéséhez vezetett).

A kritikusok szerint a „humanitárius intervencióhoz" nem elég – sőt nem is kell – humanitárius vészhelyzet; valójában akkor alkalmazzák, amikor a nagyhatalmi rivalizálások közepette a beavatkozóknak érdekükben áll. Nem több ideológiai lepelnél, az ún. neokon külpolitikai filozófia vágyálmánál (az USA által dominált egypólusú világrend), függetlenül attól, hogy éppen milyen pártállású kormányzat él vele. Ennek szellemében David Gibbs úgy látta, hogy

elérés 2019. 04. 28.) ugyanis felhatalmazta a békefenntartó UNPROFOR-ban résztvevő országokat arra, hogy szükség esetén igénybe vegyék a „regionális szervezetek" segítségét.

[3] http://www.menszt.hu/hu/egyeb/az-egyesult-nemzetek-alapokmanya, utolsó elérés 2019. 05. 21.

az 1999-es légi háború csak egyike volt azoknak a lépéseknek, amelyekkel Washington a keleti blokk összeomlása adta lehetőségeket akarta felhasználni az amerikai világpolitikai és világgazdasági fölény hosszú távú biztosítására, nemcsak a régi ellenfelekkel, hanem a feltörekvő új riválisokkal, így az egységesülő Európával szemben is. Ehhez a válság kapóra jött az Egyesült Államoknak. Az USA a hidegháború idején hozzászokott a Nyugat vezetőjének pozíciójához és ezt a státuszt továbbra is meg akarta őrizni. A hidegháború alatt a szovjet fenyegetés legitimálta a kapitalista demokráciák közötti amerikai dominanciát, miután viszont elmúlt a keleti kihívás egyesítő ereje, az USA-nak új eszközökre volt szüksége hegemóniájának biztosítására és igazolására. Lényegében erre szolgált a humanitárius intervenció ideológiája és gyakorlata.

A rivalizálás kiújulásán Gibbs szerint nem kell csodálkoznunk, mert a hidegháború egyfajta történelmi kivétel volt, s ha a nemzetközi kapcsolatok történetét hosszabb távon, például az elmúlt kétszáz évre vetítve vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a kapitalista államok közötti viszonyokban gyakoribb konfliktus, mint a kooperáció. S a rivalizálás nemcsak az USA-ra volt jellemző. 1991-ben még az NSZK játszotta (a meglehetősen kétes) főszerepet a jugoszláv válság nyugati „menedzselésében." Azonban Washington, amelyet 1990–91-ben még inkább az első öbölháború és a Szovjetunió sorsa foglalkoztatott, egy idő után túlzottnak találta a német aktivizmust és az európai önállósodást, ezért a boszniai és koszovói válságba beavatkozva akarta megmutatni a nyugati világban elfoglalt elsőbbségét. Sőt, Gibbs gazdasági okokat is hangsúlyoz. Az 1999. január 1-én bevezetett euro kihívást jelentett a dollár globális pénzpiaci helyzetére, s az USA ezért (is) szükségesnek látott egy olyan új „keresztes hadjáratot", ami Amerikának és Európának ismét közös célt ad, ezzel kettejük viszonyában (minthogy az EU katonailag rá van utalva az USA-ra) megerősíti amerikai fölényt.[4]

Gibbshez hasonló nézeteket sokan mások is kifejtettek. David Chandler a humanitárius intervenciókat, vagy – általánosabban – az érdekek nyílt hangoztatása helyett az emberi jogi retorikát alkalmazó „etikus külpolitikának" a motivációit a beavatkozó államok belpolitikájában, az érintett kormányok legitimáció-keresésében látta. Ebbe a keretbe illesztette Koszovó ügyét is, amelyet

[4] David N. GIBBS: *First Do No Harm. Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Vanderbilt University Press, Nashville, 2009, 16-17, 171-172. A szerző az Arizonai Egyetem politikatudományi professzora, a humanitárius intervenció ideológiájának egyik legharcosabb bírálója.

„sok kommentátor az első etikai jellegű humanitárius háborúnak deklarált." Szerintük a külpolitika új, etikus természete egyértelműen kifejezésre jutott abban, hogy az ún. nemzetközi közösség támogatta az 1999-es koszovói háborúba való katonai beavatkozást – pedig már a „nemzetközi közösség" kifejezés is csak arra szolgált, hogy minimalizálja a háborút ellenzők (Oroszország, Kína, India) jelentőségét.[5] Robert Hayden szintén az éles kritikusok közé tartozott, hipokritának minősítve a humanitárius jelszavú beavatkozásokat és szarkasztikusan „humanrightsism"-nak nevezve azok támogatóinak ideológiáját.[6]

A NATO a beavatkozás szükségességét többek között a Patkó-terv végrehajtásának megkezdésével magyarázta. Azonban a Patkó-tervnek (legalábbis mint az albán lakosság tömeges kiűzését, nem önmagában az UÇK-gerillák katonai megsemmisítését célzó hadműveleti tervnek) még a létezése is vita tárgya. A nyilvánosság előtt a NATO is csak április elejétől hozta szóba. Először Joschka Fischer német külügyminiszter beszélt április 7-én a tervről, s a megindult végrehajtásnak tulajdonította a március végén az albán és macedón határon megjelent – május végére valóban óriásira, 800 ezresre duzzadó – menekült-áradatot. A németeket valószínűleg Bulgáriától kapták az értesüléseiket,[7] de John Norris szerint az amerikai titkosszolgálat már 1999 januárjától rendelkezett információkkal a lakosság tömeges kiűzésének tervéről, csak márciusig irreálisnak tartotta azt.[8] Ezzel szemben Kelly Greenhill a menekültáradatra való felkészületlenségből, az első menekült-oszlopok menetirányából, a légicsapások rövid időre tervezéséből arra következtet, hogy a Patkó-terv csak a NATO önigazolása, a beavatkozás utólagos legitimálása – vagy ha létezett is, nem lehetett ok a beavatkozásra, mert a fentebbiek minimum azt mutatják, hogy a NATO előzetesen nem tudott róla. Erre a variációra következtethetünk George Robertson brit hadügyminiszter visszaemlékezéséből is, miszerint a bombázások megkezdésekor számítottak ugyan a civilek elleni tisztogatások-

[5] David CHANDLER: *Rhetoric without responsibility: the attraction of 'ethical' foreign policy.* British Journal of Politics and International Relations, Vol. 5, No. 3 (August 2003), 296., 311. (http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.581.1136&rep=rep1&type=pdf, letöltve 2017. 10. 17.).

[6] Robert M. HAYDEN: *From Yugoslavia to the Western Balkans. Studies of a European Disunion, 1991-2011.* Brill, Leiden, 2013, Part III (Humanitarian Hypocrisy).

[7] Bulgaria ‚Leaked Milošević Ethnic Cleansing Plan' (http://www.balkaninsight.com/en/article/bulgaria-leaked-Milošević-ethnic-cleansing-plan, letöltve 2018. 01. 11.) Az elnevezés is a bolgár titkosszolgálattól származik: így foglalták össze a jugoszláv fegyveres erők Koszovó körüli patkó-alakú felsorakozásáról szóló információikat (a patkó-forma egyébként földrajzi okokból kézenfekvő volt).

[8] John NORRIS: *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*, Praeger, Westport–London, 2005, 6.

ra, de arra a horrorra, ami bekövetkezett, nem, s előzetes titkosszolgálati információik sem voltak a Patkó-tervről).[9] Mindenesetre Greenhill szerint inkább a minden háborúban előforduló tömeges menekülésekről volt szó, illetve arról, hogy a menekült-hullámot mindkét fél igyekezett „felhasználni". A NATO propaganda-eszközként, Milošević pedig olyan „demográfiai bombaként", amivel nehéz helyzetbe hozhatja a NATO-országokat (minthogy azok féltek attól, hogy őket is elérheti a menekült-áradat), s amivel destabilizálhatja a szomszédos államokat.[10]

A másik, támogató véleményt a NATO-intervenció „posztmodern analízise" képviselte, amely a beavatkozást „technikailag illegálisnak, de morálisan igazoltnak" tartotta.[11] Eszerint a légitámadások megindítása valóban nem állt összhangban a nemzetközi joggal, mert abban a Biztonsági Tanácsnak erőszak-alkalmazási monopóliuma van, s célszerűbb lett volna annak keretében fellépni. De ezen érvelés azt is hangsúlyozta, hogy az adott nemzetközi jogrend nem felelt meg a reális nemzetközi viszonyoknak (mert maga a BT képtelen azt érvényesíteni – vagy csak kivételesen képes[12] – az állandó tag nagyhatalmak ellentétei és vétójoga miatt), továbbá hogy nem lehetett eltekinteni a koszovói humanitárius katasztrófa tényleges fenyegetésétől. Ezért politikailag és erkölcsileg elkerülhetetlennek, s alapcélját tekintve humanitáriusnak tartották a NATO-beavatkozást (mert az, hogy nem tudnak/akarnak mindenhol beavatkozni, nem ok arra, hogy sehol se avatkozzanak be), s abban az értelemben eredményesnek is, hogy megakasztotta a népirtó politika folytatólagosságát. A NATO-intervenció valójában, ha jogellenes módon is, de kikényszerített egy jogszerű eredményt (vagyis hogy Milošević eleget tegyen az ENSZ Alapokmány VII. fejezete alapján meghozott, ezért nemzetközi jogilag kötelező érvényű BT-határozatoknak). Továbbá hozzá tették, hogy a koszovói NATO-fellépés kapott bizonyos indirekt jóváhagyást a Koszovóra vonatkozó más BT-döntések révén, például a beavatkozást elítéltetni akaró orosz-kínai-indiai

[9] Idézi Lenard J. COHEN: *Serpent in the Bosom, The Rise and Fall of Slobodan Milosevic.* Boulder, 2002, Westview Press, 325.

[10] Kelly M. GREENHILL: *The Use of Refugees as Political and Military Weapons in the Kosovo Conflict.* In: Raju G. C. THOMAS (ed.): Yugoslavia Unraveled: Sovereignty, Self-Determination, Intervention, Lexington Books, Lanham–Oxford, 2003, 205-242.

[11] GIBBS (2009): 6.

[12] Ilyen esetek voltak az amerikai-szovjet/orosz „mézeshetek" idején elfogadott határozatok, mint az Irak elleni 1991-es intervenció jóváhagyása, vagy a már említett 836. számú BT-határozat.

határozati javaslat elutasításával, vagy az 1244. számú határozat elfogadásával, amely gyakorlatilag szentesítette a NATO-beavatkozás nyomán kialakult helyzetet.[13] Sőt, post factum közvetett orosz politikai jóváhagyást is kapott a június utáni KFOR-beli nyugati-orosz együttműködés által.[14]

A támogatók érvelésében az is szerepel – erősítendő a légi háború melletti morális és emberi-jogi álláspontot –, hogy a beavatkozásról mégiscsak egy demokratikus államközösség (a 19 NATO-tagállam) konszenzusa döntött, aminek van politikai legitimáló hatása. Sőt, hogy 1999-ben a baloldali-liberális kormányzatok (főleg Clinton amerikai demokrata- és Blair brit Labour-kormánya) és értelmiség viselkedett „héjaként", eltérően az 1991-es helyzettől, amikor a német Kohl-kormányhoz igazodó konzervatív tábor volt a beavatkozás-pártibb (Szlovénia és Horvátország elismertetését értve ezen).

A támogató álláspontot képviselték például az *Understanding the War in Kosovo* tanulmányai,[15] s ezen a véleményen volt Klinton Alexander. Szerinte a NATO-nak nem volt más választása, mint a beavatkozás. S ezzel világossá tette a világ előtt, hogy a nemzeti szuverenitás és a be nem avatkozás elvei többé nem sérthetetlenek az etnikai tisztogatás vagy az emberi jogok súlyos megsértése esetén. Ha három feltétel teljesül (fennáll a humanitárius vészhelyzet; ezért az adott állam kormányzata felelős; a válság fenyegetést jelent a nemzetközi békére és biztonságra), s a BT nem cselekszik, akkor egy ország vagy regionális szervezet beavatkozhat, nehogy rosszabbra forduljon a humanitárius helyzet. S ilyen beavatkozásokra korábban is volt példa, mint India 1971-es kelet-pakisztáni és Vietnam 1978-es kambodzsai intervenciója.[16] Hasonló véleményen

[13] https://undocs.org/S/RES/1244(1999), magyarul in: *Koszovó: elemzések és dokumentumok*. Regio 2008/2, http://epa.oszk.hu/00000/00036/00070/pdf/100-109.pdf, mindkettő letöltve 2019. 03. 27.). A határozat Koszovót Jugoszlávia részének nyilvánította, de státuszának végső meghatározását elhalasztotta és arra az időre nemzetközi polgári (UNMIK) és katonai (KFOR) igazgatás alá helyezte.

[14] James GOW: *Rat na Kosovu, 1998-1999*. In: Charles INGRAO – Thomas EMMERT (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika*. Buybook, Sarajevo, 2010 (eredeti kiadás: Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative. West Lafayette, 2009, Purdue University Press), 310, 329/c.55.

[15] Leon MALAZOGLU: *When Doves Support War and Hawks Oppose it: An Analysis of Humanitarian Intervention in Kosova*; Gábor SULYOK: *The Theory of Humanitarian Intervention with Special Regard to NATO's Kosovo Mission*. In: Florian BIEBER – Židas DASKALOVSKI (eds.): Understanding the War in Kosovo. Routledge, London–Portland, 2003, 125-145.; 146-165.

[16] Klinton W. ALEXANDER: *NATO's Intervention in Kosovo: The Legal Case for Violating Yugoslavia"s „National Sovereignty" in the Absence of Security Council Approval*. Houston Journal of International Law, Vol. 22 No. 3 (Spring 2000), 1-41. (http://www.hjil.org/articles/hjil-22-3-alexander.pdf, letöltve 2016. 11. 03.)

van Paul Latawski és Martin Smith, sőt szerintük – bár de jure valóban nem volt ENSZ-felhatalmazás – már a Koszovóra vonatkozó március előtti BT-döntések adtak bizonyos legitimitást a beavatkozásnak.[17]

A dilemmát találóan fogalmazta meg Kofi Annan ENSZ-főtitkár, aki egy cikkében az akkori időszak nagy humanitárius válságai (Ruanda, Kelet-Timor, Koszovó) apropóján két szuverenitás-koncepció és két alapvető érdek ütközésével foglalkozott. Ahogy írta, egyfelől illegitim az erőszak ENSZ-mandátum nélküli alkalmazása, másfelől megengedhetetlen, hogy az emberi jogokat valahol súlyosan és szisztematikus megsértsék. Mindkettő megelőzése alapvető érdek, ezért a nemzetközi közösségnek meg kell találnia összeegyeztetésük módját.[18] A dilemma azóta is fennáll, azóta is politikai viták és elméleti viták tárgya, s ez minden bizonnyal még sokáig így lesz, mert a humanitárius intervenció ideológiája a nemzetközi kapcsolatok évszázadok óta bevett westfáliai alapelveit kérdőjelezi meg.[19]

Az ICTY működéséről folytatott viták

Az „illegitim agresszió versus humanitárius intervenció" körüli elméleti csatározások mellett a hágai ENSZ-törvényszék (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY, 1993-2017; http://www.icty.org/) tevékenységének megítélése szintén nagy vitákhoz vezetett.[20]

A törvényszéket az ENSZ Alapokmány VII. fejezete alapján a Biztonsági Tanács 808. és 827. sz. határozataival[21] hozták létre a nemzetközi humanitári-

[17] Paul LATAWSKI – Martin SMITH: *The Kosovo crisis and the evolution of post-Cold War European security*. Manchester University Press, Manchester, 2003, 32.

[18] Kofi ANNAN: *Two concepts of sovereignty*. The Economist, 16 September 1999, http://www.economist.com/node/324795 (utolsó elérés 2017. 12. 14.)

[19] A humanitárius intervenció témakörének általános (nem kifejezetten Koszovóra fókuszáló) áttekintése: J. L. HOLZGREFE – R. O. KEOHANE (eds.): *Humanitarian Intervention. Ethical, Legal, and Political Dilemmas*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, valamint a magyar szakirodalomban: SULYOK Gábor: *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata*. Gondolat, Budapest, 2004.

[20] Jelen írásban nem tárgyaljuk a nyugati reakciókkal kapcsolatos viták harmadik nagy ágát, az 1991-es német elismerési politika értékelését, mivel nem az „új etikus külpolitika" körüli diskurzusokhoz kapcsolódott, hanem egy „régi" témához, az önrendelkezési jog értelmezéséhez, illetve, a gyakorlati síkot tekintve, az Európai Közösségen belüli rivalizáláshoz.

[21] https://undocs.org/S/RES/808(1993), https://undocs.org/S/RES/827(1993), utolsó elérés 2018. 02. 11.

us jogot az egykori Jugoszláviában 1991-től kezdve súlyosan megsértő személyek felelősségre vonása céljából; nem tévesztendő össze a szintén hágai székhelyű testületekkel, az ENSZ Nemzetközi Bíróságával (ICJ) és a Nemzetközi Büntetőbírósággal (ICC).[22] A törvényszék csak élő és kiadatásra került személyek felett ítélkezhetett (tehát államok, intézmények felett nem), halálbüntetést nem szabhatott ki, s mandátuma a „ius in bello"-n alapult, nem a „ius ad bellum"-on. Nem volt tehát feladata megítélni a háborúk általános okait, a fegyveres erők bevetésének jogszerűségét, hanem hadviselés során tanúsított törvénytelen magatartásokat (a genfi konvenciók megsértését, a genocídiumot, az emberiesség elleni bűntetteket) kellett szankcionálnia.[23]

24 éves működése alatt az ICTY 161 fő ellen emelt vádat és közülük jogerősen 89-et ítélt el,[24] mindkét tekintetben mintegy 70 %-ban szerbek ellen.[25] Született továbbá 18 felmentő ítélet (köztük vihart kavaró felmentések, mint Ante Gotovina horvát tábornok, Milan Milutinović szerb elnök /1997-2002/ és az egyik UÇK-parancsnok, Ramush Haradinaj perében). Más esetekben a vádiratot visszavonták,[26] a pert a vádlott halála miatt törölték (Slobodan Mi-

[22] Az ICTY létrehozásának első szorgalmazói Klaus Kinkel német és Lawrence Eagleburger amerikai (ügyvivő-)külügyminiszter voltak. Ez azért is érdekes, mert korábban Brent Scowcroft nemzetbiztonsági főtanácsadó mellett Eagleburgert sejtették Washington kezdeti Belgrád-barát politikája mögött. Régebben mindketten szolgáltak a belgrádi amerikai követségen, Eagleburger 1977-81 között nagykövetként, s neki az 1980-as években a Yugo autók amerikai forgalmazásásban üzleti érdekeltségei is voltak. Ezért Eagleburgert a kritikusai Arábiai Lawrence-re (az 1916-18-as arab felkelésben fontos szerepet játszott Thomas E. Lawrence) utalva a „Lawrence of Serbia" névvel illették (James GOW: *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War.* Hurst & Co., London, 1997, 205.).

[23] Ettől a feladattól időnként az ügyészek is eltértek. A tárgyalások során előfordult, hogy a vádak hátterét megvilágítandó olyan történelmi és politikai fejtegetésekbe bonyolódtak, amelyekben nem bizonyultak kellően felkészültnek. Ezért egyes vádlottak – mint a jogász végzettségű és önmagát védő, s perének ügyészétől, Geoffrey Nice-tól nem egyszer jobb debattőrnek bizonyult Milošević – többször zavarba hozták őket vagy a tanúikat.

[24] http://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases, utolsó elérés 2018. 08. 17. Az ICTY (valamint az 1994-es ruandai népirtásban illetékes International Criminal Tribunal for Rwanda, ICTR) befejezetlen pereiben az International Residual Mechanism for Criminal Tribunals hivatott eljárni.

[25] John B. ALLCOCK (prir.): *Međunarodni Tribunal za ratne zločine na području bivše Jugoslavije*. In: Ingrao–Emmert (2010): 352.; Marko Attila HOARE: *Bosnia and Herzegovina. Genocide, Justice and Denial*. Centar za napredne studije, Sarajevo, 2015, 204. A 70 %-ban benne van néhány olyan más nemzetiségű is, aki a szerb háborús oldalhoz tartozott, például a boszniai horvát Dražen Erdemović.

[26] Ezek között nincsenek főszereplők. Talán a legismertebbjük Milan Zec szerb admirális, akit az 1991-es dubrovniki harcokban – még beosztott hajókapitányként – elkövetett cselekedetei miatt vádoltak meg, de végül az ügyészség sem találta megfelelőnek a bizonyítékokat. Érdemes viszont hozzá tenni, hogy a vádemeléseknél lényegesen több vizsgálatot indítottak, de azok különböző okokból – főképp a jugoszláv utódállamoknak az ICTY iránti kooperáció-hiánya vagy a vizsgált személy halála miatt – nem jutottak el a vádemelésig. Carla Del Ponte főügyész memoárjából például arra következtethetünk, hogy Tu man és a

lošević),[27]vagy átadták az ügyet a hazai igazságszolgáltatásnak (Mirko Norac horvát tábornok).[28] A két legismertebb elítélt a boszniai szerbek politikai vezetője és hadsereg-parancsnoka, Radovan Karadžić és Ratko Mladić, akik a maximálisan kiszabható életfogytiglant kapták (jelen sorok írásakor – 2019. május – a Mladić-ítélet még csak elsőfokú), de a horvátországi szerb szecessziót „levezénylő" Milan Babić krajinai elnököt is 13 éves börtönbüntetésre ítélték.[29]

A vita lényegében az ICTY legitimitása, függetlensége és elfogult/elfogulatlan jellege körül forgott. Szerbellenes politikai eszköz volt a nyugati hatalmak kezében? Vagy jogilag, politikailag és morálisan legitim intézmény, amelynek voltak hibái és következetlenségei, de amely ennek ellenére hozzájárult a valódi bűnösök felelősségre vonásához és hosszabb távon hozzájárulhat a megbékéléshez, ahogy, ha nem is mindenben egyetértve, a többség gondolta (s ahogy magam is vélem)? Az első álláspontot nemcsak a szerb nacionalista narratíva fogalmazta meg,[30] hanem egyes nyugati elemzők is. Robert Hayden a háborúval való politikai nyerészkedésként jellemezte az ICTY tevékenysé-

hadügyminisztere, Gojko Šušak ellen is folyt vizsgálat, de a haláluk után véget vetettek annak (Carla DEL PONTE – Chuck SUDETIC: *Gospođa tužiteljica. Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*. Buybook, Sarajevo, 2008, 236). Ezt a feltételezést erősíti a bűnszövetkezetben (joint criminal enterprise) elkövetett bűntettekre épített Gotovina-vádirat is.

[27] Milošević peréről, annak tágabb politikai és jogi kontextusairól, a poszt-jugoszláv térségben való fogadtatásáról, valamint a per körüli vitákról lásd a Timothy William WATERS (ed.): *The Milošević Trial. An Autopsy*. Oxford University Press, Oxford, 2013. A peranyag: Milošević, Slobodan (IT-02-54), http://www.icty.org/cases/party/738/4, utolsó elérés 2018. 02. 17. A kiadatás külön pikantériája, hogy a kormányzat írásos garanciát adott Miloševićnek a letartóztatásakor arról, hogy nem adják ki Hágának és otthon kell igazságszolgáltatás elé állnia. A kiadatást a levél egyik aláírója, Čedomir Jovanović DOS-frakcióvezető később azzal magyarázta, hogy az ígéret „a letartóztatás idejére" szólt, nem örökre. A garancia-levelet közli Adam LeBOR: *Milošević: A Biography*. Bloomsbury, London, 2002, 347-351 (appendix 2).

[28] Noracra Horvátországban 2004-ben 12, illetve 2008-ban egy másik perben 7 éves börtönbüntetést szabtak ki a szerbek ellen elkövetett bűntettek miatt. 2011 novemberében feltételesen szabadlábra helyezték. Norac 2001-es letartóztatásáról, annak viharos horvát jobboldali reakciójáról és az üggyel kapcsolatos, Zágráb és az ICTY közötti huzavonáról lásd Jelena SUBOTIĆ: *Hijacked Justice. Dealing with the Past in the Balkans*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2009, 91-93, 99, 111-114 (https://www.helsinki.org.rs/doc/Subotic%20finalfile.pdf, letöltve 2018. 04. 18.). A könyv a háborús felelősségre vonás szerbiai, horvátországi és boszniai folyamatait elemzi, rámutatva arra, hogy a hazai igazságszolgáltatás mennyire politika-függő, az eredményei mennyire felemásak, s hogy – az egyébként nem is mindig a megfelelő eszközöket használó – nemzetközi nyomás nélkül (az ICTY követelései, az érintett országok pénzügyi támogatásának és EU-csatlakozásának feltételekhez kötése) még ennyi sem történt volna.

[29] A peranyagok: Karadžić (IT-95-5/18) http://www.icty.org/cases/party/703/4, http://www.irmct.org/en/cases/mict-13-55; Mladić (IT-09-92) http://www.icty.org/cases/party/704/4, http://www.irmct.org/en/cases/mict-13-56; Babić (IT-03-72) http://www.icty.org/cases/party/663/4; utolsó elérések: 2019. 05. 24.

[30] Kosta ČAVOŠKI: *Hag protiv pravde*. IKP Nikola Pašić, Beograd, 1998.

gét.[31] David Harland, a genfi Centre for Humanitarian Dialogue igazgatója, aki a humanitárius intervenció ideológiájának is éles bírálója, a Haradinaj- és a Gotovina-perek kapcsán igen szelektívnek minősítette az ICTY ítélkezési gyakorlatát. Véleménye szerint az nem tükrözi a helyszínen elkövetett bűntettek egyensúlyát, mert a szerb vádlottak zömét elítélik, a Nyugat barátait viszont rendre felmentik.[32]

A bírálók érvelésében kiemelt szerepet kapott a szerbek magas aránya mind a vádlottak, mind az elítéltek körében, valamint hogy szerbek elleni bűnök miatt alig szabtak ki büntetést (mivel az albán, horvát és bosnyák vádlottak zöme másodvonal-beli figura volt, s akiket közülük elítéltek, nagyrészt a horvát-bosnyák háborúban elkövetett cselekedetek miatt kapták a büntetésüket). Azt is kritizálják, hogy az ICTY egyetlen NATO-politikus vagy katona ellen sem emelt vádat, noha ez a mandátuma alapján kötelessége lett volna.[33]

Az ICTY védelmezői elutasították az illegitimitás és az egyoldalú szerbellenesség vádját. Allcock sem tartotta teljesnek vagy hibátlannak az ICTY munkáját, de ezt részben külső körülményekre vezette vissza, így az ICTY felállításának és kezdeti finanszírozásának nehézségeire, valamint a JSZSZK utódállamainak a kooperáció-hiányára. Ez nemcsak a letartóztatások és a kiadatások megtagadásában mutatkozott meg, hanem az ICTY vizsgálatait el-lehetetleníteni akaró dokumentum-visszatartásokban, a tanúk megfélemlítésében stb. A kooperáció hiánya Milošević bukásáig a szerb oldalról teljes volt (minthogy az ICTY „szerbellenes politikai intézmény"), a horvát oldalról pedig Tuđman haláláig majdnem teljes (minthogy az ICTY „kriminalizálni akarja a

[31] Hayden az „antiwar profitee" kifejezést használja. /HAYDEN (2013): 267./

[32] David HARLAND: *Selective Justice for the Balkans*. The International Herald Tribune, Dec. 8. 2012, https://www.nytimes.com/2012/12/08/opinion/global/selective-justice-for-the-balkans.html. Harland-tól lásd még *Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina*. https://www.hdcentre.org/wp-content/uploads/2017/07/Never-again-International-intervention-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf, mindkettő letöltve 2018. 07. 22.

[33] Az ICTY statútuma bűnnek minősítette az „oktalan és könyörtelen" hadviselést, köztük a mérgezett lövedékek használatát, a katonailag nem indokolható civil célpontok elleni támadásokat, a szegénnyített uránium alkalmazását. Ezek alapján az 1999-es NATO-bombázás több akciója eljárást érdemelt volna. Ezt illetően folytak is előzetes belső tanácskozások az ICTY-ben, de végül úgy döntöttek, hogy ezirányban nem vizsgálódnak. Ahogy Allcock az ICTY-munkatársaktól kapott információkra hivatkozva írja: „A törvényszék megértette annak nagyon komoly szükségességét, hogy szembesüljön ezekkel a kérdésekkel. Ez részletes belső elemzés tárgya volt, amely után úgy döntöttek, hogy NATO-erők tagjai ellen nem emelnek vádat." /ALLCOCK (2010): 353./ Erről az attitűdről, amelyet magam is hibának tartok, Allcock konkrét bizonyítékok hiányában óvatos kritikával azt írja, hogy a „körültekintésnek az elvek feletti győzelme" lehetett.

honvédő háborút"[34]). Később az együttműködési készség javult, de teljes korántsem lett, amint azt Koštunica JSZK-elnök ún. legalista álláspontja, vagy a Gotovina-, Karadžić- és Mladić-letartóztatások elhúzódása mutatja.[35]

Ugyanakkor Allcock szerint a „hibáktól sem immunis" ICTY pozitív funkciót töltött be, a szisztematikus, még kevésbé a szándékos elfogultságára pedig egyik irányban sincs bizonyíték, sem a szerbek, sem mások tekintetében.[36] Ezzel az összegzéssel részben szembe ment Marko Attila Hoare, a nemzetközi igazságszolgáltatás szükségességének egyik legharcosabb szószólója – de éppen ellentétesen, mint Harland vagy Hayden. Hoare a „minimalista gyakorlatot", azaz a szerbek iránti engedékenységet vetette az ICTY és személyesen az 1999-2007 közötti főügyész, Carla Del Ponte szemére. Véleménye szerint a vádemelések száma és azon belül a 70 %-os szerb arány valójában alacsony. Ugyanis Milošević sok első vonalbeli tettestársa ellen vádat sem emeltek (Kadijević hadügyminiszter, Adžić vezérkari főnök, Jović szövetségi és Bulatović montenegrói elnök), másokat felmentettek (Perišić vezérkari főnök), továbbá hogy a bűntettek legalább 80 %-át a szerb oldal követte el.[37]

Az ICTY egyik legnehezebb feladata a boszniai szerb hadsereg (VRS) 1995. júliusi, mintegy 8,5 ezer áldozatot követelő srebrenicai tömegmészárlásának (és 25 ezer nő, idős, gyerek bosnyák területre való deportálásának) a megítélése volt: genocídiumnak minősíthető-e az 1948-as ENSZ-konvenció értelmében, vagyis hogy a bosnyák nép egésze vagy egy része kiirtásának a

[34] A horvát szábor Tuđman halála után, 2000. október 13-án kiadott egy deklarációt a honvédő háború méltóságának védelmében, de a 6. pontban ígéretet tett rá, hogy az annak során elkövetett jogsértéseket is kivizsgálják (*Deklaracija o Domovinskom ratu*. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html, utolsó elérés 2016.11. 17.)

[35] Koštunica álláspontja az volt, hogy amíg nem születik meg a Hágával való együttműködést szabályozó törvény, addig nincs jogalap szerb/kisjugoszláv állampolgárok kiadatására, s a bűnösöket otthon és a hazai jog alapján kell felelősségre vonni. Az érvelés logikus, de a törvény többek között éppen Koštunica pártjának, a DSS-nek az akadékoskodása miatt nem születhetett meg 2003-ig. Részben erre a huzavonára vezethető vissza a Milošević kiadatása körüli konfliktus Koštunica szövetségi államfő és Đinđić szerb miniszterelnök között. Đin ić szerint a kiadatáshoz (amely szerinte „nem más országoknak, hanem az ENSZ-nek történt meg") elegendőek voltak a Szerbia által már ratifikált általános nemzetközi szerződések – de valójában azért adta ki Miloševićet, mert egy nyugati kölcsön folyósítása ehhez a feltételhez volt kötve. Gotovina 2005-ig, Karadžić 2008-ig, Mladic 2011-ig bujkált, mert a hatóságoknak úgymond „nem sikerült" megtalálniuk őket. Az ICTY és a helyi kormányzatok közötti huzavonáról lásd DEL PONTE – SUDETIC (2008): IV, VI, VIII, XII, XIII. fejezet (Szerbia), X. (Horvátország), XI. (Koszovó).

[36] Allcock (2010): 363-365.

[37] Hoare (2015): 162-164.

szándékával követték-e el?[38] A törvényszéknek a mészárlást elkövető VRS-hadtest parancsnoka, Radislav Krstić ügyében hozott ítélete szerint igen, s ezért a tábornokot 2004-ben 35 évre ítélték.[39] Az ENSZ Nemzetközi Bírósága 2007-ben szintén kimondta, hogy a VRS népirtást követett el Srebrenicában, amelyért közvetve – minthogy nem lépett fel azért, hogy megakadályozza – Szerbiát is felelőssé tette.[40]

A srebrenicai eseményeket – nem a tömegmészárlás és a deportálás tényét, hanem genocídium-mivoltát, vagy legalább a népirtási szándék bebizonyítottságát – illetően azonban a szakirodalom nem egységes. Gibbs szerint nyolcezer ember meggyilkolása súlyos háborús bűn, de szükségtelen túlpolitizálni, a genocídium szándékának kellő bizonyítottsága nélkül népirtásnak nevezni.[41] Carl Bildt svéd EU-békeközvetítő memoárja sem (a jogi értelemben vett) genocídiumként írja le a történteket, hanem több mint háromezer hadifogoly módszeres legyilkolásaként és több mint négyezer embernek a brutális harcok, incidensek, tisztogatások során történt halálaként.[42] A többség azonban bizonyítottan genocídiumnak tekinti a srebrenicai mészárlást.[43]

A nemzetközi közösség felelőssége a történtekben szintén bizonyos vita tárgya. Felmerült annak gyanúja, hogy valójában meg sem akarták védeni a várost, mert azzal számoltak, hogy a Drina-menti bosnyák enklávék a szerbek számára stratégiai és logisztikai okokból eleve elfogadhatatlanok. Ahogy egy Louis Sell által névtelenül idézett amerikai tisztviselő mondta, az enklávék elvesztése szerencsétlenség Boszniának, de „szerencse nekünk", mert leegy-

[38] „acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnic, racial or religious group" (Legal definition of genocide. Office of the UN Special Adviser on the Prevention of Genocide, https://www.un.org/ar/preventgenocide/adviser/pdf/osapg_analysis_framework.pdf, letöltve 2017. 11.13.)

[39] Krstić (IT-98-33). http://www.icty.org/cases/party/711/4, letöltve 2019. 04. 17.

[40] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). http://www.icj-cij.org/en/case/91, utolsó elérés 2018. 02. 17. Az ICJ ugyanakkor elutasította a szarajevói kormányzat beadványának azokat a passzusait, hogy a boszniai háború alatt elkövetett tömeges atrocitások egészét minősítsék genocídiumnak, s hogy ezért Szerbiára szabjanak ki jóvátételi kötelezettséget.

[41] GIBBS (2009): 281.

[42] Bildt „Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia" c. memoárját idézi – elítélőleg, a Srebrenicában történtek relativizálásának tekintve – Hoare: *Bosnia and Herzegovina*, 241.

[43] Marie-Janine ČALIĆ: *Etničko i čišćenje i ratni zločini 1991-1995*, 130; Charles INGRAO: *Sigurne zone*, 221 /mindkettő in: Ingrao–Emmert (2010)/. Hoare pedig a srebrenicai genocídiumot tagadókat a holokauszt-tagadókkal állítja párba /Hoare (2015): 212/.

szerűsíti a tárgyalásokat.[44] A srebrenicai holland ENSZ-békefenntartók (az UNPROFOR Dutchbat-zászlóalja) tétlenségét is gyakran szóvá tették, amit Hollandia részben – a VRS-nek kiadott vagy a zsúfolt Dutchbat-bázisra már be sem engedett emberek halálát illetően – elismert.[45] Azonban a 450 fős létszáma, csak önvédelmi fegyverzete, valamint az UNPROFOR bonyolult és időigényes döntéshozatali mechanizmusa miatt a vérengzést a Dutchbat egyedül semmiképp sem tudta volna megakadályozni.

[44] „While losing the enclaves has been unfortun0te for Bosnia it's been great for us." Louis SELL: *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*. Duke University Press, Durham–London, 2002, 234. A három enklávé közül Srebrenicát és (az 1995 júliusában a VRS által szintén elfoglalt) Žepát a daytoni békeszerződés meg is hagyta a Republika Srpska keretében, s csak a Szarajevóhoz közeli Goražde maradt bosnyák fennhatóság alatt. Srebrenica szerb kézre való nyugati átjátszásának gyanúját a The Guardian 2015-ben ismét felvetette (*Revealed: the role of the west in the runup to Srebrenica's fall*. https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/west-true-role-in-srebrenica-massacre-bosnia, utolsó elérés 2017. 11. 22.).

[45] Netherlands Supreme Court hands down historic judgment over Srebrenica genocide (http://www.amnesty.or.jp/en/news/2013/0927_4204.html, utolsó elérés 2018. 07. 03.).

Kicsindi Edina[1]

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS AZ AFRIKAI GYARMATOSÍTÁS: GYARMATOSÍTÁS ÉS NAGYHATALMI POLITIKA A MAGYAR NYELVŰ SAJTÓBAN A 19. MÁSODIK FELÉBEN

Edina Kicsindi

THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE AND THE COLONIALISM IN AFRICA: COLONIALISM AND POWER POLICY IN HUNGARIAN NEWSPAPERS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Absztrakt

Amennyiben Afrika belsejének európai feltárást és gyarmatosítását nem a hagyományos értelemben vett földrajzi – gazdasági – katonai kritériumok alapján határozzuk meg, hanem elfogadjuk, hogy a bővülő földrajzi tudás táplálta

[1] Kicsindi Edina PhD, afrikanista.

új világkép közvetítők – utazók, katonák, felfedezők, gyarmati hivatalnokok – révén, újságokban, útleírásokban és társasági előadások keretei között egy konstruálódott meg egy sokkal szélesebb európai társadalom számára – amely túlmutatott a gyarmattartó anyaországok keretein –, akkor ennek meg kellett, hogy legyenek a magyarországi közvetítő csatornái is. Az európai nagyhatalmiság tudata tisztán visszaköszönt a korabeli magyar sajtóban, főleg a politikai élclapokban, amelyek pártállástól függően értékelték a birodalom diplomáciai lépéseit és a többi nagyhatalomhoz való viszonyát.

Kulcsszavak: gyarmatosítás, imperializmus, sajtótörténet, Afrika, Osztrák–Magyar Monarchia

Abstract

If we don't define the European exploration and colonization of inland Africa only by the traditional geographical – economic – military criteria and accept that the new world view fuelled by expanding geographical knowledge was constructed for a much broader audience through intermediaries – travellers, soldiers, explorers, colonial bureaucrats – in newspapers, travelogues and society lectures, stepping out of the boundaries of the colonist countries, then these intermediary channels had to have existed in Hungary as well. The ideology of being a European power is clearly shown in the contemporary Hungarian newspapers, especially in political cartoons, which evaluated the diplomatic actions of the empire and its relations to other major powers in Europe based on their own political ideologies.

Keywords: colonialism, imperialism, press history, Africa, Austro–Hungarian Empire

Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia és Afrika kapcsolatát sokáig csak Afrikában járt utazók, földrajzkutatók, „felfedezők", vadászok stb. egyéni tapasztalatain keresztül próbálták értelmezni. Ennek oka, hogy az egyéni tapasztalás mentes volt minden olyan politikai vagy gazdasági aspektustól, amely kapcsolatba hozhatta volna Magyarországot a gyarmatosítás, az

imperializmus és annak első világháború előtti történetének egyre negatívabb megítélésével, illetve az ezzel járó kollektív felelősséggel a 20. század második felében. A kollektív felelősségtől való elhatárolódás ilyen formája nem volt egyedülálló Közép-Európában. Walter Sauer ezt az osztrák történetírásban például „Entdeckungsgeschichté"-nek, vagyis a *felfedezések történetének* nevezte, és szintén a gyarmatosítástól való elhatárolódás megnyilvánulásának tartotta az osztrák történeti és földrajzi irodalomban. Szerinte a szemlélet egészen a századfordulóig nyúlt vissza az osztrák akadémiai gondolkodásban.[2]

Az 1990-es évek elején a posztkolonialista irodalomelmélet hatására elsősorban az angol nyelvű antropológiai szakirodalomban az imperializmus egy új értelmezése jelent meg Európa és Afrika kapcsolatának viszonylatában. Az elmélet szerint az imperializmus a 19. század második felében sokkal mélyebben és szélesebb körben áthatotta az európai ember világképét, mintsem, hogy csak a gyarmatokkal ténylegesen rendelkező egykori anyaállamok örökségeként tartsuk azt számon. A bővülő földrajzi tudás táplálta új világkép közvetítők – utazók, katonák, felfedezők, misszionáriusok, gyarmati hivatalnokok – révén, újságokban, útleírásokban és társasági előadások keretei között konstruálódott meg, az ideákat pedig áthatotta a „mi" -érzés, és a birodalom eszméje. A Jan Nederveen Pieterse szerint ebben az „új imperializmusban", ahol a sajtó közvetítő szerepet játszott és a nagyhatalmi politika popularizálódott, Afrika csupán a rivális európai államok összecsapásának egyik színtere volt, bár kétségtelenül a legegzotikusabb és leglátványosabb, amely így évtizedeken keresztül a közfigyelem fókuszában volt Londontól Szentpétervárig és Stockholmtól Isztambulig.[3]

[2] Sauer, Walter: Schwarz-Gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage. In Sauer, Walter (Hrsg.): *K. u. K. Kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrshaft in Afrika*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2002, 55. A vesztes első világháború és a Monarchia széthullása miatti trauma ehhez hasonló megnyilvánulását Romsics Gergely az osztrák emlékezetirodalom feldolgozása *kapcsán* „a »kisosztrák« jelen és a birodalmi, mitikus múlt közötti *Abgrund*, azaz feneketlen szakadék" érzékeltetésére szolgáló eljárásnak nevezi (Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. (A múlt ösvényén). L'Harmattan, Budapest, 2004., 55.). Ez a szemlélet a második világháború elvesztése után reneszánszát élte Ausztriában, amikor a szociológus August Knoll megfogalmazta azt a nézetet, miszerint Ausztria *nem a politika által, hanem a zene erejével hódította meg a világot* (Sauer i.m., 55.).

[3] Nederveen Pieterse, Jan: *White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture*. Yale University Press, New Haven – London, 1992., 86.

Walter Sauer ezt a fajta új, látványos és hangos imperializmust „kollektív imperializmusnak" nevezte[4], amelyben valamennyi európai állam részt vett és érdekelt is volt egyszerre, és amelytől az Osztrák–Magyar Monarchia sem tudta függetleníteni magát.[5] Ennek lényege, hogy a nagyhatalmak egymás közötti multilaterális érdekegyeztetéseik során határolták el érdekzónáikat és rendezték vitás hatalmi ügyeiket. Ez az évszázad a döntéshozatali kongresszusok és az érdekegyeztető konferenciák korszaka volt, a Napóleon utáni metternichi örökség, amely a diplomáciában meghatározó erő maradt egészen addig, amíg a konfliktusok száma és a haditechnikai fejlődés túl nem nőtte ezeket a fórumokat. A korszak jellemzője a korabeli sajtóban „concert européen"-nek nevezett európai nagyhatalmi diplomáciai színtér volt, valamint az az expanziós politika, amely valamennyi nagyhatalmat jellemezte ebben az időszakban, és amely a rendszeres érdekegyeztetéseket, konfliktuskezeléseket valójában indokolttá tette. Az 1815-ben létrejött szent szövetségi rendszer ugyanis valójában egy kényszerhelyzet eredménye volt, amely az akkori öt európai nagyhatalom között – Anglia, Franciaország, Oroszország, Poroszország és a Habsburg Birodalom – volt hivatott megteremteni az egyensúlyi politika feltételeit. Azonban a 19. század második felében az újabb államok megjelenésével és az expanziós politika intenzitásának növekedésével a rendszer bipolarizálódása felgyorsult.[6] Noha az első világháború előtt kialakuló szövetségi rendszerek titkos egyezmények alapján jöttek létre, a kortársak számára jól látható volt a hatalmi viszonyok átrendeződése és sajtó minden formája követte mozgását. A cikk során vizsgált források három különböző diskurzust képviselnek: a tudományos diskurzust a *Földrajzi Közlemények*, a politikai diskurzust az élclapok (*Borsszem Jankó, Bolond Istók, Az Üstökös, Mátyás Diák)*, a kettő közötti ismertterjesztés pedig a *Vasárnapi Ujság* képviseli.

A magyar nyelvű sajtóban az *európai koncert* elsősorban az élclapokban jelent meg jól körülhatárolható módon. Ott is először az 1882-es egyiptomi válság kapcsán találkozunk vele a *Borsszem Jankóban*, és ettől kezdve a nagyhatalmi figurák csoportos ábrázolása politikai hovatartozástól függetlenül is rendszeres visszatérő elemévé vált valamennyi élclapnak.[7] A korabeli felfogás

[4] Sauer a kifejezést Samir Amintól kölcsönözte, aki viszont Nkrumah után használta.

[5] Sauer i.m., 18.

[6] Részletesen lásd Majoros István: Hatalmi politika és az egyensúly hagyománya. Az európai koncert az első világháború előtti évtizedekben. *Rubicon* 8/5–6. sz., 1997.

[7] A közös zsákmány. *Borsszem Jankó*, 15/760. (32) sz., 1882. augusztus 6., 1.

szerint az Osztrák–Magyar Monarchia indokoltan volt tagja ennek a csoportosulásnak, ellentmondva Diószegi István véleményének, miszerint „az Európán kívüli ügyekben, a gyarmati politikát illetően az Osztrák–Magyar Monarchia, noha tengeri hatalom volt, továbbra is teljes közömbösséget mutatott”.[8] Ugyanakkor ő is elismerte, hogy nagyhatalomként számára is fontos volt valamiféle terjeszkedő politika folytatása, amely egyértelműen „a múlt századi külpolitikai doktrínából [eredt], amely a nagyhatalmi rangot a terjeszkedési képességen mérte.”[9] Dán Károly szerint ezt a korban Kállay Benjámin is felismerte, aki 1882-től közös pénzügyminiszterként egyben Bosznia-Hercegovina kormányzója is volt.[10] Az pedig, hogy ez az expanziós politika nem Afrika területén zajlott, hanem a Balkán irányába törekedett, érdemben nem befolyásolta a birodalomi státuszt az európai nagyhatalmi színtérben. Ellenkezőleg: a diplomáciai fórumokon való részvétel egyik célja és létjogosultsága is az volt, hogy az új terület okkupálása és annektálása a nagyhatalmi érdekegyeztetések és alkuk révén minél zökkenőmentesebben, a többi nagyhatalom legitimáló beleegyezésével történhessen meg. Ezért az osztrák–magyar külpolitikát igenis élénken érdekelték azok az expanziós területek – így például Egyiptom sorsának alakulása is – amelyek közvetve hozzájárulhattak saját területi érdekeinek érvényesítéséhez és precedensül szolgálhattak az alkudozások során.[11]

Az *európai koncertben* való részvétel egyben presztízskérdést is jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia számára, mert így a külpolitikáját közvetlenül nem érintő kérdésekben is állást foglalhatott, ha lehetőséget kapott rá. Az egyik ilyen presztízsértékű megjelenése éppen az 1884–1885-ös berlini Kongó-konferencián volt.[12] Diószegi István elsősorban a magyar politikai elit passzivitásával magyarázta, hogy – néhány tiszteletbeli követlátogatást leszámítva – diplomáciai aktivitását tekintve ennél jobban nem kapcsolódott be az

[8] Kovács Endre – Katus László: Magyarország története 1848–1890. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 908. és Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. (Tudomány – Egyetem). Vince Kiadó, Budapest, 2001, 58.

[9] Diószegi i.m., 20.

[10] Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas*, 15/1-2. sz., 2000, 200.

[11] Lásd például Komár Krisztián: Az 1882-es brit okkupáció előzményei, az „egyiptomi kérdés” és az Osztrák–Magyar Monarchia Egyiptomban. In *Öt kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2004, 168.

[12] Lásd Szabó Loránd: Afrika felosztása? Az 1884-1885-ös berlini Kongó-konferencia. In Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Anyaországok és (volt) gyarmataik 1.* PTE Afrika – Amerika – Ázsia Universitas Munkacsoport, Pécs, 2002, 90.

afrikai ügyekbe. Ez egybehangzott Gratz Gusztáv véleményével, aki szerint, noha az európai nagyhatalmiság érzete igenis jellemző volt a dualizmus kori politikai elit köreiben, hiszen Ausztriával együtt a Monarchia „megörökölte" ezt a pozíciót,[13] a politikai elit azonban inkább arra koncentrált, hogy ezen a pozíción belül a magyar dominanciát érvényesítse.[14]

Az európai nagyhatalmiság tudata viszont tisztán visszaköszönt a vizsgált forrásokban, főleg a politikai élclapokban, amelyek pártállástól függően értékelték a birodalom diplomáciai lépéseit és a többi nagyhatalomhoz való viszonyát. A kormánypárti *Borsszem Jankó* például egyenrangú félként, a nagyhatalmak egyikeként mutatja be a kettős monarchiát, míg az ellenzéki lapok inkább élcelődnek azon, hogy a birodalom egyáltalán annak tartja magát. Mindenesetre a tény, hogy rendszeresen foglalkoztak a kérdéssel, jól mutatja, hogy a közgondolkodás része volt a korban a birodalmon belüli Magyarország nagyhatalmi státuszáról való véleményformálás.

A nagyhatalmi figurák és a nagyhatalmi játszma megjelenése a politikai élclapokban nem csupán magyar sajátosság volt a korban, Jan Nederveen Pieterse szerint éppen a karikatúrák és az élcek voltak azok, amelyek a korabeli sajtóban – szerinte főleg az 1885 utáni időszakban – a legtöbbet foglalkoztak az európai nagyhatalmak közötti rivalizálással, amelynek csupán egy töredéke szólt az afrikai gyarmatosításhoz kapcsolódó érdekellentétekről. Szerinte éppen ez a bizonyíték arra, hogy az afrikai gyarmatosítás az európai nagyhatalmi, expanziós politika egy szegmense volt csupán, nem pedig önálló hatalmi tér a világpolitikában.[15] Ha megnézzük az élclapokat, valójában ugyanazok a figurák és helyzetkomikumra épülő élctípusok jelentek meg az egyiptomi, a kínai, a dél-amerikai vagy általában az Oszmán Birodalom válságával összefüggésbe hozható konfliktusok bemutatásánál is.

A vizsgált források alapján megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb sajtófigyelmet kapott események leginkább háborúkhoz, illetve háborúval fenyegető konfliktusokhoz kapcsolódtak, amelyek ennek a nagyhatalmi rivalizálásnak a részeként jelentek meg. Ez alól kivételt képez Egyiptom rendszeres megjelenése, a török-egyiptomi konfliktus figyelemmel követése és a szuezi csatorna

[13] Pach Zsigmond Pál – Hanák Péter – Mucsi Ferenc: *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 238.

[14] Gratz Gusztáv: *Magyarország története 1867–1918. A dualizmus kora*. II. kötet. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934, 195.

[15] Nederveen Pieterse i.m., 86.

megnyitásának szenzációja. Egyiptom, a már európai nagyhatalomnak számító Oszmán Birodalom egyik tartományaként, már az 1850-es években is sokat szerepelt a magyar sajtóban. A levelezők rendszeresen beszámoltak az alexandriai és kairói társasági és gazdasági élet eseményeiről, mintha csak Párizsból vagy Londonból érkeznének a hírek. Az 1863-ban hatalomra került új alkirállyal azonban fordulat következett be, Iszmail megpróbálta teljesen függetleníteni magát a Portától és szuverén uralkodóként a modern államok sorába emelni az országot. 1867-ben a szultán elismerte az addig önkényesen használt *kedive* cím használatát, majd 1873-ban szabályozták a cím öröklését is, de Iszmail Egyiptoma továbbra is az Oszmán Birodalom része maradt. Igaz, a szultán többé nem szólt bele ügyeibe. Komár Krisztián szerint Egyiptom súlyos anyagi problémái, amelyek közvetve hozzájárultak az 1882-es válsághoz és a brit megszálláshoz is, éppen ide vezethetők vissza, ugyanis az ország viszonylagos függetlenségéért a kedive sok pénzt fizetett a Portának, és mivel a modernizációs kísérlet sem volt olcsó, az egyiptomi kincstár egyre jobban eladósodott a magas kamatra kölcsönt kínáló európai bankházaknak.[16]

A magyarországi lapok éppen a Konstantinápoly és Kairó közötti alkudozást tekintették török–egyiptomi konfliktusnak az 1860-as évek első felében, amely a már régóta vegetáló Oszmán Birodalom kezdődő szétesésével fenyegetett. Az Oszmán Birodalom az Osztrák–Magyar Monarchia szomszédjaként európai nagyhatalomnak számított a korabeli közvélemény szemében, és az évszázados egymás mellett élés következtében a 16. század óta lassan eltűnt a vele kapcsolatos idegen és démonizált kép a magyar és az európai közgondolkodásból is. Helyét egyöntetűen a léhaság, ledérség, megbízhatatlanság, zsarnokság jellemezte *Kelet* képe váltotta fel. Ennek sztereotipizálódását csak fokozta Iszmail eladósodása, ami 1869-ben, a Szuezi-csatorna megnyitásának nagy sajtófigyelme közepette vált teljesen egyértelművé az európai újságolvasó közönség számára.

A lapokban megjelenő első jelentősebb fegyveres afrikai konfliktus Nagy-Britannia 1868-as abesszíniai hadjárata volt. Sámi Lajos a *Vasárnapi Ujságban* nemcsak elítélő hangnemben szólt a britek hadjáratáról, de mintegy ki is figurázta lépésüket. Az írásokban egyelőre nem volt nyoma a brit hadjárat civilizációs indíttatású értelmezésének, kivéve a *Borsszem Jankót*, amely II. Te-

[16] Komár i.m., 157.

vodroszt *kegyetlen, véres bennszülött afrikai királynak* mutatta be és a következő években a zsarnok afrikai uralkodó képe a magyar nyelvű sajtóban nagy lendületet vett.[17] Ez a kép fejlődött tovább a hasonlóan negatív megítélésű, 1873–1874-es harmadik angol–asanti háború bemutatásakor. A *Vasárnapi Ujság* a háború alatt több nagy terjedelmű, képes írást is szentelt az asantik és birodalmuk bemutatásának, de a hadjárat civilizációs küldetésként való értékelése annak ellenére elmaradt, hogy az asantik bemutatása már a később általánossá váló vad, kegyetlen afrikai bennszülött kép irányába mutatott a rendszeres emberáldozatok megemlítésével."[18]

Az 1879-es angol–zulu háború az előző kettőnél sokkal nagyobb mértékben kötötte le Európa közvéleményének figyelmét és korábban soha nem látott információmennyiséggel árasztotta el a magyar olvasókat is Afrikáról. A nagy információmennyiség egyik oka kétségkívül az volt, hogy 1879-re a magyar sajtó fejlődésének köszönhetően megnőtt a hozzáférhető lapok száma, amelyek így egymásra licitálva próbálták az olvasók figyelmét megszerezni; és egy ilyen egzotikus, vadregényes téma kiváló alapanyagot szolgáltatott a napi, a képes heti és a háború helyszíne miatt a földrajzi szaksajtónak is. Az esemény korízlésnek megfelelő romantikus színezetéhez a helyszínen kívül az is hozzájárult, hogy az 1868-as abesszíniai brit hadjárathoz hasonlóan a zuluk élére is a *vad, bennszülött hős király* mítoszának megfeleltethető vezető állt, akinek megszemélyesítése, jellemének megrajzolása – és gyakran démonizálása – révén az események szinte regényszerűen befogadhatóvá váltak az átlagolvasó magyar számára is.

Az Abesszínia elleni hadjárathoz hasonlóan az angol sajtó és a közvélemény az angol–zulu háború idején sem volt egyöntetű a brit gyarmatpolitikát illetően.[19] A *Vasárnapi Ujság* még évekkel később is arról számolt be, hogy röpiratok jelentek meg Nagy-Britanniában a háború indokolatlanságáról.[20] A háborút a *Földrajzi Közlemények* részéről is élénk figyelem kísérte. Így sor

[17] Lásd Theodoros király, vagyis: az áfrikai fekete zsarnok vérszopó élete és halála. *Borsszem Jankó*, 1/19. sz., 1868. május 10., 218–219.

[18] Nyugot-Afrika néger országai. *Vasárnapi Ujság*, 20/51. sz., 1873. december 21., 612.

[19] Lásd Barthorp, Michael: *The Zulu War. A Pictorial History.* Blandford Press, Poole, 1987., vii.

[20] Például „a zuluk védelmére kelt Dixie Florence ismert angol irónő s „Defence of Zululand and its kings" (Zuluország és királyinak védelme) czimü röpiratában azt igyekszik bebizonyitani, hogy a betörés ez országba nemcsak nagy hiba, de nagy igazságtalanság is volt." Egyveleg. *Vasárnapi Ujság*, 29/14. sz., 1882. április 2., 216.

került például a terület földrajzi és a zuluk eddig ismert történetének, életmódjának bemutatására, amelynek kapcsán külön kiemelték a helyi búr lakosság társadalmukra gyakorolt feltételezett civilizációs hatását is.[21] Egy másik alkalommal statisztikai közleményt jelentettek meg a területen élő lakosság számáról és etnikai összetételéről,[22] vagy bemutatták a rendelkezésre álló, zulukkal foglalkozó nemzetközi szakirodalmat.[23]

A háborúk sorában a következő az első búr háborúnak is nevezett 1880–1881 közötti fegyveres konfliktus volt, amely viszonylag rövid ideig tartott. A *Vasárnapi Ujság* néhány cikkben beszámolt ugyan róla, de sokkal kevesebb figyelmet kapott, mint az egy évvel ezelőtti zulu háború. A következő konfliktus azonban, az Egyiptom angol megszállásához vezető Arabi pasa-féle felkelés 1882-ben a magyar lapokban is megütötte a szenzáció mértékét.

Egyiptom az újságcikkek alapján a korabeli olvasók mentális térképén is speciális elhelyezkedésű volt: inkább a *Kelet* és az Európához tartozni kívánó Oszmán Birodalom része volt, semmint az afrikai kontinens egyik államalakulata. Az Osztrák–Magyar Monarchiát is régóta gazdasági és kereskedelmi érdekek kapcsolták a térséghez, de az évtizedek óta itt élő osztrák–magyar alattvalók –például a 49-es emigráció egyes csoportjai – miatt is különös figyelmet kapott Bécstől Alexandria és Kairó, amit a kiépített képviseleti rendszer is igazolt.[24] Az egyiptomi helyzet értelmezhetővé vált tehát az európai nagyhatalmi politika kontextusában is, és a politikai élclapok éppen ezt az ábrázolásmódot követték végig az események bemutatása során. Az Osztrák–Magyar Monarchiának nem állt érdekében az elhúzódó háború, ugyanakkor külpolitikai szempontból kedvezőnek ítélte a lehetőséget saját befolyásának megerősítésére az összeomló Oszmán Birodalom rovására, ezért a metternichi elveket követve Kálnoky Gusztáv konferencia összehívását szorgalmazta az ügyben.[25] A lapok

[21] Vegyes közlemények. *Földrajzi Közlemények*, 7. sz., 1879, 78-80.

[22] Lásd például a *Natal Mercury* című laptól átvett információk alapján Transvaal lakossága. *Földrajzi Közlemények*, 7. sz., 1879, 318.

[23] Könyvészet. *Földrajzi Közlemények,* 7. sz., 1879, 124–128.

[24] A korban az alexandriai főkonzulátus vezetésével 14 osztrák–magyar képviselet működött Egyiptomban, az 1882-es első negyedévi kereskedelmi mérleg alapján pedig a Monarchia forgalma meghaladta a 19 millió piasztert Egyiptomban, amely alapján az angolok és a franciák után a 3. helyet foglalta el a legfontosabb kereskedelmi partnerek sorában. (Komár i.m., 164–165.)

[25] A konstantinápolyi konferencia 1882. június 23 – július 15. között ülésezett. Komár Krisztián szerint az Osztrák–Magyar Monarchiának hármas érdeke fűződött a közös nagyhatalmi fellépéshez: egyrészt az egyiptomi gazdasági érdekeltségei és ott élő állampolgárai védelme, másrészt a

alapján azonban – sem a *Vasárnapi Ujság*, sem az élclapok alapján – nem volt ennyire világos a korban, hogy az osztrák–magyar diplomácia tevékeny szerepet vállalt a konstantinápolyi konferencia létrejöttében.

A *Borsszem Jankó* 1882. augusztus 6-án címlapon hozta a konferencia hírét.[26] A *Vasárnapi Ujság* elítélte Nagy-Britannia fegyveres fellépését. A konfliktust szintén címlapon közölte, Arabi pasa életrajzán keresztül.[27] A többi lap közül a *Földrajzi Közlemények* nem említette a konfliktust, hiszen a Szuezi csatornát kivéve a terület nem volt földrajzi szempontból különösebben érdekes, a háború tudósítóitól nem lehetett várni új, eddig ismeretlen információkat a tudományág számára. *Az Üstökösben* a 4. oldalon jelent meg egy 2/3 oldalt betöltő, szignó nélküli karikatúra, amely a mohó brit oroszlánt ábrázolta, amint „Hadsereg" feliratú boxkesztyűjében csapást mér az Egyiptomot jelképező figurára. A figura körül elesett társai láthatók, köztük a zulu harcos és a búr telepes alakjai – az egyetlen alkalom, amikor az élclap legutóbbi irodalom-központú periódusából visszatérve foglalkozott a két gyarmati háborúval hasábjain (1. kép).

Nagy-Britannia sorban következő, a magyar újságokban is nagy nyilvánosságot kapott fegyveres fellépése a Muhammad Ahmad ibn Abd Alláh (al-Mahdi, vagyis a Mahdi) vezette felkelés letörésére tett kísérlete volt. A háborúba torkolló konfliktus 1881-ben indult és 1899-ig, az Angol-Egyiptomi Kondomínium létrejöttéig folyamatos katonai készültségben tartotta a térségben a briteket. A híradások a vizsgált lapokban nem voltak folyamatosak, leginkább az 1880-as évek közepén, valamint az 1890-es évek második felében, a harcok lassú lecsengésével és a Fashoda incidenssel kapcsolatban volt tapasztalható nagyobb információmennyiség. A lapok a harcok csúcspontját 1884 és 1885 közé tették. A *Vasárnapi Ujság* Gordon tábornok életrajzán keresztül hozta címlapon a szudáni történéseket – kétszer is: 1884 februárjában és 1885 februárjában.[28] A Mahdi 1885-ös halálát követően a szudáni hírek száma is megfogyatkozott egy időre. Ahogyan korábban Egyiptomot vagy a Zulu Királyságot, úgy az egyiptomi – és közvetve brit – uralom ellen lázadó szudániakat sem tar-

francia-angol szövetség megakadályozása, végül pedig a Balkán stabilitásának megőrzése. (Lásd Komár i.m.)

[26] A közös zsákmány. *Borsszem Jankó*, 15/760. (32) sz., 1882. augusztus 6., 1.

[27] Arabi pasa. *Vasárnapi Ujság*, 29/25. sz., 1882. június 18., 389–390.

[28] Gordon tábornok. *Vasárnapi Ujság*, 31/5. sz., 1884. február 3., 69–70 és Gordon pasa. *Vasárnapi Ujság*, 32/7. sz., 1885. február 15., 105–107.

tották a kortárs újságírók ellenfélnek Nagy-Britannia számára, és ez folyamatosan kifejezésre jutott az írásokban.[29] A korábbi hadjáratokhoz képest azonban ez a válság évtizedeken át elhúzódott, amire magyarázatot kellett találni az európai közvéleménynek. Az egyik ilyen magyarázat elsősorban civilizációs szemléletű volt. Már a harcok első szakaszában úgy mutatták be egyes írások a szudáni eseményeket, mint „harcz a világ legelsőnek tartott nagyhatalma s *egy fanatikus mohamedán próféta által vezetett félvad tömeg* között."[30]

Az elhúzódó ügy miatt a szudáni lakosság démonizált megjelenése általános volt az európai lapokban. A „félvad" megjelölés itt a muszlim vallású, főleg Etiópia (Abesszínia) és a Török-Egyiptomi-Szudán területén élő csoportoknak szólt, amelyek érintve voltak a transz-szaharai rabszolga-kereskedelemben vagy agrárközösségekként erősen függtek attól.[31] A kifejezés egyrészt Herbert Spencerre (1820–1903) vezethető vissza, aki Charles Darwin *A fajok eredete* című műve előtt négy évvel jelentette meg *Principles of Phsychology (A pszichológia alapelvei)* című munkáját, lefektetve a kulturális evolúció alapjait. Elmélete szerint az ember mentális tulajdonságait bizonyos fizikai és kémiai jellemzők határozzák meg, és ezek befolyásolják a társadalmi szerveződés egyes szintjeit is. Az általa „félcivilizáltnak" nevezett társadalmak jellemzője a családban öröklődő mesterségek kereskedelmi tevékenység megjelenése, amely a nyugati világ fejlett középkorának feleltethető meg.[32] A kifejezés másik eredete lehet a korban Lewis Henry Morgan (1818–1881) 1877-ben megjelent *Az ősi társadalom* című munkája nyomán a köztudatba lassan bekerülő klasszifikációs modell, amely a vadság – barbárság – civilizáció egyes fokain álló, vagy korábban átmenő népek jellegzetességeit határozta meg. Ugyanakkor a „félvad" szintnek megfeleltethetően a vadság középső fokán álló népek jellegzetességeiként Morgan a halak táplálékforrásként való használatát, a tűz, valamint az

[29] Például „Szudán napról napra nagyobb főfájást okoz Angliának." Ozman Digna veresége. *Vasárnapi Ujság*, 31/18. sz., 1884. május 4., 282.

[30] A szudáni harcztérről. *Vasárnapi Ujság*, 32/7. sz., 1885. február 15., 113. (Kiemelés – K. E.)

[31] Moore-Harell, Alice: Economic and Political Aspects of the Slave Trade in Ethiopia and the Sudan in the Second Half of the Nineteenth Century. *The International Journal of African Historical Studies*, 32/2–3., 1999, 407. A cikk szerzője nagy ívűen tekinti át a szudáni és az etiópiai rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem történetét a 19. század második felében. A szerző megjegyzi, hogy a ragszolgaság intézménye nem csak a muszlim, de az etióp keresztény és a dél-szudáni animista csoportoknál is megtalálható, és a vallás által megtűrt, illetve különböző módon szabályozott volt már jóval a 19. század előtt is. (Lásd Moore-Harell i.m., 409.)

[32] Lásd Bohannan, Paul – Glazer, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem – McGraw – Hill, Budapest, 1997, 54–55.

íj és a nyíl használatát jelöli meg.[33] A modern fegyvereket használó szudániak azonban ettől messzire álltak.

A „félcivilizált" kifordított használata a szövegekben azonban egyben arra is utal, hogy a korabeli olvasó szemében ezek a népcsoportok mintegy félúton helyezkedtek el a muszlim „Kelet" és a még most is néhol ismeretlen „Fekete-Afrika" között. A vadság (Fekete-Afrika), a félvadság (Szahara régió) és a barbárság (Közel-Kelet) földrajzi régiókkal való azonosítása követi azt a mentális térképet, ami szerint Afrika a korban alapvetően két részre oszlott: az iszlám által uralt északi részre és az ismeretlen déli részre. A faji sajátosságok rasszonkénti meghatározása és a látható földrajzi környezeti jegyek klasszifikációja csak még egyértelműbbé tehette ezt a kettősséget a korabeli újságolvasó, társasági előadásokra járó polgár szemében. E. Ann McDougall szerint azonban ez a kettőség, illetve a Szahara „kontaktzónaként" való felfogása is az elképzelt nyugati földrajz szülötte volt csupán.[34] A kulcs tehát most a vallási fanatizmus és az ebből eredő (fél)*vadság* volt, amely egyben a harciasság mértékének egyik meghatározójává is vált és így magyarázatul szolgált a brit csapatok viszonylagos sikertelenségére.

A szudáni konfliktussal egy időben a német gyarmati sikerektől volt hangos a sajtó. Az 1880-as évek közepe kétségtelenül az afrikai gyarmatosítás csúcspontja volt a lapok alapján. 1884-ben az addigi magánbirtokok állami felügyelet alá vonásával Német Délnyugat-Afrika megalapítása óriási figyelmet kapott a *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság* részéről is. György Aladár 1884. október 23-án külön tájékoztató előadást tartott a Földrajzi Társaság ülésén az új gyarmat viszonyairól.[35] A *Vasárnapi Ujság* szintén nagy ívű írásában a hangnem most kevésbé volt patetikus, és nyíltan kimondták, hogy Bismarck *„a nemzet nagy többsége akarata ellenére"* vette át a gyarmatot az állam számára. Lelkesen írtak ugyanakkor a gyarmatokban rejlő lehetőségekről, és *Földrajzi Közleményekhez* hasonló információkat adtak annak természeti környezetéről, hogy sivatagos, ezért nem is tartották gazdasági szempontból sokra. Azért

[33] Lásd Bohannan–Glazer i.m., 72.

[34] McDougall, E. Ann: Discourse and Distortion: Critical Reflections on Studying the Saharan Slave Trade. In *Pétré-Grenouilleau, Olivier (ed.): Revue Française d'Histoire d'Outre Mer. Traites et esclavages: vieux problèmes, nouvelles perspectives?* Special Issue, December 2002, 55.

[35] György Aladár: Német gyarmatok Afrika nyugoti partjain. *Földrajzi Közlemények*, 12. sz., 1884, 367–375.

megemlítették, hogy vasban valószínűleg gazdag.[36] A németek afrikai gyarmati aktivitásával sok lapban összekapcsolták a Bismarck által összehívott Kongó-konferenciát is, amely 1884. november 15-től 1885. február 26-ig ülésezett. Az eseményen az Osztrák–Magyar Monarchia is képviseltette magát, de a sajtó részéről is élénk érdeklődés kísérte az egzotikus téma miatt Berlinben összeülő nagyhatalmakat.[37] A konferencia 1884. decemberében Stanley életrajzán keresztül kerül a *Vasárnapi Ujság* címlapjára.[38]

A konferencia fordulópontot jelentett a gyarmatostás megítélésében, a magyar nyelvű élclapok ugyanis annak „czivilizácziós" hatását kezdték másként értékelni, mint a *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság*. Pártállástól függetlenül, mind az ellenzéki *Bolond Istókban*, mind pedig a kormánypárti *Borsszem Jankóban* megjelentek az első kritikai hangvételű karikatúrák. A *Bolond Istók* 1885. január 25-ei számában a civilizátori szerepben tündöklő európai gyarmatosításnak éppen azt a korban csak ritkán kimondott aspektusára világított rá egy egész oldalas, a lap 5. oldalán megjelent karikatúrával (2. kép). A képen a kancellár korabeli olvasók számára jól ismert arca tündöklő napként jelent meg a rajzon, aki éberen vigyázta Németország afrikai megjelenésének minden lépését. Az Afrikát jelképező meztelen és az Európát jelképező, nyitott estélyi öltözékben megjelenő női alakok között nincs hangsúlyos erkölcsi és kulturális határ. A két nőalak párbeszédéből, illetve a csónakokban ülő európai alakok ábrázolásából egyértelműen kiderül: a betelepülő európaiak inkább amolyan szerencsepróbáló, társadalmilag és egzisztenciálisan labilis réteghez tartoztak, akiket nagyrészt maguk az európai elit körök is kivetettek magukból civilizálatlanságuk miatt. A rajz névtelenül jelent meg a lapban, a második legjelentősebb oldalon.

A *Borsszem Jankó* inkább az összeurópai tudat jegyében a civilizáció afrikai megjelenését és szükségességét kérdőjelezte meg egy általánosabb témájú karikatúrával: krokodilok és a vízilovak figyelik az európai civilizáció negatív hatásait – a gyárkémények füstjét, a tüzet és a rombolást – annak a Kongó Szabadállamnak a területén, amelynek sorsáról 1884–1885 fordulóján, a legnagyobb sajtónyilvánosság közepette tanácskoztak a nagyhatalmak Berlinben

[36] Német gyarmatok Afrikában. *Vasárnapi Ujság*, 31/40. sz., 1884. október 5., 641–642.

[37] A Kongo-állam. *Vasárnapi Ujság*, 32/3. sz., 1885. január 18., 46–47.

[38] Stanley Henrik és a Kongokonferencia. *Vasárnapi Ujság*, 31/51.sz., 1884. december 21., 809–810.

(3. kép). A karikatúra az élclap 3. oldalán jelent meg, amely a *Borsszem Jankó* második legrangosabb oldala volt a hírértéket tekintve a tematikus címlap után. A karikatúra Klösz György kézjegyét viseli magán. Az összeurópai fellépés és vitás kérdések rendezésének békés lehetősége éppen ebben az időben erősítette fel a sajtóban is az afrikai gyarmatosítás civilizációs küldetésével kapcsolatos híreket és propagandát szerte Európában – és ezzel párhuzamosan az ezt kritizáló hangokat is. A krokodilok kedvelt „ítélkező" figurái a magyar élclapokban megjelenő, az afrikai gyarmatosítás hivatalos propagandáját elítélő karikatúráknak. Ezek a karikatúrák éppen a gyarmatosítás elhallgatott, de nyilvánvaló romboló hatásait állítják szembe a civilizációs küldetés hivatalos propagandájával.

Az európai hatalmak – főleg a gyarmati hatalmak, itt is elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – civilizációs fellépésének kritikája az 1890-es években már teljesen általánossá vált a magyar nyelvű élclapokban. Dersi Tamás szerint ennek oka az volt, hogy „a századelőn a karikaturisták békeféltése egyre erőteljesebb, és – elfogultabb" lett.[39] A gyarmati konfliktusokban is a terjeszkedés és civilizálás helyett inkább egy a korban már emlegetett világháború kirobbanását látták. Így történhetett, hogy 1898-ban, amikor több mint egy évtizednyi mahdista felkelőkkel folytatott küzdelem után Herbert Kitchener brit csapatai elérték a dél-szudáni Fashoda települést,[40] és összetalálkoztak a francia gyarmatok Marchand vezette elővédjével, sokan a közvetlen fegyveres konfliktus kirobbanásától tartottak a két nagyhatalom között. Ez a lehetőség pedig összeegyeztethetetlen volt a civilizálás hajdani összeurópai, közös eszméjével, ahogyan a *Borsszem Jankó* görbe tükröt tartva rá is mutatott erre a paradoxonra (4. kép). Az F. szignóval ellátott, valószínűleg Faragó József által készített karikatúra kritikus véleményformálói ismét a könnyeket hullató krokodilok a Nílus partján, akik kinevetik a gyarmatosítás hivatalos propagandája, vagyis a közös európai civilizációs küldetés, és a vele szemben álló valóság, vagyis az európaiak területszerző vitái közötti ellentétet.

A gyarmatosítás és a nagyhatalmi politika kritikája a századfordulón, a második búr háború idején mélyült el igazán. A gyarmati területen élő, ám európai származású búrokkal szemben fellépő Nagy-Britanniát már kivétel nél-

[39] Dersi Tamás: A Borsszem Jankótól a Herkó Páterig. In Dersi Tamás: *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 32.

[40] Ma Kodok városa Dél-Szudánban.

kül valamennyi lap – élclap, ismeretterjesztő vagy éppen a témát megemlítő földrajzi folyóirat is – elítélte. A búroknak a magyarok testvérnemzeteként való megjelenítése sokban volt köszönhető annak a korabeli párhuzamnak, amelynek révén az önálló nemzeti létük kivívásáért szabadságharcot indított európai országok sorába emelkedtek. A *Borsszem Jankó* karikatúráján a szabadságot megtestesítő transzváli női alak legyilkolt képe, miközben a nagyhatalmakat jelző figurák hátat fordítanak és jóváhagyják Nagy-Britannia fellépését, viszszatérő szimbólummá vált a századforduló éveiben (5. kép). A karikatúra a 10. oldalon jelent meg 1900-ban, amikor az élclap már 20 oldalas terjedelemben jelent meg hetente. Szignója nem beazonosítható.

A búr háború végül a civilizációs eszme mellett legtovább kitartó lapokban, így a *Vasárnapi Ujságban* és a *Földrajzi Közleményekben* is elhozta a gyarmatosítás kritikáját. Ez utóbbi szemléletváltásában szerepet játszott a földrajztudomány fejlődés is, amely a felfedezések korának lezárultával, ismeretterjesztő szerepét nagyrészt feladva a kereskedelmi földrajz és politikai kapcsolódása helyett a földtan felé kezdett fordulni.[41]

A gyarmatosítás és egyáltalán a nagyhatalmi politika megítélésének változásáról nem kaphatnánk teljes képet, ha nem említenénk meg a századforduló másik nagy katonai vállalkozását, amiben már az Osztrák–Magyar Monarchia – pontosabban a századforduló óta Ausztria–Magyarország – csapatai is tevékenyen részt vettek: a kínai bokszerlázadás leverésére szervezett nemzetközi akciót. A búr háború sajtókritikája ugyanis éppen ezzel a vele egy időben zajló konfliktussal együtt értelmezhető leginkább. Az első világháború előtt ez volt az utolsó olyan gyarmati ügy, amelynek rendezését a legszélesebb körű európai nagyhatalmi összefogásban valósították meg, ugyanakkor éppen ez volt az a „másik" gyarmati ügy is, amely a fenti karikatúrán is jól láthatóan elvonta a többi nagyhatalom figyelmét Nagy-Britannia dél-afrikai, búrok elleni fellépéséről.

A kínai bokszerlázadás 1900-ban robbant ki az országban jelenlévő és egyre növekvő európai befolyás ellen több tartományban is. A felkelőket a gyengülő császári hatalom képviseletében támogatta a régens császárnő is. A felkelést 1901 augusztusában verte le Nagy-Britannia, Németország, Oroszország, Franciaország, Ausztria–Magyarország, Japán és az Egyesült Államok

[41] Lásd Bornemisza Pál 1902-es visszatekintését a gyarmatosítás előző 15-20 évére vonatkozóan Bornemisza Pál: Afrika területi felosztása. *Vasárnapi Ujság*, 49/17. sz., 1902. április 27., 270.

szövetsége. Ausztria–Magyarország részvétele a hadjáratban természetesen a politikai élclapokban kapta a legtöbb kritikát. Az ellenzéki lapok nyíltan nevetségesnek tartották a birodalom viselkedését, nagyhatalomként való fellépését. *Az Üstökös* például egyenesen nagyzolásnak tartotta a kínai jelenlétet 1900. július 15-én megjelent karikatúráján, amelyen a kettős monarchiát jelképező, gyerekméretű alak a felnőttként ábrázolt Nagy-Britanniától bekéretszkedik a nagyhatalmak mellé Kínába. A lap a szituációt férfi WC-t kereső, pisilő kisfiú esetéhez hasonlította (6. kép). A karikatúra Jeney Jenő készítette és a 12 oldalas kiadvány 3., vagyis második legrangosabb oldalán jelent meg, egész oldalas karikatúraként. A *Mátyás Diák* pedig így gúnyolódott: „(...) A.: Mi viszi Ausztriát Khinába, a Sárga folyam országába? B.: A többi foglaló-hatalmak iránti – sárga irígység."[42]

A kormánypárti *Borsszem Jankó* ezzel szemben sohasem vonta kétségbe Ausztria–Magyarország nagyhatalomként való fellépésének jogosságát egy ilyen, összeurópai hadjáratban, ellenben bírálatában visszanyúlt a civilizálás ideológiájának felemlegetéséhez és ezzel a kínai eseményeket bekapcsolva a gyarmatosítás történetébe immár globális jelenségként értelmezte azt.[43] Ami figyelemreméltó, hogy a szövegben többes szám első személyt használt alkalmi verselőnk, és ezzel egy rövid versike erejéig a gyarmatosítás korábbi, összeurópai civilizációs küldetésének ideológiája átváltozott a gyarmatosítás álszentségének közös terhévé. Nem sokkal később, az új évszázad darabokra hulló és pártokra szakadó európai szövetségi rendszerében már a kormánypárti élclap sem vállalta a gyarmati antant hatalmakkal való közösködést többé. Nem véletlen, hogy a századforduló utáni afrikai konfliktusok közül az élclapokban is a fegyveres konfliktusok és diplomáciai válságok jelentek meg inkább, és az 1905-ös első marokkói válság, az 1911-es második marokkói válság és az 1911–1912-es olasz-török háború emelkedik ki hírértékét tekintve. Az első világháborúra Afrika és az afrikaiak kihasználása, az afrikai és egyéb gyarmati csapatok megjelenése pedig a gyáva, kizsákmányoló antant hatalmak elleni propaganda részévé vált.

[42] Alkalmi kérdések és feleletek. *Mátyás Diák*, 12/17. sz., 1899. április 23., 4.

[43] „Nossza elő hadi-hajók / Kardok, puskák, ágyuk! / Végre most a sárga fajt is / Megczivilizáljuk. / A kultúra terjesztése / A mi küldetésünk: / Terjesztgetni tüzzel-vassal / Soha nem is késünk. / Mi vagyunk az Isten mási, / Mi nemes fehérek. / A fekete, vörös, barna / Meg a sárga – féreg. / Mienk legyen minden, amit / Eddig békén birt más. / Színes fajtát kiöldösni, / Az csak – féreg-irtás. / (...)". Civilizálunk. *Borsszem Jankó*, 33/1698. (25) sz., 1900. június 24., 2.

Irodalomjegyzék

Felhasznált források

A jószivű angol. *Az Üstökös*, 25/33. (1252) sz., 1882. augusztus 13., 4.
A Kongo-állam. *Vasárnapi Ujság*, 32/3. sz., 1885. január 18., 46–47.
A közös zsákmány. *Borsszem Jankó*, 15/760. (32) sz., 1882. augusztus 6., 1.
A legyőzött ashantik. *Vasárnapi Ujság*, 21/13. sz., 1874. március 29., 200.
Alkalmi kérdések és feleletek. *Mátyás Diák*, 12/17. sz., 1899. április 23., 4.
Arabi pasa. *Vasárnapi Ujság*, 29/25. sz., 1882. június 18., 389–390.
A szudáni harcztérről. *Vasárnapi Ujság*, 32/7. sz., 1885. február 15., 113.
Bornemisza Pál: Afrika területi felosztása. *Vasárnapi Ujság*, 49/17. sz., 1902. április 27., 270–271.
Civilizálunk. *Borsszem Jankó*, 33/1698. (25) sz., 1900. június 24., 2.
Consumatum est. *Borsszem Jankó*, 33/1716. (43) sz., 1900. október 28., 10.
Egyveleg. *Vasárnapi Ujság*, 29/14. sz., 1882. április 2., 216.
Gordon pasa. *Vasárnapi Ujság*, 32/7. sz., 1885. február 15., 105–107.
Gordon tábornok. *Vasárnapi Ujság*, 31/5. sz., 1884. február 3., 69–70.
György Aladár: Német gyarmatok Afrika nyugoti partjain. *Földrajzi Közlemények*, 12. sz., 1884, 367–375.
Kongóbul. *Borsszem Jankó*, 19/955. (18) sz., 1886. május 2., 3.
Könyvészet. *Földrajzi Közlemények*, 7. sz., 1879, 124–128.
Nagyzolás. *Az Üstökös*, 43/28. (2235) sz., 1900. július 15., 329.
Német invázió Kongóba. *Bolond Istók*, 8/4. sz., 1885. január 25., 5.
Német gyarmatok Afrikában. *Vasárnapi Ujság*, 31/40. sz., 1884. október 5., 641–642.
Nyugot-Afrika néger országai. *Vasárnapi Ujság*, 20/51. sz., 1873. december 21., 612.
Ozman Digna veresége. *Vasárnapi Ujság*, 31/18. sz., 1884. május 4., 282–283.
Stanley Henrik és a Kongokonferencia. *Vasárnapi Ujság,* 31/51.sz., 1884. december 21., 809–810.
Theodoros király, vagyis: az áfrikai fekete zsarnok vérszopó élete és halála. *Borsszem Jankó*, 1/19. sz., 1868. május 10., 218–219.
Transvaal lakossága. *Földrajzi Közlemények*, 7. sz., 1879, 318.
Vegyes közlemények. *Földrajzi Közlemények*, 7. sz., 1879, 78–80.

Felhasznált irodalom

Barthorp, Michael: *The Zulu War. A Pictorial History.* Blandford Press, Poole, 1987.
Bohannan, Paul – Glazer, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem – McGraw – Hill, Budapest, 1997.
Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas*, 15/1-2. sz., 2000, 182–205.
Dersi Tamás: A Borsszem Jankótól a Herkó Páterig. In Dersi Tamás: *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 5–76.

Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. (Tudomány – Egyetem). Vince Kiadó, Budapest, 2001.

Gratz Gusztáv: *Magyarország története 1867–1918. A dualizmus kora*. II. kötet. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934.

Komár Krisztián: Az 1882-es brit okkupáció előzményei, az „egyiptomi kérdés" és az Osztrák–Magyar Monarchia Egyiptomban. In *Öt kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2004, 157–176.

Kovács Endre – Katus László: *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Majoros István: Hatalmi politika és az egyensúly hagyománya. Az európai koncert az első világháború előtti évtizedekben. *Rubicon* 8/5–6. sz., 1997, 52–55.

McDougall, E. Ann: Discourse and Distortion: Critical Reflections on Studying the Saharan Slave Trade. In Pétré-Grenouilleau, Olivier (ed.): *Revue Française d'Histoire d'Outre Mer. Traites et esclavages: vieux problèmes, nouvelles perspectives?* Special Issue, December 2002, 55–87.

Moore-Harell, Alice: Economic and Political Aspects of the Slave Trade in Ethiopia and the Sudan in the Second Half of the Nineteenth Century. *The International Journal of African Historical Studies,* 32/2–3., 1999, 407–421.

Nederveen Pieterse, Jan: *White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture*. Yale University Press, New Haven – London, 1992.

Pach Zsigmond Pál – Hanák Péter – Mucsi Ferenc: *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. (A múlt ösvényén). L'Harmattan, Budapest, 2004.

Sauer, Walter: Schwarz-Gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage. In Sauer, Walter (Hrsg.): *K. u. K. Kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrshaft in Afrika*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2002, 17–78.

Szabó Loránd: Afrika felosztása? Az 1884-1885-ös berlini Kongó-konferencia. In Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Anyaországok és (volt) gyarmataik 1*. PTE Afrika – Amerika – Ázsia Universitas Munkacsoport, Pécs, 2002, 85–92.

Melléklet

1. kép: A jószivű angol. *Az Üstökös*, 25/33. (1252) sz., 1882. augusztus 13., 4.

2. kép: Német invázió Kongóba. *Bolond Istók*, 8/4. sz., 1885. január 25., 5.

3. kép: Kongóbul. *Borsszem Jankó*, 19/955. (18) sz., 1886. május 2., 3.

4. kép: Fasoda. Jelenet a Nilus partján. *Borsszem Jankó*, 31/1612. (44) sz., 1898. október 30., 10.

5. kép: Consumatum est.
Borsszem Jankó, 33/1716. (43) sz., 1900. október 28., 10.

6. kép: Nagyzolás.
Az Üstökös, 43/28. (2235) sz., 1900. július 15., 329.

KOLONTÁRI ATTILA[1]

A PAKTUM SZÜRKE ROBOTOSA: GEORGIJ ALEKSZANDROVICS ASZTAHOV

Az aláírók személye után csak Molotov–Ribbentrop paktumként emlegetett szovjet–német megnemtámadási szerződés és annak titkos záradéka minden elemében, a szövegszerű megfogalmazás szintjén is a két diktátor, Sztálin és Hitler közötti egyezkedés eredménye volt. A hónapokig tartó szondázási kísérletekben, puhatolózó tárgyalásokon beavatottak viszonylag szűk köre vett részt. Feladatuk alapvetően az üzenetek továbbítására és feletteseik informálására korlátozódott. A rendkívül behatárolt mozgástér ellenére a paktum előkészítésébe bevont diplomaták közül többen más megfontolásokból kívánták előmozdítani a szovjet–német megállapodás ügyét, mint Sztálin vagy Hitler. Ha nagyon óvatos formában is, de igyekeztek saját véleményüknek, elképzeléseiknek hangot adni jelentéseikben, beszámolóikban. A moszkvai német nagykövetség diplomatái, köztük Friedrich von Schulenburg gróf, nagykövet, Gustav Hilger, követségi tanácsos a hagyományos német diplomáciai iskolából kerültek ki. A megnemtámadási szerződés számukra nem pusztán taktikai lépés volt, melynek eredményeképpen Németország megszabadul a kétfrontos háború rémképétől. Ők a szovjet–német viszony javításában elsődlegesen a ra-

[1] Kolontári Attila habilitált doktor., Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar, a Pécsi Tudományegyetem Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport társelnöke.

pallói irányvonalhoz való visszatérés lehetőségét látták. A mindkét fél számára kölcsönösen előnyös, hosszútávú együttműködés lebegett a szemük előtt, amikor a megnemtámadási szerződés felé egyengették az utat.

Vaszilij Molodjakov „*Titkos megállapodás, avagy Hitler és Sztálin Amerika ellen*" című, számos érdekes, ugyanakkor vitatható felvetést tartalmazó könyvében geopolitikai kontextusba helyezi és sajátos szempontból értelmezi a paktumot és megszületésének körülményeit. Véleménye szerint az 1939-es szovjet–német megállapodásban benne rejlett egy kontinentális (eurázsiai) blokk létrehozásának lehetősége Németország, a Szovjetunió és Japán, valamint az ellenőrzésük alatt álló területek részvételével, amely komoly ellensúlyt képezhetett volna az angolszászok által uralt tengeri világgal szemben és az előkészítés folyamatában részt vevők közül többen tudatosan munkálkodtak ennek megvalósításán. Őket „eurázsiaiaknak" nevezi és könyvében külön fejezetet szentel valamennyiüknek, köztük Georgij Asztahovnak is, akit a paktum segédmunkásaként emleget.[2] Lev Bezimenszkij könyvében az Asztahovról szóló résznek „*Az ember, aki nélkül a paktum nem jött volna létre*" címet adta.[3] A megállapítás kétségkívül túlzás, az azonban vitathatatlan, hogy Asztahov 1939 tavaszán-nyarán Berlinben fontos szerepet játszott a megbeszéléseken. Asztahov esete és az előző bekezdésben említett német példák is mutatják, van létjogosultsága az olyan jellegű vizsgálatoknak, amikor a paktumhoz vezető úton felbukkanó szereplők tevékenységét vesszük górcső alá.

Történetünk „főszereplője", Georgij Asztahov 1897-ben született Kijevben, kozák felmenőkkel rendelkező nemesi családban. Egyetemi tanulmányait 1915-ben kezdte a Moszkvai Egyetem Történet- és Bölcsészettudományi Karán romanisztika-germanisztika szakon. 1918-ban lépett be a bolsevik pártba, 1918 őszén már a ROSZTA berlini tudósítója volt, majd a „Proletkult" mozgalom lelkes ifjú aktivistájaként éles támadásokat intézett a „burzsoá" kultúra és irodalom képviselői ellen. Az 1920-as években több szovjet diplomáciai képviselet sajtóreferense volt, 1922-1923-ban Törökországban, 1924-1925-ben Németországban, 1925-től 1928-ig Japánban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1928-ban országa nevében ő írta alá a Szovjetunió és Jemen közötti

[2] Молодяков, В.Е.: Тайный сговор, или Сталин и Гитлер против Америки. Москва, Алгоритм, 2008.

[3] Безыменский, Л.А.: Гитлер и Сталин перед схваткой. Москва, Вече, 2000. 14. fejezet http://militera.lib.ru/research/bezymensky3/14.html

államközi megállapodást. Az 1930-as években a diplomáciai ranglétrán előbbre lépve követségi tanácsosként szolgált Törökországban (1930-1933), majd Nagy-Britanniában (1934-1935). 1936-1937-ben a Külügyi Népbiztosság központi apparátusban a sajtóosztályt irányította. 1937-ben került vissza követségi tanácsosként a berlini szovjet képviseletre, ami az utolsó állomást jelentette diplomáciai karrierjében.[4]

Asztahov a Külügyi Népbiztosságon belül „Kelet-szakértőnek" számított, beszélt törökül, berlini szolgálati évei alatt kínaiul tanult, valamint a japán nyelvet is elsajátította (a fentieken kívül bírta a német, francia, angol nyelveket is). Több könyve és tanulmánya jelent meg írói álnéven Törökországról, Japánról. Az 1920-1930-as években hol rendkívül éles, hol kevésbé látható küzdelem zajlott a Külügyi Népbiztosság apparátusán belül a „zapadnyikok" és „vosztocsnyikok" (kb. „nyugatosok" és „kelet-pártiak") között a szovjet külpolitika prioritásairól, a lehetséges szövetségesekről és a követendő stratégiáról. Asztahovot képzettsége, érdeklődése, állomáshelyei és diplomáciai tevékenysége okán a „keletiekhez" szokták sorolni. Nem véletlen, hogy például a londoni szovjet nagykövetségen dolgozó „nyugatosok" nem fogadták be maguk közé. Litvinovhoz írt levelében, többek között azért kérte visszahívását a brit fővárosból, mert a követségen uralkodó viszonyok miatt nem tud érdemi munkát végezni, így egész ottléte puszta „sine curává" vált.[5] Többek között a fentiek miatt sorolta Molodjakov Asztahovot az „eurázsiaiak" közé a szovjet külpolitikában.

Asztahov berlini évei alatt három nagykövet váltotta egymást a szovjet misszió élén. Jakov Szuricnak – akit korábbi, törökországi állomáshelyéről jól ismert – ebből mindössze annyi jutott, hogy Konstantin von Neurath külügyminiszternek bemutatta új beosztottját, majd rá egy hétre visszahívták Berlinből és a párizsi szovjet nagykövetség élére nevezték ki. Utódja, Konsztantyin Jurjenyev még négy hónapot sem töltött a német fővárosban nagykövetként, 1937 szeptemberében letartóztatták és a külügyi apparátust is szétziláló sztálini tisztogatások áldozata lett. Az őt követő Alekszej Merekalov kinevezésére csak 1938 márciusában került sor. Az egymást sűrűn váltó, gyakran hazarendelt nagykövetek mellett Georgij Asztahovnak, mint első beosztott diploma-

[4] Asztahov életrajzát részletesen lásd: Соколов, В.В.: Трагическая судьба дипломата Г.А. Астахова // Новая и новейшая история. № 1997/1. 167-183. o.

[5] Соколов, 1997/1. 169., 172. o.

tának sokszor kellett ügyvivői, ideiglenes ügyvivői minőségben képviselnie országát és irányítani a követség munkáját. 1939 tavaszától így fokozatosan ő lett a német–szovjet közeledés egyik kulcsfigurája. Nyelvismeretét, kapcsolatrendszerét, diplomáciai tapasztalatait tekintve sokkal megfelelőbb volt erre a feladatra, mint a vágóhídi mérnöki végzettséggel és csekista múlttal rendelkező Merekalov, aki, miután igen gyengén tudott németül, tolmácsként rendszerint magával vitte Asztahovot a fontosabb megbeszélésekre. A továbbiakban a vizsgálat tárgyát elsődlegesen Asztahov Moszkvába küldött jelentései és politikai naplója képezik, ezek segítségével próbálom rekonstruálni a szovjet diplomata szerepét a paktum előkészítésének folyamatában.

Asztahov 1939. május 12-én Vlagyimir Patyomkin népbiztos-helyettes-hez intézett levelében foglalta össze a német–szovjet viszony alakulásával kapcsolatos tapasztalatait és véleményét. (Eddigre a világ már túl volt a Litvinov leváltása által okozott meglepetésen, és általános volt az a vélemény is, hogy Molotov kinevezése a sztálini kontroll erősödését jelenti a külpolitika felett és minden bizonnyal hatással lesz a szovjet–német kapcsolatok alakulására is.) Asztahov kiemelte, hogy a német sajtó viszonya érezhetően megváltozott a Szovjetunió iránt. A szovjet vezetők és intézmények neveit, a tisztségeket korrekt módon tüntetik fel, eltűntek mellőlük a korábban szokásos szidalmazó jelzők. (Amint egy későbbi jelentésében fogalmazott, a német lapok karikatúrái már nem szemita bűnözőként, hanem vöröscsillagot viselő medveként ábrázolják a Szovjetuniót, illetve egyes közleményekben megjelent a Szovjetunió területi épségének tiszteletben tartása.[6]) Hozzátette, német beszélgetőpartnerei nem mulasztják el megemlíteni a találkozások alkalmával, hogy Németországnak nincsenek agresszív szándékai a Szovjetunióval szemben. Ugyanakkor hangot adott szkepticizmusának is. Egyrészt a sajtó hangneme egyik napról a másikra ismét megváltozhat, sőt Magyarországhoz fűződő viszonyából kiindulva Németország bármikor „*helyreállíthatja Kárpát-Ukrajnát*" [mint német bábállamot – K. A.], ismét előtérbe tolva az ukrán kérdést. Az eddigi német lépéseket felszínesnek tartotta, melyekből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. „*Túlságosan világosak azok a motívumok, melyek a németeket a*

[6] Год кризиса 1938-1939. Документы и материалы в двух томах. Москва, МИД СССР, 1990. 382. sz. dok. http://www.katyn-books.ru/archive/year/God_krizisa_1t_2t.htm#382doc

velünk kapcsolatos hangvételük megváltoztatására késztetik, semhogy a dolgok jelen állása szerint teljes komolysággal viszonyuljunk hozzájuk".[7]

Érdemes összevetni a megbeszélésekről a szovjet és német diplomaták által készített feljegyzéseket, ezek nemcsak jól kiegészítik egymást, de számos hangsúlybeli eltérés is megfigyelhető közöttük. Karl Schnurre és Georgij Asztahov május 17-i találkozójukról például kicsit másképp számoltak be feletteseiknek. Mindegyikük a másiknak tulajdonította a nagyobb kezdeményezőkészséget, saját magát szinte a passzív befogadó szerepében tüntette fel. Így például Schnurre jelentésében Asztahov volt, aki megdicsérte a német sajtó korrekt magatartását a Szovjetunióval szemben és remélte, hogy ez a tendencia tartós lesz, majd hozzáfűzte: a nemzetközi politikában Németország és a Szovjetunió között nincsenek érdekellentétek, így semmi oka nincs a két ország közötti vitáknak. Mintegy mellékesen utalt a szovjet–brit tárgyalásokra és megjegyezte, hogy azok jelen körülmények között aligha hozzák meg az angolok által kívánt eredményt.[8] Asztahov interpretációjában Schnurre volt az, aki hosszas fejtegetésekbe bocsátkozott a német–szovjet kapcsolatok megjavításának perspektíváiról, azt bizonygatta beszélgetőpartnerének, hogy Németországnak nincsenek agresszív szándékai a Szovjetunióval szemben, majd érdeklődött, mi oszlatná el ezen a téren a szovjetek bizalmatlanságát. Asztahov reakciója – saját jelentése szerint – meglehetősen visszafogott volt. Kifejtette, mivel a kapcsolatok Németország miatt romlottak meg, a német kormánynak kell azon gondolkodnia, miként lehetne javítani rajtuk, de szovjet részről örömmel üdvözölnek minden ilyen törekvést. Schnurre jelentéséből teljesen hiányzik, Asztahov ugyanakkor megemlíti beszélgetőpartnere határozott szándékát, hogy a közeli napokban Moszkvába utazzon, és – Litvinov távozása után – a helyszínen tájékozódjon a szovjet vezetés álláspontjáról a német–szovjet viszony javításával kapcsolatban.[9] A beszélgetésen szóba került a prágai szovjet kereskedelmi képviselet kérdése is. A képviseletet a szovjetek a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség részlegeként, exterritoriális státuszának megőrzésével szerették volna továbbra is fenntartani. Schnurre későbbre ígért választ

[7] Год кризиса, 1990. 341. sz. dok.

[8] Оглашению подлежит. СССР и Германия 1939-1941. (под.ред. Фельштинский, Ю.) Москва, Терра, 2004. 14-16. o.

[9] Год кризиса, 1990. 349. sz. dok.

az ügyben, magánvéleményeként azonban megelőlegezte a kérdés Moszkva számára kedvező elintézését.

Május 30-án Weizsäcker külügyi államtitkár fogadta Asztahovot. Weizsäcker szerint nem csak Ribbentrop, de maga Hitler is foglalkozott a prágai kereskedelmi képviselet problémájával, viszont Molotov Schulenburghoz intézett szavai után nem könnyű kedvező választ adni a szovjet kérésre.[10] Molotov május 20-án a gazdasági tárgyalások addigi eredménytelenségéért a német félre hárította a felelősséget, és közölte Schulenburggal, amennyiben Németország gazdasági megállapodást kíván a Szovjetunióval, ehhez meg kell teremteni a megfelelő politikai alapot. A meglepett nagykövet ugyanakkor hiába próbált érdeklődni, milyen politikai alapra gondol a külügyi népbiztos, Molotov elzárkózott ennek részletezése elől. Berlinben mindenesetre komoly fejtörést okozott, hogy mit értenek a szovjetek „politikai alapon", és miért vonakodnak egyelőre attól, hogy bármiféle támpontot adjanak ennek értelmezéséhez. Weizsäcker Asztahovnak megpróbált néhány olyan momentumot felsorolni, melyek – értelmezése szerint – máris a politikai viszony javulását jelzik. Mindenekelőtt a német sajtó már korábban említett megváltozott hangnemére célzott, valamint arra, hogy a Führer legutóbbi beszédében nem tett a Szovjetuniót bíráló kijelentést, ő is utalt a „kárpát-ukrán probléma" likvidálására. Asztahov mindezt gyenge alapnak tartotta a kapcsolatok továbbfejlesztéséhez, mivel – állítása szerint – mindössze a „negatív jelenségek" számának csökkenéséről van szó, de a változások semmi pozitív elemet nem tartalmaznak.[11]

1939. június 14-én Berlinben fontos találkozóra került sor Georgij Asztahov és Parvan Draganov berlini bolgár követ között. Utóbbi Hitler nagy rajongója volt, dolgozószobája falán ott függött a Führer dedikált fényképe. Draganov minden bizonnyal közvetítői szerepet játszott a folyamatban, a felek rajta keresztül juttattak el olyan információkat egymáshoz, melyeket közvetlenül nem akartak a megbeszélések ezen stádiumában. Június 14-i találkozójukon Draganov többek között előadta, hogy a németek „*folyószámlát nyitottak a lengyeleknek*", ahová minden németellenes megnyilvánulásukat feljegyzik, és a megfelelő időben majd fizetniük kell érte. Győzködte beszélgetőpartnerét, hogy a Szovjetuniónak nem érdemes elköteleznie magát Nagy-Britannia és Lengyelország mellett, hiszen egy ilyen konstellációból nem nyerne semmit

[10] Год кризиса, 1990. 362. sz. dok.
[11] Год кризиса, 1990. 384. sz. dok.

sem. „*A legjobb, ha húzzák-halasztják a tárgyalásokat,... a háborúba bármikor ráérnek belépni, semmi értelme kötelezettséget vállalni olyan országokért, amelyektől eddig semmi jót nem láttak (utalás Besszarábiára, az intervencióra, a müncheni időszakra stb.) Ha Önöket nyugtalanítja a németek megjelenése a Baltikumban, Besszarábiában stb., akkor ezekben a kérdésekben meg tudnak állapodni velük, ők készek a legszélesebb körű véleménycserére (utalás az «érdekszférák» elhatárolásának lehetőségére)*."[12] Asztahov a megbeszélésről készített feljegyzésében úgy találta, hogy Draganov ezúttal a szokásosnál is nagyobb apologétája volt a német irányvonalnak.

Asztahov saját beszámolójában nagyvonalúan elhallgatta az általa mondottakat, szavait azonban Draganov Georgi Kioszeivanov bolgár külügyminiszterhez intézett jelentéséből rekonstruálhatjuk, illetve a bolgár követ másnap Ernst Woermannak, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya vezetőjének is beszámolt a találkozóról. Az erről készült német feljegyzés is rendelkezésünkre áll. A fenti dokumentumok szerint Asztahov előadta: a Szovjetunió semmilyen kötelezettséget nem szeretne magára vállalni Anglia érdekében, nem szeretné, ha bevonnák a készülő európai konfliktusba, de tart a német szándékoktól. Ha nem érezné magát fenyegetve Németországtól, akkor nem kötne megállapodást Nagy-Britanniával és Franciaországgal. Asztahov utalt a Mein Kampf orosz-ellenes kitételeire, melyeket Hitler az újabb kiadásokban is változatlanul benne hagyott, majd hozzáfűzte, amennyiben Németország kijelentené, hogy nem szándékozik megtámadni a Szovjetuniót, vagy egy megnemtámadási szerződést írna alá vele, az eloszlatná Moszkva aggodalmait. A Szovjetunió előtt – mondta Asztahov – három lehetőség áll: paktumot kötni Angliával és Franciaországgal, a tárgyalások elhúzása, vagy a Németországhoz való közeledés. Majd hozzáfűzte, Moszkva számára „érzelmi szempontból" ez utóbbi lenne a legkedvezőbb, a nemzeti szocializmus és a kommunizmus közötti világnézeti különbségek nem jelentenek akadályt, a Szovjetuniónak nincsenek agresszív szándékai Németországgal szemben és a német közvélemény is üdvözölné a megállapodást Oroszországgal. Területi kérdések is terítékre kerültek. Asztahov megemlítette, hogy a tervezett angol–francia–szovjet megállapodás garantálná Románia határait, holott a Szovjetunió sohasem ismerte el Besszarábia elcsatolását és nem mond le a területre támasztott igé-

[12] Год кризиса, 1990. 403. sz. dok.

nyéről. A Baltikummal kapcsán megjegyezte, hogy a Szovjetunió „eltűri" [sic] a balti államok létezését, de tart tőle, hogy Németország elfoglalhatja azokat. Amint Draganov Woermannak előadta, Asztahov mindezt azzal a nem titkolt szándékkal hozta tudomására, hogy az információk eljutnak a német külügyminisztériumba.[13] Eddigi ismereteink szerint ez az első olyan mozzanat a történetben, amikor elkezdenek kirajzolódni a későbbi megállapodás körvonalai. Asztahov és Draganov találkozóján már elhangzottak a későbbi alku kulcskifejezései: megnemtámadási szerződés, érdekszférák elhatárolása, a szovjet igény Besszarábiára, érdekeltség a Baltikum területén.

A találkozót követően Asztahov javasolta Molotovnak, hogy amennyiben a németekkel a gazdasági-kereskedelmi kérdéseken túlmenően politikai eszmecserét is kezdenek, akkor erre Berlinben kellene sort keríteni. A Schulenburg útján való üzengetés – írta – nehézkesebb, mivel ő nem feltétlenül bírja Ribbentrop bizalmát, a nagy követ jelentéseit a külügyminisztériumban nem biztos, hogy helyesen értelmezik. Az érintkezés berlini fenntartásának az az előnye is megvan, hogy így elsődleges forrásból nyerhetnek értesüléseket a német szándékokról. Ugyanakkor, ha egy-egy, a németek részére teendő kijelentéssel a szovjetek nem szeretnék túlságosan megkötni a kezüket a jövőre nézve, akkor ezeket is célszerűbb Berlinben, az ottani képviselet munkatársainak útján megtenni, hiszen így ezeknek lényegesen kisebb súlya van, mint ha Moszkvában a szovjet kormány valamely tagjának szájából hangzanának el. Magyarán Asztahov szerint a berlini helyszín a németekre több kötelezettséget róna, a szovjetek számára viszont nagyobb manőverezési lehetőséget biztosítana.[14]

Június 17-én Asztahov hosszas megbeszélést folytatott a Berlinben tartózkodó Schulenburggal. Áttekintették a szovjet–német kapcsolatok teljes problémakörét, ám beszélgetésük során a már elhangzottakhoz képest nem merült fel újabb momentum.[15] A meddő üzengetést látva Hitler június végén egyelőre a kivárás taktikája mellett döntött. Schulenburgot és Hilgert utasították, hogy további instrukcióig mindenfajta kezdeményezéstől tartózkodjanak. Berlinben ugyanakkor megfogadták Schulenburg tanácsát és anélkül, hogy politikai kérdésekről mélyebb eszmecserébe bocsátkoztak volna, a gesztusok szintjén

[13] Горлов, С.А.: Советско–германский диалог накануне пакта Молотова–Риббентропа 1939 г. // Новая и новейшая история, 1993/4. sz. 22-23. o.

[14] Документы внешней политики 1939. (a továbbiakban: ДВП) т. 22. Москва, Международные отношения, 1992. 369. sz. dok.

[15] ДВП, 1992. 378. sz. dok.

igyekeztek „körüludvarolni" a szovjet követség személyzetét. Ennek kapcsán mindenképpen érdemes hosszabban idézni Georgij Asztahov Molotovhoz címzett, 1939. július 19-én kelt jelentéséből. „*A német vezetést leginkább érdeklő mozzanat most az Angliával és Franciaországgal folytatott tárgyalásaink kimenetele. A németek érthető okokból most nem vállalkoznak semmilyen aktív diplomáciai lépésre velünk kapcsolatban (Weizsäcker és Schulenburg velem folytatott, ismert beszélgetése után), de közvetett módon egyetlen alkalmat sem mulasztanak el, hogy tudomásunkra hozzák, készek a velünk kapcsolatos politikájuk megváltoztatására, és a szünetnek, úgymond csak mi vagyunk az okai. A fogadásokon demonstratív módon udvariasak velünk, a mindennapi, gyakorlati kérdések intézésében megszűnt mindenféle gáncsoskodás, a sajtóban teljesen leállították a szovjetellenes kampányt, az újságokban, beszédekben még a «bolsevizmus» kifejezést sem említik, a Szovjetunióval mint állammal és annak vezetőivel kapcsolatos megnyilatkozások hangneme példátlanul korrekt (a korábbi időszakhoz viszonyítva), ez jellemzi most a velünk kapcsolatos taktikát. Ehhez még hozzá kell fűzni azt, hogy a követségre egy sor névtelen levél érkezik, melyek a korábbi szovjetellenes szidalmak helyett most «tanácsok» vannak, hogy ne állapodjunk meg Angliával, barátkozzunk Németországgal, osszuk fel Lengyelországot, stb. Megjegyezhetjük, hogy nyilvános helyeken, ha arra kerül sor, sokkal előnyösebb most szovjet állampolgárnak nevezni magunkat, mint mondjuk angolnak, franciának vagy lengyelnek (régebben mindez fordítva volt).*"[16]

Július 24-én Schnurre ismét fogadta Asztahovot. Egyelőre nagyon óvatos formában, de felvázolta a szovjet–német kapcsolatok megjavításának általa elképzelt menetrendjét. A folyamatban az első lépés a kereskedelmi és hitelmegállapodás sikeres letárgyalása és aláírása lenne. Ezt követné az előrelépés sajtó- és a kulturális szféra terén, majd a politikai közeledés jelentené a harmadik fázist. Sajnos – tette hozzá Schnurre – eddig a németek sorozatos próbálkozásai válasz nélkül maradtak, a szovjetek nem reagáltak érdemben a politikai közeledés szándékára, holott ennek minden feltétele adott. A szovjet–brit tárgyalásokról szólva Schnurre arról győzködte tárgyalópartnerét, hogy egy kölcsönös segítségnyújtási megállapodás esetén a háború egész terhe a Szovjetunióra hárulna, míg a britek részvétele minimális lenne. Egy ilyen lépés annál értelmetlenebb Moszkva részéről, mivel senki nem szándékozik rátámadni

[16] Год кризиса, 1990. 485. sz.

a Szovjetunióra. Végezetül Schnurre július 26-ára ebédre invitálta Asztahovot és Jevgenyij Babarint, a berlini szovjet kereskedelmi képviselet helyettes vezetőjét.[17]

A július 26-ai ebéd az Ewest étterem különtermében kétségtelenül az egyik legfigyelemreméltóbb mozzanat a szovjet–német megnemtámadási szerződéshez vezető úton. Különösen érdekes Schnurre és Asztahov erről szóló beszámolóját összevetni egymással.[18] A legszembetűnőbb különbség, hogy míg Asztahov saját jelentésében ismét a passzív befogadó szerepében tünteti fel magát, addig Schnurre változatában szovjet beszélgetőpartnerei megjegyzéseikkel, észrevételeikkel orientálják, illetve próbálják kijelentéseit értelmezni. „[A szovjetek]...*élénk és érdekes formában kezdtek el beszélgetni a bennünket érintő gazdasági és politikai kérdésekről, így lehetővé vált a birodalmi külügyminiszter által említett valamennyi témakör részletes és nem hivatalos megvitatása*."[19] Schnurre ismét előadta, ezúttal valamivel részletesebben három szakaszból álló tervét, majd hozzáfűzte, hogy felsőbb utasításra cselekszik, az általa elmondottakat teljes mértékben osztja Ribbentrop külügyminiszter, aki pontosan ismeri a Führer szándékait. A harmadik, a politikai fázis kapcsán lehetőségként megemlítette az 1926-ban Berlinben aláírt barátsági és semlegességi szerződés szellemének felújítását, vagy, amennyiben a szovjet fél úgy kívánja, olyan új megállapodás megkötését, amely rögzíti a felek életbevágó érdekeit. Berlin kész maximálisan figyelembe venni a balti államokkal kapcsolatos szovjet kívánalmakat. Itt Ukrajnát hozta fel példaként, amelynek esetében Németország minden korábban támasztott igényéről lemondott, és ugyanezt hajlandó megtenni a balti államok esetében is. Lengyelország kapcsán pedig még egyszerűbbnek látta a megegyezést. Összességében pedig, mint mondta, a balti térségtől egészen a Távol-Keletig nincs olyan kérdés, amiben a szovjetekkel ne tudnának megállapodni. Az érdekek közösségén túl az ideológiai alapot a nemzetiszocialista és a szovjet rendszer antikapitalizmusában vélte megtalálni. Abban mindkét feljegyzés megegyezik, hogy Asztahov elsősorban kételyeit hangsúlyozta a német szándékok őszinteségével és tartósságával kapcsolatban, és számos olyan példát hozott fel a közelmúltból, melyek szovjet részről bizalmatlanságra adhatnak okot (a müncheni egyezmény, a német–ja-

[17] Год кризиса, 1990. 494. sz. dok.
[18] Оглашению подлежит, 2004. 21-27. o. ill. Год кризиса, 1990. 503. sz. dok.
[19] Оглашению подлежит, 2004. 21-22. o.

pán kapcsolatok, Németország expanziója Kelet-Európában). Mindezek miatt – tette hozzá – amennyiben mégis sor kerül a kapcsolatok javítására, arra csak nagyon lassan, fokozatosan kerülhet sor. Schnurre a következőképpen igyekezett eloszlatni beszélgetőpartnere kételyeit: „*Mondják meg, milyen biztosítékokra van szükségük! Mi készek vagyunk a gyakorlatban is bebizonyítani, hogy bármilyen kérdésben meg tudunk állapodni és bármilyen garanciát hajlandóak vagyunk megadni... Ha a szovjet kormánynak szándékában áll komolyan tárgyalni ezekről a kérdésekről, akkor ugyanezt a kijelentést nem csak tőlem, hanem nálam sokkal magasabb rangú személyektől is hallhatja*."[20] Asztahov azonban nem lépett ki szerepéből, megígérte, hogy a hallottakat igyekszik minél pontosabban továbbítani feletteseinek, bár a beszélgetésnek nem tud döntő jelentőséget tulajdonítani, annyira új és szokatlan volt annak tartalma, és azt sem tudja garantálni, hogy „*Moszkvában kellő komolysággal viszonyulnak hozzá*" [sic].[21] Ezzel szemben Schnurre feljegyzésében ugyanennél a résznél a következő szerepel: „...*Asztahov hangsúlyozta, hogy ez a beszélgetés nagyon fontos volt a számára. Beszámol róla Moszkvának, és reméli, hogy mindez nagy hatással lesz a következő események menetére*".[22]

A találkozó és Asztahov tevékenysége kapcsán a szakirodalomban még egy kérdést szoktak vizsgálni: mennyire volt az ideiglenes ügyvivő utasításokkal ellátva Moszkvából. Az eddig napvilágra került és hozzáférhető dokumentumok közül ez a forráscsoport feltűnően hiányzik. A kevés, a kutatók számára ismert instrukciók közé tartozik két rövid távirat, melyeket Molotov épp az Ewest étterembeli ebédről készült jelentést követően küldött beosztottjának. Ezekben egyrészt utólag jóváhagyta Asztahov tárgyalási stratégiáját, másrészt a továbbiakra is hasonló tartózkodó magatartásra utasította, mondván, amennyiben a németek tényleg őszintén óhajtják a kapcsolatok javítását, akkor nekik kell megmondaniuk, miként képzelik el ezt.[23]

Az instrukciók hiányából egyes kutatók azt a következtetést vonják le, hogy Asztahov Berlinben saját szakállára cselekedett, sok esetben magára hagyatva kellett improvizálnia, amivel nem kevés kockázatot vállalt.[24] Gorlov

[20] Год кризиса, 1990. 503. sz. dok.
[21] Год кризиса, 1990. 503. sz. dok.
[22] Оглашению подлежит, 2004. 26. o.
[23] Год кризиса, 1990. 510-511. sz. dok.
[24] Соколов, 1997/1. sz. 178. o.; Безыменский, 2000. 14. fejezet, a „Вот очередная загадка" kezdetű bekezdés.

egyenesen azt írja, hogy Litvinov május 3-i menesztése óta egészen július végéig Asztahov semmiféle utasítást nem kapott Molotovtól, „*a július 28-i és 29-i táviratok voltak az első dokumentumok a Központból, melyek arról tanúskodtak, hogy ott figyelemmel kísérik a berlini helyzet alakulását*."[25] Kevéssé tűnik azonban hihetőnek, különösen, ha a Külügyi Népbiztosságot sújtó tisztogatásokra, a külpolitika feletti szoros kontroll megteremtésére gondolunk Sztálin és Molotov részéről, hogy a Szovjetunió a londoni és párizsi képviselet mellett a harmadik stratégiai fontosságú külképviseletét egyszerűen „szabadjára engedi", az annak élén álló ideiglenes ügyvivő pedig szinte a sötétben tapogatózva próbál feladatának megfelelni olyan helyzetben, mikor a legapróbb vélt vagy valós hiba is az életébe kerülhet. Sokkal valószínűbb, hogy Asztahov világos utasítások alapján cselekedett, ezek azonban – éppen az ügy bizalmas, kényes voltára tekintettel – nem a hivatalos külügyi csatornákon érkeztek hozzá, esetleg nem is maradt írásos nyomuk. Erre nézve csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre. Asztahov letartóztatását követően 1940-ben a vizsgálati fogságból több levelet is intézett Berijához. Ezekben ügyének igazságos kivizsgálását követelve leírta, hogy 1939-ben biztosította a németekkel folyatott tárgyalások teljes titkosságát, és megemlítette, hogy ez idő alatt a belügyi népbiztos felügyelete alatt dolgozott.[26] Ezt a verziót megerősítik Pavel Szudoplatov visszaemlékezései is. Szudoplatov szerint Asztahov nem egyszerűen diplomata volt, hanem 1938 novemberétől az NKVD németországi hírszerző-hálózatának rezidense is. Asztahov elsősorban politikai felderítéssel foglalkozott, de kapcsolatot tartott ügynökökkel is. Az országban uralkodó politikai helyzetről személyesen Berijának címezte jelentéseit, azokba még a Külföldi Osztály apparátusából azoknak sem engedtek betekintést, akinek ez elvben hivatali kötelességük lett volna.[27]

Ami Asztahov állítólagos önállóságát illeti, Molotov még évtizedekkel később is így emlékezett vissza ezekre az időkre: „*Centralizált diplomáciánk [volt]. A követek semmiféle önállósággal nem rendelkeztek. És nem is rendelkezhettek, mert a nemzetközi helyzet bonyolult volt, lehetetlen volt bármilyen kezdeményezés*

[25] Горлов, 1993/4. sz. 29. o.

[26] Безыменский, 2000. 14. fejezet, „Как явствует из писем и заявлений" kezdetű szöveghely.

[27] Судоплатов, П.А.: Разные дни тайной войны и дипломатии 1941 г. Москва, ОЛМА-ПРЕСС 2001. https://www.e-reading.club/bookreader.php/55225/Sudoplatov_-Raznye_dni_taiinoii_voiiny_i_diplomatii._1941_god.html. 3. fejezet „Георгий Астахов".

a követek részéről... mindent mi tartottunk a markunkban, Sztálin és én, ez máskép akkor nem is volt lehetséges."[28]

Egészen 1939 július végéig Asztahov feladata amúgy sem volt túlságosan bonyolult, a német ajánlatokat kellett továbbítania Moszkvába, és anélkül, hogy országa nevében bármilyen kötelezettséget is vállalt volna, hangsúlyoznia kellett a Szovjetunió hajlandóságát a kapcsolatok megjavítására. Bár kétségtelen, hogy ehhez is komoly nyelvismeret és diplomáciai rutin szükségeltetett. Merekalovot – aki a fentiek egyikével sem rendelkezett – minden bizonnyal nem véletlenül tartották vissza szabadságon Moszkvában hónapokig.

1939 augusztusában aztán felgyorsultak az események. A Schnurréval való megbeszélést követően Patyomkinhoz intézett jelentésében Asztahov óvatos formában ugyan, de a korábbinál nagyobb aktivitást javasolt Moszkva részéről: „*Nem kétlem, hogy amennyiben szeretnénk, messze vezető tárgyalásokba tudnánk bocsátkozni a németekkel, és számos biztosítékot kapnánk tőlük a bennünket érdeklő kérdésekben. Természetesen más kérdés, hogy mi lenne az ára ezeknek a biztosítékoknak és milyen hosszú ideig maradnának érvényben... Mindenesetre a németek készségét, hogy a kapcsolatok javításáról tárgyaljanak, figyelembe kell venni és talán egy kicsit bátorítani is kellene, hogy megőrizzük kezünkben azt az ütőkártyát, melyet szükség esetén felhasználhatunk. Ebből a szempontból talán nem lenne felesleges mondani nekik valamit, feltenni nekik egy sor kérdést, nehogy elveszítsük a cérnaszálat, amit a kezünkbe adtak, és amely, ha óvatosan bánunk vele, nem árthat nekünk.*" [29] Asztahov idézett szavai is arról tanúskodnak, hogy – legalábbis amennyire feladatának ellátásához erre szüksége volt – pontosan tisztában volt a téttel és a megbeszélések helyével a szovjet külpolitikai stratégiában.

Augusztus első napjaitól intenzívebbé vált a német–szovjet érintkezés. A német fővárosban Ribbentrop fogadta Asztahovot és folytatott vele több, mint egyórás beszélgetést, Moszkvában Molotov és Schulenburg között zajlott le hosszabb eszmecsere. Augusztus 2-án Weizsäcker látszólag előre nem tervezett módon vezette a nála tartózkodó Asztahovot a birodalmi külügyminiszter dolgozószobájába. A találkozón történteket meglehetősen pontosan tudjuk re-

[28] Чуев, Ф.И.: Сто сорок бесед с Молотовым. Москва, Терра, 1991. 98. o.

[29] Год кризиса, 1990. 504. sz. dok. Asztahov a jelentésben utasítást kért, hogy a megváltozott körülmények között a német közeledési szándékok fényében miként reagáljon a követség a nürnbergi pártnapokra történő meghívásra, mérlegelve az elfogadás vagy elutasítás következményeit.

konstruálni, a beszélgetésről Ribbentrop táviratban értesítette Schulenburgot, Asztahov Molotovot, illetve utóbbi saját politikai naplójában is megörökítette az elhangzottakat.[30]

Ribbentrop hosszú monológ formájában ismételte el a szovjet ügyvivő előtt mindazt, ami korábban Schnurre is említett. Erőteljesebben hangsúlyozta ugyanakkor, hogy mindenfajta közeledés feltétele az egymás belügyeibe való be nem avatkozás alapelvének tiszteletben tartása (ezt Asztahov utasítás nélkül is meg tudta ígérni, hiszen a szovjet diplomaták mindenhol ezt ismételték mantraszerűen, valahányszor Moszkva és a kommunista pártok viszonya került terítékre a diplomáciai beszélgetésekben).[31] Németország semmifajta engedményt nem tesz a kommunizmus, mint ideológia számára, ugyanakkor a nemzeti szocializmust sem tekintik export-terméknek és senkire nem akarják rákényszeríteni – jelentette ki Ribbentrop. Asztahov – a Molotovtól kapott instrukciók értelmében – rákérdezett, miként képzeli a német kormány a kapcsolatok javítását és milyen konkrét javaslatai vannak a Szovjetunió számára ezen a téren. Ribbentrop azzal tért ki a válasz elől, hogy előbb a szovjet félnek kell nyilatkoznia, akarja-e egyáltalán az eszmecserét, ezt követően lehet rátérni a konkrét kérdések megvitatására.[32]

A birodalmi külügyminiszter ugyanakkor (nem túl ügyesen) igyekezett úgy beállítani a dolgot, mintha a megállapodás elsősorban a Szovjetuniónak volna érdeke, a németek önmagukban is elég erősek lennének, függetlenül attól, hogy Moszkva melyik utat választja: „*Ami minket illet, mi ügyet sem vetünk a zajra és kiabálásra, amit az úgynevezett nyugateurópai demokráciák keltenek velünk kapcsolatban. Elég erősek vagyunk, gúnnyal és megvetéssel viszonyulunk a fenyegetésekhez... Nem lesz olyan háború, melyet Adolf Hitler elveszítene*."[33] Nem hiányzott ugyanakkor Ribbentrop kelléktárából a „történelmi analógiával" való példálózás sem: „*25 éve tört ki a világháború. Ennek alapvető oka az volt, hogy Anglia ki akarta szorítani Németországot a világpiacról. Az orosz cár Angliával tartott és a trónjával fizetett érte*."[34]

[30] ДВП, 1992. 445. sz. dok. ill. Безыменский, 2000. 14. fejezet „Вот решающий этап: запись Астаховым беседы 2 августа ..." kezdetű szöveghely.

[31] Год кризиса, 1990. 523. sz. dok.

[32] u.o.

[33] ДВП, 1992. 445. sz. dok.

[34] u.o.

Ribbentrop azt is megjegyezte, hogy neki és a Führernek úgy tűnik, a Szovjetunióban az utóbbi években a nemzeti princípium fölébe kerekedett az internacionalizmusnak, ami megkönnyítheti a német–szovjet közeledést. Majd megkérdezte Asztahovot, helyesek-e észrevételei. A beszélgetés során általában receptív módon viselkedő szovjet ügyvivő itt kisebb, igazi marxista dialektikába hajló előadást tartott arról, hogy a nacionalizmus és internacionalizmus nem mond ellent egymásnak, sőt, tulajdonképpen a helyesen értelmezett nacionalizmus maga az internacionalizmus. Ez utóbbi segítségével vívták ki a tömegek szimpátiáját Európa-szerte, verték vissza az intervenciót, amivel „egészséges nemzeti feladatokat" oldottak meg. Asztahov megjegyezte, hogy ennél a résznél Ribbentrop úgy tett, mint aki először hall ilyesmiket.[35]

Még egy mozzanat volt, amire Ribbentrop nagy hangsúlyt helyezett, és ezzel a szovjet fél is egyetértett, ez pedig a megbeszélések titkossága volt: „*Mi hozzászoktunk ahhoz, hogy szilárd alapokra építünk, nem teszünk engedményt az ingatag közvéleménynek és nem szeretnénk semmiféle szenzációt. Amennyiben a maihoz hasonló eszmecseréket nem a szükséges diszkrécióval folytatjuk, akkor megszakítjuk azokat.*"[36]

Másnap Schnurre fogadta Asztahovot és a Ribbentroppal folytatott előző napi beszélgetés alapján négy pontba foglalta össze azokat a kérdéseket, melyekre Berlin választ várt: 1. kívánatosnak tartja-e a Szovjetunió a német–szovjet viszony megjavításával kapcsolatos eszmecserét? 2. Meg tudja-e jelölni az őt érdeklő konkrét kérdéseket? (Ebben az esetben a német kormány is kész kifejteni álláspontját ezekben). 3) A tárgyalások helyszíneül Berlint ajánlották, tudni szerették volna, hogy szovjet részről azokat a követ vagy Asztahov fogja vezetni (a megbeszélés tartalmáról Schulenburgot tájékoztató táviratban az szerepel, hogy a német fél javasolja, Asztahovot lássák el megfelelő instrukciókkal.) 4) Mivel Ribbentrop 2-3 napon belül vidéki rezidenciájára utazik, lehetőség szerint addigra szeretnének választ kapni legalább az első pontra.[37]

1939. augusztus 8-án Asztahov hosszabb jelentést írt Molotov részére, melyben a kereskedelmi és hitelmegállapodás küszöbönálló megkötését

[35] Безыменский, 2000. 14. fejezet, „Кроме того, ему и фюреру кажется..." kezdetű szöveghely.

[36] Оглашению подлежит, 2004. 30. old. Asztahov válasza szerint a teljes titoktartás biztosított, még a szovjet követségen sem tud senki az általa folytatott megbeszélésekről. ADAP Serie D Band VI. 761. sz. dok.

[37] Год кризиса, 1990. 524. sz. dok.

tényként kezelve kizárólag a politikai megbeszélések lehetséges tárgyköreire koncentrált. Formailag Berlinben a politikai viszony normalizálásának kétféle forgatókönyvét tartották elképzelhetőnek, a rapallói és más, korábban kötött szerződések megújítását, vagy teljesen új megállapodás megkötését, melyben esetleg utalnak az előzményekre. Amennyire a német megnyilatkozásokból ki lehet venni – folytatta Asztahov – Berlin a sajtó magatartása terén szeretne egyfajta „treuga Dei-t" kötni. Asztahov itt felhívta a figyelmet egy olyan problémára, amivel várhatóan a szovjeteknek szembe kell majd nézni, ha sajtóügyben megállapodnak a németekkel. Nevezetesen, hogy a németek „*vagy teljesen tagadják, vagy nagyon rosszul érzékelik a különbséget az állam és párt princípiuma között, például miután (alapjában véve) beszüntették az ellenünk, mint állam ellen való támadásokat, majdnem ugyanolyan mértékben felfüggesztették a bolsevizmus, az ÖK(b)P elleni kirohanásokat, sőt a Kommunista Internacionáléról is kevesebbet írnak. A beszélgetések során szóban még «ideológiai» hidat is megpróbálnak építeni, mondván, hogy ők is «szocialisták», ők is «ellene vannak a kapitalizmusnak»*."[38] Ez nyilván azért volt kényelmetlen Moszkva számára, mert ők a kettőt markánsan szétválasztották, ami nagyobb mozgásteret adott az ideológiai munka illetve a propaganda terén. Például Németország, mint állam korrekt kezelése és bemutatása mellett, ebben az értelmezésben nyugodtan lehetett támadni a nemzeti szocializmust, vagy ahogy a szovjet propagandában nevezték, fasizmust, mint ideológiát. Asztahov szerint a sajtó kérdésének megvitatásánál mindenképpen fel kell vetni a németeknek a „Novoje szlovo" című fehéremigráns újság létét, amely rendszeresen intéz durva kirohanásokat a Szovjetunió ellen, sértegeti a szovjet vezetőket.[39] Valószínűleg – írta Asztahov – a németek a rádióműsorok terén is szorgalmazni fogják az ellenségeskedés megszüntetését, majd hozzátette, hogy ők ezen a téren előbbre járnak, mert orosz nyelvű adásuk egyáltalán nincsen, a Bécsből sugárzott ukrán nyelvű adásoknak pedig az utóbbi időben sokkal inkább lengyel-, semmint szovjetellenes éle van.[40]

[38] Год кризиса, 1990. 534. sz. dok.

[39] Asztahov felvetésének kétségkívül volt létjogosultsága, hiszen az orosz fehéremigránsok által szerkesztett újságot Alfred Rosenberg hivatala finanszírozta. Az összesen 680 számot megért újságról lásd röviden: Памятные даты русского зарубежья http://www.bfrz.ru/?mod=static&id=1495

[40] Год кризиса, 1990. 534. sz. dok.

A német kormány minden bizonnyal követelni fogja a Szovjetunióban letartóztatott németek szabadon bocsátását és kiengedését az országból. A probléma paritásos alapon történő rendezését Asztahov csak úgy tartotta lehetségesnek, ha Moszkva cserébe a nácik által letartóztatott baloldali csehek szabadon bocsátását próbálja elérni, akik egy része korábban felvette a szovjet állampolgárságot. Szó volt még a német javaslatok között korábban bezárt konzulátusok újranyitásáról, újabbak létesítéséről. Asztahov Königsberget, Bécset és Münchent nevezte meg, mint olyan városokat, ahol mindenekelőtt információszerzés szempontjából lenne célszerű konzulátust működtetni a szovjeteknek.

Mindezek a kérdések azonban – tette hozzá Asztahov – csak másodlagosak a németek számára. Ezek segítségével szeretnék „*felmérni diszkréciónkat és megállapodási hajlandóságunkat, azt, hogy mennyire lehet minket bevonni messzebb vezető beszélgetésekbe, előhozva az össze területi-politikai problémát, amelyek közöttünk felmerülhetnek*." A megbeszéléseken ekkor már sokszor elhangzott kijelentést, miszerint a Szovjetunió és Németország között a Balti-tengertől egészen a Fekete-tengerig nincsenek érdekellentétek, Asztahov úgy értelmezte, mint Berlin hajlandóságát arra, hogy Moszkvával megállapodjon a térségben elhelyezkedő államok sorsáról. Asztahov meglátása szerint a németek készek érdektelenségüket nyilvánítani a balti államok vonatkozásában (kivéve Litvániát), Besszarábia és „orosz Lengyelország" kapcsán, valamint feladni az Ukrajnával kapcsolatos aspirációikat. Cserébe hasonló magatartást várnak el a Szovjetuniótól Danzig, a volt német Lengyelország tekintetében, esetleg kiegészítve azt a Warta, vagy akár a Visztula folyóig, és megvitatnák Galícia kérdését is. Mindezekről persze csakis akkor lehetne szó, ha nem kerül sor a brit–francia–szovjet katonai-politikai megállapodás megkötésére.[41]

Ahogy fogyott az idő, a németek egyre gyakrabban és nyíltabban hozták szóba a „lengyel kérdés" fegyveres elintézésének lehetőségét. Schnurre és Asztahov augusztus 10-én újfent találkoztak, kettejük megbeszélésének főbb tartalmi elemeit ismét csak a német és orosz nyelvű feljegyzések összevetésével tudjuk rekonstruálni.[42] Bár több témát is érintettek, de az egyértelműen megállapítható, hogy a beszélgetés gyújtópontjába Lengyelország került. „*Most azonban mindenekelőtt egy kérdés nagyon aktuális, éspedig Lengyelország*" – je-

[41] Год кризиса, 1990. 534. sz. dok.
[42] ADAP Serie D, Band VII. 18. sz. dok. 144-146.old., Год кризиса, 1990. 538. sz. dok.

lentette ki Schnurre beszélgetőpartnerének. A német kormány szeretné tudni, háború esetén a Szovjetunió milyen álláspontot foglalna el. Békés megoldás esetén Németország megelégszik Danziggal és egy hozzá vezető korridorral. Ha azonban háborúra kerül sor, akkor természetesen a kérdés szélesebb összefüggésben merül fel, de a német igények még ekkor sem fogják túllépni a korábban már a szovjetek tudomására hozott mértéket. A német kormány – írta Asztahov –„*kész mindent megtenni azért, hogy ne fenyegesse és ne sértse a mi érdekeinket, de szeretné tudni ezek mibenlétét*". Schnurre szerint Asztahov élénken érdeklődött a lengyel kérdés iránt, „*azonban természetesen nem volt semmilyen instrukciója Moszkvából*" ezzel összefüggésben. Annyit mindenesetre megjegyzett, hogy a tárgyalások ezen stádiumában a lengyel kérdés előtérbe helyezése olyan, mintha a „*szekeret fognák a ló elé*". A lengyel kérdés hordereje miatt valószínűtlennek tartotta, hogy ő Moszkvából konkrét instrukciókat kapjon ezzel kapcsolatban. Ugyanakkor megkísérelte Schnurrétől megtudni, számolni kell-e már a következő napokban német lépésekkel ezen a téren, illetve mik Németország céljai Lengyelországgal szemben. Schnurre kitért a válasz elől, éles bírálattal illette ugyanakkor Moszkvát a britekkel és franciákkal folytatott tárgyalások miatt. Asztahov jelentésében mindössze ennek tényét említi meg, Schnurre beszámolója viszont hosszabban kitér erre a mozzanatra. A német diplomata egyrészt megdöbbenésének adott hangot, hogy a Szovjetunió a német megegyezési hajlandóság világos és egyértelmű kifejezése után is politikai, majd ezek kudarca után katonai tárgyalásokba bocsátkozik Nagy-Britanniával és Franciaországgal. Ha ezeknek a megbeszéléseknek az az oka, hogy a Szovjetunió fenyegetve érzi magát Németországtól, akkor Berlin minden biztosítékot hajlandó megadni, ami ezt eloszlatja. Ennek pedig kétségtelenül nagyobb értéke lenne, mint a Kelet-Európában kérdéses hatékonyságú angol támogatásnak. Asztahov szerint ezek a megbeszélések még a német megegyezési szándék világos kifejezése előtt kezdődtek, igaz, különösebb lelkesedés nélkül futottak neki ezeknek, de most mégsem egyszerű abbahagyni őket, bár kimenetelük teljesen bizonytalan.[43]

A megbeszélést követően, augusztus 11-én Asztahov újabb szűkszavú utasítást kapott Molotovtól: „*Az augusztus 8-ai levelében felsorolt tárgykörök érdekelnek minket. Az ezekről folytatott beszélgetések előkészítést és fokozatossá-*

[43] ADAP Serie D, Band VII. 18. sz. dok. 15-16. o.

got követelnek a kereskedelmi és hitelmegállapodástól a többi kérdés felé. Ezekben a kérdésekben a tárgyalásokat Moszkvában szeretnénk folytatni."[44] A korábbi egyeztetések során a németek többször sürgették, hogy az általuk felvetett kérdésekben Asztahovot lássák el megfelelő utasításokkal és felhatalmazással, vagy más, felelős szovjet diplomata, illetve politikus utazzon Berlinbe a tárgyalásokra. „*Súlyt helyeztünk arra, hogy a beszélgetések folytatása Berlinben történjen, mivel a birodalmi külügyminiszter úr és az államtitkár úr [Weizsäcker – K. A.] jelenléte miatt nekünk itt könnyebbnek tűnik a részletek megtárgyalásra, mint Moszkvában*" – jegyezte fel Schnurre augusztus 3-i, Asztahovval folytatott megbeszéléséről.[45] A szovjetek azonban, akárcsak a britek és a franciák esetében, ragaszkodtak Moszkvához, ami plusz helyzeti előnyt jelentett számukra.

Augusztus 12-én Asztahov két jelentést is küldött Molotovnak, egyiket a Schnurrével folytatott megbeszélésről, másikat a lengyel krízis várható alakulásáról. Mindkettő esetében feltűnő a szovjet ügyvivő viszonylagos magabiztossága. Míg a tisztogatások légkörében a megfélemlített, elbizonytalanított szovjet diplomaták jelentéseikben többnyire csak szigorúan beszélgetőpartnereik szavainak lejegyzésére szorítkoztak, a következtetések levonásának kockázatát meghagyták feletteseiknek, addig Asztahov javaslatokat tesz, lehetséges forgatókönyveket említ, kommentálja a fejleményeket. Eddig gyakorlatilag minden bizalmas információ az ő kezein ment át a Kreml és Berlin között (valószínűleg nem csak a külügyi, de a hírszerzési vonalon is), így pontosan tudta, mi a játszma tétje.

Asztahov átadta Molotov rövid üzenetét Schnurrénak, aki némileg csalódott volt, mivel abban kevés konkrétum szerepelt Lengyelországgal kapcsolatban. Rá is kérdezett, hogy a szovjetek sorrendben hányadiknak tartják a lengyel kérdést.[46] Asztahov közölte, ez Molotov általános válasza a különböző időpontokban felvetett német javaslatokra, de azt nem tudja megerősíteni, hogy a szovjet érdeklődés egyformán vonatkozik-e minden konkrét pontra. Jelentésének összegző passzusát érdemes hosszabban idézni, hiszen ez a moszkvai döntéshozókat nagyban befolyásolhatta a további lépések megtételénél. „*Az események gyorsan fejlődnek, és a németek most nyilvánvalóan nem akarnak leragadni a közbenső lépcsőfokoknál, mint például a sajtóról vagy*

[44] Год кризиса, 1990. 540. sz. dok.
[45] ADAP Serie D, Band VI. 761. sz. dok.
[46] ADAP Serie D, Band VII. 50. sz. dok. 48. o.

a kulturális közeledésről folytatott beszélgetéseknél stb., hanem szeretnének közvetlenül rátérni a területi-politikai kérdésekre, hogy szabaddá tegyék a kezüket a Lengyelországgal meglévő, egyre élesedő konfliktus esetére. Ezen felül láthatóan aggasztják őket az angolokkal és franciákkal folytatott katonai tárgyalásaink, és nem fukarkodnak az érvekkel és a legmesszemenőbb ígéretekkel, hogy az esetleges katonai megállapodást megakadályozzák. Ennek érdekében, véleményem szerint, most készek olyan nyilatkozatokra és gesztusokra is, melyek fél évvel ezelőtt még teljesen kizártnak tűntek. A Baltikumról, Besszarábiáról, Kelet-Lengyelországról (Ukrajnáról nem is beszélve) való lemondás jelen pillanatban az a minimum, amire a németek hosszabb tárgyalások nélkül hajlandók, csakhogy semlegességi ígéretünket megkapják a Lengyelországgal való konfliktusuk esetére. Érthető módon itt most egyáltalán nem érintem azt a kérdést, milyen mértékben vagyunk mi ebben érdekeltek, de ha a németektől valamiféle biztosítékot szeretnénk kapni (és milyen feltételekkel?), akkor lehetséges, hogy ezt még a nürnbergi kongresszus előtt tudomásukra kellene hozni, hogy ez valamiféleképpen tükröződjön Hitler beszédében is, amelynek így vagy úgy, de programadó jelentősége van."[47]

A katonai előkészületek alapján a Lengyelország elleni támadásra már a legközelebbi jövőben sor kerülhet – írta Asztahov. Gyors ütemben folyik a német haderő összevonása a keleti határok mentén, megkezdődött a gépjárművek bevonultatása, a benzinkutaknál krónikus üzemanyaghiány figyelhető meg, a sajtóban éles kampány folyik Lengyelország és Nagy-Britannia ellen. A német politikai- és közhangulatot Asztahov szerint a következők jellemzik. Németországban még bíznak abban, hogy Lengyelországot az utolsó pillanatban sikerül megfélemlíteni és engedményekre kényszeríteni. Ugyanakkor nem valószínű, – tette hozzá – hogy a konfliktus „békés rendezése" során a németek korábbi kijelentéseik alapján megelégednének Danziggal és a hozzá vezető korridorral, és tartózkodni fognak Poznan, Szilézia és Teschen kérdésének felvetésétől. Egy „békés forgatókönyv" esetén is a háború előtti határokról lenne szó, vagy akár még többről is. A németek fegyveres konfliktus esetén sem számítanak világháborúra, Lengyelország gyors legyőzésével kalkulálnak, amit Anglia kénytelen lesz tudomásul venni. A Szovjetunióval szemben a sajtó

[47] Год кризиса, 1990. 541. sz. dok. Az NSDAP évente megrendezett seregszemléjét, a nürnbergi pártnapokat 1939-ben szeptember 2-a és 11-e közötti időszakra hirdették meg, a háború küszöbén cinikusan a „Béke pártkongresszusa" címszó alatt, azonban a Lengyelország elleni német támadás miatt a rendezvényt végül az utolsó pillanatban lefújták.

magatartása korrekt, esetenként kifejezetten jóindulatú. A közvélemény egyenesen a német–szovjet barátság új szakaszáról beszél, melyben a Szovjetunió nem egyszerűen megőrzi semlegességét, de nyersanyaggal, élelemmel fogja ellátni Németországot. A jelentésből nem hiányzik annak konstatálása sem, hogy az újabb szovjet–német barátság lengyelellenes alapokon bontakozhat ki: „*Az az ellenszenv, amelyet a lakosság itt mindig táplált a lengyelek irányában, és az a rejtett szimpátia, ami mindig, ha halványan is, de megvolt felénk még a legdühödtebb szovjetellenes kampány időszakában is, most meghozzák a maguk gyümölcsét, amit a kormány kihasznál, hogy a lakosság körében az új külpolitikai irányvonalat elfogadtassa*."[48]

Augusztus 13-án, vasárnap Schnurre telefonon egyeztetett a Salzburgban tartózkodó Ribbentroppal, majd még aznap magához kérette Asztahovot. Közölte vele, hogy a német kormány, miután a szovjet fél kifejezte tárgyalási hajlandóságát a kétoldalú kapcsolatok javításáról, szeretné minél előbb elkezdeni a megbeszéléseket, és bár eredetileg Berlint szerették volna ezek helyszínéül, de a szovjetek javaslatára elfogadják Moszkvát is. Ez esetben viszont Hitler valamely közeli bizalmasát, egy régi párttagot szeretnének a szovjet fővárosba küldeni, ezzel is kifejezve szándékaik komolyságát. Elmondása szerint Schulenburg nem felel meg ezeknek a kívánalmaknak. Lehetséges jelöltként – ez minden bizonnyal szondázás volt részéről – Hans Frank nevét vetette fel, aki akkor tárca nélküli miniszter volt a német kormányban, illetve a Német Jogi Akadémia elnöki tisztét is betöltötte. Ő kétségtelenül teljesítette a fentebb vázolt kritériumokat, hiszen párttagsága még az NSDAP előtti időktől datálódott (a párt elődjének, a Német Munkáspártnak is tagja volt már), részt vett a sörpuccsban, már az 1920-as években Hitler jogi tanácsadója és bizalmasa volt, számos perben képviselte a náci pártot. A német kormány nagyon szeretné tudni a szovjet vezetés véleményét az elgondolással kapcsolatban. Hozzátette ugyanakkor, hogy nem feltétlenül Hans Frankot, hanem más hasonló tekintélyű náci vezetőt is készek Moszkvába küldeni.[49] Nem ismerjük pontosan, hogy a szovjetek miként viszonyultak az ötlethez. A másnapi üzenetváltásokban viszont már egyértelműen Ribbentrop utazásáról volt szó. Nem tudjuk, hogy a németek végül maguktól jutottak erre a döntésre, vagy a szovjetek adták valami módon értésükre kifogásaikat Hans Frank személyével kapcsolatban.

[48] Год кризиса, 1990. 542. sz. dok.
[49] Год кризиса, 1990. 549. sz. dok.

Schnurre egy kijelentése – Asztahov feljegyzésében – arra enged következtetni, hogy a németek maguk is inkább egyfajta „B-tervként" tekintettek Frank esetleges moszkvai útjára: „*Természetesen – tette hozzá mintegy magától Sch[-nurre] – a legbiztosabb Ribbentrop és Molotov közvetlen megbeszélése lenne, de mivel ez jelenleg kivitelezhetetlen, Frank vagy más hasonló rangú személy utazása a legjobb eszköz arra, hogy a tárgyalásoknak nagyobb lendületet adjunk és tempójukat meggyorsítsuk*."[50]

Augusztus közepétől a német–szovjet a politikai megbeszélések súlypontja áttevődött Moszkvába, szinte napi rendszerességűvé váltak Schulenburg és Molotov találkozói. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Sztálin–Molotov tandem közvetlenül a saját kezébe vette a német–szovjet viszony ellenőrzését és az operatív irányítást. Asztahov elvégezte a rá bízott feladatot, a továbbiakban nem volt szükség rá, viszont túl sok részletet ismert a paktum előtörténetéből. Ez a konstelláció a sztálini rezsim működési mechanizmusát ismerve nem sok jót ígért Asztahov számára.

1939. augusztus 19-én Karl Schnurre és Jevgenyij Babarin Berlinben aláírták a szovjet–német kereskedelmi és hitelmegállapodást.[51] Ugyanezen a napon Georgij Asztahovot visszarendelték Moszkvába. Augusztus 22-én Asztahov valószínűleg utolsó táviratát küldte Berlinből a szovjet fővárosba. Ebben közölte, hogy a Ribbentrop által vezetett delegáció 23-án 7 óra 10 perckor indul Königsbergből két négymotoros géppel a Kaunas–Velikije Luki–Moszkva útvonalon.[52]

Asztahov úgy gondolta, a készülő megbeszéléseken lesz szükség rá, hiszen a tárgyalások korábbi szakaszában aktívan részt vett a Berlin és Moszkva közötti üzenetváltásokban. Annál nagyobb volt a megdöbbenése, mikor Moszkvában Molotov mindössze pár perces formális figyelemre méltatta, közölte vele, majd, ha szükség lesz rá, hívatni fogja. Erre azonban soha nem került sor. Asztahovot előbb hosszú kényszerszabadságra küldték, majd december 1-én létszámleépítés ürügyén elbocsátották a Külügyi Népbiztosság állományából. Egy rövid időre a Keleti Népek Múzeumában helyezkedett el, a kaukázusi részleg vezetője lett. 1940. február 27-én letartóztatták. Hosszú hónapokon

[50] ДВП, 1992. 465. sz. dok.

[51] Magára az aláírásra a szovjet fél halogató taktikája miatt valójában helyi idő szerint augusztus 20-án hajnali 2-kor került sor, emiatt azonban már nem dátumozták át az aláírásra előkészített példányokat.

[52] ДВП, 1992. 481. sz. dok.

keresztül folyt a kihallgatása. Szudoplatov véleménye szerint ügye azért húzódott, hogy kéznél legyen, amennyiben esetleg szükség lenne rá nyelvtudása és a német vezetőkkel kiépített korábbi kapcsolatai miatt. A Külügyi Népbiztosságon belüli szovjetellenes összeesküvésben való részvétellel vádolták, valamint azzal, hogy a lengyel hírszerzés ügynöke. Asztahov sem kihallgatgatásai során, sem a tárgyaláson nem volt hajlandó elismerni bűnösségét. Végül 1941 júliusában 15 év lágermunkára ítélték. Asztahov 1942 február 14-én halt meg az uszty-vimlagi táborban.[53]

[53] Соколов, 1997/1. 180-183. o., Судоплатов, 2001. 3. fejezet „Георгий Александрович Астахов был, однако, не просто дипломатом...” kezdetű szöveghely.

LIGETI DÁVID[1]

FROM SOUTH TYROL TO GALICIA: THE FATE OF AUSTRO-HUNGARIAN CHIEF OF STAFF FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF IN MID-1916

Abstract: In this paper I would like to present the critical turning points of the Austro-Hungarian military situation in summer 1916. By this stage of the war, the Dualist State was undoubtedly on the verge of final defeat. Chief of Staff of the Monarchy Colonel-General Conrad von Hötzendorf thus found himself in a terrible situation. The Brusilov Offensive, the 6th Battle of Isonzo and the Romanian offensive in late-August 1916 all caused irredeemable damage to his reputation and ultimately led to his dismissal as Chief of Staff in February 1917.

Keywords: Franz Conrad von Hötzendorf, First World War (WWI), Eastern Front, Brusilov Offensive, South Tyrol

Rezümé: Tanulmányomban az Osztrák–Magyar Monarchia katonai helyzetének kritikus fordulópontjait szeretném bemutatni 1916 nyarán. A dualista állam ebben az időszakban kétségtelenül az összeomlás határán állt, ezért az osztrák–magyar Vezérkar főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf vezérezredes

[1] Ligeti Dávid, PhD, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori Kutatócsoport.

is borzalmas helyzetben volt. A Bruszilov-offenzíva, a 6. isonzói csata, majd az 1916. augusztus végi román offenzíva jóvátehetetlenül rontotta reputációját, így ezek az események 1917 februárjában leváltásához vezettek.

Kulcsszavak: Franz Conrad von Hötzendorf, első világháború, keleti front, Bruszilov-offenzíva, Dél-Tirol

During the spring-summer Galician campaign in 1915, the Central Powers achieved an almost decisive victory in the east, after which the Eastern Front fell (relatively) silent for the next nine months. Under these favourable circumstances, Conrad turned his attention to the south and led an offensive against Italy. Unfortunately for him, the Russians attacked simultaneously and defeated his troops once again. The Brusilov Offensive sent two Austro-Hungarian armies scattering. Meanwhile, Italian troops also achieved critical successes at the 6th Battle of Isonzo, conquering Görz (Gorizia) and threatening to capture Trieste. Finally, as the end of the season approached, the Monarchy had to deal with Romania's entry into the war; a completely new theatre of war had been opened by the Entente with this move.

I seek answers to the following questions: 1) How great was Conrad's responsibility for these defeats? 2) What was the chance of the Entente winning the war in this period? 3) And finally, how did the Austro-Hungarian chief of staff see these tremendous days of the war?

Our initial argument is that 1915 was the most successful year for the Monarchy, or using the excellent metaphor of Lothar Höbelt: its finest hour.[2] Conrad achieved many victories both in the east and on the Balkan front, and he was even able to take Montenegro and northern Albania without German help in January 1916. Despite his on-going debates with the German chief of staff, General Erich von Falkenhayn, Conrad agreed with his colleague that the final decision should not be taken in the East or in the Balkans. Thus he prepared to execute his old plan to knock Italy out of the war.

His decision strengthened his earlier opinion, according to which the fate of the Monarchy was sealed in the case of a triple-front war. Although Conrad's decision seemed rational, his plan was also influenced by emotional factors. In 1902, when he was in command of the 55th Infantry Brigade, a huge riot had

[2] Lothar HÖBELT: *Stehen oder fallen? Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg.* Wien, Böhlau, 2015. p. 41.

broken out with the support of the Italian irredentists.[3] Some years later, as infantry-division-commander in Innsbruck, Conrad had come face to face with Italy's aggressive policy again, which made no secret of its territorial claims against Austria-Hungary.

As it is well known, Conrad as chief of staff demanded, on many occasions, a preventive war against the Italy. He prepared a bold plan in order to defeat the Italian armies, thus repeating the successes of 1866. By 1916 the Austro-Hungarian forces were able to retain their positions along the border and thwarted the Italians' plans to take Trieste. Conrad was familiar with Clausewitz's famous thesis: defence made sense only if the defending side could eventually arrange a counterattack. Without this eventual move, defence is meaningless. Therefore, Conrad's strategy can be called both rational and logical. In other words, he chose the best possible solution similarly to Falkenhayn. The decision-making of these two generals was later verified in the Second World War, when military "knock out" of Russia proved to be impossible. Besides the rational considerations, Conrad was impressed by deep emotions, too. Similar to the common k. u. k. opinions, the chief of staff regarded the war against Italy as simply "our war". These emotions were exaggerated by the infamous war-entry of Italy in 1915; afterwards the country was labelled "*perfida*" (treacherous).

Conrad's tenure as Chief of Staff was most criticized for the ominous events of summer 1916. As German General Cramon, who was appointed as the liaison, said he had neglected the Eastern Front in order to execute his own campaign in South Tirol.[4] Although Conrad weakened these positions in the East, his movement did not play an eminent role in the catastrophe of the Brusilov Offensive. Military resources took on different dimensions: in South Tyrol Conrad launched his offensive with 157,000 soldiers. A few weeks later he lost more than 600,000 in the east. Brusilov's new tactics had surprised the German forces too, in spite of the fact that their losses remained incomparable to those of the k. u. k. However, some of the best Austro-Hungarian units, e. g. the Corps VI, remained in the east, and maintained their positions despite suffering enormous losses.

[3] Lawrence SONDHAUS: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Wien–Graz, Neuer Wissenschaftlicher 2003. p. 71.

[4] August von CRAMON: *Unser Österreichisch–Ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege. Erinnerungen aus meiner vierjährigen Tätigkeit als bevollmächtigter deutscher General beim k. u. k. Armeeoberkommando*. Berlin, Mittler, 1922. p. 64.

Conrad redeployed fifteen batteries of heavy artillery from the East, which dramatically decreased the efficiency of their guns against the Russians. The Austro-Hungarian colonel-general was unprepared for the new revolutionary tactics of Brusilov. The Russian commander omitted long artillery bombardments because he knew that this movement would allow the enemy to prepare for the offensive. On the basis of earlier war-experiences Conrad believed that Russian artillery did not play a decisive role on the battlefield, but he was wrong once again: due to American munitions and gun-supplies, the tsarist army significantly strengthened his firepower.

Conrad's bold gamble appeared to pay off in May 1916; after the offensive was launched on 15th May, the Austro-Hungarian forces broke through the lines of the 1st Italian Army, taking Asiago as well. The Corps XX, which was led by the throne-heir Archduke Charles, swept his enemies from the map.

In spite of delaying his attack by one month, Conrad took great satisfaction in defeating the Italians. His self-confidence was greater than it had been in the summer of the previous year. His successes had a great influence on the German Empire, where people said that "*It is a pity that we do not have the Austro-Hungarian High Command*".[5] Conrad's results were more valuable in light of the failure of Falkenhayn's strategy at Verdun. The pace and velocity of the offensive were relentless until Brusilov's action, or as one of the Italian representatives had stated, "*The Russians saved us!*"[6] The critical situation of the *Regio Esercito* forced King Victor Emmanuel III to ask for immediate help from Nicholaus II on 31st of May.[7]

Conrad had major responsibility in the case of the Brusilov-offensive. After the ambiguous result of the "black-yellow" offensive of autumn 1915, the general decided to strengthen the defence-lines of his troops. By June 1916, the Central Powers had a well-fortified defence-system consisting of many bunkers, barbed-wired trenches, strong artillery points, etc. Brussilov summarized, that "*each fortified belt of enemy's position was fully protected with barbed wire, and in front of the first-line trenches was an entanglement of from nineteen to twenty-one rows of stakes.* [...] *In some of the sectors, the wire entanglements*

[5] L. HÖBELT: *Stehen oder fallen*, p. 101.

[6] Manfried Rauchensteiner: *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien, Böhlau, 2013. p. 537.

[7] Gerhard Artl: *Die „Strafexpedition". Österreich-Ungarns Südtiroloffensive*. Brixen, Weger, p. 279–280.

had a high-tension alternating electric current passing through them; in many cases automatic mines had been placed in front of the first entanglement".[8]

Conrad was self-confident, and he thought a Russian breakthrough in this sector of the front was nigh-on impossible. His opinion was confirmed by the battle of Lake Naroch, in that the tsarist troops failed against the Germans during March 1916.

On 4th June 1916 for the first time during the war, the enemy opened a so-called drum-fire. The intensity and accuracy of the Russian fire were comparable with the results of the Central Powers artillery in the previous year at Gorlice. As Conrad adjutant Colonel Kundmann said: "*Our men could not persist in this drum-fire*".[9] After a long 12-hour period, the Russian infantry charged the Austro-Hungarian positions. Brusilov's infamous wave-tactics swept numerous units of the Monarchy from the battlefield. The Russian general noticed, that "*it was then that one saw clearly that there was another side to the question of dug-outs: many of them were not destroyed, but those occupants of the trenches who happened to be in them had no choice but to lay down their arms and surrender.*"[10] The crisis was the worst at Luck, where a 18-km deep and 50-km wide rift was opened by Brusilov. Conrad's responsibility was clear in this catastrophe, although his army-commander's liability was even higher. It is worth mentioning that the German generals themselves were stuck in an unreality.[11]

Still, in this case one of the biggest errors of the Austro-Hungarian Chief of Staff came to the surface: namely that he often could not synchronise his ambitious plans with reality. This fact provides us great clarity in understanding his panic following the Russian offensive. Despite the vast 500-km distance between the frontline and the High Command, he asked his wife to travel to Vienna immediately. Brusilov's new tactics and his revolutionary invention in the method of warfare shocked the 64-year-old general, who felt paralysed by

[8] A. A. Brusilov: *A soldier's note-book 1914–1918*. London, Macmillan & Co., 1930. p. 231.

[9] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Nachlass Conrad B/1450 Nr.124. p. 447. (Hereafter abbreviated: ÖStA-KA NL)

[10] A. BRUSILOV: 242.

[11] E. g. the chief of staff of the Army-group Linsingen, Major-General Stolzmann excluded the possibility of a breakthrough on the eve of Brusilov's action. Edmund Glaise-Horstenau–Rudolf Kiszling (ed.): *Österreich-Ungarns letzter Krieg*. Band IV., 1933. IV. 398. (Hereafter abbreviated: ÖUIK)

the impact of the Russian attack. The infamous illness of the "Russian fear" (*Russenfurcht*) proved to be contagious for Conrad, too. As his letters show us, he was incapable of understanding how this catastrophe could have happened, especially the more than 80, 000 casualties suffered by the 4th Army on a single day. His depression and fatalism were only comparable to the summer of 1914, when he was forced into a general-withdrawal on the 11th of September.[12]

The worst day of Conrad's entire career was the 7th June 1916. On this day, he lost more than 100,000 soldiers, most of them as POW's. This was the Austro-Hungarian beginning of the end: after these events the victory could have been only a Pyrrhic one, with massive German aid. The Baron was tormented by the increasing probability of Romania's war-entry, which seemed inevitable by the mid-June. Conrad stated, "*If Romania joins the Entente the war is decided and not in our favour*".[13] Although this time would later prove to be the halftime of the war, Conrad's diagnose was accurate. In these humiliating events one thing was developed in his favor: Brusilov could not exploit his outstanding success because he wanted "only" to crush enemy forces instead of giving his own troops a higher strategic goal.

In this nightmare scenario for the Austro-Hungarian Monarchy, only important German aid could save the Dualist state. The Germans assembled more than fourteen divisions in order to save their ally. But the cost of this assistance was too high for Conrad, who lost the direction of the k. u. k. troops in the east. One of his adjuncts noticed that the general sat at a table with the map of this area, and he sorrowfully held his head in his hands...[14] His reputation as a warlord was lost. It is not surprising that at this critical turning-point Conrad was compared to those following the Austrian defeat at Solferino in 1859.[15] Similar to Falkenhayn and Ludendorff the Austro-Hungarian general thought

[12] David Adam LIGETI: *A Monarchia szeptember tizenegyedikéje. A Nagy Háború első hetei a keleti fronton*. [The 9/11 of the Monarchy. The first weeks of the Great War on the Eastern Front]. In: VERITAS Évkönyv, 2014. Budapest, Magyar Napló, 2014. pp. 81–98. (with English and German resumee)

[13] Timothy C. DOWLING: *The Brusilov offensive*. Bloomington – Indianapolis, Indiana Univ. Press., 2008. p. 88.

[14] ÖStA-KA NL Conrad B/1450 Nr.124. p. 448.

[15] This opinion was supported by the fact that Charles was promoted to army-group commander. ÖUIK: IV. 563.

that this dire situation was the worst since the outbreak of war, and the events composed the greatest crisis of the conflict for the Central Powers.[16]

In this dire situation Conrad had to humiliate himself in front of his internal opponents, especially to Hungarian Prime Minister, Count István Tisza. Conrad's relation with the strong man of the Monarchy was Janus-faced, but now, he prayed for instant help, and mentioned: "*You have to take over the leadership of the whole Monarchy! You are the only man to do it!*"[17] Although Tisza sidestepped his remark, this episode was not the worst for Conrad. One month later he was forced to travel to Berlin, a trip that transformed into a "Road to Canossa": German military leaders brought to his attention the poor performance of the k. u. k. troops and proposed a German-led Eastern Front. Although Wilhelm II took over the High Command over the Central Powers forces on the 6th September 1915, Conrad could retain his responsibility over the k. u. k. troops. However, one year later, this situation changed completely and except for the Army-Group Archduke Charles, all Austro-Hungarian forces in the East came under German command. In some cases, the power of the k. u. k. forces remained in theory: by autumn 1916 the k. u. k. 4. Army consisted of app. 90% German-Reich soldiers! In this situation Ludendorff had right: "*Conrad's field of work was limited to the Italian and Albanian Front*."[18] This was the most obvious and humiliating fact for the Austro-Hungarian Chief of Staff.

Lieutenant-General Otto Josef von Berndt thought that "*the catastrophic outcome of the Battle of Olyka-Luck cannot be regarded as an unavoidable result of destiny. It is certainly conceivable that other commanders with other troops under otherwise identical circumstances could have repulsed the Russian offensive or limited the breakthrough so that it wouldn't have had such disastrous impact on the entire Eastern front*."[19]

Conrad's gamble had another catastrophic consequence, namely the war-entry of Romania on the side of the Entente Powers. Brusilov's successes

[16] Holger Afflerbach: *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, Oldenbourg, 1994, p. 452.

[17] Gina Gräfin CONRAD von Hötzendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Leipzig, Grethlein&Co., 1935. p. 155.

[18] Erich LUDENDORFF: *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin, Mittler & Sohn, 1919. p. 203.

[19] ÖUIK: IV. 470.

catalysed Romanian intensions of belligerence, which menaced the Monarchy with total collapse.

After stopping the South Tyrolean campaign, Conrad had to face a massive Italian counter-attack. Although his troops largely managed to hold their lines in the 6th Isonzo-Battle had a negative impact on the Monarchy's morale. After five bloody, but unsuccessful attempts, the Italians captured the Doberdo Plain,[20] with a good chance to take Trieste itself as well. Similarly to Brusilov in the East, the Italian Chief of Staff General Cadorna failed to exploit his success, so the front could have been stabilized by the k. u. k. troops.

As a conclusion we may say in the case of Conrad's strategy that the old maxim proved to be true once again: There is no glory without sacrifice. The general would have liked to win the war by defeating Italy, and his former decision was proved by the fact that the southwestern war theatre became the most important front of the Monarchy.

After Romania entered the war on 27th August 1916, Conrad's pre-war prophecies became sinister reality: with the exceptions of the German Empire and Switzerland, all other neighbouring countries were at war with the Monarchy, and the collapse of the Danubian Empire seemed more probable than ever. Before the war, Conrad mentioned that in a case of a 3-front conflict, the Monarchy was doomed. At the end of the summer of 1916, the Dual Empire was forced to continue a war on *four* fronts, with enemies attacking from all points of the compass. Another two years would pass, however, before the empire finally collapsed.

Conrad's fall anticipated by his German colleague Falkenhayn, who was forced to resign by Wilhelm II. Falkenhayn was replaced by Hindenburg, so the third German High Command of the war was created. The most important case against the former Chief of Staff was that he did not recognize the war preparations of Romania. Conrad noticed the fall of his former German rival with apathy, but he thought that "*this change is good for the time being, and it will not do any harm because we make some progress at least*."[21]

Conrad's risk to win the war did not significantly influence the whole process of the conflict. Nevertheless, the events of summer 1916 proved that Con-

[20] Doberdo had the most impressive impact on the Hungarian recollections of the Great War because the defenders were made up mostly of Hungarian units.

[21] ÖStA-KA NL Conrad B/1450 Nr. 246.

rad's performance did not leave a place for him in the pantheon of the greatest Austrian warlords. Despite his extraordinary talents and ambitious war-plans, ultimately fortune left him in the lurch. Nevertheless the Austro-Hungarian generality saw Conrad's achievements with great honour, and as a famous classmate from the military academy former minister of war General of the infantry Moritz von Auffenberg stated: *"There is but one man who does not carry his hopes and desires, who has reached a height not even possible in his wild dreams. He has had such a career that occurs but once a century."*[22]

The humiliating events of summer 1916 sealed the fate of Conrad himself: after the death of Francis Joseph, the new ruler of the Monarchy decided to remove the field-marshal[23] because Charles thought Conrad's strategic methods were not the best.[24] In that sense Conrad proved to be an ill-fated man whose destiny was tied inseparably to the Monarchy's.

Bibliography

Primary sources

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, (ÖStA-KA NL) Nachlass Conrad B/1450

Secondary sources

Holger Afflerbach: *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, Oldenbourg, 1994.

Gerhard Artl: *Die „Strafexpedition". Österreich-Ungarns Südtiroloffensive*. Brixen, Weger, 2016.

Moritz Auffenberg von Komarów: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkriege*. Wien, Ullstein, 1920.

A. A. Brusilov: *A soldier's note-book 1914–1918*. London, Macmillan & Co., 1930.

[22] Moritz Auffenberg von Komarów: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkriege*. Wien, Ullstein, 1920. p. 32.

[23] Conrad was promoted to this highest rank on 25th November 1916. Nevertheless, he was the first non-Habsburg field-marshal since 1867. Wolfram DORNIK: *Des Kaisers Falke. Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf*. Innsbruck-Wien-Bozen, Studien Verlag, 2013. p. 167.

[24] A. v. CRAMON: 100. Other reasons included Conrad's numerous defying of the emperor, his stubbornness and his poor attitude with civil organizations. Besides these, Charles also accused him of having "*woman-wirtschaft*" at Teschen. (The wives of the military leadership were kept near their husbands.)

Gina Gräfin CONRAD von Hötzendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Leipzig, Grethlein&Co., 1935.

August von CRAMON: *Unser Österreichisch–Ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege. Erinnerungen aus meiner vierjährigen Tätigkeit als bevollmächtigter deutscher General beim k. u. k. Armeeoberkommando*. Berlin, Mittler, 1922.

Wolfram DORNIK: *Des Kaisers Falke. Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studien, 2013.

Timothy C. DOWLING: *The Brusilov offensive*. Bloomington – Indianapolis, Indiana Univ. Press, 2008.

Edmund Glaise-Horstenau–Rudolf Kiszling (ed.): *Österreich-Ungarns letzter Krieg*. Band IV., 1933.

Lothar HÖBELT: *Stehen oder fallen? Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg*. Böhlau Verlag, Wien, 2015.

David Adam LIGETI: *A Monarchia szeptember tizenegyedikéje. A Nagy Háború első hetei a keleti fronton*. [The 9/11 of the Monarchy. The first weeks of the Great War on the Eastern Front]. In: VERITAS Évkönyv, 2014. Budapest, Magyar Napló, 2014. 81–98. (with English and German resumee)

Erich LUDENDORFF: *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin, Mittler & Sohn, 1919.

Manfried Rauchensteiner: *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien, Böhlau, 2013.

Lawrence SONDHAUS: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Wien–Graz, Neuer Wissenschaftlicher Verlag, 2003.

M. Madarász Anita[1]

A BRIT PROPAGANDAPOLITIKA A HIDEGHÁBORÚBAN. A KEZDETEK

The British Propaganda Policy in the Cold War. The Beginnings

Absztrakt

A hidegháború kezdetekor Nagy-Britannia egy új propagandagépezetet hozott létre azzal a céllal, hogy a hidegháborút ideológiai fronton folytassa. Az 1945-től 1951-ig terjedő időszakban a propaganda szerepe a külpolitika kiegészítőjéből a brit hidegháborús stratégia szerves részévé nőtte ki magát. 1948 elején Nagy-Britannia új propaganda-politikát alakított ki, amelynek célja az volt, hogy „a kommunizmus behatolásával" szemben offenzív módon vegye fel a küzdelmet. A brit kormány egy békeidejű titkos, hírszerző propagandaügynökség létrehozását valósította meg, mely szervezet az Information Research Department (IRD) elnevezést kapta. A tanulmány az új propagandapolitikáról, valamint az IRD létrejöttéről és működésének kereteiről szól.

Kulcsszavak: propagandapolitika, Jövőbeni Külügyi Nyilvánosság Politika, IRD, Ernest Bevin, szürke propaganda

[1] M. Madarász Anita, PhD, tudományos kutató, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala.

Abstract

At the beginning of the Cold War, Britain created a new propaganda agency to continue the Cold War on the ideological front. Between 1945 and 1951, the role of propaganda as a complement to foreign policy became an integral part of the British Cold War strategy. At the beginning of 1948, Britain developed a new propaganda policy aimed at fighting off the „invasion of communism". The British government set up a peacetime secret, intelligence propaganda agency named Information Research Department (IRD). The study is about the new propaganda policy and the establishment and operation of the IRD.

Keywords: propaganda policy, Future Foreign Publicity Policy, IRD, Ernest Bevin, grey propaganda

✶ ✶ ✶

> *„A propaganda nem helyettesíti a politikát; és nem kellene a katonai erő, a gazdasági hatékonyság és a pénzügyi stabilitás helyettesítőjének sem tekinteni. A propaganda álcázhatja a gyengeséget, de az erősség állítása nem fog becsapni senkit, hacsaknem az erő is ott van.*"[2] (Drogheda Enquiry into the Overseas Information Services recognised,1954)

A hidegháború kezdetekor Nagy-Britannia egy új propagandagépezetet hozott létre azzal a céllal, hogy a hidegháborút ideológiai fronton folytassa. Az 1945-től 1951-ig terjedő időszakban a propaganda szerepe a külpolitika kiegészítőjéből a brit hidegháborús stratégia szerves részévé nőtte ki magát. Nagy-Britannia volt az első ország, amely összehangolt választ adott a kommunista propagandára.[3] Harriet Jones szerint azonban, ellentétben néhány európai szövetségessel, a brit politikai vezetők sohasem szembesültek tömeges hazai kommunista mozgalommal, a felforgatás a határokon belül soha nem jelentett komoly veszélyt. Ugyanakkor azonban voltak olyan, aggodalomra okot adó jelenségek is,

[2] Philip M. Taylor: *British Propaganda in the Twentieth Century. Selling Democracy.* Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999. 227. [a továbbiakban: Taylor (1999).]

[3] Andrew Defty: *Britain, America and Anti-Communist Propaganda 1945–53: The Information Research Department*. Routledge, Oxon, 2004. 1. [a továbbiakban: Defty 2004.]

melyek komoly figyelmet kívántak a vezetés részéről. Egyrészt szükséges megemlíteni az Egyesült Királyság Kommunista Pártját, amely ugyan soha nem nőtte ki magát tömegpárttá, mégis jelentőségét meghaladóan hatást gyakorolt a társadalomra, különösen a szakszervezeti mozgalomra. Szintén aggodalomra adott okot a marxista gondolat kulturális és szellemi befolyása, amely a két világháború közötti időszaktól kezdődően egyre szélesebb körben terjedt el az egész nyugati világban. Jones ennek ellenére rámutat arra, hogy az Egyesült Királyságban a hazai felforgató tevékenységek miatti félelem okán sohasem volt szükség olyan sürgős cselekvésre, mint például az 1948-as olasz választások, vagy akár az Egyesült Államokban „*az irracionális mértékű hisztéria*" során. A hazai megfigyelés és rejtett propaganda szerepe ugyanakkor állandóan növekedett a hidegháborús években.[4]

Ennek talán egyik legfőbb oka, hogy a munkáspárti kormányzat, amelynek egyre súlyosbodó gazdasági gondokkal és gyengülő brit világ- és birodalmi hatalmi pozícióval kellett szembesülnie,[5] nagyon bízott a brit hatalom és elért eredményei propagandán keresztül történő kivetítésében.[6]

[4] Harriet Jones: *The impact of the Cold War.* IN: Paul Addison–Harriet Jones (eds.): *A Companion to Contemporary Britain 1939–2000.* Blackwell Publishing, Oxford, 2005. 23–41. 24. [a továbbiakban: Jones (2005).]

[5] A katonai és gazdasági hanyatlás mellett egyfajta kulturális és szellemi „*gödörről*" is beszéltek a korszakban, illetve a korszak kutatói. John Boynton Priestley, – aki a Robert Hewison-féle jellemzés alapján – az Edmund Wilson által olyannyira hiányolt Edward stílusú írók egyik még aktív képviselője, a szocializmus támogatója, akinek a háborús rádió adásai – a Konzervatív Párt *démonológiája* szerint – oly sokat tettek azért, hogy a Munkáspárt hatalomra jusson 1945-ben, általános értelemben vett kiábrándulását fejezte ki a New Statesman 1949. júliusi számában: „*Mi olyan forradalmárok vagyunk, akik nem söpörtek el semmit. Olyan konzervatívok vagyunk, akik hangosan elítélik azokat az adókat és rendeleteket, melyeket elsősorban konzervatív miniszterek találtak ki. Szocialisták vagyunk, akik el vannak foglalva azzal, hogy főnemeseket és éljenző szép hercegnőket teremtsenek. Barátságtalan, álszent emberek vagyunk, akik szenvedélyesen ragaszkodnak a ginhez, a dohányhoz, a szerencsejátékhoz és a baletthez. A vasárnapot megtartók nemzete vagyunk, miközben nem is járunk templomba. Keményen dolgozunk, hogy életben maradjunk a háromszori teaszünettel, az ötnapos munkahéttel és a szerdai szabad meccs-délutánokkal. Sok időt töltünk azzal, hogy vitatkozunk az ételekről, de arra nincs időnk, hogy rendesen el is készítsük őket. Négy pennyt költünk a kultúránkra, és évente több millió fontért reklámozzuk. Mi ingyenes szemüveget és műfogakat kapunk és kórházi ágyak hiányában meghalhatunk egy árokban. Vélhetőleg nekünk vannak a legjobb gyermekeink és a legunalmasabb felnőtteink Európában. Mi egy szocialista monarchia vagyunk, ami valóban a liberalizmus utolsó emlékműve.*" Robert Hewison: *In Anger: British Culture in the Cold War 1945–1960.* Oxford University Press, New York, 1981. 3–4.

[6] Andrew Defty: *British anti-communist propaganda and cooperation with the United States, 1945–1951.* 2002. 32. – http://usir.salford.ac.uk/id/eprint/26637/1/08806632.pdf – 2019. 03. 25. (doktori disszertáció) [a továbbiakban: Defty (2002).] 1945-ben a Külügyminisztériumnak csak két tengerentúli propagandáért felelős szervezete volt, 1947-ben már kilenc. Uo. 34.

✶ ✶ ✶

Hugh Wilford munkájában olvashatjuk, hogy 1995 augusztusában a brit újságok címoldalaikon vezető hírként tették közzé, hogy a Foreign Office 1977-ben beszüntetett részlege, az Information Research Department (Információs Kutatási Osztály, IRD) 1948-as tevékenységét dokumentáló iratokat átadták a Public Record Office-nak, amely 1838-tól 2003-ig az Egyesült Királyság nemzeti levéltára volt. Egy évvel később az IRD 1949-re vonatkozó dokumentumainak hozzáférhetővé tétele is hasonló sajtófigyelmet váltott ki. Joggal merülhet fel a kérdés, miért volt ez ennyire felkapott hír akkoriban? Wilford szerint a médiaérdeklődés e rendkívüli mértékének oka nyilvánvaló, hiszen az IRD titkos szervezet volt, – lényegében egy hírszerző hivatal –, amelyet a hidegháború kezdetén, 1948-ban alapítottak a kommunizmussal kapcsolatos bizalmas információk gyűjtése, antikommunista propaganda előállítása és annak hazai és külföldi terjesztése céljából. A kimeneti „*termékek*" címzettjei között prominens politikusok, szakszervezeti aktivisták, újságírók és értelmiségiek voltak. Az 1950-es években, a hidegháború csúcsán, a kezdeti alacsony létszámot messze meghaladóan, a kereken 300 embert foglalkoztató IRD állományát csak az 1970-es évek alatt csökkentették jelentősen, egészen a munkáspárti külügyminiszter, David Owen által történő bezárásáig.[7] A következőkben megvizsgáljuk, hogy milyen feltételek és igények révén született meg e szervezet és milyen feladatok ellátására kötelezték.

Az új propagandapolitika

Hogy a gyakorlatban milyen módon valósuljon meg a szovjetekkel szembeni politikai magatartás, az komoly vita tárgyát képezte. A brit kormányon belüli nézetkülönbségek, miszerint egyáltalán elindítsanak-e egy antikommunista propagandakampányt, szoros összefüggésben voltak a brit külpolitika általános orientációjával kapcsolatos szélesebb vitával is. Ellentétben az Egyesült Államokkal, olyan kulcsfigurák, mint például a miniszterelnök, Attlee és Bevin külügyminiszter komoly szerepet játszottak a brit propagandapolitika létre-

[7] Hugh Wilford: *The Information Research Department: Britain's secret Cold War weapon revealed*. Review of International Studies, 1998. (Vol. 24.) No. 3. 353–369. 353.

hozásában, amelyről meggyőződéssel hitték, hogy fontos szerepet játszhat az Egyesült Királyság tágabb külpolitikai céljainak elérésében. A kormány azonban csak 1947 végén volt hajlandó engedélyezni a széleskörű antikommunista propagandatevékenységeket.[8]

1948 elején Nagy-Britannia új propaganda-politikát alakított ki, amelynek célja az volt, hogy „*a kommunizmus behatolásával*" szemben offenzív módon vegye fel a küzdelmet.[9] A brit kormány döntésére, hogy 1948 januárjában elindítson egy antikommunista propagandakampányt, több tényező is hatással volt. A politikusok számára mindenekelőtt különös jelentőséggel bírt az agresszív szovjet politika és propagandatevékenység. Mivel a szovjet lépéseket korábban lekicsinyelték, a brit propagandalépések sokkal kevésbé tűntek igazolhatónak, mint amilyenek valójában a szovjet politika valós ismeretének fényében voltak.[10] Január 8-án Ernest Bevin egy sor dokumentumot nyújtott be a kabinet számára, amelyek közül több a brit külpolitika új irányvonalát igyekezett felvázolni. Ezek a „*Future Foreign Publicity Policy*"-ról szóló memorandum mellett a „*A brit külpolitika első célja*", „*Politika Németországban*", „*A szovjet politika felülvizsgálata*" és „*Az emberi jogok megszűnése Kelet-Európában*" című feljegyzések voltak. Ezek a dokumentumok széleskörűen és ténylegesen határozták meg a szovjet álláspontokat és Nagy-Britannia hosszú távú válaszait a felvázolt fenyegetésekre.[11] A január 8-i kormányülés véglegesítette az Egyesült Királyság vonakodó részvételét Európa (s benne Németország) kommunista és nem-kommunista táborokra történő felosztásában, és annak a szükségességét, hogy jóval agresszívabb kommunistaellenes külpolitikára van szükség az Egyesült Királyságot és a Nyugatot fenyegető szovjet agresszióval szemben.[12] „*A brit külpolitika első célja*" címet viselő dokumentumban Bevin arra hívta fel a figyelmet, hogy „*a biztonságos beágyazódások mögül*" a szovjetek „*folyamatosan növekvő nyomást gyakorolnak, amely a Nyugat egész szövetét fenyegeti*". Erre válaszul Bevin egy „*Nyugati Uniót*" javasolt, amelyet az amerikaiak és a nagyhatalmak támogatnak, és amely Skandináviát, a Be-

[8] Lowell H. Schwartz: *Political Warfare against the Kremlin. US and British Propaganda Policy at the Beginning of the Cold War.* Palgrave Macmillan, New York, 2009. 20. [a továbbiakban: Schwartz (2009).]

[9] Defty (2002): iv.

[10] Schwartz (2009): 19–20.

[11] Defty (2004): 64.

[12] Schwartz (2009): 19.

nelux-államokat, Franciaországot, Portugáliát, Olaszországot és Görögországot, valamint – ahogy azt a körülmények lehetővé teszik – Spanyolországot és Németországot foglalná magába.[13] Bevin hozzátette: „*Meg kell szerveznünk és meg kell erősítenünk az e nyugati civilizációban rejlő erkölcsi és szellemi erőket, amelyeknek mi vagyunk az élharcosai. Ezt véleményem szerint csak úgy lehet megtenni, hogy Nyugat-Európában valamiféle formális vagy informális jellegű szövetség jön létre, amelyet az amerikaiak és a nagyhatalmak támogatnak*."[14] Hogy ez a bizonyos szellemi szövetség milyen formában jöjjön létre, azt a témánk szempontjából legfontosabb dokumentum tartalmazta.

Bevin egy olyan *lehetőséget* vázolt fel – amelynek köszönhetően az ülés a szigetország korai hidegháborús propagandapolitikájának is táptalajt nyújtott a kabinet jóváhagyásán keresztül – annak a dokumentumnak köszönhetően – amely a *Jövőbeni Külügyi Nyilvánosság Politika* (lásd: *Future Foreign Publicity Policy*) címet viselte. A dokumentum megállapította, hogy a háború vége óta a „*szovjet propaganda »ördögi támadást« folytatott a Brit Nemzetközösség és a nyugati demokrácia ellen*". Eljött az ideje „*támadásba lendülni, megfosztani az ellenséget a kezdeményezés lehetőségétől, elérni, hogy védekezésre kényszerüljön*".[15] Lowell H. Schwartz a *Political Warfare against the Kremlin* című munkájában úgy fogalmazott, hogy az irat kabinet általi jóváhagyása jelentette annak a kétéves „*csatának*" a tetőpontját, amely az Egyesült Királyságnak a Szovjetunióval kapcsolatos nyilvánosság-politikájáról szólt. A *Future Foreign Publicity Policy* stratégiai dokumentum nem csak engedélyezte egy kommunistaellenes propagandakampány kezdetét, de megalapította az IRD-t[16] is, azt a szervezetet, amely arra rendeltetett, hogy az Egyesült Királyság politikai hadviselési erőfeszítésének a motorja legyen.[17]

Felmerülhet a kérdés, miért volt szükség egy teljesen új osztály létrehozására? Az 1920-as években létrejött BBC (*British Broadcasting Corporation*) munkatársai úgy gondolták, ami háború idején hatásos formulának bizonyult, az a békében is teljes mértékben elegendőnek tekinthető. A Foreign Office

[13] Defty (2004): 64.

[14] Uo. 65.

[15] Defty (2002): iv.

[16] Erről lásd még: W. Scott Lucas–C. J. Morris: *A very British crusade: the Information Research Department and the beginning of the Cold War*. IN: Richard J. Aldrich (ed.): *British Intelligence, Strategy and the Cold War, 1945–51*. Routledge, Oxon, 1992. 85–110.

[17] Schwartz (2009): 19.

azonban nem osztotta ezt a nézetet, különösen nem a hidegháború kontextusában. A megvalósítás nem volt egyszerű, hiszen egy békeidejű propagandagépezet létrehozása előtt a kormánynak le kellett küzdenie a propagandaeszközök alkalmazásával kapcsolatos széleskörűen mutatkozó ellenérzéseket. Jóllehet a propaganda használata a háborús időszakban elfogadható volt, sok brit politikus és tisztviselő komoly fenntartásokat fogalmazott meg a kormányzati propaganda békeidőben történő igénybevételével kapcsolatban. A véleményformáló kormányzati szervek fenntartását sokan a totalitárius diktatúrák eszközének tekintették és ennek köszönhetően számos háborús propagandaügynökséget sietve le is építettek; vagyis Nagy-Britanniában általános volt az a vélekedés, hogy a háborús szükséglet által generált kormányzati szerveket meg kell szüntetni. Ennek megfelelően azokat a második világháború idején aktívan működő hivatalokat – mint a Politikai Hadviselési Igazgatóság (*Political Warfare Executive*, PWE) és a Különleges Műveletek Igazgatósága (*Special Operations Executive*, SOE) –, amelyek a titkos propagandáért voltak felelősek, 1946 elején feloszlatták.[18]

1948-ban tehát a külügyminisztérium a nemzeti propaganda elfogadott stílusától eltérő elképzelést támogatott, egy békeidejű titkos propagandaügynökség létrehozását, amely kevésbé volt szégyenlős például a rádió „*szabálytalan*" használatában: s ez volt az IRD. Bevin jobban meg volt győződve arról, mint valaha, hogy „*az orosz és kommunista szövetségesek fenyegetik a nyugati civilizáció egész építményét*" és a „*védelmére szolgáló szellemi, valamint anyagi és politikai erők*"[19] mozgósítására szólított fel. Kijelentette, hogy: „*Ez a mi feladatunk, mint európaiaké és mint szociáldemokrata kormányé, és nem az amerikaiaké, hogy megadjuk az irányítást lelki, erkölcsi és politikai téren minden demokratikus elemnek Nyugat-Európában, amelyek antikommunisták és ugyanakkor valóban progresszívek és reformisták, hisznek a szabadságban, a tervezésben és a társadalmi igazságosságban – amit »Harmadik Erőnek« nevezhetünk*."[20] Ernest Bevin ezzel a kijelentésével tulajdonképpen – sikertelenül ugyan, de – kísérletet tett arra, hogy a bipoláris világban London második vonalbeli szerepét magasabb és egyben fontosabb szintre emelje.[21] Az év közepére a munkáspár-

[18] Defty (2002): 31.
[19] Taylor (1999): 236.
[20] Uo. 236.
[21] A második világégés végére nyilvánvalóvá vált, hogy az európai hatalmak szerepe jelentős mértékben csökkent az USA és a Szovjetunió térnyerésének köszönhetően: a brit politika világban

ti kormány Ernest Bevin és Clement Attlee vezetése alatt, akik Churchillt és Edent követték hivatalukban, elkötelezte magát, hogy a Szovjetunió határán elhelyezkedő államokat megvédi a kommunista/szovjet katonai-ideológiai fenyegetéssel szemben. Ugyanakkor a brit vezetés fejében meg sem fordult annak a lehetőségnek a gondolata, hogy megkérdőjelezzék Sztálin hatalmát a saját birodalmán belül.[22] Az 1948 nyarán készült „*Bastions Paper*"[23] is ezt a hozzáállást példázza. Az irat nem utalt arra, hogy a britek tartanának attól, hogy Sztálin nem lenne elégedett kizárólag a saját befolyási övezete ellenőrzésével, hanem megkísérelne területeket szerezni a vasfüggönyön túlról. A dokumentum olyan korlátozottan offenzív álláspontot fémjelzett, amely a szovjet terjeszkedés megállítását anélkül képzelte el, hogy az Egyesült Királyság teljes ideológiai konfliktusba bonyolódna.[24]

A hidegháború kritikus éveiben a Foreign Office képes volt központosítani és ellenőrizni a brit kormány külföldi propagandatevékenységét, politikai befolyása révén ehhez még számos minisztériumi és más hivatalos bizottság is hozzájárult. Az Oroszország Bizottság[25] az átfogó hidegháborús stratégia korai szakaszában fontos szerepet töltött be, de 1949-ben ezt a szerepet az Állandó Külügyminiszterhelyettesi Bizottság[26] vette át. A nem túl szerencsés elnevezésű Gyarmati Információs Politikai Bizottságot 1948 augusztusában hozták létre azzal a céllal, hogy koordinálja a kommunista-ellenes munkát a külügyi, nemzetközösségi és gyarmati hivatalokban. A felforgatással, kommunizmussal és tájékoztatással foglakozó kormánybizottságok szintén segítették a hírszerző és propaganda tevékenységet. Azonban nem mindenki fogadta el a

gyakorolt befolyása és súlya jelentős mértékben redukálódott, ami egyben azt is jelentette, hogy a brit vezetésnek át kellett gondolnia addigi orientációját. Erről lásd bővebben: M. Madarász Anita: *Az Egyesült Királyság szerepe Európa talpra állításában, 1945–1955.* IN: ÖT KONTINENS, *az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, No. 2014/2. Ed.: István Majoros. ELTE, Budapest, 2017. 45–64.

[22] Beatrice Heuser: *Covert action in UK and US concepts of Containment, 1948–51.* IN: Richard J. Aldrich (ed.): *British Intelligence, Strategy and the Cold War, 1945–51.* Routledge, Oxon, 1992. 65–84. 66. [a továbbiakban: Heuser (1992).]

[23] Erről lásd bővebben: Adolf M. Birke–Hermann Wentker: *Deutschland und Rußland in der britischen Kontinentalpolitik seit 1815. Germany and Russia in British Policy towards Europe since 1815.* Verlag GmbH & CoKG, München–New Providence–London–Paris, 1994. 131–132.

[24] Heuser (1992): 66.

[25] Erről lásd: Ray Merrick: *The Russia Committee of the British Foreign Office and the Cold War, 1946–47.* Journal of Contemporary History. Vol. 20, No. 3 (1985). 453-468.

[26] Erről lásd: The National Archives of UK (TNA). TNA FO 1093/577. Permanent Under Secretary's Committee (PUSC): papers for 1949.

status quo-t. A vezérkari főnök nagyobb ellenőrzést akart a propaganda, mint a szovjetek elleni kemény politikai hadviselés része fölött, s számosan nem voltak elégedettek az IRD 1948. januári létrehozásával. Ernest Bevin külügyminiszter hatalmi szóval féken tartotta ezeket törekvéseket és véget vetett a Politikai Hadviselési Igazgatóság visszaállításával kapcsolatos polémiáknak.[27]

Más szavakkal, Defty a munkájában rávilágít arra, hogy az új propaganda nem jelentette a támadó háborús módszerekhez való visszatérést, és az IRD nem volt a „*feltámadt*" Politikai Hadviselési Igazgatóság. Bevin határozottan ellenezte, hogy a kabinet tagjai és a vezérkari főnök visszatérjenek a politikai hadviselés háborús módszereihez. A *politikai hadviselés* kifejezést nem lehetett használni a legközelebbi körökben sem az új propagandapolitika leírására. Ezen túlmenően a tengerentúli propaganda ellenőrzésének adminisztratív intézkedései foganatosítására egy végrehajtó ügynökség vagy éppen egy tárcaközi tervező csoport háborús modelljei is elutasításra kerültek annak érdekében, hogy az új propaganda-politika végrehajtása és összehangolása egy erre szolgáló külügyi hivatal kezébe kerüljön az összes tengerentúli propagandáért kizárólagos felelősséget viselő külügyminiszter irányítása mellett. Továbbá az új propagandapolitika nem volt olyan támadó stratégia, amelynek célja a kommunista uralom aláásása lett volna a Szovjetunióban és Kelet-Európában. Elsődleges célja a demokrácia megszilárdítása volt azokban a szabad országokban, amelyeket a kommunizmus fenyegetett (pl. Közel-Kelet). Ez szignifikánsan különbözött az ellenséges erőkre és a megszállt népekre irányuló háborús pszichológiai hadviseléstől, és egyértelműen befolyásolta az alkalmazott módszereket és a propaganda hangnemét.[28] Mit jelent mindez? Az új propagandapolitika a munkáspárti kormány hidegháborús felfogásának betudhatóan több szempontból eltért a Foreign Office-nak a korábbi konfliktusokban alkalmazott propagandagyakorlatától. Az új propagandapolitika leginkább „*a munkavállalók és parasztok széles tömegére*" irányult, amely messze más közönség volt, mint a Foreign Office információs munkatársai által általában megcélzott művelt elit. Bevin stratégiájában a Nyugati Unió védelme is központi szerepet játszott a brit propaganda új irányvonalában. Következésképpen a szigorúan brit értékek népszerűsítése helyett az új propagandapolitika a

[27] John Jenks: *British Propaganda and News Media in the Cold War*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006. 62.

[28] Defty (2004): 64.

„*brit szociális demokrácia és a nyugati civilizáció létfontosságú eszméin*" alapult. Defty szavaival élve, ez „*egyértelműen progresszív internacionalista színezetet kölcsönzött »Nagy-Britannia projektálása« tradicionális koncepciójának*".[29]

Összességében elmondható, hogy a kabinet általában pozitívan fogadta a nyugat-európai erők megerősítése irányában javasolt lépéseket, minek köszönhetően az újkeletű brit propaganda is támogatást nyert. Defty munkájában olvashatjuk, hogy a kabinet tagjai tartottak attól, hogy a szovjetellenes szempontok túlzott hangsúlyozása elidegenítheti a szocialista erőket Nyugat-Európában és azokban a kelet-európai országokban, amelyek – „*jóllehet a kommunisták politikai uralma alatt álltak, még mindig nyugati reményeket tápláltak*". Bevin erre a felvetésre egyszerűen azt válaszolta: a hatékony vezetés megvalósítása lehetetlen lenne számára a szovjet politika iránti kritikus magatartás nélkül, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy szándékában áll „*elsősorban a javaslat pozitív és konstruktív oldalára koncentrálni*". Ezekkel a fenntartásokkal és biztosítékokkal a kabinet jóváhagyta az új propagandapolitikát.[30]

A januári megbeszélést követően nem sokkal, március 5-én Bevin egy memorandumot nyújtott be kormánynak „a nyugati civilizációt fenyegető veszély"-ről. Ebben felvázolta a szovjet terjeszkedés jelentette növekvő fenyegetést, és azokat az ellenlépéseket, amelyeket Nagy-Britanniának meg kell tennie. Kijelentette, hogy a szovjet politika célja nem kevesebb, mint a világ feletti uralom megszerzése. A kabinet válasza Bevin éles figyelmeztetésére jelentős változást mutatott ahhoz a véleményhez képest, mint amit Bevin korábbi január eleji – a szovjet politika felülvizsgálatával kapcsolatos – álláspontjával kapcsolatban fogalmaztak meg. A kabinet továbbra is támogatta Bevin terveit az ún. Nyugati Unió védelemére vonatkozóan, de javasolta Nagy-Britannia kommunista ellenes propagandájának jelentős kiterjesztését is. Ellentétben az új propagandapolitika két hónappal korábbi kaotikus fogadtatásával, amikor is hangsúlyozták, hogy túl nagy hangsúlyt nem kell helyezni annak szovjetellenes aspektusára, a kabinet most elismerte, hogy „*a propaganda teljes fegyverét fel kell használni.*"[31]

[29] Uo. 64.
[30] Defty (2002): 78.
[31] Defty (2004): 71.

Az IRD működésének háttere és létszáma

Az elképzelések szerint az új propagandapolitika három kulcsfontosságú funkció köré szerveződne: az első egy offenzív funkció, amely támadja a kommunista módszereket és politikát, és ellentétbe állítja a „nyugati" demokratikus és brit módszerekkel és politikával; a második egy védekező funkció, amely a szovjet és kommunista támadásokra és ellenséges propagandára válaszolna; a harmadik pedig egy pozitív funkció, amely a Nyugati Unió koncepciójának úgymond *reklámozás*ával foglalkozna.

A kezdetektől fogva úgy döntöttek, hogy az új politika pozitív aspektusait elkülönítik a védekező és támadó szempontoktól.[32] Az új politika lényegesebb és konkrétabban kommunistaellenes, támadó és védekező álláspontjait a Foreign Office új információs osztálya, az IRD kezelte. Az elnevezésről annyit érdemes megjegyezni, hogy kisebb viták után az új szervezeti egység az ártalmatlannak tűnő Információs Kutatási Osztály elnevezést kapta, elfedve annak valós tevékenységét.[33] Az IRD első vezetője 1949-től Ralph Murray volt, aki a háború alatt több munkatársával együtt a PWE-ben dolgozott, mint balkáni regionális igazgató.[34] Hangsúlyozta, hogy mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a Külügyminisztérium ne keltsen olyan benyomást, ami arra enged következtetni, kommunistaellenes kampány szervezésébe kezdett.[35] Murray IRD-beli feladata nem azt a *fekete* propagandát jelentette, amely a háború végétől a brit hírszerző szervezet, az MI6 (Military Intelligence, Section 6) közelről ellenőrzött és szigorúan titkos kötelességét képezte, hanem a *szürke* propagandát, amely alatt a határozatlan forrásból származó elfogult információ elhintését értették.[36] Azok, akik az IRD-től származó propagandaanyagot kaptak, például az információs személyzet, a miniszterek, az újságírók és a BBC, tudták, hogy az adott dokumentum például honnan származik, de elvárták

[32] Defty (2002): 92.

[33] Defty (2002): 93–94.

[34] Heather Williams: *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*. C. Hurst & Co. Ltd., London, 2003. 81.

[35] Frances Stonor Saunders: *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*. The New Press, New York–London, 2013. 50.

[36] Richard J. Aldrich*: Putting Culture into the Cold War: CRD and British covert information warfare*. IN: Giles Scott-Smith–Hans Krabbendam (eds.): *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945–1960*. (Studies in Intelligence). Routledge, London–New York, 2003. 109–133. 110. [a továbbiakban: Aldrich (2003).]

tőlük, hogy ezt az anyagot anélkül, hogy feltárnák a forrásukat, továbbadják. Úgy gondolták, hogy az antikommunista propaganda nagyobb hatást gyakorol a befogadóra, ha nem hivatalos forrásokból származnak az anyagok.[37] A célországot egyszerű volt meghatározni: ez volt a Szovjetunió. Ahogy Bevin tájékoztatta a kormányt, az IRD „*leleplezné és támadná a kommunizmust és ajánlana valami sokkal jobbat*". A *szürke* propagandát választották, mert az direktebb és agresszívebb volt, mint a *fehér*[38], ugyanakkor nem sértette annyira a szovjeteket, mint a *fekete* verzió.[39]

Az IRD létezése és módszerei – legalábbis országon belül – titokban maradtak.[40] A titoktartás miért volt és *miért lett volna* fontos ebben az esetben? A tulajdonképpeni hírszerző szervezetnek a létrejöttét és működését szigorúan titokban kellett tartani, s ennek a titoktartásnak több oka is volt. Kezdetben az elsődleges szempont az volt, hogy ne juthasson a Szovjetunió tudomására, mielőtt az új propagandapolitika megfelelő megszervezése megtörténik, ezáltal elkerülhetővé válhat, hogy a propaganda terén ellenoffenzívát indítson. Ugyanakkor igen hamar felmerült a gondolata annak, hogy a szovjetek a kezdetektől fogva tudtak az új propagandapolitikáról Guy Burgess,[41] a Foreign Office-ban dolgozó szovjet ügynök révén. Christopher Mayhew visszaemlékezéséből tudjuk, hogy 1948 elején miként nevezte ki Burgess-t egy beosztásba az IRD-ben. „*Káprázatos ismereteket mutatott* – emlékezett Mayhew – *a kommunista felforgatás és propaganda módszereiről, és én azonnal elhoztam*." Burgess megbízatása csak néhány hónapig tartott mielőtt Mayhew menesztette, mondván, hogy „piszkos, részeg és tétlen". Mindazonáltal felmerült, hogy ebben az időben Burgess brit missziókat látogatott meg, hogy tájékoztassa a tisztviselőket az IRD-ről és képes volt „*továbbadni Moszkvának az IRD műveleteinek teljes spektrumát*".[42] Defty munkájában ugyanakkor értesülhetünk

[37] Defty (2002): 95.

[38] A *fehér* propaganda korrekt módon azonosított forrásból származik és az általa továbbított információ többnyire pontos. A *fehér* propaganda arra törekszik, hogy a közönség körében felépítse a hitelességét, amely valamikor a jövőben hasznos lehet a számára. Garth Jowett–Victoria O'Donnell: *Propaganda and Persuasion*. 4th Edition. SAGE Publications. Thousand Oaks–London–New Delhi, 2006. 16.

[39] Aldrich (2003): 110.

[40] Defty (2002): 95.

[41] Róla lásd bővebben: Andrew Lownie: *Stalin's Englishman. The Lives of Guy Burgess*. Hodder & Stoughton, London, 2015.

[42] Defty (2004): 76.

arról, hogy Burgess-ről vagy az osztályban betöltött pozíciójáról semmit nem lehetett találni az IRD-iratok között.[43] Tekintettel arra, hogy Burgess 1948 elején csak „néhány hónapig" volt az IRD-ben, valószínűtlen, hogy az IRD műveleteivel kapcsolatos nagy mennyiségű információt átadhatott volna. Nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy Burgess-t azzal bízták volna meg, brit missziókat látogasson meg az IRD munkájáról történő tájékoztatás céljából. Az összes brit missziót 1948 januárjában körkörös táviratban tájékoztatták az új politikáról. A missziókról érkező válaszokban nincs utalás az új osztályról történő személyes látogatásra. Bár valószínűnek tűnik, hogy Burgess átadta a körlevél egy példányát, a különböző régiók propagandájára vonatkozó konkrétabb irányelveket 1948 nyaráig még nem dolgozták ki, amikor Burgess már majdnem biztosan elhagyta az IRD-t. Hasonlóképpen nem tudta volna előzetesen figyelmeztetni a szovjeteket az IRD első kampányára, amely 1948 októberében indult el az Egyesült Nemzetek Szervezetében a szovjet kényszermunkával kapcsolatban. Az is valószínűtlen, hogy a szovjeteket meglepetésként érte volna a brit kormány döntése, miszerint támadást indít a kommunista propaganda ellen. A szovjet ellentámadás, amitől a Foreign Office minden bizonnyal tartott, nem valósult meg. 1949 decembere táján úgy döntöttek, hogy már nem szükséges elrejteni azt a tényt, hogy Nagy-Britannia hivatalos csatornákon keresztül külföldön kommunistaellenes propagandát folytat.[44] Mindazonáltal nyilvánvalónak tekinthető, hogy ebben az időben Burgess nagy mennyiségű kormányzati dokumentumot adott át szovjet irányítóinak. Mindemellett egy lengyel újságban, 1948 áprilisában közölt cikk is azt sugallta, hogy az új propagandapolitika – minden valószínűség szerint Burgess segítségével – kompromittálódott.[45] Szintén jelentős lehet, hogy 1951 szeptemberében, röviddel a Burgess és a Maclean Moszkvába disszidálása után, a brit nyugat-európai információs tisztek találkozóját tájékoztatták arról, hogy „*a kommunisták tisztában voltak azzal, amit csinálunk*."[46] A vélt vagy valós gyanakvás ellenére, az úgymond országon belüli titoktartás lehetővé tette az IRD számára, hogy olyan kiemelkedő személyiségeket vonjon be a kommunistaellenes tevékeny-

[43] Defty (2002): 93–94.
[44] Defty (2004): 76.
[45] Defty (2002): 93–94.
[46] Defty (2004): 76.

ségbe, akik egyébként vonakodtak volna a nevüket adni egy hivatalos engedély alapján megjelenő anyaghoz.

Az IRD létrehozása azért is volt szükséges, mert a Tengerentúli Információs Szolgálat[47] alapvetően defenzív természete miatt alkalmatlan volt az ellenséges szovjet propaganda kezelésére, melynek kellemetlen hatása többnyire a gyarmatokon volt érezhető. Jóllehet, az IRD képes volt a *fekete* tevékenységek befolyásolására, különösen a titkos rádióállomások révén, ugyanakkor tevékenysége kezdetben nagyrészt *szürke* volt, és elsősorban a véleményformálókra irányult.[48] Bevin eredeti ötlete az volt, hogy az IRD békeidőben a pszichológiai hadviseléshez legközelebb álló módon munkálkodjon, alkalmazkodva a hidegháború feltételeihez. Nézete szerint az amerikai propaganda, azáltal, hogy a kommunizmus erejét és agresszivitását hangsúlyozza, az antikommunisták megijesztését és elbizonytalanítását éri el, miközben bátorítja a „*társutazókat*", és arra biztatja a kommunistákat, hogy „*extravagánsabban blöfföljenek*". A brit propaganda ezzel szemben, „*az orosz szegénység és elmaradottság tartós fejtegetésével, inkább csökkenti, mint növeli a nemzetközi feszültséget*".[49] Andrew Defty munkájával egyetértésben kijelenthetjük, hogy a hidegháborúval és a hírszerzéssel foglalkozó történészek arra törekedtek, hogy az IRD-t egy bővülő háború utáni hírszerző közösség kontextusába helyezzék, amelyben számos, a második világháború alatt kifejlesztett titkos technika feltámasztására került sor annak érdekében, hogy a kommunizmus jelentette új fenyegetéssel foglalkozzon. 1987-ben Wesley K. Wark hírszerzés történész írta, hogy az IRD „*igazi gyermeke volt annak a magas feszültségű nemzetközi politikai légkörnek, amelyben született*"[50]; s rámutatott arra, hogy „*a kommunista-ellenes szürke propaganda lényege, nevezetesen a nyugati értékek és a szovjet tevékenységek ütköztetése; az a tény, hogy az IRD felhatalmazást kapott a szovjet lépésekre történő reagálásra, és maga a hidegháború nyomása is kizárt ilyen tisztán közvetett megközelítést. Jóllehet az IRD soha nem kísérelt semmi olyat megtenni, mint a CIA által – az Ügynökségen belül „hatalmas Wurlitzer"-ként*[51] *ismert – a*

[47] Erről lásd bővebben: Charles Alexander Holmes Thomson: *Overseas Information Service of the United States Government*. Arno Press, New York, 1972.

[48] Taylor (1999): 237.

[49] Uo. 238.

[50] Defty (2004): 7.

[51] Erről lásd bővebben: Hugh Wilford: *The Mighty Wurlitzer: How the CIA Played America*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2009.

Szovjetunió ellen irányított propagandagépezet, eléggé felkészült volt arra, hogy megfelelően válaszoljon a szovjet lépésekre."[52]

Kezdetben az IRD meglehetősen alacsony létszámú volt: a személyzetre vonatkozó eredeti követelmény tíz főben határozta meg az ott dolgozók állományát, de mindezt úgy, hogy ebbe beletartozott a négy irodai alkalmazott is. Az osztály idővel egyre inkább „*szerződéses*" személyzetére támaszkodott, vagyis Kelet-Európából érkezőkre és szabadúszó újságírókra. A kezdeti költségvetés tükrözte az osztály szerény létrejöttének körülményeit. Az IRD 7,500 fontos kezdeti tőkével indult, amelyet a többi információs részleg hozzájárulása alapján hoztak létre. A meglehetősen szűkös kezdetek ellenére nyilvánvaló volt, hogy ambiciózus terveket készítettek elő az IRD számára.[53] Az új osztály összegyűjtötte a kommunista politikáról és gyakorlatokról szóló információkat a Whitehall-on keresztül. A külügyminisztérium osztályait arra kérték, hogy továbbítsák az IRD felé a szovjet és kommunista politikára, szervezetre, taktikára és propagandára vonatkozó iratokat a Szovjetunióban, Európában, a Közel- és Távol-Keleten.[54] S ahogy korábban már érintettük, a „*szürke*" kommunistaellenes propaganda előkészítése az IRD fő feladata lett, az új propagandapolitika pedig változást követelt a brit tengerentúli információs tevékenységért felelős más ügynökségek politikájában is – a *fehér*től egészen a *fekete* propagandáig.[55]

A brit propagandapolitika általános irányvonalát a Foreign Office egy 1956. június 12-én megszületett memorandum formájában fektette le az Information Research Department[56] számára. A memorandum szerint: „*a XX. kongresszuson* [SZKP – kieg. M. M. A.] *meghirdetett változások a szovjet nagy stratégiában, illetve Őfelsége kormányának az oroszokkal közelebbi kapcsolatot szorgalmazó politikája néhány változtatást tesz szükségessé az IRD tevékenységének hangsú-*

[52] Taylor (1999): 237.
[53] Defty (2002): 95–97.
[54] Uo. 98–100.
[55] Defty (2004): 82.
[56] Az Information Research Department működéséről továbbá lásd: James B. Smith: *The British Research Department and Cold War Propaganda Publishing*. IN: Greg Barnhisel–Catherine Turner (eds.): *Pressing the Fight: Print, Propaganda, and the Cold War*. University of Massachusetts Press, Amherst–Boston, 2010. 112–125.

lyaiban." A Foreign Office irányításával az IRD a propaganda erőfeszítéseit öt területre összpontosította. Andrew Defty munkájában olvashatjuk, hogy az első és legfontosabb „*szektor*" – a memorandumnak megfelelően a – szovjet blokk és a Nyugat közötti gazdasági verseny volt, különösen az „*el nem kötelezett területeken és a Harmadik Világban*". Ez tükrözte a Foreign Office azon álláspontját, miszerint a „*szívekért és az elmékért*" folyó hidegháborús verseny Európából a harmadik világ felé tolódik el. Két másik fontos területnek tekinthetőek a brit gyarmatok felforgatására irányuló szovjet törekvések, valamint a szovjet „*gyarmatosítás*" a balti államokban és a szovjet blokk országaiban. A negyedik célterület a szabad világ kommunista pártjai és ún. front szervezetei mögött rejlő „*szovjet kéz*" leleplezése, az ötödik pedig – amelyre a Foreign Office az IRD tevékenységének fő hangsúlyát kívánta helyezni – a Hruscsov nyugati nyitási politikája ellenére is létező vasfüggöny volt, amely megakadályozta a szovjetek és a külvilág közötti szabad kapcsolatokat. A Foreign Office utasította az IRD-t, hogy mérsékelten kezelje azokat a területeket, amelyek a Szovjetunión belüli reformok miatt kevéssé voltak időszerűek és fontosak.[57] Frances Stonor Saunders brit történész ugyan csupán érintőlegesen foglalkozik az IRD-vel *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War* (Ki fizeti a cehhet? A CIA és a kulturális hidegháború) című munkájában, de még e néhány oldalon is eltúlozza a brit propaganda hatását. Állítása szerint a háború utáni években a brit kormány legfőbb feladata az volt, hogy lebontsa a háborús években „*szisztematikusan felépített hazugságokat*", amelyek szerint a kommunizmus politikailag tisztességes volt. Andrew Defty szerint valójában, a brit propagandát a második világháborúban gondosan úgy tervezték meg, hogy szembe szálljon a nyilvánosság azon tulajdonságával, miszerint „*elfelejti a kommunizmus veszélyeit az Oroszország ellenállása fölötti lelkesedésében*".[58]

A brit külpolitikai és propagandatevékenység a Szovjetunió irányában igazán az 1950-es évek közepén és végén bontakozott ki. A hruscsovi időszak alatt a brit politikusok a nemzetközi feszültség csökkentésére koncentráltak, miközben megpróbálták a nyugati szövetség egységét és erejét fenntartani szűkös lehetőségeik és csökkenő politikai súlyuk ellenére is. Volt idő, amikor Anthony Eden miniszterelnök többekkel egyetemben úgy vélte, hogy a kelet–nyugati

[57] Ezek főképpen a Szovjetunión belüli kényszermunka – amelyet a szovjet vezetés már csökkenteni kezdett –, valamint a szovjet blokk fegyverzetei voltak. Schwartz (2009): 189.

[58] Defty (2004): 5.

kapcsolatok új korszaka a nemzetközi feszültség szintjének jelentős csökkenését eredményezheti. Máskor viszont, a hruscsovi időszakban szélsőséges válság alakult ki a Kelet és Nyugat közötti háború kirobbanásának reális veszélyével. Ezekben a periódusokban a brit politika kifejezetten ellenséges módon viselkedett a Szovjetunióval. Ekkor a brit politikusok a szovjet agresszió elleni határozott és egységes nyugati fellépés szükségességét hangsúlyozták. Mindezek alapján látható, hogy az 1950-es évek közepi és végi brit propagandapolitika a hidegháború változó természetét tükrözte vissza. A brit politikusok megértették, hogy a sztálinista Szovjetunió irányában kialakított propaganda meglehetősen idejétmúlttá vált. Rájöttek arra, hogy a *meggyőzés politikájában* változtatásokat kell alkalmazni: követni kell a szovjet társadalomban, Hruscsov vezetése alatt bekövetkezett változásokat.[59] A brit propagandapolitika az új nemzetközi koordinátarendszer fényében formálta és valósította meg lépéseit.

Elsődleges forrás

The National Archives of UK (TNA). TNA FO 1093/577. Permanent Under Secretary's Committee (PUSC): papers for 1949.

Irodalom

Adolf M. Birke–Hermann Wentker: *Deutschland und Rußland in der britischen Kontinentalpolitik seit 1815. Germany and Russia in British Policy towards Europe since 1815.* Verlag GmbH & CoKG, München–New Providence–London–Paris, 1994.

Andrew Defty: *Britain, America and Anti-Communist Propaganda 1945–53: The Information Research Department.* Routledge, Oxon, 2004.

Andrew Defty: *British anti-communist propaganda and cooperation with the United States, 1945–1951.* 2002. 32. – http://usir.salford.ac.uk/id/eprint/26637/1/08806632.pdf – 2019. 03. (doktori disszertáció).

Andrew Lownie: *Stalin's Englishman. The Lives of Guy Burgess.* Hodder & Stoughton, London, 2015.

Beatrice Heuser: *Covert action in UK and US concepts of Containment, 1948–51.* IN: Richard J. Aldrich (ed.): *British Intelligence, Strategy and the Cold War, 1945–51.* Routledge, Oxon, 1992. 65–84.

[59] Schwartz (2009): 188. Az 1950-es évek második felének propagandapolitikájára e tanulmány keretei között nem térünk ki.

Charles Alexander Holmes Thomson: *Overseas Information Service of the United States Government*. Arno Press, New York, 1972.

Frances Stonor Saunders: *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*. The New Press, New York–London, 2013.

Garth Jowett–Victoria O'Donnell: *Propaganda and Persuasion*. 4th Edition. SAGE Publications. Thousand Oaks–London–New Delhi, 2006.

Harriet Jones: *The impact of the Cold War*. IN: Paul Addison–Harriet Jones (eds.): *A Companion to Contemporary Britain 1939–2000*. Blackwell Publishing, Oxford, 2005. 23–41.

Heather Williams: *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*. C. Hurst & Co. Ltd., London, 2003.

Hugh Wilford: *The Information Research Department: Britain's secret Cold War weapon revealed*. Review of International Studies, 1998. (Vol. 24.) No. 3. 353–369.

Hugh Wilford: *The Mighty Wurlitzer: How the CIA Played America*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2009.

James B. Smith: *The British Research Department and Cold War Propaganda Publishing*. IN: Greg Barnhisel–Catherine Turner (eds.): *Pressing the Fight: Print, Propaganda, and the Cold War*. University of Massachusetts Press, Amherst–Boston, 2010. 112–125.

John Jenks: *British Propaganda and News Media in the Cold War*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006.

Lowell H. Schwartz: *Political Warfare against the Kremlin. US and British Propaganda Policy at the Beginning of the Cold War*. Palgrave Macmillan, New York, 2009.

M. Madarász Anita: *Az Egyesült Királyság szerepe Európa talpra állításában, 1945–1955*. IN: ÖT KONTINENS, *az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, No. 2014/2. Ed.: István Majoros. ELTE, Budapest, 2017. 45–64.

Philip M. Taylor: *British Propaganda in the Twentieth Century. Selling Democracy*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999.

Ray Merrick: *The Russia Committee of the British Foreign Office and the Cold War, 1946–47*. Journal of Contemporary History. Vol. 20, No. 3 (1985). 453-468.

Richard J. Aldrich*: Putting Culture into the Cold War: CRD and British covert information warfare*. IN: Giles Scott-Smith–Hans Krabbendam (eds.): *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945–1960*. (Studies in Intelligence). Routledge, London–New York, 2003. 109–133.

Robert Hewison: *In Anger: British Culture in the Cold War 1945–1960*. Oxford University Press, New York, 1981.

W. Scott Lucas–C. J. Morris: *A very British crusade: the Information Research Department and the beginning of the Cold War*. IN: Richard J. Aldrich (ed.): *British Intelligence, Strategy and the Cold War, 1945–51*. Routledge, Oxon, 1992. 85–110.

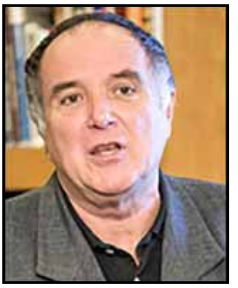

MAJDÁN JÁNOS[1]

VASÚT AZ IPOLY VÖLGYÉBEN

A magyar politikai és gazdasági elit egy részének az 1830-as évektől kezdve eltökélt szándéka volt Pest Buda fővárossá fejlesztése. Köziismert Széchenyi István kiemelkedő szerepe a Duna-parti egységes nagyváros kialakításában. A Bécs ellenpontjának is szánt központ fontosságának növelését többek között a hazai közlekedési hálózat megtervezésével is növelni kívánta. A szakértői csapattal megtervezett, de a gróf neve alatt 1848. január 27-én Pozsonyban megjelent első komplex hálózatfejlesztési elképzelésekben felsorolt indokok között szerepel az Ipoly folyó völgye, mint fontos vasúti fejlesztési folyosó. A mindenre kiterjedő tervezetből kiderül, hogy a vasutak kiépítése mellett az országos és helyi kőutakat, valamint a csatornákat és folyókat is be kívánta kapcsolni szállítási láncolatba. Minden közlekedési módszerrel az egységes nemzetei piac kialakulását serkentő Széchenyi országos fejlesztési tervei mellett a közlekedési lehetőségek egyéb irányú hatásait is pontosan felismerte. Jól mutatja a komplex gondolkodást a program: „Ha majd egykor a Vág, Garam, Ipoly völgyein vaspálya vonuland az éjszaki hegyek lakóihoz, ez leend bizonyosan ott nemzetiségünk terjedésének a leghatalmasb tényezője. „[2] Bár személyesen korábban az északi folyók völgyében nem járt, de egyéb ismeretei alapján nem véletlenül

[1] Majdán János habilitált doktor, Pécsi Tudományegyetem, BTK Újkortörténeti Tanszék.

[2] Széchenyi István: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről Pozsony, 1848. január 27.59-60.p.

emelte ki az Ipolymentét is. Akkortájt jelent meg Fényes Elek első anyanyelvi adatokat is tartalmazó első országos községsora, s ebből tudatosult a tájékozott magyar vezetőkben – térkép hiányában is– az etnikai határok megléte. Mind az Ipoly, (mind keletebbre a Sajó) völgye hosszú szakaszon kelet-nyugati irányú, amely egyúttal nyelvhatár is. A vasút építését így sok tényező sürgette.

Bár Széchenyi elképzelései szerint a hazai hálózatot kincstári támogatással javasolta megvalósítani, de az építkezések első két évtizedében folyt beruházásokat magántársaságok végezték. A salgótarjáni szenet Pestre szállítani akaró vállalat csődje után megváltott társaságból megalakult Magyar Államvasutak adott lehetőséget a kormány számára hosszú távú és országfejlesztő építkezések megindítására. Első ütemben a fiumei kikötő közvetlen vasúti elérése mellett a gömöri-borsodi iparvidék államvasúti fejlesztése volt a cél. Baross Gábor államtitkársága, majd szakminiszteri működése alatt a már működő első osztályú vasutak állami kezelésbe vétele került előtérbe.[3] A Széchenyi által elképzelt államvasúti hálózat és annak Budapest központosítása az 1880-as évtizedben alakult ki.[4]

Nemzetgazdasági szempontból kiemelkedő jelentősége volt a Budapest-Vác-Érsekújvár-Pozsony-Bécs első osztályú vasútnak, amely évtizedeken keresztül az Osztrák- (Magyar) Államvaspálya Társaság (OMÁV, németül StEG) tulajdonában működött. A Magyarországon is másfélezer kilométeres vasúti pályával rendelkező vállalat csak nevében volt osztrák, ténylegesen francia tőke állt mögötte. A nagy gazdasági erővel és komoly európai befolyással bíró társaság a fővonalak mellett helyi és regionális szállítási-utaztatási igények kielégítését szolgáló vicinális vasutakat is épített. Ilyen helyiérdekű vállalatot alapított az anyacég az Ipoly völgyének vasúti elérésére.

A papíron önálló vállalatként bejegyzett Párkányána - Csata – Ipolyság helyiérdekű vasút teljes egészében az OMÁV tulajdonában volt. [5]A magántársaság által forgalomba helyezett 52 kilométeres vasút 1886. szeptember 24-től működött. A megnyílt hév három év múlva Csatától Léváig tartó 32 kilométeres szárnyvonallal bővült, s ezzel a Garam mente jelentős rendezett tanácsú városa is bekapcsolódott a vasúti forgalomba. Az OMÁV tovább folytatta a fo-

[3] Majdán János: Baross Gábor.....

[4] Dr. Horváth....

[5]Közmunka-és közlekedésiminiszterrendeletei: 17136/84. VI.9. Magyarországirendeletektára 1884. „Az esztergom-nána-ipolysági helyiérdekű vasút építésére és üzletére nézve kiadott engedélyokmány."

lyóvölgyek irányába tervezett hálózatának kiépítését, s ennek keretében kérte az illetékes szakminisztert az eredeti engedélyük kibővítésére. Ipolyságtól Balassagyarmatig kívántak vasutat építeni, melyre 1890-ben kaptak engedélyt.[6] Ugyanakkor jól látszik a külföldi tulajdonú vállalat gazdasági érdekeltségének fő iránya, mivel az észak felől érkező szerelvények Pozsony és Bécs felé és nem Budapest irányába kanyarodva tudtak befutni Párkánynánán az állomásra.

„Ezen függelék erejénél fogva a szab. osztrák-magyar államvasút-társaság engedélyt nyer és kötelezettséget vállal arra, hogy a garam-ipolyvölgyi helyi érdekű vasút esztergomnána-ipolysági vonalrészének Ipolyság állomásából kiágazólag Balassa- Gyarmatig vezetendő helyi érdekű gőzmozdonyú vasutat, az esztergomnána-ipolysági vasútvonal épíésére és üzletére vonatkozó engedélyokmányban, valamint a jelen függelékben foglalt feltételek alatt megépitse és azt a már forgalomban levő esztergomnána-ipolysági és csata-lévai helyi érdekű vasútvonalakkal a már megállapított » garam-ipolyvölgyi helyi érdekű vasút « elnevezés alatt egyesítve, az alábbi 10. §-ban megállapított engedély tartam alatt szakadatlanul üzletben tartsa.

A rendelet előírta, hogy a kihirdetéstől számított két éven belül a vonalat forgalomba kell helyezni.

Már nagyszerűen kimutatható a Baross vezetésével folyt államosítási tárgyalás előhatása, mert a miniszter úgy adta ki a bővítési engedélyt, hogy előírta a külföldi érdekeltségű vállalatnak

– maga szabhatja meg a tarifáit, de a külhoni árucikkekre kiadott kedvezményeket köteles a hasonló hazai termékekre is kiterjeszteni,
– alacsonyabb díjtételt nem állapíthat meg külföldi árunak
– az adriai kikötők felé menő forgalomban csak a Fiumébe menő forgalomnak adhat kedvezményt
– az előkészület alatt lévő személyszállítási tarifák radikális csökkentésének életbe léptetésekor a társaság az általuk épített új balassagyarmati vonalon is bevezeti a MÁV díjtételeket.

A magántársaság gyakorlatilag elfogadta az állami feltételeket.

[6] A miniszter kibővítette az „esztergomnána-ipolysági helyi érdekű vasút engedélyokmányának függeléke" lapjain felsorolt településeket.

Közmunka- és közlekedési miniszter rendeletei: 17136/84. VI.9. Magyarországi rendeletek tára 1890.

Időközben Baross Gábor miniszter mindent elkövetett azért, hogy az országot dél-keleti (Vaskapu) és észak-nyugati (Bécs) irányban átlósan átszelő, a magyar gazdasági életet nagyon befolyásolni tudó magántársaságot megváltsa, vonalait az Államvasút hálózatába kapcsolja. A szaktárca és az OMÁV között zajlott tárgyalások eredményeként a társaság előnyös javaslatot kapott, s a megváltási feltételek elfogadásával törvény mondta ki az államosítást.[7] Az átadási-átvételi folyamatot úgy szabályozta, hogy elébe ment a vállalat induláskor rögzített államosítási időpontjának, s 1995 helyett négy évvel korábban a kincstár megválthatta a vasutakat. Bár a MÁV keretébe 1890. január elsejétől tartozhattak a vonalak, de a kiutalt előlegből még az OMÁV volt köteles kiépíteni a már engedélyezett bővítéseket a kormány rendelkezésére bocsátandó 5.000,000 frtnyi előleget az ugyanott megjelölt czélokra, jelesül a f. évi január hó 1-je óta, a társaság által az állam számlájára fedezett építési, beruházási és jármű-beszerzési költségek megtérítésére, illetve fedezésére, továbbá a morva-völgyi és ipolyság-balassagyarmathi vasútvonalak építésének befejezésére és a megváltás alá kerülő vasútvonalakon szükséges egyéb beruházásokra fordíthassa.

A vasútvonalat 1891-ben tovább építették, Balassagyarmatig, ahová augusztus 15-én gördült be az első hivatalos szerelvény. A 29 km hosszú új vonal töltését az Ipoly bal partján fekvő réteken keresztül készítették el. A felépítmény 21,75 kg/fm tömegű, „m" jelű sínekből épült, amely a korban közepes forgalomra tervezett pályákra volt jellemző. Az állomások felvételi épületei az Osztrák-Magyar Államvasút Társaság saját helyi érdekű vasutakra szóló típustervei alapján épült. A tervezett forgalomhoz igazodva Balassagyarmat első, Drégelypalánk és Dejtár másod, Ipolyvece és Ipolyszög harmad osztályú állomási épületet kapott.

A pálya megépítése és forgalomba helyezése után rögtön az OMÁV államosításra került, így a Garam-Ipolyvölgyi helyi érdekű vasút is a MÁV hálózatához került. Az utókor számára a váltás szerencsés időben zajlott, mert az államvasúti hálózat állomásairól néhány évvel később éves forgalmi adatfelvétel történt, s így fennmaradtak a korszakbeli számsorok.

[7] „1891. évi XXV. törvénycikk a szab. osztrák-magyar államvasúttársaság magyarországi vasútvonalainak megváltásáról." www. 1000 év törvényei netjogtár

Különleges adatsor a magyarországi vasutakról 1895-ben

A magyar államiság ezer éves jubileumára készülve nagy országos adatfelvételek zajlottak. A vasutakról is készült ilyen összegzés:

„A legutóbbi nagy államosítás befejezte után elérkezettnek látta a kereskedelemügyi m. kir. miniszter az időt arra, hogy a rég érzett hiány végre pótoltassék utasítá a m. kir. államvasutak igazgatóságát a munkálatok megkezdésére." írta az adatfelvételről készült könyv előszava. A miniszter Edvi Illés Sándort bízták meg a munka szervezésével és a feldolgozás vezetésével. A statisztikai adatfelvétel sajnos nem volt teljeskörű, mivel a magánvállalatokat nem utasíthatták ilyen közlésre.

Az összegzés két kötetben jelent meg és minden működő állomás adatait közreadták benne. Elsőként szó esik a pálya mentén fekvő földrajzi környezetről, majd ismertetésre kerül a vasút mentén élők anyanyelvi adatai. A III. fejezet már áruforgalomhoz kapcsolódik közvetlenül, s ebben az olvasó megismerheti a vonal mentén folyó földművelés általános helyzetét, az ott működő mezőgazdasági nagyüzemek tulajdonosait, gazdaközösségeit, a bérlők nevét, a birtokok nagyságát. Mindehhez társul az országos összehasonlítások sora, ahol közlik az az érintett területek előző évi termésátlagait, külön csoportosítva a gabonaféléket, az ipari növényeket, a kereskedelmi növényeket és a takarmányokat. A felmérés negyedik fejezetében a szőlőműveléssel kapcsolatos adatok szerepelnek, míg a következőben a gyümölcstermelésről és a zöldségtermelésről található összegzés. A VI. fejezetben a vasúti szállításba bekapcsolódott állattenyésztő gazdaságokból külön közlik a jelentős szarvasmarha, a ló-, a sertés- és a juhtenyésztőket, illetve a baromfitartókatat. A hetedik fejezetben az állati termékek forgalma olvasható, míg a nyolcadikban az erdőgazdaságok fakitermelései és szállításai mellett külön feljegyzés rögzíti az erdei termékek begyűjtését és forgalomba hozatalát, amely szintén a specializáció felé mutat. Az ásványok kitermeléséről szóló IX. fejezetben a bányák termelési adatai, munkáslétszáma, technikai felszereltsége követhető nyomon. A vasút mellett működő ipari létesítményekről adott átfogó kép a tízedik fejezetben található, s itt közlik minden üzem és gyár alapítási évét, az ott megtalálható gépparkot, a dolgozói létszámot, a termelési mutatókat. A vonalak általános bemutatása és leírása a kereskedelmi élet részletezésével fejeződik be a XI. fejezetben, ahol szó esik a vonal mentén fekvő fontosabb kereskedelmi központokról, a

híresebb vásárokról és egyéb vasút áruszállítást növelő akciókról, rendezvényekről. A leghosszabb, legrészletesebb és az érintett települések gazdaságával részletesen foglalkozó adatsort az érintett állomások forgalmát közlő XII. fejezet tartalmazza.

A három csoportra bontott számok közül az első az állomást és az oda szállítási okokból vonzódó településeket közli, pontosan megadva kilométerben a két település közötti korabeli távolságot, s külön jelezve az odavezető utak minőségét. Ebben a rovatban kerülnek felsorolásra pontos nagyságukkal az állomás vonzáskörzetében működő 1000 kat. holdnál nagyobb mezőgazdasági, illetve erdészeti üzemek, azok tulajdonosairól

A második adatsorban az állomáson feladott áruk részletezése szerepelnek, s a felsorolásuk mellett ismertté válnak a főbb rendeltetési helyek is. Az egész évi forgalom összesítését métermázsában, hektoliterben, illetve darabszámban rögzítik. A kapcsolatokat jól jelzi a célállomások csoportosítása: Magyarországon belüli, az osztrák területen, vagy a vámhatáron túli kategóriákra.

Az állomásra érkezett áruk listája a harmadik nagy adatsorban olvasható az árucikk megnevezésével, mennyiségével és a feladási helyével együtt.

Valószínűleg a nagyarányú és hosszú ideig tartó adatfelvétel miatt több hiba és hiányosság is bekerült az összegzésbe, de ennek ellenére a maga nemében párját ritkító ez az 1895. évből származó adatsor. Ez a típusú összegzés nagy segítséget nyújt az adott vasút forgalmának megismeréséhez, de egyúttal az érintett térség gazdasági teljesítőképességéről is sok minden megtudható.

Az éves adatgyűjtés befejezése – 1895. december 31. – után már öt hónappal Edvi Illés Sándor szerkesztő az előszóban megköszönte Ifj. Bellagh Imre hivatalnok társának a segítséget. A két szakember szervezte meg, gyűjtöttek be, rendszerezte és dolgozta fel ezt a hatalmas adatsort, s így kirajzolódik a korabeli gazdálkodás, áruforgalom, s még a fogyasztási szokások is. Ezért jó, hogy az Ipoly völgyében működő vasút MÁV tulajdonba került, mert így a honti és nógrádi megyeszékhelyről és a közöttük fekvő településekről is rendelkezünk különleges adatokkal.[8]

[8] A felsorolt állomások közül Ipolyság vonzáskörzetébe tartozott az Hont is, ahol Majoros István született és ahonnan gimnazista korában az elemzett vasút (szinte az átadás óta változatlan) szerelvényeivel járt naponta Balassagyarmatra.

A felsorolt állomások vonzása

Adattfelvételre ott került sor, ahol állandó vasúti személyzet szolgált: Ipolyságon, Drégelypalánkon, Dejtáron és Balassagyarmaton. Mivel Ipolyvece és Riba (Ipolyszög), megállóhely volt, ezért itt nem bonyolítottak le áruforgalmat. A részletes vizsgálat során jól kirajzolódnak a települések közötti eltérések.

A földrajzi viszonyok a folyóhoz kötötték a négy települést, döntően hordalékos talaj volt a határokban. A települések sűrűsége is egyforma, s az Ipoly mindkét partján többségében ezer fő alatti népességű falvak találhatók. Bár a két végállomás megyeszékhely, de az utak nagy része helyi kezelésben volt, állami kőből épített főút az adatfelvétel időpontjában még nincs, bár már elkészült a hazai utak besorolása.[9] A megnyílt vasút biztosította áruforgalom átalakította a korábbi gazdasági kapcsolatokat, az új szállítási lehetőséget sok gazdaság-település kihasználta.

1. táblázat. A vasútállomások vonzáskörzete

	0-5 km	5,1-10 km	10,1-20 km	20,1-41 km	összesen
Ipolyság	5	7	15	12	39
Drégelypalánk	5	4	5	–	14
Dejtár	6	3	–	–	9
Balassagyarmat	14	17	23	2	56

A kiinduló honti megyeszékhely vasút által kialakított vonzáskörzete (a községgel együtt) 39 falura hatott közvetlenül. A nagyszámú település közül az állomáshoz közeli (5 kilométeren belüli) távolságra kevés faluból hordtak árut feladni. (Ezek között Hont mindössze 3 kilométerre feküdt.) A korabeli

[9] Baross Gábor miniszter javaslatára 1890-ben elfogadott úttörvénnyel megkezdődött az országos hálózat számozása. A 2. számú főút nyomvonala Budapestről kiindulva Vácon, Rétságon, Érsekvadkerten át Ribánál ért az Ipoly völgyébe (ma Ipolyszög), ahol át is tért a folyó jobb oldalára, (a mai Szlovákia területére), ahonnan Kóvárnál kanyarodott vissza a bal partra. (A híd nyomai most is ott vannak.) Tovább Balassagyarmaton át Szécsénybe vezetett, de Hugyagnál ismét áttért a folyó jobb partjára és Szécsénykovácsi után jött vissza a bal partra. Onnan Nógrádszakálon át haladt észak felé, majd a II. József által megkritizált Rárósi hídon ismét a bal parton folytatódott a forgalom Losoncig. (A még trónörökös országjárása során azt találta mondani a kiváló - és újjáépített- kőhíddal büszkélkedő nógrádi nemeseknek, hogy" Uraim vagy nagyobb vizet, vagy kisebb hidat!" Nem látta az Ipolyt hóolvadáskor, vagy Medárd után...) Losonctól Rimaszombaton át Kassáig vezetett a főút.

útviszonyok még a tíz kilométeren belüli távolság is nem jelentett nagyobb nehézséget az árufeladásban. Mivel Ipolyságra – a bemutatott módon – dél felől vezetett a vasút, ezért a folyómente falvai természetesen az ott megnyílt állomásokon rakodtak. Az új vonal következő állomása, Drégelypalánk közelsége (6,3 km) miatt kelet felé sincs vonzáskörzete Ipolyságnak. Maradtak az észak felé és Léva irányába fekvő települések, melyek közül Korpona rendezett tanácsú városa volt a legmesszebb, 41 kilométer távolságra. A vasúti forgalom újszerű hatását jól jelzi, hogy ilyen távolságról is gazdaságos volt a vonatok nyújtotta szolgáltatás igénybe venni. (Az eredményes vasúti szállítás is kiváltotta, hogy nyolc évvel később Ipolyságtól Korponáig folytatódott a helyiérdekű megépítése.) A beszűkülő folyóvölgy kapujában fekvő Drégelypalánkra a Börzsöny keleti (1909-ig vasútmentes) oldalán fekvő és az Ipoly jobbparti településeiből fuvaroztak árut. Legtávolabbról (12 km) Inám és Födémes gazdái vették igénybe a vasúti szolgáltatásokat. Dejtáron maga az állomás is messze esett a falutól, s az ide szekerezők között Ipolykeszi Kis- és Nagycsalomija lakói keltek át a folyón, a többi település délre esett a vasúttól. A legnagyobb vonzáskörzettel a nógrádi megyeszékhely bírt. Joggal emeli ki Frisnyák Zsuzsanna is doktori dolgozatában, hogy országosan a legnagyobb vonzáskörzetek egyike alakult ki a balassagyarmati állomás körül: „55 település (összlakosság 48 ezer fő) fuvarszekereit vonzotta, miközben magának a községnek a lakossága alig 8 ezer fő."[10] Mivel a megye ezen érségében ekkor még egyáltalán nem közlekedtek vasúti szerelvények, ezért érthető a hatalmas körzet, amelyben körgyűrű módjával vannak jelen a Balassagyarmat körüli sűrű településhálózatból odajáró öt, illetve tíz kilométeren belüli falvak gazdái. Az új szállítási lehetőség nyújtotta előnyöket az Ipolyvölgy keleti részén, Szécsény környékén lakók, illetve a Cserhát és a jobbparti Osztrovszki hegység völgyeiben lévő falvak gazdái is kihasználták. Legtávolabbról déli irányból Szandaváralja (20 km), északról Lest (30km) és Turopolyja (36 k m) lakói fordultak meg a gyarmati állomáson-

Az új vasút első három állomásának vonzáskörzetébe tartozó község közül 9 érintett határában döntően egyházi nagybirtokok működtek: az esztergomi érsekség és káptalan, a rozsnyói káptalan. Ezen 1000 kat. holdnál nagyobb

[10] Frisnyák Zsuzsa. Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak. (1895) Vasút–ember–tér kapcsolatok. Budapest, 2006.doktori.btk.elte.hu/hist/frisnyak/frisnyak_diss.pdf

[A] szerzőn részleges áruforgalmi elemzésein túl Frisnyák Zsuzsanna doktori dolgozata kísérelte meg a 1számítógépek nyújtotta lehetőségek kihasználva országosan elemezni a hatalmas adatbázist.

birtokok mellett Ipolyság mellet Coburg Fülöp herceg (csábrági), Sembery István (szudi) és Billot Endre báró (ledényi) gazdasága szállíttatott a vasúttal. Két község (Szebelléb és Palásti) és Korpona városa olyan sikeresen hajtotta végre fél évszázaddal korábban a jobbágyfelszabadítást, hogy saját településük határát a közösség megszerezte és azóta is maguk birtokolták a hatalmas területeket, melyeken a gazdálkodás hasznát a vasúti szállításokkal tovább növelték. A drégelypalánki állomásra az adatfelvétel idején a nagyoroszi Berthold Richárd gróf hatalmas (3444 kat. hold) gazdasága szállított feladásra nagy mennyiségű mezőgazdasági cikket, de a nagy tételek elmaradnak 1909-től, mert megnyílik a birtok mellett haladó Vác-Drégelypalánk vicinális. A dejtári állomásra a közeli pusztákon Hofmann Jakab és Schlossberger Henrik ezer kat. hold fölötti gazdasága vitt árut. A vasút melletti magángazdaságok között a Zichy család rendelkezett óriási (10 580 kat. hold) birtokokkal. Az egyetlen dejtári vonzáskörzetébe tartozó területen kívül a többi nagyüzemükből Balassagyarmatra hordták az árukat föladni. Ugyancsak nagy földbirtokkal rendelkezett Forgách Antal gróf (4303 kat. hold), Pulszky Ágost és neje (3793kat-hold) Hadik Ilona grófnő (3050 kat. hold) és Plachy Tamás (2138 kat. hold). További 6 olyan gazdaság hordta áruit a gyarmati állomásra, melynek üzemmérete meghaladta az ezer katasztrális holdat. Lest község szintén sikeresen váltotta meg saját földjeit korábban, s maga ura maradt a gazdálkodásban.

A földrajzi adottságok adta folyómenti és az Ipoly teraszain zajló mezőgazdasági termelés terén a parasztgazdaságok mellett szép számban működek nagyüzemek, melyek később részletezett módon különböző tételekben adta föl árukat. Az állomások vonzáskörzetei jól kirajzolják a sík- és dombvidék határát, melyen túl vagy a hegyi táj, vagy a távolság már nem tette lehetővé a piacra termelést.

Az áruforgalom

Feladott áruk

A vasút nyújtotta szállítási (és szervezési) lehetőséget nagyszerűen kihasználták a folyó nyugati szakasza mellett működő három állomás környékén. Ipolyságról, Drégelypalánkról és Dejtárról legnagyobb tételben cukorrépát adtak

föl. A korábban egyáltalán nem termelt növény a Garam melletti Oroszka falu határában megnyílt cukorgyár ügynökei segítségével kötött szerződés segítségével termeltette, a munkálatokat ellenőrizte, majd a beszállítást is megszervezte. A vidéken ez volt az első rendszerszerű mezőgazdasági termeltetés, melybe a nagyüzemek mellett a parasztgazdaságok is bekapcsolódtak. Bár szigorú termelési fegyelmet követelt meg a gyár, de gazdaságos volt néhány holdon is cukorrépát termelni, mivel nemcsak jól jövedelmezett, hanem a szerződésben rögzített módon a gazda (ha kérte) kristálycukrot is kaphatott ellentételre. Ezt ugyan kevesen vették igénybe, de annál több gazda kérte a tehenek tejhozamát ugrásszerűen megnövelő répaszeletet visszahozatalát, amely a cukorgyártás egyébként fölösleges melléktermése volt. Ez a modernizálódást mutató vertikumszerű termelés csak a vasúti szállítás lehetősége után alakulhatott ki. Mind az Ipolyságon vagonokba rakott (14 500), mind a drégelypalánki körzetből útnak indított (17 308), mind a dejtári (8 200) mázsás feladás az adott állomás legnagyobb forgalmi tétele volt. Az előző esztendőben Oroszkán megnyílt gyár szervezte az Ipoly és a Garam mentének cukorrépa termelését, s biztosított komoly bevételt az Államvasútnak. A másik modernizációt jelző termény a dohány volt, melyet szintén erről a három állomásról indítottak útnak (800, 106 és 40 mázsa nagyságban) az érsekújvári beváltóba. Bár a dohány viszonylag kis súlyú, de nagy szaktudást és folyamatos munkát igénylő növény, melynek jövedelmezősége kiemelkedően jó. A feladó állomások körzetében az új termékek jelezték a kis- és nagyüzemben megindult szerkezetváltást. Ebbe az új termelési irányba tartozott a mák, melyet nagygazdaságok termeltek és adtak vasútra Budapestre (Drégelypalánkról 95, Dejtárról 700 mázsát). Hasonlóan a piacra termelést jelzi, hogy Balassagyarmat környékéről vagonokba rakták a magyar főváros feldolgozó gyárába tartó repcét (200 q), míg ugyanide szállítottak száz mázsa babot, ugyanakkor az Ipolyságon feladott négyszáz mázsa pedig Bécsbe került a vasút segítségével. A folyó homokos öntéstalajában kiváló burgonya termett, melyből mind a négy állomáson rakodtak vagonokba és a magyar, illetve az osztrák főváros fogyasztóihoz került az itteni termék. A nógrádi megyeszékhelyről kiemelkedő nagyságrendben vitt el krumplit a vasút: 300 és 1000 mázsát. A szántóföldi termények között minden állomásról a gabonaneműek szállítása zajlott legnagyobb tételben. Egyedül az Ipolyságról feladásra került gabonafélék –a váci és az osztrák malmokon kívül– Svájcba, Bajorországba és Franciaországban kerültek feldolgozásra (30 000 q). A többi

gazdaságból döntően a belföldi fogyasztókhoz vitték a teherkocsik elsősorban a búzát. Bár a legkisebb gabona tételeket Balassagyarmaton rakták vagonokba, de az itteni árpa Angliába is eljutott (800 q). Az árpát a kőbányai sörgyárakat és a térségben működő maláta üzemek dolgozták fel belföldön. Jó piaci helyzetelemzést mutat, hogy Drégelypalánkról és Balassagyarmatról (sajtolt!) szalmát szállított a vasút osztrák gazdákhoz. Bár viszonylag kis tételekben jelent meg, de a piaci érzékenységet kiválóan jelzi az Ipolyságon és a Drégelypalánkon föladott, a hazai vasúti forgalomban ritka boróka bogyó (2000 és 119 q), melyet az északabbra fekvő hegyekből gyűjtöttek össze és a budapesti likőrgyártásban hasznosítottak. Joggal jegyzi meg a forrás, hogy „az Ipoly és a Garam déli és délkeleti nyúlványain mindenütt nagy szőlőterületek vannak, melyeket a filloxéra kivétel nélkül megtámadott ....és a legtöbb helyen teljesen kipusztított. Az állami szőlőtelep (Hídvég) és az új telepítések után engedélyezett 10 évi adómentesség dacára csak lassan halad az újraültetés.... Ipolyság és több más község szegény népe kapásnövényeket termel régi szőlőiben”[11] Az egy évtizeddel korábbi jelentős történő (szekeres) borkiszállítások helyett vasúton csak Dejtárról indult útnak 120 hl. A kertek gyümölcseit (alma, szilva) begyűjtő helyi kereskedők Drégelypalánkról (104 mázsa belföldre és 398 mázsa Ausztriába), illetve Balassagyarmatról (1000 mázsa Bécsbe) került szállításra. Hasonlóan nem nagy fuvarozási tétel (60 q), de különlegessége miatt komoly bevételt hozó diót, Kékkőből tíz mázsa gesztenyét és 50 mázsa szilvaízt adtak fel a nógrádi megyeszékhelyen Budapestre, míg Drégelypalánkról öt mázsa méz ment Bécsbe.

A vasúton elszállított állatok között hízott szarvasmarhát mind a négy állomásról indítottak útnak belföldre és osztrák vágóhidakra is. Juhokat Ipolyságról, Drégelypalánkról és Dejtárról, borjas teheneket Balassagyarmatról küldtek osztrák állomásokra. Breuner Ágost gróf zselízi méntelepe versenylovakat szállíttatott Ipolyságról (45 belföldre és 150 osztrák gazdákhoz). A nógrádi megyeszékhelyen működött disznóhizlalda, de nagyrészt helyben és a környéken vágták le az ott nevelt állatokat, csak 300 darab került a vasút segítségével Bécsbe. Az állati termékekből gyapjút mind a négy állomáson adtak föl, döntően belföldre, nyers és szárított bőröket szintén szállítottak innen a vasúti szerelvények a budapesti és újpesti feldolgozó gyárakba. A falvakat járó

[11] Edvi Illés im: 62. p.

begyűjtő kereskedők áldásos tevékenysége folytán olyan árucikkek is feladásra kerültek, melyeket korábban ritkán tudtak eladni a gazdák: a tojás, melyet heti rendszerességgel gyűjtöttek össze, s nagy tételekben Bécsbe küldtek (Balassagyarmatról 300 q, Ipolyságról 150 q), illetve budapesti fogyasztókhoz Drégelypalánkról (700 q). A csontokat is hasonló módon gyűjtötték össze, s az enyvgyárakba küldték 300-300 mázsa nagyságban.

Külön nagy szállítási csoportot képeztek a faáruk, melyeket az állomásoktól északra fekvő hegyekből, illetve a Börzsönyből termeltek ki. Az Ipolyságon Winter Sándor 70-100 munkást foglalkoztató üzeméből bányafát (16 600 q) adnak fel az esztergomi bányákba, az onnan (3 300 q) és Balassagyarmatról (2 000 q) útnak indított távírdai oszlopokat a MÁV vonalai hasznosították. Tűzifát Dejtár kivételével mindenhonnan küldtek Budapestre. A nógrádi megyeszékhely egyetlen nagyobb tételben feladott ipari cikke az ott dolgozó bognárok által készített 1 500 mázsa keréküllő, melyeket Esztergomban, Budapesten és Bécsben építettek be a kocsikba. A begyűjtött cserhéj és gubacs a bőrgyárakhoz került belföldön, 750 q Drégelypalánkról Bécsbe, és Ipolyságról 2 000 q német felhasználókhoz. A honti megyeszékhely egyetlen feldolgozó tevékenységéből keletkezett feladott áruja a liszt volt. Dirner István gőzmalmából 4 500 q a nógrádi megyeszékhelyre, Lévára, Nyitrára és 500 q Bécsbe került elszállításra. Ipolyságon rakodták a vonal egyetlen bányatermékét: trachittufából (Felső Túr) nagy tételben vittek (11 500 q) követ a vagonok Ipolyságról Budapestre, s hasonló céllal, illetve Salgótarjánba, a palacküveggyárba kvarchomokot is rakodtak (150 000 q).

Összegezve a feladott árukat: az első évek után látszik a vasút körzetszervező hatása, új gazdasági kistérségeke alakítottak ki az állomások. Az Ipoly keleti völgyéből kereskedelmi hálózatba került áruk nagyobb része a hagyományos termelést jelzi (gabonafélék, burgonya), de megjelentek a gyors és nagytételű szállítás nyújtotta új termékek is. A közeli cukorgyár teljesen új terméket és zárt rendszerű termelési rendszer alakított ki, melybe a nagyüzemek mellett a kisgazdaságok újító tulajdonosai is szép haszon reményében bekapcsolódhattak. A répa mellett a dohány is ipari növényként elterjedt a vonal mentén. Az erdők közelségéből eredően természetes a faáru nagy forgalma, de itt is jelentkezik a feldolgozás, különösen a küllőgyártás nagy újdonság. A vasúti szállítás adta lehetőségeket a begyűjtő kereskedők is hatékonyan kihasználták (méz, tojás, boróka bogyó, cserhéj, gubacs, fahéncs). A feladott cikkek elemzése jól jel-

zi, hogy a vasút nagyon kismérvű iparosodást indított meg a folyóvölgyben, a két székhelyváros gyakorlatilag megmaradt hivatalnok és kereskedő központnak. A vasút nyújtotta lehetőségeket a vonal működése első éveiben a térség csak részlegesen használta ki.

Érkezett áruk

A vasúton érkezett cikkek a bemutatott feladott áruk harmadát tették ki mind mennyiségben, mind fajtában. Mind a négy állomáson az áruk egyik nagy csoportja a településen és a vonzáskörzetében élők napi ellátását és életvitelét szolgálta. Bár a végállomásokon működő egy-egy gőzmalom biztosított egy alapellátást, ennek ellenére mindenhová érkezett fajtaválaszték bővítésére liszt más városokból is (Budapest, Léva, Debrecen). A Kőbányáról, Köbölkútról, Pozsonyból érkező sör mindenhol a vasút adta új szállítási lehetőség miatt került a fogyasztókhoz (10 000 hl), melyből a nagyobb rész (7 800 hl) a balassagyarmati elosztó állomásra érkezett. Hasonló volt a szesz és a bor szállítása is, melyet Budafokon és a Kiskárpátokbeli Bazinban, Kismartonban adtak fel dejtári és ipolysági céllal (650 hl). A Máramarosból Ipolyságra érkezett só (1 600 q) jelzi, hogy itt volt a térség elosztó központja, ahogyan hasonló céllal ide fuvarozott a vasút Nagysurányból és Diószegről 500 mázsa cukrot is. A losonci tégla (500 q) ipolysági megjelenése jelezte, hogy célszerű lenne az egyre polgárosodó székhelyvárosok építőanyag igényét egy Ipoly völgyi vasúttal kielégíteni, mert az adatfelvétel pillanatában a rövid távot óriási budapesti kerülővel tették meg a téglák és cserepek. A zsindely és az egyéb speciális épületfák a Kárpátok különböző állomásairól jött a térségbe. A városiasodás jeleként került nagyobb tétel mész (1 200 q) Balassagyarmatra Verőcéről. A cukorrépát feladó állomásokra (ahogyan szó volt róla) visszáruként nagy tételben répaszelet érkezett Oroszkáról. Szenet mind a négy állomásra fuvarozott a vasút Salgótarjánból és az Ostrau (Ostrava) környéki bányákból. A korban újdonságnak számító nyersanyagot, a Kőolajat Budapestről csak Dejtárra vitték vonattal, ahonnan az említett a két szomszédos pusztán működő nagyüzem gépeihez került. Ugyancsak a nagy gazdaságok hasznosították az akkortájt terjedő és a mezőgazdasági termésátlagokat nagyon megnövelő műtrágyát, amely Soroksárról és Temesvárról Dejtáron (500 q) és Balassagyarmaton (2 000 q) került

kirakásra. Mind a négy állomásra érkezett Bécsből és a magyar fővárosból gép, vasáru (3 500 q), melyeket szintén a mezőgazdasági üzemek állították munkába. A nógrádi megyeszékhelyre Bécsből érkezett kézműves cikkek (1 200 q) és a Budapesten feladott fűszeráru (2 000 q), egyéb darabáruk (13 000 q) a polgárosodás jeleit mutatták.

Az érkezett áruk nagysága és összetétele jelezte az érintett településeken megindult építkezéseket (tégla, faanyagok, mész) a polgárok életmódjának átalakulását (cukor, liszt, sör, bor, szesz, iparcikkek, szén) és a gazdaságokban megindult termelési és eszközhasználati modernizációt (cukorrépa, dohány, kőolaj, műtrágya, gépek). A vizsgált térségben megjelent az első modern oda- és visszaható erejű termelésszervező erő a cukorgyártás nyomán. Mindezeket a változásokat az új vasútvonal néhány éves működése (is) okozta, vagy növelte a korábbi kapcsolatokat. A személyszállításban is radikális változások zajlottak, hiszen nagy kerülővel ugyan, de vasúti szerelvényeken utazhattak a korabeli polgárok a hintón, szekéren, postakocsin való zötykölődés helyett. Sajnos erről az átszerveződésről nem állnak ilyen részletes adatok a rendelkezésre, de a MÁV éves üzletjelentéseiből – itt nem részletezett módon – látszik az utasforgalom növekedése.

A vonal további sorsa

A már említett módon 1909-ben megnyílt a Vác és Drégelypalánk között épült vicinális[12]. A „Duna-Ipolyvölgyi helyiérdekű vasút" nyomvonala a Börzsöny keleti lábánál futott, s így Nagyoroszi és környéke saját állomást kapott. A drégelypalánki állomás vonzáskörzete ugyan csökkent, de a bemutatott vonal jelentőség és forgalma nőtt. Mivel a csatlakozó állomás és megye névadó községe is Honthoz tartozott, ezért az ottani közgyűlés mindent elkövetett annak érdekében, hogy a Vác felől bekapcsolódó vonal Ipolyság irányába folytatódva épüljön ki. Sem a nógrádi érdekeltek, sem Balassagyarmat vezetői és vasúti támogatói nem tettek további pénzügyi támogatást a vonalvezetés ügyében. Nem sikerült az engedélyeseknek azt sem elérni, hogy a MÁV engedélyezze a hálózatához tartozó „Garam-ipolyvölgyi helyiérdekű vasút" folyómenti pályá-

[12] Szokolai Zsolt: A Duna-Ipolyvölgyi helyiérdekű vasút építésének története - Nagy Iván Könyvek 5. (Balassagyarmat, 1998).

ján az új vicinális Vácról induló szerelvényeinek „peage szerződéses” –vagyis bérleti díj fejében történő– tovább haladását Drégelypalánk és Balassagyarmat között. A körülmények úgy alakultak, hogy 1909-től Vác és Drégelypalánk között jártak a szerelvények, s mind a honti, mind a nógrádi megyeszékhely elesett a közvetlen váci (és ezáltal fővárosi) kapcsolattól. Napjainkig tartó hatása volt a pálya bekötésének, mivel a nyomvonal zökkenőmentesen az Ipolyság felé haladást biztosította.

A trianoni döntéseket helyszínelő bizottság az általánosan kimondott Ipoly folyó = országhatár elvét feladva Ipolyság esetében a vasútállomás jobbparti elhelyezkedésére hivatkozva a pálya nyomvonalát jelölte ki határnak. Szétszakadt a vasúti kapcsolat és megszűnt a vonzáskörzet keleti része. Az Ipoly völgye továbbra is ott volt, ahol a korábbi évszázadokban, de a kelet-nyugati közlekedési kapcsolat megszűnt. Hosszas egyeztetések után 1924 és 1927 között menetrendszerűen közlekedtek csehszlovák szerelvények Ipolyság és Losonc között, s ezekre Magyarországon is fel lehetett szállni. Az egyre romló pályát egyik fél sem javította, ezért három év után leállt az átmenő forgalom.

Az első bécsi döntést követően 1938-ban a visszacsatolt területen a MÁV felújította a határmenti szakaszt és felvette a forgalmat, amely 1944 őszéig menetrend szerint zajlott. Bár a nyár folyamán egy szerelvényt bombatámadás ért ezen a szakaszon, de a pályában nem esett kár. Az újból határrá minősített folyó miatt a vasúti kapcsolat ismét megszakadt. Az országhatár – Hont – Drégelypalánk közti 6.3 kilométer pályát sorsára hagyták. A vonalat összevonták a Vác – Balassagyarmat viszonylattal, a szerelvények tovább haladása Drégelypalánkon mindkét irányban megfordult. A mozdonyok átállása 8-10 perccel növelte a menetidőt.

A sínek végleges felszedésére és a töltés részleges elbontására 1963-ban került sor.[13] Ekkor döntött úgy a magyar kormány, hogy az egyre növekvő árufuvarozás és a megindult tátrai autóbuszos turizmus miatt megváltoztatja a 2. számú magyar főút nyomvonalát és Rétság után északnak fordulva Nagyoroszin és Drégelypalánkon át a Hont melletti Parassapusztáig építik ki az új utat. Az országos és nemzetközi besorolást is kapott főutat nem keresztezhette vasút, ezért a 6.3 kilométeres pálya töltését is elbontották. Bár a magyarországi rendszerváltás és Szlovákia megalakulása óta több ízben történt civil és álla-

[13] Vasúthistória évkönyv, 1998. 76.o.

mi kezdeményezés is az ipolyvölgyi vasúti kapcsolat keleti (Losonc) és nyugat (Ipolyság) felé történő helyreállítására, de az utóbbit csak egy közúti felüljáró megépítésével lehetne megvalósítani. Bár a folyó mind a két oldalán az adott állam határmenti perifériára szorult, fejlődésben visszamaradt térsége fekszik, ennek ellenére jelen állás szerint nincs egyik fél részéről sem törekvés. A vasút egy évszázada elindította a folyóvölgy modernizálódását, remélhetően motorja lesz egy újabb fejlesztés megindításának.

1. ábra Drégelypalánk vasúti állomás - itt fordult meg iskolaidőben naponta Majoros István

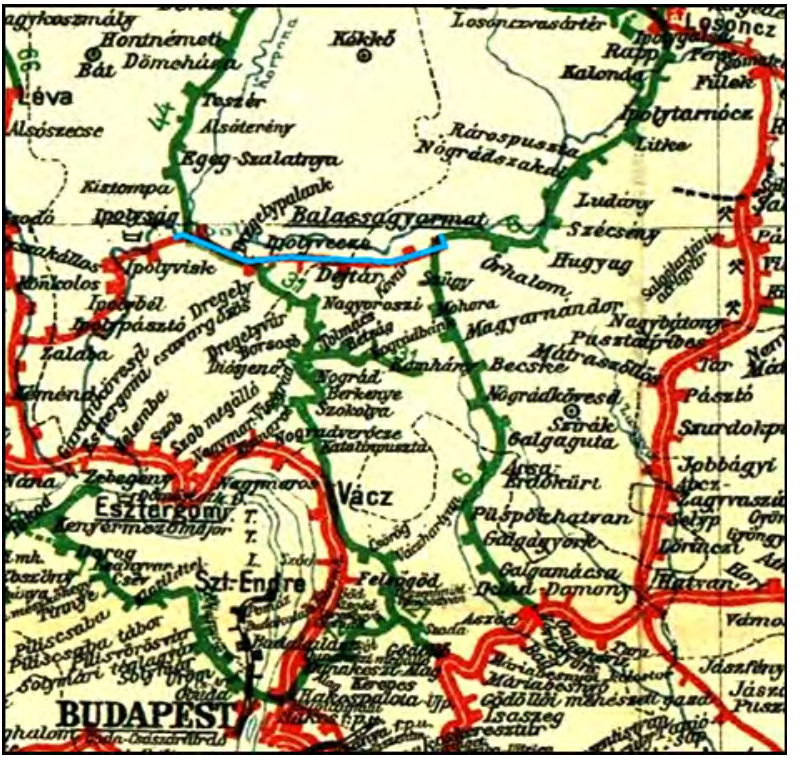

2. ábra. Az elemzett vasút a MÁV hálózatában 1914-ben

Drégelypalánk és Ipolyság (Sahy) között 6,3km hosszban vasúti pálya vezetett, melyet az I. világháború utáni Trianoni békediktátum által meghatározott országhatár kettévágott.

A vonalon a II. világháború után szünetelt a forgalom, de a Zólyom-Vác és a Párkány-Ipolyság irányú vasúti tengely

Drégelypalánk vasútállomás 1891-ben (1891. VIII. 5.; Ipolyság–Balassa-Gyarmat Garam–Ipolyvölgyi HÉV.) HÉV vasúttársaság építette, amikor megépült a Csata-Ipolyság-Drégelypalánk-Balassagyarmat vasútvonal (1886. 09. 24.; Csata--Ipolyság OMÁV.). A Drégelypalánkról Vácra vezető vonalat 1909-ben adták át.

Határátmenetek miatt akkor e vonalat katonapolitikai okból használható állapotban tartották. A vasútvonalat végül 1963-ban felbontották, szintén katonapolitikai okok miatt.

Marsai Viktor[1]

EGY MARHARABLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI KELET-AFRIKÁBAN[2]

Nemrég múlt a századik évfordulója annak a halálos áldozatokkal is járó incidensnek, amely a brit fennhatóság alatt élő maszájok, illetve a Német Kelet-Afrika területén legeltető vasagák között robbant ki egymás állatainak megszerzéséért. Bár az összeütközés nem fajult komolyabb konfliktussá, határokon átívelő volta miatt az ügy egészen a legmagasabb szintig, a két gyarmati kormányzóig is eljutott, akik a maguk európai módszerei alapján igyekeztek kezelni a helyzetet – több-kevesebb sikerrel.

Az eset felidézése – mikrotörténeti érdekességen túl – azért is lehet izgalmas számunkra, mert megmutatja azt a logikát, amely mentén a helyi nomád lakosság viszonyult szomszédaihoz. Az ügy tanulsága az is, hogy a hasonló – Afrika nomádok lakta területein napjainkban is meglehetősen gyakori – összeütközésben igazából nincsenek agresszorok és áldozatok – csak évszázadok óta viszályban álló etnikai csoportok, törzsek, amelyek egymással szemben fennálló kölcsönös sérelmeinek kusza hálózatából szinte lehetetlen rekonstruálni a valós eseményeket.

[1] Marsai Viktor PhD, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem adjunktusa.
[2] A tanulmány eredeti megjelenési helye: Afrika Tanulmányok, 2014. 8. évf. 3. szám, 47–53.o.

Maga az ügy látszólag 1914. január 22-én vette kezdetét. Ekkor történt ugyanis, hogy egy, a német területekre vetődött maszáj férfi és fia a határ brit oldalán fekvő sós mélyedéshez – amely biztosíthatta az állatok számára a takarmány mellé szükséges nátriumbevitelt – vezette a rábízott csordát. Hamarosan feltűnt azonban négy harcos (morán)[3] a közeli, Metiagi nevű maszáj főnök csoportjából, és körbevéve a két marhapásztort, kérdőre vonták őket, miért legeltetnek a területükön, engedély nélkül átlépve a határt. Miután a maszájok látták erőfölényüket, elfogták a mintegy 150 állatot és a két határsértőt, majd elindultak saját táboruk felé, hogy értesítsék főnöküket a történtekről. Másnap reggel azonban egy csapat vasaga két fegyveres aszkari[4] kíséretében átlépte a határt és az elrabolt nyáj üldözésére indult. A vasagák először egy másik, Meriati nevű főnök által vezetett maszáj kraal[5] lakóira gyanakodtak, akiknek kunyhói nem messze feküdtek a sólelőhelytől. Meriati időközben azonban értesült az előző napi incidensről, és népével kora hajnalban – maguk előtt hajtva állataikat – felkerekedett Metiagi kraalja felé. Útközben érte őket a vasagák támadása, akik meggyilkoltak három maszájt, sokakat pedig – köztük három nőt – megsebesítettek. Ezt követően a vasagák összegyűjtötték az állatokat, és elvitték őket saját telepük felé. A voi körzeti megbízott ellentétes információkat kapott az összecsapás lefolyásáról: a vasagák azt mondták, hogy negyven maszáj el morannal kellett megküzdeniük, míg Meriati szerint nem voltak velük harcosok, azért is tudták a vasagák elragadni a nyájat és meggyilkolni több maszájt saját veszteség nélkül. Nem sikerült megállapítani az elrabolt állatok pontos számát sem. Meriati szerint kraalja 642 marhát, 2600 juhot és kecskét, illetve 12 szamarat veszített, miközben a vasagák az őket felkereső német körzeti biztos unszolására 642 marhát, de csak 1390 aprómarhát és 9 szamarat adtak vissza. A brit hatóságok időközben Metiage telepénél, Chagában nyomára akadtak az elhajtott vasaga állatoknak, 42 szarvasmarhának, valamint 83 juhnak és kecskének, amit visszavittek német területre. Kompenzációképpen a három halottért Meriati kapott 18 marhát a vasaga csordából, ugyanakkor – mivel a

[3] A térség nomád népeinél a fiatal fiúk a serdülőkort elérve átesnek a körülmetélésen, amellyel teljes jogú férfiakká, moránokká (harcosokká) válnak.

[4] Bennszülöttekből toborzott fegyveresek a különféle gyarmatokon, történetünkben leginkább rendőri funkcióban. A németek által kiképzett aszkarik pár hónappal később komoly hírnévre tettek szert a britek elleni kelet-afrikai harcokban.

[5] Az afrikaans eredetű szó az állatok védelmére szolgáló, kerítéssel körbevett területet jelent, tágabb értelemben használatos magára a nomdáok által használt szálláshelyre is.

vasagák vádjai szerint 11 állatot a maszájok korábban elraboltak tőlük – ezeket az állatokat a további vizsgálat idejére a brit hatóságok maguknál tartották. Az európaiak által kieszközölt döntéssel – bár engedelmeskedtek nekik – természetesen sem a maszájok, sem a vasagák nem voltak elégedettek. Ahogy a jelentés írja, *„az őslakosok mindkét oldalon azt állították, hogy nem kapták vissza az összes állatukat, amelyet korábban elraboltak tőlük; mindazon*által az a helyzet, hogy teljesen lehetetlen megállapítani, ez igaz-e vagy sem, úgyhogy nem foglalkoztunk tovább a panaszaikkal."[6] Bár ezzel a németek lezártnak tekintették az ügyet, a brit körzeti biztos – aki egyértelműen a vasagákat tekintette az agresszoroknak – példás szankciókat kért a támadókra, nevezetesen, hogy a két aszkarit – akik elöljáróik beleegyezése nélkül, a saját szakállukra tevékenykedtek – büntessék meg csakúgy, mint a vasaga gyilkosokat. Valamint kérték, hogy kollektíven büntessék meg a támadásban részt vett többi vasaga harcost is. Mindehhez Nairobi segítségét kérte, hogy Dar es-Salammal közvetlenül felvéve a kapcsolatot eszközöljék ki a szankciókat, illetve kérjék meg a német felet, hogy nyomatékosan szólítsa fel alattvalóit a határvonal tiszteletben tartására.[7]

Az ügy további részletei azonban árnyalják a voi körzeti biztos jelentését. Már az eddigiekből is az derült ki, hogy egyik fél sem volt ártatlan abban, hogy az egyszerű határsértés fegyveres harccá szélesedett: a maszáj moránoknak nem lett volna joguk elfogni a vasaga csordát, míg annak tulajdonosai szintén a saját kezükbe vették az események irányítását, és erőszakos módon igyekeztek rendezni a kérdést. A valóságban azonban úgy tűnik, a felek pontosan tisztában voltak tetteik esetleges következményeivel, és a háttérben egy jól megszervezett, minden bizonnyal nem előzmény nélküli provokáció történt.

A vasagák kezdetben azzal védekeztek, hogy a sós mélyedés valójában még német területen feküdt, és kezdetben ezt az álláspontot képviselte a német körzeti biztos is.[8] Az esetleges félreértést támaszthatná alá Mwalim Hammad brit aszkari tizedesnek a tisztázatlan határviszonyokról árulkodó tanúvallomása, aki az incidens után maszájok, illetve fegyveresei társaságában felkereste a határszakaszt. A tízfős csapat ugyanis a vizsgálat közben – az nem derül ki a jelentésből, miért – átlépte a határvonalat, kisvártatva azonban több lövést is

[6] KNA/COAST/1/11/173: Masai in Taveta attacked by German askaris. 5/1/14 1914. február 13. A voi körzeti megbízott levele. Mivel az össze levéltári anyag ebből a dobozból származik, a továbbiakban csak az egyes szálas anyagok elérhető jelzetét adom meg.

[7] Uo.

[8] Uo.

leadtak feléjük. A karabélytűz a brit oldal felől érkezett feléjük, és még épp látták, amint egy vasaga hordár – egy nagyobb csapat részeként – visszafut a német terület fele. A britek felszólították az ismeretleneket, hogy mutassák meg magukat, vagy tüzet nyitnak, mire két német askari egy európai tiszt vezetésével előbújt a bozótból. A kiélezett helyzetben egyik fél sem volt híján a nemzeti öntudatnak (az épp német területről visszatért britek szemtelenül kérdőre vonták a németeket, mit kerestek brit felségterületen, miközben a német tiszt kijelentette, hajlandó rövidre zárni a vitát, és fegyveresen megoldani a kérdést), ám végül sikerült békésen lezárni a találkozót. A tanúvallomás alapján egyébként nem egyértelmű, valójában ki is sütötte el a fegyvert, bár a jelentés tartalmazza, hogy a német aszkarik szerint a szintén jelen levő, de a színen nem feltűnő moshi német körzeti biztos húzta meg a ravaszt.[9] Mindazonáltal az incidens jól szemléltette, hogy a „bozótban", a *bush*-ban nem olyan egyértelmű, hol is húzódik az egyes érdekszférák határa – nem beszélve arról, hogy a megszokott európai konfliktuskezelési normákat is milyen gyorsan felülírják az erőszakosabb helyi szokások.

A moránok által elrabolt maszáj pásztor vallomása ugyanakkor azt mutatja, hogy a vasagák pontosan tudták, hogy marháik tilosban járnak. A jegyzőkönyvben csak maszáj Metenga néven emlegetett férfiról az derül ki, hogy apja halála után, 5-6 éves korában került át német területre. A következő évtizedekről semmit sem tudunk meg, csak annyit, hogy 7-8 esztendős fiával körülbelül egy hónappal az incidens előtt kapott munkát Domba Salema vasaga főnöknél, aki felfogadta pásztorai közé. Január 22-én Salema felszólította Metengát, hogy vigye el legelni a jószágokat a sós mélyedéshez. A maszáj – aki ezek szerint meglehetősen jól ismerte a környéket, és tisztában volt vele, hogy útja brit területre vezet – megkérdezte a kraal vezetőjét, hogy mit kezdjen az angol területen élő maszájokkal, ha találkozik velük. Salema azt válaszolta, hogy a moránok már elhagyták a területet és nincsenek ott. Salemának, mint tudjuk, nem lett igaza: négy morán elfogta a betolakodókat, majd a két férfit a nyájjal együtt elhurcolta Metiage kraalja felé.[10]

Metenga vallomásának tükrében, valamint figyelembe véve, hogy a vasagák milyen gyorsan reagáltak nyájuk elrablására, óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy Salema részéről tudatos provokáció történt. A vasaga főnök két kívülállót

[9] 4/1/14 1914.01.30. Corpl. Mwalim Hammad N.599. tanúvallomása.
[10] 4/1/14 1914.01.30. Masai Metenga tanúvallomása.

küldött a sólelőhelyhez, akiknek élete nem sokat számított, hisz más népcsoporthoz tartoztak. Magának a nyájnak a mérete sem volt túl jelentős. Salema valószínűleg sejtette, hogy a maszájok bekapják a horgot, és ahelyett, hogy bevonnák a brit hatóságokat az incidens kezelésébe, saját maguk veszik kezükbe a dolgok irányítását, amivel okot adnak a vasagák agressziójára. A moránoknak nem nagyon lehetett kétségük afelől, mi lesz a vasagák reakciója, ha értesülnek csordájuk elrablásáról: ezt jól mutatta, hogy a nyáj elrablásában részt nem vevő, de a vasagákhoz közelebb élő maszájok – értesülve az incidensről – gyorsan menekülőre fogták a dolgot. Ahogy a kraal vezetője, Meriate le Gueynai beszámolt róla, 22-én megtanácskozták a vénekkel a teendőket, és a menekülés mellett döntöttek. A kraal lakói 23-án reggel 4.00 óra körül – tehát még sötétben – indultak útnak Metiage kraalja felé, 9.00 óra tájban azonban utolérték őket az üldöző vasagák két német aszkari kíséretében, és lecsaptak a védtelen maszájokra (a jelek szerint ugyanis nem voltak velük harcosok), kettő megölve és négyet megsebesítve közülük (egyikük később belehalt sérüléseibe).[11]

Metenga már idézett tanúvallomásából az is kiderül, hogy a négy morán marharablása nem volt túlságosan átgondolt akció. A maszájok sejthették, hogy túllőttek a célon, mert meglehetősen gyorsan igyekeztek saját kraaljuk felé, illetve – mivel a foglyok és a csorda korlátozták sebességüket – egyik (más források szerint kettő) társukat előreküldték Metiage főnökhöz, hogy értesítsék az eseményekről. Metiage személyesen kelt útra, hogy megvizsgálja a helyzetet. 23-án reggel a főnök épp odaérkezett harcosaihoz, amikor tőlük nem messze Meriate menekülő kraalját megtámadták a vasagák. Meriate maszájainak nem volt szerencséjük, hogy a tolvajok és üldözőik közé kerültek: a vasagák valószínűleg nem voltak tisztában vele, hogy egy vétlen kraal népét támadják meg – nem biztos persze, hogy ez különösebben érdekelte volna őket. Metiage, aki a kevés fennmaradt dokumentum alapján megfontolt vezető lehetett, nem akarta megkockáztatni a konfliktus eszkalációját: arra utasította harcosait, hogy tartózkodjanak a vasagákkal történő összecsapástól, és várják meg a brit kormányzat utasításait – sorsára hagyva ezzel Meriate embereit.[12] Kegyetlennek tűnő döntését az is indokolta, hogy a vasagákat kísérő két aszkarinál puska volt, míg Metiage el moranjainál csak lándzsa és íj. Az egyik harcos, Saibolo le

[11] 4/1/14 1914.01.30. Meriate le Gueynai tanúvallomása.
[12] 4/1/14 1914.01.30. Masai Metenga tanúvallomása.

Kilagwe beszámolója szerint[13] néhány maszáj ennek ellenére fel akarta venni a harcot a vasagákkal, amire válaszul azok felhagytak az üldözéssel, és az askarik tüzének fedezete alatt visszavonultak.[14] Ha ez igaz, a moránok bizonnyal megmentették néhány nő és gyerek életét. Mindazonáltal az a tény, hogy a vasagáknak sikerült elhajtaniuk Meriate kraaljának szinte összes állatát, inkább azt igazolja, hogy a támadók – megszerezve a vágyott zsákmányt, a különféle állítások szerint 2-3 ezer jószágot – dolguk végeztével maguktól vonultak viszsza. A holttesteket – a maszáj szokásoknak megfelelően, akik nem hisznek a túlvilági életben, és azt tartják, hogy a tetemek ártanak a földnek[15] – nem temették el, hanem otthagyták a ragadozók prédájául. Néhány nappal később, amikor az első rendőri erők a helyszínre érkeztek, már csak véres ruhadarabokat, elhagyott szandálokat és összetört edényeket találtak – a két holttestet – egy fej kivételével – már megették a leopárdok.[16]

A brit hatóságok ezt követően átvették az elhajtott vasaga állatokat, valamint a két foglyot. Ekkor került sor a határlátogatásra is, amely a német járőrökkel való találkozás miatt csaknem katasztrófába torkollott. A felek azonban szerencsére megőrizték józanságukat, és az ügy a felsőbb fórumokon folytatódott. Amint a voi körzeti megbízott leveléből láttuk, az állatok visszaadása – bár a nomádok elégedetlenkedtek – megtörtént. A levéltári anyag következő dokumentuma a német Heinrich Schnee kormányzó májusi levele a brit kormányzónak, A.C. Belfieldnek. Schnee Belfield március 11-i levelére hivatkozik, amely azonban nem volt fellelhető az archívumban. A német kormányzó írása elismétli a német oldalon lefolytatott nyomozás eredményét, amely ugyanazokra a következtetésekre jut, mint a brit vizsgálat. Salema elismerte, hogy brit területre küldte át csordáját. Schnee közölte kollégájával, hogy az állatok kölcsönös visszaadása megtörtént. A támadásban résztvevő két askarit bebörtönözték, a vasaga gyilkosokat hónapokra láncba verték, Salemát pedig szintén megbüntették (azt nem részletezte, hogyan), valamint minden érintett figyelmét felhívták arra, hogy engedély nélkül ne lépje át a határt. *„Mindezek alapján úgy*

[13] A csorda elhajtásában részt vevő másik három el moran neve is fennmaradt: Lolocrociony le Metiage, Remuni le Sahy, Kotirra le Metiage. 4/1/14 1914.01.30. Saibolo le Kilagwe tanúvallomása.

[14] Uo.

[15] James Michael Dorsey: 10 extraordinary burial ceremonies from around teh world. http://matadornetwork.com/bnt/10-extraordinary-burial-ceremonies-from-around-the-world/. Megtekintve: 2014. július 15.

[16] 4/1/14 1914.01.30. Mohamed Osman tizedes tanúvallomása.

ítélem meg, hogy a sajnálatos ügyet lezártuk" – írta a kormányzó. *„Ugyanakkor"* – folytatta levelét – , *„hogy a jövőben megelőzzük a hasonló végzetes határátlépéseket, szükségesnek tűnik számomra, hogy a jelenlegi bizonytalanságok miatt pontosan kijelöljük a határt az Usheri körzet és a Chala-tó között."*[17] Schnee szerint mind a Voi, mind a német oldalon fekvő Moshi körzeti biztosa támogatja az elképzelést. Ezért a kormányzó azt javasolta brit kollégájának, hogy alkossanak egy közös bizottságot a határszakasz kijelölésére. A maga részéről Kraut századost nevezte meg a bizottság tagjának, és Belfieldet arra kérte, telegráfon üzenje meg, kit bíz meg brit részről a feladattal. Schnee – tanúbizonyságot téve kulturális felsőbbrendűségi tudatáról – azt is leírta levelében, hogy a maszájok és a vasagák folyton konfliktusba keverednek egymással, egyszerűbb hát, ha az európaiak rendezik a kérdést. Utolsóként Schnee azt kérte kollégájától, járuljon hozzá, hogy a vasagák – kompenzáció fizetése mellett – had használjanak legalább egy sólelőhelyet, amelynek pontos mikéntjéről majd a két körzeti biztos megállapodik.[18]

Schnee javaslata nem várt vitákat váltott ki brit oldalon, ami jól mutatja az Egyesült Királyság gyarmati bürokráciájának működését. Az egyes hivatalok ugyanis sokáig vitáztak azon, ki is állja a határkijelölés költségeit. Először a Földmérő Hivatal (Survey Department) számlájára akarták beszerezni a szükséges anyagokat,[19] de végül a Trigonometriai és Földrajzi Csoport kapta a feladatot – 300 rúpia értékben.[20] A munka június 10-én vette kezdetét: a közös bizottság tagjai, Kraut százados és a voi körzeti biztos helyettese kijelölték a határkövek pontos helyét. A Chala-tó és az Usheri-folyó közti 28 kilométernyi szakaszon a tereptől függően 300-500 méterenként került sor a két láb széles és egy láb magas cementtömbök elhelyezésére, esetenként a környéken talált kövekkel, sziklákkal megerősítve. A határszakaszt eredetileg 1908-ban jelölte ki egy bizottság három fix pont alapján (a Challa-tó keleti partján, illetve az Usheri- és Lumi-folyóktók nyugatra felállított egy-egy kőoszlop), az új bizottság lényegében ezt a három pontot kötötte össze. A felek fele-fele arányban feleltek a határkövek megépítéséért. Július közepén kelt levelében a voi helyettes körzeti biztos arra kérte feljebbvalóit, hogy küldjék meg a szükséges összeget

[17] 11276/14. 1914.05.07. Heinrich Schnee német kormányzó levele A.C. Belfield brit kormányzónak.
[18] Uo.
[19] 202/36/14. 1914.06.15.
[20] 166. 1914.06.30.

az építkezés befejezéséhez, mivel a németek már elvégezték a munkálatokat, Kraut százados azonban nem térhet vissza addig, míg a brit fél is be nem fejezi a határkövek felállítását. A probléma abból adódott, hogy a brit fél túllépte az eredetileg tervezett 300 rúpiás keretet, mivel a távolság miatt egyszerűbb volt német területről beszerezni az építőanyagot. Azonban így is 80 rúpiával meghaladták az előirányzott költségeket.[21] A brit fél nem hárult hozzá ahhoz, hogy a vasagák használhassák az egyik sólelőhelyet.[22]

A határkövek pár héten belül, az első világháború kitörésével ideiglenesen értelmüket vesztették, és a korábban a „bennszülöttek" háta mögött egymással megegyező európai hatalmak most igyekeztek elnyerni gyarmati alattvalóik kegyeit, hogy minél inkább bevonhassák őket egymás elleni háborújukba. Az azóta eltelt száz esztendő aztán gyökeres változásokat hozott a térség történetében. A határkövek azonban a helyükön maradtak, és a Kraut százados, valamint brit kollégája által lefektetett kövek ma már két független afrikai ország, Kenya és Tanzánia határát jelölik ki.

[21] 12/8/14. 1914.07.14. Voi helyettes körzeti biztos levele.
[22] 173/36/14 1914.05.29. Hobble Tartományi Biztos levele.

MÁTAY MÓNIKA[1]

EGY VILÁGUTAZÓ VÁZLATOS PORTRÉJA: REMÉNYI FERENC

A tanulmány a Ferenc Ferdinánd 1892–93-as világkörüli utazásáról tudósító Reményi Ferenc életútjának vázlatos bemutatása. Az izraelita származású tengerész édesapja a reformkor szülötte, ügyvédi vizsgát tett, de a szabadságharc megtörte pályáját. Emigrált, majd a kiegyezés után hazatért, fia, az 1868-ban született Ferenc egy békésebb korszakban nevelkedett. Pályaválasztása jól illeszkedik az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai törekvéseibe, a tengerészeti akadémia után óriási lehetőséget nyújt a világkörüli utazás. Reményi karrierje Horthy Miklóséval párhuzamosan fut, de az előbbi végül elhagyja a katonai pályát, s a politikai helyett a tanítást választja. Utolsó évtizedeit nyugdíjasként a „kis Grácnak", azaz a nyugalmazott katonatisztek városának nevezett Kőszegen tölti. A zsidó törvények miatt az élete végén egyházat változtat, a vészkorszakot már nem éri meg.

1894. március 9-én a *Pesti Hírlap*ban megjelent tudósítás szerint a Földrajzi Társaság fényes felolvasó estjén Reményi Ferenc pólai császári és királyi sorhajózászlós *Estei Ferenc Ferdinánd főherceg világkörüli utazásáról* címmel

[1] Mátay Mónika PhD, az ELTE BTK Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszékének adjunktusa.

tartott előadást.[2] Reményi a trónörökös kísérője volt az utazáson, s ez alkalommal a főherceg engedélyével számolt be élményeikről. Az eseményen, amelyet az akadémia kistermében rendeztek, több főméltóság, politikus és a hadsereg vezetői, többek között László főherceg, Himmel alezredes, Lobkovitz hadtestparancsnok, altábornagyok, tábornokok és főtisztek, továbbá Földváry alispán, Gerlóczy és Kammermayer polgármesterek is megjelentek. Annyi érdeklődő gyűlt össze – referál a cikkíró –, hogy a tömeg fele sem fért be a terembe. Az érdekes beszámolót László főherceg, majd Lobkovitz herceg kézszorítással, a közönség éljenzéssel és tapssal jutalmazta. A fiatal előadó elégedett lehetett.[3]

Reményi Ferenc korántsem az akadémiai fellépéssel állt először a nyilvánosság elé a világutazás témájában. A Kaiserin Elisabeth fedélzetéről folyamatosan tudósította a *Vasárnapi Ujság* olvasóit, az úti beszámolót több részletben közölte a népszerű, a korban egyik legolvasottabbnak számító kulturális lap.[4] Amikor Reményi elfoglalta a helyét a pódiumon, fiatal kora ellenére, hiszen mindössze huszonnyolc éves ekkor, ismert embernek számított. Ráadásul nemcsak a magyar fővárosban, de némileg Bécsben is. Hírnevét a jeles kalandnak, az utazásnak s az ott betöltött szerepének köszönhette, hiszen ő volt a világjáró főherceg magyar krónikása, s a *Vasárnapi Ujság* széles körben olvasott lapnak számított akkoriban.[5]

Reményi az Osztrák–Magyar Monarchia ivadéka. A megállapítás annyira igaz, hogy a kiegyezést követő évben, 1868-ban született Pesten.[6] Apja, Reményi Antal hét évvel a születését megelőzően tért vissza amerikai emigrációjából. Reményi Antal Hoffmannként látta meg a napvilágot 1825-ben Miskolcon, 1862-ben magyarosította a nevét. 1846-ban ügyvédi oklevelet szerzett, 1848 nyarán közhonvédként csatlakozott az I. honvédzászlóaljhoz. Végig részt vett a harcokban, századossá léptették elő. Védte a komáromi várat, az utolsók között

[2] Lásd ehhez REMÉNYI Ferenc: Képek Ferenc Ferdinánd főherceg világutazásából. In *Földrajzi Közlemények* 1894, 177–193.

[3] Lásd *Pesti Hírlap* 1894. március 9.

[4] A cirkáló történetéhez lásd BALOGH Tamás: *A „piros-fehér-piros" a Sárga-tengeren. A Kaiserin Elisabeth cirkáló története*. Szekszárd, 2009.

[5] Írásait az utazásról lásd: *Vasárnapi Ujság*, 1893. szeptember 24.; október 1.; október 8.; október 15.; október 22.; október 29.; november 5.; november 12.; november 19.; november 26.; december 3.; december 10.; december 17.; december 24.; továbbá: uo. 1894. január 21.; január 28.; február 11.; február 18.; február 25.; március 4.; március 11.

[6] Lásd ehhez HETZMANN Diána: Reményi Ferenc, a világjáró főherceg krónikása. In *Honvédségi Szemle*, 2001/3, 99–107.; NAGY Miklós Mihály: Világlátó magyar katonák. In *Magyar Szemle*, 2006. 7–8.

adta fel a küzdelmet. A kapituláció után Klapkával külföldre menekült a megtorlások elől. Tizenkét évet töltött Angliában, majd az Egyesült Államokban, ahol meglehetősen mozgalmas életet élt. Az amerikai kormány által szervezett több expedícióban is részt vett, melyek során a kontinens ismeretlen területeit térképezték fel. Dolgozott egyebek mellett Minnesotában, Kaliforniában, a Mississippi forrásától nyugatra eső, indiánok lakta vidéken, valamint a Panama-szoros térségében, sőt az afrikai Libéria felderítésén is. 1860-ban Párizsba utazott, majd az általános amnesztiával tért vissza Magyarországra 1861-ben.

Az útlevél megszerzésében Szemere Bertalan, a szabadságharc korának egykori miniszterelnöke segítette a francia fővárosban. Szemere naplóbejegyzése szerint Reményinek betegsége miatt kellett elhagynia Amerikát, a családjának nem futotta útiköltségre, feleségét és fiát az Újvilágban hagyta. Párizsban útlevélért folyamodott, sikertelenül.[7] Ígéretet kapott, de útlevelet nem, írja Szemere a naplójában. Végül többszöri közbenjárással sikerült elintézni az ügyet. Reményi utazását valószínűleg a testvére, Ede gátolta abban az értelemben, hogy a hegedűvirtuózt a kiegyezést ellenző Kossuth hívének gondolták – Szemere egyenest az egykori kormányzó titkos ügynökét látta benne. Amikor meggyőződött Antal fivéréhez képest mérsékeltebb véleményéről, hajlandó volt segíteni, sőt 300 frankot is kölcsönzött az utazásra, mert Reményinek nem volt pénze.

Hazaérkezése után Pesten törvényszéki bírói hivatalt vállalt, később Pest város főjegyzőjének nevezték ki. Ede fia még Chicagóban született, Ferenc már a hazatérés után. Reményi Ferenc elemi iskoláit és a négy alsó gimnáziumot szülővárosában végezte, majd apja rábeszélésére 1882-ben beiratkozott a fiumei tengerészeti akadémiára.[8] Húszéves korában, 1888-ban tiszti vizsgát tett, ezzel megindulhatott katonai pályája. A millennium évében, 1896-ban sorhajóhadnagy, de később szakított a haditengerészettel, és a honvédségnél szolgált. 1912 és 1917 között a Soproni Honvéd Főreáliskola parancsnoka volt, 1914-től ezredesi rangban tevékenykedett. Kitüntették a Ferenc József-rend tisztikeresztjével. 1917 februárjában kőszegi előnévvel IV. Károlytól nemességet nyert. A minisztertanácsi jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy a háború után, 1921 márciusában nyugalmazott ezredesként kinevezték a híres Kőszegi Katonai

[7] SZEMERE Bertalan: *Napló (1849–1861)*. Miskolc, 2015.
[8] Lásd ehhez Hetzmann 2001. 99–100.

Alreáliskola élére.[9] A *Kőszeg és Vidéke* 1917 augusztusában arról tudósít, hogy Reményi Ferenc, a soproni honvéd főreáliskola parancsnoka, aki nyugalomba vonulására készül, 54 ezer korona értékben megvásárolta dr. Szemző Sándor ügyvéd Chernel utcai házát, ahová szeptembertől beköltözik.[10]

A kőszegi Szemző ház az 1910-es évek elején épült, a belváros különlegessége, hiszen az egyetlen szecessziós villa ezen a városrészen. Reményi jól választott, az épület belül is rendkívül kényelmes és hangulatos, a legszebb szobájából remek kilátás nyílik a Jézus Szíve-templom hátsó részére. Építtetője ismeretlen, de a megrendelő személyéről, Szemző Sándorról pontos információkkal rendelkezünk.[11] Unokája, a kiváló tudós, kémikus, akadémikus Görög Sándor *Repkényszaggatás* címmel közreadott visszaemlékezésében ír a nagyapjáról.[12] Szemző Sándor 1876-ban született Baján, 1894-ben Singerről Szemzőre magyarosította a nevét. 1902-ben szerzett ügyvédi oklevelet, s házasságkötése után praxisát Kőszegen kezdte. Karrierje sikeresen indult, erre utal a ház megépítése is, azonban az első világháború megtörte felfelé ívelő pályáját. „*Nagyapám kőszegi ügyvédi működését az első világháború szakította meg. Ekkor katonatisztként Sárvárra vezényelték*".[13]

Szemző Sándor Sárvárról visszatérve működését áthelyezte Szombathelyre, s a házát eladta Reményi Ferencnek. A visszavonult egykori tengerész, ezredes 1940-ben bekövetkezett haláláig a Szemző villában lakott. Kőszeget „kis Grácként" is emlegették, hiszen a stájerországi Grác mintájára, a 18. századtól szívesen vonultak vissza a nyugodt, békés kisvárosba a szolgálati idejüket letöltött katonatisztek és hivatalnokok. Így tett például IV. Károly utolsó szárnysegédje, Erdődy Tamás, aki az első világháború után feleségével szintén Kőszegre költözött, itt töltötte az élete utolsó tíz évét.

[9] *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944)* http://adatbazisokonline.hu/en/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59450 (Letöltve 2018. 12. 2.)

[10] „Házvétel Kőszegi Reményi Ferenc honvédezredes, a soproni honvédőreáliskola parancsnoka, ki már legközelebb nyugalomba vonul és városunkban telepszik meg, megvásárolta Dr. Szemző Sándor ügyvédnek Chernel utcai házát 54,500 korona vételárért, melybe már jövő hó elején költözik". Lásd *Kőszeg és Vidéke*, 1917. augusztus 12.

[11] Szemző Sándorhoz lásd továbbá: Kelbert Krisztina: Női portré. Szemző Magda, Szombathely legendás hírű magyar-francia szakos tanára (1907–1988). http://www.vasiszemle.hu/2012/03/kelbert.htm (Letöltve 2019. 09. 14.)

[12] Lásd GÖRÖG Sándor: *Repkényszaggatás. Önéletrajz, családtörténet, korrajz a 20. századból*. Budapest, 2011. Emellett: MÁTAY Mónika szerk.: *Kőszegi történetek*. Kőszeg, 2019.

[13] uo. 20.

Reményi Ferenc népes család sarja volt, apjának hét testvére született, köztük Ede, a híres hegedűművész és Katalin szépíró. Ferencnek egyetlen bátyja volt, ifjabb Reményi Ede író, esztéta és főgimnáziumi tanár. Megnősült, feleségül vette Zéman Emília Jozefát. A házasságból négy gyermek született, három fiú, Rodrigo Jenő Ede Antal, Ede Árpád Antal Ferenc, Géza Ferenc és egy lány, Carmen Margit Emília Johanna.

A két Reményi, Antal és Ferenc, apa és fia jelentős publicisztikai és tudományos tevékenységet folytatott. Antal földrajzi, történelmi, közgazdasági, tengerészeti és haditengerészeti tanulmányokat írt, számos folyóiratban publikált. Angolból fordított egy Nelson-életrajzot, emellett két történelmi tárgyú monográfia szerzője: *Kolumbus származása és családja* (1903) és *A Szent Szövetség hadjárata II. Szelim szultán ellen* (1903).[14] Közéleti tevékenysége fontos állomása, hogy testvérétől, a zenész Reményi Edétől átvállalta a Petőfi-szobor felállításának befejező munkálatait, s a vállalkozást 1882 őszén sikerre vitte.

Fia, Ferenc szintén sokat írt, katonai szakcikkeket és útleírásokat közölt, részt vett a *Révai Nagy Lexikon* összeállításában, megszerkesztette a Vilmos huszárezred első világháborús haditetteit taglaló díszkiadványt. A nagy kaland azonban a világutazás volt, amelyre Reményi Ferenc az újonnan épült cirkáló, a Kaiserin Elisabeth fedélzetén Ferenc Ferdinánd főherceget és trónörököst elkísérte. Az utazás több célt egyesített. A Kaiserin Elisabeth úgynevezett „misszióciркálónak" minősült, csaknem 500 fős legénységével és küldöttségével komplex diplomáciai szolgálatot teljesített, új kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére törekedett, feladatai közé tartozott a nemzetközi egyezmények kikényszerítése, illetve megtartása, a tengerentúlon tartózkodó állampolgárok védelme és tudományos expedíciók megvalósítása.

A Kaiserin Elisabeth modern hajó volt, azt üzente a világnak, hogy a birodalom képes lépést tartani a technikai vívmányokkal. Reményi ki is fejezi, mennyire fontos ez, hiszen csak az efféle, a mai kor követelményeinek megfelelő jármű lehet imponáló. A misszió másik üzenete a főherceg személye, hiszen Rudolf trónörökös váratlan halála után be kellett mutatni a világnak a trón új várományosát, Ferenc Ferdinándot. A világkörüli utazás éppen megfelelő alkalom volt arra, hogy a fiatalember felvillanthassa képességeit és vonzó személyiségjegyeit.

[14] REMÉNYI Antal: A Szent Szövetség hadjárata II. Szelim szultán ellen. Budapest, 1903.; Uő.: Kolumbus származása és családja. Budapest, 1903.

Ferenc Ferdinánd 1890-től ezredesi rangban szolgált a soproni 9. számú Gróf Nádasdy Huszárezrednél. Nem érezte magát különösebben jól a bőrében, a tisztek egymás között magyarul értekeztek, a trónörökös azonban nem beszélte folyékonyan a nyelvet, s így a társas életben sem vehetett részt.[15] 1890-ben írt levele, melyben Marie Thun jövendő sógornőjének panaszkodik, több mint elfogult, világos ellenszenvéről árulkodik a magyarokkal kapcsolatban: „*a hőn szeretett, áldott Magyarországon már igazi vadmagyarrá képezte ki magát*" – írja nyilvánvaló iróniával.[16] Az „átkozott" németet már csak akcentussal bírja, egész nap magyar politikusokat, Tiszát, Apponyit, Istóczyt élteti. Szalonnán és paprikán él, a bútorait magyar nemzeti színekre kárpitoztatta. S ha ennyi gonoszság nem volna elég, hozzáfűzi, tetűt is beszerzett, hogy ily módon is közelebb férkőzhessen „*a magyar nemzeti jelleg mélyrétegeihez*".[17]

Könnyű elképzelni, hogy mindent elkövetett, menekülhessen gyűlölt helyzetéből. Erre betegsége adott lehetőséget, engedélyt kért a császártól egy világkörüli utazásra, amelyet amúgy is régóta tervezett. Ferenc József eleinte nem támogatta az ötletet, végül mégis beleegyezett – többek között Erzsébet közbenjárására. A Kaiserin Elisabeth 1892 decemberében futott ki a trieszti kikötőből. Az utazás sajátos vállalkozásnak bizonyult, amely többfajta célt és hagyományt egyesített. A fentiek mellett a lovagvilágból visszamaradt arisztokrata kalandozás és a 19. század végén divatossá vált élménytúra különös keverékének bizonyult.

Reményi sorhajózászlósként tartózkodott a fedélzeten, de rajta kívül más magyar tisztek is részt vettek az expedícióban. Ő azonban a puszta jelenléten túl folyamatosan informálta a nyilvánosságot a világ különböző tájain szerzett benyomásairól, az utazás eseményeiről. Ezért nevezték később krónikásnak, hiszen a *Vasárnapi Ujság*ban tette közzé tapasztalatait, megfigyeléseit. Az első feljegyzés 1893 májusában készült az egykori börtönszigetről, Ausztráliáról, pontosabban Sydney-ről. Ahogy Reményi mondja, a valaha a vademberek-nek, páriáknak fenntartott ötödik kontinens, amelyet a túlélésért küzdő bűnözők népesítettek be, a 19. század végére tökéletesen átalakult. Az, amit régen Új-Hollandiának neveztek, a fehér ember birodalmává vált, valójában civilizált

[15] Alma Hannig Ferenc Ferdinánd életrajzában részletesen beszámol a trónörökös keserű tapasztalatairól és a magyarokkal szemben táplált növekvő ellenszenvéről. Lásd Alma HANNIG: *Ferenc Ferdinánd. Életrajz 20 illusztrációval*. Budapest, 2014: 28–29.

[16] Hannig idézi a levelet, Franz Ferdinand an Marie Thun, 1890. augusztus 25. Hannig 2014: 29.

[17] Lásd uo.

és polgárosult környezet parkokkal, gyönyörű épületekkel. A munka nemzetközi országának nevezi a várost a fiatal tengerész, Sydney a szépség, a pompa, a hatalom és a gazdagság központja. Az egykori rabtelep helyén világváros jött létre, amely a modern nyugati polgárosodás szimbóluma lehet.

A következő helyszín Új-Kaledónia szigete, az itteni viszonyok bemutatása összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb, mint Ausztráliáé, szó sincs az ötödik kontinenséhez hasonlítható fejlődésről. A Salamon-szigetek felkeresésekor a minden részletre ügyelő, jó megfigyelő és analitikus képességekkel is rendelkező Reményi azonosítja a gyarmatosítás három fázisát. Az elsőben a fegyvertelen hittérítők bukkannak fel, utánuk érkeznek a kincsvadász kereskedők, majd következik a terület valóságos meghódítása az anyaország számára. A fiatal sorhajózászlós a felkeresett tájak antropológiai leírására, a helyiek szokásainak, életvitelének bemutatására is törekedett. A szigeteken még ekkor is jellemző volt a kannibalizmus, a trónörökös fegyveres katonák védelme alatt lépett ki a szárazföldre, de semmilyen atrocitás nem történt.

Reményi figyelmet fordított a felkeresett területek éghajlatára, ásványkincseire, földrajzi viszonyaira, az ott található növény- és állatvilágra. Új-Guinea után, ahol a fiatalember szerint a németekkel szemben az angolok meghagyták a bennszülöttek szokásait, ezért a gyarmattartókkal békésebb együttélés alakulhatott ki, a cirkáló a kelet-ázsiai vizek felé fordult. Hong-Kong ekkor már angol fennhatóság alatt állt, negyedmillió lakosával fejlett gyarmat, városképe inkább európai, mint ázsiai. Kína azonban még ekkor is ragaszkodott kultúrájához és tradícióihoz – magyarázta Reményi némi értetlenséggel és rosszallással –, ellenségesnek tekintett, elutasított minden nyugati befolyást, s nem is engedte ezek érvényesülését. Japánt meseszerű, csodálatos országnak látta a hajóstiszt, ahol Haydnnal fogadták a vendégeket, a trónörököst díszvacsorákkal, tűzijátékokkal, ágyúlövésekkel és színházi előadással köszöntötték.

A korabeli sajtó elsősorban a világkörüli utazás tudományos eredményeit emelte ki. A Belvedere-palotában 1894-ben monstre, 17 termet elfoglaló kiállításon mutatták be a trónörökös és kísérői által összegyűjtött több ezer madarat, rovart, a krokodilokat, korallokat, emlősállatokat s külön az ásványokat. Az állattani gyűjteménynél is érdekesebb volt a néprajzi részleg, a mindennapi használati tárgyak, ruhák, fegyverek, vallási kegyszerek és zeneszerszámok, amelyeket a bennszülöttektől, részben emberevő törzsek tagjaitól szereztek be. A vizuális forrásokat a kikötések alkalmával készített 14 ezer fotó jelentette. Fe-

renc Ferdinánd s vele együtt a kísérete összesen 305 napig volt távol, közel 14 ezer tengeri mérföldet tett meg, s életre szóló élményeket szerzett.

A trónörökös vállalkozását a közvélemény sikeresnek és eredményesnek tartotta, de korántsem számított egyedinek. Reményi Ferenc csak egy a 19. századi magyar tengerészutazók sorában, akik között megemlíthető az egykor Bem seregében harcoló, sánta huszárként emlegetett Kinizsi István, vagy a Görgeinél szolgálatot teljesítő Tipula Gyula, aki a *Vasárnapi Ujság* katonai munkatársaként Régi Honvéd álnéven tette közzé az írásait. Pawlowszki Miksa császár kudarcos mexikói expedícióját örökítette meg, de a dél-afrikai angol–búr háborúnak is voltak magyar résztvevői, akik elkészítették a maguk beszámolóit. Fiatal tengerésztisztként Horthy Miklós is nagyszabású utazáson vett részt Indiában, Ausztráliában és a Csendes-óceánon a Saida vitorlás gőzkorvett fedélzetén. Erre a trónörökös világkörüli expedíciójával egy időben, 1892–94 között került sor. Reményihez hasonlóan Horthy is sorhajózászlósként szolgált, 1882-ben kezdte meg tanulmányait a fiumei tengerészeti akadémián, s akárcsak tiszttársa, 1868-ban született – igaz, nem Pesten, hanem Kenderesen.

Reményi Ferenc apja, Antal karrierje a reformkorban induló, asszimilálódni kívánó értelmiségi életútja, akinek magyarországi életét derékba törte a szabadságharc bukása, amerikai barangolásaiból magával hozta a kalandvágyat és a kíváncsiságot, a kiegyezés után pedig folytatta a pályáját ott, ahol honvédnek állva, 1848-ban abbahagyta. A Monarchia békés viszonyai között élhetett kedvteléseinek, kiteljesedhetett abban, amit szeretett, és amit fontosnak tartott. A fiát, Ferencet a haditengerészethez küldte, ami az 1880-as években jó választásnak tűnt. Az ifjabb Reményi sorsa évekig Horthy Miklóséval párhuzamos, de Reményi az első világháború után a nemesi cím birtokában visszavonult a csendesnek tartott Kőszegre. A helyi közéletben továbbra is aktív maradt, 1921-ben egyhangúlag megválasztották a Magyar Országos Véderő Egylet választmányi gyűlése ügyvezető elnökévé.

Reményi életének a végéről Kőszeg krónikásától, az 1938-tól a városban apátplébánosként szolgáló Székely Lászlótól tudhatunk meg részleteket.[18] Mivel Székely részletekbe menően beszámol Reményiről, érdemes néhány mondattal megemlékezni a forrásról. A napló az elmúlt évtizedek történetírói útke-

[18] Lásd *Kőszegi krónika, 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései*. Szombathely, 2015.

resése során felkapott társadalomtörténeti forrássá vált. Gyáni Gábor szerint a napló valódi értéke a szubjektív történelem primer dokumentálásában rejlik, azaz a naplóíró által megélt történelem jelenik meg az általa előállított szövegben, személyes ideje, az, ahogyan megélte és érzékelte az őt körülvevő világot, az átélt eseményeket.[19] Nagyon sokféle napló van, hiszen a szerzők személyisége, világlátása, társadalomszemlélete, kíváncsisága eltérő, ennek megfelelően az általuk észlelt és írásukban megjelenített világok is különböznek.

Székely László írása nem klasszikus értelemben vett napló, inkább plébániatörténet, amely a majdani utód munkáját megkönnyítendő elsősorban hitéleti ügyekbe avatja be olvasóját. A szöveg nem magáncéllal készült ugyan, mégis végig érzékelhető a „szubjektív történelem". Az apátplébános kíváncsi és figyelmes ember, lelkipásztori pozícióból reagál a külvilágra, mely pozíciót a lehető legnagyobb odaadással, elkötelezetten tölti be, feladatait becsületesen, lelkiismeretesen végzi. Beszámolója egy súlyosan terhelt korszak lenyomata, tele nyomasztó és tragikus eseményekkel. Írásában végig érzékelhető töretlen hite, biztos etikai alapállása, missziója, hogy a rábízott gyülekezet lelki gondozását tehetségéhez képest a lehető legjobban lássa el.

Székely 1939-ben kezdi a krónikát, 1951-ig folyamatosan vezeti a feljegyzéseit. A legtöbbet a hívekkel foglalkozik, nagyon aktív, állandóan dolgozik, minden részletre kiterjed a figyelme. Empátiával közelít a szenvedőkhöz, megértően reflektál nehéz, sokszor megoldhatatlan élethelyzetekre. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy, amint sokan mások, Reményi Ferenc is hozzá fordul a halála előtt. 1939-ben Reményi kitért a katolikus egyházból, a zsidó törvények miatt lutheránus lett. Igazolni kellett a korábbi vallását is, s ő nem akarta megadni, hogy zsidó volt. Egy évvel később, 1940-ben a halálos ágyán kijelentette, vissza akar térni a katolikus egyházhoz, Székely Lászlótól szentségeket és utolsó kenetet kért. Reményi temetése körül helyi politikai bonyodalom támadt, amelyet Székely krónikája megörökített.

„Ugyanitt (a Szent Imre templomban M. M.) ravataloztuk fel Reményi Ferenc ezredest másnap. Pedig az evangélikus lelkész tartott rá igényt. Elég kínos bonyodalom lett belőle, Reményi ezredes egy évvel ezelőtt kitért a katolikus egyházból, lutheránus lett. ... Halálos ágyához hívatta az evangélikus lelkészt, és kijelentette, hogy visszatér katolikusnak. Másnap engem kért, hogy a szentségek-

[19] Lásd: GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.

hez járulhasson. Maga kérte az utolsó kenetét is. ... Utána még többször hivatott, mert katonásan nézett szembe a halállal... Betegségében sokat imádkozott, a szentségek fölvétele után olyan megkönnyebbedést érzett, hogy reménye és életkedve visszatért. Weiss, az evangélikus lelkész ragaszkodott ahhoz, hogy ő szenteli be. Fordult az ügyben polgármesterhez, alispánhoz, belügyminiszterhez, kabinetirodához telegráfokkal. A polgármester kikérte véleményemet. Felvilágosítottam arról, hogy semminemű polgári törvény nem intézkedik arról, milyen vallás szerint kell eltemetni valakit".[20] A temetőkápolnát éppen festették, Reményit a Szent Imre-templomban ravatalozták fel, innét kísérte utolsó útjára a gyászmenet. A nyugalmazott, kikeresztelkedett izraelita ezredes temetése így lett közügy – 1940-ben, négy évvel a vészkorszak előtt, amelynek a kőszegi zsidóság áldozatul esett.

Pierre Bourdieu a „biográfiai illúzióról" a következőt írja: „*Amikor élettörténetről beszélünk, legalábbis azt feltételezzük ..., hogy az élet maga egy tör*ténet, és hogy az élet egyben az individuális létezéssel kapcsolatos események együttese, amely egyszersmind történetként és a történet elbeszéléseként fogható fel".[21] Reményi Ferenc életútja feltárásakor joggal merül fel a kérdés, vajon mennyiben „kontinuus" a pályája, életútja megidézésekor hány „történetet" kell elmondani? S természetesen megkerülhetetlen a Kövér György által a biográfia kapcsán felvetett, alapvetően fontos kérdés, hogyan helyezhető el portréja a magyarországi társadalomtörténetben, vagy másképpen, hogyan illeszthetőek egymáshoz a múlt mikro- és makroszintjének darabjai?[22]

[20] uo. 57–58.

[21] Pierre BOURDIEU: Az életrajz illúziói. In Uő.: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, 2002. 68–77.

[22] Lásd ehhez Kövér György alapvető tanulmányát: KÖVÉR György: Biográfia és történetírás. *AETAS* 2000 (15) 3. 150–156.; Uő.: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris, 2014.

PÁL ISTVÁN[1]

A LONDONI KIKÜLDETÉS

A Katonai Felderítő Szolgálat Nagy-Britanniában szerzett operatív tapasztalatai a 70-es évek második felében.

Abstract:

Shortly after the detention of the deputy military attaché of the Hungarian People's Republic and his secretary in April 1976, no expulsion was taking place because the Foreign Office had aimed at preserving the British-Hungarian relations to be free from conflict. However, the officers concerned in the matter had been withdrawn and a new commander was despatched to London, who fulfilled the four-year-term. When Lieutenant Colonel Imre Mozsik and the two subalterns returned to Hungary in 1980, they summarized their operative experiences obtained in the last years of the détente and all the available information on the British security apparatus that was gleaned from open sources. Our essay endeavours to present this operative manual while correcting its mistakes where it is required.

Keywords: Cold War, détente, British-Hungarian relations, military intelligence, counterintelligence.

[1] Pál István PhD, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének adjunktusa.

Bevezetés

1976. április 22-én reggel fél nyolc körül az Atomic Weapons Research Establishment (Atomfegyver Kutató Intézmény – a brit nukleáris robbanófejek gyártásával és karbantartásával foglalkozó kormányzati ügynökség) Londontól 80 kilométerre lévő Burghfield-i gyárának személyzete arra lett figyelmes, hogy egy a bejárat közelében várakozó gépkocsi utasa fényképeket készít az üzemről. Az objektum védelméért felelős Ministry of Defence Police (a Védelmi Minisztérium Rendőrsége)[2] azonnal riadóztatta a megyei rendfenntartó erőt, amely rövidesen a helyszínre ért. A két tucat rendőr előbb 10 gépkocsival üldözte, majd 8 óra 15 perc táján Basingstoke városában bekerítette és letartóztatta Hajma Lajos alezredest, a Magyar Népköztársaság (MNK) katonai-és légügyi attaséjának helyettesét, valamint titkárát, Tóth András századost. A FO (Foreign Office – a brit Külügyminisztérium) ugyan nem élt kiutasítással, viszont az ügyből hosszan tartó negatív sajtókampány kezdődött,[3]amelynek során az egyik brit fotós szaklap az "év legrosszabb fényképészei" díjat adományozta a két magyar tisztnek.[4]Az MNVK2 (Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. (Felderítő) Csoportfőnökség), 1950 és 1990 között a katonai hírszerzés[5]végül hazarendelte az attaséi hivatal tagjait. 1976-tól Mozsik Imre alezredes lett Mészáros Károly alezredes utódja, Imre Lajos alezredes vette át a helyettesi, Kiss Tibor százados pedig a titkári pozíciót.[6] Ahogy Mozsik alezredes kiküldetése 1980-ban befejeződött,[7] a volt londoni katonai attasé összefoglalta a brit hírszerző-és elhárító szervekről, valamint a fegyveres erők hozzájuk kapacsolódó egységeiről nyílt források révén megszerezhető információkat, valamint azokat az operatív tapasztalatait, amelyeket az enyhülés csúcspontja utáni évek alatt szerzett. Ahogy a détente az afganisztáni szovjet bevonulás következtében összeomlott,

[2] Richard COWLEY: *A History of the British Police. From its Earliest Beginnings to the Present Day.* The History Press, Stroud, 2011. 227–229.

[3] The National Archives (TNA) Foreign and Commonwealth Office (FCO) 28/2885 NH 380/548/ 2. – Detention of the Hungarian Assistant Military Attache in Basingstoke. April 22-May 7 1976. 17–35.

[4] MOZSIK Imre: *Washingtoni emberünk. Hírszerző voltam Amerikában.* Budapest, 1995, MÁS Könyvek. 217–218

[5] OKVÁTH Imre: *A BM II/1. (Katonai Elhárító) Osztály.* In: CSEH GERGŐ BENDEGÚZ–OKVÁTH IMRE (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 19.

[6] TNA FCO 28/2887 NH 400/548/ 1 – Diplomatic Representation of Hungary in United Kingdom 1976. 1–18

[7] MOZSIK (1995):169–170.

az alezredes (potenciális szerzőtársaival együtt) a mostani tanulmány alapjául szolgáló operatív tankönyvben mindvégig azt hangsúlyozta, hogy az MNVK2 működési feltételeinek általános romlására kell számítani. A kérdéseink a következők: mennyire volt pontos a brit nemzetbiztonsági szervek bemutatása és mennyiben vált valósággá az ominózus jóslat?

Nagy-Britannia nemzetbiztonsági szervei

Nagy-Britannia rend-és államvédelmi szervezete először az 1830-as években a rendőrség, majd az 1880-as években a Különleges Csoport – MPPSB (Metropolitan Police Special Branch)[8] – felállításával intézményesült. A brit birodalom biztonsági szolgálatának fejlődését, a speciális szolgálatok kialakulását nagymértékben befolyásolta az 1878-ban felállított, ún. "BIRODALOM VÉDELMI BIZOTTSÁG" /Committee for Imperial Defence/ és az 1895-ben létrehozott "KABINET VÉDELMI BIZOTTSÁG" /Cabinet Defence Committee/. A DMI (Directorate of Military Operations – a Hadműveleti Igazgatóság) égisze alatt MO3, majd 1907-től MO5 elnevezéssel ugyan működött egy "kémelhárító csoport" is, amely azonban képtelen volt megbirkózni a német kémek – sokkal inkább vélt, mint valós[9] – aktivitásával, ezért feladatköre az 1909. augusztus 8-án megalakított MI5-hoz került. Igaz, a kémelhárítás elsődleges szerve a Különleges Szolgálat maradt. [10] A Committee for Imperial Defence, amely 1904-ben alakult meg a mindenkori miniszterelnök békeidőbeli tanácsadó testületeként, 1939 és 1945 között War Cabinet (háborús kormányzat), majd 1964-ig MoD (Ministry of Defence – Védelmi Minisztérium) néven működött a Royal Navy (Királyi Haditengerészet) a Royal Air Force (Királyi Légierő) és a British Army (a brit hadsereg) koordinációjára.[11] Az első világháború előtt csupán a SSB (Secret Service Bureau – Titkosszolgálati Iroda) jött létre, amely párhuza-

[8] Ruppert ALLASON: *The Branch. A History of the Metropolitan Police Special Branch 1883–1983.* Secker & Warburg, London, 1983. 1–15.

[9] CHRISTOPHER ANDREW: *The Defence of the Realm. The Authorized History of MI5.* Allan Lane, London, 2009. 5–6.

[10] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN. 3. Elhárítás, rendőri-, közigazgatási rendszer 1980. Budapest, MAGYAR NÉPHADSEREG VEZÉRKARA FELDERÍTŐ CSOPORTFŐNÖKSÉG – STKL 00281/1980. 7–8.

[11] David BUTLER and Anne SLOWMAN: *British Political Facts 1900–1979.* Macmillan, London, 1980. 430–431.

mosan foglalkozott a német haderő és hadiflotta fejlődésének és manővereinek megfigyelésével, valamint a német hírszerzés Angliában működő hírszerzőinek semlegesítésével.[12]A szervezet 1910 májusában vált ketté MI5-ra (Military Intelligence Section 5 – a kémelhárítás), illetve MI6-re (Military Intelligence Section 6 – a hírszerzés).[13] Az 1917. októberi orosz forradalom győzelme, a CPGB (Communist Party of Great-Britain – Brit Kommunista Párt) 1920. július 31-i megalakulása,[14] valamint az új szovjet állam iránt világszerte megnyilvánuló rokonszenv arra késztett3 a brit kormányzatot, hogy a birodalmat ne csak a kémek és diverzánsok, hanem a belső felforgatók és szabotőrök ellen is védelmezze. Az operatív tankönyv állításával szemben a Különleges Csoport – amely Basil Thomson londoni rendőrfőkapitány-helyettes irányításával 1919 tavaszától Directorate of Intelligence (Hírszerzési Igazgatóság) néven a Home Office (a brit belügyminisztérium) közvetlen alárendeltségében működött[15] – 1921 őszén nem a Birodalmi Védelmi Bizottság,[16] hanem a MEPO CID (Criminal Investigation Department – Bűnügyi Nyomozó Osztály fennhatósága alá került vissza. Thomson nyugdíjba vonulásával az igazgatóság megszűnt.[17] A Special Branch hírnevét alaposan megtépázta, hogy 1927-28-ban Charles Jane őrmester és Hubertus van Ginhoven felügyelő politikai szimpátiából bizalmas információkat szivárogtatott ki az 1919-es rendőrsztrájk egyik szószólójaként eltávolított, ekkor már a szovjet hírszerzéssel is kapcsolatban lévő Walter Dale ex-rendőrnek[18]

[12] TNA – War Office (WO) 106/6292/ RC 1245049. Organization of Secret Service. April 28, 1909. 1–9.

[13] Keith JEFFEREY: *MI6. The History of the Secret Intelligence Service, 1909–1949.* Bloomsbury, London, 2011. 8–22.

[14] James EADEN – David RENTON: *The Communist Party of Great Britain since 1920.* Palgrave, New York, 2002. 7–19.

[15] Ray WILSON – Ian ADAMS: *Special Branch. A History: 1883–2006.* Biteback Publishing, Ltd. London, 2015. 97–99.

[16] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 8.

[17] WILSON – ADAMS (2015):102–105.

[18] TNA KV2/1398 (Security Service) Charles JANE. Personal File 39319/V1. 31.10.33. 41–42a

Military Intelligence /MI5/ (Security Service – D. I. 5)

1931-től az MI5 lett az Egyesült Királyság legfontosabb biztonsági szolgálata,[19]amelynek állományát az MNVK2 kb. 4500 főre, költségvetését évi 30-40 millió fontra becsülte.[20] A miniszterelnök által kinevezett vezető DG (Director General – főigazgató) polgári személy volt, ám kiléte államtitoknak számított. Az MI5 új munkatársait legtöbbször meghívásos alapon választották ki a már a szervezetnél dolgozó személyek ajánlásával.[21]1980-ban a főhadiszállás a London Mayfair negyedében található Curzon Streeten, az ún. Leconfield House-ban működött.[22] Az MI5 feladata a "birodalom védelme" a belső rend fenntartása a külső és belső felforgató tevékenység ellen. A hidegháború idején ide tartozott a kommunista és Nagy-Britanniával szemben "barátságtalan" országok felderítő tevékenységének megakadályozása, felszámolása; az állami és katonai titkok védelme; belső felforgatás, szabotázs elleni harc; baloldali pártok, szakszervezetek figyelése; bizalmas állásokat betöltő egyének alapos vizsgálata; a titokvédelem területén koordináció az egyéb biztonsági szervekkel.[23] Az MNVK2 szerint az MI5-ban hat igazgatóság működött: elhárítási, biztonsági, belső felforgatás elleni, szabotázs akciók elleni, tudományos és támogató, valamint nyilvántartó és adminisztrációs. Az első négy operatív igazgatóság irányította az ún. "Field Force" egységeket /az egyes ügyekben közvetlenül eljáró, azokat lebonyolító csoportokat/, ahol legális részleg a megfigyelésekkel foglalkozott, míg az illegális részleg a beépített ügynökök irányításáért felelt. A biztonsági igazgatóság alárendeltségében volt az MI5 belső biztonságával foglalkozó osztály, miközben ez tartotta fenn a haderőnemek elhárításával, a minisztériumok, főhivatalok biztonsági osztályaival, valamint a Különleges Csoporttal az összeköttetést. A nyilvántartó és adminisztratív igazgatóság kezelte a Központi Nyilvántartót – amely négymillió emberről,[24]köztük a CPGB

[19] Calder WALTON: *Empire of Secrets. British Intelligence, the Cold War and the Twilight of Empire.* HarperCollinsPublishers, London, 2013. 23–24.

[20] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 10–11.

[21] Stella RIMMINGTON: *Nyílt titok. Az MI5 – a brit kémelhárítás – volt főigazgatójának emlékiratai.* Geopen Könyvkiadó, Budapest, 2004. 84–99.

[22] Peter WRIGHT: *Spycatcher. The Candid Autobiography of a Senior Intelligence Officer.* Viking, New York, 1987. 2–3.

[23] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 12.

[24] Stephen DORRIL: *The Silent Conspiracy. Inside the Intelligence Services in the 1990's.* Heinemann, London, 1993. 142–147.

50ezer tagjáról[25] – rendelkezett adatokkal /Source Books/, míg az operatív igazgatóságok külön vezették az ún. "gyanús személyek könyvét" /Suspect's books/.[26] Az MI5 a 80-as évek elején valóban hat ügyosztályból tevődött össze, azonban a hatás-és feladatkörök másképp különültek el egymástól. Az 'A' Branch volt az Operatív Szolgálat, ahol 1-es alosztály mikrofonokat telepített, dokumentumokat lopott el vagy fényképezett le, konspirációs lakásokat és elektronikus eszközöket üzemeltetett. A 2-es alosztály gépelte a lehallgatások szövegeit és dolgozta ki a fotókat. Az ekkorra már megszűnt 3-as alosztály volt az összekötő a Különleges Szolgálat felé, a 4-es alosztály volt a figyelőcsoport, míg az 5-ös a tudományos kutatásokat végezte. A 'B' Branch – Személyzeti Osztály – 1-es alosztálya felelt a toborzásért és az MI5 belső biztonságáért, a 2-es alosztály a személyzeti ügyekben járt el, a 3-as az épület fenntartásáról és őrzéséről gondoskodott, míg a 4-es alosztály a pénzügyeket kezelte. A 'C' Branch – a Preventív Biztonsági Ügyosztály – égisze alatt az 1-es alosztály foglalkozott a kormányzati szervek titokvédelmével, a 2-es alosztály végezte az átvilágítást és ellenőrizte az állami beszállítók biztonsági intézkedéseit. A 3-as alosztály a minisztériumi tisztviselők, a rendőrség és a hadsereg tagjainak átvilágításáért volt felelős, míg a 4-es a szabotázs akciók és terrorcselekmények elleni védekezésre specializálódott. A 'F' Branch – Felforgató Tevékenység Elleni Szolgálat – 1-es alosztálya vezette a CPGB, a 2-es a szakszervezetek, a parlamenti képviselők és az egyetemek ellenőrzésével foglalkozott. A 3-as és az 5-ös alosztály a nemzetközi és az északír terrorizmus elhárításáért, 4-es és a 6-os alosztály pedig a szakszervezetek és a kommunista párton belül, illetve az egyéb szélsőbal-és jobboldali szervezetekben működő ügynökhálózat tartásáért volt felelős. A 7-es alosztály a trockista, nacionalista és egyéb szélsőséges mozgalmak elleni vizsgálatokat vezette. A 'K' Branch – Kémelhárító Szolgálat – állt a legtöbb, összesen nyolc alosztályból. Az 1-es a kormányzati szervekben látta el e funkciót, a 2-es a szovjet hírszerzés ellen küzdött, a 3-as a szovjet kolónia tagjai közül próbált ügynököket beszervezni, a 4-es a megállapította a szovjet hírszerzés hadrendjét és megfigyelte a Nagy-Britanniában élő szovjet állampolgárokat. Az 5-ös a Kínai Népköztársaság és a szocialista országok által delegált személyek között hajtott végre beszervezéseket, a 6-os a Varsói Szerződés tagállamainak hírszerző szolgálatai ellen harcolt, amelyek hadrend-

[25] Gordon THOMAS: *A brit titkosszolgálat világa*. JLX Kiadó, Budapest, 2008. 90.
[26] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 12–13.

jét a diplomaták megfigyelése jóvoltából a 8-as alosztály azonosította. A 7-es alosztály a katonai elhárítás feladatait végezte. Az 'S'Branch – a Támogató Szolgálat – üzemeltette az MI5 számítástechnikai részlegét és a nyilvántartást, de a kiképzés és a hivatalos utak szervezése is hozzájuk tartozott.[27]

Az MI5 tiszti kara a háború előtt egykori katonatisztekből és az indiai rendőrség tagjaiból állt,[28] majd a Brit Birodalom eróziójával párhuzamosan a gyarmatokról hazatérő közhivatalnokok jutottak egyre komolyabb szerephez.[29]Az 1945 utáni változásokkal összhangban a brit rendőrség speciális osztályairól egészítették ki a személyzetet: 1950-ben az akkor mindössze 21 fős figyelőcsapat (B4 Watchers) összes tagja a Különleges Szolgálat kötelékéből igazolt át az MI5-hoz.[30] A 70-es évektől az egykori hivatásos tisztek száma újból növekedésnek indult, miután a fegyveres erők egyre gyakrabban kezdeményezték a korai nyugdíjazást.[31] Az MI-5 a brit politikai életben, a pártok, az államigazgatás, a szakszervezetek és a felsőoktatás területén széleskörű ügynöki hálózattal rendelkezett. Sokszor előfordult, hogy a külvilág szemében hithű kommunisták vagy a szakszervezet legharcosabb szószólói voltak a leghasznosabb informátorok.[32]

Special Branch (Különleges szolgálat)

Az 1980-as tankönyv szerint a részben egyenruhás rendőrökből, de jórészt polgári ruhás operatív tisztekből álló Különleges Szolgálat a London Fővárosi Rendőrség /Metropolitan Police/ szerves részét képezte, amelynek parancsnoka – Deputy Assistant Commissioner – hivatalosan a főkapitány-helyettes beosztottja, de biztonsági kérdésekben közvetlenül a belügyminiszterhez is fordulhat.[33] A kb. 1000 fős Special Branch ténylegesen is három szervezeti egységből állt: operatív szolgálat, a kikötőket és repülőtereket ellenőrző szol-

[27] DORRIL (1993): 475–477

[28] ANDREW (2009):127–139.

[29] RIMINGTON (2004): 123–125.

[30] Ben MACINTYRE: *Kém a csapatban. Kim Philby és a nagy árulás*. Gabo Kiadó, Budapest, 2015.176–189.

[31] DORRIL (1993):155–159.

[32] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 13–14.

[33] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 15–16.

gálat, adminisztratív szolgálat, ám ezek mindegyike különböző csoportokra és osztagokra bomlott.[34]Angliában és Walesben a 41 területi rendőrkapitányság mindegyikénél egy-egy kirendeltség működött, a körzet nagyságától és fontosságától függően átlagosan 8-12 fővel. A kirendeltség-vezető pro forma a helyi rendőrkapitány alárendeltségébe tartozott, ám gyakorlatilag a londoni központ közvetlen alárendeltjének lehetett tekinteni. [35] A vidéki egységek létrehozatala az 1964-es rendőrségi törvény nyomán vette kezdetét, így 1975-ben valamenynyi területileg illetékes rendőri szervnél teljes munkaidőben aktív politikai nyomozó osztály működött, Anglia és Wales területén kb. 2000 fős létszámmal.[36]A feladatok végrehajtásához ugyanazokat az eszközöket használhatta, mint az MI-5 /figyelés, követés, technikai és telefonlehallgatás, levélellenőrzés, hamis okmányok felhasználása/ mindez természetesen a rendelkezésre álló legkorszerűbb technikával. [37] A Különleges Ügyosztály telefonlehallgató központja a 21st SAS (Special Air Service – Különleges Légi Szolgálat 21. (tartalékos) Ezred) központjaként funkcionáló Duke of York Barrack épületében működött.[38] 1978. április elsejétől a Scotland Yard a létszámproblémái nyomán a vidéki kikötők ellenőrzésével foglalkozó 39 rendőrtisztet visszarendelte a fővárosba, míg a szóban forgó feladat átkerült a helyi erők fokozatosan e célból felkészített egységeihez. A SB ekkor már elsősorban a Heathrow nemzetközi repülőtér biztonságára kívánt összpontosítani, ahol óhatatlanul jelentősen megnőtt a terrorfenyegetettség.[39]Ezen kívül a Special Branch végezte a rendszerellenes politikai erők nyílt hatósági ellenőrzését, a demonstrációk, valamint a nagykövetségek megfigyelését és biztosítását. Az elhárítási ügyekben az MI5 végrehajtó szerveként járt el: a vizsgálat utolsó fázisában átvette a gyanúsított megfigyelését, felkutatta a potenciális tanúkat, majd ezt követően letartóztatta az ellenséges hírszerző szolgálat ügynökét. A vidéken folytatott megfigyelési műveletekhez az MI5 egyre komolyabban hagyatkozott a terüle-

[34] Jefferey T. RICHELSON – Desmond BALL: *The Ties That Bind. Intelligence Cooperation between the UKUSA Countries – the United Kingdom, the United States of America, Canada, Australia and New Zealand*. Allan & Unwin, Boston, 1985. 24–25.

[35] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 17–18.

[36] DORRIL (1993): 161–162.

[37] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 19–20.

[38] Raymond MURRAY: *The SAS in Ireland*. Mercier Press, Dublin, 1990. 17–18.

[39] TNA Home Office (HO) 287/2465 – POL 74 0766/0002/011 – SPECIAL BRANCH EMPLOYMENT AT SEA AND AIRPORTS – NATIONAL PORTS SCHEME – METRPOLITAN SPECIAL BRANCH INVOLVEMENT. – 25 October 1977. – 17 February 1978.

tileg illetékes rendőri szerv különleges szolgálatára, amely a keleti blokk diplomatáira vonatkozó utazási korlátozások betartásának ellenőrzésében volt a leginkább tetten érhető.[40]

A brit rendőri szervek

A Scotland Yard

Az operatív tankönyv értelmezésében a modern brit rendőrség megalakulása Sir Robert Peel nevéhez kötődött, aki – a valóságban 1827 folyamán terjesztette a parlament elé a londoni rendőrségről jogállására vonatkozó törvény tervezetét (Metropolitan Police Bill)[41]– amely 1829-ben léptett hatályba.[42] A korai időszakban a rendőri testület kizárólag egyenruhásokból állt, a gyakorlat viszont azt hozta magával, kialakult a detektív egység.[43] Nagy-Britannia fővárosi és grófsági egységekbe szerveződő rendőrségei szakmai téren a Belügyminisztérium, költségvetési és fejlesztési oldalról a választott elöljáróság alá tartoznak. A főváros rendőri erői – Metropolitan Police, City of London Police – különleges helyet foglalnak el a brit rendőri hierarchiában, minthogy a viszonylag jelentős autonómiát élvező rendőrfőkapitánnyal (Commissioner of Police of the Metropolis) az élen közvetlenül a belügyminiszter alá tartoznak, aki egyrészt dönt a kinevezéséről és a javadalmazásáról, másrészt rendkívüli helyzetben különleges hatalommal ruházhatja fel.[44] A brit rendőrség alapvetően három szakterületből tevődött össze. Az egyenruhás részleg /Uniform Branch/,[45]amely a területi erőknél funkcionálisan járőrökre /gyalogos, gépkocsizó, kutyás, vízi/, ifjúságvédelmi rendőrökre, adminisztrációs és elemző csoportra oszlott. A közlekedési rendőrség személyzete kivétel nélkül az egyenruhás szekcióból került ki, ahol az előbb ismertetetthez hasonló – járőr/adminisztratív-elemző

[40] DORRIL (1993): 162–165.

[41] Tyron KIRCHENGAST: *The Victim in Criminal Law and Justice*. Palgrave Macmillan, New York, 2006. 89.

[42] Metropolitan Police Act1829 CHAPTER 44. 10 –http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo4/10/44/data.pdf – (Letöltés: 2017. II. 28.)

[43] Dick KIRBY: *The Sweeney. The First Sixty Years of Scotland Yard's Crimebusting Flying Squad 1919–1978*. Pen & Sword Books Ltd, Barnsley, 2011. 11–12.

[44] Sir Robert MARKS: *In the Office of Constable. An Autobiography*. London, 1978, Collins. 144–145.

[45] Eric AMBLER: *Scotland Yard, Past and Present*. In: *Great Cases of Scotland Yard Volume One*. Reader's Digest, London, 1978. 9–14.

– felállásban dolgoznak. A bűnügyi nyomozó osztály /Criminal Investigation Department/,[46]a döntően polgári ruhás rendőri egység, amely szervezetileg három fő osztályra tagozódott. A nyomozati osztály mindig konkrét ügyekben intézkedett, a járőr osztály a bűnügyileg legjobban fertőzött területeken látott el rendszeres, civil ruhás ellenőrzést,[47] míg az adminisztrációs és elemző osztály a területi és körzeti központokban segítette a bűnügyi nyomozók munkáját. Az egyenruhás rendőrség alapvető operatív egysége az őrs /station/, amely több járőrkörzetből állt. Ezek mindegyikét egy-egy közrendvédelmi egység ellenőrizte, amely egy URH-s gépkocsizó járőrből és két gyalogos járőrből tevődött össze. A járőrök számára előírás volt, hogy a területükön lakók 60-65%-t látásból azonosítani tudják, 35-45%-val pedig társalgási szintű legyen a kapcsolat.[48] A II. világháború után a rendőri alakulatokat érintő centralizáció és az összevonások nyomán 1975-re Angliában és Walesben 43 rendőri egység működött, a 41 fővároson kívüli rendőrség létszáma 85000 körül járt, míg a két fővárosi testületnél 21ezren teljesítettek szolgálatot. Ez idő tájt Skóciában 8 rendőri testület végezte a rendfenntartást 15373 fős létszámmal.[49] A Scotland Yard szervezeti felépítése nagy vonalakban megegyezett a más országokban szokásos gyakorlattal: a kerületi és területi őrszobák a rendőrkapitányságokhoz tartoztak, ahol az adminisztrációt, a közlekedésrendészetet, a rádiós személyzetet, a Különleges Ügyosztályt (Special Branch), a bűnügyi nyomozó osztályt és a szabálysértési csoportot helyezték el. Az osztályokat főfelügyelők, a csoportokat felügyelők vezetik. [50] A Diplomáciai Testületet Védelmező Csoport[51] a nagykövetségek demonstratív biztosítását végezte az MI5 és a Különleges Szolgálat közvetlen együttműködésével, de kívánságukra bekapcsolódott a megfigyelési műveletekbe. A Közlekedési Biztosok ugyan nem indítottak eljárást a diplomáciai mentességet élvező gépkocsik ellen, azonban a rendőrség havonta megküldte a követségeknek, hogy autóik hányszor, hol és mikor követtek el valamilyen kihágást, ám ez a jelentés az elhárításhoz is megérkezett.

[46] Tom TULLETT: *Strictly Murder. Famous Cases of the Scotland Yard Murder Squad*. The Bodley Head, London, 1979. 7–28

[47] Russel BRADDON: *The Shepherd's Bush Case*. In: *Great Cases of Scotland Yard Volume Two*. Reader's Digest, London, 1978. 279–289.

[48] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 21.

[49] BUTLER and SLOWMAN (1980): 292.

[50] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 22.

[51] FRANK CATER and TOM TULLETT: *The Sharp End. The Fight Against Organized Crime*. London, 1988, Grafton Books. 266.

Míg az Alien Registry (Idegenrendészet) korábban a Special Branch egységeként működött, [52] 1973-tól és az Illegal Immigrants Intelligence Unit (Illegális Bevándorlókat Felderítő Csoport) ellenőrizte a szigetországban tartózkodó külföldieket, míg az előzetes szűrést ugyanakkor a Home Office Immigration Service Intelligence Unit (Belügyminisztérium Bevándorlási Hivatal Hírszerző Részleg) végezte.[53] Mivel a törvény a tartózkodási engedély meghosszabbításához jelentkezési kötelezettséget írt elő, a szóban forgó alkalmak során felvett jegyzőkönyv szinte mindig átkerült az MI5-hoz. A rendőrség INTERPOL részlege – itt feltehetően a London Central Bureau of Interpol, az "INTERPOL Londoni Központi Irodája" a helyes elnevezés[54] – kísérte figyelemmel a nemzetközi szinten aktív bűnözök tevékenységét, amelynek során az állam biztonságára veszélyes személyekről és jelenségekről értesítette az elhárítást.[55]

Katonai biztonsági szervek

Az egyesített katonai hírszerzés, a kb. 8-900 fős DIS (Defence Intelligence Staff – Védelmi Hírszerző Törzs), amely 1964-ben jött létre, igazgatási és támogató, haderőnemi hírszerzési, tudományos és technikai, gazdasági felderítő csoportfőnökségre tagozódott. A főigazgató a MOD közigazgatási államtitkárának tartozott beszámolóval. [56] Az MNVK2 szerint a katonai elhárítás, hírszerzés, a katonai csendőrség és a Különleges Légi Szolgálat feladata a hadititkok védelmétől az objektumok őrzéséig terjedt, azonban tevékenységük azonban áttevődött a nem tisztán katonai területekre, pl. terrorizmus elleni harc, a kommunista befolyás csökkentése a haderőben, ismert baloldali személyek megfigyelése, ellenőrzése. Az MNVK2 úgy értesült, hogy a Nemzetvédelmi Minisztérium hírszerzési és elhárítási ügyeinek irányítását, gyakorlati vezetését a JOINT INTELLIGENCE AGENCY /Egyesített Felderítő Hivatal/ látja el. [57] A valóságban a mai napig az 1936 óta létező JIC (Joint Intelligence Committee

[52] TNA MEPO (Metropolitan Police) 3/1945 – 35/45/60 – Suggested increase in existing Special Branch Establishment in their forthcoming naturalization enquiries. – 22nd January 1948. 28A– 92A

[53] ALLASON (1983): 156.

[54] DORRIL (1993): 221.

[55] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 24–26.

[56] RICHELSON and BALL (1985): 17.

[57] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 25–26.

– Egyesített Hírszerzési Bizottság) felelős a brit hírszerző-és elhárító szervek koordinációjáért és a megszerzett információk elemzéséért.[58]A JIB (Joint Intelligence Bureau – Egyesített Hírszerzési Iroda) 1945-től 1964-ig létezett, az egyes haderőnemek hírszerző/felderítő egységeitől beérkező anyagok elemezésével és értékelésével foglalkozott, majd a DIS létrehozatalával egy időben beleolvadt a JIC szervezetébe.[59] Más forrásból nem igazolható állítás alapján a korban a 'Főhadiszállás Biztonsági Igazgatósága' /Directorate of Headquarters Security MoD/ irányította a védelmi tárca, valamint a haderőnemek elhárító szolgálatai és a katonai csendőrség tevékenységét, valamint ellátta a cenzori feladatokat.[60]A katonai elhárító szervek között található a Haditengerészet Biztonsági Osztálya (Directorate of Naval Security),[61]amely a Royal Navy és a NATO támaszpontok, tengeralattjáró bázisok, a tengereken hajózó egységek biztonságáért volt felelős, egyben különös gondot fordított a tengeralattjáró-támaszpontok és az Admiralitás fontos harcálláspontjainak védelmére. A Szárazföldi Haderő Biztonsági Osztálya nem csak a hadsereg objektumait, hanem a reguláris, hanem a Nemzetvédelmi Minisztérium objektumait és az Ellátó Parancsnokság raktárait is védte. [62] A British Army (a brit hadsereg) alárendeltségébe tartozó Intelligence Corps (felderítő hadtest) egyben elhárítási és védelmi hatáskörrel is rendelkezett,[63] míg a hadiüzemek, légi támaszpontok és rakétabázisok védelme és ellenőrzése a Ministry of Defence Police (a Védelmi Minisztérium Rendőrsége) feladatai közé tartozott.[64] A Légierő Biztonsági Osztálya – az elhárítási feladatokkal is megbízott Special Investigation and Counterintelligence Branch[65] – az előbbiekhez hasonló feladatokat lát el a RAF vonatkozásában. Az Atomenergia Biztonsági Osztály az atomfegyverek biztonsága dolgában volt felelős a haderőnemek számára történő átadásig, mialatt a területen foglalkoztatott tudósok és a kisegítő személyzet ellenőrzéséért

[58] Nigel WEST: *The Secret War for the Falklands. The SAS, MI6 and the War Whitehall Nearly Lost*. Sphere, London, 2010.26–27.

[59] Hugh DYLAN: *Defence Intelligence and the Cold War. Britain's Joint Intelligence Bureau 1945–1964*. Oxford University Press, London, 2014. 9–39.

[60] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 26–27.

[61] Nigel WEST: *A Matter of Trust. MI51945-72*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1982. 97.

[62] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 28.

[63] Anthony CLAYTON: *Forearmed. A History of the Intelligence Corps.* Brassay's, London, 1993. 251–252.

[64] COWLEY (2011): 227–229.

[65] DORRIL (1993): 263–264.

az Atomenergiával foglalkozó személyek ellenőrzését végrehajtó osztály volt felelős.[66]

A Brit Különleges Légi Szolgálat
/Special Air Service – SAS/

A Különleges Légi Szolgálat zászlóaljai a MOD közvetlen alárendeltségébe tartoznak, irányításukat külön részleg – az ún. Special Forces Cell – végzi, a SAS igazgatója, parancsnoka közvetlen összeköttetéssel rendelkezik a miniszterelnökhöz. Feladatai között megtalálható a rövid idejű, nagy mélységű behatolás az ellenség vonalai mögé, hírszerzés és biztonsági feladatok megoldása rendkívüli körülmények között, és a terrorista akciók elleni harc. 1980-ban a SAS három ezredből tevődött össze. A 22. SAS ezred Hereford mellett, míg a TAVR (Territorial Army Volunteer Reserve – Területvédelmi Haderő Önkéntes Tartalék) keretébe tartozó 21-es ezred Londonban, 23-as pedig Birminghamben állomásozott.[67] Minden ezred öt századból áll, ami szükség esetén hatra emelhető. Az egyik fő missziója a terrorizmus elleni harc, erre a feladatra jött létre az antiterrorista wing /Counter Revolution Warfare Wing/, amely többek között azért is felelős, hogy a brit repülőtereken megakadályozza a repülőgép-eltérítéseket.[68] A SAS ennek érdekében kettő, egyenként 12 fős, Range Roverekkel felszerelt antiterrorista csoportot tart 24 órás szolgálatban és 3-perces riadókészültségben. Az egyik állomáshelye Hereford, a másiké London; légi szállítás szükségessége esetén a RAF Speciális Erők gépeit használja.[69] Az Északi-tengeri olaj-és gázkitermelő-platformok és vezetékek biztosításáért rivalizálás folyt a SAS és a SBS (Special Boat Squadron – Különleges Csónak Raj),[70] a haditengerészet felderítő-és romboló alakulata között. A SAS szorosan összekapcsolódott az elhárító szervekkel és a Különleges Cso-

[66] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 29.

[67] Alaister MACKENZIE: *Special Force. The Untold Stroy of 22nd Special Air Service Regiment*. I. B. Tauris, London, 2011. 37–40.

[68] Michael ASHER: *The Regiment. The Real Story of the SAS*. Penguin Books, London, 2008. 421–423.

[69] MURRAY (1990):18.

[70] Tim JONES: *SAS Zero Hour. The Secret Origins of the Special Air Service*. Greenhill Books, London, 2006. 13–20.

porttal /Special Branch/ a brit repülőterek ellenőrzésében. Noha hivatalosan a hadsereg kötelékébe tartozott, egyre inkább az ötödik biztonsági szolgálatként volt elkönyvelve.[71]

Katonai Csendőrség
/Military Police/

A biztonsági intézkedések és utasítások betartását, azok megsértésének retorzióját a Military Police (MP) – a légierő keretében a RAF Provost and Security Service[72] – hajtotta végre, amely a brit rendőrségre vonatkozó jogosítványokkal és hatáskörökkel rendelkezik, szolgálatát az érintett haderőnem egyenruhájában látja el. A katonai csendőrség központi szerveihez tartozik az egyszerű bűnügyi nyomozó osztály, a különleges nyomozó csoport, a nyilvántartó osztály, az együttműködési alosztály /a katonai biztonsági és a rendőrség közötti kapcsolattartásra/, továbbá a központi iskola /Roussillou Barracks, Chichester, Sussex/. A MP a Scotland Yardon belül is rendelkezik egy különleges részleggel /Headquarters Investigation Branch – Központi Nyomozó Csoport/ – a helyes elnevezés Special Investigation Branch[73] – amely a Metropolitan Police központjában található. A katonai csendőrség felel a fegyelem fenntartásáért, a MOD alárendelt szerveinél és a haderőnemeknél elkövetett bűnügyek, különleges bűnügyek – dezertálás, szabotázs - nyomozásának lefolytatásáért, a fontosabb objektumok – vezetési pont, kutató intézetek, raktárak, haditengerészeti és légi támaszpontok – védelméért, a katonai forgalom irányításáért. Egyes alakulatai a terrorizmus elleni harcban is részt vesznek. A szervezeti felépítés a haderőhöz igazodik, öt területi parancsnoksággal. /Északi: Rosyth, Központi: Chesire, Keleti: London, Déli: Aldershot, Nyugati: Glouchester/. A terrorizmus elleni harcra való hivatkozással a MP kapcsán is megjelent egy olyan igény, hogy az objektumokon kívül is hajthassanak őrizetbe vételt.[74]

[71] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 29–30.

[72] Nick Van Der BIJL: *Sharing the Secret. A History of the Intelligence Corps 1940–2010.* Pen and Sword Books Ltd. Barnsley,2013, 307.

[73] Mark URBAN: *Big Boys' Rules. The SAS and the Secret Struggle Against the IRA*. Faber and Faber Limited London, 1992. 9.

[74] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 32–35.

A Kormány Híradó Harcálláspontja
/Government Communications Headquarters – GCHQ/

Az első világháború időszakában létrejött kódfejtő egységet – Room 40 (40-es szoba) – 1922-ben az Admiralitástól a Foreign Office (a brit külügyminisztérium) a saját szervezetébe integrálta, míg technikai értelemben az MI6 igazgatója alá tartozott. A hírszerzéstől független szolgálat, a Government Code and Cypher School (Kormányzati Kód-és Kommunikációs Iskola), kiemelkedő szerepet játszott az ENIGMA feltörésében, majd ahogy a második világháború után a technika fejlődésével párhuzamosan felértékelődött az elektronikus úton gyűjtött információ, véglegesen is önállósult. 1947-ben létrejött a GCHQ (Government Communications Headquarters – Kormány Híradó Harcálláspontja), amely Cheltenham városában működik. A GCHQ vezetője egyben tagja a JIC-nek, amely a katonai felderítő szolgálattól, a Defence Intelligence Staff – tól, az MI6-től és az MI5-tól kapott adatok összesítését végzi.[75] A Kormány Híradó Harcálláspontja mintegy 50 lehallgató állomást működtetett világszerte, részben az egykori brit gyarmatokon, részben az ország jelenlegi gazdasági és politikai érdekeivel összhangban honi vagy külföldi területen volt. Ilyen állomások működtek pl. Cipruson, Hong-Kong-ban, Szingapúrban, Ománban, Belize-ben, St. Helena szigetén vagy Botswana-ban.[76] A Központ állományában katonai és polgári személyek egyaránt megtalálhatók, ahol az utóbbiak főleg analízist, rejtjelmegfejtést, fordítást végeznek. Létszámuk kb. 4000 fő. Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok 1946. március 5-én írta alá az UKUSA egyezményt,[77] amelyhez 1947-ben Kanada, Ausztrália, Új-Zéland is csatlakozott. A második megállapodás a világot lehallgatási körzetekre osztotta, miközben előírta, hogy a megszerzett információkat a mindegyik résztvevő köteles közölni a többi országgal. Nagy-Britannia Európa és Afrika térségét kapta, ennek ellenére – Ausztrália révén – Japán hírközléseire is rátapad / elsősorban gazdasági okokból/, feltehetően politikai motivációból lehallgatja NATO partnere, Olaszország adásait, de ugyanígy tesz Svédországgal is.[78]

[75] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 37–38.

[76] RICHELSON and BALL (1985): 174–175.

[77] TNA GCHQ (Government Communications Headquarters) HW 80/4. British – U. S. Communication Intelligence Agreement. 5 March 1946. 3–10.

[78] David LEIGH: *The Wilson Plot. How the Spycatchers and Their American Allies tried to Overthrow the British Government*. Pantheon Books, New York, 1988. 6–7.

A lehallgató pontok berendezéseit viszont már rendszerint katonai állomány működtette. A szárazföldi haderőn belül néhány híradó ezred folytatta az ilyen irányú tevékenységet, míg a felderítő szolgálat emberei végzik az alapszintű elemzést a Központban való továbbítás előtt. /A Cipruson állomásozó 9. és az NSZK-ban állomásozó 13. ezred hajtott végre ilyen típusú adatszerzést/.[79] A haditengerészet legtöbb hajóegysége olyan felszereléssel rendelkezett, amely lehetővé tette a rádiólehallgatást a világ bármely részén, ugyanakkor a légierő néhány gépe – NIMROD Mk1 – és több támaszpont is hajtott végre ilyen akciókat.[80] A harcálláspont feladata: valamennyi Nagy-Britanniába és Nagy-Britanniából külföldre irányuló rádió és telex adás figyelemmel kísérése és rögzítése. A GCHQ figyelemmel kíséri a Londonban lévő nagykövetségek, külképviseletek, érkező és kimenő adásait, a pénzügyi és ipari vállalkozások adásait, valamennyi, a biztonsági szervek által fontosnak tartott személy /rádió amatőrök, stb./ forgalmazását. A Kormányzati Harcálláspont ezen kívül megfejti a kódolt adásokat, kidolgozza a brit külügyminisztérium és a külképviseleti szervek által használt kódokat, végrehajtja a FO rádióforgalmazását. A GCHQ napi jelentést készít a külügyminiszternek a lehallgatott információkról, együttműködik az MI5-el és az MI6-al felderítési kérdésekben, tehát biztonsági feladata is van.[81]

Kisegítő operatív szolgálatok

Határőrség, Vám-és Pénzügyőrség

Nagy-Britannia speciális földrajzi helyzetéből kifolyólag a határellenőrzést két hatóság végezte: a belügyminisztériumi alárendeltségben lévő, a kikötőkben és repülőtereken civil ruhás szolgálatot ellátó Határőrség /Immigration/, és a Pénzügyminisztériumhoz tartozó Vámőrség /Customs/. A Vám-és a Pénzügyőrség egységes irányítás alatt van: míg az előbbi a korlátozás alatt álló áruféleségek kivitelét és behozatalát, valamint a devizaforgalmat ellenőrizte,

[79] Nigel WEST: *GCHQ. The Secret Wireless War 1900-86*. Coronet Books, Hodder and Stoughton, 1987.. 322–344.

[80] Richard J. ALDRICH: *GCHQ. The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency*. Harper*Press*, London, 2010. 267–274.

[81] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 38–39.

utóbbi elsősorban az adó és illeték vonatkozásában elkövetett szabálytalanságok ügyében járt el. A Vámőrség az 1952. évi Vám-és Pénzügyőrségről szóló törvény (Customs and Excise Act) – pontosabban az előbbi jogszabályt felváltó az 1979-es Customs and Excise Management Act[82] – értelmében kvázi rendőrségi jogosítványokkal rendelkezett az illetékességi területén: házkutatást, őrizetbe vételt hajthat végre, lefoglalhatja a tisztázatlan eredetű árukat és javakat, amihez jogában áll a rendőrség vagy a fegyveres erők segítségét kérni, amihez elegendő az alapos gyanú.

Magánkézben lévő biztonsági szervezetek

A magyar katonai felderítés ezzel egy időben már akkor felhívta a figyelmet egy új tendenciára, a kb. 300ezer fős magán biztonsági vállalkozások – a pénzszállítmányok biztosításával és objektumvédelemmel foglalkozó Securicor, a Group 4, Total Security és a Security Express – és a magánnyomozó-irodák terjeszkedésére. Az átlagos brit polgár a jelenséggel mindenekelőtt a munkahelyi ellenőrzés formájában találkozhatott, hiszen ezt nem a rendőrség, hanem a vállalat vagy a munkaadó által megbízott ügynökség bonyolította le. A hangsúly a fizikai értelemben vett intézkedésekről rövid idő elteltével eltolódott az alkalmazotti becsületesség és lojalitás vizsgálata felé, szinkronban az ipari kémkedés elleni fellépéssel.[83]Az utóbbi magába foglalta a bűnügyi nyilvántartó információinak lekérését, a bankszámlák, adónyilvántartások ellenőrzését, egészségügyi adatok megszerzését, de a személyi kapcsolatrendszer vagy a politikai megnyilvánulások feltérképezését is. Jellemző, hogy a biztonsági vállalkozások alkalmazottaik többsége zömmel volt rendőrtiszt, rendőr, belügyminisztériumi alkalmazott vagy katona, akinek élő kapcsolatai vannak az államhatalom hivatalos biztonsági szerveivel. Az őrző-védővállalkozások és a rendőrség közötti szoros kapcsolatra a riasztórendszer volt a leglátványosabb bizonyíték, amely már nem a helyszínen, hanem a biztonsági ügynökség központjában vagy közvetlenül az őrszobán jelez. A sajtó – nem minden alap nélkül – több védelmi profilú magáncéget vagy vállalkozót azzal gyanúsított,

[82] *Customs and Excise Management Act 1979* CHAPTER 2. 90–115/123–149. http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/2/pdfs/ukpga_19790002_en.pdf (Letöltés: 2017. V. 26.)

[83] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 43-45.

hogy ők hajtják végre az államhatalom számára vállalhatatlan piszkos akciókat, legyen szó illegális behatolásról, megfélemlítésről vagy gyilkosságokról. A köztulajdonú vállalatok önálló biztonsági szolgálattal rendelkeznek, amely mindig az MI5 irányításával és felügyelete alatt működik.[84] Az állami megrendelések teljesítésébe bevont magáncégek /számuk kb. 4-5 ezer/ ellenőrzésére a következő eljárás volt érvényben. Miután az illetékes minisztérium megkötötte a szerződést, az MI5 megkapta a vállalat titkos anyagait és a biztonságra vonatkozó utasítást. A cég biztonsági szolgálatának munkatársa speciális tanfolyamon kapott felkészítést, majd ellenőrizte az alkalmazottakat, míg az MI5 ”biztonsági kérdésekkel foglalkozó tanácsadói” felügyelték a rendszabályok betartását. A szerződés automatikusan tiltotta, hogy a titkos munkába külföldieket, vagy olyan személyeket vonjanak be, akinek a megbízhatóságában a Szolgálat kételkedett. A rendszabályok megsértése – nem teljesítése esetén a szerződés felbontását indítványozták.[85]

Az elhárítás tevékenysége, munkamódszerei, eljárásai

Az állami és katonai titkok megőrzésének legalapvetőbb és legkézenfekvőbb eszköze a fontos állami és katonai objektumok védelme, az ott elhelyezett berendezések és okmányok biztosítása. A településen belül elhelyezett objektumok esetén a külső biztosítás fő eszköze a zárt láncú TV- kamera és a telepített érzékelők, amelyek segítségével a központi ügyeleti helyiségből figyelték a környező utcákat és a létesítmény belső területeit. Erőszakos behatolásra utaló mozgás észlelésekor az objektum állami vagy katonai jellegétől függően riasztották a rendőrséget, vagy a katonai csendőrséget. Rossz látási viszonyok között, vagy a megfigyelés hatékonyságának védelmére egyes objektumoknál infravörös fénnyel működő eszközöket telepítettek. Az elektromos riasztócsengőn kívül fotocellás vagy mikrohullámú berendezések jelezték, ha illetéktelen személy tartózkodott valahol, vagy belenyúlt a páncélszekrénybe. A településen kívüli objektumok védelme zömmel hagyományos eszközök felhasználásával történt, a védelmet különböző kerítések alkalmazásával, továbbá gyalogos, de általában gépkocsizó járőrök révén biztosították. A fontosabb körzeteknél

[84] DORRIL (1993): 255–263.
[85] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 43-46.

– pl. atombombaraktárak, lőszer-és üzemanyagraktár – kettős kerítésen túl gyakori volt az őrkutyás járőrözés, és az állandó jellegű őrség. A nagyobb számú őrtorony reflektorral, éjjellátó eszközökkel van felszerelve.[86]

Az elhárítás közvetlen intézkedései közül mindig is kiemelkedő szerepe volt a távbeszélő forgalom rögzítésének, amely a Post Office Operational Strategy Coordination Division (Posta Működési Stratégiai Koordinációs Osztály) Ebury Bridge Road 93-as szám alatti objektumában zajlott a GCHQ felszerelésével.[87] Az eljárásrend (a mai napig) a következő: Belügyminisztériumhoz tartozó szerveknek először felterjesztéssel kell élniük: a célszemély nevét, címét, telefonszámát először a bűnügyi osztály, majd a miniszter első helyettese felülvizsgálja, csak ezt követően jön a politikai jóváhagyás. Az elhárító szervtől érkező kérvény azonban a bűnügyi osztály megkerülésével jutott a miniszterhelyetteshez,[88]amely óhatatlanul egyfajta automatizmust hozott magával. Az 1951-es Maxwell–Fyfe utasítás ugyanis kimondta, hogy a miniszternek nem jogosult megismerni az egyes ügyek részleteit.[89] A Home Office F4 (Police Department – Rendőrségi Főosztály)[90]az MI5 telefonellenőrzésre vonatkozó kérvényeit félévente vizsgálta felül. [91] A legtöbbször a baloldali szervezetek irodáiban alkalmazott mikrofonos lehallgatás /bug/ pedig még csak nem is volt engedélyköteles. A telefonlehallgatások köre mindenekelőtt a rendszerkritikus csoportok és szervezetek központjait és vezetőit, az általuk reprezentált üggyel szimpatizáló újságírókat és parlamenti képviselőket, valamint az ellenőrzés alatt álló vagy egyéb ok miatt gyanússá váló köztisztviselőket érintette.[92] Az ellenséges országok nagykövetségeit rendszeresen lehallgatták, amely mindenekelőtt az aktív, brit állampolgárságú kapcsolatokkal rendelkező diplomatákra irányult.[93] A levéllellenőrzés nem számított újdonságnak, mivel a brit posta szervezetén belül már a 18. században is működött két különleges egység: a titkos hivatal a külföldi, a magánhivatal a belföldi levelek felbontására, amely-

[86] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 62–66.

[87] RICHELSON and BALL (1985):26.

[88] Mark URBAN: *UK Eyes Alpha Only. Inside British Intelligence.* Faber and Faber Limited, London, 1996. 48–49.

[89] TNA BS 28/84 (Records of Defunct Temporary Bodies). Lord Denning's Inquery into the Profumo Affair: typed copy of report. June 1963. 143–145.

[90] COWLEY, (2011): 147–151.

[91] TNA Security KV2/1398 (Security Service) Charles JANE. Personal File 39319/V1. 33a

[92] DORRIL (1993): 148–152.

[93] WRIGHT (1987): 85–86.

hez egy kódfejtő részleg is csatlakozott. Az első világháborútól az MI5 sikereinek jelentős részét annak köszönhette, hogy enyhítettek a szigorú levélellenőrzési engedély kötöttségeken.[94] A postahivatalok mindegyike rendelkezett egy lajstrommal, amely azok nevét tartalmazza, akinek a küldeményeit kézbesítés előtt a Special Section of the Post Office's Investigative Division – a Brit Posta (300 fős) Nyomozó Osztályának különleges szekciója[95]– köteles átvizsgálni.[96]A politikai tevékenységben aktívan résztvevő, vagy más miatt gyanús személyek fényképezése – filmezése bevett gyakorlatnak számított. A legtöbb tüntetésen ott voltak a Special Branch fényképészei, akik minden mozzanatról igyekeztek felvételt készíteni, holott a szakma legjobbjai az ilyesmivel ritkán törődtek. Az MI5 gyakran valamely újság hivatásos fotósát kérte fel ilyen célra, amit ritkán találkozott visszautasítással. A Scotland Yard hordozható kamerákkal filmezte a nagyobb tüntetéseket, ugyanakkor e idő tájt Londonban több állandó jelleggel felállított kamera működött, amelyeknek forgalom-és tömegellenőrző funkciója is van. (Pl. Trafalgar Square /a Nemzeti Galéria tetején/, Grosvernor Square /Argyll hercegnő házán/, a St. George kórház Hyde Parkra néző oldalának tetején). Az 1968 utáni években rendszeressé vált képi rögzítést előszeretettel alkalmazták a hírszerzéssel gyanúsított személyek leleplezésére, például rejtekhelyek töltésénél – ürítésénél, anyagok átadásánál – átvételénél, találkozók lebonyolításánál. Igaz, ilyenkor a helyszínt már előtte felfedték vagy a hírszerző elbizakodottsága, elővigyázatlansága vezetett a lebukáshoz. A külső figyelés, követés a legfontosabb ellenőrző módszer, amely megelőző, felderítő vagy közvetlen módszerként használható. A megelőző módszer alkalmazására akkor kerítettek sort, ha az elhárítás el akarta zavarni a célszemély kapcsolatait vagy munkáját /pl. személyes felderítés, találkozás lebonyolítása/ akarta megakadályozni. Az ilyen esetekben a követés nyílt, demonstratív volt. A hírszerzői tevékenység megállapítása, továbbá a kapcsolatok feltérképezése idején a tettenérés előtt a figyelés konspiratív, rejtett maradt. Az MI5 a külképviseleteken dolgozók váltásánál különösen aktív, napokig demonstratív jellegű figyelést folytatott, az átadás – átvétel megzavarására, az új munkatárs megfé-

[94] Nigel WEST: *MI5. British Security Service Operations 1909–1945*. Grafton Books, London, 1983. 68.

[95] DORRIL (1993):153–154.

[96] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 73–74.

lemlítésére. A külső figyelést és követést álló, mozgó és technikai figyeléssel, illetve ezek kombinációjával oldották meg. Az álló figyelés rendszerint fényképezéssel, filmfelvétellel jár együtt, célja egy adott épület – terület monitorozása, a ki-és bejárók rögzítése, azonosítása. A mozgó figyelés gyalog vagy gépjárművel történt. A gyalogosan közlekedő csoport létszáma 2-5 fő, amelynél a megfigyelési környezethez alkalmazkodva színes bőrűeket, nőket és nyugdíjasokat is alkalmaztak. Gépkocsis követésnél a járműveket általában váltották, illetve olyan változtatásokat hajtottak végre a követéshez használt autón, amelyek elterelik a célszemély figyelmét. Az MNVK2 – az IRA elleni brit hatósági fellépés technikai eljárásainak ismeretében joggal[97] – feltételezte, hogy a gépkocsikon mágneses jeladót alkalmaznak, noha 1980-ig ezt még nem sikerült felfedezni. Így valószínűbbnek tűnt, hogy a – KGB gyakorlatához hasonlóan[98] – kémiai megoldást, azaz szabad szemmel nem látható vegyszeres azonosítást vettek igénybe. Az ellenőrzőpontos figyelés a célszemély áthaladását jelzi egy-egy útszakaszon, amely főleg akkor hatásos, ha a célszemély mindig azonos útvonalon halad, illetve napi tevékenysége állandó. A külső figyelést végző brigád rádiós kapcsolatban volt a központtal, illetve a figyelést irányító vezetővel. A rejtett figyelés alkalmával a lebukás első jelére azonnal kivonták az akcióból a gyanússá vált személyeket.[99] Nagy-Britanniában meglehetősen gyakori volt a keleti diplomaták autóinak és lakásának átkutatása, amelynek során bizonyító erejű anyagokat, feljegyzéseket kerestek, poloskák beszerelését végezték, vagy csupán megfélemlítésből hajtottak végre sokszor durva nyomokat hagyó behatolást. A zaklató telefonhívások nemcsak az elrettentést szolgálták, hanem így tesztelték, hogy a célszemély otthon van-e. [100] A brit elhárítás alapvető módszere a személyi beépülés a megfigyelendő szervezet vagy személy tevékenységének, mozgásának felderítésére. A szocialista országok külképviseleti szerveinél a kapcsolati listán számos olyan személy akadt, akit majdnem az összes rendezvényen tiszteletét téve igyekezett minél több diplomatával szoros kapcsolatot kialakítani. Az ily feltűnően udvarias és beszédes, ugyan nem tolakodó, de magát jól tájékozottnak feltüntető ember az irányított beszélgetés módszerével a kihelyezett személy érdeklődési körét, hajlamait, gyengéit igye-

[97] URBAN (1992): 112–122.

[98] David WISE: *The Spy Who Got Away. The inside story of a CIA agent who betrayed his country.* Collins, London, 1988. 179.

[99] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 76–78.

[100] MOZSIK (1995): 170-172.

kezett feltárni előre kigondolt történet előadásával, vagy segítsége felajánlásával. A szocialista országok diplomatái gyakran elővigyázatlanná váltak, mert egy időben nehéz volt kapcsolatot építeni, a meglévő egy-két ismerősüket az elhárítás feltérképezte és bevonta a hálózatába. A provokátorok – a rendőrség és az MI5 emberei vagy ügynökei – törvénybe ütköző cselekményre vették rá a kiszemelt egyént vagy csoportot, sőt, gyakran beszálltak az akció lebonyolításába. Az ügynökgyanús személyek ellen ily módon szerzett bizonyíték megállt a bíróság előtt, ugyanakkor a külképviseleti munkatársak kompromittálásához még ennél is szabadabban volt használható. A provokátor által ajánlott titkos anyagot az elhárítás készítette, de az is előfordult, hogy egy közös kapcsolatra épül rá az MI5, akit kényszerítettek az együttműködésre.[101] A diplomata és nem diplomata beosztottak autóit elöl fehér hátul narancssárga megkülönböztető rendszámokkal látták el, amely három számot, egy betűt és megint három számot tartalmaztak. Az első a külképviselet azonosítója volt, a betű a tulajdonos státuszát /diplomata = D, konzul = C, egyéb munkatárs = X/, míg a második számsor a személyhez tartozást jelezte.[102] 1980 körül Nyugat-Európában a brit rendőrségnek volt a legátfogóbb számítógépesített információs rendszere. Az Országos Rendőrségi Számítógép Központ /Police National Computer Unit – PNCU/ megvalósításáról 1969-ben született döntés, a rendszer 1974 óta Hendon városában üzemelt,[103]ahová a Swansea–ben lévő Driver and Vehicle Licencing Agency – Országos Gépjármű-engedélyezési Központ[104]– rendszeresen átküldte a gépjárművek és tulajdonosaik legfontosabb adatait. A gépjármű index csoportosítási elvei: SUS – gyaníthatóan bűncselekményhez felhasznált járművek; POL – rendőrségi célokra igénybevett gépkocsik; INT – hosszabbtávú rendőrségi érdeklődésre számításba vehető gépjárművek. A Scotland Yard CRO (Criminal Record Office – bűnügyi nyilvántartó hivatal) három és félmillió aktájában minden 14. felnőtt állampolgárról szerepelt adat. A hivatal megkapta a regionális nyilvántartók a különleges csoportok összes dossziéját a letartóztatásokról, vádemelésekről, ítéletekről, álnevekről, de ugyanígy magába foglalta a személyleírást, fényképeket és a személy korábbi életéről szóló általános információkat.[105]Az MNVK2 részben a mind ponto-

[101] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 79–82.
[102] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 86–87.
[103] DORRIL (1993): 167.
[104] TULLETT (1979): 220.
[105] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 89–93.

sabb nyilvántartások, de mindenekelőtt a terrorakciók miatt is szigorúbb biztonsági intézkedésekkel és ennek nyomán az a 80-as években az operatív helyzet terén fokozódó romlással számolt.[106]

Utószó

Bekövetkezett-e az, amit Mozsik alezredes megjósolt? Az MNVK2 londoni attasé hivatalának működési iratai jelen pillanatban még nem kutathatók, holott az egyetlen hivatásos rendőrtiszttel szemben a katonai rezidentúra három nyílt állományú, valamint három diplomata státuszban lévő tisztből tevődött össze. A III/I. Csoportfőnökség iratai pedig arról tanúskodnak, hogy a magyar nagykövetséget kb. 1,5-2 évenként ellenőrizte hathatósabban az MI5. Magyar viszonylatban nem került sor diplomaták kiutasítására,[107]míg 1981 augusztusában Viktor Lazin szovjet nagykövetségi másodtitkárt a Foreign Office távozásra kényszerítette.[108] A brit kormányzat ekkoriban már nem akadályozta a magyar-angol kapcsolatok fejlődését, ami a keleti blokk más országaira korántsem nem volt érvényes. Sőt, az 1979 és 1985 közötti években, Gorbacsov hatalomra jutásáig Magyarország példa nélkül álló módon felértékelődött a konzervatív Thatcher - kormány szemében.[109]

[106] ÁBTL – 4. 1 – A – 3645 – OPERATÍV HELYZET NAGY-BRITANNIÁBAN 1980. 101–107.

[107] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 5 – O – 8- 0467/1 – "Boby" – Angliai magyar kolónia operatív védelme. Évkör: 1980.–1982. 5–88.

[108] Richard DEACON: *'C'. Sir Maurice Oldfield. Head of MI6*. Futura Book, London, 1985. 235.

[109] ARDAY Lajos: *Az Egyesült Királyság és Magyarország. Nagy-Britannia és a magyar-angol kapcsolatok a XX. században*. Mundus Magyar Egyetemi Könyvkiadó, Budapest, 2005. 161–171.

PRITZ PÁL[1]

BÁRDOSSY LÁSZLÓ ÉS BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

Mindketten erőszakos halált haltak, mindketten rövid életet éltek. Bárdossy László (1890–1946) pályája a kormányfői székig ívelt, hogy azután háborús bűnösként az új Magyarország igazságszolgáltatása oltsa ki életét. Megítélése körül ma sincs nemzeti közmegegyezés. Az 1989-1990-es rendszerváltás után bő évtizeden át országos erőt jelentő Magyar Igazság és Élet pártja sikertelenül követelte emlékének a háborús bűnösség stigmájától történő megtisztítását. A másik oldal szélsőségesei sem jobbak náluk. A szaktudományos publikációk érvei szintén leperegnek róluk: változatlanul fasiszta bűnöst látnak a kivégzett kormányfőben, aki bőven megérdemelte dicstelen végét.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) életét 1944 karácsonyán a nyilas terror „igazságszolgáltatása" – még a kifejezés is blaszfémia – nyomán oltotta ki az állami hatalom. Nagy ívű pályájának emléke évtizedeken át volt viták tűzében. Mára ellenben a közmegegyezés irányában mutat, hogy az elmúlt évtizedek utcanév háborúja nevét és emlékét szinte érintetlenül hagyta. Ám így sem állítható maradéktalanul, hogy emlékét békévé oldotta volna az emlékezés.

[1] Pritz Pál az MTA doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének magántanára.

Barátok voltak, de ez a barátság 1942 januárjának végén, februárjára végzetesen megromlott. Barátságuk fejezetei ma még feltáratlanok. Népbírósági perében a vádlott a másodfokon, az utolsó szó jogán elmondott beszédében szólt kissé bővebben – történetüket helyzetét javító optikában – kapcsolatukról..

„Nekem Bajcsy-Zsilinszky Endre barátom volt. Barátom volt mindig az igazságot kereső, lobogó lelkének sok színeváltozásában." Valósan utalt arra, hogy barátja a Szózat szerkesztőjeként „a német néptől remélt a magyarság számára mindent", s barát maradt akkor is, „amikor ennek az ellenkezőjét hitte és hirdette". Ám amikor azt ecsetelte, hogy barátságuk mégis *változatlan* maradt, mert – úgymond – a nézetek megváltozásának nincs köze a barátság megmaradásához, akkor már idealizál. Mert idealizálnia kellett.

Helyünk és sorsunk Európában

Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága előtti napon, tehát 1941. április 2-án Lee Tibor sajtóügyész elrendelte Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című munkájának elkobzását. Az ügyészi döntést a műnek „az ország külpolitikai érdekeit sértő" tartalma indokolta. A helyzet természetesen jóval összetettebb volt. A korabeli magyar külpolitika – az 1938 és 1941 között, döntően Berlin erejéből megvalósult országnyi területű változások következtében – erősen függött a német birodalom jóindulatától. Hitler birodalmának érzékenységére belpolitikai okokból is komolyan ügyelni kellett: erősen megnőtt a szélsőjobboldali körök befolyása. A németek Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét évek óta élénken figyelték. Új könyvével tovább sértette érdekeiket, érzékenységüket. Magyar szempontból volt ebben természetesen jó is. A kormányzat mozgásterét növelte. Teleki Pál miniszterelnök tehát – titokban – támogatta a könyv megjelenését, terjesztését.

1941 januárjában Bárdossy László a váratlanul meghalt Csáky István külügyminiszter helyére lépett. Az utókor a legtöbbször óhatatlanul leegyszerűsít. Telekit és Bárdossyt egybevetve előbbi németellenes kurzusát, utóbbinak szélsőségesen németbarát politikáját hangsúlyozza. Sokan még Teleki öngyilkosságának a tényét is kétségbe vonják. Mert az erőszakos halál – vélelmük szerint – a németek akarata szerint történt. Ellenben Bárdossy 11 hónapos minisz-

terelnöksége időszakában hazánk három németellenes nagyhatalommal – a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával és az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal – sodródott hadi állapotba. Ergo, napnál is világosabb, hogy a két politikus merőben más politikát folytatott.

Valójában a délszláv kérdésben külügyminiszterként, majd utódként is Bárdossy László Teleki Pál politikai akaratát hajtotta végre. Mindkettőjük pedig a korabeli hivatalos Magyarország érdekét, akaratát szolgálta. Amely hatalom annak ellenére ragaszkodott az ezer esztendős ország visszaállítása ábrándjához, hogy a csonka ország megvédésére sem lett volna képes hatékony agresszióval szemben.

Nézőpontja a nemesi eredetű romantikus magyar történelemszemlélet

A nagy különbség a hivatalos Magyarország képviselői (így Teleki Pál, Bárdossy László) és Bajcsy-Zsilinszky Endre között eltérő pozíciójukból sarjadt. Az előbbiek – még ha végső fokon rosszul is politizáltak, hiszen katasztrófába vitték a nemzetet – alapjában nem függetleníthették magukat a nemzetközi kapcsolatok valóságától. Az ellenzéki politikusnak e téren ellenben hatalmas volt a szabadságfoka. Teljesen szabadon csónakázhatott ábrándjai világában. (Miközben természetesen mélyen meg volt győződve arról, hogy a múltat, a jelent, s a várható jövőt ő látja jól.) Nézőpontja a nemesi eredetű romantikus magyar történelemszemléletben gyökerezett ezer szállal. Bajcsy-Zsilinszky a nemzetet örök történeti kategóriának gondolta. Ebben az öröklétben nőttek mellénk szomszédjaink. Ám hiába szállt sírba akkor már éppen két évtizede a magyar birodalom, ennyi idő tapasztalatai alapján sem támadt kételye a felől, hogy hatalmas bukása nyomán a térségben leggyengébbé vált magyarság „önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatokra, magasabb politikai hivatás betöltésére” szomszédjainál azóta is potenciálisan lényegesen alkalmasabb lenne. Aki esetleg vitatná interpretációnk pontosságát, annak szíves figyelmébe ajánljuk a politikus nagyhatalmakhoz intézett erőteljes felszólítását: „bízzák a maga belső erőire a középső Duna völgyét!”

Való igaz, hogy az Európában akkortájt mértéket adó nagyhatalmak 1938 szeptemberében példás együttműködést tanúsítottak Csehszlovákia derekas

megcsonkításában. Ám e direktórium is éppen Bajcsy-Zsilinszky vágyai ellen munkált. Hiszen a nagyhatalmi döntés a térség önigazgatásával szemben a beavatkozás fejlett példánya. Amit pedig előtte és utána műveltek, az is minden volt csak olyasmi nem, amelynek alapján bárki is reálisan gondolhatott volna arra, hogy a középső Duna völgye belső erői a maguk akarata szerint formálhatják életüket. A térség elfogulatlan ismerői előtt az sem lehetett kétséges, hogy e belső erők közötti antagonizmusok okán a nagyhatalmak beavatkozásának döntően csak egymás közötti viszályaik támasztottak akadályt.

Küldetéses ember volt

Bajcsy-Zsilinszky Endre az 1918–1919-es forradalmak bukása után berendezkedő ellenforradalmi Magyarországon a *hatalom védte bensőségben* vált 1923-tól ellenzéki politikussá. Annak a keresztény középosztálynak volt a gyermeke, harcos, tehetséges politikusa, amely a világháborús vereségből azt a következtetést vonta le, hogy ha már a forradalmak kivették a hatalmat a döntően feudális eredetű nagybirtok és a vele szövetséges, döntően zsidó eredetű nagytőke kezéből, akkor a bukásuk után a döntően antiliberálissá vált középosztály országlása válik a nemzet javára. Történelmi hagyomány okán az előbbi erőnek grófok adtak arcot. Ám a legitimizmus kérdésében megosztottak voltak, s az a középosztály győzelmi esélyét növelte. Ellenben a keresztény középosztály antiliberalizmusa nem volt Európa-konform,[2] azzal pedig, hogy katonai diktatúrában látták a konszolidáció útját, akaratlanul Bethlen István és hívei malmára hajtották a vizet. A mágnások is tudták, hogy sikerükhöz először meg kell zabolázni a fehérterrort, majd a régi rendet korszerűsített módon kell visszaállítani. A bethleni konszolidáció ezért hazánkat mérsékelten modernizálta.

A hatalomra törő keresztény középosztálynak leginkább Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre adott arcot. Életútjuk eltérő vonásait döntően szociális érzékenységük, valamint politikai rugalmasságuk erősen eltérő foka adta. Zsilinszky az – úgymond – „hülye" sorsra fogta, hogy az Gömbösnek és nem neki nyújtott módot telepítési törvény elfogadtatására. A „morbus latifundii" átkát mindnyájan ismerték, ám csak Gömbös volt képes

[2] Idővel azzá vált, hiszen a liberalizmus az első világháború után Európa szerte mind jobban visszaszorult.

kormányfővé emelkedni, s azt is tudta, hogy jellegéből adódóan – még ha akarná is – a rendszer nem tűr valóban radikális földreformot. A teóriák világában Bajcsy-Zsilinszkynek igaza lehetett, hogy nemzeti radikalizmusa „megfordíthatta volna Magyarország sorsát." Ám vakság volt sorsot emlegetni ott, ahol egyszerűen a politikai rendszernek volt a foglya. Számos notabilitáshoz ugyan szabad bejárása volt, szükség szerint az államfőnél is megjelenhetett. Jó ügyek javára nexusai révén sok mindent kicsikarhatott, ám azt, hogy a rezsim a népért is legyen, a fából vaskarika képtelensége volt.

Erős szociális érzékenysége, s azon törekvése, hogy ne legyen ismét az országban 1918–1919 forradalmai hozta felfordulás, demokratikus érzületet fejlesztett ki benne. Ez annál inkább megtörténhetett, hiszen a két háború között jelentős társadalmi demokratizálódási folyamatok zajlottak le: a politikai, diplomáciai, katonai elitbe jelentős mértékben emelkedtek fel a kispolgárság (ahogy akkoron mondták: az „alsóbb néposztályok") gyermekei. A politikai demokratizálódás elé ellenben ismét a rendszer emelt vaskos korlátokat. Alapvetően vérségi alapon elképzelt nemzetfelfogása,[3] élete végéig le nem vetkőzött faji előítéletei, amelybe vad indulatú antiszemitizmusa mérséklődésével a németséggel szembeni legalább annyira vad előítéletei[4] nyomultak be, ugyancsak demokrácia felfogásának korlátait csontosították.

Míg Gömbös és Kozma jelentős, Zsilinszky csekély politikai rugalmassággal rendelkezett. Küldetéses ember volt, aki már 1933. június 20-án a Képviselőházban a magyar história tényeit erősen szelektálva, elfeledkezve azokról a labancokról, akik a Habsburgokkal való együttműködésben, pőrén fogalmazva: kiszolgálásukban látták (számos esetben teljesen joggal) a magyar érdekek védelmét kijelentette: „nem vagyunk hajlandók a német impériumnak itt utat engedni. Itt német világ nem volt ezer éven át, s itt német világ nem lesz, hogy

[3] Amelynél jelentős, bár erősen szubjektív engedményt adott a világnézeti szempont mérlegelésével: azok az egészben, vagy részben idegen vérűeket „akik gondolkodásukkal, érzületükkel, faji öntudatukkal, testi-lelki mivoltukkal, ösztöneikkel egyek és elválaszthatatlanok tudnak lenni a magyarsággal", őket felvehetőnek tartotta a magyarság erkölcsi és faji közösségébe.

[4] Szerinte a magyarországi németek „mint a váratlanul, kivételes éghajlati viszonyok folytán elszaporodott legyek, rakták tele petéikkel, a fél- és fertályasszimiláció undok tenyészeteivel, silány és kiszikkadt középosztályunk kereteit" és ezzel „a vérbeli magyarság rovására" „svábbogárhadként" lepték el a tisztviselői, bírói, tábornoki kart, a klérust, az egész politikai vezetést. Mindezt annak a német származású Szekfű Gyulának írta 1942 tavaszán, akit a hitleri Németország elleni együttműködésre akart megnyerni. Akinek nem habozott megvallani azt a benyomását, hogy a Hóman Bálinttal együtt írt Magyar történetnek „bizonyos erős árja színezete" van.

ezt megakadályozzuk, elmegyünk a golyóig és az akasztófáig!" Később is több ízben utalt hallgatósága előtt arra, hogy választott halállal fog meghalni. Ez nem maradhatott hatás nélkül környezetére. „[...]amikor felolvasta beszédeinek kéziratából a külpolitikai passzusokat, a saját esetleges mártíromságára célzó befejező szavaknál elcsuklott a hangja, és a szeme könnybe lábadt" – emlékszik az egyik szemtanú.

Gömbös ismerte barátja természetét, nem vette zokon a támadást. Közel két esztendővel később, Zilahy Lajossal hármasban elköltött közös vacsorájukon arra kérte barátait, hogy „minél szenvedélyesebben" folytassák németellenes kirohanásaikat. Azért, hogy a Führernél az ország közvéleménye nyugtalanságára hivatkozhasson. „Én titeket tette hozzá a kormánysajtóban minden egyes németellenes cikketekért véresre foglak fenekeltetni. Mert ez a politika."

Zsilinszky természetesen magas intelligenciájú ember volt, legkésőbb pártszervező kísérleteinek kudarca nyomán tisztába jött azzal, hogy parlamenti képviselőségnél soha nem lesz nagyobb közvetlen politikai hatalma. Lapszerkesztése, publicisztikái közvéleményre gyakorolt befolyása, fontos emberek szóban és írásban történő befolyásolásával kicsiny, de odaadó tábora előtti szerepléseivel kellett beérnie. Lelkének vigasz lehetett, de komolyabb jelentősége nem volt annak, hogy időnként és helyenként odamondogatott. Főleg fiatal hívei „itták a szavait", a nagypolitika intézői pedig rendre nem csupán figyeltek a szavaira, hanem személyét – ha jelentkezett – fogadták is. Mert volt karizmája.

Küldetéses voltát számos megnyilvánulásával is erősítette. A vele nem túl jó viszonyban lévő Gábor testvérének írja 1939-ben: „sajnos, én valóban az az ember vagyok, akivel majd csak a halálom után fog parádézni a rokonság." 1941–1944 közötti fegyvere a memorandumírás.

Feloldhatatlan ellentmondásban

1941 tavaszán – Németország Jugoszlávia elleni agressziójával összefüggésben – a magyar vezetés feloldhatatlan ellentmondásba sodródott. Ha nem vesz részt az agresszióban, akkor a délvidéki, az időben még félmilliós magyar kisebbség szerb dominanciából német dominancia alá szorul. Ezt a közvélemény

aligha viselte volna el. Ha él a felkínált lehetőséggel, akkor Nagy-Britanniával kerül szembe végletesen. Zsilinszky Endre nemhogy nem értette meg a helyzet lényegét, hanem levél kíséretében az április 11-én küldött memorandummal kioktató módon mutatott – járhatatlan – utat Bárdossynak.

Néhány esetet leszámítva reménytelen volt közöttük a tényleges párbeszéd. Mert – miközben Zsilinszky helyesen szegezte le, hogy „[...] nem a jogi szőrszálhasogatások és finomkodások korát éljük. Korunk durva, faragatlan [...] – az emlékirat egyik része értelmetlen jogi szőrszálhasogatás, másik része zömmel a nemzetközi helyzet torzképe. Szót sem ejt a második bécsi döntésről, mely – döntően Németország erejéből, akaratából – Romániából országnyi területet hasított ki hazánk javára. Következőleg a magyar diplomácia messze nem alaptalanul harcolt azért, hogy Magyarország elsőként csatlakozhasson a német–olasz–japán háromhatalmi szerződéshez. Bárdossy és munkatársai természetesen tisztában voltak a helyzet egyenlőtlenségével.

Mivel a revízió dolgában Zsilinszky alapállása jottányit sem különbözött a kormány és a közvélemény döntő hányada felfogásától, a nemzetközi kapcsolatokról birtokolt tudása pedig miért is lett volna a hivatásosak ismereténél több, ezért aligha talált az emlékiratban hasznosíthatót a beadványt átfutó miniszterelnök.

„Ha Magyarország mai nemzetközi jogi helyzetét kellene egyetlen mondattal jellemezni, azt mondhatnánk: az semmi *különös új* kötelezettséget nem ró ránk. Ennek első következése az kellene legyen, hogy tehát minél teljesebben érvényesüljenek Magyarország *politikai* céljai, szempontjai, érdekei, szükségletei". Ezzel a mondattal kezdődik a *politikai* helyzetet vizsgáló fejezet. Nem feledjük, hogy – virtuálisan – a nemzeti panteonban nyugvó mártírról van szó[5], ám a tények ez esetben sem fakulhatnak el.

1941 tavaszán ugyanis az alaphelyzet egyetlen szóval le lehetett írni: háború. Aztán ezt a szót bővítve sem lett volna szerencsés rögvest a nemzetközi jog világába kanyarodni. Hanem arról kellett volna írni, hogy Nagy-Britannia élethalál küzdelmet vív a nemzetiszocialista Németországgal. Amiből következően London semmit sem akceptálhatott az őt elpusztítani akaró, Berlinnel szövetséges Budapest érveiből. Tehát Bajcsy-Zsilinszky Endre – segítség helyett – kimondottan akadályozta a gyenge idegzetű, mert gyenge egészségű

[5] Végakarata szerint Tarpán nyugszik.

miniszterelnököt a munkájában. Aki még ebben a pokolian nehéz helyzetében is átfutotta a zömmel fantazmagóriák tárházát tartalmazó emlékiratot.

„Revíziós igényeinket úgy kellene megfogalmaznunk és érvényesítenünk, hogy az ne gátja, hanem alapja lehessen a dunai népek önálló, szabad életének s a középső Duna völgye és a köréje újra kikristályosuló dunai önállóságnak." Tudjuk, hogy dunai önállóság soha nem kristályosult ki. „Mivel pedig az igazán önálló és felsőbbrendű európai szerep vállalásához, viteléhez és betöltéséhez a dunai népek közül az ősi és legmaibb tapasztalatok szerint is az elemi erejű készség csak a magyarokban és a délszlávokban, mellettük kisebb mértékben a bolgárokban van meg, de sem a csehekben, sem a románokban, Csehország és Románia földrajzpolitikai adottságaiban sem: ezért a magyar politika és közelebbről a magyar revíziós politika sem hagyhatja figyelmen kívül a magyar–délszláv együttműködés *parancsoló* szükségét."

Bajcsy-Zsilinszkyt akkor ragadják magukkal e fantazmagóriái, amikor hazájának honvédjei a Wehrmacht *segéd*erejeként vonulnak be a volt magyar impérium területére. Ám a fantazmagóriának is lehet, volt is reális alapja: a csehekkel és románokkal szembeni ellenszenv. A délszlávokkal szembeni nagy rokonszenvnek is megvolt a reális fedezete: Jugoszlávia volt a kisantant legygyengébb állama, már léte is tüske volt olasz szomszédja szemében, s a délszlávok vitték el a történeti Magyarországból a legkevesebbet.

1941. augusztus 5-én Bárdossy újabb, az áprilisinál is messze terjedelmesebb, ám – megkönnyebbülten mondjuk – több vonatkozásban jó emlékiratot kapott. Bár Bajcsy-Zsilinszky megismétli azon tévedését, hogy lehetett volna a britek számára elfogadható formát találni a Délvidék elfoglalására. Téves állítása szerint „éppen a csetnikek garázdálkodása jelenthetett volna döntő és cáfolhatatlan érvet egy olyan magyar akció számára, amely Jugoszlávia összeomlása nyomán ezeket a területeket s azok magyar és nem-magyar lakosságát a régi magyar történelmi jog címén *rendészeti alapon és formák között* megmenti az anarchiától. Ez felelt volna meg az erőviszonyoknak is, mert hiszen komoly katonai ellenállás nem volt és nem is lehetett szerb részről. De szerintem a magyar érdekeknek is, mert ezt a magatartást az egész világ közvéleményen elfogadta volna." (Erdeti kiemelések – P.P.) Semmit sem változott hungarocentrikus felfogása, konokul továbbra is a hasznavehetetlen történelmi joggal érvelt, merő képzelgés volt a nemzetközi közvélemény egységességéről írnia.

Akkor még nem voltak biztos hírek a csetnikek orvtámadásairól. Körültekintő, a következő esztendei küzdelmeit megelőlegező, amit ír. Egyfelől aláírja a „kíméletlen kézzel" való megtorlás szükségességét, ugyanakkor „kötelező magyar mérték"-ről, vagyis mértékletességről ír. Mert – nem ezekkel a szavakkal, de tartalmilag azt szegezi le –, hogy „egy-két ember" túlkapásának megtorlása nem veszélyeztetheti „presztízsünket", „nemzeti jövőnket", a „szerb néppel való megbékélés"-t.

A sajtó délszláv ügyekben tanúsított magatartásának indokolt bírálata nyomán a Szovjetunióval való hadi állapotunk taglalásának helyesen adja a *Belesodródásunk az orosz-német háborúba* címet. „Minket Oroszország nem támadott, nekünk Oroszországban keresnivalónk nincsen, szovjet–orosz veszedelemről beszélni most, amikor a háborúba ilyen váratlanul korán, jóval a döntés előtt bonyolódtak bele és csak angol és amerikai segítséggel tarthatjuk valamiképpen magunkat, szerintem legalább is időszerűtlen dolog. Különben sem lehet a szovjetet e pillanatban az oroszságtól elválasztani." Helyesen állapítja meg: „hiába hangsúlyozzuk ki olyan következetesen a bolsevizmus ellen való harcunkat, valójában Oroszországgal állunk harcban a világközvélemény nagyobb fele előtt. Az igazság az, hogy mi támadtuk meg Oroszországot, holott a magyar történelmi magatartás mindig csak védekezés lehet mind keleti, mind nyugati irányban.

Sem Bulgária sem Spanyolország nem üzent hadat Szovjet-Oroszországnak. A spanyolok légiókat küldenek a szovjet ellen. Vajon nem ez lett volna helyes a magyar út is." A hangsúlyt azonban itt is a jogi oldalra helyezi. Nem mérlegeli azt a nyomást, amit a hatalmas területi nyereségek, a katonai vezetés erőszakoskodása és a társadalmi klíma jelentett. Azt ellenben nagyon helyesen állapította meg, hogy a hadba lépéssel „végzetes mértékre emeltük a kockázatot". Azt is jól látja, hogy „a németek aligha nyerhetik meg a háborút". Ám megállapítása súlyát kortárs olvasója nem tarthatta nagynak. Mert azt a magyar hadba lépés időpontjával köti egybe. Amikor még a villámháború kudarca sem következett be.

A nemzetközi helyzetet magabiztosan elemző terjedelmes előadásának jellemző vonása, hogy a szerző – természetesen messze nem egyedüliként – mértéktelenül túlbecsüli a személyiség szerepét. Az adott helyzetet jól összegzi: „[...] Anglia és a brit birodalom önbizalma emelkedőben van és Roosevelt, mint egy óriási pók szövi támaszpontjai között a maga félelmetes hálózatát,

építi szédületes arányokban és iramban az Egyesült Államok légi és tengeri flottáját, szárazföldi hadseregét."

A *Különleges helyzetünk a szovjet-német háborúban s teljes izolálódásunk veszedelme"* címet viselő alfejezet tartalmazza – saját megítélése szerint – a memorandum legfőbb mondanivalóját. E szerint – angol–amerikai győzelemmel számolva, tehát el sem gondolkodva annak esélyén, hogy Németország veresége esetén e térségben a Szovjetunió kerül hegemón helyzetbe[6] – az okozza számunkra a legsúlyosabb bajt, hogy „nem *csak önkéntesen, de egyenesen lelkesedést mutatva mentünk bele ebbe a háborúba s főleg minden megfogható magyar ok nélkül."* (Bajcsy-Zsilinszky kiemelése – P.P.) Megállapítása a valótlanságok halmaza. A háborúba a kormány – ismételjük – kimondottan súlyos kényszerek hatása alatt ment bele.[7] A katonai vezetés valóban nagy erőket akart a frontra dobni, ám a Bárdossy által engedélyezett negyven ezer fős kontingens – főleg a román részvétellel egybevetve – a lehető legvisszafogottabb volt. Még ha ambicionálta volna is, a honvédség képtelen lett volna a németekkel lépést tartva a frontvonalba kerülni. A hátországban látott el feladatokat. A kérdést a társadalom egészében nézve és az első világháborús helyzettel összevetve azt mondhatjuk, hogy kimondottan országos rosszkedv, közömbösség volt tapasztalható. Az 1941 áprilisára közel megduplázódott országban azt állítani, hogy a hadba lépés „minden megfogható magyar ok nélkül" történt – az bizony a valótlanságok egyik csúcspontja volt. Főleg ha tudjuk, hogy maga az emlékirat írója is meglátta a német égisz alatt újjászerveződött kisantant valóságát. Amelyhez hozzá kell tenni, hogy a Birodalomban befolyásos körök Magyarország ismételt megcsonkítását mérlegelték.

A várható jövőt firtatva Bajcsy-Zsilinszky teljesen helyesen írja, hogy az akkor fog rosszabbodni, „ha Magyarország egyetlen katonával is többet adna ebbe a német–szovjet-orosz háborúba, mint amennyit már eddig is beledobott." Már mérlegeli, hogy a szovjet–német háború „nemsokára esetleg német–orosz–angol–amerikai mérkőzés"sé válik. Azt is tisztán látja, hogy az angolszász hatalmak szemében a honvédség Szovjetunióból történő kivonása révén Magyarország helyzete „lényegesen megjavulna", ám szemernyit

[6] A mérlegeléshez vélhetőleg fontos adalék, hogy Teleki Pál öngyilkosságának egyik döntő eleme volt ennek a jövőnek a megsejtése.

[7] Ezzel eszük ágában nincs a hadba lépésért Bárdossyt felmenteni. Számtalan alkalommal írtunk a hadba lépés elhibázott voltáról. Ám a Bajcsy-Zsilinszky által állított képtelenséget természetesen magunk is elfogadhatatlannak tartjuk, cáfoljuk.

sem mérlegeli egy ilyen lépés megtételének lehetetlenségét. Mert továbbra sem hajlandó belátni a magyar–német erőviszony szörnyű aránytalanságát. A kormány mozgásterének beszűkültségéből közben valamit azért érzékelt. Ezt onnan lehet tudni, hogy azt javasolja, a finnek módjára adja a világ értésére az ország: „nem vagyunk egészen urai a magunk akaratának". Annak ellenére nem látja meg ötlete képtelenségét, hogy négy sorral lentebb maga említi Bárdossynak a német sajtóban akkortájt megjelent cikkét. Ezen írás szerint Magyarország és a Szent István-i gondolat Közép-Európa legfőbb rendező ereje.

A népi mondás ötlik a történész eszébe: vak vezet világtalant.

Baráti levél a halálos ítéletben

Bár 1941. december 5-én Magyarország hadi állapotba került Nagy-Britanniával és szűk héttel később Bárdossy az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal szemben is kénytelen volt a hadi állapotot deklarálni, Bajcsy-Zsilinszky 1942. január 19-én a miniszterelnökhöz *Igen tisztelt Barátom* megszólítással és ugyanazzal a nagyrabecsüléssel írt terjedelmes levelet, mint amellyel az augusztusi emlékiratát befejezte. A levél belekerült az 1945. november 2-án ellene első fokon meghozott halálos ítéletbe. Ám erősen megcsonkítva. A kipontozott részből csupán egyetlen passzust idézünk: [...] „Magam csak őszinte meghatottsággal emlékezhetem arról, hogy még Teleki Pál is leállította külpolitikai kritikánkat, Te pedig nemcsak hogy azt mondottad nekem az egyik bizottságban, Magyarországon mindenki és mindenhol szabadon beszélhet, hanem bizonyos megértéssel hallgattad az én finn példázatomat is és olyan választ adtál aggodalmamra, amely szerény közéleti pályám legnagyobb elégtételei közé tartozik. [...]"

Bárdossy megítélésében Zsablya, a vérengzés megállításában való kormányzati tehetetlenség, valamint újabb honvédalakulatok Szovjetunióba küldésének a híre hozta meg Bajcsy-Zsilinszky fejében a fordulatot.

A menesztett Bárdossy 1943-ban *Magyar politika a mohácsi vész után* címmel önfelmentő könyvet publikált. Azt olvasván Bajcsy-Zsilinszky Endre mérhetetlenül felháborodott. „Ennek az embernek – írja 1943. december 27-én Keresztes-Fischer Ferencnek, tehát Bárdossy volt belügyminiszterének, aki egészen az 1944. március 19-i megszállásig hivatalában maradt – ezer év

alatt egyik legfőbb bűnösnek a magyar történelem során, van merészsége arra, hogy egy elmúlt korszak eseményeinek hamis és görögtüzes megvilágításával nemcsak magát mentse, hanem általános oktatást adjon, hogy kell viselkednie az igazi politikusnak, a nagyszabású államférfinak." Vad gyűlölködésében Bajcsy-Zsilinszky annyira szembekerült még három esztendeje sem történt Bárdossy iránti áradozásával, hogy nem lehet nem emlékeztetnünk 1942. január 19-i fogadkozására. Soha nem fogja elfeledni...

Alaposan elfeledte.

Népbírósági tárgyalás a szophoklészi drámák hőfokán

Bárdossy László büszke magyar úr volt. 1945-ben Svájcban mélyen sértette, hogy gyűjtőtáborban kellett családjával együtt laknia. Úgy vélte, hogy – diplomata útlevele birtokában – jogukban van szabadon mozogniuk. Ezzel kihívta a sorsot. A svájci kormány a kiadatása mellett határozott. Ismét visszakerült Németországba, az amerikaiak letartóztatták. Hónapok múltával háborús bűnösök társaságában megbilincselve Magyarországra szállították. Vele indították a népbírósági perek sorát. Nagyvad kellett. Tudta, hogy meg kell halnia. Volt barátja, majd gyűlölködő ellensége akkor már közel esztendeje nem volt a földi életben.

A népbírósági tárgyalás nemegyszer a szophoklészi drámák hőfokán izzott. A bíróság oldalán annak az igazsága volt, hogy annak a férfinak az ügyét tárgyalták, aki a Szovjetunió elleni hadi állapotot bejelentette. Mely után már az 1945-ös totális csődig nem volt megállás. 900 százezer halott, a nemzeti vagyon mintegy negyven százalékának pusztulása a semmiért. Hiszen az ország előtt egy újabb Trianon képe rajzolódott ki. Bárdossy oldalán műveltségén, ragyogó intellektusán, félelmetes vitázó képességén túl ott volt az az irdatlanul nagy tény, hogy Trianon valóságát az ország 1945-ig egyszerűen képtelenségnek tartotta. A tárgyalóteremben zömmel azok voltak, akik nem alaptalanul vélték úgy, hogy tönkrement életük, elpusztított rokonuk, rokonaik sorsának felelősét éri most utol a végzete. A tárgyalóterem falain kívül viszont zömmel a hallgatag közvélemény volt. Amely azt tartotta, hogy Trianon bajnokát ártatlanul küldik a halálba. Ennek egyik jeleként a tanácsvezető bíró ablakát az egyik éjszaka kővel beverték.

A tárgyalás drámájában számos ízben hangzott el érvként Bajcsy-Zsilinszky Endre neve. Idézték halálát, felolvasták érveit, a vádlottat szenvedélyesen elmarasztaló fordulatait. A vádlott azonban ismerte meghalt volt barátja másik arcát is. És miközben nagy leleményességgel magáról a bűn piszkát mosta-mosta, egyszer csak átszakadt a gát. Kiömlött a cinizmusa. Mint a legtöbb politikusban, Bárdossy Lászlóban is volt egy jó adag cinizmus. Ám balga az, aki nem képes cinizmus és cinizmus között különbséget tenni. Úgy is mondhatnánk, hogy a számtalan cinizmus között hajszálpontosan eligazodni.

Így történt, hogy amikor a január 19-i levél felolvasása nyomán a tanácsvezető bíróval való szóváltása közben, nyugalmából kizökkenve elmondta, hogy a Képviselő úr szeretett vele bizalmasan levelezni, ahelyett, hogy „nemzetmentő javaslataival" az országgyűlés elé állt volna, nyeglén megkérdezte: „Miért nem a parlamentnek felelős miniszterelnököt bombázta vele?" A bíró erre lehordta, felszólította, hogy fogja be a száját, megbilincseltette, s a teremből kivezettette. Az ismét fölénybe került vádlott meghajolt és köszönöm-et mondott.

Összegzés

A Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében hazánk csak a békeszerződés megkötése nyomán nyerte vissza függetlenségét. Addig az állami főhatalmat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – élén Kliment Jefrimovics Vorosilov marsallal – gyakorolta. Az incidens után Major Ákos tanácsvezető bírónak a SZEB angol parancsnokságán kellett felelnie eljárásáért. Az elnöklő Vorosilovnek ellenben „csak" az érdekeiket sértő esemény volt ügy. Például az, amikor a Magyar Központi Híradó élén álló Ortutay Gyula a BBC-vel kötött hírcsere megállapodást. Ekkor megfenyegette: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonlót cselekszik, elválasztják a fejét a nyakától.

Ilyen és hasonló dolgok 1945-ben és utána jelentősen befolyásolták Magyarország új életét. Amelyből következőleg 1989–1990-ben ismét neki kellett rugaszkodnia – és erre a nemzetközi körülmények alakulása végre valahára jó esélyt adott – sorsa jobbá formálásának...

RAMACHANDRA BYRAPPA[1]

TANGO OR TANGLE: LET US LEAVE SOUTHERNIZATION TO INDIA[2]

(Tangó vagy béklyó: hagyjuk a déliesítést Indiára!)

A few words in honour of Professor István Majoros:

I know Professor Majoros since 2005, when I started my doctoral studies at the Department of Contemporary World History in ELTE-BTK. He was not my supervisor but he very soon became my mentor. For him, I was primarily a scholar and did not care where I came from and what the colour of my skin was. His professionalism and dedication to teaching were an example to admire and follow. Whenever I needed his advice or his help he was always ready to give a helping hand. During my research work he gave me the general orientation, and where I should focus my attention. Just the idea that there was someone I could trust was an immense asset in the completion of my doctoral disserta-

[1] Ramachandra Byrappa PhD, Department of Contemporary World History, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (ELTE) – Budapest

[2] This essay is the result of a conference lecture given by the author on The New World Order. 29th November 2017, organized by Pallas Athéné Geopolitical Foundation, Budapest. The current essay was publish earlier in the *HUG magazine* (PAIGEO) in both English and Hungarian languages, with slight adjustments. My thanks to the PAIGEO team.

tion. As a human-being, as a scholar and as a teacher, I am deeply honoured to have met Professor István Majoros.

Study:

A true order of things is when one allows the elements, in their natural propensity, to fall into place without compulsion, tension and violence of any kind. An order where there is no hierarchy in the way we think and live. The New World Order will become optimal and efficient when each one can do what he or she is best at. Like this, a crippling dysfunctionality and dislocation of the world order could be avoided. Ideally, in a multipolar world led by a consensus of major powers there will be more cohesion but I feel that this should not be an ultimate goal in itself. A multipolar system could and should mean a distribution of specialisation, there will be centres of specialisation. "I do what I am good at and you do what you are good at and we will weave things in" method of doing things. In many respects the world's elites are unified more than one can imagine. And although these elites are unified and interconnected, the sheer complexity of their conflicting interests and affinities needs to be managed on an unparalleled level, here great experience in non-conflictual consensus building is needed backed up with economic clout and money power, a tailor made opportunity for Indian and China.

Foreshadowing this phenomenon is the other factor that needs to be taken into account, the world's masses are increasingly unified by globalisation in many aspects of their everyday life, especially the fear of the future and the fear of each other. This means new ways of governance will be needed and new forms of world order need to be created, in comparison to the current one, where the lack of legitimacy seems to be one of the biggest issues. Combined, what we realise is that we need overarching systems of integration of diverse elites, and the integration of pluralistic minded individuals and groups. Empires, like the Ottoman Empire or the Russian empire were very good at maintaining an integrative system for brief periods, but as their successive collapse proved their ability was limited, although the Russian Empire was more substantive in its cultural prevalence. To be more appropriate and encompassing, the present situation probably requires the return of civilisations; especially the return of

the Indian and Chinese civilisations to regulate world order for the benefit of everyone.

At this juncture the Asiatic model of civilisation comes into play. Indeed both the Indian and Chinese civilisations, in their own respective spheres, were able to build and maintain systems of order, built upon confidence and mutual respect, giving priorities to those mechanisms that eliminated conflict by focusing on cooperation. Currently however, India and China are not exactly in a strong position to undertake this civilizational mission. And quite rightly not all believe in such a peaceful settlement, there are regular reminders to the opposite: "The decline of the west is juxtaposed with the rise of the east, notably China. (It is hard to tell whether Russia is rising or falling; either way, it is disturbing.) Fitting a rising power into a decaying international system has rarely occurred peacefully. Perhaps superior Western and Chinese statesmanship will avert a major war; but this, in historical terms, would be a bonus."[3] Unfortunately there are solid reasons to believe in such an eventuality because the *modus operandi* of the major Asian powers is not Asian but works by borrowed concepts from the West. And according to these scales, China has made strides of progress and seems to be in the scope of preparedness but I think this is only hypothetical; it is one thing when the tide is high and another when it is low. As for India, it is under current polarizing political atmosphere and might take more adjusting and tough reforms to be planned and implemented, all of which will take time. When one digs deeper, one gets the impression that by all this what these two countries are doing is entrenching the structural violence of the Western system and not at all preparing their countries for a period fundamental change in the nature of how things are done domestically and internationally. The energies of almost three billion people are wasted because the elites of both countries refuse to take a step back and put their actions into context. If they had done and do this in the future, they will realise that they are doing exactly what the West wants them to do: play a petty game of nationalist divisions and destruction. As Jerry H. Bentley once wrote: "*The power of myths to promote tendentious or distorted understandings of the past and even to inspire the production of historical fabrications is all too evident in both popular and professional historical accounts of all lands and peoples without*

[3] Robert Skidelsky: Is western civilisation in terminal decline?, The Guardian online, Tuesday 17 November 2015 10.23 GMT

exception. Yet the production of parallel mythistories that stroke the collective psyches of national, ethnic, racial, religious, and other groups, while also nourishing their memories of supposed past injustices and encouraging hatred of their perceived oppressors, is a formula for disaster in a world oversupplied with appallingly effective technologies of destruction."[4]

Modern Asian nationalism, is the result of western educated or western oriented elite like Nehru, Gandhi, the Kuomintang and even the Communist Party of China.[5] The idea was that the west managed to pull down Asia because they were strong nation-states and therefore let Asia become like them to beat them at their own game – a growing mountain of false assumptions and equally false conclusions. It is not only about sizing down great civilisations to the pettiness of nationalism, it is about expressing one set of particularistic values out of a rich mosaic of shared values; civilisation does not put people against people, to divide and rule. The great tragedy of today's Asia and that of the world order (world balance) is that one gets the view that both India and China, rather than revitalise civilisations, are forcefully forging ahead with particularistic agendas. While China is enhancing with *Han Chinese* domination inside China, in India the *Fringe Mesopotamians* (North-western Indians) are openly questioning and turning upside the very principles of toleration that formed the bedrock of the Chinese and Indian civilisations. This leads us inevitably to two things: domestically, no one will feel safe because the particularistic nature of decision-making and the socio-economic consequence of these decisions. Worldwide, this intolerance at the domestic level shows the world population that this Asian twins can be a danger to their own socio-economically (relatively) harmonised systems. The rise of China and Asia would be thus interpreted as an imminent danger.

In this way the two countries are not only destroying or levelling down their civilisations, they are also incessantly destroying the only alternatives that there may be for the yearning masses of our planet. India and China should stop this mission of 'self-destruction' not for some glorious motives of reviving thousand-year-old civilisations, they have to do it because the imperatives of

[4] Jerry H. Bentley: Myths, Wagers, and Some Moral Implications of World History, Journal of World History, Vol. 16, No. 1 (Mar., 2005), pp. 51-82, University of Hawai'i Press, page 52

[5] William R. Braisted: Nationalism in Eastern Asia, The Journal of Modern History, Vol. 26, No. 4 (Dec., 1954), pp. 356-363, The University of Chicago Press, page 357

survival of the whole world system dictates so. Han Chinese nationalism in China and the Fringe Mesopotamian nationalism in India are forces of friction, division, discrimination, arbitrary application of government and tyrannical violence. The world of today has enough of these dangerous commodities, the result of the Western order. In haphazard of climate-change and in an increasingly resource-restricted situation, what the world needs is the comfort of healing and sharing above anything else – if India and China continue in their current path they will be unable to provide the world with a legitimate alternative. Under these circumstances the best way forward for India and China, and for everyone else, would be to learn from history and put forward models that have worked very well in the past. Of course, times and contexts have changed but parts of this civilizational heritage are still viable.

When we talk about a model for the new world order we are of course not talking about economic development or material prosperity. This is the whole point of it, although economic prosperity is very important, structurally it should not have a direct impact on the way we conduct relations with each other. In material terms Asia is nowhere. As one expert put it: "Even at current torrid rates of growth, it will take the average Asian 77 years to reach the income of the average American. The Chinese need 47 years. For Indians, the figure is 123 years. And Asia's combined military budget won't equal that of the United States for 72 years."[6] I do not in any way mean that Asia has to grab the reins of power because it has such a level of material wealth that it can somehow buy itself the cockpit of the world governance. What I mean is that the West, with its unidirectional model of world order, has sucked the world of all its vital resources by establishing a world order of privileges, a sort of racial entitlements. As one well attuned observer put it in a nutshell: "The white people of South Africa regard themselves as the upholders Western civilisation but the truth is that no civilisation had ever been established in the land. Instead, a way of life evolved, dominated by patterns of greed and opportunism, so brutal in their effects, so lacking in basic human courtesies, that long after their demise as a dominant power in South Africa, they will be

[6] Minxin Pei: Asia's Rise, Foreign Policy, No. 173 (July/August 2009), pp. 32-36, Washingtonpost. Newsweek Interactive, LLC. These estimations might change but none-the-less they show the uphill struggle if Asia wants to measure itself only in material terms.

remembered like a nightmare."[7] This statement may be considered provocative by some but it describes well the actual condition of many parts of the world. And this process has left behind a tired planet, unable to replenish itself to give stable livelihood to its inhabitants. My argument therefore is that Asia has to legitimise its claim to world leadership not because of its material success but because of the efficacy and salience of its civilizational model. In no way should either China or India strengthen 'nationalist' outlays for Asia and work to reinforce a non-civilizational model.

Building your future on borrowed concepts is never the right thing to do because this means someone else is designating how you think and live. As explained earlier, the root of Western ethics and rise to power has been banditry followed by newer forms of elaborated banditry in all its disguises. The answer cannot be the democratisation of banditry and neither is the normalisation of it. What is necessary and appropriate is that the leaders of India and China take a step back from the precipice and sweep the dust, the western narratives, off their civilisations and take inspiration from the 'deep heritage'. As Walter D. Mignolo correctly described: "*Today, through visiting monuments as tourists, through archaeological and anthropological work, by researching contemporary codices and reports by European conquistadores and missionaries, and by observing modern international relations and the inequality of world order, we can imagine how the world was before 1500. And above all, the living memories of non-Western people who have begun to assert that their own histories, civilizations, ways of life, and structures of thought are not as bad, demonic, traditional, mythic, false, or strange as the non-European world appears in Western narratives. We have to unlearn what is taught from canonized narratives, sacred or secular. Exploring the meaning, today, of „Global South" is part of this process*."[8] There is a clear call and need to going back to the roots, back to the basics, going back to the alphabet of humanity, in short back to civilisation.

When the dust is cleared, the world of today is in reality a choice between three or possibly four civilizational options: the Indian civilisation, the Chinese civilisation, the Slavo-Tatar civilisation and the Christian-Humanist

[7] Bessie Head: The Lack of a Civilisation, Rhodes University, English in Africa, Vol. 28, No. 1, A Great Heritage: Bessie Head's Uncollected Pieces(May, 2001), pp. 23-27, page 24

[8] Walter D. Mignolo: Global South and World Dis/order, Journal of Anthropological Research, Vol. 67, No. 2 (SUMMER 2011), pp. 165-188, The University of Chicago Press

civilisation. This vision of things might look incompatible with a Universalist vision of the world order, but it is not. The whole idea of the new world order is the reflection of this civilizational mosaic and its inter-play. Up to now everyone was under the illusion of the West bringing about a Universalist world revolution in the world order. Everyone realised that it was nothing else than the "British-Museum" syndrome or logic: "we pillaged the world over so we are a world civilisation", where stealing the Greek marbles is seen as a quick way to having access to the Greek civilisation.[9] This narrative no longer has legitimacy except in a few renegade circles of 'white supremacists'. The new narrative is that of genuine cooperation between genuine civilisations. First among this has to be the cooperation between the Chinese and the Slavo-Tatar civilisations, more preciously between China and Russia who constitute the Northern System along with the Turkic-Tatar belt of countries.

The paradox of today's context is that everyone is startled or moved by the hypothetical possibility that China will become the dominant power, and equally hypothetical suggestion that it will impose its own order. The question that comes to one's mind is: Why would China want to change a system that offered it the current status on a golden plate? What is the leitmotif for it to pull the rug from under its feet? Is it because it is an order that is contested? In all this, the underlying question is how is China going to integrate the world order, in step-by-step formula or by a sudden systemic change? Some see the arrival of President Trump at the helm of the United States as a sudden collapse of the American power, paving the way for an impatient Mr. Xi to flex his muscle in a world in limbo. However, overconfidence should not lead to self-deception, China would be wise to heed to its own historic perspective.

Currently China thinks it's throwing a loose steel net (OBOR) over the globe that it can progressively tighten to its own advantage. Maybe China can leverage its position in a disoriented world but at the same time certain geopolitical structures of 'longue durée' could hinder the process of Chinese hegemonic positioning. Two of the major such risks are that China is overlooking the structural dynamics of the Northern System and the Southern System, it is

[9] Jonathan Jones: The art world's shame: why Britain must give its colonial booty back-The self-righteousnessness of British museums stops them from returning masterpieces pillaged long ago to their rightful owners. It's time they stopped hogging the world's treasures, The Guardian online, Tue 4 Nov '14 15.05 GMT

underestimating the dangers that are disturbing these two systems. Although some fear the rise of China, the author of this essay is more fearful of China's failure and a total dysfunctionality that might result from this. There is a clear need to pause and ponder on the reality of the situation.

Mobility was always the key component of the "Eurasian" world order. If through OBOR China proposes to enhance mobility then there are chances that the order it creates in the process will be enduring. However, if it tries to pave or canalise mobility then the proposed order of things would be rejected or would lead to upheaval: "As the Asian states drew lines across the steppe, they also controlled the movement of populations: refugees, nomads, tribes, traders, soldiers, and other highly mobile groups. Not only did the states need to constrain movement, but they also needed new classification systems to define who lived inside and who outside the new borders. Vaguely defined frontier zones gave way to clearly marked lines; fluid ethnic identities were sharpened into more rigid definitions. Ethnographic atlases, like their later counterparts the cadastral survey, the census, and the imperial atlas, fixed peoples, lands, and identities in new ways. In seventeenth and eighteenth-century central Eurasia, boundaries and maps combined to restrict mobility."[10] The Northern System like the Southern System are comparable to a living organic systems where movement and mobility are two essential elements to almost everything. As Peter C. Perdue explains: "The closure of the steppe frontier meant the end of an age of fluidity..."[11] Any curtailments will entail disorder, the whole system gets clogged and crumbles.

The Northern System was quite often a harmonica system, marked by expansive and contracting motions and movements. At various periods in its history it was controlled by Chinese kingdoms, Mongol hordes and imperial Russia but the flow and movement never really changed in terms of geopolitical structure. The Northern System is a system of constant shifts and adjustments in power. Without being misinterpreted or misjudged one could say that it was almost a natural phenomenon, it was almost a process of civilizational affinity

[10] Peter C. Perdue: Boundaries, Maps, and Movement: Chinese, Russian, and Mongolian Empires in EarlyModern Central Eurasia, The International History Review, Vol. 20, No. 2 (Jun., 1998), pp. 263-286, Published by: Taylor & Francis, Ltd., page 265

[11] Peter C. Perdue: Boundaries, Maps, and Movement: Chinese, Russian, and Mongolian Empires in EarlyModern Central Eurasia, The International History Review, Vol. 20, No. 2 (Jun., 1998), pp. 263-286, Published by: Taylor & Francis, Ltd., page 263

and adjustment. This does not mean that the members of the geostrategic 'musical chairs' all have the same method, the same results or the same socio-economic and cultural impact. Among these contenders only the perimeters of their action varies. Genghis Khan pushed the limits up to the eastern coasts of the Mediterranean, and from here Turkey took the queue and pushed the limits across North Africa and the Iberian Peninsula. Both retracted, progressively giving way to Russian Expansion. The Soviets maintained the Russian empire more or less intact. The Russian Federation under Yeltsin threw away many of its geo-strategic positions, and President Putin spent the best part of his tenure up to now in regaining a modicum of past influence. For how long will the harmonica remain in the current position is the main question? Even if Russia allows China to chip away at its perimeters, will Turkey the other key member of the Northern quartet allow China to stamper on the Turkic turf? But China seems to have out manoeuvred both by throwing the net as far as Central and Eastern Europe, the traditional playground for both Turkish and Russian interests. The big question is: Is the combination of OBOR and 16+1[12] construct the beginning of the harmonica in motion again? And to whose advantage will it work?

The impression one gets is that the vacuum progressively ceded by the western order is filled in, seamlessly, by the Chinese order; and if possible without conflict. The idea is to leave India out of any future arrangement between the West and China, and make Russia believe that its sphere will be kept unviolated. On the other hand it could also be interpreted as the Northern System, cooperation between China and Russia, being fully established and working in full swing. But at the same time it could be seen as China jumping on a historic opportunity to create a position for itself as never before. For this extent China has developed a wide variety of institutional structures to interfere without notice. For example the 16+1 forum was, it seems, invented to erode power from both the Slavic civilisation and the Western sphere in one go. This could be a turning point and a historic moment in the evolution of world order. Which proves beyond doubt that President Putin saw it long before.

When Putin became the President of the Russian Federation in 2000, he saw the need to reinforce the Slavo-Tatar civilisation. Being one of the biggest

[12] The conference was held and this essay was written during the time of the 6th 16+1 Summit, 29-Dec-2017

realists of our times, in the literary sense of the word, he saw that Eastern Europe and the Balkans had been virtually disconnected from the civilizational orbit of Russia and were progressively being aligned economically to Germany and in a wider sense to the orbit of the European Union and NATO. Given the negative Soviet experience of the cold-war period and the evident economic weakness of the Russian Federation that followed, it was almost impossible for President Putin to imagine a positive and peaceful reunification of the Slavic section with that of the Tatar. On top of this, for the Tatar section, there were two traditional contenders – Turkey and China. In the late 19th century a great deal of ink was spilt on the Anglo-Russian competition in Central Asia. But this was only temporary because the real contenders, Turkey and China, were both temporarily undergoing structural turmoil. After almost one hundred years of absence, these regionally rooted players are back and increasingly flexing their muscles. Put it simply, the President of the Russian Federation had three serious and ambitious contenders on his doorstep, all waiting to dig deep into Russia's sphere of influence: Turkey, EU-NATO and China.

President Putin's reply to these threats of erosion of influence was both domestic and global in nature. On the domestic front he tried to stabilise the economy that had spiralled down during the 1997-98 financial crisis. And once the economy had stabilised he tried to give a coherent patriotic orientation to it. The success of these policies can be measured in the almost doubling of the Russian middle-classes, and the giving of a realistic backbone to the Russian democratic system. The negative portrayals in the Western media of the domestic situation is no doubt politically motivated, but even the most critical of these will accept that Russia has made huge strides of progress since the collapse of the Soviet system. Having made this progress on the domestic front the Russian President tried his uttermost to build a civilizational bridge between the Russian Sphere on the one side and the West and Turkey on the other. On the far eastern front he made a rational assessment of China's economic rise and went about defusing all potential contentions and conflicts. Applying the same rationality, and wanting to woo the Russian Bear before making its move into Central Asia, China was ready to agree upon a status quo in Sino-Russian relations. On top of this, Russia made serious overtures of friendship to both the United States and reinforced its long-time friendship with the Indian Subcontinent. Between the 2000 and 2009 one really got the

view that, although a waning super power, Russia had successfully converted itself to the status of the wise-man of the world, offering help of mediation here and cooperation there. From academics to ordinary citizen around the world, felt a relief to see a mature world power step into the world arena in contrast to the west's impulsive and invasive tendencies. Russia was a stabiliser and equaliser.

In a wide contrast, the West grossly miscalculated, it thought Russia's soft and selective approach as a sign of weakness. The West, especially the European-NATO twin construction, adopted new policy instruments like the Eastern Neighbourhood policy which structurally meant a territorial expansion of the West and its influence. Similar policy structures were adopted for countries sitting on the southern and eastern rim of the Mediterranean. None of these envisaged a role for Russia and it was not even consulted. What was worse, at the height of the subprime crisis of 2009-2010, which hit Russia exceptionally hard, the West was airing the possibility of including the Ukraine and Georgia into NATO. A move that sent alarm bells ringing in the power corridors of Moscow, where this was considered as a gross violation of confidence. Russia swallowed its anger and went as far as proposing to be a member of NATO itself, but this request was squarely rejected. The fact was that, the West had eaten-up Eastern Europe and was now on the verge of taking a bite that would hurt Russia in more than one way; paving the way forward for the Ukraine to become a full member of the European Union. Russia felt cheated and its efforts to build confidence and stable relations with the West had come to nothing, it felt that the sacrifices made had been one sided. The Brits had a lot to answer for the fractious relations with Russia since Thatcher pushed for a rapid expansion of the EU into Eastern Europe.

So it was that Russia decided to take back control of its core sphere but at the same time President Putin was very realistic in his approach and strived to build coherence and realised that a peaceful and rule-based Eurasia was the solution. This was probably one of the most honest and open-minded proposal that a world leader has put forward in the whole of the 20th century. He always accompanied his words with deeds. In a very revealing interview with the BBC's David Frost, President Putin had the follow vision of things:

The BBC's David Frost's interview with Vladimir Putin:[13]

DAVID FROST:

Tell me about your views on NATO if you would. Do you see NATO as a potential partner, or a rival or an enemy?

PUTIN:

Russia is part of the European culture. And I cannot imagine my own country in isolation from Europe and what we often call the civilised world. So it is hard for me to visualise NATO as an enemy. I think even posing the question this way will not do any good to Russia or the world. The very question is capable of causing damage. Russia strives for equitable and candid relations with its partners. The main problem here lies in attempts to discard previously agreed common instruments - mainly in resolving issues of international security. We are open to equitable co-operation, to partnership. We believe we can talk about more profound integration with NATO but only if Russia is regarded an equal partner. You are aware we have been constantly voicing our opposition to NATO's eastward expansion.

DAVID FROST:

Is it possible Russia could join NATO?

PUTIN:

I don't see why not. I would not rule out such a possibility - but I repeat - if and when Russia's views are taken into account as those of an equal partner. I want to stress this again and again.

The above extract of the interview shows several things about the situation he was confronted with and his solution to the realities on the ground – Russia alone could no longer operate the Northern System. Ideally, he thought, no other power should dominate the system, it was preferable to establish a

[13] British Broadcasting Corporation: "BBC Breakfast with Frost" interview with Vladimir Putin, March 5th 2000. URL to official transcript: http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/audio_video/programmes/breakfast_with_frost/transcripts/putin5.mar.txt

structure where by a rule-based system would be operated to avoid the risk of conflict associated with structural adjustments. Russia always had to balance its two halves, the Slavic half and the Tatar half. President Putin felt, after assessing economic and cultural affinities, that it was his priority to start the process on his western neighbourhood and progressively spread it to the east, including Japan. If he had started the process in the East the Western countries would have accused him of building an anti-West alliance. And given the fact there was a wide consensus and genuine friendship between him and President Chirac and Chancellor Schroder, President Putin thought it appropriate to complete the integration with West before taking the process to an ever powerful China in the east. With the initiation of the Shanghai Cooperation Organisation and much later the pre-negotiation on the creation of the BRICS organisation/forum, President Putin seemed, on parallel, to prepare the second part of the plan for a peaceful Eurasian transition. But the process was disrupted by an Anglo-American diabolic campaign against Russia and President Putin in particular for obvious reasons – a continental consolidation that involves Russia was deemed dangerous to their interests, because it would seriously dent one of the main pillars of the Western strength – confusion, chaos and disorientation in Eurasia. As a result successful attempts were made to create chaos on the perimeter of the Russian Federation in Eastern Europe and Central Asia.

This led to a very disappointed Russia to change gear and speed up the second section of the Eurasian strategy, a reaction to the realisation that friendship with the West had become a minefield of false promises, deceptions and imminent security threat. Between 2010 and 2015 Russia built a solid partnership with China who was only longing and willing for such a vital geopolitical asset. It too was in need of a peaceful and pacified front because developments in its Pacific rim were not all to its advantage, it was not only the USA but also, Japan, Taiwan and Vietnam to take care of. It was in need of a stable and accommodating North System in its backyard. Russia could be of immeasurable help in more than one way to China in its quest for global recognition and acceptance. The first one would be a Slavo-Tatar civilizational grammar that China does not understand but is very much in need of, a difference between a closed and open systems. China talks of Roads and Belts criss-crossing the globe and of free trade but none can deny that China itself is

a very closed and insulated system that is activated or closed at want. If every country on earth would be as closed and selective as China is, all would grind to a halt. The Northern System under Russia's influence is an open system, despite the negative media coverage and political statements to this effect in the West. Russia and the Northern System could bridge that towards the Turkic domain and the Slavic civilizational sphere. The danger is that China might stifle this flexibility and openness by wanting to turn everything to its advantage. As President Putin laid out in his interview with the BBC's David Frost: "...if and when Russia's views are taken into account as those of an equal partner. I want to stress this again and again."[14] This means that Putin would want to maintain equality in relations with NATO backed Western countries but also with China. China will fail in its ambitions if it misinterprets the Russian civilizational calculus as the West did.

Due to the tragedy brought upon Russia by the Trotskyists and Bolsheviks, many get the false impression that Russia and the Northern System are a closed system. The reality is quite different, as Marlene Laruelle rightly points out in her (chapter) *Russia as an anti-liberal European civilisation*: "Moreover, Putin has continued his strong advocacy for a Eurasian Union with free movement of member-state citizens (and therefore of labour migrants), despite clear expressions of xenophobia in the Russian population."[15] What is more interesting in Marlene Laruelle's proposition is that there exists what she calls "Russia's triple civilizational grammar: Europe, the West, and the rest."[16] Measured in terms of western concepts and terminology Russian identity is deemed fluid, as Laruelle explains: "In the Russian view, there is a triple choice of identity: being a European country that follows the Western path of development; being a European country that follows a non-Western path of development; or being a non-European country. Defining Russia as belonging to a 'civilisation' is always made in relation to Europe as the yardstick, never to

[14] British Broadcasting Corporation: "BBC Breakfast with Frost" interview with Vladimir Putin, March 5th 2000.

[15] Pål Kolstø and Helge Blakkisrud (editors): The New Russian Nationalism - Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015, Edinburgh University Press, Edinburg, 2016, page 276.

[16] Pål Kolstø and Helge Blakkisrud (editors): The New Russian Nationalism - Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015, Edinburgh University Press, Edinburg, 2016, page 278.

Asia."[17] Affinity to Asia and Eurasianism do not come naturally to the Russian elite but as the European Union and NATO encroach into the Slavic part of the Russian sphere and demands exclusivity, the Russian elite was faced with a predominantly Asian Identity. Unwilling to accept any partial expression of this identity, President Putin is in the process of making the Northern System increasing open by calling it the Eurasian Union. Rather than display the exuberance of Western type of nationalism, President Putin has returned to what was always at the heart of Russia – Patriotism. By definition patriotism has no borders and can never be confused with the heresy of a xenophobic nationalism. This could make Chinese penetration into Central Asia and a step from there into Europe much easier, anti-Chinese sentiment will not be on the Russian agenda. On the other hand, if China were to collude with the West to maintain the current dysfunctional system or enhance its ways by using Western "choreography" of world resources extraction, Russia will not hesitate to reassert its civilizational pre-eminence over much of Eurasia, whatever its economic state might be and whatever it might cost, as it has shown many times in the past.

China should not forget, however attractive places like Britain might be for her, that structurally it cannot build a solid partnership with these countries. British foreign policy was always riddled with duplicity and backpeddling. An European diplomat said the following to the Independent Newspaper: 'There is also a degree of scepticism about the British Foreign Secretary's pronouncements. The ambassador of one West European state said: "Just one example: this is a man who led a Brexit campaign which claimed, falsely, that 100 million Turks can come to Britain if Britain stays in the EU. Then after Brexit he went to Turkey and said that Britain will do its best to ensure that Turkey joins the EU.'[18] Boris Johnson, in all honesty, is not doing anything different from most of his predecessors. What China forgets is that civilisation came late to the West compared India and China. And at various periods of its history, the West went through points of no return, as it looked death and horror in the throat. Same bouts of death and villainy can return, and it would

[17] Pål Kolstø and Helge Blakkisrud (editors): The New Russian Nationalism - Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015, Edinburgh University Press, Edinburg, 2016, page 278.

[18] Kim Sengupta (Defence Editor) : Pesco: Remaining EU countries agree to plan to integrate their military forces after Brexit, The Independent online, London, 14-12-2017.

be inappropriate to underestimate the civilizational risks when one is dealing with the West. It would be wise not to forget the fact that the West purchased eminence and respectability through pillage and organised banditry right up to the end of the 19th, and China, along with India was one of the biggest victim of it. The system of international order is fortuitous to the West because it was meant to be. Under the cloak of extreme material development, the West has put into place a highly intricate and elaborate "system of world's resource appropriation". Nothing, in reality, distinguishes this from the confederacy of noble gentlemen that pillaged Rome and burnt it down in the 5th century. The West always tries to reach civilisation but it always slips back into barbarism. As a civilisation with a capital "C" the primary function of a civilisation is about building bridges between different cultures and communities. Deception and pillage of one form or the other cannot be equated to civilisation. China should invest more into building the Northern System with more open focus and less distraction in the outlay of its foreign policy, in this way it would strengthen the civilisational linkages inside the Northern System.

For example one such distraction was China's foray into the Southern System. The Belt and Road project for many looked harmless on the drawing table. But as it comes to the ground there is a sharp contrast between the promised land of hope and friendship, and the cruelty of a realisation that it was a one-way strategy, benefiting China only. Not long ago the South China Morning Post ran a detailed article of how it turned out to be a nightmare for Pakistan, one of the first countries on whom the 'One Belt, One Road' was administered: "The similarities are growing more apparent by the day. In Pakistan, for example, politicians are increasingly critical of the exploitative nature of the so-called China-Pakistan Economic Corridor, which obliges Islamabad to borrow heavily from China to fund Chinese state companies to buy Chinese materials to build infrastructure that mostly benefits China, while loading Pakistan with debts that threaten to crush local economic activity."[19] Those of who pay close attention to how things work in Pakistan know how all this will end up as the South China Morning Post reminds us: "Inevitably, if Beijing attempts to pursue projects at a pace and in a number sufficient to make

[19] Tom Holland: Why China's 'One Belt, One Road' plan is doomed to fail, South China Morning Post – online edition, 6 Aug 2016 / updated on 1 May 2017, URL: http://www.scmp.com/week-asia/opinion/article/1999544/why-chinas-one-belt-one-road-plan-doomed-fail (accessed: 11-12-2017)

a dent in its excess capacity, it will end up building white elephants, wasting money, and encouraging corruption on a scale never before seen."[20] As for the cost-benefit analysis, the Asia Times online has this to say: "The US$56 billion China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) – a part of China's "One Belt, One Road" vision – has yet to translate into the game-changer envisioned by its sponsors. Worse than that, the unparalleled tax breaks and mounting security costs involved have already saddled Islamabad's exchequer with a hole in its finances of more than US$2.5 billion."[21] The situation in Pakistan is turning ugly by the day and the end of this downward spiral is not yet in sight. Within the last few months Pakistan, Nepal and Myanmar have all openly rejected further Chinese OBOR projects as the Voice of America reported: "In the short space of just a few weeks, Pakistan, Nepal and Myanmar have cancelled or side-lined three major hydroelectricity projects planned by Chinese companies. The rejection of the three projects, worth nearly $20 billion, comes as a serious jolt to China's ambitious trade-linking project, the Belt and Road Initiative (BRI)."[22] All these statistics pale as one reads the statement made by Muzammil Hussain, chairman of Water and Power Development Authority (Wapda) in Pakistan told the Public Accounts Committee (PAC): "Chinese conditions for financing the Diamer-Bhasha Dam were not doable and against our interests."[23] This is a big blow to China's prestige and credibility as a foreign investor in a country that is supposedly the first and best friend of China the world over. The problems do not curtail themselves to the economics of the OBOR project. Indeed, due to the level of corruption directly or indirectly provoked by this project, political communities here and there are sucked into the same turbulence. Not so long ago the Australian Prime Minister accused China of 'covert' operations on the Australian soil: "Media reports have suggested that the Chinese Communist Party has been working to covertly interfere with our media, our universities and even the decisions of elected representatives right here in this building

[20] Tom Holland: Why China's 'One Belt, One Road' plan is doomed to fail, South China Morning Post – online edition, 6 Aug 2016 / updated on 1 May 2017, URL: http://www.scmp.com/week-asia/opinion/article/1999544/why-chinas-one-belt-one-road-plan-doomed-fail (accessed: 11-12-2017)

[21] F.M. Shakil: China has Pakistan over a barrel on 'One Belt, One Road', Asia Times, April 28, 2017 2:12 PM,

[22] Saibal Dasgupta and Anjana Pasricha: Pakistan, Nepal, Myanmar Back Away From Chinese Projects, Voice of America online, December 04, 2017

[23] Saibal Dasgupta and Anjana Pasricha: Pakistan, Nepal, Myanmar Back Away From Chinese Projects, Voice of America online, December 04, 2017

(Parliament). We take these reports very seriously."[24] There is a sense of exasperation from politicians to people, from Australia to Africa, that wanting to impose its will on the world in a very short period, China is forgetting the key element: the interest of the local people.

Of course China is not alone in facing such criticism or situations but given the ambition of the OBOR project and China's wish to stride the globe like a colossus, a failure in implementation could have long lasting effects on the geostrategic position of Asia, and its ability to regaining its strength. If for some reason China blunts its appetite for international venture, as it did several times in its history, then consolidation of order within and the emergence of Asia as the leading continent in global politics will be postponed for several decades. To avoid such an eventuality, China should revert to the teachings of its civilisation and not espouse Western instruments of domination with "Chinese characteristics". The epitomy of Chinese civilisation was under the Ming Dynasty and the pillars of its success were 'openness' and 'harmony' with other Asian powers. It did not build and operate an Asian order (at that time the world order) by itself. It engaged where it was opportune and let other do the same when the situation asked for. Today the time has come for Asian powers, including Russia, to cooperate. In short, the lessons from history are clear, help Russia re-establish its pre-eminence in the Northern System and let India assert its pre-eminence over the Southern System and Southernization, otherwise it will be 'barbarians at the gates' again.

The inefficiency of the current system is in great measure to do with inequity of the flow of economic resources. The flows are controlled so that resources appropriated can be shared by only designated countries or primary actors in the system. The liberal order was never liberal and never an order. It was a highway system of resources control and selective application of liberality. Creating a few liberal zones here and there does not create a world system but a system of disequilibrium and impending disorder, if not a permanent chaos. Thus it is that the Western system would never bring the world order to an equilibrium. Today China wants to build physical highways across continents where it can control the flows and selectively apply liberalism where it deems

[24] South China Morning Post: Turnbull says Australia will 'stand up' to China as foreign influence row heats up, South China Morning Post (online edition), comment section, Saturday, 09 December, 2017, 5:20pm,

appropriate and communism where it deems necessary. As soon as movement becomes selective, world order becomes partial or even ceases to exist. China is building super structures for its goods to reach every corner of the planet. The question is whether China will be willing to use these super structures to take in those people who have lost their jobs because of its economic intrusion? It is no secret that China will literally need tens of millions people because of the Chinese demographic deficit. Last autumn the China Daily online reported: "The working-age population of between 15 to 59 years old peaked at 925 million in 2011 and has fallen every year since then, with 3.45 million fall in 2012, 2.44 million in 2013, 3.71 million in 2014 and 4.87 million drop in 2015."[25] And this number will keep rising. To counter balance this trend, has China allowed more immigrants? According to the International Organisation for Migration (a United Nations agency) China allows only several thousands and most of them North Korean or ethnic Chinese from South East Asia.[26] Isn't it a historical fact that at regular intervals millions emigrated from China to other regions of the world, escaping one hardship or the other? Those systems that opened their arms to impoverished Chinese migrants were open systems. Of course there were cultural differences but coexistence was possible. Why does China worry so much about cultural integration as a nation-state does? Can a real civilisation be fearful of mothering diverse cultures and customs? The CPEC is up and running in Pakistan, will China accept millions of young Pakistanis to go to China to man its factories? Or does the friendship with the Pakistani elite not descend down and reach out to the people of Pakistan?

There is a legitimate fear in many corners of the globe that China's super structures will only enhance the world resource appropriation in China's favour. Leaving others to pick up the bill for the devastation caused as a consequence, both economic and environmental. On top of this there is a rightful suspicion that China is encouraging closed systems in client countries, wanting to preserve its economic primacy in these countries. The fear is that this attitude will cajole local regimes into more oppressive and arbitrary methods of governance. The new Chinese order boils down to closed systems, open only to itself and governed by oppressive regimes ready to obey its commands in the

[25] Wu Yan: China's labor market: Shrinking workforce, rising wages, chinadaily.com.cn, 2016-11-21

[26] International Organisation for Migration: China, URL: https://www.iom.int/countries/china (18-12-2017)

likes of Sudan and Zimbabwe, to mention a couple. If this were true it would be worse than the dysfunctional Western order. The world, especially the younger generation are tired of the current state of affairs and are desperately in search of a fairer and freer system of coexistence. A system that existed and still exists in bits and pieces; a bit rusty and neglected but the core remains strong to this day.

The first and the most efficient world system was created and operated by South Asia, especially by the Southern Peninsula. The system probably started taking shape before 500 CE. The socio-economic system along with the political system was largely influenced by then reigning religion of South Asia – Shaivism. It was a religion that did not believe in forceful and collectivist religious masses, rather it believed in individual attainment of spiritual salvation, a community of thinkers that were ready to use peaceful dialogue than use a sword to attain the all-encompassing order. Conflict at all levels was instantly dissipated, unlike the feudal system that plagued the West for centuries. In the same manner no overbearing political 'leviathan' was needed. The whole system was organised into small independent and interconnected communities and yet self-contained. "Economic conditions of rural prosperity, urban growth, political consolidation, and expanding trade networks contributed to the institutional organization of the Buddhist sangha (community/assembly), which emerged in an environment of material prosperity rather than hardship."[27] The system was so harmonised and peaceful that Emperor Ashoka planted some 80000 pillars[28] and *Stupas* enunciating basic laws of coexistence and self-government; precipitately abdicating his throne and dissolving all central (hegemonic) authority. Further analysis of the edicts of Ashoka show us that the valiant Emperor was only, with his actions, trying to re-establish order that was disturbed by the influx of organised bands or groups from Mesopotamian confines – a new breed of Brahmins. As one expert in Ashoka's edicts puts it "... these new special administrators were empowered and directed to readjust the innumerable group *dhammas* to the needs of society as a whole in order to reduce the state's drastic use of force and

[27] Jason Neelis: Early Buddhist Transmission and Trade Networks - Mobility and Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia, Brill Academic Publishers, Lieden - Germany , 2011, page 74

[28] Patrick S. Bresnan: Awakening: An Introduction to the History of Eastern Thought, Routledge, New York, 2003, page 248.

punishment in the Arthasastra[29]'s system of administration..."[30] Brahmins had taken to the 'business' of government in a tyrannical and parasitical manner, and their power had to be quartered. The State had too much power over the individual and was the biggest infringement to the good function of the society and the advancement of economic well-being.[31] It was rightly deemed that individual freedoms were the best guarantor of everything, since blind belief was playing into the dark schemes of the Mesopotamian Brahmins. Emperor Ashoka, with the inscription on the pillars, was asking his people to think and not be entrapped to Brahmin charlatanism. Ashoka and Buddhism had managed to re-establish ethical order that a wounded Shaivism could no longer give in the northern parts of South Asia. The auto-regulation of the socio-economic system was re-adorned and tyranny of all kinds kept at a distance.

From this perspective, South Asia was a fertile soil where the grains of a perfect world society could be sown, where peaceful coexistence was the name of the game. Nerses Kopalyan, of the University of Nevada gives a concise description of what he calls the Indic-system: *"A system primarily refers to the political interactions, inter and intra civilizational relations, and competition for system-wide hegemonic status between political units/entities/actors within the region that the given world political system encompasses. This fundamentally presupposes a group of political units/entities/actors having relations that are, to a strong degree, permanent or continuous with one another. Spatial-territorially, a system covers a specific geographical area, but to specify set regional and territorial boundaries in absolute terms in the conceptualization of a world political system will obscure the reality of the political realm. The regional boundaries tend to be flexible, with political entities at the periphery at times being incorporated in the system, and at times being absent from the system. System's classification, then, does not specifically rely on establishing absolute regional boundaries, but rather considering the political contacts, interactions, and power*

[29] Arthasastra is supposed to be a treatise on the art of government by a Mesopotamian Brahmin called Kautilya, the South Asian version of Machiavelli. Those who would like to read more about this treatise should read the following- Patrick Olivelle and Mark McClish: The Arthasastra: Selections from the Classic Indian Work on Statecraft, Hackett Publishing Company, London, 2012, 256 pages.

[30] D. D. Kosambi: Notes on the Kandahar Edict of Asoka, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 2, No. 2 (May,1959), pp. 204-206, Published by: Brill, page 205

[31] Ashok Chousalkar: Political Philosophy of Arthashastra Tradition, The Indian Journal of Political Science, Vol. 42, No. 1 (January-March 1981), pp.54-66, page 62-63

configurations of system-wide hegemons that function within the region that the given system encompasses."[32] In essence the post Ashokan period was a dynamic and flexible system of pan-regional integration where mobility was continuous and unhindered. There were no physical boundaries or limits, rather there was a juxta positioning of ..."socio-cultural region composed of smaller units of villages, towns, and cities."[33] This way people, products and prosperity could spread without blocking or creating systemic disturbances. Jason Neelis decribes the efficiency of system through its trade routes: "The designations applied to routes used by merchants and religious travellers refer not only to their itineraries, but also to geographical regions with flexible boundaries and polyvalent socio-religious connotations. Encounters, contacts, and exchanges along these overland and maritime routes contributed to changing definitions of insiders and outsiders, demarcating norms of purity and pollution, and contrasting Buddhist and orthodox Brahminical xenologies. Patterns of religious mobility can be retraced by mapping trade networks and surveying commercial nodes."[34] The centre of all attention therefore was mobility.

The responsibility of the state therefore was not the protection of the borders as in the modern Nation-State, rather it was the maintenance of the arteries of mobility. As Neelis describes: "The epigraphic evidence of Aśoka's inscriptions clearly indicates that roads were maintained in order to facilitate long-distance travel, both by his administrative agents and armies, but also probably by merchants and Buddhist monks who circulated between urban centers and religious sites associated with the Buddha's life and significant early monasteries."[35] The maintenance did not involve only the physical condition of the trade routes but also the ethical upholding of principles of fairness and the weeding out of corrupt officials or ad hoc Mesopotamian Brahmins

[32] Nerses Kopalyan: After Polarity: World Political Systems, Polar Structural Transitions, and Non-polarity (doctoral thesis) , University of Nevada, Las Vegas, December 2014/2015, page 27

[33] Jason Neelis: Early Buddhist Transmission and Trade Networks - Mobility and Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia, Brill Academic Publishers, Lieden - Germany , 2011, page 75-76

[34] Jason Neelis: Early Buddhist Transmission and Trade Networks - Mobility and Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia, Brill Academic Publishers, Lieden - Germany , 2011, page 184

[35] Jason Neelis: Early Buddhist Transmission and Trade Networks - Mobility and Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia, Brill Academic Publishers, Lieden - Germany , 2011, page 189

that constantly filtered through the system. From the 7th century the system came under attack and occupation in North India by the Arab invaders but the Peninsula, which constituted the heart of the system, was almost untouched until the 16th century when European fortune seekers started to enter the Southern System. Even then everything worked unharmed because everyone saw the salience of the system.

The Portuguese, when they conquered a few, strategically placed Indian Ocean islands thought that they were conquering the Indian System and accordingly called their new conquest 'Estado da India'. As Leonard Y. Andaya says: "Much has been written of the heyday in the sixteenth century of the Estado da India, or the ‚State of India', an all-embracing administrative term for the Portuguese empire east of the Cape of Good Hope."[36] This further goes to showing that the then unbeatable Portuguese maritime power was into expanding and deepening the structures of the Indic System at another level. They physically controlled a minuscule part of the Indic-System but gloriously believed, boasted abroad and at home, that they controlled the whole system. But what did it mean that they were in control of the system? As Sar Desai explains that anyone could designate himself as a potentate but in reality everyone had to build consensus at several levels: "...an examination of early Portuguese contacts with Muslim potentates in Africa and South and Southeast Asia would bear out a generalization that the Portuguese sought alliances among indigenous rulers, irrespective of their religious persuasion. Thus, Diogo Lopes de Sequeira, who was sent by the Portuguese King to Malacca, was specifically instructed to make the establishment of mutual trust with the native rulers, so as to ensure a profitable and reciprocal trade, the „mainspring of all your action"."[37] None could survive if controls on the whole state apparatus was imposed. As a noted scholar reminds us: ..."the state was deeply enmeshed in the local social forces, and that the ‚office' itself was quite

[36] Leonard Y. Andaya: The ‚informal Portuguese empire' and the Topasses in the Solor archipelago and Timor inthe seventeenth and eighteenth centuries, Journal of Southeast Asian Studies, Vol. 41, No. 3 (October 2010), pp. 391-420, Cambridge University Press on behalf of Department of History, NationalUniversity of Singapore

[37] D. R. Sar Desai: The Portuguese Administration in Malacca, 1511-1641, Journal of Southeast Asian History, Vol. 10, No. 3, International Trade and Politicsin Southeast Asia 1500-1800 (Dec., 1969), pp. 501-512, Cambridge University Press on behalf of Department of History, NationalUniversity of Singapore, page 502

incapable of serving as an earnest instrument of the imposition of imperial will on local customs and practices".[38] Mobility and common interest were the two guiding principles: "Most contemporary accounts allude to Malacca as the richest city in the world. This may be wrong; but it was undoubtedly the most convenient meeting place for traders from Arabia, Persia, India, Pegu, Java and China. Since the founding of the Kingdom of Malacca in 1403 the Malaccan rulers had striven to maintain the cosmopolitan character of Malacca's trade and population."[39] This goes to show that race, nationalism and any other discrimination for that matter was promptly weeded out, something pertaining to the anti-systemic domain, and therefore avoided at all costs and by everyone.

Whoever came into the Indic System was forced to convert to its cultural, economic and socio-political set-up. Whenever this principle was abandoned the system became "unfaithful" to the pretender because it somehow turned him into a predator. "...without actually using the word, the method for surviving in the tropics, or anywhere else, was adaptation to local air, local plants, local customs, and local languages. This is, in fact, what the Portuguese had already been doing, in fits and starts, partially and un-self-consciously both in Asia and in Brazil."[40] It was probably this insight that made the Portuguese hate all the other European incursions into the Southern System, polluting by prejudices brought from particularistic European background: "In the diplomatic and military sphere, peace was (correctly) seen as essential. In Europe, Pedro refused to join France in an alliance against Holland, while in the Indian Ocean the Estado strove to avoid alienating the various Indian states on its borders."[41] The system was so well integrated that none could be neglected, neither the foreign trader nor the local producer or intermediary:

[38] Jorges Flores: The Sea and the World of the Mutasaddi: A profile of port officials from Mughal Gujarat (c.1600—1650), Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series, Vol. 21, No. 1 (JANUARY 2011), pp. 55-71, Cambridge University Press on behalf of the Royal Asiatic Society of GreatBritain and Ireland, page 57

[39] D. R. Sar Desai: The Portuguese Administration in Malacca, 1511-1641, Journal of Southeast Asian History, Vol. 10, No. 3, International Trade and Politicsin Southeast Asia 1500-1800 (Dec., 1969), pp. 501-512, Cambridge University Press on behalf of Department of History, NationalUniversity of Singapore, page 503

[40] Ines G. Zupanov: The Catholic Frontier in India (I6th_I7th Centuries), The University of Michigan Press, Michigan, 2005, page 11

[41] M. N. Pearson (Book Review): Renascent Empire? The House of Braganza and the Quest for Stabilityin Portuguese Monsoon Asia, c. 1640-1683 by Glenn J. Ames, The International History Review, Vol. 23, No. 3 (Sep., 2001), pp. 657-659, Published by: Taylor & Francis, Ltd., page 658

"The Mughal foreign trade was the product of a larger economic environment and its fortunes were tied to the system of production and exchange in the rural hinterlands, local markets and urban entrepots."[42] The same system of mosaic integration extended from the hinterlands of the southern peninsula of South Asia to the shores of Africa and to the straits of Malacca and beyond: "The Bania high-seas merchants of Surat even maintained an extensive network of agents and correspondents (mostly again Banias) all over the Persian Gulf and the Red Sea region who lived in the region for extended periods of time. But perhaps an even more critical role the Bania merchants played in Indian maritime trade was as facilitators per forming the role of being suppliers of export goods to ship owners and other merchants actively engaged in coastal and overseas trade and generally acting as their agents and brokers."[43] The system was open and with complex layers of checks and balances, and a well interwoven fabric of socio-economic interests. In this way, it still represents the ideal model for world integration and order. China should take note and understand the essence of this system.

China has taken the wrong Road. With the OBOR and its affiliate programs China is paving the way for a domination of the system in the same manner as the United States did after the Second World War, namely through the billions of debt that other countries had contracted with it. It was a huge leverage to twist arms and impose the United Nations and a US dollar denominated system. China, with the OBOR project, is proposing to use its surplus trillions to do exactly the same. When we read the strategy between the lines and look deeper into the experience of Sri Lanka and Pakistan with the OBOR project, we realise that the primary objective of the whole process is the creation of "indebtedness" at many levels of the term. And then follow this up to appropriate sovereignty of a local country in exchange for the debt. One hundred years lease on ports and facilities does not only mean the control of infrastructures but the future financial, and thus the economic and the political process in a given country. In this sense China is not original and is not likely to

[42] Najaf Haider: Precious Metal Flows and Currency Circulation in the Mughal Empire, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 39, No. 3, Money inthe Orient (1996), pp. 298-364, Published by: Brill, page 299

[43] Om Prakash: The Indian Maritime Merchant, 1500-1800, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 47, No. 3, Betweenthe Flux and Facts of Indian History: Papers in Honor of Dirk Kolff (2004), pp. 435-457, Published by: Brill, page 437

create a new world order that the population of the world is desperately looking for, China is strengthening the Western system of domination with a made in China tag – New World Order with Chinese Characteristics, meaning that there will be even less transparency than before. Creating order means confronting the chaotic nature of the world, not circumventing it. With all its deficiencies and short comings, India has deeper knowledge of how to operate in a system in a chaotic environment. It is true that even India is moving away from the civilizational model of order but there is still time for reorientation. Both India and China have to recognise that they are civilisations and not nation-states. Civilisations by nature are mothers to nations, nurtured under the guiding principle of openness. For this reason, China should not rush, it should help to consolidate the Northern and Southern systems before further world integration. Build roads by all means but do not forget to add brides; retract from destroying the green fields around otherwise you risk making everything barren. China was a great civilisation and no one can stop it becoming one again, for the benefit of the whole world.

RING ÉVA[1]

JÓZEF PIŁSUDSKI, AKI VISSZAHELYEZTE LENGYELORSZÁGOT EURÓPA TÉRKÉPÉRE[2]

1815-ben a bécsi „táncoló kongresszus" résztvevői úgy döntöttek, hogy az egykori lengyel állam integritását végleg eltörlik, és a Napóleon által kreált Varsói Nagyhercegséget – néhány kisebb területtől eltekintve – Oroszországnak engedik át, jutalmul a franciák felett aratott győzelemért.[3] A lengyel lakosságnak azonban megígérték, hogy biztosítják nyelvük, kultúrájuk és vallásuk használatát.[4] Az újonnan létrehozott Szent Szövetségnek kellett őrködnie azon, hogy a három különböző állam határai közé kényszerített lengyelek belenyugodja-

[1] Ring Éva CSc, az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék címzetes egyetemi tanára.

[2] A Pilsudski életével kapcsolatos, az 1772 előtti Lengyelországhoz tartozó települések nevét első helyen lengyelül írjuk, zárójelben adva meg a mai nevüket, ezzel is jelezve, hogy J. Pilsudski e területeket szerette volna az új Lengyelországhoz kapcsolni.

[3] Az egykori Varsói Nagyhercegséget ettől kezdve Lengyel Királyságnak vagy Kongresszusi Királyságnak (Kongresówka) hívták. Katalin SZOKOLAY: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 2006. 99-100.; Norman DAVIES: Lengyelország története. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 663.; Stefan KIENIEWICZ: Historia Polski 1795-1918 (Lengyelország története 1795-1918). Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1980. 51.; Marian KUKIEL: Dzieje Polski porozbiorowe 1795-1921 (A felosztott Lengyelország története 1795-1921). Wydawnictwo Puls, London, 1993. 151-155.

[4] „Az Oroszországban, Ausztriában, Poroszországban élő lengyeleknek az adott ország kormánya által hasznosnak és megfelelőnek tartott képviseletet és a fennálló politikai rendszer által meghatározott nemzeti intézményeket biztosítanak." Erzsébet SZALAYNÉ SÁNDOR: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003. 45.

nak a döntésbe, és ne próbálják azt lázadásokkal megváltoztatni. Nem kellett sokáig várniuk arra, hogy kiderüljön: a lengyel népesség nem fogadja el a rájuk kényszerített változásokat, és hazája függetlenségének visszaszerzéséért kész fegyverrel is harcolni. A nagyhatalmak közötti összhang azonban jól működött a 19. század folyamán, minden fegyveres lázadást sikerrel fojtottak el a nemesi köztársaság egykori területén.[5] Igaz, hogy az 1860-as évektől az együttműködés egyre kevésbé volt harmonikus, mert Berlin és Moszkva méltatlankodott a galíciai lengyeleknek nyújtott autonómia miatt, de a független Lengyelország visszaállításának veszélye továbbra sem fenyegetett.[6] Az önmagukat a nagyhatalmi terjeszkedés első áldozatának tekintő lengyel emigránsok hiába harcoltak minden európai barikádon, hiába áldozták életüket az elnyomott nemzetek szabadságának kivívásáért[7], a nemzetközi erőviszonyok nem kedveztek hazájuk függetlensége visszaszerzésének[8]. A forradalmi romantika leáldoztával pedig egyre kevesebben támogatták a külföldről szervezett fegyveres lázadásokat. A litván, belorusz, ukrán nemzeti mozgalmak kibontakozása miatt a Rzeczpospolita egykori területén folyamatosan csökkent azok száma, akik a régi határok között szerették volna visszaállítani a független lengyel államot. Ezért a lengyel értelmiség azt tanácsolta, hogy ki kell használni a törvényes lehetőségeket a lakosság életszínvonalának, tudásának növelésére, hogy ragaszkodjanak nemzeti identitásukhoz. A cél érdekében önkéntes pénztárakat, takarékszövetkezeteket, gazdasági és kulturális egyleteket, majd később illegális iskolahálózatot is létrehoztak a porosz és orosz fennhatóság alatti területeken.[9] Ilyen előzmények után lépett színre Józef Piłsudski, aki kezdettől fogva azt hirdette, hogy a függetlenség visszaszerzéséhez nemcsak egy kedvező külpolitikai alkalomra, t. i. a három felosztó hatalom közötti összhang felbomlá-

[5] Az Oroszország fennhatósága alatti területen 1830-31-ben, 1863-ban, a Poznani Nagyhercegségben 1848-ban, Galíciában 1846-ban, Krakkóban 1848-ban voltak felkelések. KIENIEWICZ (1980): 97-118., 147-203., 220-270.; Jerzy TOPOLSKI: Lengyelország története. Gondolat, Budapest, 1989. 229-261.; SZOKOLAY (2006): 100-114.; DAVIES (2006): 682.

[6] Zoltán TEFNER: Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867-1914. L'Harmattan, Budapest, 2007. 79.

[7] KIENIEWICZ (1980): 146.

[8] TOPOLSKI (1989): 263.; KIENIEWICZ (1980): 113-117., 365-367.; Józef BUSZKO: Historia Polski 1864-1948 (Lengyelország története 1864-1948). Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1988. 67-70.;

[9] KUKIEL (1993): 417-419.; KIENIEWICZ (1980): 127-128.; Éva RING: Államnemzet és kultúrnemzet válaszútján. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. 50.

sára van szükség, hanem a hazai tömegbázis felkészítésére, a fegyveres felkelés megszervezésére is.

Egy álomból politikai program lesz

Józef Piłsudski, a későbbi államfő, marsall, 1867. december 5.-én, majdnem pontosan a kiegyezést legitimáló decemberi alkotmány elfogadásával egyidőben látta meg a napvilágot. Azon lengyel hazafiak közé tartozott, akik Litvániát tekintették szülőhazájuknak, de lengyelnek vallották magukat. Csakhogy amíg Tadeusz Kościuszko vagy Adam Mickiewicz esetében ez még többé-kevésbé magától értetődőnek tűnt, Piłsudski idejében már nem volt egyértelmű, hogy a litvániai születés mögött lengyel nemzeti identitás is rejtőzhet. Ezért Piłsudski többnyire inkább żmudzi eredetére hivatkozott (lat. Samogitie, Litvánia Vilnius környéki része), tehát a regionális identitását helyezte előtérbe, ami nem vetett fel mindenki számára nyilvánvaló kérdéseket.

Életútja számos tekintetben tipikusnak tekinthető. A helyi közigazgatásban fontos pozíciókat betöltő, régi lengyel nemesi családból származtak a szülei, akiknek a Wiłno (Vilnius- Litvánia) közeli żulawai (Zalavas-Litvánia) birtokán jött a világra, mint a család negyedik gyermeke. Édesanyja, a tekintélyes hozománnyal rendelkező Maria z Billewiczów Piłsudska (1842-1884) tizenkét utódnak adott életet, köztük négy fiúnak (Adam, Bronisław, Jan és Józef), akiknek neveltetésére komoly gondot fordított. Abban az időben, amikor a lengyel nyelvet kitiltották a közigazgatásból, az oktatásból és az egyházból, ő tanította meg gyermekeit az anyanyelvükre, ismertette meg velük a lengyel irodalmat és történelmet. A patriotizmus hagyomány volt a családban: édesapjuk, az eredetileg agrárszakember Józef Wincenty Piłsudski (1833-1902) részt vett az 1863-as felkelésben, a kownoi (Kaunas-Litvánia) járás parancsnokaként. A felkelés leverése után vette feleségül Maria Billewiczowát, akinek gazdag hozományát sikertelen modernizációs kísérleteivel gyorsan eltékozolta. A żulawai ház eladása után a család kénytelen volt beköltözni Wilnoba és szerény, polgárias körülmények között élni.[10]

[10] Andrzej GARLICKI: Józef Klemens Pilsudski. In: Internetowy Polski Slownik Biograficzny. http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jozef-klemens-pilsudski. Biogram został opublikowany w 1981

Az ifjú Józef Piłsudski Wilnoban járt gimnáziumba, a Báthory István által alapított egykori jezsuita akadémia épületébe, ahol akkor középfokú oktatás folyt orosz nyelven.[11] Öntudatos lengyel kamaszként nehezen viselte az oroszosítást és az ortodox istentiszteletek kötelező látogatását. Tanulmányai során nemcsak az orosz nyelvet, de a hozzá társuló szokásokat és a kultúrát is megutálta egy életre. 1882-ben Bronisław fivérével és barátaival létrehozott egy titkos önképzőkört, amelynek tagjai az elolvasott lengyel könyveket vitatták meg. 1885-ben kezdte meg orvosi tanulmányait a harkovi (Kharkiv- Ukrajna) egyetemen, amelyen ekkor minden radikális szervezet, többek között a narodnyikok és a szocialisták is toborozták híveiket. Piłsudski hamarosan kapcsolatba került a narodnyik mozgalomhoz tartozó Narodnaja Volja (Népakarat) nevű szervezettel. Részt vett egy diáktüntetésen, amelyet a jobbágyfelszabadítás 25. évfordulója alkalmából szerveztek, ezért egy év után felfüggesztették egyetemi tanulmányait. Megpróbált átiratkozni a dorpati (Tartu- Észtország)) egyetemre, de kérését formai okokra hivatkozva elutasították. Hazatért Wilnoba, ahol a Péterváron tanuló diákok segítségével ismét kapcsolatba került a Narodnaja Volja egy terrorista csoportjával, amely merényletet készített elő III. Sándor cár ellen. 1887 márciusában véletlen letartóztatások nyomán bukkant a cári rendőrség a wilnoi szervezetre, és felgöngyölítették az egész összeesküvést. Józef Piłsudskit március 22-én letartóztatták, majd a pétervári Szent Péter-Pál erődbe hurcolták. Bár a perben csak azzal vádolták, hogy tudott a készülő merényletről, de azt nem jelentette a hatóságoknak, a törvényszék mégis 5 éves szibériai kényszermunkára ítélte. Bronisław bátyját, aki komolyabb szerepet játszott az összeesküvésben, pedig 15 évre.

A rabok október elején érkeztek meg Irkutszkba. Piłsudski tartózkodási helyét az innen 1000 kilométerre északra fekvő, Léna folyó melletti Kirenszkben jelölték ki. Megérkezésük után azonban lázadás tört ki az irkutszki táborban, amelynek résztvevőit és szemtanúit, köztük Piłsudskit is további félévnyi börtönbüntetésre ítélték, amit Kirenszkben töltött le. Itt ismerkedett meg első szerelmével Leonarda Lewandowskával, akivel azután is kitartóan levelezett,

r. w XXVI tomie Polskiego Słownika Biograficznego. (Az életrajzot 1981-ben publikálták a Lengyel Életrajzi Lexikon XXVI. kötetében).

[11] A történelem fintoraként az egyik iskolatársa, az ugyancsak elszegényedett lengyel nemesi családból származó, és ugyanabba az iskolába járó Felix Dzierżyński (Feliksz Edmundovics Dzserzsinszkij) lett később a fő ellensége. Ld. Robert BLOBAUM. Feliks Dzierzynsky and the SDKPiL: A study of the origins of Polish Communism. 1984. In: East European Monographs (October 15, 1984), 30.

hogy 2 év után áthelyezték Tunkába. A száműzetése során több szocialista politikussal is megismerkedett, de ekkor még nem érzett elhivatottságot a baloldali eszmék képviseletére, Leonardához írott sorai kilátástalanságról árulkodtak. Az orvosi tanulmányai folytatásra nem volt se pénze, se kedve, se lehetősége. Az önképzésre, olvasásra sem érzett hajlandóságot.[12]

1892-ben letelt a büntetése és visszatért Wilnoba. Felvette a kapcsolatot az ottani illegális szocialistákkal, később a varsóiakkal is, de csak akkor szánta el magát a tényleges együttműködésre, amikor 1893-ban találkozott a titokban Lengyelországba érkezett Stanislaw Mendelsonnal, a párizsi székhelyű Lengyel Szocialisták Külföldi Szövetsége nevű szervezet emisszáriusával. Mendelson azért jött, hogy megvitassa a hazai szocialistákkal az újonnan alakult Lengyel Szocialista Párt (Polska Partia Socjalistyczna, röviden: PPS) programját.[13] Pisudski ettől kezdve részt vett a pártépítésben és publikált az emigránsok lapjába[14]. Itt vetette fel a litvániai szervezetet legjobban foglalkoztató kérdést: milyen körülmények között lehet összefogni az orosz szocialistákkal. Piłsudski írásában két alapvető feltételt nevezett meg: 1. Lengyelország függetlenségének elismerését és 2. azt, hogy bármiféle tevékenységet csak a Lengyel Szocialista Párt tudomásával végezzenek. A második pontból kitűnik, hogy az újonnan alapított párt ellenőrzése alá akarta vonni a már meglévő litván, belorusz és ukrán szervezetek működését. 1893-ban Piłsudski tagja lett a PPS háromtagú központi bizottságának, majd az 1894-es kongresszuson megválasztották a litván szervezet képviselőjének, és rábízták a Robotnik (Munkás) c. lap szerkesztését és terjesztését, ahol legtöbbször Mieczysław és Wiktor álnéven publikált.[15]

A következő öt és fél év alatt a Robotniknak összesen 35 száma jelent meg, ami az akkori körülmények között nagy sikernek számított. Az 1894-es nagy letartóztatási hullám idején a központi bizottságból mindössze Piłsudski maradt szabadlábon, ezért gyakorlatilag ő vezette, majd képviselte a pártot Genfben a

[12] GARLICKI (1981): U. o.

[13] Katalin SZOKOLAY: A Piłsuski jelenség. In: Múltunk – Politikatörténeti folyóirat. 1999. 1. sz. XLIV. 5.

[14] SZOKOLAY (2006): 127-128.;

[15] Jól látta Heiszler Vilmos, hogy Pilsudskinak az életrajza alapján minden esélye megvolt arra, hogy egy eszer vagy bolsevik típusú forradalmárrá váljon. Az egyetlen különbség, ami tőlük elválasztotta az Lengyelország függetlensége visszaszerzésének kérdése volt; Pilsudski mindent ennek rendelt alá. Vilmos HEISZLER: A nemzet atyja, avagy egy diktátor, aki csak hadügyminiszter maradt: Józef Pilsudski. In: Beszélő, 1992. 36. sz. 4. évfolyam. 18-20.

Lengyel Szocialisták Külföldi Szövetségének kongresszusán. Megismerkedett a nemzetközi szocialista mozgalom vezetőivel. Értesült arról, hogy az előző évben, a Második Internacionálé zürichi kongresszusán Ignacy Daszyński, a PPS képviselője komoly vitába keveredett Rosa Luxemburggal, aki utópiának nevezte Lengyelország függetlenségének visszaszerzését, és sürgette, hogy a lengyel szocialisták szorosabban működjenek együtt a három felosztó hatalom proletariátusával.[16] Valószínűleg ennek hatására jelentetett meg Piłsudski 1895-ben egy cikket a Robotnikban Oroszország címmel, amelyben hangsúlyozta, hogy a cárizmust csak az orosz birodalom által elnyomott nemzetek közös felszabadító harca döntheti meg. Ezért a Lengyel Szocialista Pártnak egy közös felkelés előkészítésén kell fáradoznia.[17] A következő években sokat utazott bel- és külföldön egyaránt, részt vett a Második Internacionálé londoni kongresszusán is.

1899-ben feleségül vette a korszak híres szépségét, Maria Juszkiewiczowát (sz. Koplewa)[18], aki elvált az első férjétől. Piłsudski a házasság kedvéért áttért a lutheránus hitre. A szintén litvániai nemesi családból származó asszony már korábban is tagja volt az illegális szocialista mozgalomnak, irodalmi szalonjában gyakran került sor konspiratív találkozókra. Az ifjú pár eleinte álnéven élt Wilnoban, majd a Robotnik nyomdájával együtt átköltözött Łódźba. 1900-ban átkutatták a lakásukat és megtalálták náluk a sajtót, valamint a Robotnik 26 számát. Mindkettőjüket letartóztatták és a varsói Citadellába zárták. Piłsudski hamarosan elmebetegséget kezdett színlelni, ezért átszállították a pétervári elmekórházba. Felesége 1901 januárjában óvadék letétele mellett kiszabadult. Pilsudskinak májusban sikerült megszöknie a kórházból és Rigán, Kijeven, Zamośćon keresztül eljutnia Galíciába.[19]

[16] KIENIEWICZ 1980: 426.

[17] SZOKOLAY (1999): 8.

[18] Maria z Koplewskich Juszkiewiczowa (1865-1921) valamivel idősebb volt férjénél. A pétervári tanítóképzőben szerezte diplomáját és tanítónőként dolgozott. Őt hívták a korszak „Szépasszonyának". Különleges bája nemcsak Pilsudskit szédítette meg, hanem ideológiai ellenfelét, a lengyel konzervatívok vezetőjét, Roman Dmowskit is, aki egy ideig udvarolt neki. Az elvált asszony azonban Pilsudskit választotta. Ez is szerepet játszhatott a két férfi halálukig tartó ádáz gyűlölködésében. Diana Walawender: Maria Juszkiewiczowa – kobieta o którą riwalizali Józef Piłsudski i Roman Dmowski (Maria Juszkiewiczowa – a hölgy, akiért rivalizált Józef Piłsudski és Romjan Dmowski). https://historia.org.pl/2016/05/11/maria-juszkiewiczowa-kobieta-o-ktora-rywalizowali-jozef-pilsudski-i-roman-dmowski/; http://wyborcza.pl/ksiazki/7,154165,22321844,wszystkie-kobiety-marszalka-jozefa-pilsudskiego.html

[19] GARLICKI (1981): U.o.

Az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó Krakkóban új életet kezdett feleségével, de továbbra is gyakran utazott titokban az orosz fennhatóság alatti területekre. 1902-ben jelent meg a Walka (Harc) c. folyóirat, amely a Lengyel Szocialista Párt litvániai tagságához intézett felhívásait közölte. A folyóirat első három számát teljes egészében Piłsudski írta.[20]A párt programja körül azonban hamarosan felszínre törtek a nézetkülönbségek. Piłsudski és szűkebb környezete, az „öregek" Lengyelország függetlenségének egy általános népi forradalom által történő visszaszerzését tartotta a legfontosabb célnak, amelynek bázisát a proletariátusban látta. A nemzeti szuverenitás visszaszerzése után azonban nem akarták folytatni a harcot és létrehozni a szocialista rendszert, ahogyan azt a párt fiatalabb tagjai szerették volna.[21]

A kirobbanóban lévő nemzetközi konfliktus azonban hamarosan más irányba terelte a figyelmet. 1904-ben kitört az orosz-japán háború, amit a szocialisták szerettek volna felhasználni a céljaik elérésére. Piłsudski és a PPS vezetése többször is megpróbálta rávenni a japán kormányt, hogy engedélyezze légiók alakítását a fogságba esett lengyel katonákból, amelyeket azután be lehetne vetni az orosz hadsereg ellen. Miután nem találtak meghallgatásra, 1904-ben elküldték Piłsudskit Tytus Filipowicz kíséretében Japánba, közvetlen tárgyalásokra. Tokióban már egy sokkal nagyobb szabású tervet vázoltak fel a japán kormány előtt: egy általános oroszellenes felkelés kirobbantását a cári birodalom által elnyomott népek körében, illetve partizánháborúk szítását szerte az Orosz Birodalomban, abban az esetben, ha ehhez pénzügyi és fegyveres támogatást kapnak. Kérésük végül elutasításra talált, amiben bizonyára szerepet játszott az is, hogy velük egy időben a nemzeti demokraták képviseletében Roman Dmowski is Japánba utazott, és éppen az ellenkezőjéről próbálta meggyőzni a tokiói kormányt. Dmowski azt állította, hogy a PPS csak jelentéktelen erőt képvisel, és a tervezett vállalkozás eleve kudarcra van ítélve.[22]

A sikertelen vállalkozás után a lengyel szocialisták úgy döntöttek, hogy taktikát váltanak: nemzetközi segítségkeresés helyett kihasználják a cári birodalom belső nehézségeit, annál is inkább, mert az oroszországi zavargások hírére 1904 óta a Lengyel Királyságban is folyamatossá váltak a sztrájkok,

[20] U. o.

[21] U. o.

[22] U. o.; KIENIEWICZ (1980): 431-432.; KUKIEL (1993): 503-507.; SZOKOLAY (2006): 133.; DAVIES (2006): 710-711.

fegyveres összecsapások a rendőrséggel. 1904-1906 között lassanként minden társadalmi réteg megmozdult és megfogalmazta követeléseit. Sikerült is kisebb engedményeket, pl. a lengyel nyelvű alapoktatás visszaállítását elérni. A Lengyel Szocialista Párton belül azonban kiéleződtek a konfliktusok azok között, akik bíztak abban, hogy a függetlenség önerőből is kivívható, s azok között, akik szerint ez csak az orosz nép forradalmával együttműködve sikerülhet. Piłsudski és „az öregek" létrehozták a Lengyel Szocialista Párt Forradalmi frakcióját. Ő és hívei – ellentétben a Dmowski által vezetett nemzeti demokratákkal (endecja) - nem bíztak a cárizmus megreformálhatóságában, fegyverrel akarták azt megdönteni.[23]Már 1905-ben megalakították a Harci Szervezetet, amely önkénteseket toborzott, majd számos terrorakciót hajtott végre, spiclicket végzett ki az orosz fennhatóság alatti lengyel területeken. Bár a PPS betiltotta a Harci Szervezetet, az nem oszlott fel, tovább hirdette a fegyveres harc és a felkészülés szükségességét. 1907-ben ez végleges szakításhoz vezetett, Piłsudski híveivel együtt kilépett a Lengyel Szocialista Pártból.[24] Tekintélye mégis tovább növekedett, amikor 1908-ban az osztrák kormány tudtával és hallgatólagos támogatásával létrehozta az Aktív Harci Szövetséget, amelynek főparancsnokává saját magát tette meg. A Lembergben élő Piłsudski katonai iskolát létesített lengyel tisztek és altisztek képzésére. Célja érdekében megszervezte a Wilno melletti Bezdany állomáson egy orosz postavonat kirablását, amelynek során több mint 200 ezer Rubelt szereztek. Az Aktív Harci Szövetségnek ez volt az egyetlen akciója, amelyben maga Piłsudski is részt vett.[25] A nagy visszhangot kiváltó sikeres támadás után, 1912-ben Piłsudski az Aktív Harci Szövetség

[23] KIENIEWICZ (1980): 464-478.; DAVIES (2006): 715.; SZOKOLAY (2006): 135.

[24] GARLICKI (1981). U. o. Ez az időszak Piłsudski magánéletében is gyökeres változást jelentett. Már Galíciába költözésük után világossá vált, hogy mennyire különbözik egyénisége a művelt, okos, társaságkedvelő feleségéétől, aki mindenki előtt megnyitotta krakkói otthonuk ajtaját. Piłsudski ezt rosszul viselte, de a házasság akkor jutott végérvényesen válságba, amikor meghalt az asszony első házasságából származó kislánya. Maria Piłsudska ezt nem tudta feldolgozni, súlyos depresszióba esett, majd megbetegedett, operálni is kellett. Férje 1906-ban a PPS ifjú futárával, a nála 15 évvel fiatalabb Alexandra Szczerbińskával vigasztalódott. 1907-től már vele élt, de feleségül venni csak Maria Piłsudska halála után, 1921-ben tudta az asszonyt. A litván határhoz közeli Suwałkiban született Aleksandra Szczerbińska (1882-1963) kereskedelmi tanulmányai mellett a varsói illegális repülő egyetemre is járt. Egyetemistaként került kapcsolatba a szocialista mozgalommal, belépett a Harci Szervezetbe. Fegyvereket csempészett Galíciából Kijevbe. Részt vett az 1908-as vonatrablásban is. http://wiadomosci.dziennik.pl/historia/ksiazki/artykuly/422175,iwona-kienzler-kobiety-w-zyciu-marszalka-pilsudskiego-recenzja.html; http://www.rp.pl/Rzecz-o-historii/311099922-Kobiety-w-zyciu-Jozefa-Pilsudskiego.html; https://historia.org.pl/2016/05/12/milosny-trojkat-aleksandra-szczerbinska/

[25] GARLICKI (1981): U. o

alá rendelte a már működő lövészegyleteket. Megállapodás született az osztrák kormánnyal, hogy egy esetleges Oroszország elleni háborúban a lengyel alakulatok az Osztrák-Magyar Monarchiát fogják támogatni.[26] Ezt erősítette meg az 1912-ben Bécsben megalakult Konföderált Függetlenségi Pártok Bizottságának nyilatkozata is, amely szintén kiállt a Monarchia fegyveres támogatása mellett. A Szövetséghez csatlakozott minden oroszellenes galíciai lengyel párt, ami tovább erősítette Piłsudski befolyását.[27]

A világháború kitörésekor mindkét fél igyekezett maga mellé állítani a lengyeleket, megígérve hazájuk függetlenségének visszaadását. Arról azonban, hogy az új állam határai hol húzódnának, kormánya milyen hatalommal bírna, egyikük sem nyilatkozott.[28] A korábbi megállapodások alapján Piłsudski és hívei magától értetődőnek tekintették az OMM támogatását, míg Dmowski és a nemzeti demokraták oroszbarát propagandát folytattak a lakosság körében.[29] Ez szerepet játszott abban, hogy a cári fennhatóság alatti területekre 1914 augusztusában betörő kb. 200 fős lengyel légió közömbös fogadtatásban részesült, nem robbant ki a várt általános oroszellenes felkelés. Az alakulatot az osztrákok azonnal visszarendelték, és az a veszély fenyegetett, hogy feloszlatják. Az augusztus 16-án Krakkóban létrejött Nemzeti Főbizottság mentette meg a helyzetet, amelybe minden oroszellenes galíciai politikai párt belépett. A továbbiakban ennek égisze alatt folyt a légiók szervezése. Piłsudski lövészeiből állt fel az első ezred, a később híressé vált I. dandár. A háború alatt összesen kb. 25 ezer fő csatlakozott a légiókhoz. Piłsudski a titkos akciók, diverziók lebonyolítására létrehozta az illegális Lengyel Katonai Szervezetet (POW). Az első komolyabb sikerek után 1914. november 15-én az osztrák hatóságok kinevezték „brigadérossá", amely fokozatot kifejezetten az ő számára találták ki.[30] A katonai sikerek növelték a légiók hírnevét és öntudatos lengyel hadsereggé formálták őket. Piłsudski mindig éreztette velük, hogy a hazájukért harcoló, független alakulatokat képviselnek, bárkivel is fogjanak össze.[31]

[26] KIENIEWICZ (1980): 475-477.
[27] KIENIEWICZ (1980): U. o.
[28] KIENIEWICZ (1980): 515.
[29] BUSZKO (1988): 194.; Emil PALOTÁS: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 90-91.
[30] SZOKOLAY (2006):139.; GARLICKI (1981). U. o.
[31] PALOTÁS (2003): U. o.

A háború elején úgy tűnt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia rendelkezik a leghatározottabb elképzelésekkel a felállítandó Lengyelország státusáról: az elfoglalt területeket Galíciához csatolva Ausztria égisze alatt akarták létrehozni az új államot. Oroszország kezdeti katonai sikerei után azonban erre kevés remény mutatkozott. A helyzet az 1915-ös sikeres német ellentámadás után változott meg radikálisan, amikor a központi hatalmak elfoglalták Varsót. A lengyel ellenzéken belül heves vita támadt a további célokról. Piłsudski garanciákat kért a központi hatalmaktól Lengyelország függetlenségének elismerésére vonatkozóan, ettől tette függővé a légiók további toborzását. A konzervatívok és a légiók vezetésében fontos szerepet játszó Władyław Sikorski azonban ezzel nem értettek egyet, ekkor kezdődött a kettőjük közötti ellenségeskedés.[32] Szorult helyzetbe kerültek az oroszbarát politikai erők is: miután Dmowski sikertelenül próbálta rávenni az orosz kormányt a reformokra, külföldre távozott, és az antant hatalmakkal együtt akart nyomást gyakorolni Pétervárra.[33]

A nemzetközi helyzet, a háború elhúzódása, Németország tartalékainak kimerülése újabb fordulatot hozott az ügyben. Hirtelen sürgőssé vált Berlin számára a független Lengyelország létrehozása, hogy onnan pótolhassa a katonai és gazdasági veszteségeit.[34] Németország ezért a saját égisze alatt akarta egyesíteni a lengyel területeket, ami hosszas diplomáciai csatározásokhoz vezetett Ausztriával. Végül megosztották és elfoglalták a nekik jutott területet, de a megszállás brutalitása negatívan befolyásolta a közhangulatot. Fokozatosan csökkent a németek terve iránti rokonszenv, a légiók toborzása elakadt. Az osztrák kormány pedig korlátozta azok önállóságát, visszaminősítve a légiókat katonai segéderővé. Tiltakozásként Piłsudski 1916. július 29-én lemondott a légiók vezetésében betöltött posztjáról.[35] Hogy mentsék, ami még menthető,

[32] Sikorski 1918-ig kitartott a német szövetség mellett. TOPOLSKI (1989): 292.

[33] KUKIEL (1993): 565.; SZOKOLAY (2006):141.; PALOTÁS (2003): 93-94.; DAVIES (2006): 723.

[34] Bethmann-Hollweg kancellár a birodalmi tanács zár ülésén a következőket mondta: „Lengyelország proklamálása biztosítja számunkra a lengyelek odaadását (Ergebenheit), ki fogja tölteni ezredeink hiányát, alkalmat nyújt nekünk új adó bevezetésére, és végül feljogosít bennünket arra, hogy ezt az országot mi kormányozzuk. [...] A hatalmunkat Lengyelországban így vagy úgy biztosítanunk kell. Diplomáciánk munkája folytán egymillió lengyel katona fog az antantra rohanni. Maga az a körülmény, hogy mi egymillió német katona életét megmentjük, erős argumentum." SZOKOLAY (2006). 143.

[35] U. o.; GARLICKI (1981): U. o.

II. Vilmos német császár és Ferenc József 1916. november 5-én bejelentette a független Lengyelország megalakulását.[36]

Az új államot az Oroszországtól visszafoglalt Lengyel Királyság, az ú. n. Kongresówka határain belül hozták létre, tehát a Németországhoz és az OMM-hoz tartozó lengyel területekről nem mondtak le. Rövidesen az is kiderült, hogy az új állam lakosságának csak igen korlátozott autonómiát szántak. A tanácskozási joggal bíró Ideiglenes Államtanács Piłsudskit nevezte ki katonai vezetőnek. A két császár által felajánlott félmegoldás azonban megbukott az időközben bekövetkezett külpolitikai változásokon. A februári orosz forradalom elismerte Lengyelország függetlenségét, ami élénk rokonszenvet váltott ki a baloldali szervezetek körében, a PPS kivált az Államtanácsból. A központi hatalmakkal való szakításban fontos szerepet játszott Wilson elnök 1917. január 22.-i nyilatkozata, amelyben a korábbiaktól eltérően már kedvezően nyilatkozott egy független lengyel állam megteremtésének esélyeiről.[37] A lakosságon belül fokozódott a németellenes hangulat, a Titkos Katonai Szervezet (POW) egyre gyakrabban hajtott végre akciókat a központi hatalmak alakulatai ellen.[38] Piłsudski felismerte, hogy a németbarát orientáció értelmét vesztette. A végleges szakítást az ú. n. ”esküválság” idézte elő, amikor július elején a német és osztrák haderő kötelezte a légiókat a hűségeskü letételére. Piłsudski ezt megtagadta és ugyanerre biztatta katonáit. A légionáriusok közel kétharmada követte a példáját. A megtorlás brutális volt: a légiókat feldarabolták, az esküt megtagadók közül 3000 főt internáltak, három és fél ezer galíciai származású katonát pedig besoroztak az osztrák hadseregbe.[39] Július 22-én Piłsudskit letartóztatták, és a magdeburgi vár egyik épületének magánzárkájába vitték. Az oroszellenes harcok ikonikus figurájából így lett a németellenes küzdelem hőse is. Tekintélyét a letartóztatás rendkívül megnövelte, immár megkerülhetetlen politikai szereplővé vált.

1918-ban az antant hatalmak magatartásában kedvező fordulat áll be, részben köszönhetően a Haller tábornok irányítása alatt Nyugaton harcoló húszezer fős lengyel légiónak.[40] A sikert Roman Dmowski, valamint a nagyhatalmak által szeptember 20-án Lengyelország hivatalos képviselőjének el-

[36] KIENIEWICZ (1980): 529-526.
[37] KUKIEL (1993: 573).; PALOTÁS (2003): 97.
[38] GARLICKI (1981): U. o.
[39] PALOTÁS (2003): 96.
[40] KIENIEWICZ (1980): 535.; PALOTÁS (2003): 99-100.

ismert párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság igyekezett kisajátítani,[41]de a hazai események ezt meghiúsították. A független Lengyelország kikiáltására ösztönzőleg hatott a bolsevik forradalom győzelme, a breszt-litovszki béke aláírása 1918 márciusában, amit a lengyelek arculcsapásként értékeltek,[42] továbbá a Nyugatukrán Köztársaság megalakulása november 1.-én, amivel szemben a Titkos Katonai Bizottság helyi szervezete azonnal mozgósított.[43] Az említett események felgyorsították a lengyelországi szervezkedéseket. 1918. november 6-án Lublinban a baloldali pártok együttműködéséből Ignacy Daszyński vezetésével megszületett a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Népi Kormánya. Annak ellenére, hogy csak néhány napig működött, a főleg Piłsudski híveiből álló kormány igen fontos szerepet töltött be a bolsevik hatás mérséklésében.[44]A fegyverletétel után, 1918. november 10-én a németek kiengedték Piłsudskit magdeburgi börtönéből. Ebben feltehetőleg szerepet játszott a Németországban kitört forradalom és a lublini kormány megalakulása. A német parancsnokság tarthatott egy baloldali forradalom kitörésétől Lengyelországban, amely megnyitja az utat az orosz bolsevikok előtt Németország irányában.[45] A lakosság óriási ovációval fogadta Piłsudskit Varsóban, akivel a németek által felállított Kormányzótanács azonnal tárgyalásokat kezdett. Vezetője, Lubomirski herceg erre így emlékezett vissza: „Ekkor minden párt a szélsőjobbtól a baloldalig azt követelte, hogy adjuk át a hatalmat Piłsudskinak."[46]Kakowski érsek szerint pedig: „Piłsudski volt az egyetlen olyan, gondviselésszerű ember, aki az újjászülető Lengyelország élére állhatott".[47] A Kormányzótanács és az Ideiglenes Népi kormány egyaránt átadta neki a hatalmat.[48] Ekkor kapta Piłsudski a „Komendant" (parancsnok) melléknevet. Hogy megakadályozza az anarchia elhatalmasodását, rávette a német csapatokat az ország elhagyására,[49]november 22-én pedig kihirdette a Lengyel Köztársaságot képviselő legfelsőbb ha-

[41] DAVIES (2006): 725.

[42] A békében ugyanis a németek az általuk elfoglalt Litvánia, Belorusszia és Ukrajna jelentős részét átengedték volna az ukránoknak és litvánoknak. Ezzel nyilvánvalóvá tették, hogy nem kívánják bevonni Lengyelország kormányát a területek elosztására vonatkozó tárgyalásokba. KIENIEWICZ (1980): 538.; TOPOLSKI (1989): 301.

[43] PALOTÁS (2003): 101.

[44] KIENIEWICZ (1980): 542-543.; SZOKOLAY (2006):147-148.

[45] PALOTÁS (2003): 101.

[46] U. o.

[47] U. o.

[48] U. o. 102.

[49] KUKIEL (1993): 590.

talomról szóló Dekrétumot, amelynek első cikkelyében ez állt: „Mint az állam ideiglenes államfője, átveszem a Lengyel Köztársaság legfőbb hatalmát és azt a törvényhozó szejm összehívásáig fogom gyakorolni”.[50]

Az ötvenéves Józef Piłsudski életében tehát óriási fordulatot hozott az 1918-as év. Februárban megszületett az első gyermeke, Wanda,[51]novemberben pedig világra jött „politikai gyermeke” a független Lengyelország.

A megvalósult álom

Az új államhatalom megszervezése azonban nem volt könnyű feladat. Keserű szájízzel ugyan, de Dmowski és a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság tudomásul vette Piłsudski vezető szerepét, baloldali kormányról azonban hallani sem akartak. Elutasították az ideiglenes államfő tárgyalási kísérleteit, annál is inkább, mert a nagy-lengyelországi felkelés kirobbantásával nőtt a népszerűségük a lakosság körében. Pedig Piłsudski ekkor már a saját szavai szerint igyekezett „a szocializmus villamosáról a «függetlenség» állomáson kiszállni.”[52]Ugyanakkor a helyzet rendkívül súlyos volt. A németek által létrehozott független Lengyelország határai[53] az egykori Kongresszusi Királyságéval estek egybe, amelybe a Poznani Nagyhercegség és Galícia nem tartozott bele. Az ott élő lengyel lakosság azonban az új államhoz kívánt csatlakozni, ezért december végén kirobban a felkelés. Harcok folytak a hatalom megszerzéséért nemcsak az osztrák és német területeken, de a keleti végeken is, ahol viszont

[50] SZOKOLAY (2006): 149.

[51] Aleksandra Szczerbińska Varsóban hozta világra gyermekét, két évvel később pedig második leányát, Jadwigát. Ojciec nas psól...Rozmowa z Wanda Pilsudska, corka Marszalka Jozefa Pilsudskiego - Londyn, marzec 1990. http://stefanbatoryoceanliner.weebly.com/celebrities-v.html;

https://wpolityce.pl/spoleczenstwo/222256-nie-zyje-corka-marszalka-pilsudskiego-miala-94-lata; Jadviga Piłsudska örökölte szülei vállalkozó kedvét. Korán megtanult repülni, és amikor a családot a második világháború kitörésekor kimenekítették Angliába, jelentkezett a légierőhöz. Fiatal kora miatt nem engedték részt venni a harcokban, viszont a másodosztályú légierőbe felvették. Ő szállította a gyárból a támaszpontra az új, és a támaszpontról a javító műhelybe a sérült gépeket, összesen 21 különböző géptípust, köztük bombázókat. A háború után ezért kitüntették. U. o.

[52] TOPOLSKI (1989): 304.

[53] Az új állam határairól az antant hatalmak kezdetben csak annyit mondtak, mint ami Wilson nyilatkozatában szerepelt: Lengyelországnak kijáratot kell biztosítani a tengerhez. U.o. 294.

az önállósulni kívánó nemzetiségek kerültek szembe a lengyelekkel[54]. A párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság az 1772 előtti határokat követelte vissza, amit minden szomszédos ország ellenzett, ugyanakkor konkrét elképzelése senkinek sem volt. Joggal írta Norman Davies, hogy a független Lengyelország megszületése hasonló volt a „szűznemzéshez", egy önmagából kibontakozó folyamat a nagyhatalmak által hátrahagyott űrben, amely számos, egymásnak ellentmondó folyamat eredőjeként öltött alakot. Az eredmény pedig más lett, mint, amit Versailles-ban elképzeltek, de nem felelt meg a bolsevikok és a baloldal várakozásainak sem.[55]

Piłsudski tisztában volt azzal, hogy Lengyelország nyugati, déli és északi határainak megállapítása az antant hatalmaktól függ, ezért olyan kormányra van szüksége, amelyet Nyugaton elfogadnak. A nagy-lengyelországi felkelés kirobbanásával[56] ez még sürgősebbé vált számára. 1919. január 16-án ezért a világhírű és a nemzeti demokratákhoz közel álló zongoraművészt, Ignacy Paderewskit nevezte ki miniszterelnöknek. Az új kormányban nagyjából azonos arányban szerepeltek bal- és jobboldali politikusok. Ez meghozta a várva várt nyugati elismerést.[57]1919. január 26-án megtartották a parlamenti választásokat az egykori Lengyel Királyságban és Nyugat-Galíciában. 394 képviselőt választottak, a legerősebb csoportot a nemzeti demokraták alkották 140 fővel. Az újjászületett Lengyelország parlamentjének első ülésére 1919. február 10-én került sor, amit ideiglenes államfőként Piłsudski nyitott meg: „A másfél évszázados, nem egyszer véres, áldozatokat követelő küzdelem a mai nappal diadalt aratott...ebben a hatalmas órában...boldognak érzem magam, hogy engem ért az a megtiszteltetés, hogy megnyithatom Lengyelország szejmjét, amely ismét

[54] DAVIES (2006): 730.; A központi hatalmak veresége után a breszt-litovszki béke érvényét vesztette, a német csapatoknak vissza kellett vonulniuk az 1914-es határokig. Ez nemcsak a lengyelek előtt nyitotta meg a határok módosításának lehetőségét, hanem a litvánok, beloruszok és ukránok előtt is. TOPOLSKI (1989): 297.

[55] DAVIES (2006): 729.

[56] 1918 novemberében kezdték szervezni az összeesküvést a nemzeti demokraták Nagylengyelország felszabadítására. Poznańban nagy számban éltek ekkor a nyugati frontról hazatért, a német hadsereg kötelékében harcoló német és lengyel katonák. A harcok december végén kezdődtek, eleinte a lengyelek gyors sikereket értek el, január 17-ig lényegében egész Nagylengyelországot felszabadították, de azután nagy számban érkeztek német katonai alakulatok és önkéntesek, ami megváltoztatta az erőviszonyokat. Foch marsall vezetésével fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek 1919 februárjában. Az egész akció azonban megnövelte a nemzeti demokraták befolyását Lengyelországban. KUKIEL (1993): 599-600.; BUSZKO (1988): 227.

[57] PALOTÁS (2003): 163.; KUKIEL (1993:597).; SZOKOLAY (2006): 150.

egyetlen ura és gazdája lesz atyáink házának...."[58] Piłsudski – kompromisszum készségének bizonyítására – lemondott ideiglenes államfői posztjáról, a szejm azonban ismét megválasztotta államfőnek és a hadsereg főparancsnokának. Fennmaradt Paderewski koalíciós kormánya is. 1919 febr. 20.-tól a szejm lett a legfőbb hatalom birtokosa, kinevezte az állam- és kormányfőt, a miniszte-reket.[59] Piłsudski hatalma lényegesen korlátozódott, de a katonai kérdésekben övé maradt a döntő szó.

Az újjászületett Lengyelország legfőbb gondja a határok kérdése volt. Egészen máshol látták azokat a béketárgyalások résztvevői, mint maguk a lengyelek, illetve az egykori nemesi köztársaság területén élő nemzetiségek. Piłsudski 1919. január 26.-ra írta ki az általános választásokat azokon a terü-leteken, amelyeket a lengyel államhoz tartozónak tekintett. Ez tovább élezte a feszültségeket a határok kérdésében. December vége óta harcok folytak a Poznani Nagyhercegségben, 1919 januárjában pedig Lengyelország hatnapos há-borúba keveredett az egykori Osztrák-Szilézia (ma T šini és Cieszyni Szilézia) hovatartozása miatt Csehszlovákiával.[60] Hasonló - bár kisebb jelentőségű - vita támadt a két ország között néhány Árva és Szepes megyei település miatt is.[61] Kelet-Galíciában már novemberben voltak összetűzések az ukrán alakulatok-kal, 1918 végén pedig megkezdődtek a harcok Litvániával. A lengyel hadsereg elfoglalta Litvániát, amelynek kormánya már novemberben deklarálta az or-szág függetlenségét. Lengyelország megalakulásától számítva összesen hat háborúba bonyolódott 1921-nyaráig. Ezek közül nyilvánvalóan a legsúlyosabb és legveszélyesebb konfliktus az 1920-ban kitört orosz-lengyel háború volt. Ennek lezárása után az újjászületett állam határai lényegesen túlnyúltak azo-kon, amelyeket a nagyhatalmak szántak neki. Mindennek azonban nagy ára volt: Lengyelország szinte minden szomszédjával ellenséges viszonyban állt,

[58] U. o. 151.

[59] PALOTÁS (2003): 165.

[60] Bár a sziléziai lakosság helyben megállapodott Osztrák Szilézia etnikai alapú felosztásában, ezt sem a varsói, sem a prágai kormány nem fogadta el. Amikor 1918 decemberében Piłsudski kihirdette a választásokat a terület egészén, a csehszlovák hadsereg benyomult és kezdte átvenni az ellenőrzést, amit a lengyel hadsereg igyekezett megakadályozni. Ebből lett a hatnapos háború. A nagyhatalmak népszava-zást rendeltek el, amely mindkét fél részéről óriási nyomás alá helyezte a lakosságot, ezért az eredményét a lengyelek nem fogadták el. Végül a prágai kormány – kihasználva Lengyelország szorult helyzetét a varsói csata előtt – elérte, hogy a Nagykövetek Tanácsa a terület nagy részét, és a stratégiai szempontból legfon-tosabb bohumini és karvini szénmedencét, t. i. az Olžán túli Sziléziát Csehszlovákiának adja. BUSZKO 1988: 227.

[61] U. o.

Litvánia fel sem vette vele a diplomáciai kapcsolatot a két világháború között.[62] Egyedül, egy kis szakaszon volt határos olyan állammal, amelynek kormánya nem tekintett rá rossz szemmel, Romániával, de számottevő diplomáciai vagy katonai támogatást attól sem remélhetett. Ráadásul az európai baloldali szer-

[62] Ezek a következők: 1.) A már említett *nagy-lengyelországi felkelés* (1918. dec.-1919.jún.), amelynek eredményeképpen a nagyhatalmak Nagy-lengyelországot Lengyelországhoz csatolták. 2.) *A sziléziai háború* Felső-Sziléziáért (1918-1921). 3 lengyel fegyveres felkelés tört ki. A második után a nagyhatalmak népszavazást írtak ki Szilézia felosztásának eldöntésére, amelyet mindkét fél részéről agresszív kampány előzött meg. Az 1921 márciusi népszavazás elsöprő sikert hozott a németeknek. Az eredményt a lengyelek nem fogadták el és májusban újabb felkelés tört ki. A nagyhatalmak közvetítésével júliusban fegyverszünetet kötöttek. A nagykövetei konferencia októberben Felső-Szilézia nagyobb részét a szénbányákkal együtt a lengyeleknek adta. 3.) Az előző pontban említett *csehszlovák-lengyel* háború. 4.) *A lengyel-litván háború* (1919-1922), amelyben a konzervatív és bolsevik párti litvánok egyaránt szembe fordultak Lengyelországgal. Miután a lengyel hadsereg erőszakkal elfoglalta Vilniust, a litván kormány áttette székhelyét Kaunasba, és elutasította a kapcsolatok felvételét Lengyelországgal. 5.) *Az ukrán-lengyel háború* (1918-1920), amely azt követően tört ki, hogy 1918 októberében a Lwówba (Lviv – a továbbiakban: Lemberg) összehívott ukrán küldöttek létrehozták az Ukrán Nemzeti Tanácsot és kikiáltották a független Nyugat-ukrajnai Népköztársaság megalakulását a San folyótól keletre eső területeken, Volhíniában, Bukovinában és Kárpátalján. A város lakossága viszont a független Lengyelországhoz kívánt csatlakozni, ezért felkelésre készült. Ezt megelőzendő a Lembergben tartózkodó ukrán katonaság november 1-én elfoglalta a középületeket és átvette a hatalmat a városban. A lengyel hadsereg november 21-én visszafoglalta Lemberget, és ellentámadásba ment át Kelet-Galíciában illetve Volhíniában. Lemberg lakossága háromnapos pogrommal torolta meg. hogy a helyi zsidóság elismerte az ukrán hatalomátvételt. A nagyhatalmak többször felszólították Lengyelországot a hadműveletek beszüntetésre, de erre csak azt követően került sor, hogy 1919 májusában teljesen szétverték az ukrán erőket. A hadműveletek alatt közel 25 ezer embert internáltak. A békekonferencia Kelet-Galíciát 25 évre átengedte Lengyelországnak, ezt követően népszavazással kellett volna dönteni a terület hovatartozásáról. A megmaradt Ukrán Népköztársaság fennmaradása viszont nagyon is fontos volt Piłsudski elnök számára, a bolsevik előre nyomulás feltartóztatása érdekében, ezért 1920 márciusában megállapodott Szimon Petljurával, hogy Lengyelország elismeri az Ukrán Népköztársaságot, lemond a további ukrán területekről (amelyek 1772 előtt a nemesi köztársasághoz tartoztak), és közös védelmi harcra kötelezte magát. 6.) *A szovjet-lengyel háború* (1920-1921), lényegében az 1920.márciusi lengyel-ukrán szerződés következtében tört ki. A bolsevikok nyugati előre nyomulásának megakadályozása érdekében a lengyel hadsereg 1920 áprilisában betört Ukrajnába és elfoglalta Kijevet. Bár kihirdették, hogy csak ideiglenesen tartózkodnak ukrán földön, a lakosság nem bízott sem bennük, sem Petljurában. Ellenállást ugyan nem tanúsítottak a lengyelekekkel szemben, de a parlamentet nem sikerült összehívni Kijevben. A szovjet-orosz hadsereg viszont egy váratlanul erős ellentámadást követően gyors iramban nyomult előre. A nyár beköszöntével már biztosnak látszott Varsó eleste, ezért Curzon angol külügyminiszter javaslatot tett Szovjet-Oroszországnak egy Suwałki, Białystok és a Bug folyó mentén húzódó demarkációs vonal elfogadására. Ezt azonban a lengyelek elutasították. Augusztus közepén azután a lengyel hadsereg Varsó mellett váratlan győzelmet aratott, s ettől kezdve elkezdték visszaszorítani a szovjet-orosz alakulatokat. 1920 októberében Szovjet-Oroszország fegyverszünetet kért, majd megkezdődtek a béketárgyalások, amelyek az 1921. március 18-án aláírt egyezménnyel értek véget. Lényegében ekkor alakultak ki Lengyelország két világháború közötti keleti határai. TOPOLSKI (1989): 308-313.; KUKIEL (1993): 603-645. BUSZKO (1988): 227-234.; PALOTÁS (2003): 170-175.; SZOKOLAY (2006): 152-157.; Orest SUBTELNY: Ukraine. A history. University of Toronto and Canadian Institute of Ukrainian Studies, Toronto Buffalo London, 1988.369.

vezetek mind ellenségesen viszonyultak Lengyelországhoz, amiért megakadályozta a bolsevikok egyesülését a német kommunistákkal, vagyis a „világforradalom" kitörését.

A harcok alapján úgy tűnik, hogy Piłsudski a határok kérdésében hasonlóan gondolkodott, mint a nemzeti demokraták; ő is szerette volna minél messzebbre kitolni azokat Keleten, hogy megakadályozza a szovjet-orosz előre nyomulást. Ugyanakkor fiatalkori tevékenységéből, a Második Internacionálé vitáiból emlékeznie kellett a nemzetiségi konfliktusok fontosságára. A nagy kérdés, hogyan akarta ezeket megoldani, hogyan képzelte az együttélést a németekkel, litvánokkal, beloruszokkal, ukránokkal? A Komendant válasza erre a kérdésre egy nemzetközi föderáció létrehozása lett volna Międzymorze (Tengerköz – Intermarium) néven. Ezt a külpolitikai koncepciót az ő korában Jagellói irányvonalnak is hívták, utalva a Jagellók birodalmának történelmi határaira. A „Tengerköz Szövetség" a három tenger (Balti, Fekete és Adriai tenger) között húzódó területen élő népeket kívánta összefogni, hogy megfelelő ellensúlyt alkossanak Szovjet-Oroszország és Németország terjeszkedési törekvéseivel szemben.[63] Bár Piłsudski előrelátását az 1922-ben aláírt rapalloi szovjet-német egyezmény igazolni látszott, a szövetség potenciális tagjaiban nemcsak, hogy nem volt meg az egymás iránti szükséges bizalom, de számtalan belső ellentét is akadályozta az összefogásukat. Hiába ígérte meg a Komendant a litván lakosság szabadságának tiszteletben tartását a következő szavakkal: „A lengyel hadsereg, amelyet azért vezettem ide, hogy az erőszaknak és az önkénynek véget vessen, hogy a nép akarata ellenére való kormányzást eltörölje, mindnyájatoknak szabadságot és felszabadulást hoz. Azt akarom, hogy ti magatok oldjátok meg belső, nemzetiségi és vallási ügyeiteket, úgy, ahogy ezt ti magatok akarjátok, anélkül, hogy Lengyelország részéről bárki nyomást gyakorolna rátok, erőszakkal lépne fel ellenetek" [64] – nem hittek neki. Ehhez a föderációhoz csatlakozott különben Petljura az 1920. márciusi szerződéssel, de az ukrán lakosság benne sem bízott. Ami nem különösebben meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy 1918 novemberétől folyamatosan tartóztatták le az ukrán mozgalom vezetőit, internálták a lengyelek ellen harcoló katonákat. Összességében 1919 végén 23-25 ezer ukrán sínylődött a lengyel büntető táborokban (közülük 20 ezer vesztette életét a járványok miatt), és 100 ezer főt

[63] SZOKOLAY (1999):24-25.
[64] SZOKOLAY (2006): 154.

marasztaltak el az ukrán mozgalom támogatása miatt. Nehéz elhinni, hogy Piłsudski ne tudott volna az országban működő internáló táborokról (Brest, Dąbie, Dęblin, Kalisz, Lwów, Modlin, Pikulice, Przemyśl, Strzałkow, Szczypiorno, Tarnopol, Tomaszow, Wadowice, Wiśnicz),[65] amelyeket sokszor a korábbi német fogolytáborokból alakítottak ki. Ennek fényében valóban megkérdőjelezhető szándékának őszintesége, és halványulni látszik a közte és Roman Dmowski pártjának álláspontja közötti különbség. Meglehet, hogy Piłsudski a szomszéd népekkel szemben tanúsított „kenyér és korbács politikájával" a lengyel közvéleménynek akart engedményeket tenni, amely szintén nem támogatta a Komendant föderációs terveit. Sokkal inkább Roman Dmowski ú. n. „inkorporációs" elképzelésével értett egyet, amely szerint az elfoglalt területeket be kell tagolni a Lengyel Köztársaságba.[66] A nemzeti demokraták magától értetődőnek vélték az államuk területén élő más ajkú népek beolvasztását. Ha Piłsudski ezt nem is szorgalmazta, úgy tűnik, hogy az ország területén élő nemzetiségekkel a békés együttélést csak a lengyelek szupremáciájának elismerése mellett tudta elképzelni. Ez azonban élesen ellent mondott a Lengyelország által 1919. június 28-án Versailles-ban aláírt kisebbségvédelmi szerződésnek![67] A Nemzetek Szövetsége pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a kisebbségvédelmi szerződést az újonnan alakult ú. n. „nemzetállamoknak" alá kell írniuk és be

[65] Leszek KANIA: Administracja polskich obozów dla jeńców i internowanych wojennych w polsko-ukraińskiej wojnie o galicję wschodnią (1918-1919) /A fogoly- és katonai internáló táborok igazgatása a Kelet-Galíciáért folyó lengyel-ukrán háborúban (1918-1919)/. Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie 3, 2007. 189-202.; http://www.szkolnictwo.pl/szukaj,Wojna_polsko-ukrainska_1918-1919; A táborok létét a helytörténeti adatok is alátámasztják. Dąbiében pl. 1919 novemberében 3801, 1920 márciusában 4987, 1921-ben 661 fő raboskodott. – http://dabiehistoria.url.ph/strony/oboz.html#liczby

[66] SZOKOLAY (1999): 24.

[67] A Nemzetek Szövetségének Új Államok Bizottsága dolgozta ki a kisebbségvédelmi szerződés szövegét, amelyet – kisebb módosításokkal – minden, az I. világháború után létrejött új európai államnak el kellett fogadnia. Mintául éppen az elsőként aláírt lengyel szerződés szolgált, amelynek az ország minden lakosa számára garantálnia kellett 1. az élethez, szabadsághoz, a jog és vallás gyakorlásához fűződő jogokat, 2. az állampolgársághoz való jogot, 3. a faji, vallási és nyelvi kisebbségek számára pedig a törvény előtti egyenlőséget, vagyis a polgári és politikai jogok egyenlőségét a közhivatalok betöltésénél; az anyanyelv szabad használatát a magán- és az üzleti életben, a vallási tevékenység során, a sajtó útján történő vagy bármilyen egyéb természetű közzététel terén, a nyilvános gyűléseken és a bíróságon; a többi állampolgáréval egyenlő jogot arra, hogy saját költségükön jótékonysági, vallási vagy szociális intézményeket létesítsenek, valamint azokban a kerületekben, ahol a kisebbségek a lakosság jelentékeny arányát („proportion considérable") alkották; jogot, arra, hogy az állami elemi iskolákban az adott kisebbség nyelvén történjen az oktatás, és a kisebbségek javára méltányos részt biztosítsanak abból az összegből, amelyet a közvagyon terhére nevelési, vallási vagy jótékonysági célokra egyébként juttatnak." SZALAYNÉ (2003). 89.

kell tartaniuk. így Lengyelország is kénytelen volt azt beiktatni az 1921. március 17-én elfogadott alkotmányba.

A független Lengyelország első alkotmányának tartalmáról már 1917 óta folyt a vita a különböző pártok képviselői között. Végül 1921. március 17-én fogadták el a végleges szöveget, de a paragrafusok nagy része csak az 1922-es választások után valósult meg. A lengyel képviselők számára mintaként a III. Francia Köztársaság alkotmánya szolgált. Az ún. „márciusi alkotmány" 1935. április 24.-ig volt érvényben. Egy időben lépett érvénybe az ú. n. „kis alkotmánnyal", amely a parlament működését és a köztársasági elnök tevékenységét szabályozta. A „márciusi alkotmányról" szóló széleskörű és szenvedélyes vitában a jobboldal - arra számítva, hogy Piłsudskit fogják megválasztani köztársasági elnöknek -, igyekezett annak döntési jogkörét minél jobban megnyirbálni. A baloldal viszont a tervezett kétkamarás parlament ellen tiltakozott. Az Alkotmányozó Bizottság Władysław Seyda, Maciej Rataj i Edward Dubanowicz vezetésével lázasan tevékenykedett a legnagyobb harcok és belső válságok idején is. A végeredmény végül a két oldal kompromisszumát tükrözte.

Az alkotmány hét fejezetből állt, a hatalom forrásának a nemzetet tekintette, de nem definiálta annak fogalmát. Általánosságban a politikai nemzet fogalmat használta. Szétválasztotta a három hatalmi ágat. Eltörölte a rendi kiváltságokat. Az európai alkotmányokhoz viszonyítva viszonylag nagy teret szentelt a vallásnak. Kimondta, hogy a lakosság nagy részének támogatását élvező római-katolikus egyház kiemelt szerepet játszik a többi, vele egyenrangú vallásfelekezet között. Az alkotmány ötéves választási ciklust állapított meg és kétkamarás parlament felállításáról intézkedett. Az alsóház (szejm) képviselőit egyenlő, közvetlen, titkos és arányos választójog alapján választotta minden állampolgár, aki már betöltötte a 21. életévét. A felsőház, a szenátus tagjait 30 éves kortól választhatta meg az ország lakossága. Képviselőjelölt lehetett mindenki 25 éves kortól, szenátor jelölt pedig 40 éves kortól. A képviselőház tagjainak számát nem írta elő az alkotmány, azt viszont igen, hogy a szenátus tagjainak száma pontosan a fele legyen a képviselőkének. Törvénykezdeményezési joggal csak a szejm rendelkezett, de a szenátus vétót emelhetett a törvényjavaslat ellen, és fel is függeszthette annak végrehajtását 30 napra. Az alsóház többsége azonban elvethette ezt a döntést. A szejm ellenőrizte az állam működését és hagyta jóvá a költségvetést.

A köztársasági elnököt hét évre választotta a szejm és a szenátus együttes ülése. Formálisan ő volt az állam feje, ő képviselte az országot a világ előtt, ő volt egyúttal a hadsereg főnöke. Háború idején azonban nem vezethette a hadsereget. A törvényhozó hatalom lényegesen erősebb volt a végrehajtónál, amit a köztársasági elnök és a kormány együttesen gyakorolt. A kormány felelős volt a szejmnek, az elnök pedig nem hozhatott döntést a miniszterelnök vagy a területet felügyelő miniszter aláírása nélkül. Az elnök nem oszlathatta fel a parlamentet öt évnél hamarabb, csak a képviselők 3/5-nek támogatásával.

Az alkotmány ötödik fejezete foglalta össze az állampolgárok politikai és szociális jogait. Lengyelország ezzel demokratikus köztársasággá vált.[68]A Versailles-ban aláírt Kisebbségvédelmi Szerződésnek megfelelően kimondta, hogy „Egyetlen állampolgárt sem lehet vallása és felekezeti hovatartozása miatt korlátozni az állampolgári jogai gyakorlásában korlátozni. Mindenkinek joga van nemzetisége megőrzésére, valamint anyanyelve és nemzeti sajátosságai ápolására.

Piłsudski személyes sérelemként élte meg, hogy az alaptörvény háború esetén nem engedélyezte, hogy az államfő legyen a főparancsnok. Egyébként is egyre nehezebben viselte a lakosság nagyobb részének rokonszenvét élvező nemzeti demokraták aknamunkáját, akik minden eszközzel próbálták akadályozni tevékenységét. A határok megszilárdulásával a hadsereg elvesztette politikai jelentőségét, Piłsudskinak és körének a befolyása csökkent. Ez persze nem azt jelenti, hogy a belpolitikai küzdelmek hevessége is csökkent volna. Erre vall, hogy a nemzeti demokraták propagandájának hatására az újonnan választott baloldali köztársasági elnök ellen merényletet követtek el, amelyben életét vesztette.

A valóság rémálommá válik

Naruszewicz elnök halála mélyen megrázta Piłsudskit. Egy ideje már nagy megütközéssel figyelte a pártok önző célitűzéseit, a közöttük zajló, egyre jobban eldurvuló hatalmi küzdelmet, annak módszereit. Kétségtelen, hogy Lengyelország rendkívül súlyos helyzetbe lavírozta magát a határok kiszélesíté-

[68] U. o.

séért folyó háborúkkal. Hiperinfláció alakult ki, ami miatt a pártok egymást vádolták – Lengyelország a polgárháború szélére sodródott. Az elkeseredett „komendant" visszavonult sulejówkai vidéki házába, hogy – csodaváró lengyel hívei szerint – a haza megmentésére irányuló terveken dolgozzon. A világválságon azonban ő sem tudott úrrá lenni. Hiába tért vissza a hatalomba 1926-ban, erővel nem tudta megváltoztatni a gazdasági folyamatokat. A hatalom gyakorlása egyre erőszakosabbá tette nemcsak az általa létrehozott politikai rendszert, de őt magát is, ami viszont híveit tántorította el tőle.[69] Létrehozta a független lengyel államot, de 1935-ben bekövetkezett halála előtt már világosan látta, hogy azt néhány éven belül, egy újabb háborúban, az eddigieknél is nagyobb veszély fenyegeti majd.

[69] SZOKOLAY (1999): 31.

SIPOS BALÁZS[1]

A VIZSGÁLATI EGYSÉGEK A TÖRTÉNETÍRÁSBAN: EGYÉN ÉS CSOPORT

(Részletek egy készülő kutatás-módszertani jegyzetből)

A politikaelmélet professzora, az argentin Ernesto Laclau populizmusról írt könyvében indulásként összefoglalja a „tömeg" fogalom-/eszmetörténetét, azaz azt, hogy 19. század végén, a 20. század elején a különféle tudományos művek szerzői mit gondoltak erről az akkor még új társadalmi jelenségről. Abból indul ki ugyanis: a populizmusról való gondolkodás valójában a tömegről való gondolkodás folytatása, azaz amikor valaki a populizmusról töpreng, akkor arra épít, amit a tömegről gondol.[2] Magának a populizmusnak vizsgálatát pedig így kezdi: „Meg kell hoznunk az első döntést. Mi legyen elemzésünk legkisebb egysége? Mindez azon múlik, hogy milyen választ adunk erre a kérdésre. Dönthetünk úgy, hogy a legkisebb egységnek a csoportot, mint olyant tekintjük, és ebben az esetben a populizmusban egy *már* megalakított csoport mozgósításának ideológiáját vagy típusát fogjuk látni [...] vagy tekinthetjük a populizmust a csoportegység megalkotása egyik módozatának."[3]

[1] Sipos Balázs PhD, az ELTE BTK habilitált egyetemi docense, Nőtörténeti Kutatóközpont központvezető.

[2] Laclau felidézi, hogy a 19. század végén Franciaországban az irracionálisan viselkedő, sőt patologikus tüneteket mutató (pontosabban az így ábrázolt) tömeget az alkoholistákhoz, a gyerekekhez és a nőkhöz hasonlították. Ernesto LACLAU: *A populista ész*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013. 45.

[3] Uo. 89. (Kiemelés az eredetiben.)

Laclau tehát így járt el: először meghatározta, hogy mi a kutatása témája (a populizmus), majd eldöntötte, hogy mi a kutatása elemzési (vizsgálati) egysége (egy csoportalkotási mód). És mindeközben azt hangsúlyozta, hogy a legkisebb vizsgálati egység kiválasztása rendkívül fontos, hiszen a vizsgálat végeredményét is befolyásolja, meghatározhatja.

Bár teljesen nyilvánvaló, hogy mielőtt valamit vizsgálni kezdünk, el kell döntenünk, hogy mit is vizsgálunk, valójában nem az. Ezzel foglalkozom a következőkben, mégpedig Earl Babbie híres módszertani könyve, „A társadalomtudományi kutatás gyakorlata" elemzési egységekkel foglalkozó alfejezet alapján.[4] Eszerint az elemzési egység leegyszerűsítve az, amit, vagy akit tanulmányozunk. A társadalomtudományokban a legfontosabbak, leggyakoribbak a következők: az egyén, a csoport, a szervezet és a társadalmi produktum – legalábbis Babbie ezekkel foglalkozik, illetve ezek kapcsán azzal, hogy miként „találjuk" meg és vizsgálhatjuk ezeket módszertani szempontból helyesen.

Jól látszik, hogy lényegében ezeket az egységeket használjuk a történeti kutatások során is – viszont gyakran észrevétlenül csúszunk át az egyik vizsgálati alapegységből a másikba, észrevétlenül és helytelenül alkalmazzuk az egyik vizsgálata során a másik kategóriára kidolgozott és érvényes módszereket. Miért tekinthetjük fontos kérdésnek a történetírásban az egyén, a csoport és a szervezet vizsgálatát?

I. A történetírás egyik fontos módszertani kérdése, hogy miként juthatunk általános következtetésekre egy konkrét, érdekesnek gondolt probléma tárgyalása révén. Azért kérdés ez, mert az érdekes valójában mindig valami egyedit, az átlagostól való eltérést jelent – azaz az érdekes és az általános viszonya közel sem magától értetődő, az egyedi és az általános közötti kapcsolat nem mindig áll biztos lábakon.

Nézzünk illusztrálásul egy példát „oda- és visszafelé"!

Mit vagy kit tekintünk tipikusnak? Hogyan állítjuk elő a tipikust? Miért, mennyire megalapozottan, mennyire komoly bizonyítékok alapján mondjuk vagy szoktuk mondani valakire vagy valamire (egy „egyedire"), hogy az tipikus („általános")? Azaz hogyan jutunk el, mondjuk, egy konkrét személy életét tanulmányozva arra a következtésre, hogy ő tipikus képviselője egy csoportnak, típusa ennek vagy annak? Hogyan helyezzük el őt egy kategóriájába? És fordít-

[4] Earl BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 114–120.

va: hogyan állítunk elő bizonyos számú egyediből egy típust? Mikor mondhatjuk „sok” azonosat látva, hogy egy típust jelentenek? Például hány feministát vagy nacionalistát kell látnunk ahhoz, hogy azt mondhassuk: ilyen volt egy tipikus feminista/nacionalista? De az is kérdés, hogy a konkrét feministák/nacionalisták milyen tulajdonságait tartjuk olyan fontosnak, hogy azok alapján egy csoportot formáljunk belőlük. És mely tulajdonságaikat tartjuk lényegtelennek, amelyeket nézve pedig különböznek egymástól? (Hiszen a kategorizálás alapja törvényszerűen az, hogy a megvizsgált személyek, intézmények stb. bizonyos azonos jellemzőit fontosnak tartjuk, míg más jellemzőiket, amelyek miatt különböznek egymástól, kevésbé lényegesnek vagy egyenesen lényegtelennek. A kategóriák tehát a fontos/fontosnak gondolt azonos tulajdonságok, illetve az elhanyagolt/elhanyagolhatónak tartott különbségek alapján készülnek.)

Ezt a röviden összefoglalt problémát – igaz, a mikrotörténet és az életrajzírás viszonyáról gondolkodva – igen szellemesen írja le Sabine Loriga a biográfia (az életrajz) reprezentativitása kérdése kapcsán. A kutatónak „először meg kell találni [a] reprezentatív egyént (a normál parasztot, a normál nőt stb.), majd e reprezentatív egyén tulajdonságait induktív eljárással ki kell terjesztenie egy egész kategóriára (a parasztok osztályára, a női nemre és így tovább).”[5] Azaz, ebben az esetben úgy képzünk csoportot, hogy először kiválasztjuk egy „egészében” és szisztematikusan még nem vizsgált csoportból annak tipikus képviselőjét, másodszor leírjuk annak az egyénnek a tulajdonságait, harmadszor pedig ezeket a tulajdonságokat általánosítjuk, hogy jellemezni tudjuk a csoportot.

II. Az általánosítás problémájához kapcsolódik a történetírás további fontos kérdései közül az, hogy ki cselekszik – pontosabban az, hogy kit tekintünk a történelem szereplőjének. Szereplő volt-e a tömeg, a közvélemény, egy párt vagy másféle intézmény, szervezet, vagy egy csoport (szereplők egy típusa!) abban az értelemben, hogy gondolt, érzett, esetleg cselekedett? A történészek gyakran igennel felelnek erre a kérdésre. Ilyenkor úgy vizsgálják a csoportot, az intézményt (és így tovább), mint egy felnagyított egyént, vagy mint valamiféle szellemet.

[5] Idézi KÖVÉR György: *A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai*. IN uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 375.

Mindez értelemszerűen nem azt jelenti, hogy csak az egyénre vonatkozó következtetéseink, megállapításaink lehetnek érvényesek, hanem azt: tisztázni kell a nagyobb léptékű kijelentéseink módszertani alapjait. (Utóbbi ugyan túlzottan triviális megállapítás, de a történetírói gyakorlatot nézve már nem az.) Érdemes megnézni, hogy miként „járhatunk át" az egyén és a csoport, a szervezet, azaz a mikro- és a makroszint között, hogyan lehet az egyén(i)nél „nagyobb egységre" érvényes következtetéseket levonni. Ennek kapcsán szerintem két kérdéskört szükséges megvizsgálni:

(1.) Mit jelentett az, ha bizonyos számú egyént mások vagy saját maguk csoportnak gondoltak el? Itt és most nem arra gondolok, hogy miként jött létre az adott csoport, hanem arra: milyen jelentése volt annak, hogy létező, esetleg egységes, autonóm (és így tovább) csoportként gondoltak el bizonyos számú egyént?

(2.) Milyen jelentéssel terheli meg a történeti kutatást az, ha a történész tekint valakiket létezett, esetleg egységes, autonóm (és így tovább) csoportnak? Mit, milyen új következtetéseket eredményezhet, ha olyan tulajdonságokat tekintünk fontosnak, amiket korábban lényegtelennek tartottak, és olyan jellemzőket gondolunk kevésbé lényegesnek, amiket korábban (a kutató hite szerint) felülértékeltek? Ugyanígy nyilván más eredményre jutunk, ha a csoportot vagy szervezetet „alkotó" egyének cselekvéseit megvizsgáljuk; ekkor ugyanis akár még az is kiderülhet, hogy olyannyira mást és mást és egymástól eltérő módon cselekszenek ezek az egyének, hogy csak óvatosan tanácsos el- és fellépni az egyéni szintről a szervezet szintjére. A továbbiakban néhány példát hozok fel ezekre.

Személyes forrás és társadalmi csoport

Az, hogy személyes forrásokból így vagy úgy rekonstruáljuk az egyén tapasztalatát, felveti a kérdést: az én-források alapján levonhatunk-e általános(abb) következtetéseket, azaz mondhatjuk-e, hogy az ilyen forrásokból, források révén bizonyos társadalmi csoportokra nézve fogalmazhatunk meg érvényes kijelentéseket? Lehetséges-e, hogy az elemzett emlékirat vagy napló segítségével megismerjük: valamely csoport miként értelmezett egy jelenséget? Vagy ha

ez így nem járható, akkor milyen más módon lehet megismerni azt, hogy egy csoport miként értelmezett, tapasztalt meg egy jelenséget.

Az általánosítás problémája különösen a mikrotörténetírás és a kollektív biográfia egyik alapkérdése.[6] Már hivatkoztam azt a megoldást, amikor „női nem" általános ismerete birtokában megkeressük a „normál nőt", majd megtalálása után az ő tulajdonságait kiterjesztjük az egész női nemre – amelynek ismerete a feltétele volt (lett volna) annak, hogy a normál vagy reprezentatív nőt megtalálhassuk. A politikatörténet-írás számára ez sokáig azért nem tűnt kérdésnek, mert a politika történetét kutatók a híres emberek életét vizsgálták, akik pontosan kivételességük miatt érdekesek, és amely kivételesség miatt a politikatörténészeket nem mindig érdekli, hogy hőseik „társadalmi csoportja" tagjai is ugyanúgy tapasztalták-e meg valamely politikai eseményt, mint ők.

De mi van akkor, ha aziránt kezdünk érdeklődni, hogy „a" kivételes ember tapasztalata vajon megegyezik-e „társadalmi csoportja" (vagy „társadalmi csoportja" tagjainak) tapasztalatával? Ebben az esetben megváltozik a nézőpontunk is, hiszen már nem egy kivételes embert vizsgálunk, hanem egy társadalmi csoportot. De vajon melyiket?

Ha egy „híres ember" visszaemlékezésből vagy önéletrajzából tényeket nyerhetünk, akkor annak a „történelem egészére" nézve általános haszna van, abban az értelemben, hogy valami politika-, irodalomtörténeti (stb.) eseményt esetleg immár pontosabban tudhatunk. De ha az emlékező „híres ember" (valamilyen) tapasztalatát ismerjük meg belőle, akkor mi ennek az általános haszna? Másként fogalmazva: a cél vajon az, hogy valakinek az „egyszemélyes" tapasztalatát rekonstruáljuk (ezáltal az előbb említett „általános haszonhoz" járulunk hozzá például a motivációk feltárásával), vagy a kutatónak inkább egy egyén tapasztalatának az általánosítására kellene törekedni-e?

Természetesen eme kérdések kapcsán érdemes különbséget tenni a „híres emberek" és a „hétköznapi emberek" tapasztalata között. Hiszen a „híres ember" pontosan kivételessége miatt, annak tudatában ír memoárt és olvasóként is ezért olvassuk a szöveget. E „kivételesség", „egyéniesség" miatt érdekesek nem kivételes, értsd hétköznapi cselekvései is. Ezzel szemben a „hétköznapi ember" élete a hétköznapiban megnyilvánuló „általános" miatt érdekes, és ta-

[6] Lásd például SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 101–104.; Kövér György: *A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai*. IN KÖVÉR (2014): 374–375.

pasztalata is egy társadalmi csoport tipikus tagjának tipikus tapasztalataként érdekes. Azaz az a ki nem mondott feltételezésünk, hogy a „hétköznapi ember" élettapasztalata, életút-konstrukciója általánosítható, az általa előállított személyes forrásban tehát „csoportja" tagjaként áll előttünk. Ezzel kapcsolatban a kérdés az: milyen szerepet töltenek be a személyes forrás szerzőjének tapasztalatai, „az elbeszélő funkció [...] szociális (azonos vagyok valamivel, általában egy kategóriával, egy csoporttal, annak értékeivel, reprezentációival) identitás-konstrukciójában és -fenntartásában".[7] Ez nem tűnik túl bonyolultnak, pedig ezen az úton olykor tulajdonképpen semmire se jutunk: mint másutt részletesen kifejtettem, Rákosi Jenő visszaemlékezésében/önéletrajzában semmilyen társadalmi csoporttal sem azonosítja magát, kivéve a magyar nemzet csoportját.[8] Azaz ha ezt elfogadjuk (identitás-konstrukcióját tekintjük alapnak), akkor személyes tapasztalata semmilyen csoportra nézve se általánosítható – pedig esetében logikus lenne kiválasztani, mondjuk a „self-made man"-ek csoportját.

Egy én-forrásból vagy egy (külső) személy adott csoportra vonatkozó egykorú leírása alapján tehát nem mindig tudunk csoportra vonatkozó biztos (biztosan érvényes) kijelentéseket tenni. Azért nem, mert olykor a rendelkezésre álló forrásból ilyen jellegű információkat nem lehet se előbányászni, se előállítani.[9]

Csoportok és tagjaik: túláltalánosítás és nem létező csoport

Hasonló problémával fordított esetben is találkozhatunk. Vizsgálhatók olyan csoportok, amelyek biztosan léteztek, de amelyek tagjait nem ismerhetjük meg, azaz a csoportot látjuk, de a csoport tagjait nem. Hozhatunk erre példát a történeti közönségkutatás területéről: valamilyen médiatermék fogyasztói-

[7] László Jánost idézi: KÖVÉR György: *A biográfia nehézségei*. IN KÖVÉR (2014): 35.

[8] SIPOS Balázs: *Rákosi Jenő emlékezései*. IN HORVÁTH Jenő – PRITZ Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22-27.) azonos című paneljének anyaga*. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2012. 110–111.

[9] Sajnos erre a helyzetre is igaz, hogy ami logikus elbeszélés, nem biztos, hogy igaz oksági magyarázat. Jon ELSTER: *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 11–18.

nak csoportját, annak véleményét, esetleg értelmezését megismerhetjük vagy rekonstruálhatjuk,[10] de se a közönségből valakit, se a közönség „tipikus" tagját nem látjuk. (Természetesen, például valamilyen személyes forrás alapján, rátalálhatunk olyan személyre, aki adott médium/médiatermék közönségének tagja, azaz fogyasztója volt – és akkor újra a „tipikus" előbb említett problémájánál vagyunk.) Vagy a történeti választáskutatás forrásadottságokból származó dilemmájára is utalhatok: a Horthy-kor választásai esetében nem tudjuk például, hogy Budapesten kik támogattak egy-egy pártot, mivel nem maradtak fent a pártok ajánlási ívei, illetve a választások titkosak voltak. Így azután csak szavazóköri és választókerületi szintű adataink vannak – azaz csak bizonyos csoportokat ismerünk anélkül, hogy az őket alkotó egyénekről tudnánk valamit. Illetve ez nem pontosan így van, mert a körzetek, területi egységek társadalmi jellemzőit más statisztikai forrásokból ismerjük – de egy párt szavazóinak csoportját nem. Itt viszont az úgynevezett ökológiai tévkövetkeztetést kell megemlíteni, ami azt jelenti, hogy az egyes emberről valamilyen csoport vizsgálata alapján vonunk le következtetéseket. Esetükben arról van szó, hogy a választási eredményeket szavazókörökre vagy választási körzetekre bontva ismerjük, illetve a népszámlásokból tudhatjuk adott szavazókör vagy választási körzet népességének összetételét. Ha azt találjuk, hogy bizonyos társadalmi státuszúak által sűrűbben lakott körzetben bizonyos típusú eredmények születtek, akkor még nem tarthatjuk biztosnak, hogy az ő szavazói magatartásukat ismertük meg – hiszen lehet, hogy egy másik csoport magatartása az eredmény magyarázata.[11]

A továbbiakban részletesebben két másik problémáról lesz szó: a csoport azonosításának nehézségeiről a túláltalánosítás miatt és a nem létező csoportról.

A történeti kutatás során szokás olyan csoportokról beszélni, amelyek létezését nem is vizsgáltuk, hanem vizsgálat nélkül feltételezzük. Ennek oka gyakran a hétköznapi nyelvhasználat beszüremkedése és/vagy a forrásokban talált fogalmak automatikus átvétele, reflektálatlan alkalmazása. Nem csak a források, hanem a történészek is beszélnek, olykor mondjuk a „magyar középosztály" gondolkodásmódjáról,[12] vagy magyarok és zsidók együttélésről

[10] SIPOS Balázs: *Hogyan kerül(t) a jelentés a moziba? Amerika-képek és-értelmezések a Horthy-korban*. Médiakutató, 2013/1. 21–40.

[11] BABBIE (1999): 118–119. A választáskutatás problémáira részletesebben lásd: IGNÁCZ Károly: *A választói magatartás történeti irodalmáról. (Magyarország, 1920–1947.)* Múltunk, 2006/1. 90–98.

[12] Mivel a „Három nemzedék"-et történeti munkának szokás tartani, a filozófus Mátrai Lászlót idézném, aki azt írta: Szekfűnek igaza van, a „magyar középosztály gondolkodásmódja" tényleg „barokk

függetlenül attól, hogy a középkorról vagy a modern magyar nemzet kialakulásának folyamatáról írnak.[13] Utóbbi kapcsán szokás például arról írni, hogy Magyarországon „a zsidók" mit tettek, mondjuk melyik foglalkozási ágban vagy politikai szervezetben milyen arányban vettek részt, a nélkül azonban, hogy végiggondolnánk: létezett-e ez a csoport vagy inkább csak konstrukció. Ilyenkor például a népszámlálások és más statisztikai összeírások felekezeti kategóriarendszerét vesszük alapul, amelyből azonban csak azt tudjuk meg, hogy az állam hány személyt tartott nyilván izraelita vallásúként. Ők azonban vélhetőleg azért sem alkottak egy csoportot, mert mély szakadékok húzódtak a neológ, az ortodox vagy a haszid zsidók, továbbá a vallásukat nem gyakorlók között.[14] A zsidók csoportját így önmagában azért se tudjuk vizsgálni, mert nem tudjuk: vallásról, identitásról, imázsról vagy valami másról van-e szó, ami alapján ezt a „csoportot" el kellene képzelnünk. És ezért se, mert ha a lehetséges csoportokat alkotó egyéneket vizsgáljuk, akkor esetleg azt vesszük észre, hogy identitásuk igencsak töredezett és/vagy egyszerre több olyan társadalmi csoportba is tartozhatnak, amelyekről azt gondolnánk, hogy kizárják egymást (mármint akkor gondoljuk ezt, ha elfogadjuk például, hogy a „magyar–zsidó együttélés", azaz e két csoport viszonya tanulmányozható, mert ez két csoport). Ha például „a" zsidókról beszélünk, akkor mit kezdünk a következő önleírással: „[...] magyarnak neveltek. Vallottam, hogy csak a vallásom zsidó, a nemzetiségem magyar. Mivel pedig a vallásomban nem hiszek, nincs közösségem a zsidósággal. Aztán az egyetemen nemzetközivé lettem. [...] Az igazság az, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok, és nemzetközi is vagyok." Komlós Aladár 1921-es szövegét Gyáni Gábor nyomán a szerző „hibrid és fragmentált identitás[a]" leírásaként kell értelmeznünk[15] – és ekkor már nem csak a csoportot, hanem az egyént vizsgálva is biztosan látjuk, hogy új kategória után

jellegű", mert sok olyan „motívumot mutat", amely 300 évvel korábban volt utoljára korszerű. (MÁTRAI László: *Modern gondolkodás.* Magyar Szemle Társaság, 1938. 4.)

[13] Lásd például FEJTŐ Ferenc: *Magyarság, zsidóság.* História – MTA Történettudományi Intézete, 2000.

[14] GYÁNI Gábor: *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében.* IN uő: *Nép, nemzet, zsidó.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013. 220–221. Vö. FAZEKAS Csaba: *A főpapok, a keresztények és az antiszemiták.* IN Miklós Péter (szerk.): *Sík Sándor eszmekörei.* Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 2014. 159–170.

[15] Idézi GYÁNI (2013): 213.; A szerzetestanár Sík Sándorra, illetve Radnóti Miklósra lásd: SZÉNÁSI Zoltán: „Én nem vagyok magyar?" A zsidó és a katolikus identitás problémái Radnóti Miklós és Sík Sándor életművében. *Irodalomismert,* 2010/1. 103–111.

kell néznünk. Máshogyan fogalmazva: „a" zsidóságról szólni „egyéntagadásnak" tűnik,[16] hiszen ha általában „a" zsidóságról beszélünk, akkor tagadjuk az egyén szerepét is saját helyének meghatározásában, illetve azt is, hogy az egyén cselekvő (aktor) volna. Ezzel azt állítjuk (azt állítanánk), hogy az egyént a társadalmi-politikai struktúrák teljes mértékben meghatározzák, identitását is ezek alakítják. Aminek problémáját az írónő Erdős Reneé 1920-as években Babits Mihálynak írt levele így foglalja össze (mutatja): „Ön kereszténynek született! Milyen nagy dolog az: kereszténynek születni! S mily keserves azzá lenn! S ezzel a lett kereszténységgel itt élni, most ebben a városban! Költőnek – s hozzá asszonynak lenni! Szeretni a hazánkat és tudni hogy ennek a hazának a vatese Szabó Dezső s a hivatalosan kinevezett női géniusza Thormay Cecile..."[17]

A zsidóságként emlegetett „csoport" tehát jelenti az izraelita vallásúakat, amely kategórián belül is elkülönülnek egymástól különféle (al)csoportok, és kívül kerülnek a nem vallásos, valamint a keresztény „zsidók". Jelent identitást, amely kategórián belül is elkülönülnek egymástól a magukat izraelita magyarnak, magyar zsidónak, csupán magyarnak vagy csupán zsidónak tartók csoportjai.[18] (A csupán magyar identitású „zsidók" kapcsán arra hívnám fel a figyelmet, hogy az újságíró, felsőházi tag Rákosi Jenőt eszünkbe se jut a németek közé vagy a németséghez sorolni, noha német anyanyelvű volt.)[19]

Fontos az is, hogy a „zsidó csoportot" jelentős részben olyanok azonosították (találták meg a társadalomban, „hozták létre"), akiknek a célja ezzel éppen az ellenségkonstruálás volt, azaz faji alapon kizárni egy társadalmi csoportot a magyarok közül, az a mi-csoportból. Ez jelenti azt, hogy az állam az úgynevezett zsidótörvényekkel tetszése szerint zsidónak minősít személyeket, és jelenti azt is, hogy az állam nevében eljáró egyén felismerte, azonosította „a" zsidót

[16] Az „egyéntagadás" fogalmát Gyurgyák János „A zsidókérdés Magyarországon" című kötete kapcsán Spiró György használta egyik esszéjében: SPIRÓ György: *Zsidógyártás*. IN uő: *Mit ír az ember, ha magyar. Esszék, 1994–2003*. Ab Ovo Kiadó, Budapest, 2003. 5–16.

[17] *Babits Mihály levelezése 1923–1925*. Sajtó alá rendezte: SZŐKE Mária. Magyar Napló, Budapest, 2019. 8.

[18] Fejtő Ferenc ezzel szemben így fogalmazott: „...magyarok és zsidók együttélése egy egészen egyedülálló típust teremtett, a magyar zsidót, a zsidó magyart". FEJTŐ (2000): 9.

[19] Kivételes helyzetben, de identitáson alapuló különbségtételre, a mi–ők valamiféle „meglátására", „megtapasztalására" találhatunk példát Gyarmati Fanni naplójában is. *Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójából*. Közzéteszi FERENCZ Győző. Tekintet, 2014/5. 58., 75. (Itt most nem térek ki a naplóban megfigyelhető másféle csoportalkotásra.)

– „zsidós imázsa" vagy bármi más alapján.[20] Ahogy Ignácz Károly fogalmaz az 1939-es képviselőházi választások kapcsán, amikor a zsidótörvények miatt Budapesten körülbelül 35 ezer fő veszítette el választójogát: „a közvélekedés által »zsidónak« tartottak köre jóval tágabb volt, mint a törvény által zsidónak minősítettek" köre. Emiatt volt rá példa, hogy nem szavazhattak olyanok, akiket a szavazatszedő bizottság nevük vagy kinézetük alapján „»zsidónak« tartott" (noha a törvény szerint nem számítottak annak).[21]

A csoport „megtalálásának" újabb lehetséges problémája a túláltalánosítás, amikor a vizsgált csoport azért tűnik egységesnek, mert fontos és létezett belső különbségek eltűnnek (legalábbis az adott elemzésben nem szerepelnek). A szakmunkák közül erre példa Lisa Pine „A társadalmi nem és Holokauszt: Auschwitz férfi és női tapasztalatai" című írása, amely „a" férfi és „a" női tapasztalatok eltéréseit elemzi.[22] Ez ugyanis homogenizálja a Holokauszt női és férfi áldozatainak tapasztalatait, amikor figyelmen kívül hagyja, hogy voltak közöttük például ortodox zsidók, ateisták, keresztények, akik nem egyformán reagálhattak például arra, amikor a koncentrációs táborokban erőszakkal leborotválták a hajukat.[23] Azaz nem csupán kétféle (férfi és női) tapasztalat lehetett, hanem, például, a hitbéli meggyőződés alapján többféle. Továbbá: például eltérő férfiasság- és nőiesség-konstrukciókat ismertek és követtek korábban az áldozatok, ami szintén befolyásolhatta azt, ahogy a szenvedéseket átélték, amint befolyásolta elveszett társadalmi pozíciójuk és az életkoruk is (utóbbi kettőt Semprun is érinti „A nagy utazás" című művében). Az természetesen ettől függetlenül igaz, hogy bizonyos férfi és női tapasztalatok eltérnek egymástól, pusztán a biológiai nemi különbség miatt; a női áldozatok esetében erre

[20] Az evangélikus Thienemann Tivadart németes neve és némettudása miatt azonosították egyesek zsidóként. THIENEMANN Tivadar: *Az Utókor címére. Hátrahagyott életrajzi feljegyzések.* Sajtó alá rendezte KONCZ Lajos. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2010.

[21] IGNÁCZ Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 88–89. – Ennek a külső meghatározásnak hatása volt az identitásra is. Amint Gyáni Gábor írja: „Egyetlen oka volt annak, hogy a zsidóság ilyen mértékben megőrizte másságát, az, hogy erőteljes politikai diszkrimináció érvényesült vele szemben a Horthy-kor folyamán". (GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 214.)

[22] Megjelent: Amy E. RANDALL (ed.): *Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey.* Bloomsbury, London – New York, 2015.

[23] RANDALL (2015): 45–54.

példa a menstruáció, a terhesség vagy a titokban végrehajtott abortusz. Ettől azonban még nem beszélhetünk általános zsidó női tapasztalatról.[24]

Az itt tárgyalt problémákra lehetséges megoldás az, hogy Tom Cole-t követve idézőjelbe tesszük a zsidó szót, mivel „magában a [Horthy-]korban se bizonyult egyértelműnek, hogy ki zsidó, és ki nem az".[25] És választhatjuk azt is, hogy vizsgálatról-vizsgálatra pontosan definiáljuk a „zsidó" csoportot, azaz a vizsgálati egységet.

Ennél egyértelműbb a probléma a közvélemény fogalmának a használatával. Történeti munkákban gyakran olvasni arról, hogy a közvélemény mit gondolt egy adott kérdésről, miként értelmezett egy politikai eseményt, esetleg mit tett (például: „a nemzeti közvélemény jelentős része továbbra is Kossuthot tekinti vezérnek").[26] Ahogy természetesen források is tartalmaznak utalásokat „A közvélemény hangulatának, fölfogásának a kipuhatolás[ára]",[27] vagy arra: a „közgondolkodás" elmaradott valamilyen szempontból.[28] Ez a közvélemény megszemélyesítése, amire a híres szociológus, Floyd Henry Allport már egy 1937-es tanulmányában veszélyként hívta fel a figyelmet. Szellemes példája szerint nem mondhatjuk, hogy az Egyesült Államokban a közvélemény a 19. század elején még nem ellenezte a rabszolgaságot, a 20. század elején azonban már igen, mert a közvélemény nem egy szellem, amely szemét hol ide, hol oda veti.[29] A közvélemény valamiféle sajátos vélemény ugyanis, és így nem lehet véleménye (a vélemény véleménye), illetve nem is tud cselekedni. További probléma, hogy a közvélemény kormányzati döntésekre irányuló tömeges véleményáramlatok összessége,[30] azaz valójában nem egy vélemény, hanem több.

[24] Lisa Pine tanulmányának egy rövid, kétoldalas fejezete azt mutatja be, hogy az 1930-as évek náci Németországában miként módosultak a nemi szerepek a zsidó családokban. Azonban csupán egyetlen családmodellt (továbbá férfiasság- és nőiességkonstrukciót) tárgyal a szerző, ez pedig a dolgozó és kenyérkereső férfi és az otthon dolgozó, nem fizetett munkát végző nő szereposztásával jellemezhető. (40–42.) Azaz nem számol többek között az egyetemet végzett dolgozó nők ettől eltérően alakuló tapasztalataival.

[25] GYÁNI Gábor: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 108. (Gyáni a kérdés tárgyalását a 110. oldalon folytatja.)

[26] HANÁK Péter (szerk.): *Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 148.

[27] *A közvélemény.* Népszava, 1939. április 21. 1. A vezércikk arra reflektál, hogy a kormánypárti sajtó – úgymond – azonosította magát a közvélemény. A szerző (vagy szerzők) szerint azonban a közvéleményt csak a szabad és független sajtó és a „választók akaratától függő pártok" képviselhetik.

[28] MÁTRAI (1938): 3–4.

[29] Floyd Henry ALLPORT: *Egy közvélemény-tudomány felé*. Jel-Kép, 1994/1. 71–83.

[30] ANGELUSZ Róbert: *Kommunikáló társadalom*. Ferenczy Könyvkiadó, Budapest, 1995. 65–78.

(A 19–20. század fordulóján, illetve később is többféle publicisztikai fordulat létezett, amelyek egyrészt megszemélyesítették a közvéleményt, másrészt egyfajta kulturális jelenségről szóltak, harmadrészt például nemzeti közvéleményt mondtak, de valójában egy társadalmi/politikai csoportról beszéltek.)[31] Amikor tehát valaki adott korszak magyar vagy magyarországi közvéleményéről ír, akkor hibát követ el, mivel (bármilyen furcsán hangzik is) egyrészt véleményeket tekint társadalmi csoportnak, másrészt pedig egységesnek mutat be egy társadalmat, amely – értelemszerűen – nem lehetett az, hiszen nem gondolhatta mindenki ugyanazt. Lehettek természetesen olyan témák, amelyek esetében feltételezhetjük, hogy a társadalom többsége ugyanúgy vélekedett; ilyennek tűnik, bizonyos aspektusból, Trianon és a revízió témája, ám ebben az esetben nem közvéleményről, hanem népérzületről kell beszélnünk, mivel nem múlandó, történelmileg alakult ki, és igaznak tűnik, hogy olyan „tömegesen előforduló beállítódások, attitűdök összessége [...] amelyek jelentősen befolyásol[t] ák az emberek tömegmagatartási formáit".[32] Ez azonban a legkisebb gond, és ezért most tekintsünk is el tőle.

A – teljesen indokolatlan és helytelen – egységesítéshez fogható súlyú (és abból majdnem automatikusan következő) probléma az, ha olyan források alapján következtet egy szerző a közvéleményre (helyesebben egyfajta tömegesen előforduló véleményre), amely források erre teljesen alkalmatlanok. Ezek pedig a különféle médiaforrások (filmek, újságok, regények stb.). Természetesen létezik összefüggés egyfelől az olvasott újság, az újságban olvasott vélemény, hír, másfelől az olvasóban kialakuló politikai vélemény között, de közvetlen és automatikus kapcsolatról nem beszélhetünk. Igaz, a 19. század első felétől[33] nagyjából a 20. század közepéig tudományos meggyőződés volt, hogy ha ismerjük a népszerű újságokat, akkor ismerjük az olvasók véleményét is, de a szociológia és kommunikációkutatás az 1940-es évek szociálpszichológiai kísérletei óta többször túllépett ezen a feltételezésen.[34] Ráadásul – a választás

[31] Lásd például MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993. 126.

[32] ANGELUSZ (1995): 48.

[33] Karvasy Ágoston, az első magyar állam- és politikatudományi szakkönyv szerzője azt tanácsolta a „zenebona" és a zendülés megakadályozása érdekében, hogy „rendőrség a nép szelleméről, a nép közt uralkodó véleményekröl magának esmeret szerezzen (ezt teheti leginkább ha figyelmez: minő nézetek uralkodnak a legnagyobb előszeretettel olvasott hirlapokban [...]". KARVASY Ágoston: *A politicai tudományok rendszeresen előadva*. Győr, 1843. I. k. 113.

[34] Denis MCQUAIL: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 359–369.

említett esetéhez hasonlóan – ugyanazon újság fogyasztásának is lehetnek eltérő motivációi, továbbá a társadalmi státusz és az újságolvasás között sincs automatikus „megfelelés" mondjuk abban az értelemben, hogy az ipari munkások mind munkáspárti lapot olvastak volna.[35]

A csoport „megtalálásának" problémái

A csoportok vizsgálatának eddig sorra vett problémái a következők voltak: arra alkalmatlan forrásokból adott tárgya való (téves) következtetések levonása; nem létező csoport vizsgálata; eltérő csoportok homogenizálása és egységesként való vizsgálata (túláltalánosítás), illetve ábrázolása. Amint korábban írtam: a történeti kutatás során szokás olyan csoportokról beszélni, amelyek létezését nem is vizsgáltuk, hanem vizsgálat nélkül feltételezzük. Ide tartozik a prezentizmus, amikor olyan csoportot vizsgálunk, amely „ma" létezik, de adott korban még nem ismerték. Itt újra említhetjük a közvéleményt, amely modern kori jelenség (maga a fogalom is a 18. századi Angliában született, Magyarországon pedig a 19. század első felében foglalkoztatta a kortársakat a közvélemény megteremtésének lehetősége), illetve szólhatunk bizonyos foglalkozási csoportokról is, amelyek a modern korban alakultak ki, noha korábban is léteztek olyan személyek, akik ugyanazt vagy hasonló tevékenységet (is) űztek. Ilyen például az újságírók foglalkozási csoportja: a gond ezzel kapcsolatban az, hogy nem az újságok megjelenésétől kezdve beszélhetünk újságírókról és pláne nem újságírók csoportjáról. Ez a professzionalizáció kérdése.[36]

A professzionalizálódás modellje szerint egy olyan hosszú folyamatról van szó, amelynek során egyrészt a különféle egyéb tevékenységek leváltak az újságba-írásról (például a postamesteri, nyomdászi, szépírói, politikusi tevékenység). Másrészt meg lehetett belőle élni, azaz fizetés járt érte; harmadrészt relatíve függetlenedett a politika külső beavatkozásaitól abban az értelemben,

[35] Egy korabeli statisztikai szerint Budapesten és környékén bizonyos könyvtárlátogató munkások csoportja inkább a konzervatív-liberálisnak (vagy konzervatívnak) tekinthető Pesti Hírlapot olvasta, mint a Népszavát. Ebben az esetben persze a forrás megbízhatósága kérdés. (R. FODOR Árpád: *A könyvolvasó munkás*. Magyar Szemle, 1928/1. IV. k. 35–41.)

[36] V. ö. Jürgen WILKE: *Journalismus*. IN Europäische Geschichte Online. http://ieg-ego.eu/de/threads/europaeische-medien/journalismus/juergen-wilke-journalismus/?searchterm=wilke&set_language=de (Utolsó letöltés: 2019. augusztus 14.)

hogy a politika logikája mellett kialakult az újságírás saját normarendszere (ezt tükrözik a sajtóetikai kódexek, viták); és negyedszer: kialakult az újságírók csoporttudata, ami közös szakmai intézmények alapítását eredményezi. Ha mind a négy kritérium teljesül, akkor mondhatjuk, hogy adott helyen és időben már létezett újságírói hivatás, és akkor vizsgálhatjuk az újságírók csoportját. A professzionalizálódás eme modellje természetesen nem az egyetlen lehetséges modell, de ez is, ahogy az intézményesülés és függetlenség/pártatlanság szerepét általában hangsúlyozó elgondolások, sok más hivatásra érvényesnek tűnik.[37]

Magyarországra nézve ebből az következik, hogy míg a reformkorban csak az újságokba (vagy egy konkrét újságba) író személyek csoportját lehet vizsgálni,[38] addig a 19. század végétől már lehet beszélni (hivatásos) újságírók csoportjáról, szakmai közösségéről. Kérdés azonban, hogy az említett időszakon belül hogyan határozzuk meg az újságírók csoportját: a népszámlálások, más statisztikai összeírások adatait vesszük-e alapul, vagy esetleg az újságíró-szervezetek névsorát (mivel feltételezhetjük, hogy az újságírói identitás megnyilvánulásának tekinthetjük a tagság vállalását). Milyen lehetőségeink vannak annak eldöntésére tehát, hogy kikből állítjuk elő az újságírók csoportját?

Újságíróvá a szerkesztőség, mint intézmény „nevelt" és/vagy minősített valakit, és a redakciók döntését erősítették meg a különböző szakmai és szakmai-jóléti szervezetek, amelyek tagjaik sorába fogadták a „kinevezett", kinevelt újságírókat, szerkesztőket. Az Újságírók Kórház- és Szanatórium-Egyesülete vagy a Magyar(országi) Újságírók Egyesülete az 1920-as évek elejétől például három év szakmai gyakorlatot (szerkesztőségi munkavégzést) írt elő: ezen időszak letelte után lehetett valaki (teljes jogú) tag, vehetett részt a döntésekben, élvezhette a szervezet által biztosított előnyöket. Így kapcsolódott össze tehát az egyéni vállalás és a csoport minősítése. Ehhez kapcsolódik, hogy ki mikortól tekintette magát újságírónak. Visszaemlékezések szerint általában az első újságírói szabadjegy, az első szerkesztői ajánló sorok a rendőrkapitánynak stb. már újságíróvá „avatták" ezek birtokosát.

[37] HALMOS Károly – SZÍVÓS Erika: *Hivatások a köztudatban és a modern történetírásban*. Korall, 2010/4. 5–18.

[38] MÁTAY Mónika: *Nemes nemzetálom, avagy a reformkori nyilvánosság jellegzetességei a Honderű című divatlap tükrében*. Jel-Kép, 1994/2. 62–63.

A csoport meghatározásának harmadik lehetősége, ha a korabeli jogi meghatározásokból indulunk ki. Jogszabályok és bírósági döntések alapján azonban két módon is meghatározhatjuk, hogy kit tekintünk újságírónak: vagy azt a szellemi munkást, aki újságkiadónál állásban volt, vagy azt, aki szabadúszóként rendszeresen írt cikkeket. Mind a két módon lehet dönteni természetesen, csak tisztázni szükséges ennek alapját. Lehet úgy dönteni, hogy a népszámlálások, másfelé összeírások alkalmasabb kiindulási lehetőségek, hiszen ezek esetében valaki(k) már döntött(ek) helyettünk és előre. Persze most is az a kérdés, hogy „milyen alapon" tette, és mi következik a különféle adatokból.

Az 1890-es népszámlálás még csak 454 zsurnalisztát mutatott, az 1900-es már 893, az 1910-es 1214, az 1920-as (a trianoni döntés következtében) 1063, az 1930-as 1515. Ezzel szemben a szellemi munkások 1928-as összeírása szerint 907 hírlapíró, szerkesztő működött Magyarországon, akik közül 731 fő élt kizárólag a hírlapírásból, 94 túlnyomóan (82 kisebb részben). Az újságíró-szervezetek közül a Magyar(országi) Újságírók Egyesületének 1930-ban 629 tagja, míg az Újságírók Kórház- és Szanatórium-Egyesületének 1929-ben 756, 1930-ban 729, 1936-ban 845 (más források szerint 797) fizető tagja volt. Arra, hogy a hivatásos újságírók száma nem nőtt olyan mértékben, mint az a népszámlálások (foglalkozási viszony és foglalkozási alcsoportok szerinti) adatai alapján látszik, következtethetünk a budapesti adatokból is: 1910-re már 760 főállású hírlapíró stb. dolgozott a fővárosban, 1920-ban 752; az 1928-as összeírás szerint számuk 628 volt.[39]

Az adatok közötti eltérés egyik lehetséges magyarázatára a szellemi munkások 1928-as összeírása is felhívja a figyelmet: eszerint az újságírói-szerkesztői „szellemi munkát önként és ellenszolgáltatás nélkül (ingyen) teljesített egyének száma" 208, míg a munkanélküli szerkesztőké és hírlapíróké 79 volt. Tehát az 1928-as adatok szerint a lapok „szellemi részének" előállításával („potenciálisan") 1194 fő foglalkozott. De kiket tekinthetünk újságíróknak a népszámlálási, más típusú statisztikai és egyesületi adatok alapján? Melyik csoportot tekinthetjük „az" újságírók csoportjának?

A népszámlálások és az összeírások és az egyesületi tagnyilvántartások nem az újságíró-társadalom valós nagyságáról tudósítanak, hanem arról: a

[39] SIPOS Balázs: *Az újságíró-társadalom 1890–1945 között*. IN Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég Kiadó, Budapest, 2006. 351–375.

hivatásos újságírók körül egyre nagyobb számban tűntek fel olyanok, akik újságírással, pontosabban időszaki kiadványok szellemi részének alakításával is foglalkoztak. Ebbe a „külső körbe" tartoztak az úgynevezett szakírók, a szépirodalmi alkotásaikat lapokban elhelyezők, továbbá azok a más foglalkozásúak, akik alkalmilag küldözgettek különböző témájú írásokat a szerkesztőknek. Bár ilyen személyeket az újságíró-egyesületek tagnyilvántartásaiban is találhatunk, úgy tűnik: minél kisebb létszámú csoportot mutat ki egy „összeírás", annál kevesebb „működvelőt" tartalmaz – azaz annál biztosabb, hogy hivatásos újságírókról és csoportjukról van szó. Dönthetünk tehát úgy, hogy valamelyik egyesület tagnévsorát vesszük alapul és arról kihúzzuk azokat, akik tudhatóan, ellenőrizhetően nem hivatásos újságírók voltak, mert ezen a módon „az" újságírók csoportjára „bukkantunk".

Ekkor már csak egy kérdés merülhet fel: a csoportból kikerültek a nem újságírók (azaz a csupán újságba-írók), valószínűleg a hivatásos zsurnaliszták döntő többsége benne van – de vajon nem hiányoznak-e valakik? Ha megvizsgáljuk a névsorunkat, gyanús lehet, hogy túl kevés a vidéki újságíró, illetve az, hogy bizonyos lapok munkatársai hiányoznak. Az első probléma magyarázata az, hogy a vidéki és a fővárosi (országos) sajtó között komoly kulturális és társadalmi különbségek voltak, mert (részben a Budapest-központúság miatt) arányait tekintve a vidéki sajtó kevésbé professzionalizálódott (itt persze különbséget kell tenni a trianoni és a Trianon előtti korszakok között, mivel például Kolozsvár vagy Nagyvárad sajtója relatíve fejlettnek tekinthető). Azaz ebben a metszetben nem beszélhetünk általában az újságírók csoportjáról – de éppen ezért határoztuk meg a hivatásos újságírást kritériumként.

A második probléma igazándiból csak a Magyar(országi) Újságírók Egyesülete tagnévsora esetében látszik: a szociáldemokrata Népszava munkatársai nem csatlakoztak az általuk polgárinak tekintett szervezethez. Esetükben eldöntendő kérdés, hogy kimaradásuk okát abban látjuk-e, hogy nem voltak hivatásos újságírók, mivel tulajdonképpen a Magyarországi Szociáldemokrata Párt „munkatársai" voltak, vagy ellenkezőleg járunk el, és őket „bevesszük" az újságírók csoportjába.[40] (Ha MÚE későbbi tagszámadatait nézzük, akkor már bizonyos kormánypárti és szélsőjobboldali lapok újságírói-szerkesztői is hiányoznak majd. Csoportosan először 1934-ben hagyták ott a MÚE-t, amikor

[40] Lásd VARSÁNYI Erika: *Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908–1933)*. Múltunk, 1999/3. 182–202.

a kormány Magyar Hírlapírók Országos Egyesülete néven ellenszervezetet hozott létre a kormánylapok zsurnalisztáinak.)[41]

Ebben a példánkban tehát négy szempont szerint határozhattuk meg a csoportot: vagy az identitást hangsúlyoztuk, vagy a jogi kategóriák alapján jártunk el, vagy az állam „adminisztratív tekintetét" követtük,[42] vagy az identitást (a szakmai közösség önkéntes vagy kényszerű – esetleg csoportnyomás miatti – vállalását) és a szervezeti szempontot kombináltuk. Mint láttuk: a döntéstől függően a vizsgálat egysége négy különböző csoport.

✶ ✶ ✶

A történész rutinszerűen alkot és/vagy használ kategóriákat, sorolja típusokba az „emberi tényeket". Marc Bloch „A történész mestersége" című könyve vonatkozó részében így „beszélget" erről olvasójával: „De – kiáltanak fel egyesek – azok a különbségtételek, amelyeket ön itt az életet felmetszve megalapoz, pusztán az ön értelmében vannak, nem a valóságban, ahol minden összeolvad! Ön tehát »absztrahál«. Rendben. Miért félnénk a szavaktól? Egyetlen tudomány sem lehet meg absztrahálás nélkül. Ahogy a képzelet sem. [...] Csak azok az osztályozások, kategorizálások veszélyesek, amelyek téves hasonlóságokon alapulnak. A történésznek az is feladata, hogy újra és újra próbának vesse alá a maga osztályozásait, hogy világosabban tudatosítsa értelmüket, s hogy – ha szükség van erre – revideálja őket."[43]

[41] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-654. 49. cs. 21. tétel, 8–12.; GERGELY Jenő: *Adatok az Antal–Gömbös-féle „dömpingsajtó" megteremtéséhez. (Részletek Antal István emlékirataiból.)* Múltunk, 2004/2. 275.

[42] Lásd KISS Tamás: *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról.* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2010.

[43] Marc BLOCH: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 104. (Az „emberi tények" kifejezés is innen való: Uo. 102.)

Irodalomjegyzék

ALLPORT, Floyd Henry: *Egy közvélemény-tudomány felé*. Jel-Kép, 1994/1.

ANGELUSZ Róbert: *Kommunikáló társadalom*. Ferenczy Könyvkiadó, Budapest, 1995.

BABBIE, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. *Babits Mihály levelezése 1923–1925*. Sajtó alá rendezte: SZŐKE Mária. Magyar Napló, Budapest, 2019.

BLOCH, Marc: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

ELSTER, Jon: *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

FAZEKAS Csaba: *A főpapok, a keresztények és az antiszemiták*. IN MIKLÓS Péter (szerk.): *Sík Sándor eszmekörei*. Radnóti Szegedi Örökösége Alapítvány, 2014.

FEJTŐ Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. História – MTA Történettudományi Intézete, 2000.

GERGELY Jenő: *Adatok az Antal–Gömbös-féle „dömpingsajtó" megteremtéséhez. (Részletek Antal István emlékirataiból.)* Múltunk, 2004/2.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

GYÁNI Gábor: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

GYÁNI Gábor: *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében*. IN uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013.

HALMOS Károly – SZÍVÓS Erika: *Hivatások a köztudatban és a modern történetírásban*. Korall, 2010/4.

HANÁK Péter (szerk.): *Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.

IGNÁCZ Károly: *A választói magatartás történeti irodalmáról. (Magyarország, 1920–1947.)* Múltunk, 2006/1.

IGNÁCZ Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013.

KARVASY Ágoston: *A politicai tudományok rendszeresen előadva*. I. k. Győr, 1843.

KISS Tamás: *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2010.

KÖVÉR György: *A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai*. IN uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014.

LACLAU, Ernesto: *A populista ész*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013.

MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993.

MÁTAY Mónika: *Nemes nemzetálom, avagy a reformkori nyilvánosság jellegzetességei a Honderű című divatlap tükrében*. Jel-Kép, 1994/2.

MÁTRAI László: *Modern gondolkodás*. Magyar Szemle Társaság, 1938.

MCQUAIL, Denis: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

PINE, Lisa: *Gender and the Holocaust: Male and Female Experiences of Auschwitz*. IN Amy E. RANDALL (ed.): *Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey*. Bloomsbury, London – New York, 2015.

R. FODOR Árpád: *A könyvolvasó munkás*. Magyar Szemle, 1928/1. IV. k.

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójából. Közzéteszi FERENCZ Győző. Tekintet, 2014/5.

SIPOS Balázs: *Az újságíró-társadalom 1890–1945 között*. IN KÖVÉR György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég Kiadó, Budapest, 2006.

SIPOS Balázs: *Hogyan kerül(t) a jelentés a moziba? Amerika-képek és -értelmezések a Horthy-korban*. Médiakutató, 2013/1.

SIPOS Balázs: *Rákosi Jenő emlékezései*. IN HORVÁTH Jenő – PRITZ Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22-27.) azonos című paneljének anyaga*. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2012.

SPIRÓ György: *Zsidógyártás*. IN uő: *Mit ír az ember, ha magyar. Esszék, 1994–2003*. Ab Ovo Kiadó, Budapest, 2003.

SZÉNÁSI Zoltán: *„Én nem vagyok magyar?" A zsidó és a katolikus identitás problémái Radnóti Miklós és Sík Sándor életművében*. Irodalomismert, 2010/1.

SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.

THIENEMANN Tivadar: *Az Utókor címére*. Életrajzi feljegyzések. Sajtó alá rendezte: KONCZ Lajos. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2010

VARSÁNYI Erika: *Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908–1933)*. Múltunk, 1999/3.

WILKE, Jürgen: Journalismus. IN Europäische Geschichte Online. http://ieg-ego.eu/de/threads/europaeische-medien /journalismus/juergen-wilke-journalismus/?searchterm=wilke&set_language=de (Utolsó letöltés: 2019. augusztus 14.)

SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR[1]

A GYARMAT, MINT POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI KÍSÉRLETEK LABORATÓRIUMA

Az Afrika déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika kísérleti aspektusai

A „*scramble*", azaz a gyarmatokért, zömmel európai hatalmak által folytatott, az 1870-es évtizedet követően rendkívüli mértékben felgyorsult versenyfutás következtében létrejött gyarmatbirodalmak, struktúrájukat, ideológiai, politikai, gazdasági, vagy kulturális hátterüket, mozgatórugóikat tekintve, számos esetben jelentős mértében eltértek egymástól. A belga, francia, holland, német, olasz, spanyol, portugál, amerikai, vagy éppen a brit gyarmati kontrolnak, aspirációknak megvoltak a sajátosságai és egyedi tendenciái.[2] A brit kolonializmust és az ahhoz kapcsolódó politikát ugyanígy le lehet írni különböző tendenciák és változások összességeként. A szigetország gyarmatpolitikájá-

[1] Szabó-Zsoldos Gábor, PhD, MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ kulturális menedzser, Károli Gáspár Református Egyetem óraadója.

[2] Ronald Hyam: *Understanding the British Empire*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 117-132.

nak főbb trendjei között azonosíthatjuk az imperializmus, a birodalomépítés mellett, a vonakodást (*reluctance*), a hosszú távon a gyarmati kontrol teljes lecsökkentésére, a britek által ellenőrzött területekről való teljes kivonulásra (*abandonment*) vonatkozó törekvéseket[3], a civilizációt, mint nagy projektet és az experimentális attitűdöt, amely a gyarmatra, mint a kísérletezés helyszínére tekintett. Jelen tanulmány középpontjában ez utóbbi, a brit gyarmatpolitikában tendencia jelleggel jelenlévő megközelítés és főbb aspektusainak, különböző dél-afrikai példákon keresztül történő ismertetése áll.

Nem helyezhető figyelmen kívül, hogy a kor, a történelmi kontextus, amelybe a vizsgált kérdés ágyazódik, az a modernitás kora, egészen pontosan a 19. század második fele, amelynek Nyugat-Európáját és benne természetesen Nagy-Britanniával, áthatotta a modern tudomány és tudományágak létrejötte, az evolucionizmus, a pozitivizmus és az ezek a fejlemények által generált diskurzus. Ezek a folyamatok vitathatatlanul hatást gyakoroltak a politika világára. A különböző kultúrák, struktúrák, társadalmi, vagy etnikai csoportok összehasonlítása, elemzése és rangsorolása, az ezt a tevékenységet végző diszciplínák megszületése elválaszthatatlan a korszakban, óriási léptékben felgyorsuló gyarmatosítástól, a gyarmati kontrol alatt álló területek és embertömegek robbanásszerű megemelkedésétől. Az etnológia, az antropológia és a néprajz tudományok és különböző ágaik, amelyek jelentős részben pontosan a gyarmatosító és gyarmatosított társadalmak közti eltéréseket, vagy éppenséggel hasonlóságokat feltárandó jöttek létre végezték el azt a fajta leíró és elemzőtevékenységet, amelynek eredményeképpen létrejött hierarchia tetején, a fejlettség csúcsán, a civilizáló anyaország, az alján pedig a civilizálandó gyarmati, őslakos társadalmak helyezkedtek el.[4] A 20. században, például az Egyesült Államokban, vagy a náci Németországban, állami és központi társadalompolitika szintjére emelt eugenika[5], társadalmi mérnökösködés gyökereit szintén a vizsgált korszakban, a 19. század utolsó harmadában találhatjuk meg.[6]

[3] John S. Galbraith: *Reluctant Empire: British Policy on the South African Frontier 1834–1854*. Greenwood Press, Westport, 1978.

[4] Christine Bolt: Race and the Victorians, In C. C. Eldridge (szerk.): *British Imperialism in the Nineteenth Century*. Macmillan, Hong Kong, 1984. 129.

[5] Érdemes megjegyezni, hogy az eugenika atyjaként számontartott Sir Francis Galton (akit rokoni szálak kötöttek Charles Darwin-hoz) is járt, egy expedíció tagjaként Afrika déli részén. Az utazás során gyűjtött élményeiről könyvet jelentetett meg. (Francis Galton: *Narrative of an Explorer in Tropical South Africa*. John Murray, London, 1853.)

[6] David Olusoga – Casper W. Erichsen: *The Kaiser's Holocaust*. Faber and Faber Ltd., London, 2010.

A kultúra és a tudományok terén végbement változások hatása, a tudományos, kísérletező megközelítés a brit gyarmatpolitika számos vonatkozásában kimutatható. Annak ellenére, hogy a gyarmatpolitika alakításába a brit kormányzati struktúra több minisztériuma érintett volt, a legfontosabb szerep természetesen a Gyarmatügyi Minisztériumra (Colonial Office) hárult. A bevezetésben vázolt folyamatok a Colonial Office működését is befolyásolták. Az összehasonlítás, osztályozás a Minisztérium mindennapi drilljének, munkametodikájának jellegzetes eleme volt. Ennek legkézenfekvőbb bizonyítéka, hogy egy probléma felmerülésekor, a megoldás kimunkálásához, nem kizárólag az érintett területtel kapcsolatos múltbeli adatokból, intézkedésekből merítettek, hanem a Colonial Office munkatársai és a gyarmatpolitika irányítói törekedtek arra, hogy az összbirodalmi szinten felhalmozott tapasztalatokban kutatva találjanak választ az adott kérdésre. Analógiákat, paralel helyzeteket kerestek, abból a hipotézisből kiindulva, hogy a hasonlóság okán, az egyszer már bevált eszközök és módszerek teljesen, vagy közel ugyanolyan szituációkban újra működhetnek. Ez az aspektus természetesen szoros összefüggésben állt a Brit Birodalom, vagy Brit Világrendszer[7] heterogenitásával, patchwork jellegével, a ténnyel, hogy a birodalmat rendkívül eltérő háttérrel, szereppel, jogállással, birodalmon belüli státusszal rendelkező területek alkották. Nem volt egy egységes, a brit ellenőrzés alatt álló összes területen alkalmazott, általános koncepció[8], viszont voltak, már korábban bevált stratégiák, eljárások, módszerek, amelyeket az adott szituációhoz hasonló helyzetben, vagy hasonló adottságokkal rendelkező gyarmatokon sikerrel alkalmaztak.

Afrika déli része az elemzett korszakban, a legtöbb esetben Kanadával, Ausztráliával és Új-Zélanddal került egy kategóriába, de bizonyos esetekben más területek is, mint például Jamaica, felmerültek. Az analógia alapja mindegyik esetben a területek etnikai viszonyaiban keresendő. Kanada esetén a hasonlóság oka a gyarmaton élő európai eredetű társadalom heterogenitása volt. A Gyarmatügyi Minisztériumban a kanadai francia nyelvű lakosság által okozott kihívásokra adott válaszok tűnhettek adekvátnak a holland nyelvű fokföldi, natali, transvaali, vagy oranjei, európai származású telepesek jelenléte

[7] John Darwin: *The Empire Project. The Rise and Fall of the British World-System, 1830–1970*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

[8] Egészen pontosan voltak ilyen, az egész birodalomra, vagy világrendszerre kiterjedő, egységes koncepciók, stratégiák, elgondolások, de ezek, a vizsgált korszakban sosem emelkedtek a hivatalos gyarmatpolitika szintjére.

által előidézett problémák vonatkozásában. A brit gyarmatpolitika irányítói abban reménykedtek, hogy hosszútávon ugyanúgy sikerül majd megbékíteni Afrika déli részének holland anyanyelvű lakosságát, mint, ahogyan ez sikerült a kanadai franciákkal. Természetesen mindkét terület teljes anglicizációja lebegett a Colonial Office számos politikusának szemei előtt. Az analógiát és az abból kiinduló politika sikerességét viszont kétségessé tette a tény, hogy amíg az észak-amerikai brit gyarmatokon, a társadalom európai eredetű szeletét tekintve a franciák kisebbségben voltak az angol anyanyelvűekkel szemben, addig Afrika déli részén, a hollandul, később afrikanszul beszélők a brit gyarmati kontrol végéig megőrizték dominanciájukat. Ausztrália, vagy éppen Új-Zéland, a már említett Kanada mellett pedig az őslakos-politika kapcsán merült fel. Az európai telepesekkel szemben jelentős létszámbeli fölényben élő afrikaiak, vagy maorik ellenőrzése, a brit, vagy holland eredetű lakossággal való együttélése és az ezekből a tényezőkből fakadó konfliktusok komoly próbatétel elé állították a Gyarmatügyi Minisztériumot. Az őslakosok pacifikálása, majd totális kontrolja bár birodalom szerte általánosan megoldandó feladat volt, Afrika déli része kapcsán, mint már bevált recept, az új-zélandi maorikkal és Jamaica színes bőrű lakosságával szemben alkalmazott politika tűnt úgy, hogy sikerre vezethet. A kihívást legtöbb esetben az őslakosok és az európaiak közt folyamatosan jelenlévő (elcsituló, majd újra kiéleződő) konfliktusok jelentették. A brit gyarmatpolitika irányítói pedig igen gyakran, az egyébként etnikailag, gazdaságilag, kulturálisan és politikailag meglehetősen fragmentált őslakosok nagy szövetségével vívandó általános háborútól tartottak.[9] Egy ilyen háború, hitték ezt a Colonial Office vezetői kormányoktól függetlenül, nem végződhet mással, mintsem az európai jelenlét teljes felszámolásával például Afrika déli részén. Nagyon hasonló negatív forgatókönyvekkel számoltak a britek abban az esetben is, ha a telepesek etnikai sokszínűségére nem tudnának megfelelő választ adni, azaz ne sikerülne rövidtávon jó partneri kapcsolatot kialakítani a nem angol anyanyelvű európai gyarmati csoportokkal.[10] Érdemes megjegyezni, hogy kevéssé ismert, de az őslakosok és például a búrok kapcsán is a Gyarmatügyi Minisztérium tartott attól, hogy egy európai-európai, vagy

[9] Sir George Grey to Sir George Grey. Bart., 30 Dec. 1854. In HCPP 1854–1855 [1969], 36., 39.; Sir G. Grey to Bulwer Lytton, 14 Aug. 1858. In HCPP 1860 (216), 4-9.; Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII, col. 1662–1663. Earl Grey in Lords, 23 Apr. 1878

[10] Sir G. Grey in the House of Assembly of the Parliament of the Cape of Good Hope, 17 Mar. 1859. In HCPP 1860 (216), 16.; Herbert Paul: *The Life of Froude*. Charles Scribner's Sons, New York, 1905. 260.

európai-őslakos háború esetén valamelyik rivális hatalom támogatást nyújtana a brit uralom ellen fellépő erőknek. Az afrikaiak esetén, például a krími háború alatt[11], vagy két évtizeddel később, 1877-1878-ban, az orosz-török háború idején Oroszország[12], a holland nyelvű telepesek vonatkozásában az 1870-es évektől (még a 20. század első felében is) Németország[13] esetleges beavatkozása tűnt elképzelhetőnek a Colonial Office egyes köreiben.

Annak érdekében, hogy a felsorolt problémák kulminálódását, a konfliktusok végzetes kiéleződését elkerüljék, alkalmazott a brit gyarmatpolitika, a már említett analógiákon alapuló, működőképesnek ítélt megoldásokat. A kutatás jelenlegi állása szerint négy ilyen stratégiát lehet azonosítani, amelyeket kisebb-nagyobb változtatással, de a Brit Birodalom több pontján alkalmazott a központi kormányzat: 1., autonómia szélesítés, 2., migráció, 3., személyzeti politika, 4., civilizáció.

A gyarmatok autonómiájának szélesítése, majd az ebből a nagy folyamatból kinövő széles önkormányzatisággal rendelkező domíniumok a birodalom egyik legjelentősebb pillérét képezték. A nagy, hosszú távú stratégia célja nem volt más, minthogy a zömében angol anyanyelvűek által lakott, az „érettség" szükséges fokát elérő gyarmatok, belső viszonyaikat tekintve jelentős mozgásteret élvezve, a közös kulturális gyökerek és a kitűzött nagy közös célok (például civilizáció), továbbá az anyaország irányába tanúsított lojalitás következtében fontos elemét, egyfajta gerincét képezzék a birodalomnak. Az elképzelés, amely a Nagy-Britannia által uralt területeket a távoli jövőben gyakran ilyen domíniumok hálójaként szerette látni számos előnnyel kecsegtetett. A brit politikai közéletben a 19. században végig jelenvolt az az irányvonal, amelyik a gyarmatokat és természetesen magát a birodalomépítést (és a struktúra fenntartását) felesleges és mindenekelőtt nagyon drága kiadásként, a brit adófizetők vállára szükségtelenül nehezedő súlyként tartotta számon. A domínium-rendszer lecsendesíthette volna ezeket a kritikus hangokat, mivel a széles önkormányzatisággal rendelkező gyarmatok nem szorulnának az anyaország pénzügyi, vagy katonai segítségére, védelmi kiadásaikra maguk tudnák előteremteni a szükséges forrásokat. Mindezek mellett még azzal is érvelhettek az

[11] J. Reeve to Colonel Maclean, 7 Mar. 1856, in Sir George Grey to Henry Labouchere, 22 Mar. 1856. In HCPP 1857 Session 1 [2202], 17.

[12] Sir Bertle Frere to Lord Carnarvon, 11 Jun. 1877. NA PRO 30/6/33, 167.

[13] Arthur Hardinge: *Life of Henry Howard Molyneux Herbert, Fourth Earl of Carnarvon, 1841–1890 II*. Oxford University Press, London, 1925. 180–181.

elképzelés pártfogói, hogy a domíniumok nem csupán a kultúra, vagy a közös uralkodó szintjén, hanem a gazdaság dimenziójában is szoros, mindkét fél számára előnyös kapcsolatot tartanak majd fent az anyaországgal. A több szomszédos gyarmatot, közös kormányzat alatt egyesítő, nagy területű, egységes, széles autonómiával rendelkező, európaiak, és ami különösen fontos, angol anyanyelvűek által dominált, az anyaország felé lojális domínium első és sikeres mintapéldája Kanada lett. A széles autonómiával rendelkező domíniumok létrehozásától, a gyarmati kiadások csökkenése, a nem angol eredetű telepesek megbékélése, integrálása és az őslakosok marginalitásra szorítása mellett egy másik veszélyforrás elhárulását is várták a Gyarmatügyi Minisztérium vezetői.[14]

A már említett elvet alkalmazva, a vélt hasonlóságokat felfedezve, a gyarmatpolitikát irányító elit több tagja tartott attól, hogy abban az esetben, ha a központi kormány nem biztosít szélesebb mozgásteret a gyarmatokon élő brit társadalmaknak, vagy vitás szituációkban nem keresi velük a kompromisszumot, akkor hasonló katasztrófával nézhetnek majd szembe, mint ami a tizenhárom észak-amerikai brit gyarmat elszakadásakor megtörtént, amely hosszú évtizedeken keresztül intő példaként állt a Gyarmatügyi Minisztérium vezetői előtt. A nagyterületű, egymással szomszédos, heterogén európai és jelenetős számú őslakos társadalommal rendelkező észak-amerikai régió, a Colonial Office számos vezetője számára egy sor jellemzőjében hasonlított Afrika déli részéhez. Ez az analógia vezette Henry Howard Molyneux Herbert-et, Carnarvon negyedik earljét arra a meggyőződésre, hogy az a konstrukció, ami már egyszer működött Észak-Amerikában, beválhat Afrika déli részén is: „*Azonosságok fedezhetők fel a faji, nyelvi, hitvallás és jogbeli sokszínűségben [...] Kanadában viszont, azóta, hogy a konföderációs törvény elfogadásra került, a lakosság nagy fejlődésen ment keresztül a bevételek, a kivitel és behozatal és minden más szempontból is, amelyek jelzik egy nagy ország fejlődését; és még ezzel a fejlődéssel és azoknak a nagy birodalmi kérdéseknek a felmerülésével, amelyek magas alkotmányos kegy gyakorlását igénylik – ezek elmaradása ugyanis komoly politikai súrlódáshoz vezetne – együttvéve is a kanadai gyarmatok és ezen ország köz-*

[14] A brit származású telepesek dominanciája nem jelentett teljes mértékű garanciát az anyaország és a telepesek közti harmonikus viszonyra. A tizenhárom észak-amerikai gyarmat elvesztésének fájó emléke a Gyarmatügyi Minisztérium vezetőit a telepes-anyaország viszonyt tekintve óvatosságra intette, még a 19. század második felében is.

ti kapcsolat szerencsére szorosabbá vált."[15] Carnarvon második gyarmatügyi miniszterségének (1874-1878) egyik nagy célkitűzése Afrika déli részének a kanadai minta alapján történő átalakítása, a Dél-afrikai Konföderáció létrehozása volt.

A gyarmatokra történő szabad, vagy irányított migráció problematikája végigkövette a Brit Birodalom történetét. A kolonizáció, hasonlóan az autonómia szélesítéséhez egyike volt a gyarmatügyi kormányzat számos esetben alkalmazott eszközeinek, amely csakúgy, mint a nagyterületű, közös törvényhozással és végrehajtói szervekkel rendelkező domíniumok létrehozása, egyszerre ajánlott megoldást a gyarmati problémák sokaságára. Az anyaországból a gyarmatokra történő kivándorlás, a lokális társadalomban az angolszász elem dominanciájának kialakítása úgy tűnt, hogy szavatolhatja a gyarmatok lojalitását. A gyakorlatban ez az elképzelés, a Brit Birodalom több pontján működött. Ausztrália, Kanada, vagy Új-Zéland lakosságának zömét, mind a mai napig az angolszász telepesek leszármazottai teszik ki. Afrika déli része viszont, egy-két kivételtől eltekintve (például Kelet-Fokföld) a telepesek számára a kevésbé vonzó területek közé tartozott, így az elképzelés, a kísérlet, hogy a szubkontinens etnikai összetételében hosszútávon az angol anyanyelvűek kerüljenek túlsúlyba, nem zárult sikerrel.

A migráció nem csupán a gyarmatok etnikai heterogenitása által okozott kihívásra, hanem az anyaország belső problémáira is gyógyírt kínált. Az indusztrializáció következtében végbement nagy változások, az átalakulás folytán keletkezett társadalmi feszültségek levezetésére kézenfekvő megoldásnak tűnt például az anyaországból a gyarmatokra telepíteni a brit társadalom konfliktusforrásaiként kezelt, marginalitásra szorult csoportokat. Erre a törekvésre a legjobb példa a társadalom fertőzött részeiként kezelt elítélt bűnözők, az anyaország egészséges lakosságától minél messzebbre történő telepítése. Ez nem jelentett mást, mint a szociális problémák „*büntető gyarmatokra*" való exportálása, eltűntetése. A legismertebb példa, Ausztrália sikerein felbuz-

[15] *Analogies will be found in the variances of race, language, creed, and laws [...]But in Canada, since the time that the Confederation Act passed, there has been a great development of population, of revenue, of the exports and imports, of all, in fact, which marks the advance of a great country; and yet, with this development, and with the growth of those large Imperial questions which call for the exercise of high constitution qualities, and which, in their absence, would cause grave political friction, happily the relations between the Canadian Colonies and this country have become still closer."* In Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII, col. 1646. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877

dulva a brit elit birodalom szerte több hasonló büntetés-végrehajtó telepet tervezett létrehozni. Az elképzelés lehetséges célpontjai között szerepelt Fokföld is.[16] A kísérlet, hogy az Ausztrália esetén bevált módszert Afrika déli részén is alkalmazzák, a telepesek masszív ellenállásán siklott ki.[17]

Nem a fegyenctelepek jelentették az egyetlen kísérletet, amelyet az anyaország elitje a gyarmatokon, az otthoni, vagy a Brit Birodalom más pontjain jelentkező konfliktusok megoldására dolgozott ki. Az 1850-es évek második felében merült fel annak a lehetősége, hogy Afrika déli részére német származású telepesek kerüljenek. A németek elsődleges forrását, a krími háború alatt, brit zászló alatt szolgáló katonák képezték[18], de a koncepció támogatói, az Amerikai Egyesült Államok szétszakadástól és belső feszültségeitől tartó telepesekre is nagy arányban számítottak. A Sandhurst Királyi Katonai Akadémia német származású oktatója, F. Dammler, majd a fokföldi kormányzó, Sir George Grey (1854-1859, 1859-1861) szintén nagy lehetőségnek tartották, hogy a német katonák a háború végével a hazatérés helyett, a Brit Birodalomban történő letelepedést választották. Dammler érvrendszere két fő lehetséges előnyre épült. Az első, hogy a veteránok, a Landwehr-hez hasonló népfölkelő egységeket alakítva úgy járulnának hozzá számottevő módon a turbulens gyarmati területek védelméhez, hogy mindez a brit kormányzatnak egy fontjába sem kerülne. A másik, a korszakra oly jellemző etnokarakterológia alapú indok szerint, a britek a „*világ egyik legszorgalmasabb osztályából*" kapnának munkaerőt.[19] A terv nem nyerte el a Gyarmatügyi Minisztérium támogatását, mivel nem akartak a brit adófizetők pénzén német családokat a gyarmatokra telepíteni. A Colonial Office viszont egy másik, a költséghatékonyság mellett,

[16] Elliot to Earl Grey, 8 Feb. 1849. In Transportation.--Convicts. Transportation (Cape of Good Hope). Copies of correspondence with the governors of the Cape of Good Hope and Ceylon, respecting the transportation of convicts to those colonies; and correspondence with the Governor of Bermuda, on the removal of convicts from that station to the Cape. 1849 HCPP (217), 51–52.

[17] Agricultural Society of Swellandam, in Sir George Napier to Stanley, 27 Nov. 1842. In HCPP (217), 11–12.; Sir H. G. Smith to Earl Grey, 30 Nov. 1849. In Despatches relative to the reception of convicts at the Cape of Good Hope. HCPP 1850 [1138], 135–136.;

[18] F. Dammler to Lord Panmure, 13 Nov. 1856. In German emigration (cape of Good Hope). Copies and extracts of despatches concerning German emigration to the Cape of Good Hope, from the Secretary of State for the Colonies and the Governor of the Cape of Good Hope, fro December 1856 up to the present date; also, of despatches, since those last presented, concerning the German military settlers at the Cape of Good Hope, up to the presentdate. In HCPP 1857–58 (389), 2.; In F. Dammler to Lord Panmure, 3 Nov. 1856. In HCPP 1857–58 (389), 3.

[19] F. Dammler to Lord Panmure, 3 Nov. 1856. In HCPP 1857–58 (389), 3.

szintén az etnikai karakterekre és azok elemzésén, osztályozásán alapuló érdekes ötlettel állt elő. Ez a javaslat az írek telepítését tartotta a legmegfelelőbb megoldásnak: „Írországban már tapasztalatok által is bebizonyosodott, hogy erős, egészséges és tökéletes jellemű fiatal nőket könnyen szerezhetünk."[20]

A Gyarmatügyi Minisztérium gyarmati tisztviselőkkel (*men on the spot*) kapcsolatos humánerőforrás politikája tendenciaszerűen szintén hasonló alapon nyugodott. A számtalan, őslakosokkal vívott háború okán, Afrika déli részére a londoni adminisztráció előszeretettel nevezett ki olyan kormányzókat, akik már szereztek tapasztalatot a Brit Birodalom hasonlóan konfliktusos régióinak valamelyikében. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a szubkontinens gyarmati tisztviselői, a fokföldi, natali kormányzók, főkormányzók és főbiztosok között jelentős számban találunk aktív állományú, vagy nyugalmazott katonatiszteket. Sir Garnet Wolseley, aki többek között például Aranypart kormányzójaként az asantikkal vívott háború (1874) tapasztalatával érkezett meg 1879-ben Natalba[21], egy rendkívül kiélezett helyzetbe, hogy helyrehozza Chelmsford báró hibáit a zuluktól elszenvedett katasztrofális isandlwanai vereséget követően. Hasonló mintát figyelhetünk meg a Wolseley előtt két évtizeddel korábban (1847-1852), a fokföldi kormányzói székbe kerülő Sir Harry Smith esetében, aki az 1830-as években xhosák elleni hadműveletekben vett részt. Sir George Grey az őslakos háborúk mellett az egyre szélesebb önkormányzati jogokkal rendelkező telepes közösségek vonatkozásában is szerzett ismereteket Új-Zélandon.

A legnagyobb terep a kísérletezésre az őslakosokkal kapcsolatban folytatott politika terén jelentkezett. Az innováció igényét részben az is támasztotta, hogy a gyarmatokért futott verseny következtében a 19. század második felében óriási mértékben megugrott a brit ellenőrzés alá került őslakosok száma. A korszak nagy birodalmi szintű, gyakorlatilag az egész világra kiterjedő projektje, a civilizáció volt. Az őslakosok „*felemelésére*", a „*fehér ember terhének*" cipelésére nagy számban jelentek meg különböző tervek. Az egyik legmeghatározóbb trendet a civilizációs koncepciók, a filantróp megközelítések képezték, amelyek gyökereit David Livingstone, „*kereszténység és kereskede-*

[20] „*In Ireland it has been ascertained by experience that strong, healthy young women of perfectly good character, can be readily obtained.*" H. Labouchere to Sir George Grey, 5 Jun. 1857. In HCPP 1857–58 (389), 5–6.

[21] Nem ez volt Wolseley első natali kinevezése. Egy rövid időre 1875-ben már betöltötte a natali kormányzó tisztségégét.

lem" elgondolásában találhatjuk meg.[22] Ennek mentén a civilizálás elsődleges eszközei az evangelizáció, a keresztény hit terjesztése az őslakosok körében, továbbá a köztük és az európaiak között folytatott kereskedelem voltak. A gyarmatügyi miniszteri posztot 1846 és 1852 között betöltő Earl Grey elkötelezett támogatója volt annak, hogy a livingstone-i elvek beépüljenek az őslakosokkal kapcsolatban folytatott politikába. A miniszter meg volt arról győződve, hogy a telepesek és az őslakos közösségek között távolságot szükséges fenntartani, mindkét csoport, de főleg az utóbbi érdekében, a civilizálást pedig a misszionáriusokra kell bízni, a munka hátralévő, edukációs részét pedig majd elvégzi a kereskedelem.[23] Ezzel szemben a már korábban említett Sir George Grey politikájának súlypontjai az oktatás, az egészségügy és a munka voltak.

Az említett három terület kiemeltként kezelése mellett Sir George Grey-t a gyarmatpolitikával kapcsolatos általános nézetei is megkülönböztetik a korábbi fokföldi kormányzóktól. Grey, a korszak gyarmati tisztviselőitől eltérő módon, komoly erőfeszítéseket tett, hogy megismerje az ellenőrzése alá tartozó őslakosok nyelvét, kultúráját, néprajzát, környezetét Ausztráliában, Új-Zélandon és Afrika déli részén is. A kormányzó folklór iránti érdeklődése nem csak és kizárólag kulturális vagy tudományos gyökerekkel rendelkezett, hanem politikai aspektusa is volt. Grey ugyanis, felismerte, hogy a hatékony kormányzás, és különösen az effektív őslakos-politika kulcsa, hogy az adminisztráció és annak vezetője antropológiai ismeretekkel rendelkezzen a kormányzása alá tartozókról: „*Hamar arra a felismerésre jutottam, hogy nem kormányozhatom sikeresen és nem reménykedhetem abban, hogy megbékítem azokat a nagyszámú és féktelen népeket, akiknek a nyelve, modora, szokásai, vallása és gondolkozásmódja teljesen ismeretlen számomra*."[24] Ennek a szemléletnek a mentén megtanulta a xhosák nyelvét, akikkel sokszor érintkezett személyesen, tolmács nélkül. Grey törekedett arra, hogy minél közvetlenebb kapcsolatot építsen ki az őslakosokkal. Így ismerte fel azokat a területeket, pontokat, amelyeken keresztül például az afrikaiak tömegeinek hatékony civilizálása véghezvihetőnek

[22] Ronald Hyam: *Britain's Imperial Century, 1815–1914*. Palgrave/Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2002. 114.

[23] Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. In HCPP [1360], 94.

[24] „*I soon perceived that I could neither successfully govern, nor hope to conciliate, a numerous and turbulent people, with whose language, manners, customs, religion, and modes of thought I Was quite unacquainted*." In Sir George Grey: *Polynesian Mythology and Traditional History of the New Zealand Race, As Furnished by Their Priests and Chiefs*. John Murray, London, 1855. iii.

tűnt. Az egyik fontos csapásirány az egészségügy kérdése, az európai orvoslás meghonosítása, az őslakos gyógyítási praktikák kiszorítása volt. Az európai egészségügyi ellátás kiépítése, terjesztése az afrikaiak közt nagy befolyással, vezető szereppel rendelkező „*kuruzslással és babonával*" gyógyító „*boszorkányok és varázslók*" pozícióját rendítette meg. Szintén ezt a kört érintette érzékenyen egy másik terv, az európai mintájú oktatás kiépítése. Az ún. Kaffer jog (Kaffier Law) bevezetése a xhosák tradicionális jogszokásait eltörölve, az őslakosok jog- és igazságszolgáltatásának fejét képező törzsfőnökök hatalmát limitálta jelentős mértékben.

Az európai telepesekkel való együttélés, keveredés, az egészségügy és az oktatás mellett az őslakosok civilizálásának kiemelt eszköze a munka volt. Fontos kiemelni, hogy az ezt a megközelítést támogatók, propagálók, mint például Sir George Grey[25] számára csak az európai értelemben vett, bérért végzett munka számított civilizáló hatásúnak, az afrikaiak hagyományos tevékenységei természetesen nem tartoztak ebbe a körbe. Az afrikaiak vezetőivel folytatott egyeztetések során gyakran az oktató, nevelő szerepbe helyezkedő Grey, kormányzóságának évei alatt komplex közmunkaprogramot dolgozott ki. Az infrastrukturális beruházásokon, átalakításokon, csatornák, utak építésén foglalkoztatott, három osztályba sorolt több száz, bérért dolgozó munkásra, a következő évtizedekben bekövetkező nagy társadalmi átalakulás első alanyaiként tekinthetünk. Az európaiak számára munkát végző, az eredeti környezetüktől gyakran (fizikális és kulturális értelemben véve is) távolra kerülő afrikaiak fontos mérföldkövét képezik a tradicionális őslakos közösségek erodálódásának. Ez a folyamat az 1870-es, majd 1880-as években, a gyémánt- és aranylelőhelyek felfedezésével vesz óriási lendületet. Egyes történészek, mint például Roland Cope ezeket a folyamatokat elemezve jutottak arra a következtetésre, hogy az Afrika déli részével kapcsolatban kidolgozott gyarmatpolitikai koncepciók egy részének célja az volt, hogy az afrikaiakból az európaiakat hosszútávon kiszolgáló munkásosztályt teremtsenek.[26]

[25] A munka civilizáló hatására már Earl Grey is felhívta a figyelmet, aki egyik nagy ívű koncepciójában a Ngami-tó környékére őslakosok által megművelt gyapotföldeket és a termést feldolgozó textilipart vizionált.

[26] R. L. Cope: Strategic and Socio-Economic Explanations for Carnarvon's South African Confederation Policy: The Historiography and the Evidence. *History in Africa*, 13. sz., 1986. 13–34.; Local Imperatives and Imperial Policy: The Sources of Lord Carnarvon's South African Confederation Policy. *The*

Hipotézisem szerint a Brit Birodalom gyarmatai az 1870-es évektől növekvő intenzitással váltak különböző társadalmi és politikai kísérletek színtereivé. Egy adott gyarmat egyszerre lehetett labor, vegykonyha, olyan terület, amely az anyaországtól távol, alkalmas új módszerek kipróbálására és válhatott a birodalom más pontjain már bevált metódusok, megközelítések, koncepciók alkalmazásának terepévé. Afrika déli része nagyon jól példája ennek a jelenségnek. A szubkontinens gyarmatait, az etnikai heterogenitás a Colonial Office számára alkalmassá tette arra, hogy az ott felmerülő kihívásokat a hasonló körülményekkel rendelkező Ausztráliában, Kanadában, vagy Új-Zélandon már eredményesen alkalmazott eljárásokkal (például önkormányzati jogok szélesítése, fegyencek telepítése, a szomszédos gyarmatok egyesítése, az őslakosok ellenőrzése) kezelje. Ezzel párhuzamosan a régió gyarmatai kapcsán új politikai elképzelések is születtek. Véleményem szerint a jelenség egyik legmeghatározóbb képviselője Sir George Grey kormányzó volt. Egyes kutatások ennek a kísérletező, a gyarmatra és annak társadalmára, mint kísérleti terepre tekintő gyarmatpolitikának a jeleit vélik kimutatni, például a búr háború (1899-1902) koncentrációs táboraiban. Elizabeth van Heyningen nagy vitát generáló munkáiban[27] hangsúlyozza, hogy a búr lakosság táborokba zárása nem volt más, mint egy rosszul megszervezett, tragikus kimenetelű kísérlet arra, hogy a rusztikus életmódot folytató búr lakosságot a brit gyarmati adminisztráció a modern, civilizált életre (például a modern higiénia követelményeire, európai egészségügyi ellátásra) tanítsa.

A témával kapcsolatos kutatás egyik következő aspektusa lehet annak elemzése, hogy a gyarmatokon tapasztaltak, és a tanulmányban említett folyamatok, jelenségek hogyan hatottak az anyaország belső (kulturális, politikai és társadalmi) viszonyaira és a birodalom távoli pontjain végzett kísérletek eredményeit a brit elit hogyan alkalmazta az otthon felmerülő kihívások, társadalmi feszültségek, átalakulás kezelésére.

International Journal of African Historical Studies, 4. sz., 1987. 601–626.; C. W. de Kiewiet, the Imperial Factor, and South African 'Native Policy'. *Journal of Southern African Studies*, 3. sz., 1989. 486–505

[27] Elizabeth van Heyningen: A Tool for Modernization? The Boer Concentration Camps of the South African War. *South African Journal of Science*, 5/6. sz., 2010. 58–67.; "Fools Rush in": Writing a History of the Concentration Camps of the South African War. *Historia*, 2. sz., 2010. 12–33.; *Concentration Camps of the Anglo–Boer War – A Social History*. Jacana Media, Auckland Park, 2013.

SZATMÁRI PÉTER[1]

AZ OSZTRÁK LEGITIMISTÁK AZ ÖNÁLLÓ AUSZTRIA VÉDELMÉBEN

Ausztriában 1918 után kizárólag a legitimista-monarchista mozgalom tartotta magát szilárdan Ausztria életképességének elfogadásához. 1932-33-ig a legitimista-monarchista csoportoknak, szervezeteknek és pártoknak nem volt igazi jelentősége és befolyása. Az ország nemzetközi helyzete egészen a harmincas évek kezdetéig kizárta a restauráció kérdésének felvetését. Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai éberen őrködtek, és a Habsburgokkal kapcsolatos legjelentéktelenebb hírre is a mozgósítás elrendelésével reagáltak. A fasizmus németországi hatalomra jutása azonban határozottá és aktívvá tette az eddig meglehetős elszigeteltségben működő csoportokat. Elképzeléseik és törekvéseik sok esetben találkoztak a hatalmon lévő erők politikájával.

A Dollfuß-kabinet egy konzervatív-katolikus-autoriter ideológia talaján törekedett Ausztria múltbéli hagyományain keresztül igazolást keresni egy új hivatásrendi berendezkedéshez. Szükséges volt a társadalom egészét egyesítő és minden réteg számára elfogadható alapeszme megteremtésére. Mivel más tényleges lehetőség alig kínálkozott, „mint a régi legitim államrendnek a

[1] Szatmári Péter PhD, egyetemi docens, általános és közkapcsolati rektor helyettes, Milton Friedman Egyetem, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék meghívott előadója.

régi konzervatív erők számára szolgáló jelképe”[2], a történelmi igazolást egy új tekintélyuralmi berendezkedéshez – más alternatíva nem lkévén – az első világháború előtti Monarchiában kényszerültek keresni. Ezen a ponton lép be az osztrák monarchizmus újbóli erőre kapása és felszínre kerülése, azaz benyomulása a politika mindennapjaiba.

Monarchia – a „kivezető út”

A legitimizmus, a monarchizmus, az Osztrák-Magyar Monarchia léte és működése, az abban érvényesülő osztrák befolyás jó lehetőséget kínált a dicső történelmi múlt hangoztatására. Ezek az eszmék és gondolatok Dollfußnál csupán eszközül, a meggyőződéses monarchista Schuschniggnál már tényleges politikai fegyverként és bázosként szolgáltak Ausztria önálló állami létének igazolására, valamint (esetlegesen) a társadalom széles rétegeinek a mozgósítására a függetlenség megőrzése érdekében.

A legitimizmus a hivatalos „nemzetmentő” programmal és ideológiával ellentétben (a kormány esetében gyakran nem tudatos döntésekről, hanem kényszerintézkedések sorozatáról, illetve improvizációról beszélhetünk) már 1918-tól vállalta és hirdette Ausztria független államiságának létjogosultságát és az osztrák küldetés, valamint az osztrák nemzet létezését.[3] A legitimizmus viszont, mivel lényegesen nyitottabb eszmei irányzat volt, nehezen tudott azonosulni az 1932-től meginduló diktatórikus törekvésekkel. Az osztrák monarchisták egy alkotmányos királyság létrehozására gondoltak, egy olyan tekintélytisztelet meglétére, amely nem erőszakos eszközök igénybevételén, hanem közmegegyezésen yugszik. Mégis egy szélsőjobboldali fordulat növekvő esélye, illetve a német hatalmi és hegemón politika pozicióerősödése, ami kézzelfogható veszéllyé tette a nyugati hatalmak semleges és a környező országok közömbös magatartása esetén az Anschlusst, elősegítette az osztrák legitimizmus közeledését az államhatalomhoz, mivel ezen keresztül látta biztosítottnak egy második védvonal megteremtésének a lehetőségét a német fasizmussal szemben.

[2] 1 Hugo Hantsch: Österreich. Eine Deutung seiner Geschichte und Kultur. Wien, 1934.84.

[3] Hans Leo Mikoletzky: Österreichische Zeitgeschichte. Wien, 1969.:Friedrich Heer: Der Kampf um die österreichische Indentität. Wien, 1984.: Ernst Hoor: Österreich 1918-1938. Wien, 1966.

Ezen a ponton feltétlenül utalnunk kell a magyar és osztrák legitimizmus ekkor megerősödő hasonlóságaira. Ez a szellemi és politikai erő megkísérelt mind Ausztriában, mint Magyarországon – részben konzervatív eszmeiséggel, részben új tartalommal gazdagodva ami jelentette a kapunyitást más irányzatok: elsősorban liberális demokrata, kommunista és szociáldemokrata felé – bizonyos alternatívát felmutatni az erősödő etatista törekvésekkel szemben.

Ausztriában a Dollfuß-kabinet inkább eszközt látott a monarchista erőkben. Az 1933-ban létrehívott Vaterländische Front kezdetben hiába próbálta szívni a királypárti erők három jelentősebb szervezetét, ez csak Dollfuß 1934. Július 25-én bekövetkezett tragikus halála után indult meg.[4] Schuschniggot, az új kancellárt mindenki a monarchia szimpatizánsának ismerte, ugyanez állt Starhemberg alkancellárra, aki ugyan kacérkodott a fasizmus osztrák útjával, de a kézzelfogható náci fenyegetés őt is „titkos" monarchistává tette. Különösen 1935-től kezdődően láthatóak egyértelműen Schuschnigg törekvései, hogy ugyan nem nyíltan, de egyenrangú partnerként vonja be a monarchistákat a Vaterländische Front szervezetébe, és hogy ott legális működési feltételeket biztosítson nekik. Theodor Hornbostel, a külügyi apparátus tagja, 1935 után államtitkár, a Monarchia vagy egy ahhoz hasonló államalakulat megteremtésének esélyeiről és a hivatalos politika álláspontjáról diplomatikusan, mégis egyértelműen fogalmazott: *„…Az osztrák eszme túlságosan szent ahhoz, hogy azt lottójáték tárgyává tegyük… Lehetséges egy szűkített megoldás, miszerint a dinasztia képviselője ma megelégedne azzal, hogy egy hatmillió lakossal bíró államban uralkodjék… Ezek azonban mind elméleti szemléletmódok. Nem az én feladatom, hogy bíráljam vagy leszögezzem, mi a jobb megoldás… Van-e előnye, csakis abból nézőpontból indulhatok ki: lehetséges –e a megvalósítása, fenntartása vagy nem*. Belpolitikailag nem mutatkoznának nehézségek, külpolitikailag az elképzelés pillanatnyilag kizárt"[5]

A Habsburg-ellenes törvények „részleges" felfüggesztése (1935. Július 13.), amely elsősorban az uralkodócsalád vagyonára vonatkozott, komoly nemzetközi visszhangra talált, elsősorban a kisantant országainak részéről, ők a közvetlen restauráció veszélyét vélték felfedezni a „részleges" törvénymódosításokban. Ugyanebben az évben életre hívtak egy egyesületet, azzal a

[4] Gerhard Jagschitz: Der Putsch. Graz, 1976

[5] Hornbostel-hagyaték. Österreichisches Staatsarhiv. Archiv der Republik. Neues Politisches Archiv. (továbbiakban: ÖS.AdR.NPA.) Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V.F. Karton 12.3.4.1937

céllal, hogy közadakozásból emlékművet emeljen Ferenc Józsefnek, és ezzel a hagyományápolással erősítse az osztrák hazafias érzést. Az egyesület fő védnökének magát a szövetségi elnököt, Miklast kérték fel. A levéltári anyagokból jól rekonstruálható az a lelkesedés és aktivitás, amit egyrészt a külföldön élő osztrákok a külképviseleteken keresztül kifejtettek (a követségeket megbízták az egyesület külföldi propagálásával és az adományok kezelésével), de Ausztrián belül is sorra alakultak a különböző fiókszervezetek, ezek részben a monarchista eszme terjesztése számára is kiváló terrénumot biztosítottak.

Elkerülhetetlen utalni az osztrák kormányzat azon szándékára, mely a külföldön élő"osztrákság" megszervezésére irányult. A műemlék felállítása kapcsán egyfajta közvélemény-kutatás zajlott az idegenben élő német nyelvű lakosság körében arról, vajon minek vallják magukat. A császár személye és az emelendő emlékmű ötlete kiváló alkalmat kínált a független Ausztria melletti szimpátia kinyilvánítására és deklarálására. Az együttérzés, támogatás és segítőkészség jeleit a levéltári források is bizonyítják.

A Schuschnigg-kormányzat nyíltan osztrák „össznemzeti" ügynek minősítette az emlékmű felállítására megindított gyűjtést, és támogattta az e célból megalapított egyesület felhívását. A felhívás a következő szavakkal hirdette meg az emlékmű ürügyén az osztrák társadalom egészének összefogását: *„Az egész osztrák nép segítse ezt elő, mindenki; nem csak adományozással, hanem hírverési tevékenységgel vagy más módon, hogy ennek a nagy műnek a munkatársává váljék. Mindegy, mi a foglalkozása, mindegy, milyen a politikai beállítottsága, mindegy, milyen a vallása vagy a világnézete – valamennyi osztrákhoz, bécsi és más városok szíveihez szól a felhívás: lépjenek be a szövetségi kormány és a szövetségi elnök úr fővédnöksége alatt álló politikamentes, Bécsben, Ferenc József császár emlékművének felállítása céljából létrejött egyesületbe…"*[6]

Igaz, Schuschnigg a külföld felé mindig igyekezett hangsúlyozni: noha a restauráció kérdése az adott külpolitikai helyzetben nem aktuális, ennek ellenére Ausztria maga akar dönteni saját államformájáról. 1ö35 és 1ö38 között az osztrák kancellár két alkalommal is találkozott Habsburg Ottóval. Ottót az 1935-ös évben, de az Anschlussig a következő években is több száz ausztriai városban és községben választották díszpolgárrá. Az 1936-os év elején *Levelek*

[6] ÖS.AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Präsidium 1918-1938. Gruppe 01. Karton 20. (dátum nélkül)

a száműzetésből címmel egy könyv jelent meg Bécsben, ebben a különböző hagyományőrző egyesületeknek írt válaszok olvashatóak Ottó tollából.

Habsburg Ottó 1938. Február 17-én, az Anschluss előestéjém egy levélben felajánlotta tapasztalatát Schuschnigg kancellárnak. Ottó elképzelhetőnek tartotta, hogy személyesen vegye át Ausztria államügyeinek intézését. Erkölcsi kötelességének érezte, hogy Ausztria válságos helyzetében osztozzon a kormányzati felelősségben. Levelében többek között a következőket írja: *„Szükséges a mielőbbi közeledés a nyugati hatalmakhoz, Guido Schmidt levéltása, a hadsereg készültségbe helyezése...*[7] Az előbbi gondolatok az adott pillanatban illuzórikusnak látszottak, mégis kifejezték Ottó határozott náciellenességet, hiszen konkrétan megnevezte Guido Schmidtet mint nácibarát politikust. Pontosan jelezte jóhiszeműségét a levélből idézett „közlekedés" kinyilvánítása. Bízott Nyugat-Európa segítségében. Ottó még ekkor is hitte, hogy az Anschluss Anglia és Franciaország támogatásával megakadályozható, továbbá egységesnek és harcképesnek vélte az osztrák hadsereget egy Németország felől érkező támadás esetén. A levél befejező részében az alábbi olvasható: *„Mindenekelőtt megegyezésre kell törekedni a baloldallal. A munkások az utóbbi napokban és időben bizonyították patriotizmusukat. Ők érintetlenek a nácizmus mérgétől, ezért szükséges az együttműködés."*[8]

Az előbbi mondatokkal Ottó rávilágít a Dollfuß- és Schuschnigg-kormányzatok által képviselt politika legsúlyosabb dilemmájára, vagyis a baloldalhoz fűződő viszony kérdésére. A munkásrétegekkel végzetesen megromlott viszony mielőbbi rendezését szorgalmazza és síkraszáll a szövetségépítés elkerülhetetlensége mellett, illetve a mielőbbi megegyezést sürgeti a baloldallal. Mindezzel egyben, ha megkésve is, súlyos kritikáját adja a „Ständestaatnak", mivel a rendszer elmulasztotta a társadalmi béke megteremtését és a kiegyezés megkötését a baloldallal (alapvetően a szociáldemokratákról és a szakszervezetekről van szó), azzal az erőcsoporttal, mely tevékeny szerepet vállalhatott volna a haza megvédésében.

[7] A levélből részleteket közöl *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Indentiät. Wien, 1981.427-428

[8] Uo.

Monarchista csoportok – terveik és illúzióik

1935. november 18-án az osztrák monarchisták közös szervezete – *Osztrákok Birodalmi Szövetsége* – gyűlést rendezett. Melyen részt vett Emil Fey alkancellár. Az összejövetel céljának a három monarchista szervezet, az Eiserne Ring, a Kaisertreue Volkspartei és a Ring Österreichischer Soldaten munkájának összehangolását és a hivatalos politika támogatásának elnyerését tekintették. A gyűlés kifejezetten monarchista összejövetelnek minősült, ezért figyelemre méltó a kormányzat egy jelentősebb tagjának részvétele (több kormányzati személyiség is megjelent), hiszen ezt nyílt állásfoglalásként lehetett értelmezni a monarchisták irányában. A gyűlésről készült rendőri jelentés szerint *„Emil Karl Fürstenberg herceg, Emil Fey alkancellár, dr. Josef Kimmel* államtanácsos és Franz Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet rövid asztali beszédet tartottak, melyben hangsúlyozták, hogy Ausztriában szükséges a Monarchia újraélesztése, és utaltak arra, hogy ez minden nehézséget ki fog küszöbölni, nem csak magában Ausztriában, hanem a közép-európai térségben is".[9] A gyűlés résztvevőinek maga Schuschnigg kancellár is üdvözlő táviratot küldött, melyet a rendezvényen felolvastak, és ami a rendőri jelentésben a következőképpen jelent meg: *„Megjegyzendő még, hogy Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet a szövetségi kancellár úr levelét is felolvasta, melyben ő a rendezvényeknek sok sikert kívánt…"*[10] A gyűlésen elhangzott kívánságok 1935-ben már minden igazi realitást nélkülöztek. A közép-európai térségben és Ausztriában a Monarchia restaurációjára nem volt tényleges esély, ennek ellenére a monarchisták az utolsó pillanatokig (1938. Március) bíztak a közép-európai népek kiegyezésében.

A harmincas évekre az osztrák monarchista mozgalom[11] három szervezet irányadása alatt állt, ekkorra sikerült az elszórt csoportokból nagyobb egységet létrehozni. Az *Eiserne Ringet* Dr. Friedrich Wiesner nyugalmazott követ irányította. Ő, mint az Osztrák-Magyar Monarchia egykori diplomatája (többek között 1914-ben éppen Szarajevóban teljesített külügyi szolgálatot), meglévő diplomáciai kapcsolatait igyekezett a mozgalom céljai érdekében hasznosítani. A szervezet programjának tengelyében a Monarchia visszaállítása, illetve rest-

[9] A levélből részleteket közöl *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Indentiät. Wien, 1981.427-428

[10] Uo. Karton 10. 21. 11. 1935.

[11] Uo. BMAA. Neues Politisches Archiv, Präsidium 1918-1938. Kartonen 10-30.

aurációja szerepelt, kezdetben az eredeti határok között. Véleményük 1936-38 között módosult, a restaurációt Ausztria és Magyarország területein és a két ország vezetésével képzelték el. Viszonylag nagy kompromisszumkézséget tanúsítottak mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kabinettel szemben, jóllehet igen élesen bírálták tevékenységüket, különös tekintettel a német fasizmus veszélyére hivatkozva. Programjuk alapján a független, monarchikus államformájú Ausztria megteremtése képezte.

Úgy vélték, az általuk elképzelt alkotmányos monarchia egy demokráciába illeszkedik, és ebben a király a demokratikus intézmények eltévelyedéseivel, túlkapásaival szemben fellép mint egyfajta korlátozó, ellensúlyozó tényező. Alapul szolgál erre a királyság intézményeinek minden réteg által elfogadott erkölcsi ereje és függetlensége, ellentétben a köztársaság államformájával, amelyben vélekedésük szerint a nemzet korlátlan hatalma zűrzavarhoz, az elnök közvetlen választása pedig beláthatatlan pártharcokhoz vezethet, és kizárólag pártokhoz kötődő elkötelezett elnököket juttathat hatalomra, akik nem képesek felülemelkedni a partikuláris pártérdekeken, illetve nem alkalmasak a nemzet egészét képviselni.

Véleményünk szerint megalapozatlan illúziók közé tartozott a király és a királyság intézményébe vetett vakhit. A húszas évek végén, a harmincas évek elején a diktatúra kihívása kötelező válaszadást követelt minden politikai erőtől, nem csak a monarchista-konzervatív csoportoktól. A társadalom megnyerése érdekében szinte kötelezőnek látszott a köztársasági államformától való elhatárolódás (különös tekintettel Közép-Európára). A kiábrándult tömegek a közvetlen parlamenti demokrácia mítoszát az állami tekintély és gyámság mítoszára „kívánták" cserélni. A monarhisták ugyanakkor a királyt nem tekintették diktátornak, és érzékelték a diktatúrában rejlő veszélyeket. Karl Ernst Winter, a meggyőződéses legitimista politikus és történész, megfogalmazva a közép- és kelet-európai térség dilemmáit így írt: *„Látjuk az idő nagy vezetőkért kiált, azonban egyben látjuk a nyilvánvaló vezető hiányát is, mely ötletszegény korszakunkban a szellem és a politika tartós válságát eredményezi. Ezért jellemző a korszakunkra a sokszor hallott kiáltás egy vezér, egy diktátor után, vagy legalábbis annak a hitnek az elterjedése, hogy egy vezér révén az óhajtott fordulat előidézhető lenne."*[12]

[12] *Karl Ernst Winter:* Dollfuß. In: Wiener Politische Blätter, 2. Jg., Nr. 2. 23. 12. 1934. 197.

Ausztria politikai közéletére és a monarchistákra is jelentős hatást gyakorolt a weimari köztársaság feszült atmoszférájában és politikai kudarcélményeiben megszülető Führerdemokratie gondolata. Az Alfred Webertől és más szerzőktől származó ideát, miszerint a helyzet egy igazi vezérért kiált, a monarchisták álláspontja alapján „parttalan parlamentarizmus" viszonyai közepette akár egy király is életre keltheti. A monarchisták Ausztriában az államot összetartó erőt a Monarchia közös emlékezetében és az ahhoz kapcsolódó mítoszokban látták, mivel szerintük *„egyetlen állam sem létezhet mítoszok nélkül. Egy nép hagyományőrző erői azok, amelyek a mítoszokat létrehozzák: ez és a nép önmagában való hite, mely az államot hordozza"*[13] Élesen elhatárolódtak ugyan valamiféle abszolút hatalom restaurációjától, elképzelésük mégsem nélkülözött egy jó adag paternalizmust, ami párosult helyenként az „alattvalók" kiskorúságát feltételező nézetekkel. A dollfußi (schuschniggi) kísérlet államra vonatkozó ideáját támogatták egészen addig, amíg az az organikus fejlődés ígéretét és a Monarchia hagyományainak továbblépését is magában hordozta. Érthetjük ezalatt a Monarchiának az érdekegyeztetési mechanizmusok működtetésére tett kísérleteit és az állami szerepvállalást erősítő intézkedéseit, valamint a végrehajtó hatalom szelíd, nem túl durva dominanciájának tiszteletét.

Gerhard Botz osztrák történész, álláspontunkkal megegyezően, a valóságosan létező folytonosságról szól: *„…A Dollfuß-diktatúra az államilag kikényszerített érdekegyeztetés erős elemeit mutatta, úgy, miként az egyrészt félig alkotmányos alapon a Habsburg-monarchia legutolsó évtizedeiben kifejlődött, és miként másrészről az parlamentileg szabad akarat alapján a második köztársaságban a szociális partnerség rendszeréhez vezetett…"* [14]

Lényeges és elkerülhetetlen jelezni a Ständestaat kapcsolódását a 19. század első és második felének konzervatív, de elsősorban Eduard Taaffenak, a Monarchia kancelláriájának (1879-1893) „késő feudáslis" korporatív érdekegyeztető törekvéseihez és szándékaihoz.

Visszatérve az Eiserne Ring elképzeléseihez, a szervezet az ideák szintjén magát a legitimizmust össztársadalmi érdekeket képvis*elő* jegyekkel ruházta fel, a legitimizmus nyújtott volna gyűjtőpontot és átfogó szellemiséget minden

[13] F. G. Jüngert és H. Bechlyt idézi *Kurt Sontheimer:* Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. München, 1994. 216-217.

[14] *Gerhard Botz:* Der „4. März 1933" als Konsequenz ständischer Strukturen, ökonomischer Krisen und autoritärer Tendenzen. In: Der 4. März 1933. Vom Verfassungsbruch zur Diktatur. Hrsg:E.Fröschl, H. Zoitl. Wien, 1984. 24.

eszmei irányzat számára a szélsőbaltól a szélsőjobbig. Az Eiserne Ring vezetői készségesnek mutatkoztak a megegyezésre a környező utódállamokkal. 1932-33 fordulójától állandó kapcsolatot tartottak a magyarországi legitimista mozgalom vezető személyiségeivel. Az első jelentősebb megbeszélésre 1933.május 28-29-én került sor. Az osztrák oldalt F.Wiesner, M. von Hohenberg herceg (Ferenc Ferdinánd fia) és J. Lichtenstein herceg képviselte. A magyar vendéglátók között – mások mellett – Zichy János és Károlyi József grófokat is megtaláljuk. Friedrich Wiesner, az osztrák küldöttség vezetője a külügyminisztériumot is felkereste, hogy a szándékaik békés voltát és tárgyalókészségüket kifejezze[15]

A további két szervezet ismertetése előtt ismét érdemes röviden foglalkozni a magyar és osztrák legitimizmus viszonyával, illetve a kölcsönhatásokkal. Theodor Hornbostel külügyi államtitkár kormányzati felkérése 1937 februárjában jelentést készített a magyar legitimizmus és legitimisták helyzetéről és esélyeiről. Ebből a jelentésből egyértelműen megállapítható, hogy az osztrák hatalmi köröket érdekelte a monarchisták magyarországi ereje és tömegbázisa. Hornbostel a mozgalom szervezettségéről és tömegbázisáról a következőképpen írt: *„A legitimisták számára Magyarországon nem csekély, mégis teljességgel hiányzik a központi apparátus, illetve az átfogó propaganda bel- és külföldön, kompakt csoportok csak elszórtan találhatók (így pl. Tolna megyében).*[16] Az idézetben Hornbostel utal a magyar legitimista mozgalom egyik legsúlyosabb belső ellentmondására, vagyis a legitimista politikusok és látens támogatók közötti szakadékra, valamint a pártszerű működés hiányában gyökerező szervezetlenségre és az egymástól való elszigeteltségre. Hornbostel a lehetséges szimpatizánsok, illetve támogatók közé sorolja a vidéki nagyvárosok lakosságát, a gazdagabb iparos rétegeket, a polgári elemeket, a zsidó származású tőkés városi polgárságot, a katolikus klérus jelentős részét és az arisztokrácia egyes csoportjait. Hornbostel sorra veszi a legitimista mozgalom személyiségeit (Sigray Antal, Grieger Miklós, Zichy János, Makray Lajos és Károlyi József), és megállapítja, hogy mindegyikükből hiányzik a vezetői kvalitás. A jelentést záró szavak összefoglalják a magyar legitimista mozgalom valós helyzetét: *„... hiányoznak a szervezeti keretek, az azt összefogó erők és egy igazi vezér."*[17] Horn-

[15] .ÖS. AdR.NPA. Die politischen Berichte der Gesandschaft in Budapest 1918-1938. Karton 22.Berichte: 20-31. 5. 1933. A kapcsolatokról a követek különös előszeretettel és szimpátiával tudósítottak.

[16] ÖS.AdR.NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel. Karton 18. Bericht. Dátum nélkül.

[17] Uo,

bostel szerint a magyar legitimistáknak, szemben az osztrák monarchistákkal, nem sikerült hatalmi tényezővé válniuk.

Noha a szervezeti kapcsolatok gyengén működtek az osztrák és magyar mozgalom között, a parallel jelenségek mutatják a mégis létező kölcsönhatásokat. Ausztriában és Magyarországon a harmincas évek elején, részben a gazdasági világválságra adandó válaszként, felerősödtek a diktatórikus tendenciák. A hatalmi körök egy szélesebb része Ausztriában és egy szűkebb csoportja Magyarországon a legitimizmus gondolatrendszerében vélte megtalálni a diktatórikus törekvésekkel szembeni alternatívát. Ausztriábnan a legitimistáknak sikerült a kormányzati körökben is megkapaszkodniuk, ennek okaként említhető, többek között, Ausztria geopolitikai helyzete és az önálló állami létért folytatott küzdelem. Magyarországon több jól megírt program is készült, de hiányoztak a profi politikusok, akik a legitimizmus megváltozott szellemi arculatát sikeresen képviselni tudták volna. A harmincas évek legitimizmusa már egész más értékek körül szerveződött, magába szívta részben a liberális, részben a konzervatív és nem utolsósorban a keresztényszociális gondolatokat.

Az Anschluss egyre fenyegetőbb veszélyére ösztönösen hívták fel a figyelmet a magyar parlament legitimista meggyőződésű képviselői, mivel jó részük hitt Ausztria és Magyarország sorsközösségében, és természetes szövetségesnek tekintette a szomszéd országot. Éppen ilyen figyelem nyilvánult meg az osztrák kormányzat és a monarchista csoportok részéről, ezt jól mutatja a budapesti osztrák követség különös érdeklődése a harmincas években és egyértelmű szimpátiája a magyar mozgalommal szemben (maga Hornbostel hosszabb ideig csak a legitimista mozgalom megfigyelésével foglalkozott).

1938.március 13-án bekövetkezett az Anschluss. Az időpont lényegében választóvonal a magyar legitimista mozgalom történetében is – hiszen Ausztriában illegalitásba szorultak a monarchisták -, végleges perifériára kerülésük ekkor kezdődik. Ettől kezdve szinte teljesen jelentéktelenné válik szerepük. Ausztria önálló állami létének megszűnése végzetes hatást gyakorolt az osztrák, de a magyar mozgalomra is. Kiállásuk példaértékű mindkét országban a fasizmus térhódításával szemben és a diktatórikus törekvések ellenében, tömegbázis és megfelelő szervezeti feltételek hiányában azonban tevékenységük nem hozhatott átütő eredményt.

A monarchista szervezetek közül a *Kaisertreue Volkspartei* a többinél jóval kisebb befolyást vallhatott magáénak, tervei inkább az illúziók talaján mo-

zogtak. Vezetőjük Gustav Wolff nyugalmazott ezredes volt. A szervezet rendelkezett némi támogatottsággal a bécsi egyetem hallgatóságának egy szűk rétegében, amely harcos megmozdulások szervezésében jeleskedett. Martin Sienkovitch, az egyetemi diákmozgalom frontembere szervezte a felsőoktatási akciók és tüntetések zömét.[18]

Az *Eiserne Ring* radikálisan bírálta mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kormányzatokat. A társadalom elszegényedésének és elnyomorodásának megállítására, vélekedésük szerint, a hatalom nem volt képes használható programot kínálni, mivel minimális szociális érzékenységgel sem rendelkezett.

Ezen a helyen kell utalnunk a későbbiekben még tárgyalandó szociális monarchia ideájára, mely más választ kívánt adni, mint a kellően határozott és egyértelmű megoldást kínáló tekintélyelvű és totális törekvések. A politikai destabilizációt kifejezetten a szociális feszültségek enyhítésével és csillapításával óhajtották orvosolni. A szociális királyság gondolatát Magyarországon is képviselték néhányan. A rendszeralkotó plitikusok és közírók közül Grieger Miklós és Pethő Sándor nevét lehet megemlíteni.[19]

Az Eiserne Ring tagjai tiltakoztak a diktatórikus intézkedések és a hivatásrendi állam felépítése ellen. A monarchia államformájában és a királyban látták azt az erőt, mely a túlzott társadalmi különbségek orvoslására és az elégedetlenség csillapítására a tekintély erejénél fogva, valamint az évszázados hagyományok alapján (Habsburgok dicsőítése) alkalmas lehet.

A Monarchia tradícióját éppen az önálló nemzetté válás viszonylatában kell hangsúlyoznunk, mivel a múlt szimbolikájában kifejezetten a jelen igazolása és magyarázata rejtőzött, vagyis hogy az osztrák történelem nem más, mint a Habsburg-monarchia története. *"Die Habsburger waren Österreich"* szállóigéje a nyugati közgondolkodásban egyértelmű teret nyert. A kettő „összetartozása" az Ausztria önállósága mellett lándzsát törők érvrendszerében és politikai programjában az első helyen szerepelt. Közéjük sorolhatjuk természetes módon a legitimistákat, a keresztény-konzervatív erőket Dollfuß és Schuschnigg szűkebb politikai holdudvarával, illetve tömegbázisával együtt, valamint –némileg meglepő módon – a kommunistákat is.

[18] A legitimista mozgalom egyik lehetséges tömegbázisát a bécsi egyetemisták adták, amennyiben utcai demonstrációra került sor, ők mindig mozgósíhatóak voltak. Lásd erről bővebben: ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Gruppe 01. Abt. 13 Personal und 15 Rechtssachen. Karton 5-12.

[19] Lásd erről bővebben *Pethő Sándor:* A magyar Capitólium. Budapest, 1932.

A fenti problematika meghatározó teret kap számos Ausztria történetével foglalkozó történész művében. Sir Charles Petrie amerikai történész ezzel kapcsolatban így ír: *„ A múltban sokkal inkább az uralkodóház, semmint valamiféle nemzeti érzés tartotta együtt az országot, és az osztrák átlagember úgy látta, hogy az állam az uralkodóban testesül meg."*[20]

A Wolff ezredes „szervezetéhez" tartozók megvalósíthatónak 1télték a monarchia azonnali visszaállítását, a külpolitikai helyzetet érettnek tartották erre, semmiféle külső beavatkozással nem számoltak, ugyanakkor az új királyság területét kizárólag a létrejött Ausztria határain belül gondolták működőképesnek. (Elvetették az osztrák-magyar perszonálunió lehetőségét.) A bolsevizmus és egyben a fasizmus elleni harcot hirdették, hitet tettek az alkotmányos monarchia államformája mint az egyedüli üdvös „berendezkedés" mellett. Úgy vélték, az alkotmányos monarchia „az evolúciós fejlődés végcélja", mivel egyesíti a tradíciókat, a tekintélyt és a tiszta erkölcsöket a modern kor követelményeivel. A király személyében látták az igazi garanciát a pártoktól független, köztekintélynek örvendő hatalom kiépítéséhez. Igazából nem közeledtek a hatalom képviselőihez, kérlelhetetlen ellenzékiséget hirdettek, csak az egyre fokozódó német nyomás hatására módosítanak politikájukon 1936-38 között.

Végül a harmadik szervezet, azaz a *Ring Österreichischer Soldaten* leírásánál fontosnak ítélem rövid írásos programja[21] ismertetését, mivel jó néhány elemét a kormányzati politika hivatalosan képviselte, és a Vaterländische Front mozgalmán keresztül és egyéb eszközök segítségével népszerűsíteni szándékozott.[22]

A programok sorrendje egyértelmű képet ad a követendő célok sorrendjéről. Elsőként a hazaszeretet, a bajtársi magatartás és az osztrák tradíciók megőrzését és ápolását rögzíti, ezzel kifejezve, hogy a Ring Österreichischer

[20] Idézi *Ernst Hoor*: Österreich 1918-1938. Staat ohne Nation, Republik ohne Republikaner. Wien, 1966.13.

[21] Alapvetőforrásként használható az ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel, V.F. Karton 1-30, Gruppe 01. Auswärtige Angelegenheiten. Neue Administrative Registratur, Abt. 13. Personal und 15 Rechtssachen Karton 1-40.

[22] Dollfuß és környezete 1933. Május 20-án döntött a Vaterländische Front megalakításáról. A szervezet elsődleges feladata a párt nélküli struktúra igazolása és az osztrák misszió és nemzeti különállás szellemi és intézményes védelmezése volt. Rolf Bauer így ír a V.F. működésének eredményeirő, illetve a szervezet céljairól: *„Valamennyi hazafias szellemiségű állampolgár összegyűjtése érdekében május 20-án megalakították a Vaterländische Frontot, melyhez minden közhivatal betöltőjének csatlakoznia kellett. A kormányzat arra törekedett, hogy a V.F. segítségével osztrák hazafias irányvonalát ideológiailag alátámassza…" Rolf Bauer:* Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas. München, 1994. 405. Vélemé-

Soldaten kiáll Ausztria független történeti létezése mellett. Ezt követi a hazafias osztrákságra irányuló nevelés megszervezése és „fejlesztése" „az ismerjük meg önmagunkat" jelszava nyomán. A továbbiakban megerősítést nyer a szervezet elkötelezettsége, a helyzetre való tekintettel, a „fennálló" államhatalom megtartása és támogatása vonatkozásában, illetve határozott fellépés a hazaellenes *(„vaterländsfeindlich")* megnyilvánulások és cselekvések ellenében. Az előbbiek igazolására szükségesnek tartjuk idézni a program első részét, mely szerint a feladat: *„a hazaszeretet, a bajtársiasság és az osztrák hagyomány ápolása... valódi osztrák hazafivá történő nevelés... a hazaellenes törekvések leküzdése az állami hatalom és ennek biztonsági szervezeti támogatása... Tagjai érdekeinek képviselete gazdasági és szociális helyzetük vonatkozásában... a véletlenül szükséghelyzetbe jutott vagy kereset nélküli tagoknak, valamint ezek özvegyeinek és árváinak támogatása, amilyen mértékben a szervezet lehetőségei megengedik azt..."*[23]

A program a későbbiekben kellő alapossággal ír a fentiekben vázolt célok megvalósításának lehetséges eszközrendszeréről. Az osztrák nép és az ifjú nemzedék fanatizálása, nevelése és képzése (az osztrák állam és annak eszméjének rögzítése és elmélyítése), valamint az „impozáns" osztrák tradíció őrzése és életben tartása jelentette volna a program alapján a függetlenség fenntartásának és védelmének zálogát. Az írásos program ezekkel a mondatokkal zárul: *„A legfontosabb az osztrák nép nevelése és különösképpen a fiatal osztrák állampolgároknak az új osztrák állam gondolata és eszményei szerinti képzése. Szükséges a 18 életév alatti személyek számára ifjúsági csoportok létrehozása, gyűlések, ünnepségek, előadások, kedélyes összejövetelek és szórakoztatások rendezése a hazafias érzés erősítése céljából.*[24]

A Ring Österreichischer Soldaten szervezet az előző két szervezethez képest sokkal inkább elfogadta a „Ständestaat" rendszerét, illetve feltétlen támogatásáról biztosította Dollfuß és követője, Schuschnigg elképzeléseit, így a szervezet alapvető magatartását rekonstruálhatjuk az adott politikai környezetben. Friedrich Mayer, a szervezet vezetője egy országos gyűlés alkalmával összefoglalta az osztrák legitimisták többségének jellemző viszonyulási

nyünk szerint az 1945 után megfogalmazott, Ausztria nemzeti függetlenségét igazoló tézisek természetszerűen kapcsolódtak a V.F. keretein belül kidolgozott programokhoz.

[23] Statuen des Ringes Österreichischer Soldaten. ÖS. AdR.NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V.F. Karton 30. Februar. 1937.

[24] Uo,

formáját a fennálló hatalomhoz: *„A mai Ausztria földjéhez ragaszkodva, Kurt Schuschnigg szövetségi kancellár megbízható követésével, az új piros-fehér-piros állam alapirányultságához, a mártír kancellár, Engelbert Dollfußörökéhez híven és ennek a nagy örökségének a folytatására készen, a Vaterländische Frontot a politikai akarat hordozójának elismerve és minden ellene irányuló törekvést határozottan elutasítva, az állami vezetés adott irányelveinek értelmében kívánunk céljainkra, azaz az osztrák szabadság és függetlenség feltétel nélküli tiszteletére és figyelembevételére gondolni, továbbá elutasítunk bármiféle fajgyűlöletet”*[25] A beszéd üzenete egyértelmű. Kifejezi a monarchisták legfontosabb célját, vagyis Ausztria függetlenségének megőrzését és ennek érdekében elkerülhetetlennek ítéli a Dollfuß, illetve Schuschnigg vezette hatalom támogatását. A fajgyűlölet elutasítása pedig a náci Németországtól való nyilvánvaló elhatárolódásnak tekinthető.

Az önállóság „ideológusa”: Karl Ernst Winter

Az osztrák küldetés és önállóság tárgyalása esetében elkerülhetetlen Karl Ernst Winter szellemi és politikai hagyatékának gondos vizsgálata. Méltán nevezhetjük őt Ausztria független államisága legfőbb ideológusának, akinek a nevéhez kötődik a „jobboldalon állni és baloldali módon gondolkozni” ismert jelmondata, mely az Első Köztársaság idején nem számított túl népszerűnek. Karl Ernst Winter egyszerre volt gazdaságtörténész, politikus (1934 márciusa és 1936 októbere között Bécs polgármester-helyettese, tisztségéből éppen a túlzott kompromisszumkészsége folytán a baloldal irányába kényszerült távozni), történész, szociológus, valamint tanár, akinek fiatalsága szorosan összekapcsolódik Engelbert Dollfuß életútjával: közös katonai szolgálat az első világháború éveiben és barátság, majd a harmincas évekre „elhidegülő” viszony.

Winter talán a legmarkánsabb megfogalmazója a független és önálló, „mélyen közép-európai” Ausztriának. Mindig is erős kötődéssel viseltetett a Habsburg-monarchia intézményei és szellemisége iránt. Politikus kortársaitól eltérően kitűnő kapcsolatokat ápolt a baloldallal. Tevékenysége egy széles,

[25] Rede des Präsidenten des Ringes Österreichischer Soldaten von Friedrich Mayer 9.3.1937. ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten. Präsidium 1918-1938. Gruppe 01.Karton 31.

minél heterogénebb mozgalom vagy szövetség összekovácsolására irányult, a hivatásrendi struktúra keretein belül a proletariátus beemelésével és emancipálásával, mely létrejötte esetén szerinte eredményesen vehette fel a harcot az osztrák függetlenség ellenzőivel, illetve ellenségeivel szemben (természetesen a hitleri Németországra kell gondolnunk). Írásainak jelentős részét szentelte az osztrák nemzet- és küldetéstudat vizsgálatának.[26]

Winter gondolatrendszerének néhány elemét fontosnak látszik megvizsgálni. A konzervativizmust (mint eszme, ideológia és politikai program) 19.századi osztrák hagyományai alapján Winter kiváltképpen alkalmasnak tartotta az osztrák politikai és társadalmi erők összefogására, valamint a Monarchia nemes konzervativizmusát is követendőnek tekintette. Egyszeri esélyt látott, melyet a következőképpen ír le: *„A történelmi helyzet önmagában is lehetőséget kínál. A nagy pillanat elszalasztható. A konzervativizmus felelőséget jelent a nem konzervatívok számára is”*[27]

Tetten érhető az ostromlott vár pszichózisa, mely nem kizárólag Ausztriát fenyegette, de csak Ausztriában „kínált” lehetőséget a sajátos osztrák nemzet- és küldetéstudat kényszerű megfogalmazására és „világra hozatalára”. A fentiekben vázolt fenyegetettség érzéséből következő igazolási kényszer magában hordozta a tradíció, a folytonosság és az organikus fejlődés jellemvonásai alapján (a Habsburg-monarchia történetének és az osztrák nemzet történetének azonosságára hivatkozva) a nemzetteremtés lehetőségét, noha Winternél és a már említett szellemtársainál nem merült fel kérdésként, létezik-e egyáltalán osztrák nemzet.

Új jelleget ennek a konzervatív ideológiának – Winter elképzelései alapján – egyfelől a rendkívüli nyitottsága adhatott a baloldal irányában (érsd ezalatt a szociáldemokratákat és a kommunistákat), másfelöl pedig céljait tekintve az, hogy példát mutathat és létező alternatívát adhat a nemzetiszocializmussal szemben egész Közép-Kelet-Európában. Éppen ez a harmonizáló erő és a kirekesztéstől mentes „környezet” Ausztria vezetésével történő megteremtése a Duna-medencében segíthette volna a közép-európai régió sajátos miliőjének megtartását. Az előzőekből következően Ausztria konzervativizmusa Winter

[26] Ezek közül kiemelésre kívánkoznak az 1933 és 1936 között megjelent cikkei és tanulmányai az általa szerkesztett Wiener Politische Blätter hasábjain (pl.: Arbeiterschaft und Staat, Arbeiterschaft und Monarchie című tanulmányai stb.), illetve az 1935-ban megjelent Österreichische Aktion című programanyag.

[27] Wiener Politische Blätter, 1. Jg. Nr. L. 75. 16. April 1933.

szerint csakis az *„európai perspektívában érthető meg teljesen. Az Európa által Ausztriára gyakorolt kulturális behatások legalább olyan fontosak, mint a németek. Ausztriának döntenie kell és állást kell foglalnia a német állam és az osztrák állam két lehetőségének végleges kiválasztása között."*[28] Winter természetesen a független Ausztriára „szavazott", arra az országra, mely önálló kultúrával és történelemmel rendelkezik. A kulturális, politikai és gazdasági értelemben egymásra utalt és egymásba nőtt térség csak közösen védheti meg magát a pángermán-porosz fenyegetés ellenében.

Az 1935-ben megírt Arbeiterschaft und Monarchie című dolgozatában Winter megkísérelte az osztrák politikai közéletet figyelmeztetni a néha ugyan csábítónak tűnő, de sokkal inkább veszélyes német befolyás erősödésére.[29] A Németországgal való együttműködés előnyeivel szemben egy szomszédai felé nyitott, független Ausztria gazdasági kooperációját javasolja a Duna-medence országaival. Az új gazdasági és természetesen politikai együttműködés, valamint a *„szociális monarchia"* államberendezkedése mellett tesz hitet.

Vélekedése szerint a Habsburg-ház trónörököse, Habsburg Ottó először Ausztriában foglalná el királyi méltóságot. Winter nem szól részletesen a Magyarországgal való együttműködésről, ugyanakkor beszél a két ország sorsközösségéről.

Winterhez hasonlóan a monarchista mozgalom – és helyenként a hivatalos politikai garnitúra is, különös tekintettel Schuschniggra – Habsburg Ottó mellett Ferenc József és I. Károly személyét állította reflektorfénybe, rámutatva a Habsburg-dinasztia ezen személyiségeinek politikai tisztánlátására, újkonzervativizmusára, magas erkölcsi ítélőképességére és uralkodói elhivatottságára.[30] Mindezek a képességek tették őket – vélik a monarchisták – maradéktalanul alkalmassá államférfiúi hivatásuk sikeres megvalósítására, hiszen képesek voltak felülemelkedni személyes ambíciókon, alapvető „népszeretetükkel" mindig a társadalmi békét szolgálták.

Ausztria a királyság államformájával jobb feltételek között biztosíthatja fejlődését egy közép-kelet-európai kisállamként, a gazdasági kooperáción keresztül szövetségre léphet szomszédaival, és létrehozhat egy új, nagyobb és je-

[28] Wintert idézi *Ludwig Reiter:* Bekenntnis zu Österreich. Wien, 1946. 24-25.

[29] *Karl Ernst Winter:* Arbeiterschaft und Monarchie. In: Wiener Politische Blätter, 3.Jg. 1935.

[30] A Habsburg-dinasztia személyiségeinek népszerűsítésére tett kísérletekről részletes anyag található: ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe. Gruppe 09. Christliche Soziale Partei 1-21. Karton, VaterländischeFront 1-36. Karton, Nachlass von Teodor Hornbostel 1-10. Karton.

lentősebb politikai egységet, államalakulatot, állítja Winter. Elveti a restaurációt kizárólag magyar területen, hiszen ez a közvetlen Anschluss előkészítését jelentené, mivel Olaszország lemondana Ausztria védelméről Magyarország javára, és kiszolgáltatná Ausztriát Németországnak. A fasizmus és a bolsevizmus rémére utalva, a pángermán előretöréstől való félelmeit hangoztatja. A 20. századi fejlődésből azt a következtetést volta le, hogy az alkotmányos monarchia az egyetlen alternatíva, az egyetlen erő, ami sikeres harcot folytathat a fasizmus és a bolsevizmus ellenében, erre biztosíték az a történeti út, melynek eredményeképpen a különböző fejlődési fokozatok bejárásával az alkotmányos monarchia mint államforma megszületett. Az ideális államformáról így ír: *„A jövendő monarchia, mely felülkerekedik a fasizmuson és a bolsevizmuson, éppúgy szintézise lesz a monarchiának és a szocializmusnak, mint a 19.századi alkotmányos monarchia, ami a monarchia és a demokrácia szintézise volt.”*[31] Winter vélekedése alapján a 20.század embere nem vár mást, mint a politikai élet teljes szabadságát, a gazdasági igazságosságot, amit csak egy igazán jól működő állam képes biztosítani. Winter gondolatrendszerében a társadalom korporatív megegyezésen nyugvó szilárd királyság, és ez feltétlenül társadalmi támogatásra találna Ausztriában. Hangsúlyozottan szól a munkásság, illetve a dolgozó rétegek felé nyitás szükségszerűségéről. Az új államformán belül a társadalom minden egyes csoportja autonóm szervezeteket hozna létre, ezek biztosítanák a folyamatos kommunikációt egyrészt a királlyal, másrészt lehetőség nyílna az érdekek és célok közös egyeztetésére és kidolgozására. Az osztrák társadalmat Winter a monarchia tradíciói alapján kifejezetten alkalmasnak tartja az érdekegyeztetésre.

Nem véletlen, hogy Winter gondolatrendszerében az újkonzervatív ideológia szorosan kapcsolódik a szociális királysággal[32] államformájához és ezen keresztül a Monarchia több évszázados „nemes” tradíciójához, ami szerinte egyben az új Ausztria hagyománya és történelme is.

Itt utalnunk kell a monarchia államformájának és eszméjének megváltozott jelentéstartalmára. Nemcsak Ausztriában, hanem máshol is élénk vita folyt a királyság intézményrendszeréről. Új meghatározások és elképzelések nyertek létjogosultságot, ezek közé tartozott a *szociális királyság* ideája. Ebben

[31] *Karl Ernst Winter:* Arbeiterschaft und Monarchie. Wien, 1935. 323.

[32] Winter 1933-ban az általa szerkesztett újság hasábjain, egy rövid szerkesztőségi közleményben foglalkozik a szociális királyság gondolatával. Wienr Politische Blätter, 1.Jg. Nr.l. 16.6. 1933. 85.

az elképzelésben az aktívabb állami beavatkozás keveredett egy nagyobb fokú és érzékenyebb szociálpolitikával, valamint a 20.század követelményeinek jobban megfelelő népkirály szimbolikájával.

Az egykori Monarchia soknemzetiségű volta szintén nagy hatást gyakorolt Winter eszmevilágára. A soknemzetiségű birodalom, Winter szerint, éppen a központi területekre hagyományozta a sokszínűség mitológiáját. Az osztrák ember éppen a keveredett népcsoportok hatására vált egészen sajátossá. Winter gondolatai különösen erős hatást gyakoroltak a kezdetben nácibarát, majd egyre inkább osztrák hazafivá váló Ernst Rüdiger Starhembergre, aki 1935-től alkancellárként – igazolhatóan – minden – beszédét ezekkel a mondatokkal kezdte. *"Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy osztrákok vagytok! Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy az Úristen valami rendkívülire jelölt ki benneteket, és legyetek tudatában annak, csak rajtatok múlik, hogy ezt a rendkívüliséget tettekre váltsátok."*[33] A mondatok Winter meggyőződésével összecsengően az osztrák hazafiság fontosságáról és az osztrák küldetés létezéséről szólnak. Starhemberg is kiemeli ennek a küldetésnek az isteni jellegét, bizonyítandó az osztrákság kiválasztottságát, egyediségét.

A nemzetekfelettiség eszméje és eszménye, Winter nyomán, egyértelműen a 20.századra nemzetté érett osztrákságban testesül meg, nem titkolva a kötődést a német kultúrkörhöz, de legalább ilyen súllyal, ha nem erőteljesebben ragaszkodva a Duna-medence valamennyi nemzetéhez-kultúrájához. A valóságban a nemzetekfelettiség eszméjének leghitelesebb képviselete tette nemzetté Ausztriát. A birodalmi állapot után a kisnemzeti keretek között tovább élő „keveredettség" érzése részben egy nagyobb politikai egység felé való törekvés megmaradását, másrészt az esetlegesen megvalósuló, új Duna menti államon-államszövetségen belüli osztrák nemzeti különállás vízióját sejtette. Ausztria küldetése éppen abban manifesztálódik, hogy a szétszabdalt és eltérő érdekű közép-kelet-európai országokat- nemzeteket összefogja, integrálja és közvetitsen a konfliktusok elsimításában.

Visszatérve a „Winteri újkonzervatívizmushoz", nyilvánvalóan a keresztényszocialisták és a legitimisták között is akadtak szép számmal olyanok, akik

[33] Ernst Rüdiger Starhemberg (arisztokrata családból származó politikus, az osztrák Mussolininek kikiáltott Heimwehr-vezér, majd alkancellár, a harmincas évek végére meggyőződéses osztrák hazafivá vált) beszédének részlete: Die Reden des Vizekanzlers E. R. Starhemberg. Hrsg. V. österreichischen Bundespressedienst. Wien, 1935. 124.

szimpatizáltak ezzel a reformgondolattal (Anton Wildgans, Guido Zernatto, Anton Winkler, Leopold Kunschak stb.).

Winter számos keresztényszocialista politikushoz hasonlóan kifejezetten ellenezte Dollfußkancellár véres leszámolását (1934. Február) a szociáldemokratákkal, mivel ezzel a nemzeti egység szétrombolását látta megvalósulni, ugyanaakor – a legitimista mozgalomhoz hasonlóan – a mind markánsabb „pángermán" veszély láttán hajlandónak mutatkozott az együttműködésre akár a parlamentarizmus intézményeinek „szükségszerű korlátozása" mellett is (többpártrendszer megszüntetése, végrehajtó hatalom erősítése a törvényhozó és bírói ág rovására, a társadalom forradalmi és hierarchikus megszervezése stb.). „A cél szentesíti az eszközt" elv értelmében „elnézhetőnek" látszott Ausztria politikai rendszerének és társadalmának fasiszta jellegű átszervezése, amennyiben ez a függetlenség ígéretét hordozta.

Winter a legitimisták többségével együtt támogatta Dollfuß és később Schuschnigg politikáját is, mivel mindkét kancellár kifejezte szoros kötődését (Seipelhez hasonlóan) *„a régi Ausztriához, mely az univerzalitás nagy elvének az országává vált, amire egykor a szent római birodalom alapozódott, és az új Ausztria alapozódik"*[34] A demokratikus keretek felfüggesztése szükséges és elkerülhetetlen „rossznak" tűnt, amely miután betöltötte „misszióját", azaz biztosította Ausztria függetlenségének a megőrzését, a rendszer törvényszerűen nyitottabbá vált volna.

Az újkonzervativizmus támogatói Ausztriában (keresztényszocialisták és legitimisták) elfogadták az Első Köztársaság kialakult politikai struktúráinak átrendezését, korlátozni kívánták (átmenetileg) a törvényhozó és bírói hatalom befolyását és szükségszerűnek ítélték, az „oktroljált" 1934. Május l-jei alkotmány alapján a végrehajtó hatalomnak a szituáció rendkívüliségéből adódó szélesítését. Ez korántsem jelentette bármifajta diktatúra elfogadását, sokkal inkább kívánták egy nemzet fölött álló, de a nemzet érdekeit szolgáló nagy tekintélyű személyiség (király) hatalmát, mert éppen egy ilyen köztiszteletben álló tekintély lett volna képes az osztrák nemzet politikai egységét megteremteni.

A kortárs legitimisták, illetve monarchisták szerint sem Dollfuß, sem Schuschnigg nem rendelkezett megfelelő harmonizáló és integráló képesség-

[34] Schuschnigg beszédrészlete megtalálható: Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreichers. Wien, 1935. 22.

gel, nagyra törő hatalmi ambíciók nem párosultak egy tényleges karizmatikus politikusnak a kor kívánalmainak megfelelő képességeivel, hiszen megvetésüket és ellenszenvüket a baloldallal szemben kritikus, illetve válságos politikai helyzetben sem voltak képesek felülvizsgálni. Mégis elmondható, hogy különösen Dollfuß „nemzetalkotó és –formáló akaratát" minden egyéb súlyos hibája ellenére elismerték, mivel *„Dollfuß – habár hibás eszközökkel, de mégis pozitív eredménnyel – ennek az országnak valami olyasmit nyújtott, ami csodaszámba megy: az osztrák öntudatot. A kancellár, belső hangját követve a haláláig, Ausztriát újra felébresztette. Mert – emlékezzünk rá joggal – Ausztriának ez az újraébresztése tulajdonképpen csaknem akarata ellenére ment végbe. Csakis a német irányultságtól történő lassú elszakadás során jött létre az osztrák irányzat. Egy olyan férfi, mint Dollfuß volt ennek a kifejlődésnek a jelképe. Ausztriának az újjáéledése tehát valóságos csoda volt, az osztrák csoda, melyet Dollfuß az elhivatottsága iránti teljes odaadásával valósított meg."*[35]

Véleményünk alapján Winter előbbi elemzése reálisan világít rá Dollfuß tevékenységének valós értékeire. Dollfuß kezdetben kényszerűségből fogott hozzá Ausztria életképességének igazolásához, ugyanakkor a kényszerűségből fokozatosan lett meggyőződéses politika. A dollfußi rendszer diktatórikus jellegének elutasítása mellett, Dollfuß személyes érdemei az osztrák nemzet-és küldetéstudat felébresztése és megfogalmazása tekintetében elvitathatatlanok.

Tekintélyelvű, de nem totális struktúrák

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni az éles különbségtételt a tekintélyelvű (hivatásrendi jegyekkel átszőtt) és totális államszervezet között.[36] Ausztriában az autoritáson nyugvó hivatásrendi berendezkedés képviselői és programszerű

[35] Wiener Politische Blätter, 2. Jg. Nr. 2. 199. 23. 12. 1934.

[36] Kurt Sontheimer: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. München, 1994. 208–209.

megfogalmazói (Ottó Ender, Richard Schmitz és Johannes Meßner) a tekintélyelvű, de néhány ponton a társadalmi önigazgatást vegyítő (tradicionális, az osztrák történelem során kialakult tartományi autonómiák talaján és mentén) struktúrában gondolkodtak. A tekintélyelvű hivatásrendi rendszer ingatagságát Schuschnigg, közvetlenül a második világháború után, érdekes módon éppen az autoriter jegyek dominanciájának tulajdonította: *„Nos, bár tekintélyelvű államnak minősítettük magunkat. Ennek során azonban – legalábbis a német megítélés szerint – látszólag kardinális és halálos hibát követtünk el: megkíséreltük a tekintélyelvű, azonban nem totalitárius állam létrehozását, meglehet, hogy ezért a belső állami felépítésünkben féluton lehorgonyoztunk... Gyakorlatilag nagyon nehezen tagadható, hogy ezen köztes megoldás foglyává váltunk, a köztes megoldás mindig félmegoldás, és a félmegoldás sohasem bírja ki a valóságot.”*[37]

A harmincas évek Ausztriájának gyakorló politikusai számára kifejezetten a tekintélytiszteleten nyugvó, vertikálisan szervezett (horizontális kinövésekkel), szigorú alá-és fölérendeltségi viszonyokon alapuló, de nem a csalhatatlan vezér szavaitól függő struktúra, illetve ehhez kapcsolódóan egy ellenideológia látszott kiépítendőnek és megalkotandónak.[38] Beszélhetünk természetesen fasiszta áramlatokról, gondolkodási hajlamokról és intézményekről is, azonban egy önmagában zárt fasiszta, totalitárius állam Ausztriában sohasem létezett. Az áramlatok nem közeledtek egymáshoz, még a legnépszerűbb szélsőjobboldali szervezet is inkább sok eltérő irányzat konglomerátumának számított (Heimwehr, Heimatschutz). A rendszer tipizált osztrák „tulajdonságait” gazdagíthatja létrejöttének véletlenszerűsége, bevezetésének *kényszerűsége és ellenmodell* tartalma. A rendszer tehát bizonyos értelemben kísérlet volt arra, hogy a fasizmust saját fegyvereivel verje meg, de mindenesetre egy módszer arra, hogy Ausztriának a nemzetiszocializmus általi fenyegetettségéhez, ami kívülről, a Harmadik Birodalom által adott volt, ne kapcsolódjék még egy belső fenyegetés, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt magában Ausztriában kifejtett agitációja révén.

Tovább gyengítette az osztrák „fasizmus” esetleges totális jegyeit a Dollfuß „parancsára” 1933 májusában alakult Vaterländische Front szervezet.

[37] Schuschniggot idézi Anton Hopfgartner: Ein Staatsmann im Kampf gegen Hitler. Wien, 1992. 64.

[38] Részletesen és szemléletesen foglalkozik ezzel a problémával Karl Ernst Winter a Wiener Politische Blätter már idézett, 1934. December 23-i számában a 197-204. oldalon. Hasonlóképpen találóan és pontosan fogalmazza meg ennek az egyedi „struktúrának” a jellegzetességeit Ludwig Reichold: Oppositon gegen den autoritären Staat. Christlicher Antifaschizmus 1934-1938. Wien, 1964.

A kancellár és környezete szerint a Vaterländische Frontban a sokszínű osztrák nemzet akarata, véleménye és politikai arculata fejeződött volna ki, azaz a már ténylegesen nem működő, vagy szétvert pártok ebben a „ mozgalomban" artikulálhatták véleményüket, illetve „gyakorolhattak kritikát" a hatalom fölött, ezzel teremtve meg a hatalom legális puha ellenzékének intézményes kereteit.

A kialakuló rendszer további sajátossága, hogy annak politikusi elitje döntő és meghatározó részben a keresztényszocialista párt soraiból került a hatalom sáncain belülre.[39] Ausztria különállásának elfogadása azt is jelentette, hogy a harmincas évekre felnőtt politikusgarnitúra, melynek jó részét a keresztényszocialisták adták, a demokratikus keretek felszámolása mellett, a saját hatalma megőrzésének garanciáját és biztosítékát is a függetlenség megőrzésében látta. Részben ez adja az osztrák „nemzetformálás" egyediségét, mivel egy demokratikus hagyományokat maga mögött tudó párt „vállalta" magára Ausztria forradalmi átszervezését az állam és a végrehajtó hatalom fokozott részvételével, illetve csaknem kontroll nélküli működtetésével. Az egész kísérlet egyfelől az életképesség igazolását szolgálta, más felől az európai egyedüllét és elhagyatottság érzéséből és realitásából következően az önmeghatározás perspektíváját vetette fel. A harmincas évek kormányai az osztrák nemzet létezésének elfogadására és szellemének, küldetésének meghatározására törekedtek. Ebbe beletartozott a nemzetpropaganda megszervezése, az intézményes keretek kiépítése és kialakítása, valamint a hivatásrendi struktúra npszerűsítése. Ennek terrénuma a Vaterländische Front országot behálózó szervezete lett, pontosabban azon belül az úgynevezett Neues Leben kezdeményezés volt hivatva a hivatásrendi berendezkedés előnyeit bizonyítani, illetve felépítésének elkerülhetetlenségét az osztrák társadalom széles rétegei számára elfogadhatóvá tenni.

Álljon itt a hivatásrendi államberendezkedés csak Ausztriára alkalmazható ideája a Vaterländische Front névtelen munkatársainak megfogalmazásában: *„A parlamentarizmus és a diktatúra között az a különbség, hogy az egyikben a nép, a másikban a diktátor rendelkezik befolyással és hatalommal. Szerintünk mindkettő szélsőséges berendezkedési forma. A jogos és az igazságos az, ami a közösség számára hasznos. A tekintélyelvű vezetést pontosan a jognak és az igazságosságnak szabad vezetni, tehát már maga is »vezetett«. Nem az ember a ve-*

[39] Friedrich Reinhofer: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsman. Wien, 1978.

zetés utolsó egysége, hanem az isteni törvények. A hivatásrendi struktúra célja és lényege a kis közösségek jogainak megszervezésében csúcsosodik ki. Minden közösség a természetes közösségre épül, melynek őssejtje a család. A szakszervezet a közösség legszilárdabb támasza. A munkások jogait a szakszervezet politikai hatalma oltalmazza. A ma követelése az osztályhatalom és osztályharc helyett az, hogy legyen bér-igazságosság az államban."[40]

Összegzésül megállapíthatjuk, a legitimista mozgalom gondolatai, amelyek 1918-tól folyamatosan a független Ausztria eszményét hirdették, 1934 után közel kerültek a kormány által képviselt politikai programhoz. Ez megnyilvánult bizonyos szervezeti törekvésekben (különösképpen a Vaterländische Front esetében). 1938 után a legitimisták üldözésnek voltak kitéve, többüket börtönbe zárták, sokan emigrációba kényszerültek, ahol tovább folytatták harcukat a független Ausztria visszaállításáért. 1945 után szerepük minimálisra csökkent.

[40] ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlasse, Gruppe 09. V.F. Karton 3. 14. 3. 1935.

SZÉKELY GÁBOR[1]

ANTHONY EDEN: TALÁLKOZÁSOK HITLERREL ÉS SZTÁLINNAL

A nagyhatalmak vezető személyiségei a bécsi kongresszus kivételes alkalmát követően a „Nagy Háború" után mind gyakrabban találkoztak egymással: kezdődött Versailles-ban, ahol a „szövetséges", vagy „antant" hatalmak gyűltek össze, hogy a legyőzött Németországnak diktálva szabják át a világ új rendjét. Ott találkozott Woodrow Wilson, az Egyesült Államok elnöke David *Lloyd George* brit, Raymond *Poincare* francia és Vittorio Emanuele *Orlando* miniszterelnök, valamint a háttérbe húzódó japán *Szajondzsi* Kimmocsi (a tárgyalásokat *Makino* Nobuakivla, aki a tárgyalásokat ténylegesen vezette.[2])

A versailles-i találkozót követő *washingtoni konferencián* már alábbszállt egy fokkal a képviselet: itt az Egyesült államokat külügyminisztere, Charles Evan *Hughes* vitte a szót, s az elfogadott paktumok közül a négyhatalmi – amerikai, brit, francia, japán - szerződés alatt ott díszelget ugyan az álamfők jóváhagyása, ők már nem vettek rész személyesen a megbeszéléseken.

Magas színvonalú volt a képviselet 1922-ben *Genovában* a nemzetközi gazdasági konferencián, amelyre már a veszteseket is meghívást kaptak, s nem véletlenül – nagy pénzekről (adósságok, jóvátételek) volt szó. Itt a britek és a franciák (ismét *Lloyd George* és *Poincaré*) és a leginkább érdekeltek közül a né-

[1] Székely Gábor, DSc, professor emeritus, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.
[2] Ez utóbbira Majoros István hívta fel a figyelmemet olvasva könyvem kéziratát.

meteket is Joseph *Wirth* a miniszterelnök képviselte, igaz a Szovjet-Oroszországból a meghívott Lenin nem jött el. (*Bethlen* István magyar miniszterelnök viszont megjelent, de hazai választási teendőire hivatkozva hamarosan hátat fordított a végül „csak" a német-szovjet megegyezést – Rapallo – eredményező konferenciának.)

1925-ben a Locarnoban megtartott konferencián ismét a legmagasabb szinten képviseltette magát a négy érdekelt: Franciaország, Németország és a nemzetközi garanciát nyújtó Olaszország és Nagy-Britannia – és talán utoljára felhőtlen jó hangulatban beszélgettek egymással. A végeredmény nem csupán a megállapodás volt a német-francia-belga határokról, hanem a jóvátételek megnyugtató rendezése és nem utolsó sorban Németország beillesztése az európai biztonsági rendszerbe, felvétele a Népszövetségbe.

Az ezt követő időszakban már más összetételűek voltak a fontos tárgyalásokon résztvevő delegációk. A miniszterelnökök, ha meg is jelentek ritkábban, az érdemi munkát a külügyminiszterekre hárították. Németek részéről Gustav *Stresemann*, a franciáktól Aristide *Briand* lettek az európai diplomácia és politika főszereplői, a britek visszahúzódása, illetve csendes obstrukciója idején. (Amit hasonlóan követett az amerikai elnök, Calvin *Coolidge* utasítására Frank B. *Kellogg* külügyminiszter, megtorpedózva Briand 1927-ben tett javaslatát egy USA-francia biztonsági egyezményről – lásd Kellogg-Brinad paktum, 1928.)[3]

Ebben egy pillanatra változást hozott az 1932-ben megnyílt leszerelési konferencia, de csak egy pillanatra. Itt brit és francia részről a miniszterelnök (James Ramsey *Macdonald* és Édouard *Herriot*), s a németeket is csak a Hitler hatalomra jutásával végződő politikai válság miatt képviselte a külügyminiszterségért folytatott küzdelmében Konstantin *Neurath*-tal szemben alulmaradt tehetséges diplomata, Rudolf *Nadolny*. Az igazi nemzetközi párbeszédre azonban már nem kerülhetett sor. A konferenciát megbénította előbb a japánok, majd a németek kiválása, akik egyben elhagyták a Népszövetséget is. Ez egyet jelentett a korábban *a francia-német megegyezésen alapuló remélt és szervezett európai biztonsági rendszer* lehetőségének a megszűnésével. Ami megmaradt

[3] A francia külpolitika bonyolult kísérleteiről lásd Majoros István: Az ellensúly keresése. A francia szövetségi politika kezdeti lépései, illetve Dilemmák rendszere. A két háború közötti francia diplomácia című tanulmányait. In Majoros István: Franciák a 20. századi Közép- és Kelet-Európában. Tanulmányok. Underground Kiadó, 2019. 89-117, 141-155.

az a két még nem elismert, de mind egyértelműbben körvonalazódó két ellenséges tárbor Németország és Franciaország körül. Ebben a helyzetben lépett be a történéseket egyértelműen meghatározó Nagy-Britannia mellé egy újabb hatalom - a Szovjetunió.

Eden első nemzetközi tájékozódása

Amit talán érdemes itt megismernünk: Anthony Ede többszörös – nevezzük – nemesi angol család sarja volt, ennek megfelelő nevelés-oktatásban volt része. Amiben korán tehetségesnek bizonyult az a nyelvek voltak, nemkülönben kitűnt e nyelvekhez kapcsolódó kultúra iránti érdeklődése. E mellet, mint a Nagy Háború harcosa élesen antimilitarista lett, amit megtartott 1933-ban, Hitler hatalomra jutása után is – szemben Winston *Churchill*-lel, aki felismerve a veszélyt a hadsereg fejlesztése mellett érvelt. Ekkor már külügyminiszter helyettes volt. Amikor 1933 decemberében megkapta az igen magas „lord pecsétőr" kinevezést, együtt a Népszövetség ügyeinek miniszterségével, majdnem egyenragúvá vált külügyminiszterével, John *Simon*nal. Majdnem, azonban volt egy nagy különbség közöttük: a konzervatív politika értelmezése. Simon ezt a konzervatív kormány fő vonalának sematikus követésben látta, Eden viszont e politika megfelelő alakításában.

Eden és Simon diplomáciai elképzelései közötti különbség egyértelműen kitűnt 1934-ben, amikor a brit kormány úgy döntött, hogy felveszi a közvetlen tárgyalások fonalát Hitlerrel, s megszondázzák a franciák, a lengyelek és az olaszok véleményét. A tájékozódás célja az volt, hogy London további információkat szerezzen és közvetítsen a „kontinentális egyensúlyt" ekkor már a fenyegető német dominanciát ellensúlyozni remélt országokból. Edent küldték, mintegy jelezve, hogy a külügyminiszteri szintet túlzottnak tartják. Viszont az utazás fontosságát mégis hangsúlyozandó búcsúztatásán megjelent a miniszterelnök, MacDonald személyes megbízottja és Simon is.

Eden 1934 elején még lehetségesnek vélte az előző keretek, a megingott *locarnói alapok helyreállítását*. Erről konzultált útjának első állomásán Párizsban. *Louis Barthou*, aki ekkor már egy német ellenes nagyobb elképzelésen dolgozott rögtön komoly fenntartásokkal fogadta Edennek a németeket megnyerését is feltételező elképzeléseit.

Arról, hogy Barthou fenntartásai megalapozottak Berlinben meggyőződhetett. Február 21-én *Hitler*rel folytatott hosszú beszélgetést. Látta, Hitler már elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy ne fogadjon el semmiféle, a fegyverkezését korlátozó követelést. Azt is, hogy Németországgal szemben már nem járható az út, amely a kontinentális „egyensúly" korábbi keretein belül marad.

Berlinből Eden továbbutazott Rómába, ahol semmi újat sem hallott *Mussolinitól*. Április 1-jén érkezett Varsóba, találkozott *Piłsudski* marsallal is. Tapasztalta, hogy a lengyel politikusok tisztában voltak Franciaország pozíciójának gyengülésével, s nem is csupán a térségben, hanem egész Európában, s ezért törekednek a szorosabb kapcsolatokra Nagy-Britanniával – a Németországgal kötött megegyezés mellett.

Hazatérve Londonban minderről beszámolt. Következtetésiben közeledett Churchillhez, legalábbis annyiban, hogy az „egyensúly politika" újjáépítése a korábbi keretek között nem remélhető. Viszont míg Churchill a fegyverkezést tartotta a legfontosabbnak, Eden a szövetségi rendszer bővítésében látta a megoldást. A továbblépéshez segített, hogy a Szovjetunió 1934-ben felvételt nyert a Népszövetségbe.

Edennek kedvezett, hogy 1935 februárjában Hitler úgy döntött, megteszi az első lépést a Versailles-i szerződés felmondására: Németországban 1935. március 16-án bevezették az általános hadkötelezettséget. A lépés riadóztatta nem csak Párizst, de Rómát, Moszkvát és Londont is. Berlinből ugyanis egyértelműen értésére adták a világnak, hogy még tárgyalni sem hajlandó a korábbi feltételek mellett. Az egyeztetésre hármas találkozóra tettek javaslatot Strezaban, ahol Mussolini, Pierre-Étienne Flandin francia, MacDonald Mussolini miniszterelnökkel egyeztetne. Ennek előkészítésére a külügyminisztériumban ennek tisztázására hoztak döntést arról, hogy Simon és Eden utazzon Berlinbe – majd ezt követően Eden utazzon tovább Varsón keresztül Moszkvába.

Eden útjának kedvezett, hogy a szovjet diplomácia élére a némettel szemben az angol orientációt szorgalmazó Maxim Litvinov jelent meg, aki helyettesből 1930-ban lépett elő külügyminiszterré – a nómenklatúrában külügyi népbiztossá.

Amibe a kezdetektől egyetértettek a két hatalom valamiféle magasabb szintű együttműködésnek a szükségessége volt. Eden ezt a „hivatalos vonallal" szemben tette, Litvinov egy bizonytalan helyzetben lavírozva. Számítottak egymásra. Az első lépést Eden tette meg, már a formálódó, de Londonból

aggódalommal kísért francia-szovjet szövetség előkészítésének kezdeti stádiumába levő francia-szovjet kölcsönös segélynyújtási szerződésről folyó eszmecserében – vállalva az utazást Moszkvába.

Újabb találkozás Hitlerrel és az utazás Moszkvába

A stresai megbeszéléshez igyekezett információkat szerezni Sir John Simon és Anthony Eden Berlinben. Amint Simon elutazásukkor, március 24-én a repülőtéren nyilatkozta: „Nem hiszem, hogy a berlini látogatás közvetlen eredményeket hozzon, ehhez túlságosan súlyosak a problémák. Egy bizonyos, teljes erővel fogunk küzdeni közös célunkért: a béke fenntartásáért és az emberek közti jóakaratért." Ennél azonban jelentősebb volt a látogatás, legalább is a német fél részére és ennek megfelelő volt a fogadtatás. A kormányt a külügyminiszter, Konstantin von Neurath külügyminiszter és Bülow külügyi államtitkár képviselte, ott volt Otto Meissner Hindenburg volt államtitkára is. Hitler ugyan nem jelent meg az első napon, de másnap dolgozószobájában fogadta Simont és Edent, majd a megbeszéléseket egy ebédszünet után délután is folytatták.

Március 25-én Hitler igen jó hangulatban, „barátságos mosoly és kézrázások" kíséretében mindjárt közölte: „Néhány nappal ezelőtt helyreállítottam a Birodalom Véderejét, mivel a Birodalmat minden oldalról a legsúlyosabban fenyegetik. A veszély mindenekelőtt Keletről fenyeget." Az „orosz kártyát" megduplázta a bolsevizmus elleni harccal, majd a német brit közös érdekek taglalásával. Ismertette követeléseit – fegyverkezés a bolsevizmus ellen. A hosszú beszélgetésben ennél több lényegében nem történt. Arról azonban meggyőződhettek, hogy a „Keleti Locarno" francia terveztét Németország semmilyen formában sem támogatja, valamint az is bizonyossá vált, hogy Hitler nem fog lemondani az Ausztriával kapcsolatos terveiről. A tárgyaláson, a jegyzőkönyv szerint Simon „atyai jóindulattal" hallgatta Hitler szokásos szóözönét, Eden arcán viszont, „szkeptikusabb kifejezés jelent meg időről időre." [4]

Simon „jóindulata" tükrözte egyrészt azt, hogy a brit diplomácia érzékelte a helyzet bonyolultságát. Egyenesen úgy értékelték, hogy az hasonlít az 1914 előtt kialakulthoz. Annyiban mindenképpen, hogy akkor nem a brit ér-

[4] Ursachen und Folgen. Sonderausgabe. Dokumenten-Verlag Dr. Herbert Wendler. Berlin. Zehnter Band. 324.

dekek, hanem a szövetségi rendszerek, az angol-francia és az ezzel összekötött francia-orosz szövetség idézte elő Anglia belépését a háborúba. Most a francia-szovjet szerződés fenyegetett hasonlóval: a francia-szovjet szerződés háborúba sodorhatta Franciaországot a Szovjetunió elleni német támadáskor, ami most is Nagy-Britannia hadba lépését jelentette volna – Franciaország oldalán.[5]

London azért is ellenezte a franciák lépését, mert, szerintük, nem fenyegetett szovjet-német megegyezés, amelynek megakadályozása valóban indokolhatta a Franciaország biztonságára nézve valóban katasztrofális helyzetet ellensúlyozását. E mellett úgy vélték, hogy Franciaország sem nyerne sokat a szövetséggel, mivel a Szovjetunió katonai ereje gyenge. Tovább azért sem, mert Hitler célja nem a nyugati, hanem „a keleti expanzió."

Eden Moszkvában

Eden Moszkvai tárgyalásai egyben első találkozását jelentették *Sztálinnal*. A találkozó még különlegesebb volt Sztálin számára, aki ekkor fogadhatott első ízben vezető nyugati politikussal. Eden későbbi pályafutása számára tanulságos és ellentmondásos élményt jelentett a megbeszélés, különösen azért, mivel közvetlenül Berlinből, egy Hitlerrel folytatott találkozó után érkezett Moszkvába. A két vezér összehasonlítása kézenfekvő volt. Míg Berlinben a tárgyalásokat Simon külügyminiszter vezette, a szovjet fővárosban már Eden volt a három fős „delegáció" élén. Nem feledhette azonban el, hogy az addig példátlan magas szintű találkozót[6] a szovjet részről az indokolta, hogy a helyzet 1935 tavaszán számukra is drámaian megváltozott. De azt sem, hogy Londonban egyértelműen úgy értékelték, a Szovjetunió célja a közeledéssel az, hogy „Franciaország legyen, amely Oroszország számra kikaparja a tűzből a geszte-

[5] Más kérdés, hogy 1939-1939-ben majd azt hangsúlyozzák, hogy amennyiben egyértelműbb lett volna a brit állásfoglalás Franciaország mellett, úgy elkerülhető lett volna a „Nagy Háború." Ezt a tévedés megismétlődését elkerülendő küldött Chamberlain üzenetet Hitlernek 1939. augusztus 22-én. Lásd erről Székely Gábor: Hitler, Sztálin, Chamberlain. Az elkerülhetetlen II. világháború. Volos Kiadó, 2019. 412-414.

[6] 1917 után sem Lenin, sem pedig Sztálin nem utazott külföldre (Sztálin később is csak olyan helyre, ahol jelen volt hadserege). 1922-ben ugyan Lenint meghívták Genovába a nemzetközi gazdasági konferenciára, de ő ezt elhárította – helyette részletes utasítással látta el a Georgij Csicserin külügyi népbiztos vezette szovjet delegációt. Lenin Összes Művei, Kossuth Könyvkiadó, 1981. 44. köt. 377-378.

nyét."[7] Ezt *Orme Sargent*, a külügyminisztérium térséget elemző Közép Részlegének (Central Department) vezetője fogalmazta meg, aki úgy vélte, hogy ezért „Mindent el kell követnünk annak érdekében, hogy elkerüljük a Németország ellen közvetlenül irányuló francia-orosz katonai szövetséget."[8] Az értékeléssel lényegében Robert *Vansittart*, a külügyminiszter helyettese is egyetértett, abban viszont óvatosságra intette Sargent-t, hogy kizárja Németország támadását Nyugat felé. (Sargent majd a müncheni egyezmény után változtat véleményén.) Végül olyan következtetésre jutottak, hogy bár Németország el fogja utasítani az együttműködést a kollektív biztonság rendszerében (Keleti Locarno), a már eldöntött brit-francia-olasz találkozón Stresában mégis ezt kell képviselni, a Népszövetség kereteire hivatkozva – Németországgal, vagy nélküle.

Eden érkezése Moszkvába

Az úton Eden felfrisítette orosz tudását - nyelvleckét olvasgatott, amellyel felesége látta el – már amikor nem a londoni szovjet követtel, Ivan *Majszkijjal* beszélgetett. (Majszkijt arra utasították, hogy kísérje el Berlinből Edent.) Eden kíséretében volt William *Strang*, a külügyminisztériumból és a moszkvai brit követ, Lord *Chilston*.[9]

[7] A nagyhatalmak szókészletében ez a hasonlat különféle (gesztenye, parázs) formában szerepelt, a britektől a szovjetekig. Talán a brit külügyminisztérium egyik tekintélye, Orme Sargent volt az első, aki erre a helyzetre alkalmazta, a legismertebb Sztáliné, a párt XVIII kongresszusán elmondott beszédében1939-ből a parázs, majd a következő hónapban ismét a gesztenye Hitler üzenetében Wilhelmshavenből.

[8] 'for France's sake as well as our own, we will at Stresa do all we can to prevent the conclusion of a direct Franco-Russian military alliance directed against Germany'. Based on minute, Sargent (1 Apr) on Clerk to FO, disp 493, 28 Mar 1935, FO 371/ 18833/C2656/55/18, and Vansittart's undated marginalia and minute; also M. L. Roi, 'From the Stresa Front to the Triple Entente: Sir Robert Vansittart, the Abyssinian Crisis and the Containment of Germany', D&S, 6, 1 (1995), 61–7. Idézi: Neilson, Keith: Britain, Soviet Russia and the Collapse of Versailles Order, 1919-1939. Cambridge University Press, 2006. 136. (Neilson 2006 dolgozta fel Lord Chilston feljegyzéseit, amelyeket a moszkvai tárgyalásokról készített és küldött el a külügyminisztérium számára, illetve Edennek.)

[9] A találkozóról jelentést írt Lord Chilston, valamint jegyzőkönyv szerű dokumentum készült a szovjet oldalon. Az utóbbit két forrás közölte. Sztálin művei 18. kötete, (ennek újrakiadása és internetes közlése Сталин И.В. Сочинения. – Т. 18. – Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. 86-91. https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t18/t18_033.htm, illetve korábban Документы внешней политики СССР. Т. XVIII. М., 1973. С. 246–251, angolul a szöveg: http://www.revolutionarydemoc-

A pályaudvari zászlódíszes ünnepélyes fogadtatás és a követségig az utak két oldalán felsorakozott ünneplő „azonos, az osztály hovatartozást jelző öltözéket viselő" emberek sorfalát elhagyva Edent és a brit küldöttséget a szovjet külügyminiszter, Litvinov fogadta és látta vendégül. A mintegy 200 fős fogadáson a szovjet politikusok és tisztségviselők körében, nem véletlenül, nagy számban jelentek meg a hadsereg tábornokai, feleségestől. „Vodkát szolgáltak fel, a zenét egy jazz-band szolgáltatta." A látogatás kiemelt fontosságát hangsúlyozta a brit hírügynökségnek a sajtó számára a fogadtatásról kiadott közleménye: „Ez volt az első alkalom, hogy Sztálin úr egy külföldi kormány képviselőjével megvitatta a nemzetközi helyzetet..."[10]

Eden komoly tárgyalásokra készült, ezért mindjárt Moszkvába érkezésekor, március 28-án táviratot küldött a *Simonnak*. Az első kérdése a Keleti Locarnóra vonatkozott: a kormány hozzájárulna-e a paktum módosításához, ahhoz, hogy Németország és Lengyelország csak később csatlakozzon a Szovjetunió, a balti államok, Csehszlovákia és Franciaország részvételével már létrehozott szövetséghez. A kérdés nyilvánvalóan összefüggött az előző évi körútjával, amikor meggyőződhetett arról, hogy Németország és Lengyelország megnyerése egyelőre nem lehetséges. Eden *második kérdése* könnyebben eldönthető volt: meghívhat e Londonba szovjet küldöttséget, hogy tárgyalásokat folytassanak a haditengerészetről – hasonlóan ahhoz, amilyeneket Németországgal folytatnak.

Eden gyors és egyértelmű választ kapott: az első kérdésre nemlegest, arra hivatkozva, hogy a tárgyalások a Népszövetség égisze alatt folynak. Simon hozzátette, hogy még minden „folyékony" állapotban van, majd Stresa után lesz áttekinthetőbb a helyzet. A másodikra kedvezőt, bár bizonytalant: brit-szovjet haditengerészeti tárgyalásokat Simon elvileg támogatta, ugyanakkor a japánok aggodalmaira hivatkozva, a lehető legnagyobb titkosságra hívta fel Eden figyelmét.[11] (Ez utóbbiban közrejátszhatott, hogy a már harmadik éve folyó amerikai-szovjet hasonló tárgyalások még nem vezettek eredményre.)

---

racy.org/rdv11n1/eden.htm. A Chilston által készített és az orosz dokumentum nem egyezik több helyen tartalmában, de a leírtak között nincs ellentmondás.

[10] A közlemény „British official wireless" forrás megjelöléssel megjelent a The Argus melbourne-i lap 1935. március 30-i számában. https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/12224414

[11] A levéltári dokumentumok Nielsonnál pontosabb jelzettel szerepelnek. Chilston (for Eden) to FO, tel 44, 28 Mar 1935, FO 371/19468/N1581/1167/38, minutes, Vansittart, Sargent and Simon (all 28 Mar);

Előzetes találkozó: Litvinov

Eden két alkalommal találkozott Livinovval, március 28-án és 29-én, Strang és Chilston kíséretében. A tárgyaláson elsősorban Kelet-Európáról volt szó. Litvinov ismertette a szovjet aggodalmakat, s az érveket a kollektív biztonság rendszere mellett, ami egyben akadályozhatja Hitlert, akinek „politikája feltételezi a Nagy-Britannia és a Szovjetunió közötti folyamatos ellentéteket."[12]

Litvinov a brit-szovjet megegyezést a kollektív biztonság rendszerében képzelte el, mégpedig annak kiterjesztésére is az Európán kívüli területekre. Példája a Távol-Kelet volt, ahol a Szovjetunió erőt mutatva elhárította a japán agresszió továbbterjedését – legalábbis határai felé. Úgy vélte, hogy hasonló politika Németországot is megállíthatja. „Amennyiben a hatalmak erőt mutatnak, úgy Németország megváltoztathatja politikáját..." – vélte.

Eden – a források szerint – nem vetette fel az általa fontosnak tartott kérdést, illetve megelégedett azzal, hogy rögzítse a szokásos, a kedvező esetekben megállapodott közleményt, miszerint „két fél egyetértett abban, hogy a két állam közötti jövőbeni kommunikáció a legjobb módja az angol-szovjet kapcsolatok javításának." Ugyanakkor ez lényegesen eltért a Berlinben kiadott, az ellentéteket kiemelő közleményektől.[13]

Találkozás Sztálinnal

Március 29-én délután találkozott Eden és Sztálin. A megbeszélésre Vjacseszlav Molotov, ekkor Sztálin után a második „méltóság", ekkor államfő dolgozó szobájában került sor. Edent elkísérte Chilston és Strang, aki a protokollban a brit külügyminisztérium Népszövetség osztályának vezetőjeként szerepelt. A feljegyzés szerint Sztálin mellett ott volt Molotov és Majszkij, de nem említik

Simon's reply to Chilston, tel 62, 28 Mar 1935; untitled secret minute, Craigie, 5 Apr 1935, FO 371/18733/ A3755/ 22/45.

[12] 'Records of Anglo-Soviet Conversations held at the Peoples' Commissariat for Foreign Affairs Moscow, on March 28, 1935 . . . [and] March 29', with Chilston to FO, disp 139, 30 Mar 1935, FO 371/18833/C2726/55/18. 134

[13] The FED agreed: minute (4 Apr), Allen on Chilston to FO, tel 46, 28 Mar 1935, FO 371/18832/ C2608/55/18.

Litvinovot. Viszont a fennmaradt korabeli filmfelvétele szerint[14] hatan voltak Molotov szobájában. Jól felismerhető Sztálin, Molotov, Litvinov, Eden és még két alak: lehet Strang és Chilston. (Sztálin is hat embert említ későbbi, Edennek szánt példabeszédében, elképzelhető, hogy Litvinov távozott az üdvözletek után. A tárgyaláson többször is hivatkoztak rá, de jegyzőkönyvben nincs nyoma, hogy megszólalt volna.)

A kölcsönös üdvözlések után Eden szólt. Hangsúlyozottan a „brit kormány nevében" mondott köszönetet azért, hogy „ma lakalom nyílott számomra a találkozóra a szovjet állam vezetőivel." Majd szinte megismételte a berlini találkozóról kiadott közleményt: „Feltételezem, a brit és a szovjet kormány képviselői közötti személyes kapcsolat szolgálni fogja a jobb kölcsönös megértést, valamint az angol-szovjet kapcsolatokat és a világbéke erősítésének ügyét." Majd hangsúlyozta, hogy a békének a Népszövetség „alapelvein kell nyugodnia", aminek nem lehet akadálya, hiszen mindketten tagjai a szervezetnek. Ez után Eden személyesre fordította a szót: „Fel szeretném használni az alkalmat arra is, hogy eloszlassam azt a félreértést, amely, láthatóan, szélesen elterjedt a Szovjetunióban. Sokan az önök országában azt gondolják, hogy a brit kormány valamiféle intrikát folytat a Szovjetunió ellen és rossz színben igyekszik azt feltüntetni más országok előtt. A brit kormány nevében a leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy ez a híresztelés minden alapot nélkülöz." [15]

Eden válaszában azt mondta Sztálinnak, ne gondolja, hogy a brit pacifista „aktív és hatékony közvélemény" megbénítja majd a kormányt, ha cselekednie kell. Igyekezett eloszlatni Sztálin bizalmatlanságát, két állítással is: elmúltak azok az idők, „amikor úgy tűnhetett, hogy halogattunk, bizonytalankodtunk..."[16], valamint, hogy a brit külpolitika az eddigi „közvetítői" szerepből képes továbblépni.

Sztálin arra a kérdésre, hogy lehetségesnek tartja-e a szankciókat Németország fegyverkezése miatt határozottan azt válaszolta, hogy nem kíván a Szovjetunió hozzájárulni a német fegyverkezés legalizálásához: „Nem tekinthetünk el attól, hogy Németország az agresszió érdekében fegyverkezik. El-

[14] https://www.net-film.ru/en/film-59649/
[15] http://www.revolutionarydemocracy.org/rdv11n1/eden.htm, Сталин Т. 18. 86.
[16] Chilston to FO, tels 48 and 49, 29 Mar 1935, FO 371/18833/C2689 and C2690/55/18.

képzelhető, hogy a jelen helyzetben intézkedéseket kell tennünk Németország fegyverkezésének a megakadályozására."[17]

Ezt követően Sztálin tett fel kérdést Edennek: a mostani, vagy az 1913-as helyzetet ítéli riasztóbbnak. Eden azt válaszolta, hogy a világháború előttit, mivel akkor nem létezett még a Népszövetség, valamint a Sztálin által használ jelző, a „riasztó" (тревожный, riasztó, aggasztó) helyett a szelídebb „nyugtalant" (беспокойный) javasolta.[18] Sztálin ezzel nem értett egyet. Elismerve a Népszövetég „értékességét" úgy vélte, hogy a jelenlegi helyzet rosszabb. „1913-ban csak egy potenciális agresszor volt, Németország. Ma kettő van belőlük: Németország és Japán."

Ez után Eden megkérdezte Sztálint: „Teljesen meg van-e győződve Japán agresszív törekvéseiről?" Majd miután Sztálin erre részletes igenlő választ adott, azt kérdezte: „No és Európában?" A dokumentumokból oldottnak tűnő beszélgetés talán legfontosabb része következett. Sztálin kétszer is utalva Litvinov és Eden előző napi beszélgetésében elhangzottakra – amiből kitűnt, hogy szokásához híven alaposan felkészült a tárgyalásra – kifejtette: neki is az a véleménye, hogy Németország nem kíván visszatérni a Népszövetségbe, ellenzi a Keleti Paktum garanciális jellegét, csak megnemtámadási megállapodást hajlandó kötni. Ez viszont nem jelent garanciát, mert a német kormány" könnyedén szegi meg nemzetközi kötelezettségeit... Számunkra a béke biztosításához jóval reálisabb garancia kell, és ez a garancia a Keleti Paktum kölcsönös segítségnyújtással." Majd ezt tette érzékelhetőbbé egy tréfásnak szánt *példabeszéddel*: „Nos, mi is ennek a paktumnak a lényege? Itt a szobában most hat ember van, képzeljék el, hogy közöttünk kölcsönös segítségnyújtási megegyezés van, és képzeljék el, például, ha Majszkijnak valamelyikünket kedve támadna megtámadni, mi lenne az eredmény? Mi valamennyien egyesült erővel megvernénk Majszkij elvtársat."

Molotov szintén tréfás közbevetése, miszerint „ezért viselkedik Majszkij ilyen illedelmesen" után Eden kérdésére, Sztálin közölte a példabeszéd „Kelet-Európára is vonatkozik." Majd Eden újabb kérdésére, hogy miként vélekedik Németország bevonásáról, azt felelte: „Németországgal, természetesen, Németországgal. Mi nem akarunk senkit bekeríteni. . Nem törekszünk Német-

[17] Ez a rész csak Chilston feljegyzésében szerepel, az orosz dokumentumból hiányzik.

[18] A beszlgetés e részéről beszámolva Chilston csak Sztálinnál idézi, hogy szerinte a helyzet „lényegesen rosszabb" (fundamentally worse), Eden megjegyzését nem. Nielson 135.

ország elszigetelésére... A németek - nagy és bátor nép... Ezt a népet nem lehetett tartósan a versailles-i szerződés láncain tartani." Majd hozzáfűzte, hogy az a mód azonban, ahogy ez a „megszabadulás" zajlik „komoly aggodalmakkal" tölti. Biztosítékok kellenek annak érdekében, hogy ne következzenek be nem kívánt „körülmények". „Ez a biztosíték a Keleti Paktum kölcsönös segélynyújtása, természetesen Németországgal, amennyiben erre van lehetőség." Majd visszakérdezett Sztálin: „Nos, Eden polgártárs, Ön épp most volt Berlinben, milyenek a benyomásai?"

Eden egy angol mondással válaszolt: „elégedett vagyok, de nem örülök." Majd diplomatikusan kifejtette, hogy elégedett, mert a helyzet világossá vált, de nem örül annak, amit így megláthatott. Sztálin egyetértett ezzel, majd amikor Eden elmondta, hogy Berlinben a Vörös Hadsereg hatalmas fenyegető erejéről beszéltek, Sztálin érdekes, és Eden számára megdöbbentő hírrel szolgált: „Tudja-e Ön, hogy úgyanabban az időben a német kormány beleegyezett abba, hogy hitelben olyan termékeket adjon nekünk, amelyekről nyiltan nem is kellene beszélni – fegyvereket, vegyszereket stb." Majd Eden izgatott kérdésére azt is közölte, hogy ezt a kölcsönszerződést „a közeli napokban aláírjuk."[19] Erre Eden csak azt tudta válaszolni, hogy „elképesztő!", ezt azonban arra értette – mondta -, hogy mennyire nem őszinték Berlinben: fenyegetésről beszélnek és közben fegyvereket adnak el.

Sztálin erre megjegyezte: „Berlinben kicsiny és otromba emberek vannak."

A búcsúzkodáskor elsétáltak egy falon függő térkép mellett, amire tekintve Eden megjegyezte: milyen „Milyen szép térkép, és milyen hatalmas ország!" Sztálin azt válaszolta: „Az ország az hatalmas, de a gondjai is nagyok." Majd a brit szigetekre tekintve hozzátette: „Igen, kis sziget, de sok függ tőle. Nos, ha ez a kis sziget azt mondaná Németországnak: nem adunk neked, se pénzt, se

[19] Németország és a Szovjetunió az 1922-es Rapallóban megkötött szerződés óta a diplomáciai kapcsolatok mellett kereskedelmi kapcsolatokat is létesítettek a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elve alapján. 1925-ben szélesebb kereskedelmi szerződést kötöttek, amely 20 millió birodalmi márka hitellel indul és a Szovjetunió elleni amerikai és több európai állam bojkottja idején, 1930-1931-ben elérte a 700 millió márkát. A kereskedelem 1933 után jelentősen csökkent, 1938 végén, a müncheni szerződés után ennek bővítése, újratárgyalása indította el a szovjet-német közeledést. A Sztálin által említett tranzakcióról nem találtam más forrást.

nyersanyagot, se acélt – úgy a béke Európában biztosítható lenne. Erre Eden semmit se válaszolt." – található a dokumentum végén.[20]

Eden tárgyalása Moszkvában érdemi volt. Hitlerrel ellentétben, aki díszletként maga elé tette jegyzetblokkját, amin - tolmácsa feljegyzése szerint – semmi sem volt, Sztálin előtt nem volt jegyzetblokk, sem papír, de tájékozott volt, mind Eden berlini útjáról, mind pedig Litvinovnak az előző nap Edennel folytatott megbeszélésről. Az álláspontok a Keleti Paktumról tisztázódtak: Sztálin csak abban az esetben látta értelmét, ha az a csatlakozott országok közötti kölcsönös megnemtámadási szerződésen túl, amibe Hitler beleegyezett volna, kölcsönös segélynyújtási szerződés formájában valósul meg. A választ erre Eden megkerülte, de jelezte, hogy érti a helyzetet. Amit hangsúlyozott, hogy a kapcsolatoknak mindenképpen a Népszövetség keretihez kell illeszkedniük, amit Sztálin, bár óvatosan kifejezte fenntartásait, végül nem ellenzett.

Feltűnő volt ugyanakkor, hogy Eden nem vetette fel a francia-szovjet szerződéssel kapcsolatos londoni aggodalmakat, s Sztálin is úgy tett, mintha ezekről nem tudna, de legalábbis mellőzte ennek felvetését. Azt azonban nyíltan kimondta, igaz mintegy mellékesen, a búcsú alkalmával tett megjegyzésében, hogy szerinte az események alakításának kulcsa Londonban van, és így a felelősség is.

A szovjet távirati iroda, a TASzSz viszont egy olyan közleményt adott ki, ami éppen azt hangsúlyozta, amit mind Eden, mind pedig Sztálin került: „a jelenlegi helyzetben jobban, mint valaha, folytatni kell az európai biztonsági rendszer létrehozatalának előmozdítására irányuló törekvést, úgy ahogyan ezt az 1935. február 3-i angol-francia nyilatkozat tervbe vette, s ahogyan ez a Népszövetség alapelveinek is megfelel." Az angol-francia nyilatkozatban ugyanis egyetlen szó sem volt a kölcsönös segélynyújtásról a kelet-európai térségben. A közleménybe ugyanakkor bekerült, amiről a rendelkezésre álló más dokumentumokban nem volt szó, Lengyelország. Az ugyanis, hogy „üdvözölnék Németországnak és Lengyelországnak a paktumban való részvételét."[21]

[20] Сталин: Т. 18. 91.

[21] Idézi Patyomkin, V. P., Minc, J. J., Kolcsanovszkij N. P. Az újkori diplomácia története. Szikra, Budapest, 1950. 563.

Hazafelé

Edent a pályaudvarra március 31-én Varsó felé Litvinov és Molotov is kikísérte ki. A három napos Varsóban tett látogatás világossá tette Eden számára, hogy nagy a lengyelek ellenállása a szovjet megegyezéssel szemben. Erről mind Piłsudski, mind a már ekkor a lengyel külpolitika mellett a belpolitikában is legbefolyásosabb Józef Beck külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseiből világos képet alkothatott. Az 1934. január 26-án megkötött német-lengyel megnemtámadási egyezmény a megelégedéssel töltötte el Becket. Eden tudta, hogy Beck, akárcsak Piłsudski, elégedetlen a versailles-i szerződéssel, Lengyelország határaival, hasonlóképpen a Népszövetséggel és a locarnói francia-belga-német, brit és olasz garanciával megkötött egyezséggel. Beck jól érzékelte, hogy e szerződések nem erősítették Lengyelország biztonságát, továbbá a britek – a franciákkal ellentétben – nem támogatták Lengyelországot háborújában a Szovjet-Oroszország ellen 1920-ban. Tudott természetesen arról is, hogy Lengyelország ellenezte a Szovjetunió felvételét a Népszövetségbe, továbbá nem csak a Szovjetuniótól, hanem a kisantanttal, s különösen Csehszlovákiával vannak vitái.[22] Eden nem sok reménnyel távozhatott Varsóból, legalábbis, ami a Keleti Paktumot, illetve a Népszövetség kollektív biztonság rendszerének kiterjesztését illette.

Eden Prágában egyértelmű támogatásra talált. Csehszlovákia biztonsági rendszere Németország erősödésével egyre ingataggá vált. 1935. januárjában bizakodással fogadták a Laval-Mussolini tervet, amely Ausztria mellett Csehszlovákia pozícióit is erősíthette a térségben. Ezért is igyekezett Prága e tervnek megnyerni Romániát és az olaszoktól tartó Jugoszláviát. Csehszlovákia másik szövetségese Németország ellensúlyozására viszont csak a Szovjetunió lehetett, amire viszont Romániából érkeztek ellenvetések Beszarábia miatt.[23] Eden e tapasztalatokkal gazdagabban térhetett vissza Londonba, hogy részt vegyen a Strezába készülő delegáció felkészítésében. Ez annyiban is megfelelt Eden elképzeléseinek, mert, akárcsak Vansittart, úgy látta, hogy a Keleti Locarno helyett Franciaország számára – Nagy Britannia számára pedig min-

[22] The Diplomats, 1919-1939. Ed. Gordon A. Craig, Felix Gilbert. Princeton University Press, 1953. 592, 595.

[23] A meglehetősen bonyolult helyzetről ír Ádám Magda: A kisantant (1920-1938). Kossuth Könyvkiadó, 1981. 180-185.

denképpen - előnyösebb lenne a „Mediterrán Locarno". Eden is egyszerűbbnek vélte a megegyezést Mussolinivel, mint a kisantanttal, Lengyelországgal és Moszkvával, s úgy vélte, joggal, e megegyezés nem is terhelné a kapcsolatokat Németországgal.

Utóhang

1939 májusában a brit külügyminisztérium által felkért szakértők dokumentumban mérlegelték a Hitler ellen tervezett brit-francia-szovjet katonai szerződés előnyeit és hátrányait. Következtetésük egyértelmű volt: a szerződésnek rengetek hátránya lesz, de a legrosszabb forgatókönyv, ha nem jön létre. Fontosnak tartották, hogy a tárgyaló delegációk a megfelelő szinten képviseltessék magukat. Ez nem történt meg. Amikor Athony Eden felajánlotta részvételét Neville Chamberlain-nek ha nem is rögtön, de elutasították ajánlatát. 1939. augusztus 12-én nélküle kezdődtek meg Moszkvában a tárgyalások. Chsamberlain és Halifax személyes megbízottja, akit a moszkvai követ mellé rendeltek, William Strang lett.

Szilágyi Ágnes Judit[1]

AZ I. PORTUGÁL KÖZTÁRSASÁG POLITIKAI ELITJÉNEK ÉRTELMISÉGI KARAKTERE

Luís da Câmara Reis (1885-1961), a demokratikus meggyőződéséről ismert tanár és publicista az 1910-es évek közepén, mikor visszatekintett a boldog békeidőkre, a portugál *Belle Époque*-ra, leszögezet, hogy a hazáját jellemző korábbi problémák nem oldódtak ugyan meg a köztársaság kikiáltásával, azonban úgy érzékelte, hogy az I. Portugál Köztársaságra jellemző újfajta felfordulásnak vannak pozitív vonásai is. A monarchia agóniájáról írja: „... a mindennapokban nem volt semmi magasztos és nem voltak eszmék, a közhatalmat csendes korrupció hatotta át, a nemesség megkopott, a polgárságnak semmi tekintélye, a népet pedig csupán a hazafias érzület nagy válságai tudták megmozgatni, az újságokban az ártalmatlan pletyka hírmorzsái, a színházakban a művészet ritka felvillanásai, az irodalomban a romantika harminc-negyven évének kísérletezése és nagyravágyása." Majd a köztársasági Portugáliáról szólva így folytatja: „A fenti vonások közül alig változott valami, de ma a politikában, az irodalomban és a társadalmi életben meglévő zűrzavarban – minden őrültsége és minden szenvedélyessége mellett is – van valami nemes és szenvedélyes."[2]

[1] Szilágyi Ágnes Judit, PhD, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének tanszékvezetője.

[2] Luís da CÂMARA REIS: Ramalho Ortigão. Atlânida, no. 1. (1915. nov. 15.), 28.

1. A köztársaság kikiáltása Portugáliában és a király távozása

Portugália a XX. század küszöbén peremvidék, sőt a peremvidék – Ibéria – pereme volt. A XIX. század közepén induló reformkísérletek lendülete néhány évtized alatt elenyészett, és a hanyatló monarchiából a köztársasági eszme kínált kiutat. Az Első Köztársaság (*Primeira República*) ünnepélyes kikiáltására 1910. október 5-én 11 órakor került sor, a lisszaboni városháza erkélyéről. Az ország lakosságát néhány napon belül hivatalos táviratok szétküldésével értesítették erről a politikai aktusról.[3]

Az uralkodó, II. Emánuel (1908-1910) és családja még hajnalban Mafrába távozott, majd Gibraltár érintésével angliai száműzetésbe indult. A köztársaság vezetése szinte azonnal megkezdte a szimbolikus szakítást a monarchista múlttal, apróbb és nagyobb jelentőségű ügyekben. Például Lisszabon első számú nagyszínházát már októberben átnevezték II. Mária Színházról Nemzeti Színházzá. Decemberre heves viták kíséretében ugyan, de elkészült az új, vörös és zöld köztársasági zászló is. Tervezője az ismert képzőművész (mellesleg szabadkőműves[4]) Columbano Bordalo Pinheiro. 1911 májusától új pénznemet vezettek be, a királyi *real* helyett az *escudo*-t.[5] A lisszaboni alkotmányozó parlament nyitóülésén, 1911. június 15-én kimondta a Bragança ház trónfosztását. Az intézmény jelentős részben értelmiségiekből állt. 226 tagjából 88-an tanultak korábban a coimbrai egyetemen. A padsorokban 24 ügyvéd, 48 orvos és 25 hivatalnok (közülük többen egyúttal publicisták és tanárok is voltak) ült, mellettük a hadsereg tisztjei 47 fővel képviseltették magukat.[6]

V. György angol király száműzetésbe vonuló rokonát, Emánuelt, mint magánembert rendkívül szívélyesen fogadta, és a továbbiakban is szoros személyes viszonyt ápolt vele. Az utolsó, 35. portugál király váratlanul hunyt el, 1932.

[3] Az eseménytörténetet vö. pl. Carlos FERRÃO: História da 1a República, Terra Livre, Lisboa, 1976. 29-55.

[4] A. H. de OLIVEIRA MARQUES: A Maçonaria em Portugal. Edição Gradiva, Lisboa, 1998. 41. Oliveira Marques az I. Portugál Köztársaságról szóló más történeti munkáiban leírja, hogy Portugáliában a mozgalom kapcsolatrendszere átszőtte a társadalom szellemi és politikai elitjét, tagjai kitűntetett szerephez jutottak a köztársaság létrehozásában és vezetésében. Adatai szerint 1907-ben 2733, 1913-ban 4341, 1926-ban 3153 szabadkőművest tartottak számon. A. H. de OLIVEIRA MARQUES: A Primeira República Portuguesa. Livros Horizonte, Lisboa, 1980. [1971]. 74-75.

[5] Douglas L. WHEELER: História política de Portugal 1910-1926. Publicações Europa América, s.l. s.d. [1978] 80.

[6] Az adatokat ld. WHEELER [1978]: 89.

július 2-án, London környéki otthonában (*Fulwell Park, Middlesex*). António de Oliveira Salazar – aki röviddel ezután, július 5-én lett miniszterelnök – döntést hozott arról, hogy Portugáliában ünnepélyes, állami temetés keretében helyezzék örök nyugalomra az egykori uralkodót, a Bragançák lisszaboni panteonjában, a *São Vicente de Fora* templomban. A családfő szerepét ettől kezdve Duarte Nuno (1907-1976) töltötte be, aki feleségével és három gyermekükkel szintén a salazari időkben, az 1950-es évek elején települt vissza Portugáliába, miután a *miguelisták*[7] kitiltására vonatkozó 1834-es törvényt érvénytelenítették.

2. Egy értelmiségi modernizációs kísérlet mérlege

A köztársaság kikiáltását követően az új politikai berendezkedés megteremtésének és fenntartásának vezető ereje Portugáliában a republikánus értelmiség lett, mely társadalmi ideálja megvalósításán fáradozott: célja a haza megújítása, a korrupciótól, botrányoktól és a politika hátterében munkáló, személyes összefonódásoktól mentes rendszer felépítése volt. A köztársasági tábor rendkívüli összetettsége és heterogenitása, folytonos belső harcai miatt azonban ez a folyamat nem vezetett konszolidációhoz, eredményeit elfedte a nyugtalanság.

A felületes szemlélő számára az Első Köztársaság olyan átmeneti korszaknak tűnhet, amely zavaros és főként nehezen megragadható, bonyolult politikai események láncolatával köti össze a *Belle Époque* monarchiáját a salazari diktatúra Új Államával (*Estado Novo*). A centenárium ürügyén (2010 körül) különösen megélénkült, újabb történeti kutatások azonban egyre inkább rávilágítanak arra, hogy ezek az évek sok vonatkozásban (pl. a demokratizálódás vagy a modern intézményrendszer kiépülése szempontjából) mégsem csupán zűrzavart hoztak. Ez az időszak nem pusztán véletlen események rendszertelen halmaza volt, hanem karakteres, jól elkülönülő szakaszokra osztható és fontos modernizációs korszakként[8] értelmezendő, melyben több cezúra is megfigyelhető (pl. az első világháború, vagy Sidónio Pais (1871-1918) diktatúrája.)

[7] A Bragança házat megosztó dinasztikus konfliktusban játszott szerepükről bővebben ld. José Hermano SARAIVA: Portugália rövid története. (ford.: Racs M. – Wittner K. – Szelényi Zs. – Pál Zs.), Equinter, Budapest, 2010. [1992]. 259-265.

[8] António Costa PINTO – Nuno Severiano TEIXEIRA (szerk.): A Primeira República Portuguesa – entre o Liberalismo e o Autoritarismo. Colibri, Lisboa, 2000. passim. Fernando ROSAS – Maria Fernanda ROLLO (szerk.): História da primeira República Portuguesa. Tinta da China, Lisboa, 2009. passim.

Az ugyan megállapítható, hogy bár a köztársaságot ekkor még nem sikerült hosszú életűvé tenni Portugáliában, sőt Nyugat-Európa leginstabilabb parlamenti rendszere lett, mégis jelentős energiákat szabadított fel a közéletben, és különösen kezdetben igen nemes célok határozták meg. Feltétlenül újdonságot hozott abban, hogy bár az értelmiségé volt az irányító szerep, eszméi mellett viszonylag széles tömegeket tudott mozgósítani, és legalább hozzálátott a szabadságjogok kiterjesztésével a politikai életet valódi demokratizálásának.[9]

A portugál Első Köztársaság tagolása kérdésében számunkra Luís Oliveira Andrade és Luís Reis Torgal[10] illetve Douglas L. Wheeler[11] felosztása vált irányadóvá, mert ezek a szerők sem a válságba került alkotmányos monarchiát, sem a katonák nemzeti diktatúrának nevezett rendszerét (1926-1933) nem választják el élesen az I. Köztársaság korszakától. Bár a diktátor nélküli katonai diktatúra nyilvánvaló szakítást jelentett a liberális demokráciával, azonban amennyire a *salazarizmus* előkészítőjének, úgy a korábbi köztársasági korszak folytatójának is tekinthető több vonatkozásban. Ugyanakkor a portugál republikánizmus történelmi korszakának kezdete nem a köztársaság kikiáltásának szimbolikus aktusa 1910-ben, hanem sokkal inkább az 1890-es válságos év.[12] Lezárulása pedig 1930, a Gyarmati Okmány (*Acto Colonial*) vagy 1933, az Új Állam alkotmányának megszületése, a salazari kronológiához köthetően. Ezzel egybecseng João Paulo Avelãs Nunes felosztása, aki portugál „hosszú XX. századról" ír, elkülönítve a liberális monarchia (1891-1910), a köztársaság (1910-1926), az autoriter katonai rezsim (1926-1933), az Új Állam (1933-1974) és az újra demokratikussá vált portugál állam (1974 után) korszakát.[13]

Az általunk vizsgált, tágabban vett időszak ugyanakkor tovább bontható a fentiekkel összhangban: beszélhetünk az alkotmányos monarchia válságáról 1890-től, majd – a *sidonista* terminológiát kölcsönözve – Régi Köztársaságról

[9] WHEELER [1978]: 279-281.

[10] Luís Oliveira ANDRADE – Luís Reis TORGAL: Feriados em Portugal – tempos de memória e de sociabilidade. Universidade de Coimbra, Coimbra, 2012. 82-96.

[11] WHEELER [1978]: passim.

[12] A korszak kezdeteként több kézikönyv, szakmunka is az 1890-es évet jelöli meg. Pl. História de Portugal em Datas. Temas e Debates, s.l., 1996. 233. vagy Fernando Luís GAMEIRO: A elite parlamentar republicana. Deputados e senadores eleitos por círculos eleitorais do Alentejo (1890-1926). IN: Jorge Fonseca – Teresa Fonseca (szerk.): Cinco olhares sobre a República. Edições Colibri – Câmara Municipal de Montemor-o-Novo, Lisboa, 2013. 25-44.

[13] João Paulo Avelãs NUNES – Américo FREIRE (szerk.): Historiografias portuguesa e brasileira no século XX – Olhares cruzados. IU – FGV, Coimbra, 2013. 58.

(*República Velha*) 1910 októberétől 1917 decemberéig. A monarchai válságperiódusának nagy megrázkódtatása az angol ultimátum sokkja, míg a Régi Köztársaságé az I. világháború, aminek kihívásaira az António José de Almeida (1866-1929) vezette Szent Egység (*União Sagrada*) kormánya (1916.III.15. – 1917. IV.25.) a teljes nemzeti összefogás jegyében adta a legérvényesebb republikánus választ. Azonban így is csupán 406 napig maradhatott hivatalban. Igaz, ezzel az egyik leghosszabb életű kabinet volt az I. Portugál Köztársaság történetében.

A Régi Köztársaságot – részben az I. világháború következményeként – az 1917. decemberi *sidonista* hatalomátvétel zárta le. Ezzel kezdődött el Portugáliában – öndefiníciója szerint – az Új Köztársaság (*República Nova*), vagyis Sidónio Pais diktatúrája, a háborús válságra adott autokratikus válaszként.[14] Már ezzel az elnevezéssel is mintát kínált az 1933-ban bevezetett Új Államnak, ami később büszkén vállalta vele az eszmei rokonságot. Bár a *sidonista* politikai formáció rövid életűnek bizonyult, nyomában az erős prezidiális rendszerbe vetett bizalom hosszú időre gyökeret vert a portugál politikai gondolkodásban. Kultuszát Salazar beépítette ideológiai rendszerébe, és panteonjába beemelte Sidónio Pais alakját. „A Sidónio-portré nélkülözhetetlen ikonná vált az «Estado Novo» Szentjeinek hivatalos galériájában, amit a salazari diktatúra idején még a falusi elöljáróságokon is szokás volt kiakasztani. Mint az autoriter rendszernek, és mint Salazar karakterének előfutára és előképe, Sidónio integráns része lett az 1974-ben megbuktatott rezsim mitológiájának és dicső előtörténetének."[15]

Igaz, 1919 elejéig a rövid *sidonista* diktatúrával egyfajta megszakítottság állt be a demokratikus hatalomgyakorlás tekintetében, de – a monarchisták reményei ellenére – a köztársasági államforma kontinuitása a mai napig fennmaradt. A korábbi intézményrendszer teljes helyreállítása és működtetése 1919 februárja után ismét folyamatossá vált a köztársaság 1926. május 28-i megrendüléséig, vagyis a katonai hatalomátvételig. Azonban az I. Köztársaság – ahogy Fernando Rosas meggyőzően kimutatja – korán sem omlott össze azonnal, a „május 28-i tisztek" rendszere csak lépésről lépésre tudta átalakíta-

[14] Magyarul részletesebben ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: Sidónio Pais és „Új Köztársasága" Portugáliában – 1917-1918. IN: U.ő.: Metszéspontok: Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről. SZTE Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, 2009. 49-64.

[15] João MEDINA: O homem que matou Sidónio Pais. História (Lisboa) no. 10 (1979) 56.

ni, előkészítve a terepet az antiparlamentáris, antiliberális salazari berendezkedés számára.[16]

Wheeler a fenti szakaszokon belül is további jellegzetességeket emel ki, és sajátos karaktert ad egy-egy rövidebb periódusnak. Az 1910-től 1913. januárig tartott a fiatal köztársaság önvédelmi, radikális szakasza, amit 1915 januárjától egy valóban demokratikus periódus követ: Afonso Costa (1871-1937) és Bernardino Machado (1851-1944) miniszterelnöksége idején. Machadot – a portugál közvéleményre olyannyira jellemző *perszonalizmus* jegyében – megváltóként fogadták Lisszabonban, mikor brazíliai követi posztját elhagyva hazatért. „Amikor megérkezett Lisszabonba a Rio de Janiró-i hajó fedélzetén, – írja róla Wheeler – tömegek fogadták, hogy üdvözöljenek egy olyan vezetőt, aki a köztársaság válságát meg fogja oldani, és egyesíti a portugálok megosztott családját."[17]

A következő politikai szakaszt a New Hampshire-i professzor szerint is az I. világháború, majd Sidónio Pais személyi diktatúrája, Új Köztársasága határozta meg. Ahogy az 1918. decembertől 1925. áprilisig tartó időszakot a *pronunciamentok* jellemezték, vagyis az, hogy a hadsereg szerepe felerősödött, a politikai válsághelyzetek megoldását újra és újra a katonai körök befolyásolták, a civil államvezetés fölé kerekedve. 1925 áprilisától reménytelen sodródás következett a katonai hatalomátvétel felé, ami 1926. május 28-án be is következett, a katonai diktatúra (1926-33) és egyben, bizonyos értelemben az Új Állam (1933-1974) nyitányaként. 1926-28-ig a fiatal tisztek, az úgynevezett *hadnagyok* kezében volt a hatalom Portugáliában. Az állami adminisztráció kulcspozícióit ők, a katona-értelmiség reprezentánsai foglalták el. Az 1928-30-ig tartó időszak azonban már Salazar felemelkedése és a polgári kormányzás periódusa, ismét civilek, pontosabban több egyetemi ember bevonásával. Az *Estado Novo*, azaz az Új Állam szorosabban értelmezhető genezise az alkotmányozásig az 1928-33 közötti időszak volt.

[16] Fernando ROSAS: Salazar e o poder – A arte de saber durar. Tinta-da-China, Lisboa, 2013. 54-156.

[17] WHEELER [1978]: 120.

4. Kihívások és konfliktusok

A republikánus kormányok (bárki, ha még oly tekintélyes személyiség, mint Afonso Costa vagy António José de Almeida állt is az élükön) folyamatos politikai támadások kereszttüzében működtek. Az ország köztársasági alkotmánya 1911 augusztusában lépett életbe. Ezzel a képviseleti demokrácián alapuló állam intézményrendszere létre jött ugyan, de működésének fogyatékosságai számos vonatkozásban szinte az első pillanattól szembetűnőek voltak: a radikális szekularizáció keserű lakossági ellenállásba ütközött; a reformprogramok sorra kudarcba fulladtak; a politikai élet zavarait tetézte az államháztartás zilált állapota, a gazdaság rendkívül rossz teljesítménye, a portugálok európai viszonylatban igen alacsony életszínvonala, a kétségbeejtő közegészségügyi helyzet.[18]

A kormánypolitika folytonos kritika, sőt támadás alatt állt.

Az I. Portugál Köztársaság ellenfelei között találjuk a jobb oldalon a republikánusok konzervatív szárnyát; a katolikus politikusokat illetve magát az egyházat, valamint az *integralisták*[19] és a monarchisták döntően szintén értelmiségi táborát, bár ez is hamar megosztottá vált (az I. világháború különösen kiélezte belső ellentéteiket, pl. a német- és angolbarátok konfliktusát) és fokozatosan apadt. Rajtuk kívül az ipari, kereskedelmi és agrárvállalkozók bizonyos, rend után áhítozó érdekcsoportjai támadták az lisszaboni kormányokat. Bizalmatlanságukat mutatja a jelentős mértékű pénzkivonás is, ami először 1910. október 5-ét követően, majd a háború hatására erősödött fel, amikor Brazíliába, Európa országaiba és az USA-ba komoly tőke mennyiséget menekítettek ki, és helyeztek el külföldi bankokban.[20]

Hamar kiábrándult az egymást sűrűn váltó kormányok teljesítménye nyomán a baloldali ellenzék is. A republikánus balszárny, illetve a munkás érdekképviseletek különféle irányzatai, a fénykorukat élő anarcho-szindikalisták, a

[18] A. H. de OLIVEIRA MARQUES (szerk.): História da 1ª República: As estruturas de base. Iniciativas Editoriais, Lisboa, 1978. passim.

[19] SZILÁGYI Ágnes Judit: A luzitán integralizmus és a portugál nemzeti szindikalista mozgalom a salazarizmus első éveiben. IN: Manhercz Orsolya (szerk.): Historia critica : tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 291-296.

[20] WHEELER [1978]: 250-251.

szocialisták és kommunisták.[21] A köztársasági kormányokat gyengeséggel vádolták, és azzal, hogy túlságosan lassan és ambíciótalanul haladnak eszményeik érvényesítésében. Türelmetlenségükben kárhoztatták a reformok elégtelenségét, és hogy a kormányzat a középosztályt pozícionálja, háttérbe szorítva a munkások érdekeit.[22]

Ugyanakkor a köztársaságiak saját bázisa is töredezetté vált. Az Afonso Costa vezette rendszerváltó republikánus párt (PRP – *Partido Republicano Português*, 1876–1911) többször átalakult, osztódott, fő ereje a Demokrata Pártban (PD – *Partido Democrático*, 1912-1926) koncentrálódott. Hatalmi pozícióba kerülve éppen ezek a pártformációk – és a vezetőségüket alkotó értelmiségiek – kezdték alkalmazni a korábban általuk is elutasított módszereket, a választások korlátozását és manipulálását; az „utca" mobilizálását, ha a helyzet úgy kívánta; a kíméletlen fellépést a munkások spontán szerveződései ellen. Mindeközben megpróbálták semlegesíteni a hadsereg politikai törekvéseit. A PRP/PD elsődleges célja ugyanakkor az volt, hogy mindenáron és lehetőleg ellenfél nélkül maradjon hatalmon. Mindezzel – Fernando Rosas szerint – *végső soron az úgynevezett demokratikus kormányzás folyamatos legitimációs válságát idézte elő.* „A PRP Köztársasága ilyen módon két fatális hibát követett el. Egyrészt képtelennek mutatkozott arra, hogy megtalálja azt a társadalmi és politikai stratégiát, amivel kitörhet az ördögi körből, másrészt ennek következtében minden tervét feladta, ami az oligarchikus liberális korszakból megörökölt politikai rendszer valódi demokratizálására irányult volna. A strukturális legitimációs válságtól betegen politikai és pénzügyi instabilitásba merült köztársaságot könnyen ejtették rabságba az antiliberális jobboldal egyre erősödő összeesküvő erői."[23]

A válságtényezőkből kialakult ördögi körből tehát nem sikerült kitörni, és ez a vezető értelmiség felelőssége is volt. Az illegális módon egymásnak feszülő politikai erők gyakran kilátástalan belső helyzetet idéztek elő Portugáliában. A nagyvárosok utcáin egymást érték a zavargások. 1910 és 1926 között 16

[21] Bővebben ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: Anarcho-szindikalisták és nacionalisták a portugál I. köztársaságban.

[A] Nemzetközi munkásmozgalom történetéből (évkönyv) no. 43 pp. (2017) 17-28.

[22] Raquel VARELA – Ricardo NORONHA – Joana Dias PEREIRA (szerk.): Greves e conflitos sociais em Portugal no século XX. Edições Colibri – I.H.C., Lisboa, 2012. 85-96.

[23] Fernando ROSAS: Os cinco erros capitais. (2010) http://republica-sba.webnode.com.pt/products/os-cinco-erros-capitais-/ (letöltés 2017. december 1.)

kisebb forradalom zajlott le, 8 államelnök és 45 miniszterelnök váltotta egymást.[24] Az utcai megmozdulások különösen 1919 májusától 1922 januárjáig öltöttek korábban sosem látott méreteket, és csak ez alatt a néhány hónap alatt 14 kormány alakult.[25] (A politikai élet kiegyensúlyozatlansága egyébként nem volt új jelenség Lisszabonban. Már a monarchia utolsó éveiben is egymást érték a kormányválságok, II. Emánuel alig 24 hónapos uralkodása alatt 7 kormányt nevezett ki.[26]) A megfeneklett köztársaság a permanens krízis rabja lett, Sidónio Pais diktatúrája után, ha lehet még inkább, mint korábban. Az 1919-26-ig tartó, legreménytelenebb években ráadásul nemcsak a kormány, de a parlament – ez az alapvetően értelmiségi intézmény is teljesen instabillá vált, különböző politikai okokból nem tölthette ki mandátumát.[27]

Az I. Köztársaság folyamatosan távolodott az 1891-ben[28] megfogalmazott demokratikus alapelvektől: az egyenlőség eszméjétől, a képviseleti és az önkormányzati rendszer normális működésétől. Rendkívül felduzzadt a bürokrácia, és nagymérvű lett a korrupció.[29] Tehát a válság nem pusztán a gazdaságot jellemezte, bár a hétköznapokban ott éreztette leginkább a hatását. A legkritikusabb, 1917-18-as és 1918-19-es gazdasági évben az államháztartás deficitje elérte a 10.798 és 13.833 millió fontos szintet. A kivándorlás nagy tömegeket érintett. A XX. század folyamán egyetlen egyszer, éppen 1918-ban fordult elő az, hogy csökkent Portugália lakosainak száma, mintegy 70 ezer fővel. Ennek elsődleges oka a kivándorlás illetve az 1918-19-ben pusztító spanyolnátha járvány volt.[30]

Mindehhez társultak a nemzetközi politikában mutatkozó feszültségek. A századforduló és a halódó portugál monarchia örökül hagyta az Első Köztársaságra a még megmaradt, ám fenyegetett helyzetben lévő gyarmatok problémáit is, melyek különösen szorongatóvá váltak a világháborús években,

[24] A. H. de OLIVEIRA MARQUES: A Primeira República Portuguesa. (3. kiad.) Livros Horizonte, Lisboa, 1980. [1971]. 131-132.

[25] Vö. História de Portugal em Datas (1996): 234.

[26] Vö. U.o. 257-260.

[27] WHEELER [1978]: 175.

[28] Az 1891-es portói köztársasági mozgalomról és alapelveiről ld. João CHAGAS Ex-Tenente COELHO: História da Revolta do Porto de 31 de Janeiro de 1891: depoimento de dois cumplices. Empreza Democrática de Portugal, Lisboa, 1901.

[29] WHEELER [1978]: 175-177., 180-181.

[30] A adatokat vö. OLIVEIRA MARQUES (1980): 121., WHEELER [1978]: 223., illetve Carlos ALMEIDA – Antônio BARRETO: Capitalismo e emigração em Portugal. (3. kiad.) Prelo, Lisboa, 1976 [1970]. 179, 299.

mikor a portugálokra Afrikában és az európai fronton is komoly megpróbáltatások vártak.[31] A republikánusok (lényegében a republikánus értelmiség) ebben a kiélezett helyzetben nem találták meg a konszenzuális utat. Merre is vezessék az országot, és hogyan is egyezzenek ki egymással? Ellentéteiket a háborús válság inkább csak fokozta: rontotta a viszonyt a radikális szárny és a magukat reálpolitikusnak tekintő úgynevezett modernek között; a franko- és anglofilek valamint a németbarátok között; háborúpártiak és pacifisták között. A kortársak regisztrálták a válságot: „Belső helyzetünk nagyon rossz, a külső meg egyenesen rémisztő – szögezi le 1914 decemberében Raul Brandão (1867-1930), az ismert író. – Anglia semmibe vesz minket. A háború ügyeit gonosz és ostoba emberek intézik. ... A monarchistáknál ugyan az a helyzet, nincs köztük egyetértés."[32]

Aztán az 1920-as évek a régi republikánus politikusok fokozatos háttérbe szorulását hozta, egy rövid, átmeneti javulás a demokrácia állapotában csupán néhány hónapra állt be, 1923 decembere és 1924 júliusa között.[33]

A katonai diktatúra illetve különösen majd az Új Állam propagandája újra és újra felemlegette az I. Köztársaság hibáit. A hatalomra jutását követő első években Salazar rendszeresen kritizálta a korábbi évtizedeket (az alkotmányos monarchia működési zavarait is). Interpretációja az általa fenntartott autoriter rendszer egyik alapvető legitimációs eszközévé vált. A katonai diktatúrát megelőző korszakról előszeretettel beszélt, úgy, mint a felfordulás időszakáról. Véleménye szerint az 1910-11-ben kialakított köztársaság konszolidálódásra képtelen konstrukció volt, mely voltaképpen egész fennállása alatt leginkább puszta jogi keret maradt, igen hullámzó támogatói bázissal, híján a megbízható szimbolikus legitimációnak. „Egyetlen szó csupán – rendetlenség – ez jellemzi minden téren a portugál helyzetet."[34] – jelentette ki Salazar az 1920-as évek végén, és ítélete nemcsak a portugál történeti gondolkodást és emlékezetpolitikát

[31] A portugálok I. világháborús szerepvállalásáról ld. SZILÁGYI István: Portugália az első világháborúban. IN: Majoros István et. al. (szerk.): Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. ELTE, BTK, Budapest, 2015, 683-698.

[32] Raúl BRANDÃO: Vale de Josafat. Serra Nova, Lisboa, 1933. III. köt. 84-85.

[33] WHEELER [1978]: 233.

[34] Idézi ROSAS (2013): 26-27.

befolyásolta hosszú időre, de a külföldi vélekedéseket is. (Leggyakrabban ez a beállítás érvényesült Portugáliával kapcsolatban a magyar sajtóban is.[35])

Ugyanakkor az értelmiségnek az a része, mely a működési zavarok ellenére feltétlen híve maradt a köztársaságnak, és Salazarral ellentétben nem tartotta megfelelőnek az autoriter berendezkedést, hanem a többpárti parlamentarizmus folyamatos korrekciója jegyében gondolkodott a jövőről, maga sem volt kritikátlan a portugál helyzet fogyatékosságaival szemben. Igyekezett reálisan felmérni, elemezni az ország viszonyait, és megoldásokat keresett. Erre szerveződött például a portugál szellemi élet kiemelkedő fóruma, a *Revista Seara Nova*, a baloldali republikánus értelmiség egyik meghatározó folyóirata. 1921. októberében indult, és kisebb megszakításokkal máig megjelenik.[36] Mások más utakat kerestek. A portugál szellemi-politikai elit egy befolyásos része a válságra a luzo-brazil közeledés támogatásával, egyfajta sajátos luzoatlanti nacionalizmussal válaszolt. Köztük ott voltak az 1910-ben létrejött nacionalista köztársaság teoretikusai, politikusai, hivatalnokai, olyanok, akik gyakran nem elégedtek meg Portugália szűkös kereteivel, és érdeklődésük kitágult a portugál nyelvű világ egészére. Ők azok, akiket T.E. Skidmore „*intellectuals of the Portuguese-speaking world*" kifejezéssel jellemez.[37] 1915 és 1920 között működő folyóiratuk, az *Atlântida* lapjain több kritikus hangvételű írás is megjelent a portugál valóság különböző területeit analizálva. A legalaposabb elemzések a gazdaság állapotára vonatkoztak.[38] A portugál-brazil barátság, sőt testvériség fontosságát hirdető szerzők szinte minden bajra jó gyógyírt láttak a Brazíliához való közeledésben, például a kereskedelmi kapcsolatok elmélyítésében.[39] Érveik között szerepelt, hogy Portugália egyoldalú és kiszolgáltatott külgaz-

[35] Erről részletesen ld. PÁL Zsombor Szabolcs: Portugália magyarországi megítélése a két világháború között. Göncöl, Budapest, 2018.

[36] Az I. Köztársaság idején megjelent számai digitalizálva: http://ric.slhi.pt/Seara_Nova/revista (letöltés 2017. december 21.)

[37] Thomas E. SKIDMORE: Eduardo Prado: A Conservative Nationalist Critic of the Early Brazilian Republic, 1889-1901. Luso-Brazilian Review (Madison), Vol. 12, No. 2 (Winter, 1975) 150.

[38] Ld. például José de CAMPOS PEREIRA A grande crise (A nagy válság) című igen kritikus elemzését 1917-ből. Atlântida, no. 23. (1917. szept. 15.) 909-916.

[39] Ennek jellemző példája a Notícias & Comentários rovatban olvasható A missão económica ao Brasil (Gazdasági küldöttség Brazíliába) című írás 1919-ből, mely a háború utáni helyzetben a portugálok brazíliai gazdasági, kereskedelmi és hajózási lehetőségeit latolgatja. Atlântida, no. 37. (1919 [s.d.]) 116-119. Veiga Simões (1888-1954), a sokoldalú szerző is fontos tanulmányokat közölt, pl. a portugál érdekekről Brazíliában. Ld. Atlântida, no. 42-43. (1919 [s.d.]) 825, vagy 65 oldalas kereskedelem politikai programja, Atlântida, no. 44-45. (1919 [s.d.]) 5-70.

dasági elkötelezettségét oldani lehet vele. Hiszen, amint az I. világháború után Emílio Costa[40] kifejtette az *Atlântida*-ban, Portugália gazdasági értelemben vitathatatlanul függő helyzetben van Angliától, ideológiai téren pedig első sorban Franciaországot követi.[41] Ennek az alárendelt szerepnek hátrányos következményei nyilvánvalóak, érvelt Costa, a Brazíliához fűződő, sokkal kiegyensúlyozottabb és a kölcsönösségen alapuló viszony erősítése azonban egyenesen kívánatos, olyasvalami, amiből erőt meríthet Portugália.

4. Megtorpant, kibontakozását kereső társadalom

Míg a csodált Párizsnak a boldog békeévek új ritmust diktáltak a kommunikációs eszközök, a közösségi terek és a közlekedés fejlesztése révén, addig a francia kultúrára hódolattal tekintő, ám egyre inkább Európa legszegényebb nyugati perifériáját jelentő Portugáliában ezek a lehetőségek szinte alig jelentkeztek. Ahogy a XX. század neves portugál filozófusa, Eduardo Lourenço magyarul is megjelent esszéjében írja: „... amint egyre jobban közeledtünk az új Európa stílusához, ugyanennek az Európának a betegei lettünk."[42]

A XIX-XX. század fordulóján 5-6 milliós portugál lakosság[43] nagy része vidéken él. Az urbanizáltság foka kisebb 20%-nál.[44] Az önkormányzattal (*conselho*) rendelkező települések száma valamivel kevesebb, mint 300.[45] A regio-

[40] Atlântida, no. 44-45. (1919 [s.d.]) 138.

[41] Itt szeretnék utalni az ünnepelt, Majoros István professzor életművének, egyik fő vonulatára, a francia történelemmel és kultúrával foglalkozó, számomra is inspiráló munkáira. Pl. Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében 1871-1920. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. A francia történelem néhány tanulsága a 19-20. században. IN: Manhercz (2014): 175-179. Gazdaság és külpolitika a két világháború közötti Franciaországban. IN: Berta T. et.al. (szerk.): Az identitás régi és új koordinátái: Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára. Palatinus Kiadó, Budapest – Szeged, 2008. 203-207.

[42] Eduardo LOURENÇO: Mi és Európa (ford.: Csaba M., Kutor T., Rákóczi I., Szelényi Zs., Székely E., Szilágyi Á.J.) Íbisz, Budapest, 1999. [1978-1988] 68.

[43] A tízévenkénti népszámlálások adatait ld. Censos em Portugal de 1864 a 2001 – a portugál statisztikai hivatal (Instituto Nacional de Estatística) honlapján digitalizált formában http://censos.ine.pt (letöltés 2016. július 23.)

[44] Európai összehasonlításban: a városlakók százalékos összeurópai aránya 1910-ben 36%, Nagy Britanniában 73% (1911), Németországban 60% (1911), az USA-ban 46% (1910), Franciaországban 44% (1911), Oroszország 20% (1914), Portugália 16,7% (1910). Az adatokat ld. António CANDEIAS: Modernidade e cultura escrita nos séculos XIX. e XX. em Portugal. População, economia, legitimação política e educação. Educação, Sociedade & Culturas (Porto), no. 31 (2010) 153.

[45] 1878-ben számuk 290, 1900-ban 291 és 1920-ban 296. Vö. ANDRADE – TORGAL (2012): 145.

nális különbségeknél fontosabb a város-vidék ellentét. Az államforma változás előkészítésében döntően a városlakók vesznek részt aktívan, főként a legnagyobb település, Lisszabon lakói. (Jelentősebb urbánus centrum még ekkor Portó, Coimbra és Braga.) A főváros, 1911-ben 435 ezer lakosú, 1920-ban pedig 486 ezres. Növekedési üteme meghaladja az országos átlagot.[46] Lisszabon a többi városnál lendületesebben fejlődik infrastrukturális és építészeti értelemben is. A kortársak úgy látják, politikai súlya az országon belül a korábbihoz képest egyre nagyobb, mind inkább olyan, mint Párizsé Franciaországban.[47]

A portugál birodalom belső arányainak szemléltetésére és teljes lakosságára vonatkozóan magyar kutatók is közöltek adatokat. A századforduló korszakából Szilágyi István szerint a gyarmatok mérete: „A 2 092290 km^2-t magában foglaló terület még így is huszonkétszer nagyobb kiterjedésű a 92 391 km^2–es anyaországnál."[48] Az Angoláról készült országtanulmány szerzői pedig megállapítják: „A 20. század elejére a portugál gyarmatbirodalom kiterjedése már hússzorosan haladta meg az anyaországét. Az afrikai kontinens területéből hét százalékot sikerült megszerezni, ez négy gyarmatot és hozzájuk kapcsolódó területeket jelentett." Az angolai portugál telepesek száma 1897-re meghaladta a 9 ezer főt. „A belső keleti és a déli területek tényleges birtokbavétele csak a 20. század elejére fejeződött be. ... Azonban a terület nagy kiterjedése miatt Angola keleti fele valójában ezután is hasznosíthatatlan maradt mindaddig, míg a partvidékről induló vasutak 1913-ban el nem érték a belső tartományokat. Az angolai-kongói határig csupán 1929-re ért el a vasút, amelynek fő funkciója a továbbiakban a belga-kongói (katangai) réz kiszállítása lett."[49] Az afrikai és más tengerentúli portugál birtokok nagy kiterjedése és gazdasági jelentősége ellenére a birodalmon belül a gyarmatok politikai szerepe perifériális volt. Az irányítás az anyaország társadalmának kezében összpontosult, azon belül is azokéban, akiket a korszak bemutatására vállalkozó szakirodalom, főleg az

[46] Az öszahasonlítást l.d. OLIVEIRA MARQUES (1978): 17. A fővárosra vonatkozó adatokat v.ö. Censo da população da cidade de Lisboa – 1911. Imprensa Nacional, Lisboa, 1918. IV. tábla, 8. A portugál statisztikai hivatal honlapján digitalizált formában rendelkezésre állnak az I. Köztársaság korára vonatkozó népszámlálási adatok: http://censos.ine.pt (letöltés 2016. július 24.)

[47] Az adatokat elemzéssel közli OLIVEIRA MARQUES (1978): 17.

[48] SZILÁGYI István: Portugália a huszadik században. L'Harmattan, Budapest, 2015. 13.

[49] BESENYŐ János – BÚR Gábor – HORVÁTH Sándor – KOBOLKA István (szerk.): Magyar katonák és rendőrök az ENSZ angolai békeműveleteiben. Katonai Biztonsági Hivatal, Budapest, 2013. (Szakmai szemle) 44.

angolszászok némileg differenciálatlanul egyszerűen „elit”-ként emlegetnek.[50] A lisszaboni monarchia vezető politikai körei mellett a XIX. század utolsó évtizedeitől ebben az elitben mind erősebbé válik a döntően a középrétegekhez kötődő liberális értelmiségiekből, a gazdasági élet szereplőiből és a hadsereg köreiből kikerülő republikánus meggyőződésű új vezető réteg.

A középrétegek mellett az I. Portugál Köztársaság létrejöttében azonban egy másik karakteres, városi társadalmi csoport formálódása és aktivitása is jelentős szerepet kapott: a munkásságé. „Amikor Portugáliában – írja az *Atlântida* szerzője, Emílio Costa 1919-ben – a köztársasági propaganda egyre intenzívebbé vált, és a republikánusok tömegeket gyűjtöttek maguk köré, főként a középosztályból, a szocialista eszmék is – a lehető legtágabban értelmezve ezt a kifejezést – utat törtek maguknak, olyan módon, hogy többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni őket. A republikánus propagandának, mikor a monarchiát támadta, kettős hatást kellett kifejtenie: egyrészt a középosztály előtt, melynek fő szervező ereje az úgynevezett liberális polgárság volt, a köztársaság megalakulását olyan politikai rezsim győzelmeként kellett feltűntetnie, mely biztosítja számára a monarchista kormányoktól hiába remélt gazdasági szerepet; másrészt meg kellett nyernie a sokkal szervezettebb és harcosabb proletár osztályok támogatását is, elkerülve, hogy szocialista várakozásaikban csalatkozzanak.

Ezt a propagandát igen nehéz volt jól csinálni, mert vigyázni kellett, ahogy a francia mondja – *ménager la chèvre et le chou* – vagyis, hogy a kecske is jól lakjon és a káposzta is megmaradjon. Olyan kormányprogram kidolgozására lett volna szükség, ami előkészíti a középrétegek által igényelt és követelt gazdasági fejlődést, ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy mit nyújt a munkásosztály számára.”[51] A munkásmozgalom szervezői – első sorban az anarchizmus teoretikusai – ugyan más alapokon, nem nacionalista, hanem internacionalista meggyőződéssel, de szintén helyet foglaltak a luzo-brazil Atlantiszon. Azonban ez sem segített, hogy közelebb jussanak céljaik megvalósításához vagy a köztársasági állam gépezet hatalmi pozícióihoz, amit döntően a civil és katonai értelmiség monopolizált.

[50] Pl. WHEELER [1978]: pasim. Manuel Villaverde CABRAL: The ‘Seara Nova’ Group (1921-1926) and the Ambiguities of Portuguese Liberal Elitism. Portuguese Studies (King’s College, London) Vol. 4. (1988) 181-195.

[51] Emílio COSTA: As classes médias e a Revolução Social. Atlântida no. 39. (1919 jún. 15.) 301.

5. A politikai elit értelmiségi karaktere

Portugáliában a társadalom korszakokon átívelő mozdulatlansága jól tetten érhető az értelmiség és a politikai vezető réteg összetételének változatlanságán. A *Belle Époque* monarchia és az autoriter *Estado Novo* elitje jellegében alig különbözött egymástól, a társadalmi mobilitás a köztársaság éveiben sem érvényesült, lényeges elit cserére nem került sor.

A szellemi és politikai életet mindvégig az a szűk, hagyományos képzettségű és homogén városi értelmiség dominálta,[52] mely javarészt a coimbrai egyetemen végzett teológusokból, jogászokból, bölcsészekből állt, illetve papi szeminaristákból, akik a monarchia utolsó évtizedeiben meglehetősen merev, nehézkes, akadémikus szellemben nevelkedtek.[53] A korszerűbb eszmék leginkább a katonaiskolák falai közé jutottak be.

Ez a portugál értelmiség egyébként sokat olvas és sokat ír. A külföld mindig is nagy hatással van rá. A francia szellemi élet dominanciája mellett az angol és a német befolyás is érvényesül. (A tehetősebb fiatalok közül többen tanulnak Franciaországban, Németországban, Angliában vagy Svájcban. Érdekes módon a szomszédos spanyol kultúra hatása alig észrevehető.[54]) Az értelmiség számára az anyagi függetlenség, a megfelelő (családi) háttér szinte nélkülözhetetlen, hiszen – ahogy arra Oliveira Marques felhívja a figyelmet – a köztársasági korszak előtt az oktatáson túl, az általános kulturális élet támogatását semmiféle törvényi háttér nem mozdítja elő,[55] megélhetést csak kivételes keveseknek biztosít.

Bár az egyetlen portugáliai egyetem, a XIX-XX. század fordulóján még a monarchia értelmiségét volt hivatott formálni, hallgatói körében az 1900-as évekre megerősödött a reformista és köztársasági szellem. Coimbrában többször tört ki zavargás a diákok körében (1902, 1903), de a legnagyobb egyetemi sztrájkra (*Greve Académica de 1907*) 1907. március-áprilisban került sor. Ezek

[52] WHEELER [1978]: 89.

[53] A portugáliai oktatás jezsuita szellemű örökségéről, intézményrendszerének fejletlenségéről, a monarchia korszakának reformkísérleteiről (1878, 1890, 1901, 1907) ld. Luiz António CUNHA – José António AFONSO: Movimentos pela educação pública laica em Portugal e no Brasil monárquicos. Estudos do Século XX. (Coimbra) no. 14. (2014) 208, 213-215., valamint FERRÃO (1976): 35-38. A portugál elit négyötöde rendelkezett értelmiségi képzettséggel WHEELER szerint [1978]: 89.

[54] A. H. de OLIVEIRA MARQUES: Ensaios de História da I. República Portuguesa. Livros Horizonte, Lisboa, 1988. 22.

[55] U.o. 21.

a megmozdulások nyilvánvalóvá tették azt az ellentétet, ami az intézmény elavult maradisága és fiatal hallgatóinak reformokat sürgető elképzelései között feszült. Az egyetemi élet (oktatási módszerek, tudományos közélet, az intézményi bürokrácia) megújításának igénye összekapcsolódott a szellemi (a konzervatív ideológiával szembeni) és politikai (köztársasági) modernizációs törekvésekkel, és az 1890 és 1910 közötti egyetemista (szélesebb értelemben az értelmiségi képzettséggel rendelkező)[56] nemzedék szinte belenőtt a köztársaság politizálásba.

Az I. Portugál Köztársaság alakítói, az alkotmányozó és az első választott parlament tagjai – persze kivétel nélkül férfiak – az ország legmodernebb szellemű, europanizált és városi szektorát képviselték. A köztársasági időszak alatt a törvényhozásba összesen 751 képviselő került be, közülük 637 volt diplomás. Több, mint 60% a coimbrai egyetemen végzett, és 30% felett voltak, akik a lisszaboni felsőbb iskolákban kaptak (főleg katonai) képzést.[57] Az egyetemi hallgatókkal szemben a katonatisztek korszerűbb, természettudományos és technikai ismeretekkel bővített szakmai képzésben részesültek. A tisztek, kultúr- és hadmérnökök így bizonyos értelmiségi ellenpólust képviseltek a szellemi eliten belül. Ugyanakkor nem maradtak szűkebb szakterületükön, hanem gondolkodtak, véleményt formáltak társadalomról, politikáról is. Patrióta nézeteik erősen befolyásolták az I. Köztársaság nacionalista arculatát. A katonák képzésében résztvevő tanárok, gyakran a matematika, fizika és a filozófia határterületei iránt érdeklődő jól képzett szakemberek, az elsők között voltak, akik utat nyitottak az oktatásban az olyan új eszméknek, mint a darwinizmus vagy a pozitivizmus.[58] Ráadásul a hadsereg volt talán az egyetlen össznemzeti intézmény, ami teret engedett a társadalmi mobilitásnak is. Az itt szolgálók eltérő társadalmi kötődéssel, bizonyos küldetéstudattal gondolkoztak Portugália, a portugál társadalom sorsáról, jövőjéről. (Részben ez magyarázza egyébként a hadsereg késztetését arra, hogy az ország újabb kori történelme során

[56] A korszak felsőfokú képzettséget adó intézményeiről ld. a vonatkozó táblázatot GAMEIRO (2013): 44.

[57] Vö. Pedro Tavares de ALMEIDA – Paulo Jorge FERNANDES – Marta Carvalho dos SANTOS: Os deputados da 1ª República Portuguesa: inquérito prosopográfico. Revista de História das Ideias (Coimbra) Vol. 27 (2006) 406.

[58] A tisztképzés folyamatos reformjáról, a követelményekről és tantárgyakról ld. Fábio Samuel MARMELO: A Formação dos Oficiais da Arma de Artilharia: História do Ensino da Artilharia da Escola do Exército (1837) à Academia Militar, MA dolgozat, Academia Militar, Lisboa, 2011. http://comum.rcaap.pt/bitstream/123456789/8058/1/TIA%20Marmelo.pdf (letöltés 2015. június 19.)

a civileket háttérbe szorítva, több alkalommal is magához ragadja a politikai hatalmat.)

7. A köztársasági állampolgár formálásának igénye

A portugál elit intellektuális arculatából adódóan fokozott érzékenységet mutatott a lakosság szélesebb körének igen alacsony iskolázottságával kapcsolatban. Ezért 1910 után különösen nagy figyelmet kapott az oktatásügy reformja, az állam és az egyház szétválasztásával, a laicizációval szoros összefüggésben. Az 1890-es évek óta válságtudatban élő portugál értelmiség a társadalom rekonstrukcióját az oktatás segítségével képzelte el. A megújított iskolák, a megfelelő szellemben felkészített tanítók és a segédszemélyzet új embertípust, a köztársaság tudatos polgárát hivatottak nevelni a lakosság minél szélesebb köreiben – így gondolták a portugál monarchia válságának idején a republikánusok. Mindannyiukra erős hatást gyakoroltak a felvilágosodás eszméi, a pozitivizmus, és ennek folytán a meggyőződés, hogy a társadalom haladását az oktatás nagyban elősegíti.

A köztársasági vezetés egyik legfontosabb célkitűzése saját értelmiség formálása, ennek érdekében pedig a felsőoktatás reformja volt. A coimbrai egyetem kulturális monopóliumának megtörése, az új, lisszaboni és portói felsőoktatási intézmények létrehozása és a meglévők átalakítása már az 1910-es évek elején megkezdődött.[59] (Egyébként ekkoriban alapítottak a lisszaboni egyetemen – a luzo-brazil politika jegyében – egy brazil tanulmányok tanszéket,[60] amit hivatalosan ugyan már 1916-ban létrehoztak, de megfelelő professzort Manuel de Oliveira Lima személyében csak az 1922/23-as tanévtől sikerült az egyetemre hozni. Ekkor kezdődhetett el ténylegesen az oktatás.[61])

A köztársasági oktatáspolitika másik kiemelt célja a portugál lakosság általános kulturális szintjének emelése volt, a kor követelményeihez igazod-

[59] Bővebben FERRÃO (1976): 38-48.

[60] Vö. O património histórico do Brasil címmel C. Malheiro Dias cikke az Atlântida 38.sz. (1919 s.d.) 185-195.

[61] Lucia Maria Paschoal GUIMARÃES: Redemoinhos da Atlantida (1915-1920). História Revista (Goiânia), vol. 16, no. 1. (2011. jan. jún.) 143. Oliveira Limáról magyarul ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: Manuel de Oliveira Lima 1912. októberi stanfordi előadásai elé. Publicationes Universitatis Miskolcinensis Sectio Philosophica, no. 22. (2018) 7-10. Ugyanitt Oliveira Lima szövegek fordításban olvahatók.

va: nemcsak a nemzetközi összehasonlításban is igen magas analfabetizmus leküzdése, hanem modern gondolkodású, köztársasági elkötelezettségű, jogaival élni tudó állampolgárok nevelése. A XX. század elején az ország hatévesnél idősebb lakosságának közel 75%-a volt írástudatlan, és az oktatásszerkezet — iskolák és tanárok híján — nem is volt alkalmas az arány lényeges javítására.[62] Erre a súlyos problémára a portugál társadalomról gondolkodó kortársak írásaikban újra és újra felhívták a figyelmet. Az *Atlântida* szabadgondolkodó szerzője, Emílio Costa például 1919-ben így fogalmazott: „...Portugália a XX. század küszöbén egyike volt a legnagyobb írástudatlansággal küzdő, legkulturálatlanabb, legszegényebb és leginkább eladósodott országoknak Európában."[63]

A köztársasági reformprogram kidolgozására és irányítására Afonso Costa 1913-14-es kormányának intézkedéseként létrehozták a közoktatási tárcát (*Ministério da Instrução Pública*).[64] Mellé szakértői kollégiumot rendeltek (*Conselho Nacional dos Amigos da Instrução*). Ezek a hivatalok ambiciózus részmegoldásokkal próbálkoztak (tanítói missziók kiküldése ország szerte, számos mozgó könyvtár létesítése) azonban az átfogó reform nem valósult meg, igazi áttörést nem sikerült elérni a kultúrához való általános, demokratikus hozzáférés feltételeinek megteremtésében, a megfelelő anyagi források hiányában. A laikus állam nem tudta átvenni az egyházi oktatási intézményrendszer szerepét. Az írástudatlanság felszámolása is lassan haladt. A népszámlálási adatok szerint 1911-ben a 7 - 54 éves portugál lakosság 31% tudott írni, olvasni. Ez az arány a korszak végére, 1930-ra is mindössze 38%-ra javult.[65]

[62] Részletesebb adatokkal: 1900-ban 4 417 000 portugálból 3 271 021, azaz 74% volt analfabéta. Ez az arány némileg változott 1911-re, 69,9%-ra. A nagyvárosokban a helyzet valamivel jobb volt, mint vidéken, de nem sokkal. 1900-ban a lisszaboniak 53,9% tudott írni, olvasni, köztük a férfiak és a nők aránya 59,8% : 40,2% volt, míg 1911-ben az 56,3%-ot kitevő írástudók közötti nemi arány 62,5% : 37,5% volt. Az adatokat v.ö. Francisco C.P. MARTINHO: Marcello Caetano uma biografia 1906-1980. Objectiva, Lisboa, 2016. 68-69. Ezek az adatok nemzetközi (olasz, spanyol) összehasonlításban is nagyon rosszak. Erre vonatkozó adatokat ld. Sérgio Campos MATOS: Representações da crise finissecular em Portugal (1890-1910). IN: Amadeu Carvalho Homem – Armando Malheiro da Silva – Artur César Isaía (szerk.): Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910. IU – EDUF, Coimbra, 2007. 25-26.

[63] COSTA (1919): 301.

[64] WHEELER [1978]: 117. Korábban, már 1870-ben és 1890-92-ben is, rövid időre létrehoztak hasonló tárcát. Vö. CUNHA – AFONSO (2014): 213-214.

[65] António CANDEIAS – Eduarda SIMÕES: Alfabetização e escola em Portugal no século XX: Censos Nacionais e estudos de caso. Análise Psicológica (Lisboa), vol. XVII. no.1. (1999) 170.

8. Összegzés

A monarchia válságának időszakában a republikánus értelmiség megváltásként várta a köztársaság kikiáltását, minden problémára megoldást a kormányforma megváltozásától remélve. Ez az értelmiség, mely a köztársasági parlamentben és a végrehajtó hatalomban döntő számbeli fölényben volt, az 1910-es években elszánt lendülettel látott hozzá az ország rekonstrukciójához. Meg lett volna a lehetősége arra, hogy az I. Köztársaság sikeres konszolidációjának feltételeit kialakítsa, és kivezető utat találjanak a kedvezőtlen körülmények ördögi köréből. Ugyanakkor ez roppant feladatot rótt az éppen csak létre hozott, új intézményekre: egy olyan működőképes modernizációs program megvalósítását, ami kiterjed az általános választójog bevezetésére, magában foglalja az agrárreformot, az iparfejlesztést, az oktatási és pénzügyi reformot és felkészíti az államot szociális feladatainak megfelelő ellátására. Ennek a szerteágazó modernizációs politikának a zavartalan és lépésről lépésre történő, átgondolt és következetes megvalósítása az új rendszer társadalmi bázisának megmaradását, sőt bővülését hozhatta volna. Azonban a köztársaság ellenfeleinek és barátainak konfliktusai valamint a republikánus tábor megosztottság mindezt megakadályozták.

Szívós Erika[1]

EGY VÁROSI TÉR HŐSEI: AZ EGYÉNI EMLÉKEZETTŐL A KOLLEKTÍV MÍTOSZOKIG

Abstract

Every urban place has its own legendry, which rests on the memories of local residents, and, in a wider sense, the common remembrance. This essay tries to examine the interactions of personal memories and collective myths related to the Klauzal Square (Klauzál tér) and those famous people who lived there in the surrounding area in the Inner Elisabeth Town (Belső-Erzsébetváros), the 7th District of Budapest. The research is based on the oral history – interviews by the author and by other independent actors – and on sources of different genres – films, lyrics of the erstwhile progressive rock-band LGT and personal observations – too.

Keywords: collective remembrance, oral history, social history, Budapest Jewry

[1] Szívós Erika PhD, az ELTE BTK Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszékének docense.

A városi tereknek megvan a maguk legendáriuma. Ez részben a helybeli lakosok emlékeiből, részben viszont egy tágabb értelemben vett közös emlékezetből táplálkozik; egy városi tér nemcsak az ott élők és az egykor ott éltek szemében tehet szert emblematikus jelentőségre, hanem – az ott lezajlott események és egyes korszakok miatt – nagyobb közösségek kollektív emlékezetében is fontos szerephez juthat.[2]

Ebben a tanulmányban azt a kérdést járom körül, hogy miből táplálkozik a kollektív emlékezet: hogyan hagynak nyomot a helyi lakosok és mások emlékezetében egy adott tér múltja, a helyhez kötődő közös fiatalkori emlékek, valamint a lakóhely híres szülötteinek élettörténetei; milyen kölcsönhatásban állnak egymással az egyéni emlékek és a kollektív mítoszok. Személyes történeteken keresztül érthetjük meg azt, hogy a sokak által felidézett emlékek hogyan fonódnak össze egy konkrét tér képzetével; mi kell tehát ahhoz, hogy egy városi tér a tágabb értelemben vett kollektív emlékezet fontos helyszínévé váljon.

Megállapításaimat részben szóbeli forrásokra, jelesül a magam és mások által készített *oral history* interjúkra, részben más kútfőkre – például filmekre, dalszövegekere, az elektronikus és nyomtatott sajtóra –, valamint a résztvevő megfigyelés során szerzett tapasztalataimra alapozom. Az interjúk készítése, illetve gyűjtése részét képezte annak a nagyobb kutatásnak, amelyet több éven át folytattam; ennek a tárgya a budapesti Belső-Erzsébetváros (azaz a belső VII. kerület) tér- és társadalomtörténete, fókuszban a városnegyed szívével, a Klauzál térrel.[3] Jelen tanulmányban elsősorban a hellyel és (egykori) lakóival

[2] A kollektív emlékezet fogalmához lásd Maurice HALBWACHS: On Collective Memory. (The Heritage of Sociology.) Chicago University Press, Chicago – London, 1992; GYÁNI Gábor: Kollektív emlékezet és a tér nagyvárosi kultusza. In: Uő.: A történelem, mint emlék(mű). Pesti Kalligramm Kft, Budapest, 2016. 109–118.

[3] Lásd SZÍVÓS Erika: Terhes örökség: a történelmi lakónegyedek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. URBS 5 (2010) 407–428; SZÍVÓS Erika: Az István (Klauzál) tér lakói a 19–20. század fordulóján, avagy a zooming in módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – VALUCH Tibor (szerk.): Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 481–499.; SZÍVÓS Erika: Erzsébetvárosi legendák: az interjúk haszna a várostörténetben. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Budapest, 2011. 497–515.; SZÍVÓS Erika: Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians on Klauzál tér, Budapest, 1938–1945. Hungarian Historical Review 1 (2012) 1–2. 166–199.; SZÍVÓS Erika: A Klauzál tér a második világháborúban. A nyilas éra és a gettó emlékezete interjúk tükrében. (Kézirat.) 2013. Az egyik tanulmányban az oral history problematikáját és a várostörténeti interjúk kérdéskörét is érintettem (SZÍVÓS, 2011); másfelől az oral history és

kapcsolatos személyes, szóbeli narratívákra fogok építeni, de filmes és zenei reprezentációk is szóba kerülnek majd. Szó lesz ezen kívül városi legendákról, amelyek különféle médiumokon keresztül terjednek, valamint egy különös panteonról, amelyet a Klauzál tér sarkán álló, Dob utca 46/b. számú ház lakói hoztak létre. Ez a panteon iskolapéldája annak, hogyan ápolják a helyiek az itt született, itt élt hírességek kultuszát, és hogy kiknek a révén tett szert a Klauzál tér önmagán túlmutató jelentőségre és ismertségre.

A Klauzál tér, mint emlékezeti hely: korszakok, mártírok, hősök

A helyszín, a budapesti Klauzál tér első látásra átlagos, csendes tér a főváros VII. kerületében. Ez a tér történelme során nem vált szobordöntések és százezres tömegdemonstrációk színterévé, mint például a Hősök tere vagy a Kossuth tér,[4] nincsenek rajta országos jelentőségű közintézmények, nagyszabású középületek (talán az itt álló, a közelmúltban felújított vásárcsarnok kivételével). A VII. kerületi Klauzál tér mégis rajta van számos budapesti mentális térképén. Sajátos karakterrel és jelentőséggel bír nemcsak a helyiek, illetve az egykor ott éltek, hanem tágabb közösségek szemében is, sőt a neve olyanoknak is ismerősen csenghet, akik sohasem éltek a fővárosban.

Ennek több oka is van. Egyrészt egy olyan városrészről beszélünk, amelyet egykor sajátosan vegyes és jelentős részben zsidó lakosság lakott; a Klauzál tér volt ennek a városnegyednek a középpontja, amelynek emlékét az onnan elszármazottak máig nosztalgiával őrzik. Ennek illusztrálására álljon itt egy idézet:

> *„…Pest egy olyan részéről van szó, amely a XIX. század végének és a XX. század első évtizedeinek egyedi jellegű városi forgataga. Egy olyan ritka találkozási pont, ahol különböző vallási rétegek az őket körülvevő kultúrák szimbiózisából táplálkoznak. Hiszen ott van a*

általában az interjúkészítés szakirodalmi áttekintésének a Klauzál térről készülő monográfiámban külön fejezetet szentelek. Ettől az áttekintéstől ezért a jelen tanulmányban eltekintek.

[4] A két tér történetét, az őket alakító térpolitikát és a hozzájuk kapcsolódó eseményeket, rítusokat tárgyalja GERŐ András: Heroes' Square – Budapest. Hungary's History in Stone and Bronze. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1990; GERŐ András: Térerő. A Kossuth tér története. Új Mandátum, Budapest, 2008; SINKÓ Katalin: A millenniumi emlékmű, mint kultuszhely. Medvetánc 7 (1987.) 2. 28–50

közelben a legendisztikus, az »agyonszeretett« Klauzál tér. Szimbóluma egy letűnt korszaknak, amely jellegzetes, megismételhetetlen városi kultúrát alkotott. Az ottani »srácok« szétszéledtek a világban és nyomaiban, csírájában időnként még feltűnnek hol New-Yorkban, hol Jeruzsálemben, hol Ausztrália távol eső városaiban. De elmúlt, vége. Az itt maradottak, az odatelepültek, a régi szokásokat feleleveníteni próbáló »új ortodoxok« ma már csak imitálják az egész aranykort."[5]

Az idézet Schőner Alfréd főrabbitól származik, abból az előszóból, amit Ungár Richárd *„Új mesék a Dob utcából"* című novelláskötetéhez írt 2006-ban; az Új mesék a Dob utcából elbeszélés-gyűjtemény, amely az egykori pesti ortodox zsidóság életéből vett anekdotaszerű történeteket gyűjt egybe, megelevenítve a közösség 1945 előtti világát, visszaadva az egyéni sorsok, élettörténetek elképesztő sokféleségét.

Hogy a fenti idézetben igaza volt-e Schőner Alfrédnak, azt természetesen nem ennek a tanulmánynak kell eldöntenie. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy ő aranykoron a két világháború közti korszakot értette, azt a korszakot, aminek a háború okozta veszteségek, majd a háború utáni társadalmi átalakulások – például az elvándorlás – végérvényesen véget vetettek.

A budapesti zsidóság számára a Klauzál tér később más okból is centrális szerepet játszott. A második világháború alatt, 1944 novemberének végétől a Klauzál tér volt a pesti nagy gettó központi tere, számos tragikus esemény és traumatikus élmények színhelye. A Klauzál téren mindenki megfordult, akit a gettóba költöztettek. Az *oral history* interjúk egybehangzóan számolnak be arról, hogy a gettóba hajtott embereket legelőször a Klauzál térre kísérték, ott vették el tőlük megmaradt értéktárgyaikat a nyilasok, és onnan irányították őket a gettó különböző lakóházaiba. A gettó fennállásának vége felé a Klauzál tér egyes üzlethelyiségei tele voltak temetetlen halottakkal, és az utolsó hetekben közülük sokakat a Klauzál téren temettek el.[6] A tér mindezek miatt mintegy 70 000 ember emlékeibe vésődött be kitörölhetetlenül, függetlenül attól,

[5] SCHŐNER Alfréd: Előszó. In: Ungár Richárd: Új mesék a Dob utcából. Makkabi Kiadó, Budapest, 2006. 5–8.

[6] A Centropa Magyarország weboldalán (http://www.centropa.hu) található interjúk és saját interjúim alapján egy másik tanulmányban dolgoztam fel részletesen azt, hogy a pesti gettót megjárt visszaemlékezőknek milyen emlékei maradtak a háborús Klauzál térről (Szívós 2013c).

hogy ezek az emberek – az egykori gettólakók – azelőtt és azután hol laktak Budapesten.

Egy üldöztetést szenvedett közösség múltjában tehát a Klauzál tér többszörösen is emlékezeti hely, Pierre Nora elnevezésével élve *lieu de mémoire*.[7] Ez a dolog már önmagában sokat megmagyaráz abból, hogy miért tett szert szimbolikus jelentőségre a Klauzál tér a zsidó gyökerű és identitású budapestiek kollektív emlékezetében. Nyilván nem véletlen, hogy bizonyos megemlékezések színtere vagy kiindulópontja az elmúlt évtizedben gyakran a Klauzál tér volt: az *Élet Menete*, a holokausztot és a zsidóüldözést túléltek emlékére – és az ő részvételükkel – évente megrendezett menet 2011 áprilisában például a Klauzál térről indult; 2014-ben, a magyar holokauszt 70. évfordulóján pedig a gettóra emlékező, annak emlékét felelevenítő kiállítás nyílt a téren.[8]

Sajátos ugyanakkor, hogy a vészkorszak és a gettó nem kizárólag azoknak a budapestieknek – és leszármazottaiknak – meghatározó emlék, akiket 1944-ben gettókba kényszerítettek, hanem azok számára is, akik a háború után, vagy esetleg évtizedekkel később költöztek a VII. kerületnek ebbe a részébe, és akiket származásuk miatt soha nem üldöztek.

A háború előtti és a háború alatti Klauzál tér emlékezetét két másik tanulmányban elemeztem részletesen olyan interjúk alapján, amelyek némelyike az 1930-as és 1940-es évekről is számot ad.[9] Jelen tanulmányban azonban elsősorban az 1945 utáni Klauzál térre koncentrálok, részben a háború után született korosztályok, részben pedig náluk idősebbek kollektív emlékeire támaszkodva.

A Klauzál tér második világháború utáni legendáriumában nem a traumák játsszák a főszerepet. Bár a nehéz idők a háborúval nem értek véget – a Rákosi-korszakban a bérházak, magáncégek, kis üzletek államosítása, a hitélet ellehetetlenülése és a politikai represszió egyaránt sújtotta a helyieket –, az elbeszélésekben jórészt mégsem ezek a motívumok dominálnak. Valószínűleg

[7] Pierre NORA: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas 15 (1999) 3. 142–157.

[8] A kiállításról lásd többek közt SZÍVÓS Erika 2016: A Belső-Erzsébetváros múltja és zsidó öröksége: emlékezés és emlékezet 1945-től napjainkig. Múlt és Jövő 27 (2016) 2. 59–71.

[9] SZÍVÓS Erika 2014: Tér és identitás: az 1940-es évekbeli Klauzál tér és környéke egy belső-erzsébetvárosi visszaemlékezésben. Ethnographia 125 (2014) 3. 161–184; SZÍVÓS Erika: Egy mikrokozmosz végnapjai: A második világháború hatása a belső-erzsébetvárosi lakosság átalakulására, 1941–1945. In: BÓDY Zsombor – HORVÁTH Sándor (szerk.): 1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon. MTA Bölcsészettudományi Kutatócsoport, Budapest, 2015. 141–168.

azért, mert a háború utáni évtizedekről számot adó interjúalanyok többsége már a háború után született, és a Rákosi-korszakról, sőt 1956-ról is gyerekkori emlékei maradtak csupán. Azoknak a jelentős része pedig, akik korábbi generációkhoz tartoztak, és akiket hátrányosan érintettek az 1948–49-re kiteljesedő politikai átalakulások, vagy kivándoroltak, vagy ha itthon maradtak, hátralévő életükben kevéssé beszéltek az elszenvedett sérelmekről – hiszen 1990-ig ez tűnt a helyes stratégiának, és máig hatással van az idősek narratíváira.

A Klauzál tér második világháború utáni emlékezetében tehát nem a traumák, hanem más motívumok dominálnak. Részben azok a mozzanatok, melyek az egyes korosztályok közös, fiatalkori élményvilágához tartoztak; részben a hírességek – például zenészek, dalszerzők, színészek, énekesek, akik a helyi miliőből nőttek ki; részben pedig azok a hétköznapi hősök, akiket a környéken mindenki ismert, és akiknek az emlékét a helyi emlékezet megőrizte. A Klauzál tér sarkán nőtt fel Presser Gábor, akinek a szülei kiskereskedők voltak a Klauzál téri csarnokban; Presserék lakóházára a későbbiekben még visszatérek. A tértől nem messze, a Dob utcában lakott Korda György későbbi táncdalénekes; Rátonyi Róbert színész nagyapjának a háborúig szintén a Klauzál téren volt fűszerüzlete, Rátonyi maga pedig később, már ismert színész korában is a közelben lakott. Róluk a tanulmány későbbi részében – az interjúalanyok elbeszélésein keresztül – részletesebben is szó lesz.

A Klauzál tér országos ismertségéhez persze számos más dolog is hozzájárult. Így például azok a magyar játékfilmek, amelyeknek a cselekménye ezen a téren játszódott, s amelyeket annak idején országszerte láthattak a nézők a mozikban, illetve a televízióban. Ilyen volt például Gémes József (1939–2013) klasszikus rajzfilmje, a *Vili, a veréb* (1989).[10] A helyszínt ez a rajzfilm szinte realisztikus hűséggel dokumentálja. Főhőse, Paraj Vilmos, a verébbé változó kisfiú egy Klauzál téri ház lakója, s a történet nagy része maga is a Klauzál téren játszódik. A film dvd-n vagy az internet révén manapság könnyen hozzáférhető; ezáltal a *Vili, a veréb* (1989) napjainkban ugyanúgy közkincs és ugyanúgy a klasszikusok közé számít, mint Dargay Attila (1927–2009) rendezőként elkészített egész estés rajzfilmjei, a *Ludas Matyi* (1976), a *Szaffi* (1984) és a *Vuk* (1981).[11]

[10] GÉMES József (rendezte): Vili, a veréb. Magyar rajzfilm. 1989.

[11] Az ismertség szempontjából fontos természetesen hangsúlyozni az is, hogy a Klauzál térnek nemcsak emlékezete van, hanem jelene is. A ma nagyjából 35 év alatti fiatalabb korosztályok „mentális

A háború utáni évtizedek kollektív emlékei. A Klauzál tér, mint közösségi tér

A háború utáni évtizedek emlékezetében, az egyéni élettörténet-elbeszélésekben vannak bizonyos állandóan visszatérő motívumok, a helyhez való kötődés nosztalgikus emlékei, amelyek rendszeresen megjelennek az interjúk során. Az egyik jellemző motívum a Klauzál tér mint a gyerekkor és kamaszkor színtere: hócsaták, bandák közti verekedések, randevúk, szerelmek, közösségi élet. Akár *A Pál utcai fiúk*ban a grund, a Klauzál tér ezekben a történetekben az a hely, amivel az ember azonosul; az ember szűkebb hazája, amit, ha kell, meg is véd a betolakodókkal szemben.

„Kisebb korunkban télen hatalmas hócsatákat rendeztünk. És akkor az Almássy térről átjöttek az ottani fiúk, és … nagy Almássy tér–Klauzál tér [csaták voltak]. … Előre gyártottunk hógolyókat, hatalmas készleteket halmoztunk föl, iskolából hazajövet, ugye táskák, mint védősánc mögöttünk – kemény hócsatákat vívtunk, de ezek nem voltak durvák; tehát nagy távolság, nagy kiabálások, és a többi, de nem volt véres verekedés – ezek között a keretek között maradt, legalábbis az én köreimben. Tehát én csak idáig mentem el. Azért voltak keményebb dolgok is, de abba én nem keveredtem bele.”[12]

A második világháborút követő évtizedekben a Klauzál téren zajló életet persze nem mindenki nézte egyformán jó szemmel. Az előző idézetben megszólaló interjúalany korosztályánál idősebb generációk a helyi bandák, „jaszszok” által uralt helynek, afféle veszélyes helynek látták az 1950-es, ’60-as évekbeli Klauzál teret. Két, az 1920-as években született emlékező, mint édesanya érezhetően helytelenítette a Klauzál tér nyilvános terében zajló közösségi életet, és mindketten örültek, hogy fiuk ettől a közegtől távol tartotta magát.

térképén” a Klauzál tér nem elsősorban, vagy nem kizárólag a múltja miatt van rajta, hanem azért (is), mert egy manapság divatos szórakozónegyedben helyezkedik el, és a Klauzál téren, valamint annak közvetlen környékén számos ismert alternatív szórakozóhely található. A VII. kerületi romkocsmákat feltüntető nagyméretű térképet történetesen éppen a Klauzál téren álló nyilvános illemhely utcára néző oldalára festették fel.

[12] Interjú Ty. R.-rel. 2011. január 25.

„A Klauzál tér… mint sétatér, az egy nagyon rossz közönségű tér volt. Az én gyerekem [született 1953-ban – Sz. E.] *is itt nőtt föl, de nem jártunk* [le a a térre]. *Megmondom, mikor vittem őt le: szánkózni. … Ezek a snurrozós, pénzelős, Klauzál téri csibészek lepték el a Klauzál teret abban az időben."*[13]

„Az én fiam [született 1956-ban – Sz. E.], *amikor kisebb volt, akkor még ugye anyu levitte őket* [a Klauzál térre]. *De aztán utána már, mikor Vili nagyobb volt, ő nem ment sose le, mert már nem…, nem szerette ő annyira ezt a teret, nem járt oda. Aztán Vilikém, az úgy elvolt. Hát az olyan gyönyörűen rajzolt. Az állandóan…, az tanult, az rajzolt, akkor járt sportolni, izé, kerékpározott is. Olaszországban is volt egyszer, San Marinóban, … még nyert is. Úgyhogy ő nem. Nem. … Ő nem járt ide le se focizni, semmi. Ő nem szerette annyira a Klauzál teret."*[14]

A Klauzál téri bandák valamilyen formában a háború után születettek narratíváiban is megjelennek, csakhogy kedélyesebb és anekdotikusabb módon. Ez a generáció már természetesnek érezte a téren zajló „bandázást", a fiatalság társaséletének szerintük ez normális módja volt. Ezekben az elbeszélésekben mindazonáltal kifejeződik a különbség a törvénysértésektől sem visszariadó bandák – későbbi szóval galerik – és a téren lógó tinédzserek csoportjai között; a generációs különbségeken kívül leginkább az különbözteti meg őket, hogy az erőszaknak és a törvénysértésnek mely fokáig hajlandók elmenni. Az interjúalanyok saját magukat is eszerint helyezik el a képzeletbeli skálán.

„Azért voltak keményebb dolgok is, de azt én, abba én nem keveredtem bele. Sajnos egyik osztálytársam, az már egy kicsit komolyabb dolgokba, pedig tök rendes srác volt úgy látszólag. […] Már katonák voltunk, amikor értesültem, hogy letartóztatták csoportosan elkövetett nemi erőszakért meg hasonlókért. Úgyhogy volt ilyen is."[15]

„A Klauzál téren sose ütöttek hátulról, hanem mindig szemből. Marha nagyokat, de mindig szemből ütöttek. Nem nézve, hogy ki a másik, vallás és feleke-

[13] Interjú Z. M-néval, 2011. július 5.
[14] Interjú Ny. V.-néval, 2011. február 1.
[15] Interjú Ty. R.-vel. 2011. január 25.

zetre való tekintet nélkül a nagy pofonok. A futballmeccsből olykor tömegpofozkodás lett."[16]

„[...] meg ilyen csibészháborúk voltak, hogy az Almássy tériek átjöttek ide verekedni, akkor a Klauzál tériek mentek át oda, vissza. De ez még az én időm előtt, még a bátyámék idején volt főleg. Amikor ő gyerek volt, a háború utáni időszakban, akkoriban. Utána, amikor én voltam, akkor valahogy sokkal nyugodtabb volt minden. [...] nem voltak ezek a tolvajlások, lopások, késelések, nagyon ritkaság volt. Hát nyugodtan le lehetett menni este is, mikor egy szép téli este volt, akkor hógolyózni nem volt probléma."[17]

„Mi, gyerekek a téren nőttünk fel. Mert hát, ahogy mondtam, én ilyen fiúsított lány voltam. A házban lakott néhány srác. Az Öcsi is, tehát a nagy Öcsi, a Peti, és hát az ő haverjaik. Ugye mindenki a Kazinczy utcai általános iskolába járt, mert az volt a fiúiskola, a Dohány utcai meg a lány[iskola]. [A koedukált általános iskolákat 1964-ben vezették be – SZ. E.] *Én a Dohányba jártam, az öcsém a Kazinczyba járt. És hát ott mindenki mindenkit ismert, mert akkor kerületi iskolák voltak. És hát természetesen a környékről mindenki az iskolában vagy a Klauzál téren találkozott. Tehát a snóblizások, a lábtengó, vagy később, amikor már picit ilyen tinédzserebbek lettünk, akkor más dolgok.*

De volt ott egy csapat, a Kopaszék bandája úgymond, egy ilyen huligánbanda. Kopasz, akinek ez volt a beceneve, ez egy árva fiú volt. És az a..., hát, ilyen renitens srác, akit hát így lökdösött az élet jobbra-balra. De szerintem egy jobb sorsra érdemes fiú. Hát ők olyan banda voltak. De például tudom, hogy az Ervin bácsi, a R. Ervin bácsi [L. M.-ék szomszédja – SZ. E.], *őt támogatta, és finanszírozta az iskoláztatását."*[18]

[16] MATERN Éva: Hétköznapi legendák. In: KEMÉNY Mária (szerk.): Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok. Műcsarnok Nonprofit Kft, Budapest, 2009. 392.

[17] MATERN (2009): 392.

[18] Interjú L. M.-mel. 2011. május 1.

Hírességek emlékezete

A narratívákban visszatérő motívum a hírességek emlékezete. Az *oral history* interjúk készítésénél gyakori tapasztalat, hogy az interjúalany, aki talán kissé hétköznapinak érzi saját élettörténetét, igyekszik a történelmi jelentőségű pillanatokat kidomborítani, vagy pedig lakóhelyének történetében a hírneves embereket kiemelni, hiszen ez a környéknek különös jelentőségét kölcsönöz. Az interjúalany saját személyének fontosságát is emeli, hogy ő maga ismerte ezeket a hírességeket, még mielőtt híressé váltak volna; ez a fajta lokálpatrióta büszkeség egyben saját lakóhelyéhez való kötődését is erősíti. Ezért érthető, hogy miért bukkan fel *szinte minden* Klauzál téri lakossági interjúban Seress Rezső, Rátonyi Róbert, Presser Gábor, Korda György, Rózsa György, Psota Irén és mások – vagy legalább az említettek egy része. Az interjúalanyok beavatottként mesélnek a későbbi „celebek" gyerekkoráról, családi hátteréről, magánéletéről, merthogy ők olyasmiket is tudnak, amit a médiából vagy máshonnan nem tudhat meg az ember.

„Reisz Dávid a nagyapja volt a Rátonyi Róbertnak. Nagyon öreg volt már akkor is. Kis micisapkában, bottal ült az ajtóban. Én mást sose láttam, mint ott ülni az ajtóban. És akkor zsákban álltak ott a lisztek, meg minden. Ez a bolt megmaradt a háború után, de hát aztán megszűnt. …

Rátonyi Róbert apjának a Nagydiófa utca és a Wesselényi sarkán volt péksége. És ők ott laktak az első emeleten, és itt jártak…, hát biztos színházba járt, mert én már asszony voltam, a Nagydiófa utcán keresztül. És aztán a mamáját ismertem, a papáját. És akkor a feleségével is itt járkált. Sokáig ott laktak a szülők lakásában. Két szobás, udvari lakás – az emberek örültek, hogy van hol lakni… Még ha Rátonyi Róbert is volt az. Ilyenek voltak a lakásviszonyok."[19]

„Csányi, Dob utca, és ott a szemben lévő házban [mutatja az ablakból]*, ott lakott a Presser. … A Korda meg abban a másik a házban lakott. …A Pressert mindig láttam. Jött az Omega-busz, pakoltak a Benkőék. …Szóval a Korda meg a Presser. Az alattam lévő lakásban lakott egy fiú, aki olyan idős volt, mint a Korda. És ugye hát azok együtt jártak iskolába. Akkor a Kazinczy volt csak fiúiskola.*

[19] Interjú Z. M.-néval. 2011. július 5.

A Dohány utcai meg csak lányiskola. A Kertész utca volt felezve. Tehát a fele fiú volt, a fele lány. Lehet is látni, két kapu van. És a Korda együtt járt általános iskolába, ugye a Kazinczyba ezzel a fiúval. Aki itt lakott alattunk. Ő volt a Kordának az osztálytársa. Itt az emeleten, a lépcsőház mellett lakott egy család, ahol meg olyan idős fiú volt, mint a Presser. Az meg azzal járt egy osztályba. A Presserrel. ... Én nagyon szerettem ezt a gyereket. Nagyon rossz tanuló volt, és mindig jött nekem, hogy segítsél, meg minden. Nagyon sokszor jött föl a Presser ide hozzá. Csak úgy beugrott, megnézte, hogy mi van a Gyurival. Vagy ha nem volt esetleg iskolában, mi a lecke. Annál a másik fiúnál meg a Korda járt nagyon sokat ... Na ezzel a fiúval jobb kapcsolatban voltam. A Korda anyukájának meg, azt hiszem, itt a Wesselényi és az Akácfa sarkon volt valami kesztyűs... kesztyűüzlete volt, vagy mi volt.

...A Kordát még onnan is ismerem, hogy az édesanyám a központi tisztiházban dolgozott, a Váci utcában, és a Kordát nagyon sokszor, amikor még kiskatona volt, katonaruhában, már akkor, amikor elkezdte, nagyon sokszor meghívták énekelni. Nagyon sok est volt ott a színházteremben, minden. És anyukám ott éjszakai takarítónő volt, de jegykezelő is volt, hogyha volt valami előadás, vagy minden. És nagyon sokszor találkoztam ott is a Kordával. Jó, nem beszéltünk egymással, de úgy látásból ismertük egymást, és tudtuk egymást hova tenni. Ő tudta, hogy engem hova kell tenni. A Korda nálam 6 évvel vagy 7 évvel idősebb. Mert azt tudom, hogy a fiú nálam 6 évvel volt idősebb, akihez járt."[20]

„Hát azt kell tudnod, hogy a Klauzál téren, a sarkon lakott a Presser Pici. ... Szemben lakott a Rózsa Gyuri, a csarnokházban. [ti. Klauzál téri vásárcsarnokot is magában foglaló bérházban – SZ. E.]. *Mind a két Rózsa. Nagyon-nagyon jóban voltunk. És a mai napig. Szóval nagyon ritkán találkozunk mostanában, de fiatalabb korunkban nagyon sokat lógtunk együtt. ... Hát nekem ő annyira kortárs, hogy egyidősek vagyunk. Meg a Presser Pici is, ő is '48-as. ... Tehát én Elvirát, a mamáját, azt gyerekkorom óta ismerem, mert, hogy ott* [a csarnokban] *jobb oldalt volt a stand... és az első volt az Elvira. És hát igen, a Picit is egészen, hát gyerekkora óta. Mondjuk ő nem annyira vett részt a Klauzál téri vircsaftban, mert hát ő akkor már konziba járt, zongorázott, tehát vigyáznia kellett magára. Meg hát az Elvira nagyon féltette. Tehát ő nem volt ilyen téri gyerek igazán."*[21]

[20] Interjú M. J.-né Cs. F.-val, 2011. ápr. 20.
[21] Interjú L. M.-mel, 2011. május 1.

Akár részt vett Presser Gábor a Klauzál téri vircsaftban, akár nem, az 1948–1950 körül született helyi generáció életérzését mégis híven kifejezte együttesének, az LGT-nek 1973-ban született dala, a *Miénk itt a tér*. A szám, amelynek Presser Gábor és Adamis Anna volt a szerzője, az együttes *BUMMM!* című lemezén szerepelt. Az LGT kedvelői közül sokan tudni vélik, hogy a dalt a Klauzál tér ihlette. A *Miénk itt a tér* azután, a Klauzál tértől már függetlenedve, az 1970-es évek eleji fiatalság közösségi életének, szubkultúrájának egyik emblematikus dalává vált; közelebbi olvasatban mégis arról szól, hogy a régi bérházakban, gyakran sötét lakásokban felnőtt nagyvárosi fiataloknak mit jelentett egy-egy olyan zöld sziget, mint a Klauzál – vagy az Almássy, vagy a Hunyadi, vagy a Ferenc – tér.

Miénk itt a tér[22]

1. Miénk itt a tér, mert mi nőttünk itt fel,
A ház is a miénk, mert mi viseljük el,
Nekünk kevés fény jut, árnyékból van több,
Sötét szobánkban a pók rossz hálót köt.

R. Miénk itt a tér...

2. A mi udvarunkban csak ecetfa nő,
A lépcsőn, melyen járunk, elkopott a kő,
Miénk itt a tér, mert mi nőttünk itt fel,
Ismerős a fütty, és egymásnak felel.

R. Miénk itt a tér...

3. Csavarogtunk mi már sokszor délután,
Ápolt kerteken, hol elfeküdt a nyár,
És ha este lett és indultunk haza
Visszafogadott minket ott a tér dala.

R. Miénk itt a tér...

[22] LOCOMOTIV GT: BUMMM! című lemeze (1973). BARTA Tamás – ének, gitár, LAUX József – dob, ütőhangszerek, PRESSER Gábor – ének, billentyűs hangszerek, SOMLÓ Tamás – ének, gitár.

Hírességek panteonja a Dob utca 46/b-ben

A hírességekkel kapcsolatos lokálpatrióta büszkeségnek létezik egy egyedülálló „szentélye" a Klauzál tér sarkán: a Dob utca 46/b. számú ház földszinti előtere. A Dob utca 46/a. és b. modern stílusú, két világháború közt épült ikerbérház a Klauzál tér sarkán. Itt vágott volna keresztül a kerületen az a sugárút, amelyet már a 20. század első évtizedeiben terveztek megépíteni, először Erzsébet, később Madách sugárút néven. A sugárút a Károly körutat a Nagykörúttal kötötte volna össze, egy későbbi tervváltozat szerint pedig a körúton kívül, a Dembinszky utcában folytatódott volna. Bár a tervezett útvonal végül nem épült meg, a leendő sugárút nyomvonalába eső Dob utca 46. számú telken lebontották az ott álló két régi épületet, és a helyükre 1938-ra, illetve 1939-re felépült a most is ott álló két modern bérház.

A Dob u. 46/b-ben azóta jó néhány jeles ember lakott; nekik állít emléket a ház földszintjén a képgaléria. A szépen bekeretezett, üvegezett portréképeken látható Vadász Zsuzsa és Árvai Ágnes színésznő, valamint Orosz István bárzongorista; náluk nevesebb személyiség volt a ház egykori lakói közül a *Szomorú vasárnap* és más híres dalok szerzője, Seress Rezső, illetve Beamter Bubi (Beamter Jenő) dzsesszzenész (ők ketten talán épp ezért fél életnagyságú bekeretezett portrét kaptak). Seress a halála előtti évtizedekben visszavonultan élt, Beamter Jenő viszont még az 1980-as években is vezetett zenei műsorokat a magyar televízióban, így a jazzrajongók körein túl is ismert médiaszemélyiségnek számított.

Az 1970-es évekre ugyanígy országszerte ismert zenésszé vált a ház egyik akkori lakója, Presser Gábor, az LGT együttes dalszerzője, énekese, billentyűse. Ő Ingo Glass német születésű szobrásszal szerepel egy falon a Dob utca 46/b. előcsarnokában. Az LGT rajongói körében korábban sem volt titok, hogy ebben Dob utcai házban, a Klauzál tér sarkán nőtt föl Presser Gábor; Presser maga is említette ezt a tényt az LGT pályafutásáról szóló riportkötetben.[23] Manapság az LGT történetéről szóló weboldalak egyike ezzel a mondattal kezdődik: *„Az egész történet a VII. kerületi Dob utca 46/b szám alatti házának pincéjében kezdődött, ahol az LGT próbált, 1971-ben."*[24] Presser nemegyszer említette riportjaiban Seress Rezsőt és Beamter Bubit mint házuk korábbi nevezetes la-

[23] SZÁNTÓ és az LGT (1985): 7.
[24] Az LGT történetének rövid áttekintése é. n.

kóit. A hírességek csarnokában kis tabló is található a Klauzál tér archív képeivel, valamint Fekete András versei a néhai hírességekről. A kis galériát maguk a ház lakói hozták létre és fejlesztik.[25]

Itt tehát a hírességek kultuszának tudatos ápolásával van dolgunk. E ponton kapcsolódik össze egymással a helyi emlékezet és az annál sokkal tágabb értelemben vett generációs vagy szubkulturális közösségi kultusz. A rockzene, a táncdal, a filmek révén a Klauzál tér említett hősei szűkebb szülőhazájukon messze túl is ismertté váltak; a magyar popkultúrában, a rajongók és érdeklődők szemében az ő történeteik, legendáriumuk révén a Klauzál tér megint csak emlékezeti hely – másféle értelemben, mint ahogy arról korábban szó esett.[26] Minderre csak ráerősít, ha a tér a rocksztárokról, táncdalénekesekről készült portré- vagy riportfilmekben is megjelenik, hiszen ezek a televízió révén sokkal több érdeklődőhöz jutnak el, mint a nyomtatásban megjelent riportkötetek és életrajzok, és megismertetik a Klauzál teret olyanokkal is, akik maguk sohasem jártak ott, illetve akik nem feltétlenül tartoznak a zenész-énekes sztárok kedvelői közé.[27]

Nem mellékes körülmény, hogy az említettek közül többen nem csupán zenészi, zeneszerzői, énekesi életművük jogán ismertek, hanem más minőségükben is jelen vannak a mai médiában: Presser például mint a 2010-es évek televíziós tehetségkutató versenyeinek zsűritagja, Korda pedig mint a póker mai magyarországi apostola, pókerműsorok állandó műsorvezetője.

A helyi lakosok pedig a maguk részéről saját örökségüknek tekintik a hírességeket, miattuk is büszkék lakóhelyükre, általuk is kötődnek a szűkebb környékhez.

A Dob utca 46/b. számú ház kultusza egyébként napjainkban töretlenül ível felfelé. A ház az évente szeptemberben megrendezett Kulturális Örökség Napjai című rendezvény keretében *„Seress Rezső egykori otthona, Budapest VII.”* néven 2010 óta szerepel azon budapesti épületek között, amelyek a két-

[25] Az egyik ott lakó szerint a közös költségből finanszírozzák. A ház egyik mai lakójának szíves közlése.

[26] A Klauzál térhez és környékéhez való kötődést dokumentálják a riport- és életrajzi kötetek: Szántó Péter kötete (SZÁNTÓ Péter és az LGT 1985.) mellett ebben a műfajban lásd például Balázs Klári Korda Györgyről szóló könyvét (BALÁZS Klári: A Korda sztori. Ekren Kiadó, Budapest, 2007).

[27] Lásd a Váci utcán... – Húsz perc Korda Györggyel című portréfilmet (Váci utcán... 1970.). Más szemszögből, de széles publicitást jelenthetnek a média helytörténeti műsorai. Lásd például a történelmi negyedekben található budapesti terekről szóló, Zegzugos történetek című filmsorozat Klauzál térről szóló részét.

napos rendezvény során megnyílnak a látogatók előtt, bejárhatók és látogathatók. A Dob utca 46/b. bejárását szinte minden évben avatott kalauz, N. Kósa Judit újságíró – mellesleg a ház egyik lakója – vezeti, olykor valamelyik lakóval együtt.[28] A média és más csatornák mellett tehát az ilyen jellegű kulturális rendezvények is hozzájárulhatnak a helyi kultuszok ápolásához, és szélesebb közönséggel is megismertethetik azokat.

Helyi legendákból városi legendák

A Klauzál tér élő hírességei mellett, akiknek életrajzi adatai jól dokumentáltak és többé-kevésbé verifikálhatók, a térnek vannak olyan hősei is, akik valódi városi legendává váltak: bár városszerte sokan ismerték őket, életük tényei meglehetős homályba vesznek, és – ahogyan az a városi legendákkal lenni szokott – mindenki másképp emlékszik rájuk, mindenki másképp adja vissza történetüket.

Az egyik ilyen szereplő Kádár Béla, a Klauzál téren ma is működő Kádár étkezde néhai üzletvezetője, akinek nevét a városszerte ismert étkezde mindmáig viseli. A Kádár étkezde a szocializmusban klasszikus kisvendéglőként szerzett magának nevet, és az évtizedek során számos jeles színész, sportoló tartozott törzsvendégei közé Papp Lászlótól Kabos Gyulán keresztül Ernyey Béláig. Az egykori törzsvendégek bekeretezett, gyakran dedikált fotói ma is beborítják az étkezde falait. Bár több tulajdonosváltáson esett át, a Kádár mindmáig nevezetes hely, amely az úgynevezett „régi pesti zsidónegyed" egyik látnivalójaként rendszerint az útikönyvekben is szerepel.

Kádár Béla történetének egyik hitelesnek tekinthető tolmácsa a jelenlegi tulajdonos, Orbán Sándor, aki Kádár Bélát személyesen ismerte, és aki számos interjúban nyilatkozott már, többek közt e sorok írójának is.[29] Orbán Sándor szerint Kádár Béla eredetileg, a háború után a szintén nevezetes, Akácfa utcai Kispipa étterem tulajdonosa volt. (Nála tanult egykor az ínyenc körökben manapság jól ismert Rosenstein vendéglő gazdája, Rosenstein Tibor is.) A Kispipát azonban a Rákosi-korszakban államosították, és Kádár Béla mintegy kárpótlásként kapta meg a Klauzál téri kisvendéglő bérleti jogát. Orbán ezzel

[28] http://www.oroksegnapok.hu/helyszinek – utolsó letöltés: 2017. november 30.
[29] Videó: a Klauzál téri... 2011; Interjú ORBÁN Sándorral, 2011. június

kapcsolatban maga is idéz egy korábbi városi legendát: a szocializmus évtizedeiben szerinte sokan úgy tudták, hogy Kádár Béla rokoni kapcsolatban állt Kádár Jánossal, és ennek köszönhette étkezdéjét.[30]

Kádár Béla vetette meg az étkezde családias hagyományainak alapjait: a törzsvendégek élvezhették a családtagokból álló személyzet személyes figyelmét, a kedves kiszolgálást, a piros kockás abroszokat, a szifonokban kínált szódát, és a falakra is ő kezdte el kitenni a celebek portréfotóit, melyeket azok gyakran maguk ajándékoztak a kisvendéglőnek. A távozó vendégek személyesen nála, az ajtónál álló kasszánál fizettek. A későbbi tulajdonosok, így Orbán Sándor is, tudatosan megtartották ezeket a hagyományokat, az étlap klasszikus ételeivel együtt. Ma, amikor a szocialista vendéglátás utolsó példái is eltünedeztek már Budapestről, a Kádár afféle időutazásnak hat a maga 1990 előtti hagyományokat őrző jellegzetességeivel.

Orbán szerint Kádár Béla sokáig az üzlet galériáján lakott feleségével. Egy őt ismerő, volt Klauzál téri lakos másképpen emlékszik: szerinte Kádár bácsiék az ő házukban, a Dob utca sarkán álló Klauzál tér 1-ben laktak. Utóbbi interjúalany elmondása szerint Kádár Béla az ötvenes évek végén–hatvanas évek elején nagylelkűen étkeztette az ismerős helyi gyerekeket; ha úgy hozta a helyzet, nem kért semmit a szülőktől cserébe.

„A fölöttünk lakó Kádárék, a Kádár kifőzde tulajdonosai a Klauzál téren, Béla bácsi és Mária néni ... minket majdnem gyerekeikként kezeltek. ... És ... a suli előtt a gangon evés és a Juliska főztje után mi a Kádár bácsinál ebédeltünk szinte minden nap. Az étkezdében. ... Az öcsémmel ott megjelentünk adott időben. Hát ugye a szüleim dolgoztak reggeltől estig. És akkor Béla bácsi nagyon szigorúan vette, hogy mi mindent együnk meg. És éppen ezért általában a Papp Laci asztalához ültetett minket, mert azt mondja, majd a Laci bácsi figyelni fog, hogy mindent megegyetek. Mi rettenetesen féltünk a Papp Lacitól. Hát képzelheted, egy ilyen kigyúrt bokszolóval szemben föl sem fogtuk, hogy mi egy milyen ikonnal ülünk szemben. Közben a Papp Laci egy áldott jó, rendes ember volt. Mindig mosolygott, és biztatott minket, hogy együk meg a levest, meg a főzeléket. Majd kifelé menet, ugye az a szokás most is, mert átvették ezt a szokást, hogy Béla bácsi állt az ajtóban... Ugye a Mária néni vitte a konyhát, és a húga volt a felszolgáló,

[30] Interjú ORBÁN Sándorral, 2011. június

meg időnként volt még egy felszolgáló. De kifelé menet be kellett diktálni a Béla bácsinál, hogy mit ettél, és ott fizettél. ... Szóval Béla bácsinak mindig be kellett mondanunk, mintha nem tudta volna, hogy mit ettünk. És mondta, hogy majd anyátokkal elintézem. És én ezt pontosan tudom, hogy soha egy fillért anyámtól nem fogadott el."[31]

A környék másik legendája Füttyös Gyuri néven vonult be a budapesti köztudatba és a történelembe. Alakját dalban és filmben is megörökítették,[32] néhány éve pedig dokumentumfilm is készült róla,[33] melyben olyan budapestiek mesélnek róla és életéről, akik egykor személyesen találkoztak vele. Ahogy az a városi legendákkal lenni szokott: mindenki máshogy tudja. Az emlékezők nagy része egyetért, abban, hogy Füttyös Gyuri, aki addig műegyetemi hallgató volt, az '56-os forradalomban sérült meg vagy kapott légnyomást az utcai harcokban; van azonban, aki úgy tudja, hogy a forradalom után hurcolták meg. Ahogy a Kováts Kriszta énekelte dalban áll: *„Mérnök volt, és légnyomást kapott, legalábbis így szól a fáma, /'45-ben, vagy '56-ban, és az óta az utcákat járja. / És veri a falat, ahogy őt is verte egy ávós vagy egy náci"* stb. (Ezt a legutóbbi sort utóbb a cenzúra letiltotta, és lemezen a dal más szöveggel jelent meg.)[34] A fiatalember, eredeti nevén Szabó György, az 1960-as, '70-es években afféle város bolondja lett, és különös viselkedésével szerzett nevet magának: többnyire a VII. kerület főútjain, a Nagykörúton és egyebütt csapkodta a nők fenekét, valamint a házak falait összehajtogatott újságjával. Ilyen minőségében több ezren találkozhattak vele (e sorok írójának édesanyja is beszámolt egykor Gyurival kapcsolatos élményeiről); és talán nem túlzás azt állítani, hogy pesti nők teljes generációi osztoznak ezekben az élményekben, főként azok, akik az 1960-as, '70-es és '80-as években lányként, fiatalasszonyként a VII. kerületben laktak vagy gyakran megfordultak ott.

[31] Interjú L. M.-mel, 2011. május 1.

[32] GOTHÁR Péter Ajándék ez a nap (1979) című filmjében Füttyös Gyuri igazi valójában is megjelent, „saját magát alakította". Erről a Füttyös Gyuri legendája (2011: 02:28–02:47) című dokumentumfilmben maga GOTHÁR Péter beszél. A Füttyös Gyuri című dal előadója KOVÁTS Kriszta, dalszerzője FÁBRI Péter volt; ők szintén megszólalnak az idézett dokumentumfilmben.

[33] RTL KLUB, XXI. század (2011): Füttyös Gyuri legendája. – Füttyös Gyuriról és a dokumentumfilmről lásd még MARINOV: 2011.

[34] FÁBRI Péter és KOVÁTS Kriszta a cenzúráról: Füttyös Gyuri legendája 2011:1 9:52–10:39.

Bár az idézett filmben nyilatkozók és más interjúalanyok mindannyian személyesen ismerték őt, Füttyös Gyuri életének tényeiről és lakóhelyéről erősen megoszlanak a vélemények. Sokak szerint a Damjanich utca környékén élt; többen esküsznek azonban, hogy valahol a Klauzál tér közelében lakott édesanyjával.[35] A VII. kerületiek, illetve egykori VII. kerületiek mindenesetre helyi legendaként tartják őt számon.

2012-ben Füttyös Gyurinak jó esélye volt rá, hogy alakját egy Klauzál térhez közeli, VII. kerületi tűzfalon, óriás freskó formájában is megörökítsék. A városi legendákra szakosodott urbanlegends.hu weboldal szerkesztői és a Színes Város mozgalom szervezői közös projektjükben 2012 szeptemberében megszavaztatták a budapestieket, hogy kinek állítson emléket annak a VII. kerületi, Kazinczy utcai háznak az üres tűzfala, amelyben a Mika Tivadar Mulató nevű szórakozóhely és annak kerthelyisége működik: Rejtő Jenő legendás pincérének; Nikola Tesla feltalálónak és magyar barátjának, Szigeti Antalnak; vagy Füttyös Gyurinak.[36] A közönség végül nem Füttyös Gyurit választotta: a 2012 novemberében zárult szavazásban a legtöbb szavazatot Rejtő Jenő pincére kapta. Így végül ő került fel a tűzfalra 2013 májusában Tóth Balázs tervei szerint.[37] A másik két óriás falfestményt jegyző művész, Flohr Zsuzsi Füttyös Gyurinak emléket állító freskó-látványterve azonban továbbra is megtekinthető az interneten.[38]

[35] A Klauzál tér környéki lakóhelyet valószínűsíti egy idézett interjú alanya, aki szintén személyesen ismerte Füttyös Gyurit. Interjú L. M.-mel, 2011. május 1.

[36] Színes Város – Legenda kerestetik 2012; Rejtő Jenő pincére... 2012.

[37] Rejtő Jenő legendás pincére a pesti tűzfalon. http://kotvefuzve.postr.hu/rejto-legendas-pincere-a-pesti-tuzfalon – Budapest, 2012 – utolsó letöltés: 2017. november 30.

[38] Színes Város – Legenda kerestetik. http://magyartermekonline.hu/retro/szines-varos-legenda-kerestetik/ – Budapest, 2012 –utolsó letöltés: 2017. november 30.

Források és felhasznált irodalom

Interjú Ty. R.-rel. 2011. január 25. Az interjút készítette: Szívós Erika.
Interjú Ny. V.-néval. 2011. febr. 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.
Interjú L. M.-mel. 2011. május 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.
Interjú Orbán Sándorral, 2011. június. Az interjút készítette: Szívós Erika.
Interjú Z. M.-néval. 2011. július 5. Az interjút készítette: Szívós Erika.

GOTHÁR Péter (rendezte): *Ajándék ez a nap.* 1979.

Az LGT történetének rövid áttekintése é. n.: Az LGT történetének rövid áttekintése. http://leppet.tripod.com/lgtor.htm – utolsó letöltés: 2017. november 30.

BALÁZS Klári: *A Korda-sztori*. Ekren Kiadó, Budapest, 2007.

Füttyös Gyuri legendája 2011: Füttyös Gyuri legendája. *XXI. század (RTL Klub)*. http://www.rtlklub.hu/musorok/21szazad/videok/147461 – utolsó letöltés: 2017. november 30.

GERŐ András: *Heroes' Square – Budapest. Hungary's History in Stone and Bronze*. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1990.

GERŐ András: *Térerő. A Kossuth tér története*. Új Mandátum, Budapest, 2008.

GYÁNI Gábor: Kollektív emlékezet és a tér nagyvárosi kultusza. In: Uő.: *A történelem, mint emlék(mű)*. Pesti Kalligramm Kft, Budapest, 2016. 109–118.

Maurice HALBWACHS: *On Collective Memory.* (The Heritage of Sociology.) Chicago University Press, Chicago – London, 1992.

MARINOV Iván: Füttyös Gyuri legendája. Budapest, 2011. – http://www.urbanlegends.hu/2011/11/futtyos-gyuri-legendaja/ – utolsó letöltés: 2017. november 30.

MATERN Éva: Hétköznapi legendák. In: KEMÉNY Mária (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok*. Műcsarnok Nonprofit Kft, Budapest, 2009.

Pierre NORA: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas 15* (1999) 3. 142–157.

Rejtő Jenő legendás pincére… 2012: Rejtő Jenő legendás pincére a pesti tűzfalon. http://kotvefuzve.postr.hu/rejto-legendas-pincere-a-pesti-tuzfalon – utolsó letöltés: 2017. november 30.

Rejtő Jenő pincére… 2012: Rejtő Jenő pincére, Nikola Tesla vagy Füttyös Gyuri képe kerülhet egy budapesti tűzfalra. *Tiszatájonline* – http://tiszatajonline.hu/?p=14308 – utolsó letöltés: 2017. november 30.

SCHŐNER Alfréd 2006: Előszó. In: Ungár Richárd: Új mesék a Dob utcából. Budapest, 2006. 5–8.

SINKÓ Katalin: A millenniumi emlékmű, mint kultuszhely. *Medvetánc* 7 (1987.) 2. 28–50

SZÁNTÓ Péter és az LGT: És ilyen a Boksz? Az LGT-sztori. Budapest, 1985.

Színes Város – Legenda kerestetik 2012: Színes Város – Legenda kerestetik. http://magyartermekonline.hu/retro/szines-varos-legenda-kerestetik/ – utolsó letöltés: 2017. november 30.

SZÍVÓS Erika 2010a: Terhes örökség: a történelmi lakónegyedek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *URBS* (5.) 407–428.

SZÍVÓS Erika 2010b: Az István (Klauzál) tér lakói a 19–20. század fordulóján, avagy a *zooming in* módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor –

VALUCH Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 481–499.

SZÍVÓS Erika 2011: Erzsébetvárosi legendák: az interjúk haszna a várostörténetben. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete*. Budapest, 2011. 497–515.

SZÍVÓS Erika 2012: Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians on Klauzál tér, Budapest, 1938–1945. *Hungarian Historical Review 1* (2012) 1–2. 166–199.

SZÍVÓS Erika: *A Klauzál tér a második világháborúban. A nyilas éra és a gettó emlékezete interjúk tükrében*. (Kézirat.) 2013.

SZÍVÓS Erika 2014: Tér és identitás: az 1940-es évekbeli Klauzál tér és környéke egy belső-erzsébetvárosi visszaemlékezésben. *Ethnographia 125* (2014) 3. 161–184.

SZÍVÓS Erika 2015: Egy mikrokozmosz végnapjai: A második világháború hatása a belső-erzsébetvárosi lakosság átalakulására, 1941–1945. In: BÓDY Zsombor – HORVÁTH Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatócsoport, Budapest, 2015. 141–168.

SZÍVÓS Erika 2016: A Belső-Erzsébetváros múltja és zsidó öröksége: emlékezés és emlékezet 1945-től napjainkig. *Múlt és Jövő 27* (2016) 2. 59–71.

Váci utcán… 1970*: Váci utcán… – Húsz perc Korda Györggyel*. Magyar zenés film. Rendező: Szitányi András.

Videó: a Klauzál téri… 2011: Videó: a Klauzál téri Kádár kifőzde titkai. *Hvg.hu* http://hvg.hu/gasztronomia/20110209_kadar_kifozdeje_klauzal_ter_video – utolsó letöltés: 2017. november 30.

Vili, a veréb 1989: *Vili, a veréb*. Magyar rajzfilm. Rendező: Gémes József.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ[1]

II. KATALIN BELPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ KUDARCA

(Az 1767–1768. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság működése)

A francia felvilágosodás hatása az orosz értelmiségre

A 18. század 60-as éveitől – akárcsak Nyugat-Európában – II. Katalin (1762–1796) cárnő uralkodásával, az oroszországi társadalmi gondolat fejlődésében is kezdetét vette a feudális állapotok talajából sarjadt és e viszonyokat igazoló, megcsontosodott fogalmak és nézetek kritikai átértékelése.[2] Ebben az európai mozgalomban kiemelkedő szerepet játszottak a francia felvilágosodás gondolkodói, köztük Voltaire, Diderot, D'Alembert, Rousseau, Montesquieu, Buffon és Condorcet, akik előkészítették a kiművelt „elméket" a közelgő radikális ese-

[1] V. Molnár László CSc (kandidátus, Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem), nyugalmazott egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport.

[2] A társadalmi gondolat fejlődéséről lásd: Niederhauser Emil (összeáll.): Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966; Белявский, М. Т. – Кислягина, Л. Г.: Общественно-политическая мысль. In: Очерки русской культуры XVIII века. Часть третья. Главный редактор: А. Б. Рыбаков. Москва (rövidítve: M.), 1988. 162-211; Болебрух, А. Г.: Передовая общественно-политическая мысль второй половины XVIII века и царизм. Днепропетровск 1979; Моряков, В. И.: Русское просветительство второй половины XVIII века. М., 1994.

ményekre és jelentős hatást gyakoroltak a haladó eszmék kialakulására más nemzeteknél, köztük az oroszoknál is.[3]

Nagy hatással voltak a voltaire-i tanok Alekszandr Boriszovics Kurakin (1752–1818) hercegre is, aki hosszú éveket töltött Németalföldön és Angliában, ahol nem kis csodálattal és elragadtatással figyelte a tőkés fejlődés útjára tért országok virágzó nemzetgazdaságát, a termelés növekedését és a polgárság magas kulturális színvonalát. Hollandiából 1772. március 21-én ezt írta Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783) grófnak: „ Nekem úgy tűnik, hogy az összes nép közül, amelyek földünkön élnek, az angolok a legboldogabbak és legtiszteletreméltóbbak, mivel felszabadultak az önkényuralom alól, nincsenek kiszolgáltatva egyetlen ember szeszélyének sem, és csak a törvények előtt felelnek tetteikért. Nekik nem kell félniük sem a monarcháktól, sem a miniszterek túlkapásaitól, mivel kiváló alkotmányuk biztos védelmet és garanciát nyújt az igazságtalanságok ellen."[4]

Az uralkodói hatalom korlátozásának gondolata nemcsak az orosz udvari arisztokrácia, de a nemesség alsóbb rétegei körében is felettébb népszerű volt, mivel ebben a rendi privilégiumok garanciáját és a személyi függetlenség további növelésének lehetőségét látták. Jól érzékelteti ezt Grigorij Sztyepanovics Vinszkij (1752–1818) ukrán köznemes egyik nyilatkozata, amelyben így érvelt: „Én lennék a birodalom legboldogabb nemese, ha a törvények – lennének bár drákói jellegűek – mindenkire egyformán vonatkoznának."[5]

Sűrű levelezésben állt Voltaire Nyikita Ivanovics Panyin gróffal is, Pál cárevics nevelőjével, a Külügyi Kollégium vezetőjével, aki a nagy francia forradalom előestéjén ezt írta egyik levelében: „Ott, ahol önkény uralkodik, ott nem létezhet a társadalmi kapcsolatok szilárd rendszere; ott van állam, de nincs

[3] A francia felvilágosodás hatásáról: Элкина, И. М.: Французские просветители и книга Шаппа Д'Отроша о России. In: Вестник МГУ, серия «История», 1973. № 3. 71–81; Карп, С. Я.: Французские просвкетители и Россия. Исследования и новые материалы по истории русско-французских культурных связей второй половины XVIII века. М., 1998; Луппов, С. П.: Франзусская книга в России в XVIII веке. Ленинград (a továbbiakban: Л.), 1986; Моряков, В. И. : Екатерина II–просветитель или консерватор? In: Вестник МГУ, серия «История», 2010. № 3. 9–26; Шанский, Д. Н.: Некоторые вопросы истории России в трудах французских учёных второй половины XVIII века. In: Вестник МГУ, серия «История», 1981. № 6. 46–59.

[4] Гаврюшкин, А. В.: Граф Никита Панин (Из истории русской дипломатии XVIII века). М., 1989. 176.

[5] Бартенев, П. И.: К жизнеописанию Г. С. Винского. In: Русский Архив, 1877. № 6. 62. Vinszkij életéről részletesen: Моё время (Записки Г. С. Винского). Редакция и вступительная статья П. Е. Щеголева. Санкт-Петербург (rövidítve: СПб.), 1914.

haza; vannak alattvalók, de nincsenek állampolgárok, és nincs olyan testület, amelynek tagjait a közös kötelességek és erkölcsök szálai kapcsolnának össze."[6] II. Katalinhoz benyújtott tervezeteiben Nyikita Panyin következetesen szorgalmazta az önkényuralmi intézményrendszer korlátozását, az alapvető állampolgári jogok megfogalmazását, „szabadelvű" törvények kidolgozását és a gyakorlatba való átültetését. Világosan kell látnunk viszont, hogy a Panyin gróf által kidolgozott tervezetek – bizonyos antifeudális élük ellenére – nem a jobbágytartó viszonyok korhadt rendszerének gyökeres felszámolását tűzték ki célul, hanem csupán azt sürgették, hogy az autokráciát alkotmányos monarchia váltsa fel, amelyben a korlátlan uralkodói hatalmat az orosz arisztokrácia alaposan megnyirbálhatta volna. Szó sem volt itt alulról végrehajtott reformokról, hiszen Panyin és elvbarátai végső soron a feudalizmus ingatag rendszerének megerősítését, átmentését és a fejlettebb nyugat-európai modellhez való felzárkózást szerették volna elérni. Ezzel magyarázható, hogy a francia felvilágosodás jobboldali szárnyának (például Voltaire) nézetei is többé-kevésbé megfeleltek az orosz nemesség elgondolásainak, politikai arculatának és gazdasági érdekeinek.[7] A „liberális" nemzeti oppozíció elképzelése szerint csak úgy valósítható meg az abszolút hatalom korlátozása, ha az ország ügyeit felvilágosult gondolkodású «filozófus uralkodó» intézi, aki „szabadelvű" politikát folytat, részben megosztja a hatalom gyakorlását az előjogokat élvező rétegekkel, és különféle reformok bevezetésével – de sohasem forradalom útján – a «közjó» megteremtésén fáradozik.

A voltaire-i tanok Oroszországban tehát kedvező fogadtatásra találtak, és jelentősen hozzájárultak a társadalmi eszme fejlődéséhez, valamint a raznocsinyec (vegyes rendű) értelmiség kialakulásához. A francia filozófus népszerűségét jelzi, hogy a Pétervári Tudományos Akadémia őt bízta meg az I. Péter kori orosz állam történetének megírásával, amelyet a kiváló gondolkodó 1756–1763 között készített el, és Párizsban jelentetett meg. Az a tény, hogy Voltaire, XII. Károly svéd uralkodó és XIV. Lajos francia király élettörténetének megírása után, elvállalta I. Péter biográfiájának elkészítését is, arra utal, hogy szerzője nagyra értékelte a 18. századi orosz társadalmi, gazdasági és kulturális reformokat, amelyek Oroszországot, ha lassan is, a legjelentősebb európai hatalmak

[6] Гаврюшкин, А. В. i.m. 192.

[7] Donnert, E.: Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharina II. Berlin, 1976. 63–64.

közé emelték. II. Katalin is tisztában volt azzal, hogy Voltaire műve a birodalom történetének és I. Péter tevékenységének népszerűsítésén túl nem csekély mértékben járult hozzá az európai közvéleményben az oroszországi viszonyok elfogadtatásához, helyenként „reklámozásához". Ezért érthető meg az, miért írta 1778-ban, a jeles gondolkodó halálát követően az orosz cárnő, hogy Voltaire személyében egyik leghűségesebb bizalmasát, sőt „barátját" vesztette el.[8]

Oroszországban Voltaire halálát követően is tovább éltek a francia felvilágosodás eszméi, amit elsősorban a könyvkereskedés fellendülése segített elő. A párizsi művek tömeges beáramlását követően sorra jöttek létre az orosz arisztokrácia (a Kurakin, Oszterman, Voroncov, Suvalov, Daskova, Golicin és más családok) felbecsülhetetlen értékű könyvtárai, amelyekben egyaránt megtalálhatóak voltak Voltaire, Rousseau, Diderot, D'Alembert, Lamettrie, Helvétius, Holbach, Mably, Quesnay, Buffon, Turgot, Beaumarchais alkotásai.[9] A Buturlin-család könyvtáráról jegyezték fel, hogy 1773 őszén maga az odalátogató Denis Diderot is elragadtatással nyilatkozott arról.[10] Érdekességképpen említjük meg, hogy Diderot könyvtárát egyébként – jelentős felárral – II. Katalin vásárolta meg, hogy ezzel is segítsen az anyagi gondok között élő francia filozófuson.

Népszerűek voltak Oroszországban a korabeli francia időszaki kiadványok, a különböző szakfolyóiratok, újságok és napilapok is. Diderot, amikor 1773 szeptemberétől 1774 márciusáig a cárnő vendégeként Pétervárott tartózkodott, nem kis csodálkozással jegyezte meg, hogy Európában Oroszország az egyetlen állam, ahol mindenfajta francia újságot szabadon lehet olvasni.[11] Ez a körülmény természetesen kedvező feltételeket teremtett a felvilágosult eszmék terjesztése számára, mivel a francia viszonyokkal való közelebbi megismerkedés jelentősen bővítette az orosz olvasók látókörét.

[8] Voltaire oroszországi kapcsolatairól: Артамонов, С. Д.: Вольтер и его век. М., 1980; Переписька российской императрицы Екатерины II и господина Вольтера. Перевод с французского языка: Иван Фабиян. СПб., 1803; Вольтер и Россия. Под редакцией А. Д. Михайлова, А. И. Строева. М., 1999; Заборов, П. Р.: Русская литература и Вольтер. Л., 1978.

[9] Луппов, С. П.: Французская книга в России в XVIII веке. Л., 1986.

[10] Билбасов, В. А.: Дидро в Ретербурге. СПб., 1884. 114.

[11] Артемова, Д. Ю.: Культура глазами посетивших её французов (последняя треть XVIII века). М., 2000; Мезин, С. А.: Дидро и цивилизация России. М., 2018.

A ráció és a társadalmi közjó szellemében

A cári birodalomban a szabadságeszmék megszületése a paraszti jogfosztottság és a feudális önkény bírálatával szoros kapcsolatban ment végbe. E mozgalmak fellángolása az 1750–1760-as években érthető módon gondolkodóba ejtette a különböző társadalmi rétegek képviselőit. A legmesszebbre látó földesurakat ugyanis nyugtalanította a sorozatos lázadások és felkelések veszélye, ezért tervezetek egész sora készült a parasztság lecsillapítására, hogy a jobbágyrendszer alapjainak megőrzése és konzerválása érdekében enyhítsék a társadalmi élet kirívó visszásságait.[12] Ilyen jobbító szándékú plánumokat dolgoztak ki az orosz politikai élet olyan ismert személyiségei, mint Pjotr Ivanovics Panyin gróf (a Jemeljan Pugacsov-felkelés egyik pacifikálója), Ivan Perfiljevics Jelagin (II. Katalin államtitkára), Nyikita Ivanovics Panyin (Pál cárevics nevelője, a Külügyi Kollégium vezetője) és Gyenyisz Ivanovics Fonvizin (a neves író és könyvkiadó).[13] Őket messze túlhaladta Dmitrij Alekszejevics Golicin (1734–1803) herceg tervezete[14], amelyben azt javasolta, hogy magas váltságdíj ellenében – bár föld nélkül – szabadítsák fel a jobbágyokat. De mindezek az elképzelések (felülről, reformok útján) csak a kormányzó körök képviselőinek szóltak, és nem jutottak a közvélemény tudomására. Emellett a nemesség konzervatív többsége makacsul védelmezte privilégiumait, a földesurak korlátlan hatalmát jobbágyaik felett, és határozottan követelte, hogy a birtokosok jogait alattvalóik felett minden részletében hagyják meg a régi alapokon.

Az arisztokrácia egyik ideológusa, a neves 18. századi történetíró, Mihail Mihajlovics Scserbatov (1733–1788) herceg „Elmélkedések annak hátrányairól, hogy Oroszországban szabadságot adjanak a parasztoknak és szolgáknak, avagy a földbirtokot tulajdonba kapják” című munkájában határozottan fellépett minden olyan törekvés ellen, miszerint a jobbágykérdést a nyilvánosság

[12] Бак, И. С.: Антифеодальные экономические учения в России второй половины XVIII века. М., 1958.

[13] Дергачёв И. З.: Из истории русской общественной мысли (70-ые годы XVIII века). In: Ученые записки Ульяновского педагогического института, т. 21. Ульяновск, 1969. 224–256.

[14] Бак, И. С.: Дмитрий Алексеевич Голицын. Философские, общественно-политические и экономические воззрения. In: Исторические записки, т. 26. М., 1948. 258–272; Цверава, Г. К.: Дмитрий Алексеевич Голицын. Л., 1985. 164–165.

elé vigyék, mivel ez „mindenféle fecsegésekre, a lázongó személyek felháborodására és elégedetlenségére szolgáltatna alkalmat."[15]

1767–1769 között Alekszej Jakovlevics Polenov (jogász), Jakov Pavlovics Kozelszkij (filozófus), Szemjon Jefimovics Gyesznyickij, Dmitrij Szergejevics Anyicskov és Ivan Andrejevics Tretyakov (a Moszkvai Egyetem professzorai), valamint a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság progresszív gondolkodású küldöttei, a szatirikus folyóiratokat kiadó Nyikolaj Ivanovics Novikov és mások kísérletet tettek arra, hogy feltárják a társadalmi rendellenességek okait.[16] A sajtó hasábjain,[17] a bizottság vitáin, a Szabad Gazdasági Társaság ülésein, az egyetemi előadótermekben a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, közművelődési és kulturális kérdések széles körét tárgyalták meg.[18] A Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság ülésein és a folyóiratok hasábjain az orosz felvilágosult gondolkodók a jobbágyrendszer kérlelhetetlen ellenségeiként léptek fel, leleplezték a földesurak kegyetlenkedéseit, keményen ostorozták visszaéléseiket, és bátran kritizálták a korszerűtlen igazságszolgáltatás fonákságait.[19]

A feudális rendszer és a felvilágosult abszolutizmus képmutató intézkedéseinek bátor hangú bírálatában, a belső társadalmi problémák feltárásában különösen a frissen alapított szatirikus folyóiratok jártak az élen. N. I. Novikov a *Here*, a *Fecsegő*, a *Festő,* az *Erszény*, V. G. Ruban a *Szorgos hangya*, a *Se nem ez, se nem az*, M. D. Csulkov *Ez is, az is*, F. A. Emin a *Pokolposta*, V. V. Tuzov a *Napszám* és I. A. Krilov *A lélekposta, A néző,* valamint a *Szentpétervári Merkurius* című folyóiratok hasábjain éles polémiát folytattak a maradi, konzervatív nézetekkel, II. Katalin *Mindenféle, mindenfajta* című lapjával, elszántan és következetesen ostorozva a fennálló társadalmi berendezkedést, a nemesség osztályönzését, műveletlenségét, gallomániáját, hivatali karrierizmusát, elmaradott gazdálkodását, léha életvitelét.[20]

[15] Федосов, И. А.: Из истории русской общественной мысли XVIII столетия (М. М. Щербатов). М., 1967. 64.

[16] Томсинов, В. А.: Первые русские профессора юридического факультета Московского университета: С. Е. Десницкий и И. А. Третьяков. In: Вестник МГУ, серия «Право», 2004. № 6. 27–36.

[17] Берков, П. Н.: История русской журналистики XVIII века. М.–Л., 1958. 74–83.

[18] Томсинов, В. А.: Юридический факультет Московского университета во второй половине XVIII века. In: Вестник МГУ, серия «Право», 2004. № 6. 3–26.

[19] Белявский, М. Т.: Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева. М., 1965. 24–26.

[20] A korabeli szatirikus folyóiratokról lásd: Берков, П. Н.: Сатирические журналы Н. И. Новикова. М.–Л., 1951; Западов, А. В.: Русская журналистика XVIII века. М., 1964. 112–126.

A jobbágyrendszer kérlelhetetlen bírálatával tűnt ki Alekszej Jakovlevics Polenov, aki bár nem szólt a földesúri birtokok felosztásáról, de követelte: 1. az adók és szolgáltatások legyenek pontosan meghatározottak, és nem léphetik túl a jobbágy összes jövedelmének egytizedét, 2. a robot heti egy napban történő maximálását, 3. az adózás állami ellenőrzését, a földesúri túlkapások megakadályozását, 4. a jobbágyok állami támogatását igavonó állatokkal, hitellel, 5. időnként fel kell szabadítani őket a kötelező terhek alól, 6. a bíróságok összetételének demokratizálását (jobbágyok bevonásával), 7. az «emberkereskedelem» megszüntetését, 8. a szabad költözködési jog biztosítását, 9. falusi népiskolák alapítását.[21]

Hasonló nézeteket vallott Jakov Pavlovics Kozelszkij, aki szerint pontosan körül kell határolni a jobbágy állami és földesúri szolgáltatásait, mivel ezáltal a túlkapások megakadályozhatóak lennének. Fontos felismerése volt, hogy a föld népét érdekeltté kell tenni a termelésben, valamint tiszteletben kell tartani azok ingó és ingatlan vagyonát. Bár Kozelszkij nem a jobbágyrendszer azonnali megszüntetése mellett érvelt írásaiban, megállapításai és követelései mégis rendkívül pozitívnak értékelhetőek, így például az, hogy a rangokat, hivatalokat ne a nemesi származás, hanem a tehetség és a szorgalom alapján ítéljék oda.[22]

Haladó nézeteket vallott Szemjon Jefimovics Gyesznyickij, a Moszkvai Egyetem jogászprofesszora is, aki sürgette, hogy mihamarabb véget kell vetni a földesúri önkényeskedéseknek, elítélte a megalázó testi fenyítést, és a lefejezés eltörlését javasolta. Sürgős feladatnak tartotta a törvényhozás demokratizálását és a nők alárendelt helyzetének megszüntetését, teljes jogú emancipációját. Legismertebb művében („Előterjesztés a törvényhozás, valamint a bírói és végrehajtó hatalom intézményéről az Orosz Birodalom számára") a társadalmi rend széles körű demokratizálását és a szembetűnő igazságtalanságok eltörlését javasolta. Többek között azt, hogy a szenátus tagjai a kormányzósági küldöttekből kerüljenek ki, és a szenátorok legfeljebb öt évig maradhatnának hivatalban, akik saját költségükön működnének, és dönteniük szavazattöbbséggel lehetne. Gyesznyickij fontosnak tartotta, hogy bárki legfeljebb csak két

[21] Поленов, А. Я.: О крепостном состоянии крестьян в России. In: Русский Архив, 1865. 509–541; Шугуров, М. Ф.: Учение и ученики в XVIII веке (По поводу биографии А. Я. Поленова). In: Русский Архив, 1866. 304–324.

[22] Коган, Ю. Я. : Просветитель XVIII века – Я. П. Козельский. М., 1958; Щипанов, И. Я.: Философия русского просвещения (Вторая половина 18 века). М., 1971.

alkalommal lehessen újraválasztható a szenátus tagjává, ezáltal elkerülhető lenne, hogy egyes ügyosztályok vezetése apáról fiúra szálljon, és szinte örökletes hatalom alakuljon ki. Előterjesztése szerint célszerű lenne kilenc felsőfokú bíróságot szervezni a birodalom területén (Pétervár, Moszkva, Riga, Tobolszk, Novgorod, Kazany, Orenburg, Gluhov központtal, illetve egyet a lengyel határon), amelyekben tizenkét főből álló apparátusok működnének.[23]

A nyezsini polgári családból származó Gyesznyickij élesen bírálta a 17–18. századi természetjogot, továbbá fontos felismerései közé tartozott, hogy a társadalom és az államformák fejlődését a tulajdonviszonyok változásával kapcsolta össze. Az ember civilizációs fejlődését négy alapvető korszakra osztotta: 1. a vadászat és a gyűjtögetés kora, amelyben még nincs magántulajdon, 2. az emberiség történetének állattenyésztő szakasza, amikor létrejött az ingó vagyon birtoklása, de a földé (mint ingatlané) még nem, 3. a földművelés megjelenése (földtulajdon), 4. a kereskedelmi szakasz elkülönülése, amelyet „eszményinek" tartott.[24]

Radikális nézeteiről volt ismert Dmitrij Alekszejevics Golicin herceg (1734–1803), aki követként Franciaországban és Hollandiában teljesített szolgálatot. Párizsi tartózkodása idején – saját költségén – megjelentette Claude Adrien Helvétius „Az emberről, értelmi képességeiről és neveltetéséről" című könyvét, amelynek második kiadását a francia kormány betiltotta és elégette. Nézeteit a kiváló gondolkodó rokonához, Alekszandr Mihajlovics Golicin herceghez, a későbbi tábornagyhoz írt leveleiben fejtette ki, amelyekben azt javasolta, hogy a föld, bár maradjon a nemesek tulajdonában, de a jobbágyok személyi szabadságát feltétlenül biztosítani kell. Indítványozta azt is, hogy a parasztoknak rendelkezniük kell annyi földdel, amely mindennapi megélhetésükhöz és gazdálkodásukhoz szükséges.[25]

Az orosz felvilágosult gondolkodók közül feltétlenül fel kell idéznünk még Grigorij Szemjonovics Korobjin (az 1767–68. évi Törvénykönyv-szerkesztő

[23] Томсинов, В. А.: Семен Ефимович Десницкий (1740–1789). In: Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755–1917). М., 2005. 18–31.

[24] Императорский Московский университет (1755-1917). In: Энциклопедический словарь. Редакторы: А. Ю. Андреев, Д. А. Цыганков. М., 2010. 214–215.

[25] Бак, И. С. i.m. 184–192.

Bizottság delegátusa)[26] és Ivan Andrejevics Tretyakov (1735–1779)[27] nézeteit, akik a jobbágyterhek csökkentése, a pontosan megszabott szolgáltatások előírása, és új, humánusabb törvényhozási gyakorlat kimunkálása mellett érveltek, követelve a felvilágosodás ismereteinek terjesztését a szegényebb társadalmi rétegek körében is.

A 18. század nagyhatású gondolkodói közé tartozott Grigorij Szavvics Szkovoroda (1722–1794), az ukrán felvilágosodás egyik legnagyobb alakja, vándortanító, számos irodalmi és filozófiai mű szerzője, 1745–1750 között a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság kántora. Szkovoroda beszédeiben és írásaiban élesen elítélte az ukrán előkelők maradi látás- és gondolkodásmódját, rangkórságát és a szabad tulajdonra alapozott egyéni érdeket tekintette a fejlődés legfőbb mozgatóerejének, valamint a közjó forrásának.[28]

Az orosz felvilágosult gondolkodók közül radikalizmusát tekintve – a lipcsei egyetemen J. W. Goethe évfolyamtársaként tanult – Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev (1749–1802)[29] jutott a legmesszebbre, aki az „Utazás Pétervárról Moszkvába" (1790)[30] című híres, hatszázötven példányban megjelent művében így jövendölt az orosz nép számára: «Rettegj kegyetlen szívű földesúr, mert ott látom minden jobbágyod homlokán ítéletedet!"[31] Ragyiscsev személyében a dekabristák előfutárát kell tisztelnünk, aki büszkén vallotta magáról „Szabadság" című ódájában (1783): „Én az vagyok, aki voltam, és kell is mindig lennem: nem fa, nem jámbor állat, szolga sem, hanem ember!"[32]

Amint láttuk, a 18. századi orosz gondolkodók nézetei, javaslatai – pozitív szándékuk ellenére – meglehetősen következetlennek és utópisztikusnak tűnnek, mivel e szerzők többségükben képtelenek voltak felülemelkedni osztálykorlátaikon, azaz nem követelték a jobbágyrendszer teljes, radikális felszámo-

[26] Белявсий, М. Т. i.m. 71–74.

[27] Томсинов, В. А.: Первые русские профессора юридического факультета Московского университета: С. Е. Десницкий и И. А. Третьяков. In: Вестник Московского университета, Серия «Право», 2004. № 6. 37–50.

[28] Марченко, О. В.: Сковорода Григорий Саввич. In: Русская философия. Малый энциклопедический словарь. М., 1995. 469–474; Шабловский, Е. С.: Г. С. Сковорода. М., 1972.

[29] Életéről lásd: Лотман, Ю. М.: Радищев и Мабли. In: Сборник «XVIII век», т.3. М.–Л., 1955. 276–309; Радищев, А. Н.: Избранные философские и общественно-политические произведения. Ред,: И. Я. Щипанов. М., 1952; Бабкин, Д. С.: А. Н. Радищев. М., 1966.

[30] Ragyiscsev, A. N.: Utazás Pétervárról Moszkvába. Ford.: Trócsányi György, Fodor András. Budapest, 1979.

[31] Радищев, А. Н. (1952) i.m. 112.

[32] Ragyiscsev, A. N. (1979) i.m. 187.

lását, és valójában nem is értették meg a sorozatos parasztfelkeléseket, mivel nem kis mértékben rettegtek is azoktól. Ma már megmosolyogjuk és leírhatatlanul naivnak ítéljük meg e gondolkodóknak a felvilágosult uralkodókba vetett alaptalan illúzióit, akik álszent módon félrevezették őket és vakvágányra vitték nemes szándékaikat.

Az 1767–68-as Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság

A társadalmi gondolat 18. századi fejlődésének sajátos színterét jelenti az 1767-ben összehívott Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tevékenysége, amelyhez a korabeli progresszív közvélemény nagy reményeket fűzött, és benne a felvilágosult abszolutizmus oroszországi térnyerésének lehetőségét látta. Az Orosz Birodalom egységes törvényhozásának felülvizsgálatát II. Katalin trónra lépése után egyre inkább időszerűvé tette, hogy ez idő tájt még mindig az Alekszej Mihajlovics (1645–1676) cár által kiadott 1649-es „Szobornoje ulozsenyije", azaz a rendi gyűlés által elfogadott törvénytár alapján ítélkeztek, amely már sem a nemesség érdekeinek nem felelt meg, de különösen a kereskedők tiltakozását váltotta ki elavult szellemisége, korszerűtlensége és túlhaladottsága miatt. Ezért a cárnő 1766. december 14-én manifesztumot tett közzé – amelyet három egymást követő vasárnap felolvastak a templomokban – a bizottság küldötteinek összehívására.[33] Akkor, a közigazgatási reform (1775) előtti birodalom húsz guberniumra (kormányzóságra), azok provinciákra (tartományokra), továbbá kerületekre tagolódott. Egy képviselőt küldhettek a bizottságba a városok, ugyancsak egy nemest delegálhattak a kerületek is. Ezenkívül minden provincia után egy állami jobbágy, katona, illetve „betelepült" külföldi vehetett még részt a bizottság munkájában. A kozák küldötteket a jómódú sztarsina rétegéből kikerült elöljárók képviselték. A kerületi és a városi választások egyfordulósak, a tartományiak háromlépcsősek voltak.[34]

A birodalomban összesen 564 küldöttet választottak meg, amelyből a városi képviselők aránya 39% (208 fő), bár a birodalom össznépességének 5%-át sem tették ki; a nemességé 30% (161 fő), az állami intézmények pedig 28 kül-

[33] Волкова, Л. А.: «Наказ» Екатерины II в отечественной дореволюционной историографии. In: Исторический ежегодник (2005). Омск, 2006. 49–50.

[34] Омельченко, О. А.: Власть и закон в России XVIII века. М., 2004. 73–75.

döttet delegálhattak a bizottságba. Nem képviseltethették tehát magukat a földesúri és az úgynevezett „hozzáírt" (pripisznije kreposztnije) parasztok, akik robotkötelezettségüket késő ősztől kora tavaszig a manufaktúra-üzemekben teljesítették, valamint az 1764-ben szekularizált kolostorok jobbágyai (ekonomicseszkije kreposztnije) sem.[35]

A küldötteket számos privilégiummal ruházták fel, ezáltal mentesek voltak – társadalmi jogállásuktól függően – a kínzás és a testi fenyítés alól, külön jelvényeket kaptak, amelyeket a nemesek később is viselhettek. Ez utóbbi delegátusok egy évre négyszáz, a városi és a jobbágyszármazású küldöttek pedig százhúsz, illetve harminc rubel juttatásban részesültek.[36]

1767. július 30-án kezdődött el a bizottság munkája a Kremlben. A tanácskozások színhelye a III. Ivan (1462–1505) nagyfejedelem idején építtetett, Marco Ruffo és Pietro Antonio Solari által tervezett, ötszáz négyzetméteres Granovitaja palota lett, ahova maga Katalin cárnő is még aznap megérkezett népes kíséretével, és nyomban megválasztották a gyűlés marsallját, Alekszandr Iljics Bibikov (1723–1774) tábornok személyében, akinek az volt a feladata, hogy semmi olyan javaslat napirendre tűzését ne engedélyezze, amely zavarta volna a tanácskozások „normális" menetét, azaz kényes kérdéseket feszegetett volna. Ezért nyomban kimondták: a bizottság nem azért ült össze, hogy unalmas panaszok sorát hallgassa végig, hanem ehelyett az új törvénykönyv összeállítását, és megszövegezését tekinti feladatának.[37]

A küldöttek hamarosan kijelöltek három kisebb albizottságot (igazgatási, szerkesztő, előkészítő), amelyeknek figyelmébe ajánlották, hogy az újságokat engedély nélkül nem tájékoztathatják tevékenységükről, az elhangzott viták, felszólalások tartalmáról, a felmerült nézeteltérésekről. Ezt követően a tizenkilenc szekció hozzálátott munkájához, amelyek irányításában nem kis feladatot látott el Alekszandr Alekszejevics Vjazemszkij (1727–1793) herceg, II. Katalin belpolitikai tanácsadója.[38] Az ünnepélyes megnyitón maga a cárnő is felszólalt, amikor – többek között – az alábbiakat mondta: „Úgy gondoljuk, hogy az öncélú dicsőség helyett arra vagyunk kiválasztottak, hogy népünk ja-

[35] Флоровский, А. В.: Состав Законодательной Комиссии 1767 года. Одесса, 1915. 24–32.

[36] Чечулин, Н. Д.: Об источниках « Наказа» . In: Журнал Министерства народного просвещения, 1902. № 4. 33-36.

[37] Мадариага, И. де: Россия в эпоху Екатерины Великой. М., 2002. 464–465.

[38] Письма императрицы Екатерины II к князю А. А. Вяземскому. In: Русский Архив, 1866. № 2. 625–632.

vát szolgáljuk."[39] Ezen kijelentése után sokan sírva fakadtak, majd a hatás csak tovább fokozódott, amikor az uralkodónő így folytatta: „Istenem segíts, hogy törvényalkotásunk befejezése után népünk szabadabban, következésképpen gazdagabban éljen földjén, szerencsétlenségüket nem szeretném megérni."[40] A küldöttek ekkor felkérték a cárnőt, hogy fogadja el a „legnagyobb", a „legbölcsebb" és a „haza anyjá"-nak titulusát.

A bizottság tevékenységéhez mintegy útmutatóul, vezérfonalként maga a cárnő írt részletes Utasítást (Nakaz), amelyhez hasonló reformprogram addig ismeretlen volt az orosz politikai irodalomban és a törvényalkotási gyakorlatban.[41] A törvénytervezet elkészítésén a cárnő 1765 januárjától 1767 elejéig dolgozott, és erről 1765. március 28-án számolt be Madame Marie Thérèse Rodet Geoffrin-hez írt levelében, amelyben arról tájékoztatta a divatos párizsi szalon tulajdonosát, hogy immár két hónapja napi három órát dolgozik a birodalom új törvényeinek megszerkesztésén.[42]

Az Utasítás kidolgozásában II. Katalin franciás műveltsége, valamint a felvilágosodás jeles gondolkodóinak hatása – nem ritkán kompilációja – tükröződött vissza. Különösen nagy hatást gyakoroltak a „Nakaz" szövegalkotására Charles-Louis Montesquieu (1689–1755) „A törvények szelleme" (1748) c. munkája – amelyet II. Katalin az „uralkodók imakönyvének" nevezett, mivel minden sorát a józan ész lebilincselő ereje hatja át – valamint Cesare Beccaria (1738–1794), a kiváló olasz jogtudós és kriminalista „A bűnökről és büntetésekről" (1764) című könyve.[43] A cárnő azonban nem a lényeget ragadta meg a nyugat-európai gondolkodók munkáiban, mivel nem a feudalizmus kérlelhetetlen bírálata nyerte meg tetszését, hanem éppen ideológiájuk gyenge sarkpontja: a felvilágosult uralkodókba vetett naiv hitük, amelyre ő maga is a «Nakaz» mondanivalóját alapozta. II. Katalin mindenekelőtt arról igyekezett meggyőzni a bizottság tagjait, hogy Oroszországban a közjó és a kormányzás egyetlen forrása csak az önkényuralom, az autokrácia lehet.

[39] Каменский, А. Б.: Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой. М., 1997. 189.

[40] Ugyanott, 190.

[41] A „Nakaz" első, orosz nyelvű kiadásához: Наказ императрицы Екатерины II, данный Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. Под редакцией Н. Д. Чечулина. СПб., 1907. 334. Magyar nyelven részletet közöl: Niederhauser Emil: Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966. 71–86.

[42] Павленко, Н. И.: Екатерина Великая. М., 2000. 193.

[43] Montesquieu, Ch. de S.: A törvények szelleméről. I–II. kötet. Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, 1962; Cesare Beccaria: A bűnökről és a büntetésekről. Ford. Madarász Imre. Budapest, 1989.

Az Utasítás először húsz fejezetből állt (köztük a szenátusról, a birodalom alattvalóinak jogállásáról, az „állampolgárok" egyenlőségéről és szabadságáról, a törvényekről általában, a büntetésekről és a bírósági joggyakorlatról, a büntetőbírósági eljárásról, a jobbágyok helyzetéről, a birodalom népességének növeléséről, a kézművességről és a kereskedelemről, a nevelésről, a nemességről, a városokról, az öröklésről, a törvények kodifikálásáról, a vallási türelemről, továbbá azokról a cikkelyekről, amelyek magyarázatot igényelnek), de a szerkesztés során ezekhez további kettő járult (a rendőrségről, illetve az államháztartásról). Láthatjuk tehát, hogy a „Nakaz" a társadalmi problémák széles körére vonatkozott, főként azonban a joggyakorlat és a bíróságok működését kívánta szabályozni, hangsúlyozva, hogy a bűnözés és a betegségek megelőzésének záloga a felvilágosodás eszméinek és ismereteinek hatékony terjesztésében rejlik.[44]

A „Nakaz" felsorolt fejezetei cikkelyekre (paragrafusokra) tagolódtak, szám szerint 655-re, amelyekből 294-et Montesquieu-től, 104-et pedig Beccariától vett át. (Ez utóbbit „A büntetőbírósági eljárás" c. 10. fejezet 108 cikkelyéből!) Az Utasítás kritikai elemzésével fényt deríthetünk még az 1751-től kibocsátott nagy francia Enciklopédia, illetve a német Jacob Friedrich von Bielfeld (1717–1770) és Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) publicisták, valamint Adam Smith angol közgazdász hatására, nézeteik kompilációjára. Így kiderül, hogy a „Nakaz" legalább háromnegyed része külföldi szerzők fordításából származik, amit később maga II. Katalin is beismert.[45] Az Utasítás német fordítását elküldte II. Frigyes porosz királynak is az alábbi levél kíséretében: „Ön beláthatja, hogy én, mint a mesebeli holló, idegen tollakkal ékeskedtem, mivel ebben az írásban jómagam csak az anyag elrendezését végeztem, csupán egy-egy sor, vagy szó az enyém."[46] Az idegen nyelvű fordításokat a cárnő Grigorij Vasziljevics Kozickij (1724–1775) személyi titkára végezte el, mivel Katalin ekkor még nem tudott kifogástalanul oroszul.[47] A kompilációk fordítása következtében az egyes fejezetek között nemritkán ellentmondások is előfordulnak. (Például: a Montesquieu-től átvett fejezetben megengedhető a lefejezés, a Beccariától merített részben nem!)

[44] Борзаковский, П. К.: Императрица Екатерина Великая. М., 1991. 48.
[45] Исаев, И.А.: История государства и права России. М., 2006. 153–157.
[46] Мадариага, И. де (2002) i. m. 472.
[47] Кулябко, Е. С.: Замечательные питомцы Академического университета. Л., 1977. 101–127.

A „Nakaz" szövege több változatban ismert. Első megfogalmazásában az uralkodónő még elítélte a jobbágykizsákmányolás szembetűnően kegyetlen formáit, az erőszakos túlkapásokat. Az elkészült fogalmazványt bemutatta Pjotr Ivanovics Panyin grófnak, aki azt elolvasva, szörnyülködve kiáltott fel: „Ezek olyan axiómák, amelyek még a falakat is képesek ledönteni!"[48] II. Katalin megszívlelte Panyin intését, és egyszersmind feljogosította a vitában résztvevőket, hogy húzzák ki fogalmazványából mindazt, amit abban nem helyeselnek. Tehát még a cárnő egészen mérsékelt reformjavaslatai is erős ellenállást váltottak ki a birodalom vezető köreiben. A főurak elsősorban azokat a részeket nyírbálták meg, amelyekben – a fokozódó állami adóterhek biztosítása érdekében – az uralkodó bizonyos keretek között korlátozni kívánta a földesúri kizsákmányolást. Különösen sokat töröltek a XI. fejezetből, amely a jobbágyság gazdasági és szociális helyzetének mérsékelt javítását irányozta elő, de heves ellenállást váltottak ki a kereskedői réteg fokozottabb támogatását célzó javaslatok is. A nemesség viszont maradéktalanul helyeselte a helyi, rendi-korporációs privilégiumok felszámolását. A balti tartományok sorsáról ezzel kapcsolatban a következőket írta a „Nakaz": „Ezeket a provinciákat pedig a szmolenszkivel egyetemben a leggyorsabban el kell oroszosítani, hogy ne pislogjanak úgy, mint béka a kocsonyában."[49] Világosan látnunk kell tehát, hogy II. Katalin „Utasítása" nem a feudális rendszer alapja vagy pillérei ellen irányult – mivel a jobbágyfelszabadítás kérdése érintőlegesen sem szerepelt benne, még a személyi függés felszámolásának formájában sem – mivel a tervezett szerény reformokkal éppen a fennálló viszonyokat kívánta konzerválni, annak élettartamát szándékozott meghosszabbítani.

Moszkvában 1767 decemberében fejeződött be a bizottság munkájának első ülésszaka, és ekkor a delegátusok átköltöztek Pétervárra, ahol 1768. február 18-án újra folytatódtak a törvénykönyv szövegtervezete feletti viták. A fővárosban az albizottságok előbb öt hónapon keresztül az igazságszolgáltatásról vitáztak, hetven ülést tartottak, kétszáz küldött véleményét hallgatták meg, majd három hónapon át újra a nemesi előjogokról disputáltak, amelyek áttételesen mindannyiszor a jobbágykérdést is érintették. Ám a vitákban II. Katalin szerény javaslatainak csak néhány támogatója akadt, köztük Grigorij

[48] Алексеев, Ю. Г.: Потомству в пример (О генерале-аншефе русской армии П. И. Панине). In: Военные знания, 1997. № 3. 14-15.

[49] Флоровский, А. В. (1915) i.m. 35.

Szemjonovics Korobjin, a kozlovi kerület delegátusa, aki 1768. május 5-ei felszólalásában a korabeli igazságszolgáltatás fonákságaira mutatott rá, bebizonyítva, hogy a jobbágyok szökését a földesúri önkény, a gyakori túlkapások és az elviselhetetlen adóterhek váltják ki.[50]

A nemesi küldöttek általános hangulatát jobban tükrözte Mihail Mihajlovics Scserbatov (1733–1788) herceg (jaroszlavli képviselő) felszólalása, amelyben azt igyekezett bizonyítani, hogy a paraszti szökéseket nem a rossz gazdasági és szociális körülmények, hanem a kedvezőtlen éghajlati viszonyok idézik elő. Scserbatov következetesen fellépett a tősgyökeres nemesség érdekében, védelmezve azok évszázados „szent jogait". A jobbágytartás kizárólag a nemesség privilégiuma – hangsúlyozta a később híressé vált történetíró –, mert rajtuk keresztül tanulja meg a birodalom egy kis részének irányítását. Véleménye szerint a kereskedők nem formálhatnak jogot jobbágyok vásárlására, amit statisztikai kimutatásokkal igyekezett alátámasztani. E szerint a 7,5 millió összszeírt férfi jobbágyból valójában csak mintegy 3,3 millió végez szántást-vetést, foglalkozik tehát ténylegesen földműveléssel, akik 17 millió emberre dolgoznak, termelik meg kenyerüket. Tehát minden földműves – érvelt tovább Scserbatov – öt másik személyt tart el, és ha a kétszázezer kereskedő csak két–két „lelket" vásárolna meg, további négyszázezerrel csökkenne a szántó-vetők száma, ez pedig a korabeli termésátlagok mellett megengedhetetlen.[51]

A nemesség védelmében M. M. Scserbatovot talán csak Alekszej Vasziljevics Nariskin (1742–1800) herceg, mihajlovói nemes múlta felül szélsőséges nézeteivel, heves kirohanásaival. Felszólalása szerint: a nemesi rang az a legszentebb adomány, ami megkülönbözteti egyik embert a másiktól, s amely lehetővé teszi számára és utódainak, hogy ennek megfelelően éljen. Véleménye szerint a birodalomban még kétmillió földműves sem akad, aki gabonát termel, ezért a kereskedők igénye jobbágyok vásárlására abszurd és hamarosan a „Szent Oroszország létét fenyegeti".[52]

A bizottsági viták során egyértelműen kiderült, hogy a birodalomban a legelemibb szociális intézmények (kórházak, árvaházak, gyógyszertárak) is

[50] Белявский, М. Т. (1965) i.m. 86–87.

[51] M. M. Scserbatov életéről és nézeteiről lásd: Артемьева, Т. В.: Михаил Щербатов. СПб.,1994; Шанский, Д. М.: М. М. Щербатов и И. Н. Болтин. In: Историки России XVIII – начала XIX вв. М., 1996.

[52] Райский, Б. Г.: Дидро и братья Нарышкины . In: Французский ежегодник за 1982 г. М., 1984. 112–126.

hiányoznak, nincsenek megfelelő számban kenyérgabona-raktárak, bankok, posták, iskolák. Sok felszólaló keserűen panaszolta az igazságszolgáltatás hibáit, fonákságait, rámutatva annak számos középkori vonására.[53]

A Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság összehívása és vitái alkalmával is kitűnt, hogy II. Katalin politikája céltudatosan a balti tartományok beolvasztására irányult. 1767-ig az ottani nemesség képviselői sohasem vettek részt birodalmi jellegű tanácskozásokon, ám most ukáz formájában megjelenésre szólították fel őket, és a nemesi önkormányzat vezetői valóban részt is vettek a törvénykönyv előkészítő vitáiban, ahol a jobbágykérdés alapvető pontjaiban teljes egyetértésre jutottak az orosz nemességgel. Sőt, ez utóbbi osztály konzervatív képviselői egyenesen a balti tartományok jobbágyviszonyait állították példaképül a kormányzat elé. Lívland és Észtország különállását illetően azonban már eltértek a vélemények, és több orosz küldött keményen nekitámadt a balti privilégiumoknak. A bizottság ülésein mindenki – a német küldöttek kivételével – az úgynevezett határszéli kiváltságok és a különállás felszámolását követelte.[54]

II. Katalin másfél év alatt meggyőződhetett arról, hogy manőverező, felvilágosult politikáját a birodalom nemesi többsége nem támogatja. A kétszázhárom ülés során kialakult viták, ellentétek meggyőzték arról is, hogy a bizottság – összetétele folytán – nem munkaképes, mivel a feszült érdekellentéteket lehetetlen volt összhangba hozni. Ezért az uralkodónő 1768 decemberében – a kirobbant orosz–török háború ürügyén – bizonytalan időre elnapolta az üléseket és a „komisszió" tagjait elbocsátotta. A nagy bizottság beszüntette munkáját, de egyes szekciók még évekig funkcionáltak. II. Katalin később emlékirataiban sikeresnek és eredményesnek minősítette a bizottság tevékenységét, mivel mint írta: „kiderült, hol szorít a cipő, és mi arra törekedtünk, hogy ezt kijavítsuk."[55]

Bár a következő évtizedben, 1775-ig a cárnő három nagy győzelmet aratott (1772-ben Lengyelország első felosztása, az 1768–74. évi orosz–török háború sikeres befejezése, az 1773–75-ös Jemeljan Pugacsov vezette parasztháború leverése), a bizottságot többé mégsem hívta össze, mivel meggyőződött annak életképtelenségéről, értelmetlen, meddő vitáiról.

[53] Бибиков, А. И.: История екатеринской Законодательной Комиссии. Одесса, 1910. 162.–164.
[54] Hoffmann, P.: Russland im Zeitalter des Absolutismus. Berlin, 1988. 278.
[55] Записки императрицы Екатерины Второй. Под редакцией А. С. Суворова. СПб., 1907. 645.

II. Katalinnak a „Nakaz”-ban tükröződő álláspontja egy Európa-szerte jelentkező, új kormányzati politika orosz változata volt. Ezt a sajátos kormányzati politikát a polgári történetírás felvilágosult abszolutizmusnak nevezte el, amelyről azóta könyvtárnyi szakirodalom jelent meg, ugyanakkor ennek tárgyalása már messze túlnőne témánk keretein.

VARGA BOGLÁRKA[1]

MIÉRT EMELKEDIK KI A ZÖLD-FOKI-SZIGETEK AZ AFRIKAI ORSZÁGOK KÖZÜL?

Bevezetés

A Zöld-foki-szigetek hazánkban kevésbé ismert ország, a legtöbben nem tudják, hol helyezkedik el, vagy milyen nyelven beszélnek a helyiek. Ez nagyon is érthető, hiszen a kis szigetcsoport messze, az Atlanti-óceánban található és olyan kicsi, hogy sok térképen nem is ábrázolják, lakossága alig több mint fél millió fő. (Megjegyzendő, a zöld-fokiak sem nagyon hallottak még Magyarországról.) Sok szempontból mégis érdemes figyelmet szentelnünk ennek a kis országnak, és nem csak azért, mert egyre kedveltebb üdülőparadicsommá válik az európaiak körében. Afrika ötödik legkisebb államaként sok szempontból kiemelkedik a kontinens országai közül.

Afrika jelentős része napjainkig a gyarmatosítás árnyékától szenved. A 60–70-es években bekövetkezett függetlenedés utáni legjellemzőbb forgatókönyv a kontinens országaiban erőszakos hatalomátvétel, éveken át tartó

[1] Varga Boglárka másodéves doktorandusz hallgató az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén.

polgárháború, az ország infrastruktúrájának lerombolása és elhanyagolása volt. Afrika 54 országából a mai napig 18-at diktatúraként tartunk számon.[2] A szigetország azonban a világ legdemokratikusabb országai között van napjainkban. A születéskor várható élettartam 72 év, ami tíz évvel magasabb a nyugat-afrikai átlagnál. Az iskolázottság aránya is magas, az írástudók aránya pedig a felnőttek körében 86 %, a 14-25 éves korosztályban viszont már 96%.[3] A Zöldfoki-szigetek jelenlegi társadalmi és gazdasági helyzete számos történelmi faktorból ered. A portugálok XV. századi érkezéséig lakatlan szigetek mai lakossága több afrikai és európai népcsoportból tevődött össze. A társadalmi és kulturális keveredés mértéke kevés valaha gyarmatosított országéhoz hasonlítható. Az ország öt évszázadon keresztül portugál gyarmat volt, melynek számos negatív és pozitív hatása van a mai napig. Az 1975-ös függetlenedés kezdeti nehézségei után gyors fejlődésnek indult, s a Zöld-foki-szigeteket a XXI. század egyik legfejlettebb afrikai országaként tartjuk számon.

A következőkben azt vesszük sorra, melyek azok az adottságok, történelmi sajátosságok, amelyeknek köszönhetően a Zöld-foki-szigetek kiemelkedett az afrikai államok sorából és ma olyan országokkal van megegyező pontszámon a Freedom House listáján, mint Franciaország vagy Lichtenstein (90 pont a 100-ból).

Tiszta lappal - A kezdetek

Az afrikai országok rendszerint nem nemzetállamok, mesterségesen jöttek létre a XX. században, az országhatárok megrajzolásakor figyelmen kívül hagyva az etnikai, nyelvi és kulturális határokat.[4] Így a mai afrikai országok jellemzően több kisebb-nagyobb népet, törzset foglalnak magukba. Az egyik legmélyebb és legnehezebben orvosolható probléma a kontinensen éppen ebből a sokszínűségből fakad. Ezek a népek nem önként egyesültek különböző országokban, valójában mások az elképzeléseik, hagyományaik, hitviláguk és nyelvük. Ráadásul nem feltétlenül bíznak egymásban, sokszor éppenséggel

[2] World Population Review, http://worldpopulationreview.com/countries/cape-verde-population/, 2019.05.27

[3] Country Economy,https://countryeconomy.com/demography/literacy-rate/cabo-verde, 2019.05.20

[4] Búr Gábor, Afrika-történeti tanulmányok, Mundus Novus, Budapest, 2011, 25.o

hagyományos ellenségek. Vegyük például Nigéria esetét. Az ország ma ismert közigazgatási határait a britek hozták létre 1914-ben, az északi és déli nigériai gyarmataik összevonásával, hogy egyszerűbb legyen az anyaország számára az igazgatás. Vagyis az ország születésének csupán praktikus oka volt a britek számára, nem foglalkoztak az etnikai és vallási ellentétekkel. Nigéria a mai napig ettől a döntéstől szenved, az északi és déli területek között folyamatos a konfliktus. Az első jelentős különbség vallási eredetű, észak jellemzően muszlim, dél pedig katolikus. Ez természetesen számos világnézetbeli ellentéttel is jár. Észak kulturálisan és politikailag a Közel-Kelethez, az arab országokhoz húz, míg a katolikus dél Afrikában és a nyugati világban keresné szövetségeseit és a követendő példákat. A két régió egyáltalán nem bízik egymásban, már az ország 1960-as függetlenedése utáni tárgyalásokon is egyértelműen megmutatkozott, hogy teljesen mások az elképzeléseik az ország jövőjét illetően. Egy Dél-Nigériai politikus Nigériát találóan pusztán földrajzi kifejezésnek hívta. A katolikusok és muszlimok nem bíznak egymásban, nem tekintik egy nemzetből valónak magukat. A déliek a muszlim uralomtól tartanak, hogy bevezetik az iszlám Sharia-törvényeket nem muszlimokra is. Az északiak pedig az ország elnyugatiasodásától félnek, szerintük a nyugati világ hatása felelős a szegények és gazdagok közt kialakult szakadékért és a széles körben elterjedt korrupcióért. Mi sem mutatja ezt jobban, mint a Boko Haram (jelentése: a nyugatiasodás szentségtörés, vagy tilos a nyugati tanítás) csoportosulás létrejötte, ami a kezdeti békés tevékenysége után 2009-től rettegésben tartja az országot.[5]

A belső ellenségeskedés lassítja, sokszor ellehetetleníti a fejlődést. A nemzetállamoknak sokkal könnyebb dolguk van, egységesen tudnak fellépni, hiszen lakóik közös mítoszokban hisznek. A Zöld-foki-szigetek nemzetállam, lakói egy néphez tartozónak vallják magukat, közös a nyelvük, kultúrájuk és vallásuk. Ez az első és legesszenciálisabb különbség a Zöld-foki-szigetek és a legtöbb afrikai ország között. A portugálok érkezésekor 1460-ban a szigetek lakatlanok voltak, egy szűz terepre érkeztek a hódítók.[6] Nem volt őslakosság, senki, aki magának követelhette volna a területet. (1975-ben éppen ezért lesz a portugálok számára különösen érzékeny kérdés a szigetország függetlene-

[5] Moses Ochonu, The roots of Nigeria's religious and ethnic conflict, 2014, https://www.pri.org/stories/2014-03-10/roots-nigerias-religious-and-ethnic-conflict, 2019.05.26

[6] História Geral de Cabo Verde, (Coordenação de Luís de Albuquerque e Maria Emília Madeira Santos), Volume I, Lisboa, IICT/DGPCCV, 1991, 32.o

dése, hiszen ők hódították meg a területet, olyan státuszt szántak neki mint Madeirának és az Azori-szigeteknek.)

Bár korábban valószínűleg már más nemzetek hajósai is jártak a szigeteken, senki sem telepedett le, semmilyen emberi tevékenység nyomai nem látszódtak. A portugál hajósok beszámolói alapján érkezésükkor csak galambok és más madárfélék lakták Santiago-t, amelyek számára annyira újdonság volt az ember látványa, hogy el sem repültek előlük.[7]

Miért volt lakatlan az Atlanti-óceán ezen kis paradicsoma? Mindenek előtt, a felfedezéskor kapott elnevezése a szigeteknek rendkívül megtévesztő. Az ország neve minden nyelven a Zöld-fok szó szerinti fordítása, amely elnevezést nem azért kapta, mert ez egy kis zöld oázis az óceán közepén, hanem a kontinentális Afrika legnyugatibb pontjáról, a szenegáli Cap-Vert-ről keresztelték így.[8] Valójában az ország tíz nagyobb és számos kisebb vulkanikus szigetből áll, melyek meglehetősen kopárok, jelentősebb flóra és fauna nélkül. Ráadásul kevés a természetes ivóvíz, és az esős évszak csak augusztustól október elejéig tart, ami nem azt jelenti, hogy akkor biztosan esni fog, de legalább van egy kis esélye. A történelem során számos alkalommal előfordult, hogy bizonyos szigeteken akár évekig nem esett csapadék. Elhelyezkedése lakhatási szempontból nem túl szerencsés. Legközelebbi szomszédja Nyugat-Afrika, amelytől 570 kilóméterre fekszik. Emiatt a növény és állatvilág, valamint az ivóvíz hiányosságait is csak nehezen lehetett pótolni. A mai napig ez a kiszolgáltatottság nehezíti meg leginkább a helyiek életét, a szárazságok miatt a legtöbb sziget nem alkalmas jelentősebb mezőgazdasági tevékenység végzésére, így az ország szinte teljes mértékben a külföldi termékektől függ.

Mulattizáció

A portugálok dacolva a természeti adottságokkal, 1462-től kezdődően fokozatosan betelepítették a szigeteket, először Santiagot és Fogot. Nem volt egyszerű feladatuk, hiszen a viszontagságos körülmények miatt kevés volt az önként vállalkozó. Ellenben Madeirával, ahova a sziget közelsége és klímája miatt sokan

[7] Ibidem
[8] TAP, https://www.tap-portugal.hu/utazas/zold-foki-koztarsasag, 2019.05.10

kivándoroltak ezekben az években.[9] A portugál korona minden nehézség ellenére kitartott a szigetek meghódítása mellett, mert hamar felismerte a terület stratégiai jelentőségét a világkereskedelemben. A szigetország a XV. századtól kezdve évszázadokon keresztül az egyik legfontosabb megállóvá vált a három kontinens, Afrika, Európa és Amerika közti vízi kereskedelem számára.

Az első fehér betelepülők mind a kereskedelemben voltak érdekeltek, gyors meggazdagodást ígért nekik portugál uralkodó, eleinte kereskedelmi előjogokat adva a mai Bissau-Guineával. Azonban nem sokan maradtak hosszútávon, a viszontagságos éghajlat és a trópusi betegségek miatt. A zöld-foki nemzet bölcsője, az első jelentős település - Ribeira Grande - Santiago szigetén jött létre, ami évszázadokon keresztül az atlanti rabszolgakereskedelem egyik legfontosabb állomásaként szolgált. A ma már Cidade Velha néven ismert település az afrikai kontinensről érkező rabszolgaszállító hajók forgalmas kikötője volt. A Nyugat-Afrikából Amerika felé tartó rabszolgaszállító hajók itt töltötték fel készleteiket és sokszor csak eddig hozták „rakományukat", ugyanis rabszolgakereskedő központként is működött a kikötőváros, sok kereskedő itt vásárolta fel a rabszolgákat, mert kényelmesebbnek és biztonságosabbnak ítélte mint az afrikai kontinenst.

Természetesen voltak olyan rabszolgák, akiket a szigeten élők vásároltak fel mezőgazdasági, vagy háztáji munkásnak, sokan pedig elszöktek és a sziget belsejébe menekültek. Így már a kezdetektől fogva jóval több afrikai származású lakosa lett az országnak. A legtöbb gyarmatra nem volt jellemző, hogy a gyarmatosítók keveredtek volna rabszolgáikkal, viszont a szigetországban több tényező is hozzájárult az intenzív mulattizációhoz. A brazil Gilberto Freyre által kidolgozott luzotropikalizmus elmélete szerint a portugálok humánusabb gyarmatosítók voltak mint nyugat-európai társaik, és egyenlőbbnek tekintették az afrikaiakat mint mások, hiszen keveredtek is velük.[10] Ez az elmélet leginkább a portugál Estado Novo céljait segítette, mert a luzotropikalizmus, a portugálok kivételes gyarmatosító tulajdonságai és a portugál civilizáló misz-

[9] Madeiraweb, História da Madeira, Honlap: https://www.madeiraweb.com/pt/madeira/factos/historia.html, 2019.05.10.

[10] Dicionário Priberam, da Língua Portuguesa, Honlap: https://dicionario.priberam.org/lusotropicalismo. Megtekintve: 2019.05.03.

szió létjogosultságot szolgáltak az akkor már hazai és nemzetközi szinten is erősen vitatott portugál birodalmi elképzelésekhez.[11]

Ez a nézet természetesen napjainkban már rendkívül vitatott, mindenesetre az tény, hogy bármelyik másik gyarmatosítóhoz képest nyitottabbak voltak a portugálok az afrikaiakkal való keveredésre, de ennek számos praktikus oka volt. Mindenekelőtt a legtöbb portugál kereskedő csak időszakosan költözött a szigetországba, gyors meggazdagodás céljából, így ha már volt sem vitték magukkal családjukat. Európai nők szinte egyáltalán nem érkeztek, kivéve néhány leleményes portugál prostituáltat, akik felismerték a piaci rést a gyarmaton. Így a fehér kereskedők rendszerint viszonyt folytattak rabszolgáikkal, néhány esetben házasodtak is velük.[12]

A zöld-foki nemzet a fehér gyarmatosítók és a fekete rabszolgák keveredéséből jött létre, a mai népesség 71 százaléka kreol, vagyis az afrikaiak és európaiak közös leszármazottai.[13] Az afrikai rabszolgák származásáról nem maradtak fent iratok, csak annyit tudunk, hogy legtöbbjüket Szenegál és Sierra Leone közti területen fogták el és körülbelül 27 különböző etnikai csoport tagjairól van szó.[14]

A portugálok két fontos hagyatéka a nyelv és a vallás. A lakosság a mai napig meglehetősen vallásos, 85 százalékos a keresztények aránya.[15] Az ország hivatalos nyelve a portugál, és ezt használják az oktatásban, az ügyintézésben és a médiában is, viszont hétköznapi használatra a kreol nyelv szolgál, ami az afrikai nyelvek és a portugál keveredéséből jött létre, mint közvetítő nyelv. Bár a szigeteken a kreol különböző variánsait használják, nem beszélhetünk nyelvi megosztottságról. A társadalom írástudó része különböző szinteken, de beszéli az ország hivatalos nyelvét. A portugál nyelv egy kapu a világra, sokan tanulnak tovább Portugáliában és Brazíliában, valamint szoros a kapcsolat a PALOP országaival is (a portugált hivatalos nyelvként használó afrikai országok). Ráadásul a portugál után a spanyol és francia nyelv elsajátítása is gyerekjáték.

[11] Jan Němec, Lusotropicalismo: um fundo sólido para as relações contemporâneas entre os países de língua portuguesa?, 2005, Praga 7.o

[12] História geral de Cabo Verde, (Coordenação de Luís de Albuquerque e Maria Emília Madeira Santos), Volume I, Lisboa, IICT/DGPCCV, 1991, 235.o

[13] Worldatlas, https://www.worldatlas.com/articles/ethnic-groups-of-cape-verde.html, 2019.05.27

[14] História geral de Cabo Verde, (Coordenação de Luís de Albuquerque e Maria Emília Madeira Santos), Volume I, Lisboa, IICT/DGPCCV, 1991, 148.o

[15] The Arda, Cape Verde, http://www.thearda.com/internationalData/countries/Country_42_1.asp, 2019.05.27

A portugál nyelvről Amílcar Cabral a függetlenségi mozgalom vezetője is úgy nyilatkozott, mint a legjobb dolog, amit a gyarmatosítók az országnak adtak.[16] S bár a társadalmi rétegek között természetesen ma is vannak feszültségek, de mind a zöld-foki nemzethez tartozónak érzik magukat, nincsenek területi és hatalmi harcok, mint az oly sok afrikai országra jellemző.

Különleges szerep a portugál gyarmati politikában

A portugálok civilizáltabbnak tartották a zöld-foki kreolokat, mint a többi afrikai gyarmatuk népét, hiszen részben saját gyermeküknek tekintették őket, ezért különleges szerep jutott a szigetlakóknak. Sok zöld-foki értelmiségi kapott jól fizető hivatalnoki és adminisztrációs munkát Bissau-Guineában, Mozambikban vagy Angolában. A többi PALOP országtól eltérően, a szigetországban a legfontosabb vezető pozíciókon kívül az összes pozícióban dolgoztak helyiek.[17] A portugálok megbíztak bennük, ügynökeiknek tekintették őket, a portugál civilizációs misszió legkiválóbb példáinak. Folyékonyan beszéltek portugálul, iskolázottabbak, megbízhatóbbak voltak mint az afrikai kontinensen élők, az anyaország szinte „európainak" tekintette őket. Érdekes módon pont ez a bizalom okozta a portugálok vesztét afrikai gyarmataikon.

A zöldfokiak körében a XX. századig nem fogalmazódott meg a függetlenedés igénye, és utána is sokkal kisebb támogatottságot nyert mint bármely más PALOP országban. Ez annak volt köszönhető, hogy a többség egyszerre portugálnak és zöldfokinak vallotta magát, valamint a gyarmatosítókkal való békés együttélésnek. A zöld-foki elit eleinte jóhiszemű volt az anyaország szándékait illetően, de fokozatosan rá kellett ébredniük, hogy Portugália valójában ugyanúgy kihasználja a szigetországot mint többi afrikai területét.

Portugália a XIX. századig nem foglalkozott afrikai gyarmataival, csak 1822 után, Brazília függetlenedésével fordult az afrikai kontinens felé a korona. Portugál értelmiségiek már ekkor szorgalmazták az afrikai gyarmatok áruba bocsátását, mivel sosem volt és sosem vált jövedelmezővé fenntartásuk,

[16] Público, Jorge Montezinho, 2014, Honlap: https://www.publico.pt/2014/07/27/culturaipsilon/opiniao/a-lingua-portuguesa-e-uma-das-melhores-coisas-que-os-portugueses-nos-deixaram-1664276, 2019.05.27.

[17] João Vicente Lopes, Cabo Verde, as causas da independência e O Estado e a transição para a democracia na África Lusófona, Edições Speen, Praia, 2003, 19.o

ráadásul az anyaország mindig is nagymértékben le volt maradva Nyugat-Európához képest. Ez a felvetés felháborította a zöld-foki értelmiségieket, sértve érezték magukat, mintha csupán árucikkek lennének ők és országuk.

1903-ban jelentek meg az első hangok, amik a függetlenedést követelték, de az 1911-es portugáliai fejlemények, a köztársaság létrejötte bizodalommal töltötte el a gyarmatokat. Méltán remélhették, hogy az új liberális kormányzás megértőbb és gondoskodóbb lesz az irányukba. Csalódniuk kellett, az anyaországot a belső problémái kötötték le. Egyetlen témában foglalkoztak rendszeresen a szigetországgal, Portugáliához való jogi státuszával kapcsolatban. 1914-től a Zöld-foki-szigeteket Portugália tengerentúli területének minősítették.[18] Bár az anyaország úgy tett, mintha egyenlőnek tekintené a zöld-fokiakat, valójában nem olyan bánásmódban részesültek mint az európai kontinensről érkező portugálok. Az európaiak jobb orvosi ellátáshoz, jobb minőségű szolgáltatásokhoz juthattak, a helyiek alsóbbrendűnek érezték magukat. [19] Mint oly sokszor a történelem során, ebben az országban is az írok és költők vetették meg az ágyat a függetlenségi törekvéseknek. Az első jelentős zöld-foki irodalmi mozgalom a Claridosos néven lett ismert, Eugénio Tavares-sel az élen. Tavares és társai figyelmeztették az anyaországot, hogy ha nem foglalkozik a szigetekkel, a nép elégedetlen lesz és fellázadhat.

Bár hivatalosan 1822 óta portugál állampolgárok voltak a zöld-fokiak, valójában sok feltételhez volt kötve ez a privilégium: csak 18 éven felüliek kaphatták meg az állampolgárságot, akik rendelkeztek állandó keresettel és jó volt a magaviseletük. Természetesen ezeknek a feltételeknek sok Portugáliában született sem felelt meg. A zöld-fokiak ezért azt követelték, hogy ha valóban portugálok, ugyanolyan jogok járjanak nekik mint anyaországbeli honfitársaiknak.[20]A kettős bánásmódon kívül a legnagyobb sérelme a szigetlakóknak Portugália hanyagsága volt a nagy szárazságok idején. A szárazságok miatt nem termett elegendő élelmiszer és a legtöbb szigeten nem volt megfelelő orvosi ellátás. A szigetek nem kaptak elegendő támogatást az anyaországtól, sokkal többet segítettek az Amerikába emigrált zöld-fokiak. A nagy éhezésről a portugál sajtó szinte be sem számolt. A nagy szárazságok miatti nehézségek,

[18] Idem, 26.o
[19] Idem, 22.o
[20] Gabriel Fernandes, A Diluição da África, Ufsc, 2002, 125.o

éhezések egyik társadalmi réteget sem kímélték, ami nagyobb összetartásra ösztönözte a lakosságot.

Mindennek ellenére a Zöld-foki-szigetek azon kevés gyarmatok közé tartozott, ahol igen nagy támogatottságú volt az autonóm területként való csatlakozás Portugáliához, még a kiritkát megfogalmazó kreol újságírók is ezt szorgalmazták. Nem a kizsákmányoló gyarmatosítót látták a portugálokban, hanem a kedves, kissé hanyag rokont. Ez részben annak is volt köszönhető, hogy a helyi értelmiségieknek világosabb volt a bőre mint a szegényebbeknek, így nem tapasztalták első készből a fehérek rasszizmusát. Ez az elképzelés akkor változott meg gyökeresen, amikor a PALOP országokból visszatérve a hivatalnokok beszámoltak az ott tapasztaltakról. Ismert példa, hogy Mozambikban és Guineában is a keskenyebb folyóknál, ahol nem volt híd, a helyieket küldték be tartani a deszkákat, amin a fehérek átkelhettek, vagy a karjukban kellett átvinniük az európaiakat. A zöld-fokiak elszörnyedve látták, milyen lekezelően bánnak a portugálok a többi afrikai nemzettel. Így lettek a közvetítőkből felbújtók és vezették a PALOP országokat a függetlenedéshez.

Harc a függetlenségért és békés hatalomátvétel

A Lisszabonban létrehozott Casa dos Estudantes do Império 1944-től húsz éven keresztül fontos szerepet játszott, mint találkozóhely az afrikai függetlenségi mozgalmak leendő vezetői számára. Itt jöttek létre olyan barátságok, szövetségek a PALOP országok között, amik később hosszú távú együttműködéshez vezettek. Amílcar Cabral a PAIGC vezetője többi afrikai függetlenségi mozgalomra is nagy hatással volt, többek között az angolai MPLA alapítótagjaként tartják számon.

Ezzel párhuzamosan már a XX. század elején megjelent a pánafrikanizmus ideológiai mozgalma, melynek célja, hogy az afrikaiak újra büszkék legyenek kultúrájukra és egyesüljenek a közös felemelkedés céljából. A két legfontosabb gondolkodója a mozgalomnak Aimé Césaire a négritude szellemi mozgalom atyja és Leopold Sedar Senghor szenegáli költő volt.[21] A zöld-foki függetlenedési igény az ötvenes évek második felére kristályosodott ki. Amíl-

[21] Búr Gábor, Afrika-történeti tanulmányok, Mundus Novus, Budapest, 2011, 55.o

car Cabral lesújtó véleménnyel volt Portugáliáról és nevetségesnek tartotta, hogy egy fejletlen ország, amely lakosságának 40%-a analfabéta és Európában a legalacsonyabb életszínvonallal rendelkezik, próbál civilizáló hatást gyakorolni más országokra.[22] A harmincas és negyvenes évek nagy éhségei és a portugál segítség hiánya jelentős mértékben hozzájárult a zöld-fokiak függetlenedési kedvéhez.

Cabral társaival 1956-ban alapította meg hivatalosan a PAIGC-t (Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde), ami egyszerre küzdött Bissau-Guinea és a Zöld-foki-szigetek függetlenedéséért. A párt vezetésében főleg Bissau-Guineában dolgozó zöld-foki emigránsok voltak. Ez később feszültséghez vezetett a két nemzet között, majd a guineaiak a pártból való kilépéséhez. A függetlenséget azonban még együtt vívta ki a két nemzet, Bissau-Guinea területén. A második világháború utáni légkör nagyban segítette a gyarmatok függetlenedési törekvéseit. Az új világfelfogásban nemzetközi szinten elfogadhatatlanná vált országok gyarmatosítása. Ahogy azt a gyarmatosítók hívták, a század betegsége az afrikai országok függetlenedése volt.

Eleinte békés úton próbáltak egyezkedni az anyaországgal, de hamar egyértelművé vált, hogy a portugálok nem akarnak lemondani afrikai területeikről. Felbátorodva az egymás után függetlenedő afrikai országok mintáján, a PAIGC is harcot hirdetett. A hatvanas években megkezdődtek a gerillaharcok, melyek során Bissau-Guineából fokozatosan kiűzték a portugálokat. A gerillaharcok sosem terjedtek el a szigetországba, a zöld-fokiak teljes egészében az afrikai kontinensen harcolták ki függetlenségüket. A PAIGC azért volt ilyen sikeres, mert az összes mozgalom közül a portugál gyarmatokon, ennek a pártnak volt a legnagyobb adminisztrációs tapasztalata, az ő köreikben volt a legtöbb értelmiségi. A párt a kezdetektől létrehozott iskolákat, egészségügyi centrumokat.[23]

1973-ban valószínűleg a párt guineai ágának szervezkedésének eredményeként merénylet áldozata lett Cabral. Még ebben az évben a PAIGC egyoldalúan kikiáltotta Bissau-Guinea függetlenedését, amit a portugál vezetés csak

[22] Nós Genti, Contributos históricos para a Independência de Cabo Verde, https://nosgenti.com/contributos-historicos-para-a-independencia-de-cabo-verde/

[23] João Vicente Lopes, Cabo Verde, as causas da independência e O Estado e a transição para a democracia na África Lusófona, Edições Speen, Praia, 2003,100.o

egy év múlva fogadott el. Az 1974. április 25.-ei szegfűs forradalom hozta meg a változás szelét, a portugál diktatúra vége a gyarmatoknak is felszabadulást hozott. Hosszú tárgyalássorozatok után, 1975. július 5-én a Zöld-foki-szigetek is hivatalosan függetlenné vált.

Demokratikus kormányzás

Öt évvel a függetlenedés után, 1980-ban puccsot hajtottak végre guineaiak a PAIGC ottani kormánya ellen. A PAIGC innentől már csak a Zöld-foki-szigeteken volt és van jelen a mai napig PAICV néven (Partido Africano da Independência de Cabo Verde). Az elszakadás jó hatással volt a szigetországra, innentől kezdve nagyobb ütemben fejlődött, mert nem kellet a sokkal komolyabb guineai gazdasági válsággal és társadalmi problémákkal megbirkóznia. A többnemzetiségű Guinea nem volt közel sem olyan egységes, mint a szigetország, ráadásul a több mint tíz évig tartó gerillaharcok mély nyomot hagytak az ország infrastruktúráján. Az egység vége emellett a PALOP országoktól való politikai eltávolodással is járt.[24]

Bár a PAIGC sosem tekintette magát kommunista pártnak, Kuba és a Szovjetunió támogatását is élvezte a gerillaharcok során és ideológiailag is hasonló irányt követtek. Mindemellett az USA-val is igyekeztek jó viszonyt fenntartani és rendszeresen kaptak humanitárius segélyt Amerikából, ugyanis az USA-nak gondja volt rá, hogy ne jöjjön létre egy újabb Kuba az Atlanti-óceánban. Ez a hintapolitika évtizedekig tartott, sosem köteleződtek el egyik irányba sem, ellentétben számos afrikai társukkal. Miközben a kommunista blokkhoz csatlakozott két volt portugál gyarmat, Mozambik és Angola valamint Benin, a Kongói Demokratikus Köztársaság, Etiópia, Szomália és Eritrea is.[25]

A többi PALOP országtól eltérően, a szigetországban a legfontosabb vezető pozíciókon kívül az összes pozícióban dolgoztak helyiek, így nem okozott nagy nehézségeket az adminisztráció átvétele.[26] A PAICV jobban szervezett volt mint a legtöbb függetlenedésért harcoló afrikai párt, volt elképzelésük ha-

[24] Bruce Baker, Cape Verde: The Most Democratic Nation in Africa?, 2006

[25] Infoplease, https://www.infoplease.com/world/political-statistics/communist-countries-past-and-present, 2019.05.28.

[26] João Vicente Lopes, Cabo Verde, as causas da independência e O Estado e a transição para a democracia na África Lusófona, Edições Speen, Praia, 2003, 19.o

zájuk jövőjéről is, nem csak a gerillaharcokhoz értettek. Az értelmiségi réteg külföldön tanult, így az ott tapasztaltakat is hasznosítani tudták az ország fejlesztésénél. A mai napig az egyetemre járó zöld-fokiak többsége külföldön tanul, mivel az első zöld-foki felsőoktatási intézményt csak 1991-ben alapították.

Az első kormány fontos vízgazdálkodási és agrárreformokat vezetett be és ösztönözte a férfiak szerepvállalását a családokban.[27] A zöld-foki családok élén hagyományosan nők állnak, a mai napig a gyerekek 80%-a házasságon, vagy stabil kapcsolaton kívül születik. [28] Sok férfi pedig külföldön vállal munkát, ami szintén szétszakítja a családokat. A nők többnyire egyedül és rokonaik segítségével kénytelenek felnevelni gyermekeiket, ami jelentősen hozzájárul a szegénységhez, hiszen egy fizetésből kell ellátni egy rendszerint 4-5 gyerekes családot.

Az új rendszer leginkább kritizált oldala a PAICV egyeduralma volt, 1875 és 1990 között nem alakulhattak új pártok. Ezt azzal indokolta a kormány, hogy az újonnan függetlenedett országnak egy erős pártra van szüksége amíg stabilizálódik a helyzet. Bár nem alakult ki diktatúra, az egypártrendszeren kívül a másik nem demokratikus momentum a Zöld-foki Köztársaság születésekor a PAICV politikai ellenségeinek időszakos bebörtönzése vagy kitoloncolása volt. A 80-as évek végén Európában bekövetkezett rendszerváltások, a Berlini fal lebomlásának hatására az afrikai országok is fokozatosan nyitni kezdtek a többpártrendszer bevezetése felé. A Zöld-foki-szigeteken az 1990-es év volt a fordulópont, az új alkotmányban már szerepelt az új pártok alakításának joga, melyek indulhattak a választásokon is. Nagy meglepetés érte a PAICV-t az egy évvel később tartott választásokon, amikor a kilenc hónappal azelőtt alapult MpD (Movimento para a Democracia) aratott elsöprő győzelmet. Mint a függetlenedéskor, itt is egy békés hatalomátvételről beszélhetünk, sok szegény országgal ellentétben a Zöld-foki-szigeteken a nép bízik a választási intézményekben.[29] 2001-es választásokkal a PAICV visszakerült a hatalomba. Azóta több kisebb párt is létrejött, de valójában a két nagy párt felváltva van kormányon.

Sok afrikai országtól eltérően - gondoljunk csak a kenyai választásokra - itt a politikai hovatartozás nem az etnikai hovatartozástól függ. A PAICV egy,

[27] Bruce Baker, Cape Verde: The Most Democratic Nation in Africa?, 2006
[28] António Leão Correia e Silva, 2003, 55.o
[29] Bruce Baker, Cape Verde: The Most Democratic Nation in Africa?, 2006

az afrikai kontinenssel szimpatizáló pártnak vallja magát és főleg az alsóbb társadalmi rétegek és a szakszervezetek támogatását élvezi. Ezzel szemben az MpD-t jellemzően a városi lakosság támogatja, akik nyitottabbak a szabad kereskedelemre, liberálisabb gazdasági nézeteket képviselnek, valamint a katolikus egyház is az MpD mögött áll. A pártok programjai és az ország jövőjéről való elképzelésük nem jelentős mértékben tér el, olyannyira, hogy a legutóbbi választásokkor több értelmiségi is azt nyilatkozta, valójában mindegy melyik párt nyer.

Az egyik legismertebb zöld-foki történész és volt oktatási miniszer, António Correia e Silva mesélte a következő anekdotát. Egy Mozambikba tett látogatása során beszélgetett egy helyi politikussal a közelgő zöld-foki választások várható eredményeiről. A mozambiki politikus döbbenten konstatálta, hogy az aktuális kormánynak dolgozó professzor azt az eredményt ítélte szerencsésebbnek, ha kormányváltás lesz, a demokrácia egészséges működése érdekében. Vagyis nem a párt és személyes érdekeket kell előtérbe helyezni, hanem az ország demokratikus működésének kell a célnak lennie.

A volt anyaországgal a függetlenedés után is megmaradt a szoros gazdasági és politikai kapcsolat. Megtartották a portugál pénznemet, az escudo-t, ami ma már az euróhoz van kötve. 2005-ben a volt portugál elnök, Mário Soares javasolta a szigetországot európai uniós tagságra. Javaslatát azzal indokolta, hogy az ország fontos közvetítő lehetne Európa és Latin-Amerika között és valójában nem alacsonyabb a GDP-je és nincs rosszabb gazdasági helyzetben mint néhány balkáni állam akik a jelöltek között szerepeltek. A csatlakozásra végül nem került sor, de 2007-től speciális partnerség van az Unió és a Zöld-foki-szigetek között, ami az ország demokratikus kormányzását támogatja.

1997-től az ország szigetország már nem tartozik a fejlődő országok közé, de hivatalosan csak 2004-ben sorolták át.[30] Ennek ellenére tovább is nagy mértékben függ a nemzetközi segélyektől és az emigráltak támogatásától. A zöldfoki nemzet egyike azon keveseknek, melyeknek az országhatáron kívül több tagja van mint azon belül. Majdnem másfélszer annyian élnek az országon kívül, körülbelül 800 ezren.[31] Az emigrációban élők jelentős része rendszeresen

[30] José Pina Delgado, Odair Barros Varela e Suzano Costa (Orgs.), As relações externas de Cabo Verde, Edições ISCJS, 2014, 310.o

[31] World Population Review, Cape Verde Population, http://worldpopulationreview.com/countries/cape-verde-population/2019.05.27.

hazalátogat, vagy legalább anyagilag támogatja az otthoniakat. Sokan visszatérnek családostul, vagy idősebb korukban, és rengetegen befektetnek az országba, például fenntartanak egy ingatlant a fővárosban.

A zöld-foki egy nyitott, nem erőszakos társadalom, országukat „no-stress country"-nak is hívják. Nem jelentős a bűnözés, főleg zsebtolvajlások, kisebb lopások a jellemzőek, viszont a nemzetközi drogkereskedelem fontos állomása Latin-Amerika, Európa és Nyugat-Afrika között. Az afrikai kontinensről érkező bevándorlókat a mai napig kevésbé barátságosan fogadják mint az Európából vagy Kínából érkezőket. Ez többek között annak köszönhető, hogy elsősorban kevésbé képzett kétkezi munkások érkeznek Nyugat- Afrikából, akik közül sokan aktív szerepet vállalnak a szigeteken keresztül menő drogkereskedelemben.

Az Afrika felé való kulturális nyitás az utóbbi évtizedekben főleg apró gesztusokban mutatkozik meg, mint például az afrikai és afroamerikai zene népszerűsége, a hagyományos afrikai öltözékek megjelentése és az afro-frizurák divatba jötte.

A munkanélküliség ellen komoly harc folyik, a 2016-os 15%-hoz képest három százalékkal csökkent 2018-ra a munkanélküliek aránya, ami az európai országokhoz képest még mindig elég magas. Viszont a Mozambikkal való összehasonlításból pozitívan jön ki a szigetország, a szintén egykori portugál gyarmaton ugyanis a lakosság 25%-a munkanélküli.

Az országot szigetléte sok szempontból kiszolgáltatottá teszi, például mindent, amit nem tudnak előállítani, messziről kell szállítani, így drágábbak az áruk. Emellett sokan egész életükben nem tudnak annyi pénzt megspórolni, hogy valaha más országba is eljussanak. Ugyanez az adottság azonban számos előnnyel is jár, szomszédos ország híján sosem került konfliktusba az ország. Mindemellett Dag Anckar tanulmánya szerint szoros összefüggés vonható a kis szigetország lét és a jól működő demokrácia között. A kis szigetországok magukra vannak utalva sokszor a semmi közepén, több száz kilóméterre a legközelebbi szárazföldtől, és ez kohéziós erővel hat lakóira, valamint a kisebb egységeket mindig könnyebb irányítani.[32]A Freedom House listáján ezek az

[32] Dag Anckar, The round table: Why are small island states democracies? Åbo, 2010, http://ams.hi.is/wp-content/uploads/2014/03/Anckar_2002_-Why-are-small-island-states-democracies.pdf, 386.o

országok jellemzően a legmagasabb értéket elérők között szerepelnek, köztük van a Zöld-foki-szigetek is, a maximum 100 pontból 90-et elérve. Viszonyítás képpen: Ausztria 2018-ban 93 pontot kapott, míg Magyarország csak 70-et.

Összegzés

Ha arra keressük a választ, minek köszönhető a zöld-foki sikertörténet, vissza kell térniük a XV. századba egészen a kezdetekhez, hiszen a szigetek lakatlan mivolta majd betelepítése egy egységes nemzet létrejöttéhez járult hozzá. Ez a legfontosabb alap, amire a zöld-fokiak építkezhetnek, nincsenek törzsi és vallási ellentétek, amik konfliktusokat szítanának a hétköznapokban és befolyásolnák a politikát.

A portugálok és afrikaiak keveredéséből létrejött társadalom az anyaország bizalmát élvezte, különleges helyzetben volt a többi portugál gyarmattal szemben. Így még a gyarmati uralom alatt létrejöhetett egy értelmiségi réteg, aki a függetlenedés pillanatában átvehette a hatalmat. Már 1975-ben jobb helyzetből indult a Zöld-foki-szigetek mint sok fiatal afrikai ország. Ráadásul a PAICV jobban szervezett mint sok afrikai párt, akik a gerillaharcokat vezették, de országuk jövőjéről nem volt elképzelésük. Természetesen nem csak a különleges társadalmi és történelmi adottságainak köszönhetően vált az Zöld-foki-szigetek az egyik legdemokratikusabb afrikai országgá, kellett ehhez vezetőinek józansága is, hiszen bár kialakulhatott volna, de sosem lett a 16 évig tartó egypártrendszerből diktatúra.

António Correia professzor véleménye szerint azonban nem az afrikai országokkal kéne összehasonlítani a szigetországot számos különleges adottsága miatt, melyek hatására jobb helyzetből indult a függetlenedéskor. Szerinte ösztönzőbb hatással lenne a Zöld-foki-szigetekre a hasonló országokkal való összehasonlítás, például a szintén vulkanikus eredetű szigetcsoporttal, a Kanári-szigetekkel. Ez a viszonyítási alap megteremtené a „szükséges elégedetlenséget" (insatisfação necessária), ami fejlődésre sarkallná a zöld-fokiakat. Dél-Koreában elvileg van egy mondás, ami hajtja koreaiakat: „mindent amit egy japán meg tud csinálni, egy koreai is".[33]

[33] António Leão Correia e Silva, 2003, 98.o

VARGA ZSUZSANNA[1]

EGY MINISZTÉRIUMALAPÍTÓ MINISZTER PORTRÉJA: DIMÉNY IMRE

A jelen tanulmány főszereplője Dimény Imre[2], aki az államszocialista időszak leghosszabb ideig, nyolc évig (1967-1975) hivatalban lévő agrárminisztere volt. Ennek súlyát akkor érthetjük meg igazán, ha felidézzük, hogy az 1950-es években – összefüggésben a mezőgazdaságban végbemenő erőltetett átszervezésekkel – az agrárirányítás vezető posztjain igen nagy volt a fluktuáció. S maga az irányítási struktúra is állandóan változott. A korabeli viszonyokat kiválóan

[1] Varga Zsuzsanna DSc, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék tanszékvezetője.

[2] Dimény Imre (1922-2017) földműves családban született a Háromszék vármegyében fekvő Komollón (ma Románia). A második világháború időszakában Kolozsvárott a Gazdasági Akadémián, illetve a Mezőgazdasági Főiskolán szerzett okleveles-gazda, illetve okleveles-mezőgazda címet. 1945-ben települt át Magyarországra. 1949-ig Nagylétán járási gazdasági felügyelő, 1949–50-ben a következő két évben a berettyóújfalui Mezőgazdasági Igazgatóság előadója, 1950–51-ben a Gépállomások Szabolcs-Szatmár megyei Központjának főagronómusa. 1951 és 1954 között a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott osztályvezetőként, majd főosztályvezető-helyettesként. 1954–55-ben a Hajdú-Bihar megyei Mezőgazdasági Igazgatóság igazgatója. 1955-ben újra Budapestre kerül az Országos Tervhivatal Mezőgazdasági Főosztályára. 1960–62 között a Tervhivatal elnökhelyettese. A következő négy évben a párt mezőgazdasági osztályának vezetője, majd 1967. április 14. és 1975. július 4. között a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium vezetője. Miniszteri felmentését követően egyetemi tanárként a Kertészeti Egyetemre került, s egyben rektori megbízatást kapott. A Magyar Tudományos Akadémiának 1982-től levelező, 1990-től rendes tagja volt.

jellemzi az a tény, hogy például 1952-ben négy minisztérium osztozott a mezőgazdaság és élelmiszertermelés irányításán. El lehet képzelni azt a káoszt, ami ebből következett...

Ezt a viharos időszakot maga Dimény Imre is átélte, hiszen a második világháborút követő években a szakigazgatás helyi szintjéről indulva végighaladt a ranglétrán az országos szintig. Ez a „lépcsőzés" azt is jelentette, hogy a pártállam új struktúrájáról, működési mechanizmusairól is sok mindent tapasztalt azáltal, hogy nemcsak állami, hanem pártvonalon is betöltött szakjellegű vezetői posztokat. Jól példázza ezt, hogy az Országos Tervhivatal (OT) Mezőgazdasági Főosztályról hívták át az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály élére, s aztán innen újra visszakerült az állami adminisztrációba, amikor megszervezte az új agrártárcát. Dimény Imre tehát nem egyszerűen átvett egy meglévő minisztériumot, hanem 1967-ben megszervezett egy újat: a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumot (MÉM).

A tanulmány első felében ennek az alapítási folyamatnak ez előtörténetébe és főbb szakaszaiba nyújtok betekintést, majd pedig a második részben a MÉM egyik egy olyan működési területét mutatom be, az agrárdiplomáciát, ahol az új szemléletű vezetés korábban elképzelhetetlen folyamatokat indított el.

A minisztérium-alapítás történeti háttere és folyamata

A minisztérium-alapítás éve, 1967 egybeesett az Új Gazdasági Mechanizmus előkészítésével. A különböző ágazatok nem egyforma felkészültséggel és lelkesültséggel néztek azonban az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése elé. Ma már elfogadott tény a gazdaságtörténeti szakirodalomban, hogy a mezőgazdaság területén korábban megindult a reform. 1966-tól az ár- és hitelpolitika területén fontos intézkedéseket vezettek be az ágazatban. Ennek a hátterében egy erős érdekérvényesítő csoport, az agrárlobbi húzódott meg, melynek vezéralakja Fehér Lajos[3] volt. Az ő legközelebbi szövetségesei közé tartozott

[3] Fehér Lajos (1917–1981) 1941-ben a debreceni tudományegyetemen történelem–latin szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Részt vett a Márciusi Front tevékenységében, 1942-től tagja volt az illegális kommunista pártnak. 1945 januárjától 1946 őszéig a budapesti rendőr-főkapitányság politikai osztályának helyettes vezetője volt. 1947 és 1954 között a Szabad Föld felelős szerkesztőjeként, majd 1954–55-ben a Szabad Nép főszerkesztő-helyetteseként dolgozott. A sajtóban sokat tett Nagy Imre reformprogramjának népszerűsítéséért, így a miniszterelnök bukása után őt is menesztették. Így került 1955-

Dimény Imre is. A szocialista gazdasági rendszerben a csúcsminisztérium szerepét az Országos Tervhivatal töltötte be, ezért óriási jelentősége volt annak, hogy a Tervhivatalban ki állt a mezőgazdasági főosztály élén. 1955 és 1962 között Dimény Imre volt a főosztályvezető.

Dimény és Fehér Lajos 1957 elején kerültek intenzívebb munkakapcsolatban, amikor Fehér kezdeményezésére megindult az ún. Agrárpolitikai Tézisek című dokumentum kidolgozása. Fehér Lajos, az MSZMP KB Falusi (később: Mezőgazdasági) Osztálya vezetőjeként, olyan embereket vont be ebbe a munkálatba, akik úgy gondolták: az 1956-os forradalom tanulságait le kell vonni az agrárpolitika terén is. Dimény Imre így emlékezett vissza erre a munkálatra: „A mezőgazdasággal szemben elkövetett korábbi hibák sokkal súlyosabb társadalmi konfliktusokhoz vezettek ebben az időben, mint az iparban. Így itt jobban és korábban felismerhetővé vált, hogy a változtatás elkerülhetetlen és radikálisabb kell, hogy legyen, mint az iparban. Hozzátartozik persze az is, hogy hamarosan jobbról is, balról is támadni kezdték az agrártéziseket. Fehér Lajos csapatát azonban ez még jobban összekovácsolta. 1957 második felétől erről az ellentmondásos fogadtatásról, jobbról-balról érkező támadásokról már személyes és nagyon bizalmas jellegű beszélgetések folytak köztünk. Egyeztettünk arról például, hogy az OT-ban én miként járjak el és Fehér Lajos pedig hogyan vigye ezeket tovább. Ő az OT-ra támaszkodva vitte a dolgait, mert a Földművelésügyi Minisztériumra nem tudott támaszkodni, legfeljebb személyeken keresztül, mert politikailag teljesen más platformon állott, mint Dögei."[4]

Az említett Dögei Imre, földművelésügyi miniszterként 1956 után is megingás nélkül képviselte azt a sztálini parasztpolitikát, amelyet Fehér Lajos és csoportja korrigálni akart. A két tábor közötti vita több szakaszban zajlott, a legkiélezettebb formában a kollektivizálás újraindítása előtt, 1958 végén. Végül a kollektivizálás a Dögei-féle csoport módszerei szerint indult újra. 1959 első hónapjaiban jöttek is a számszerű sikerek, azonban az újonnan létrejött tsz-ek-

ben a Balatonnagybereki Állami Gazdaságba. Az MSZMP megszervezésében jelentős szerepet játszott. 1956. november 8-tól 24-ig a Népszabadság főszerkesztője volt. 1956. december 12-én szénkormánybiztossá nevezték ki, s ezt a posztot 1957. április elejéig töltötte be. Közben februártól újabb megbízást is kapott, a KB Mezőgazdasági Osztályának vezetője lett. Élete végéig tagja volt az MSZMP Központi Bizottságának, 1975-ig pedig a Politikai Bizottságnak is. 1962–74 között miniszterelnök-helyettes volt, s felügyeleti körébe tartozott a mezőgazdaság. Akár párt, akár állami funkciót töltött is be, mindvégig felelősséget érzett a magyar mezőgazdaság és a belőle élők sorsáért. Az agrárlobbi vezetőjeként tekintettek rá kortársai.

[4] Varga Zsuzsanna (szerk.): Göröngyös út. Dimény Imre életútja. Budapest, Kossuth, 2017. 101.

ben súlyos termelési és munkaerő-problémák jelentkeztek. A falusi családok a korábbi kollektivizálás kampányok során szerzett tapasztalataik alapján nem a legjobb munkaerővel bíró családtagot léptették be a tsz-be. Így számos új tszben a tagság jószerivel nőkből és öregekből állt. Ráadásul ők is a minimumra szorították a közös munkavégzést. Csak annyit dolgoztak, ami elegendő volt a háztáji gazdaságra való jogosultsághoz. Ennek a sajátos passzív ellenállásnak a feloldására az FM vezetésének nem volt javaslata, így Dögeinek mennie kellett.

A helyére 1960 februárjában Losonczi Pál barcsi tsz-elnök került.[5] Köztudott volt róla, hogy az általa vezetett termelőszövetkezet sikerének egyik titka abban rejlett, hogy eltértek a szovjet kolhoz-alapszabálytól. Losonczi kinevezésével tehát egy „fekete bárány" tsz-elnök került az FM élére. Nem véletlenül. Ezzel a minisztercserével Kádár felvállalta azt a problémakezelést, amelyet a Fehér Lajos–féle Mezőgazdasági Osztály képviselt. Mit jelentett ez? Egyrészt teret engedtek az olyan helyi, a szovjet kolhoztól eltérő munkadíjazási, munkaszervezeti kezdeményezéseknek, amelyek hatására a tagság hajlandó volt többet dolgozni a közösben. Másrészt pedig az adott helyzetben elérhető maximális beruházásokat irányították a mezőgazdaságba. S ezen a ponton kulcsfontosságúvá vált az az együttműködés, amely a KB Mezőgazdasági Osztálya és az OT között, Fehér Lajos és Dimény Imre révén már korábban megalapozódott. Ezt tovább erősítette, hogy Dimény Imre Mezőgazdasági Főosztályvezetőként 1960-tól a Tervhivatal egyik elnökhelyettese lett. Az ő munkájával annyira meg volt elégedve Fehér Lajos, hogy amikor ő maga 1962-ben miniszterelnök-helyettes lett, a KB Mezőgazdasági Osztályának vezetését Dimény-nek adta át.[6]

Ezekben az években az agráriumban a legnagyobb kihívás az volt: miként tehetők működőképessé a frissen megszervezett nagyüzemek? A kollektivizálás lezárulását követően, még Fehér Lajos kezdeményezésére indult el egy komplex mezőgazdasági reform program, amelyet aztán Dimény Imre vitt to-

[5] Losonczi Pál. 1919. szeptember 18-án született a Somogy megyei Bolhón. Parasztcsaládból származott. 1939-ben lépett be az illegális kommunista pártba. 1945 után a földosztás révén kapott földjén gazdálkodott. 1948-tól a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnöke volt. 1954-ben a pártkongresszuson a KV póttagjává választották. Az MSZMP 1957. júniusi pártértekezletén beválasztották a Központi Bizottságba. 1960-1967 között földművelésügyi miniszter, majd 20 éven keresztül az Elnöki Tanács elnöke. 1975-től 1987. júniusig tagja volt az MSZMP Politikai Bizottságának. KB-tagságáról és parlamenti képviselőségéről 1989-ben mondott le. Ezt követően teljesen visszavonult a közélettől. 2005. március 28-án hunyt el Kaposváron

[6] Dimény Imre utóda az OT-ban Sághy Vilmos lett, akit 1967-ben Hont János követett.

vább. Három területet foglalt magába a munkálat: egy új ár, adó- és pénzügyi rendszer kidolgozását, az irányítási szervezet felülvizsgálatát, továbbá az új termelőszövetkezeti törvény előkészítését. Az új törvény egyik fontos célja az volt, hogy összhangba kerüljön a gyakorlat és a jogi szabályozás, ami tovább erősítette volna a szovjet kolhozformától való eltávolodás folyamatát. Amikorra azonban 1963 végére elkészültek a reformjavaslatok, az egész gazdaságban olyan súlyos problémák mutatkoztak, amelyek miatt nem volt realitása az elkészült reformtervezetek megvalósításának.[7]

Maga a reformmunkálat mégis nagy jelentőségre tett szert hosszabb távon. Meghatározónak bizonyult egyrészt az agrárlobbi hálózatépítése szempontjából. Jó lehetőséget teremtett arra, hogy a különböző főhatóságokkal való konzultációk során kiderüljön, hol vannak potenciális szövetségesek. S itt nemcsak azokra kell gondolni, akik vidéki származásuk vagy éppen népi kollégista múltjuk miatt kapcsolódtak a lobbi vezetőihez. Kapcsolódást teremthetett a sajátos magyar érdekek képviseletének igénye is. 1956 tanulságaiból okulva sokan gondolták úgy a pártközpontban és a minisztériumokban is, hogy a magyar párt és az ország érdekeit nem szabad mindenben alárendelni a szovjet törekvéseknek. A későbbiekben még az is közös platformot teremtett, hogy megnőtt a szakmai tudás súlya a különböző apparátusok professzionalizálódásával.[8] Másrészt pedig a jelentősége megmutatkozott akkor, mikor 1964-től felmerült egy általános, az egész gazdaságra kiterjedő gazdasági, gazdaságirányítási reform szükségessége. Ennek vezéralakjává Nyers Rezső vált, aki részint pénzügyminiszterként, részint gazdaságpolitikai KB-titkárként maga is bekapcsolódott a mezőgazdasági reformmunkálatba. Egy interjúban az 1968-as reform előzményei kapcsán utalt arra, hogy a mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének felülvizsgálatáról 1963-ban elkészített anyag „a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmus kérdéseibe. [...] *lényegében ez már az »ősmechanizmus« kérdésfelvetése volt agrárvonalon*."[9] [Kiemelés – *V. Zs.*]

[7] Erről bővebben lásd: Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). Múltunk 45. (2000) 2. sz. 253–282.

[8] Huszár László: A nómenklatúrában szereplő posztokra kerülők személyzeti előterjesztéseinek empirikus vizsgálata 1957–1963 (és után). In: Kiss László (szerk.): Nómenklatúra Magyarországon (1957–1989). Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar, 2005. 129–150.; Sztárayné Kézdi Éva: Az 1963 és 1989 közötti káderkinevezések elemzése. Uo. 151–198.

[9] Ferber Katalin–Rejtő Gábor: Reform(év)fordulón. Budapest, KJK, 1988. 20.

Az 1960-as évek közepére a tsz-ek termelési eredményei kezdték bizonyítani, hogy miként lehet az alulról jövő érdekeltségi kezdeményezések tolerálása és a piac részleges rehabilitálása révén a mezőgazdaságot növekedési pályára állítani. A további intézkedések előkészítése és a politikai támogatás megszerzése érdekében 1965 végén a Dimény Imre vezetése alatt álló Mezőgazdasági Osztály elkészített egy harmincöt oldalas összefoglaló anyagot, amely mind a felhalmozódott problémákat, mind a megoldási javaslatokat tartalmazta. Az agrárlobbi erejét jól mutatja, hogy 1966. január elején Nyers Rezső segítségével a Politikai Bizottság elé tudta vinni az osztály jelentését.[10] Az ülésen óriási vita bontakozott ki, hiszen az előterjesztett anyag a mezőgazdaság és a tsz-tagság hátrányos helyzetének mielőbbi megszüntetését célozta, aminek komoly anyagi vonzatai voltak. Számos PB-tag fogalmazott meg ellenvetéseket, így például Szirmai István, Nemes Dezső, Korom Mihály, Biszku Béla és Komócsin Zoltán. Az utóbbi egyenesen megvádolta a Mezőgazdasági Osztályt és az FM-et, hogy túlzottan elfogultak a tsz-ekkel és tagságukkal kapcsolatban. A paraszti életszínvonalról pedig így vélekedett: „Az FM vezetői szerintem ebben a kérdésben különösen elfogult vonalat visznek. Nincs értelme abban versengeni, hogy kinek a szívéhez állnak közelebb a parasztok. A kötelező kommunista objektivitás ebben a kérdésben más elbírálást kíván." Végül a PB-ülésen konkrét határozat egyik kérdésben sem született, de a kongresszusi előkészületek részeként ezek a témák az év folyamán napirenden maradtak. Kádár János és Nyers Rezső támogatását élvezve az agrárlobbi elérte, hogy javaslataik beépültek az MSZMP IX. kongresszusának határozataiba.

A politikai jóváhagyás birtokában Fehér Lajos kezdeményezésére és az ő elnöklete alatt még 1966 decemberében megalakult a Központi Bizottság Szövetkezetpolitikai Munkaközössége.[11] A tagok között találjuk az agrárlobbi szűk belső csapatát: Erdei Ferencet, Losonczi Pált, K. Nagy Sándort és Dimény Imrét. [12] Az első félévi ülések emlékeztetői jól mutatják, milyen fontos kérdések szerepeltek a Munkaközösség napirendjén: például a Termelőszövetkeze-

[10] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M–KS 288.f. 5. cs. 384. ő.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. január 4-i üléséről. 3. napirend. A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és megszilárdításukra szolgáló irányelvek.

[11] MNL OL M–KS 288. f. 38. cs. 1. ő.e. Emlékeztető a Szövetkezetpolitikai Munkaközösség 1966. december 20-i üléséről.

[12] Dimény Imre a titkári teendőket is ellátta miniszteri kinevezéséig. A titkári posztot ezt követően Romány Pál vette át a Szövetkezetpolitikai Munkaközösségben.

ti Kongresszus elvi, politikai platformja, a földjogi és a termelőszövetkezeti törvény tervezete stb. Ezek az emlékeztetők azonban az új minisztériumról semmilyen utalást nem tartalmaztak.[13] A kutató számára ilyen esetben óriási segítséget jelenthet az oral history alkalmazása. Olyan szerencsés voltam, hogy néhány évvel ezelőtt még feltehettem a kérdéseimet a legilletékesebbnek, Dimény Imrének.

Az előzményekre így tekintett vissza: „...a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az erdészet különállása olyan súlyos napi politikai konfliktusokat okoz, ami tarthatatlan helyzetet eredményez. Ezt a nagy vízfejet, amit az elkülönült minisztériumok jelentettek, le kellett építeni. Így már 1966-ra kirajzolódott, hogy élelmiszergazdálkodási szemléletben kell gondolkodni és ennek a szervezeti kereteit a minisztériumnál és a megyei tanácsoknál meg kell teremteni. ... 1966 végén politikai döntés született az agrárgazdaság új rendszerű irányításának kidolgozására, egységes minisztérium létrehozására, a Földművelésügyi Minisztérium, az Élelmezésügyi Minisztérium, az Erdészeti Főigazgatóság, valamint a Földrendezési és Kartográfiai Hivatal összevonásával. Ezt a politikai döntést megelőzte az, hogy a Központi Bizottság szervezetében is változások történtek, az ágazati osztályok (ipari, építőipari, mezőgazdasági osztály) megszűntek, feladataik jórészt a gazdaságpolitikai osztály keretébe kerültek át...”[14]

Dimény Imre státusza szokatlanul alakult ezután. Miután az általa vezetett mezőgazdasági osztály önállósága megszűnt, ő közalkalmazottként tevékenykedett tovább a pártközpontban. Erről az új beosztásról Nyers Rezső és Fehér Lajos tájékoztatta őt a Politikai Bizottság megbízásából, s egyúttal felkérték őt: készítsen javaslatokat az élelmiszergazdasági jellegű minisztérium hatáskörére, szervezeti felépítésére és személyi összetételére. Azt is tudtára adták, hogy ennek a megalakuló minisztériumnak a vezetője lesz.

Tulajdonképpen így sikerült őt „elbújtatni”, hogy néhány közeli munkatársával együtt nyugodt körülmények között kidolgozhassa az új minisztérium struktúráját. „A feladat bizalmas jellege miatt az anyag összegyűjtése, az elképzelések részletesebb előzetes megtárgyalása nehézségekbe ütközött, azért

[13] MNL OL M–KS 288. f. 38. cs. 2-5. ő.e. Emlékeztetők a Szövetkezetpolitikai Munkaközösség 1967. I. félévi üléseiről.

[14] Varga Zsuzsanna (szerk.): Göröngyös út. Dimény Imre életútja. Budapest, Kossuth, 2017. 113-115.

is, mert az érintett miniszterek, főigazgatók sem tudtak a készülő átszervezésről. Jórészt magamra voltam utalva, segítségemre volt Patay János, Papp Sándorné és Szalai Sándor. Csak ők tudtak arról, hogy mi készül, és titoktartási kötelezettség mellett segítették munkámat."[15]

Dimény Imre szerint jól sikerült ez a titoktartás. Az érintett minisztériumok vezetőit csak akkor vonták be, amikor 1967. március végén a Politika Bizottság megtárgyalta az átszervezést, s a személyi kérdésekről is megszületett a döntés. Az 1967. évi 8. számú törvényerejű rendelet értelmében április 14-én kezdte meg munkáját az integrált minisztérium, s akkor kapta meg ő is a miniszteri kinevezését. [16] A volt földművelésügyi miniszter, Losonczi Pál az Elnöki Tanács elnöke lett.

Korábban a mechanizmus reform előkészítése során volt szó más tárcák egybeolvasztásáról is, így például felmerült a kül- és belkereskedelmi minisztérium összevonása. Ezt, hasonlóan az ipari minisztériumok tervezett összevonásához, levették a napirendről. Az agrárlobbi ekkori erejét jól mutatja, hogy ebben a közegben véghez tudta vinni a tervét, de ahogy arra Dimény Imre utalt egy korábbi interjúban: „...Az új minisztérium megszervezésével, működésének gyors beindításával sok »ellenséget« is szereztünk, főleg a politikai szférában. Úgymond erős dogmatikus politikai össztűz közepette kezdtünk munkához, s végig »tűzközelben« dolgoztunk. [...] Jelszavunk a szakmai felkészülés, a szakmaszeretet, a tudás és a hivatástudat volt. Ez pedig minden nap a politikai ellenszenv erősödését eredményezte. Ezzel az erős dogmatikus politikai nyomással csak úgy küzdhettünk meg, úgy tudtunk ellenállni, hogy Fehér Lajos és Nyers Rezső bizalmát bírtuk, akik ún. politikai »ernyőt« tartottak fejünk fölött."[17] Később majd lesz szó arról, milyen helyzet állt elő, amikor eltűnt ez a politikai „ernyő"...

[15] Uo. 114.

[16] Lásd: Boreczky Beatrix (főszerk.) A magyar állam szervei 1950–1970. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993. 323–326.

[17] Kovács Ferenc (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztálya 50 éve. Budapest, MTA, 1999. 467.

Offenzívában az agrár-diplomácia

Közismert, hogy a mechanizmusreformnak fontos célkitűzése volt a kapitalista világ felé való nyitás. Ennek fontos állomása lett volna Magyarország belépése a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba.[18] A magyar kormány képviselői meg is kezdték a tárgyalásokat a kapcsolatok felvétele érdekében, de végül a szovjet vezetése ellenérzései meghiúsították a magyar csatlakozási törekvést.

Érdekes párhuzam, hogy ugyancsak 1967-ben Magyarország megpróbálkozott az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetébe (Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO) való belépéssel is. A FAO az ENSZ egyik legfontosabb gazdasági szakosított intézményének számított.[19] Fő célkitűzései így összegezhetők: a mezőgazdasági és az élelmiszertermelés növelésének elősegítése, a mezőgazdasági tudományos kutatómunka, a technika fejlesztése, szakemberek képzése, az e téren elért legújabb eredmények elterjesztése, gyakorlati alkalmazása, anyagi, technikai és szakmai segítségnyújtás a termelés növelését célzó nagyobb szabású technikai, kutatási és oktatási programok megvalósításához.

Magyarország 1946-1951 között már tagja volt a szervezetnek, azonban szovjet nyomásra Lengyelország és Csehszlovákia FAO-tagságának megszüntetése után a magyar vezetés is a kilépés mellett döntött kb. 89 ezer dollár tartozást hagyva maga mögött.[20] Magyarországon 1967-ig többször felvetődött a belépés gondolata, s közben a FAO részéről is történtek „nem hivatalos" megkeresések a belépéssel kapcsolatban. Habár tagságunk 1967-es megújítási kérelme kapcsán is jelentkeztek fenntartások a Szovjetunió részéről, mely nem

[18] Erről bővebben lásd: Földes György: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986. Budapest, Maecenas, 1995. 39–51.; Honvári János–Torda Csaba: Magyarország csatlakozása az IMF-hez és a Világbankhoz. I. Archívnet 9. (2009) 1. sz.

[19] 1945. október 16-án alakult meg 44 tagállammal a kanadai Quebec-ben. A központ Washingtonban működött egészen 1951-ig, amikor átköltözött Rómába. A tagok száma folyamatosan növekedett: 1965-ben már 110 tagja volt, köztük az összes nyugat-európai állam és az Amerikai Egyesült Államok. Ralph W. Phillips: FAO: its origins, formation and evolution. 1945–1981. FAO, Rome, 1981.

[20] Magyarország már 1957 elején is megpróbálkozott a visszalépéssel, de ezt akkor elsősorban az 1951 után felhalmozódott tagdíjhátralékok és egyéb fizetési kötelezettségek elengedéséhez, illetve átütemezéséhez kötötte a magyar kormány. Lásd a kormány 1957. január 24-ei üléséről készült jegyzőkönyvet. Baráth Magdolna (szerk., jegyz. és bev. tan.): Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei 1956. november 7.–1958. január 25. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2009. 187–188.

volt tagja a szervezetnek, mégis sikerrel járt ez a kísérlet.[21] A magyar kormány 1967. március 23-án határozatot hozott a belépésről (3077/1967), majd májusban benyújtotta a kérelmét. Magyarország felvétele végül a novemberi FAO Konferencián történt meg.[22]

A visszalépés előkészítésében nagy szerepet játszott Rómában a magyar származású Andrew de Vajda.[23] A hivatalos felvételi folyamat lebonyolítása már Dimény Imre miniszteri időszakának kezdetére esett. A FAO-csatlakozás után meg kellett alakítani az ún. nemzeti bizottságot. Ez a szervezet a legtöbb tagállamban a kormány nevében, általában a mezőgazdasági miniszter felügyelete alatt működött.[24] A Magyar Nemzeti Bizottság munkájában a szaktárca mellett több más minisztérium is képviseltette magát, így a Belügy-, Pénzügy-, Külügy-, Külkereskedelmi, Egészségügyi.[25] Míg a többi minisztérium csak egy-egy tagot delegált a bizottságba, a MÉM hat főosztályvezetővel volt jelen, sőt a FAO-bizottság első elnöke a MÉM egyik miniszterhelyettese, Kazareczki Kálmán lett.

Dimény Imre miniszter stratégia jelentőséget tulajdonított annak, hogy Magyarország kezdettől aktívan jelenjen meg e szervezetben. A várható pozitívumokról így beszélt a beszélgetésünk során: „... ezen a szervezeten keresztül intenzíven bekapcsolódtunk a nemzetközi vérkeringésbe, s bővültek személyes kapcsolataink. Nagyon sok szakemberünk dolgozhatott, utazhatott a FAO keretében. Megítélésem szerint ezen a csatornán rengeteg új ismeret jött be, a kapcsolatokon keresztül rengeteg olyan ismeret birtokába jutottunk, amit akkor az az erőteljesen felfejlődő mezőgazdaság nagyon jól hasznosított. Pénzben kifejezve is pozitív volt szaldó, mert a befizetésekhez képest, mi többet kaptunk vissza, Szarvas fejlesztése révén, vagy a Kiskörei vízlépcsőhöz kapcsolt min-

[21] Ekkor az európai szocialista államok közül csak Lengyelország, Jugoszlávia és Románia tartozott a FAO-hoz.

[22] MNL OL XIX–K–9–ae 24. d. Tájékoztató a Magyar Népköztársaság FAO tagságával kapcsolatos kérdésekről.

[23] Köszönet dr. Vándor Péternek az információért.

[24] Feladatuk volt a munka belföldi és nemzetközi irányítása, koordinálása és ellenőrzése, valamint a megfelelő határozatok meghozatala. Emellett ők alakították ki a szervezetben képviselt együttműködési politikát, ők hagyták jóvá az országok programját és költségvetését, illetve a FAO-ban folytatott nemzetközi tárgyalások irányelveit. MNL OL XIX–K–9–ac 82. d. A FAO működése, szervezete és programja.

[25] MNL OL XIX–K–9–ae 24. d. Emlékeztető a FAO Magyar Nemzeti Bizottság I. üléséről. 1968.

taüzem létesítésével.[26] De még ha nem is hozott volna azonnal anyagi előnyt, hosszútávon biztosan megtérült. ...

A nyitottságunkhoz, a kitekintésünkhöz, a szélesebb látókör érvényesítéséhez, egyáltalán az új ismeretek beáramoltatásához a FAO– tagság révén nagyon fontos csatornák tárultak fel. Miniszteri munkám nagyon lényeges elemének tartottam, hogy ezeket a csatornákat nyitva kell hagyni, szabaddá kell tenni, sőt fejleszteni kell. Mindig is ellene voltam, hogy ha valamit meg kell takarítani, akkor ezen a területen, a diplomácia területén próbáljunk spórolni. Nem igaz, hogy ezek felesleges dolgok. Nagyon szűklátókörű politika, amely ezeket a lehetőségeket beszűkíti és nem engedi kiteljesíteni. A FAO-n belül nagyon széleskörű kapcsolataink voltak. Sőt, abban az időben mi az intézmények közvetlen kapcsolatát támogattuk és azt mondtuk, legyenek közvetlenek ezek a kapcsolatok, legyenek szakemberek kapcsolatai, barátibbak, bensőségesebbek, szóval a hivatalon protokolláris jegyeit a kapcsolatoknak igyekeztünk oldottabbá tenni."[27]

A miniszter visszaemlékezését megerősítik a levéltári források. Az 1968-as jelentések szerint harmincöt bizottsági ülésen, konferencián, tanulmányúton stb. vett részt magyar küldöttség, illetve tíz FAO-delegáció járt Magyarországon.[28] A következő évben maga a FAO vezetője, A. H. Boerma ötnapos látogatásra érkezett Magyarországra.[29] 1970. szeptember 21-25. között pedig Budapest volt a házigazdája - elsőként a szocialista országok közül - a FAO európai konferenciájának.[30] Ennek elnökévé Dimény Imrét választották. A rendezvény iránti élénk érdeklődést jól mutatja, hogy huszonhat európai tagország, megfigyelői minőségben pedig három tengerentúli ország /USA, Argentina, Peru/ és számos kormányközi és nem kormányközi szervezet képviselője vett részt. Az európai delegációk közül miniszter vezette Bulgária, Finnország, Lengyel-

[26] A Tisza-völgyi öntözőrendszer kiépítését hivatalos FAO– megbízottként a már említett Andrew de Vajda irányította.

[27] Varga Zsuzsanna (szerk.): Göröngyös út. Dimény Imre életútja. Budapest, Kossuth, 2017. 164.

[28] MNL OL XIX-K-9-e 133. d. A FAO Magyar Nemzeti Bizottság 1968. évi kiutazási és meghívási terve és költségvetése.

[29] MNL OL XIX–K–9-ae 24.d. A FAO vezérigazgatójának magyarországi látogatása.

[30] A FAO legfőbb döntéshozó szerve a Konferencia volt. Kétévente, a páratlan években tartott ülésszakain minden tagállam és társult tag képviseltette magát, de csak a tagállamok rendelkeztek egy-egy szavazattal. Konferencia szüneteiben kétévente (páros években) ülésező Európai Regionális Konferencia volt.

ország, Málta, NSZK, Románia és Törökország delegációját. Hat másik tagállam pedig államtitkári illetve miniszterhelyettesi szintű képviselettel volt jelen.

A FAO-konferenciákon való részvétel megkönnyítette a nyugati országok vezető mezőgazdasági politikusaival, szakértőivel való kapcsolat-kialakítást. Az így megélénkülő bilaterális kapcsolatokra jó példa a magyar-amerikai együttműködés dinamizálódása.[31]

1969 szeptemberében Gergely István, a MÉM termelési ügyekért felelős helyettesének vezetésével népes szakember-csapat látogatott az Egyesült Államokba. Bár ez a küldöttség amerikai cégek, és nem a Minisztérium meghívására utazott az Egyesült Államokba, az út mégis félig hivatalossá vált, ugyanis az USA mezőgazdasági minisztériuma dolgozott ki számukra részletes programot, és a delegáció tagjai találkoztak az amerikai külügyminiszter és a mezőgazdasági miniszter helyetteseivel is.[32] Az út célja a megelőző öt év tudományos, technikai, gyakorlati eredményeinek megtekintése volt, illetve tájékozódás azon állat- és növényfajták, termelési módszerek, eszközök iránt, amelyeket hazai körülmények között is hasznosítani lehet.[33] Ezen célok mellett azonban nagy gondot fordítottak a magyar mezőgazdaság és az ország megismertetésére is.[34]

A meglátogatott cégek a kukorica-, cukorrépa-, szója-, illetve zöldségtermesztés terén számos új fajtát, termesztéstechnológiát és berendezést mutattak be a magyar vendégeknek. A delegáció tagjai, köztük a Bábolnai Állami Gazdaság igazgatója, Burgert Róbert különös figyelemmel tanulmányozták a kukoricatermesztést. A takarmánytermelés terén ugyanis Magyarország ekkor még súlyos problémákkal küzdött. A tanulmányút végén lehetőség nyílt arra, hogy a Bábolnai Állami Gazdaság megvásároljon egy John Deer gépsort 6000 hektár kukorica műveléséhez.[35] Magyarországon ezzel indult el az iparszerű kukoricatermelési rendszer meghonosítása.

[31] A magyar-amerikai kapcsolatok 1960-as évekbeli alakulásáról bővebben lásd: Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009. 87–100.

[32] MNL OL XIX-K-9-ab 34. d. Tájékoztató jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány részére a mezőgazdasági szakdelegáció tanulmányútjáról. 1969.

[33] MNL OL XIX-K-9-ab 34. d.. Úti beszámoló Amerika mezőgazdaságáról.

[34] MNL OL XIX-K-9-ab 34. d. Gergely István 1969-es útjához ismertető anyagok Magyarországról. 1969.

[35] Ehhez a vásárláshoz a devizahitel teremtett lehetőséget, melynek segítségével az adott vállalat korszerű, modern gépeket, technológiákat és know-how-t tudott vásárolni, s a hitelt csak később, a többlettermék exportjából kellett visszafizetni. Paul Marer: East-West Technology Transfer. Study on Hungary 1968-1984. Paris, 1986. 159-160.

Ez a technológia- és tudás transzfer rohamos ütemben bővült, s egyre többen lettek rá kíváncsiak Keletről és Nyugatról egyaránt. Dimény Imre találóan fogalmazta meg: „Abban az időben sokszor emlegették, hogy a Külügy után mi vagyunk a legnagyobb nemzetközi forgalmat bonyolító „cég", mert nemcsak miniszteriális szintű találkozások voltak, hanem a szakemberek körében is fellendült az országok közötti tapasztalatcsere."[36]

✶ ✶ ✶

Mindez azonban nem csak elismerést, hanem idővel irigységet, intrikát és egyre több bírálatot vont maga után. Amikor pedig az 1970-es évek elején a gazdaságirányítási reform folytatásáról kellett dönteni, azok a csoportok, amelyek ezt ellenezték, épp a mezőgazdaságra mutogattak. Az agrárium bővülő nyugati kapcsolatait nem volt nehéz úgy beállítani, hogy milyen veszélyes szemlélet nyer így teret. Sokszor elhangzott bírálatként a túlzott haszonra törekvés, az ügyeskedés, stb. A reformot ellenző hazai erők kihasználva a moszkvai hátszelet, 1972 őszén elérték, hogy leállították a reformot.[37] Ezt követően indították meg a támadást a reform iránt elkötelezett politikusok ellen, s ebből bőven kijutott az agrárlobbinak is. Fehér Lajos is célkeresztbe került az ún. MEGÉV-ügy kapcsán.[38] Biszku Béla 1973. október közepén kereste meg Kádárt azzal, hogy tudomására jutott, hogy a MEGÉV vezetői ellen – jogtalan külkereskedelmi tevékenység miatt - indított rendőrségi nyomozásba mind Fehér Lajos, mind Nyers Rezső beavatkozott, s nyomást gyakoroltak az ügy leállítása érdekében. Ezzel Biszku mintegy döntőbíróként bevonta Kádárt, aki e témában összehívta a Politikai Bizottságot 1973. november 13-án. Ezen a zárt ülésen Fehér Lajos és Nyers Rezső személyes felelősségének megállapítása mellett a PB határozatot hozott a szocialista törvényesség védelmében. A következő lépésben pedig Nyers Rezső, KB-titkárt és Fehér Lajos miniszterelnök-helyettest a Központi Bizottság 1974 márciusában felmentette tisztségükből.[39]

[36] Varga Zsuzsanna (szerk.): Göröngyös út. Dimény Imre életútja. Budapest, Kossuth, 2017. 166.

[37] Bővebben lásd: Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe. Budapest, Kronosz-ÁBTL, 2017. 382–396

[38] Péteri György: Pirruszi győzelem. A „MEGÉV-ügy" és a politikai stílus változása a hosszú hatvanas években. In: Hatvanas évek" Magyarországon. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 56-os Intézet, 2004. 318–336.

[39] Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza II. Budapest, Szabad Tér, Kossuth, 2003. 250–256.

Eltűnt tehát az a „politika ernyő", amely olyan döntő fontosságú volt a MÉM megalapításakor. Dimény Imre így emlékezett vissza erre a nehéz időszakra: „Én is kaptam megkeresést igen magas szintről, hogy a megváltozott körülményekhez igazodjam jobban és tagadjam meg a PB-ből kirekesztett személyeket. Tehát Fehér Lajos és Nyers vonalától szakadjak el és tetteimmel elítélő magatartást sugalljak. Ez megfogalmazódott irányomban és mások irányába is. Ezt nem vállaltam. Nem akarom túlértékelni a magam személyét, de akkor egy olyan helyzetben voltam, hogy nemcsak mint minisztert ismertek el, hanem szakemberként is tömegbázissal rendelkeztem. Az én ilyen jellegű átállásom gyorsíthatta volna a reformellenzék ideológiai törekvéseinek gyorsabb elfogadtatását, megszilárdítását. Ahogy az előbb is mondtam, ezt nem vállaltam, így nem meglepő, hogy egyre több konfliktusba ütköztem."[40]

A MÉM éléről őt végül egy évvel később menesztették. Megvárták, míg sor kerül az 1975-ös pártkongresszusra. A kongresszust követően Kádár elfogadta Fock Jenő miniszterelnök lemondását, s ezzel együtt a kormány is átalakult, s ennek ürügyén az agrártárca élén is le lehetett bonyolítani a személycserét.[41]

Az említett személyi változások révén a reformellenes csoportok jelentősen meggyengítették az agrárlobbi erejét. Azt a modernizációs folyamatot, amely épp az új szemléletű minisztérium kezdeményezései révén kapott lendületet az agrárszférában, csak lassítani tudták, leállítani már nem ....

Egy minisztérium-alapító miniszter portréja: Dimény Imre
Rezümé

A jelen tanulmány főszereplője, a magyar agrárlobbi egy befolyásos személyisége, Dimény Imre, aki az 1967-ben létrejött új Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium megszervezője, s első vezetője volt. A MÉM megalakulása azért is jelentett nagy újdonságot, mert a földművelésügyi és az élelmezésügyi tárca összeolvadásával olyan új struktúra jött létre, amelyben egy kézbe került a mezőgazdasági termelés, felvásárlás, forgalmazás és az ipari feldolgozás, te-

[40] Varga Zsuzsanna (szerk.): Göröngyös út. Dimény Imre életútja. Budapest, Kossuth, 2017. 181-182.

[41] Uo. 184-185.

hát a termeléstől az ipari feldolgozásig egy tárcánál összpontosult az irányítás. Ez azonban jóval több volt, mint a kormányzati szervezet egyik elemének praktikus átszervezése. Fontos koncepcionális változás állt a háttérben: az élelmiszergazdaság nyugatról átvett elvének elfogadása.

Kulcsszavak: Magyarország, államszocializmus, új gazdasági mechanizmus, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Dimény Imre, agrárlobbi,

A portrait of a minister who founded a new ministry: Imre Dimény

The key figure of the present study is Imre Dimény who was an influential member of the Hungarian agrarian lobby. The innovation of the new ministry (Ministry of Agriculture and Food) which he founded in 1967 could be summarized in the following. By welding together the agricultural and food affairs portfolios, a new structure came into being in which a single hand was responsible for agricultural production, purchasing, commerce and industrial processing; that is to say, the management of everything, from planting to industrial processing, was focused on a single portfolio. This represented much more than a pragmatic restructuring of the governmental structure, and it ran counter to Soviet practice. An important change in conceptions stood behind it: acceptance of principle of the food economy which was the result of an intensive knowledge and technology transfer from the West.

Keywords: Hungary, state socialism, New Economic Mechanism, Ministry of Agriculture and Food and, Imre Dimény, agrarian lobby

VILÁGI DÁVID[1]

MPANDE KASENZANGAKHONA URALMÁNAK ELSŐ 15 ESZTENDEJE

Bevezetés

A 19. század elején a mára Dél-Afrika legnépesebb etnikai csoportját képező zuluk csupán jelentéktelen, néhány száz főt számláló közösséget alkottak. Külső és belső tényezők együttes hatására az 1810-es évek közepétől kezdődően, Shaka vezetése mellett jelentős térhódításba kezdtek, s az időszak legkiemelkedőbb délkelet-afrikai államalakulatát hozták létre gyakorlatilag néhány év leforgása alatt. Az új, feltörekvő hatalom 1828-ban, Shaka erőszakos halálát követően sem hullott darabjaira, ugyanakkor féltestvére Dingane uralma alatt vitathatatlanul megindult egy lassú erodálódási folyamat.

Bátyja meggyilkolását követően Dingane számára a zulu királyi család még életben lévő tagjai komoly fenyegetést jelentettek. Shaka kiterjedt családja tagjait a kialakuló államalakulat távoli szegleteibe küldte, ahol felügyeltek a zuluk legfőbb vagyontárgyát képező szarvasmarhákra, illetve a központi hatalom követei és képviselői voltak az adott térségben.[2] Dingane hatalomra jutásával

[1] Világi Dávid a Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény levéltárosa.

[2] Carolyn Hamilton: Restructuring within the Zulu Royal House – Clan Splitting and the Consolidation of Royal Power and Resources under Shaka. In: African Studies Vol. 56. No. 2. (1997). 89.

– főként a központi hatalomtól távoli területeken – elszakadási törekvések jelentkeztek, melyek természetszerűen a zulu királyi család egy-egy ott tartózkodó tagja köré szerveződtek. Ebből fakadóan Dingane nem látott más kiutat, minthogy meggyilkoltatta saját féltestvéreit. Ez alól két kivételt tett csupán, Mpandét és Gqugqut megkímélte. Előbbiről nem feltételezte, hogy elárulná őt, utóbbi pedig még túlságosan fiatal volt.[3]

Bár lépését a kialakult helyzet politikai értelemben indokolta, mégis uralmának egyik gyenge pontját éppen az jelentette, hogy a kiterjedt birodalom távoli szegleteiben nem tudta Shakához hasonló módon felhasználni a királyi család tagjait az uralkodói székhelytől távol eső területek felügyeletére. Így ellenőrzése egyre kevésbé volt effektív a központtól való távolodással.[4]

Mpande ki is használta ezt a gyenge pontot, s erős követői tábort épített ki az évek során. Ezt Dingane birodalomszerte végzett tisztogatásai is megkönnyítették számára. Az 1831 előtt megtámadott cele illetve qwabe csoportok maradékai főnökeik halála után egyre inkább Mpandéhoz kötötték hűségüket, aki 1832 közepére már jelentős követői bázisra tett szert.[5] Ennek ellenére egészen az 1830-as évek végéig nem mutatta annak jelét, hogy bármilyen módon Dingane ellen szervezkedne. Hozzáállása csupán a búr telepesektől elszenvedett első vereségek hatására változott meg.

Út a hatalom felé

A Fokföldön élő búr farmercsaládok az 1830-as évektől kezdődően hagyták el mind nagyobb számban a brit fennhatóság alatt álló kolóniát, s indultak meg új területek irányában. Egyik vezetőjük, Piet Retief 1837-ben a kivándorlás

[3] Ugyanakkor az afrikai hagyomány szerint Mpande azért élhette túl a tisztogatást, mert umsizi gyermekként a helyi szokásjog értelmében nem lehetett belőle főnök. Az umsizi gyermekeket nem a király feleségei szülték, hanem azok a nők, akiket arra a célra választottak ki, hogy az uralkodóval háljanak bizonyos rituális tisztítószertartások alkalmával.

Magidigidi kaNobebe közlése. (1905. május 7.) In: The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples. Szerk. Colin de B. Webb–John B. Wright. II. kötet. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1979: 89. (A továbbiakban: *Stuart* 1979)

[4] John Laband: The Rise and Fall of the Zulu Nation. London, Arms and Armour, 1997. 52; 111. (A továbbiakban: Laband 1997)

[5] Phillip Arnold Kennedy: Mpande and the Zulu Kingship. In: Journal of Natal and Zulu History Vol. IV. (1981). 26-27. (A továbbiakban: Kennedy 1981)

hátterében meghúzódó fontosabb okok között kiemelte a földhiányt és a határ menti területek bizonytalanságát; a brit gyarmati politikát; valamint a misszionáriusok búr ellenes fellépéseit.[6] Ugyanakkor egyet érthetünk Hermann Giliomee megállapításával, miszerint elsősorban gazdasági magyarázata volt a folyamatnak, hiszen egyszerűbb volt új területek erőforrásainak direkt módon történő extenzív kiaknázásával gazdálkodni, mint helyben maradva intenzív módszereket alkalmazni.[7]

A búr családok egy része Retief vezetésével 1838 elején Natal területére érkezett, ahol azonban a telepesek megjelenését gyanúval fogadó Dingane megölette. Ennek hatására bontakozott ki a két csoport közötti ellenségeskedés, melynek csúcspontját az 1838. december 16-án Ncome-folyó partján megvívott összecsapás jelentette, mely a zulu haderő totális vereségével ért véget. A vereség hatására Dingane északra menekült, ahol újabb hadjáratra készült. Ehhez azonban friss csapatokra volt szüksége. Ennek érdekében hírnököket küldött minden amakhandába,[8] hogy az ott állomásozó harcosokat értesítse a küszöbön álló expedícióról. Az üzenetet megkapta Mpande is, aki azonban nem szándékozott a jelentősen meggyengült Dingane segítségére sietni érintetlen erőivel, ehelyett a búrokhoz való csatlakozást fontolgatta.[9]

Az ebbe az irányba való végső lökést az jelentette, hogy titokban az uralkodó főindunája,[10] Ndlela üzenetet küldött neki, miszerint Dingane a visszautasítás következtében vesztét tervezte. Ennek hatására Mpande összegyűjtötte mindazokat, akik nem kívántak északra vonulni Dingane vezetésével, és átkelve a Tugelán a búrok által megszállt terület felé tartott. Ugyan erről értesülve Dingane sereget küldött ellene, ám azok csak néhány menekülőt voltak

[6] Piet Retief 1837. január 22-én kiadott manifesztuma. In: George McCall Theal: Boers and Bantu: A History of the Wanderings and Wars of the Emigrant Farmers from Their Leaving the Cape Colony to the Overthrow of Dingan. Cape Town, Saul Solomon & Co., 1886. 59-60.

[7] Hermann Giliomee: Processes in Development of the Southern African Frontier. In: The Frontier in History – North America and Southern Africa Compared. Szerk.: Howard Lamar–Leonard Thompson. New Haven, Yale University Press, 1981. 81.

[8] Kimondottan a katonák tartózkodására és ellátására kialakított, megerősített zulu települések elnevezése.

[9] Alfred T. Bryant: A History of the Zulu and Neighbouring Tribes. Capetown, C. Struik Publisher, 1964. 6.; Leonard Thompson: Co-operation and Conflict: The Zulu Kingdom and Natal. In: The Oxford History of South Africa Vol. 1. Szerk.: Monica Wilson–Leonard Thompson. Oxford, Clarendon Press, 1969. 362.

[10] Az induna kifejezés a zulu tisztségviselőket jelölte, akik jellemzően egyszerre voltak a király tanácsadói, valamint katonai és közigazgatási vezetők.

képesek utolérni mielőtt visszafordulni kényszerültek a búrok miatt.[11] Mpande izibongójában[12] számos szakasz foglalkozik ezzel a kihatásaiban oly jelentős eseménnyel:

Msimude[13]
Aki feltűnt tollával[14]
Az angolok és hollandok között
A fecske, ami elkóborolt az égen.[15]

Mpande trónra kerülése és első intézkedései

A hatalmas vállalkozásra 17.000 zulu kísérte el Mpandét. Nem csupán harcosokat, hanem asszonyokat, öregeket és gyermekeket is vitt magával. A zuluk a jelentős eseményre külön kifejezést is alkottak: „ukudabuka kweGoda", azaz a „kötél elszakadása".[16]

Bár sokan tartottak vele, követői közül nem mindenki számított Mpande feltétlen hívének. Voltak, akik eredeti lakhelyeikre tértek vissza, ahonnan a korábbi évtizedek zavargásai miatt kellett elmenekülniük. Mások Dingane folyamatos kudarcai miatt ábrándultak ki uralkodójukból, s szerettek volna békességben élni a búrokkal.[17]

[11] Ndukwana kaMbengwana közlése. (1901. december 26.) In: The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples. Szerk. Colin de B. Webb–John B. Wright. IV. kötet. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1986. 347. (A továbbiakban: Stuart 1986)

[12] Az izibongók minden délkelet-afrikai csoportnál megtalálhatóak, egyike jellegzetes kulturális jegyeiknek. Tulajdonképpen az adott személy élete során gyűjtött dicsérőneveinek összefűzéséből születnek. Kérdéses, hogy a hosszabb dicsérőkben megindul-e egyfajta önálló alkotási folyamat, melynek során az egymás mellé helyezett, kronológiai sorrendben szereplő dicsérőnevek összefüggő elbeszéléssé alakulnak. *Lupenga Mphande*: Ngoni Praise Poetry and the Nguni Diaspora. In: Research in African Literatures Vol. 24. No. 4. (1993). 100.; *Biernaczky Szilárd*: Shaka király dicsérője. In: Afrika tanulmányok II. évfolyam 1. szám (2008). 58; 61.

[13] Mpande megnevezése.

[14] A fejen díszként viselt tollról van szó.

[15] C. L. S. Nyembezi: The Historical Background to the Izibongo of the Zulu Military Age Part II. In: African Studies Vol. 7. No. 4. (1948). 162. (A továbbiakban: Nyembezi 1948)

[16] Mangati kaGodide közlése. (1918. július 1.) In: Stuart 1979: 200.; Robert Charles A. Samuelson: Long, Long Ago. Durban, Knox Printing & Publishing Co., 1929. 216.

[17] Ndukwana kaMbengwana közlése. (1901. december 26.) In: Stuart 1986: 347.

Mpande közeledése ugyanakkor eleinte nyugtalanságot szült a búrok körében, hiszen annak ellenére nem bíztak meg benne, hogy előre megüzente érkezését és tőlük kért védelmet. A farmerek úgy gondolták, hogy esetleg csak cselről van szó és Mpande exodusa tulajdonképpen Dingane seregei számára készíti elő a visszatérés lehetőségét. Ennek ellenére voltak, akik hittek őszinte szándékában, s ezért, bár gyanakodva, de október 15-én az idő közben felállított döntéshozó testület, a Volksraad fogadta őt Pietermaritzburgban. A gyanakvó légkört Mpandénak sikerült eloszlatnia és hamarosan megállapodás született a zuluk valamint a búrok között.

A búroktól megkapta az „emigráns zuluk kormányzóhercege" címet s ezzel együtt az összes natali afrikai csoport fölötti fennhatóságot. Cserébe Mpande megígérte, hogy nem fog hadat viselni a telepesek ellen, belső reformok bevezetését helyezte kilátásba, valamint arra is ígéretet tett, hogy amennyiben kinevezné utódját, erről előzőleg ki fogja kérni a pietermaritzburgi hatóságok véleményét. Ezen felül arról is biztosította a búrokat, hogy örököse misszionárius nevelésben fog részesülni Natal területén. Mpande csupán a Mvoti és Mhlali folyók közti területet kérte maga és követői részére. Ez volt az egykori cele terület déli része, ahol maga is eltöltötte gyermekkorát. Ezzel tulajdonképpen a búrok fennhatósága alá került. Ezt követően arról is döntöttek, hogy a Dingane jelentette jövőbeni fenyegetés kiküszöbölésére közös hadjáratot indítanak ellene.[18]

Ugyanakkor kérdéses, hogy mennyire volt őszinte együttműködési szándéka. Louis Adulphe Delegorgue francia utazó – aki 1839-ben személyesen találkozott vele – úgy írta le Mpandét, hogy legfőbb erőssége abban rejlett, sosem hagyta mások számára valódi érzései és gondolatai kifürkészését.[19] Egyet értve Delegorgue megfigyelésével, megállapítható, hogy Mpande vélhetően nem törekedett hosszabb távú kooperációra, csupán az adott helyzetben együttműködést színlelt. Így például örököse sosem járt misszionárius iskolába. 1840 októberében, mikor két búr követ marhákat próbált eltulajdonítani, kiutasította őket Zuluföldről. Aldin Grout amerikai misszionárius is arról számolt be, hogy Mpande viselkedése az 1840-es évek elején drasztikusan megváltozott. A helyzet odáig mérgesedett, hogy 1842-ben a zuluk megtámadták Grout Inkanyezi

[18] The Annals of Natal 1495 to 1845 Vol. I. Szerk. John Bird. Pietermaritzburg, P. Davis & Sons, 1888. 540-541. (A továbbiakban: Bird I. 1888)

[19] Bird I. 1888. 470.

nevű állomását és Mpande megtiltotta a telepeseknek a Tugela folyón való átkelést.[20]

A Mpandéval való szövetségkötést követően Andries Pretorius vezetésével egy 350 főből álló búr sereg 1840. január 21-én készen állt egy újabb Dingane elleni expedíció megindítására és természetesen velük tartott Mpande is 4.000 zulu harcosával. A zulu herceget Pretorius maga mellett tartotta túsznak, de a zulu harcosok Nongalaza vezetésével Dingane emberei ellen vonulhattak. A két zulu sereg Maqongqónál találkozott január 30-án, s itt került sor sorsdöntő összecsapásukra, mely Mpande követőinek győzelmével ért véget.

Dingane a vereség hírének hallatán megmaradt követőivel északi irányba menekült.[21] Átkelt a Pongola folyón a nyawók területére, ahol azonban a szvázik bíztatására meggyilkolták, a vele tartó zuluk nagy része pedig visszatért Mpandéhoz.[22] A hadjáratot követően február 10-én a Fekete-Umfolozi partján a búrok elismerték Mpandét zulu uralkodónak.[23]

A zulu-búr közdelem eredményeként létrejövő hatalmi vákuumot számos helyi csoport kihasználta, akik visszatértek korábbi területeikre, ahonnan az elmúlt évtizedekben a zuluk hódításai miatt kényszerültek elmenekülni. 1839 és 1842 között közel 60.000 afrikai érkezett a területre. Ez egyre növekvő fe-

[20] Kennedy 1981. 30-31.

[21] Socwatsha kaPapu közlése. (1909. augusztus 27.) In: The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples. Szerk. Colin de B. Webb–John B. Wright. VI. kötet. Pietermaritzburg, University of KwaZulu-Natal Press, 2014. 69. (A továbbiakban: Stuart 2014)

[22] Dingane halálának pontos körülményei nem igazán ismertek. A fentebb vázolt variáció mellett számos egyéb változat is létezik. Egyesek szerint a szvázik nem felbujtók voltak, hanem maguk ölték meg. Mások szerint csak megsebesítették és valójában a megkezdett munkát saját embereinek egyike fejezte be. Egy újabb hagyomány szerint Dingane elvérzett, mivel emberei nem tudták megfelelő módon ellátni sérülését. Ismét mások mérgezésről beszéltek.

Jantshi kaNongila. (1903. február 14.) In: The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples. Szerk. Colin de B. Webb–John B. Wright. I. kötet. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1976. 197.; Mgundeni kaMatshekana közlése. (1918. július 11.) In: The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples. Szerk. Colin de B. Webb–John B. Wright. III. kötet. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1982. 123.; Mtshapi kaNoradu közlése. (1918. április 3.) In: *Stuart* 1986: 68.; Ndhlovu kaTimuni közlése. (1902. november 7.) In: *Stuart* 1986: 199.; Ngidi kaMcikaziswa közlése. (1904. november 5.) In: The James Stuart Archive of Recorded Oral Evidence Relating to the History of the Zulu and Neighbouring Peoples. Szerk. Colin de B. Webb–John B. Wright. V. kötet. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 2001. 53. (A továbbiakban *Stuart* 2001); Socwatsha kaPapu közlése. (1901. december 31.) In: *Stuart* 2014. 13.

[23] Joseph Shooter: The Kafirs of Natal and the Zulu Country. New York, Negro Universities Press, 1969R (1857). 330-332.

szültséget szült a megművelhető és legelőként használható földekért folytatott vetélkedések közepette. A megváltozott, turbulens helyzet földfoglalásokhoz és a marhalopások elburjánzásához vezetett.[24]

A zavaros viszonyokon a búrok drasztikus eszközökkel igyekeztek úrrá lenni, mely magatartásuk azonban kivívta a britek rosszallását, akik végül a beavatkozás mellett döntöttek, s a helyszínre küldték Henry Cloetét a búrokkal való tárgyalások megkezdése érdekében.

A búrokkal való sikeres megegyezést követően, 1843 szeptemberének végén Cloete felkereste Mpandét. A zulu uralkodó a brit biztos kedvében kívánt járni a hatalmi helyzet változásainak megfelelően. Cloete megígértette Mpandéval, hogy a zuluk a Tugelától északra és a Mzinyathi folyótól keletre fognak maradni, s ezt követően hajlandó volt a zulu uralkodó szuverenitását elismerni. Erről október 5-én írták alá a megállapodást.[25] A korábban egységes zulu királyság afrikai lakossága a folyamat hatására két jól elkülönülő csoportra bomlott a natali ngunikra és a továbbra is függetlenül élő zulukra.[26]

Cloete a Natal területével való határvonal megbeszélésének sikeres lezárulását követően szerette volna Mpandét arról is meggyőzni, hogy adja át a briteknek a St. Lucia-öblöt. Ezzel kívánta biztosítani, hogy egyetlen más nagyhatalomnak se legyen esélye kikötésre alkalmas területhez jutni a kontinens partvonalának ezen a szakaszán. Mpande eleinte tiltakozott. Arra hivatkozott, hogy nem szeretné, ha azon a területen újabb telepes támaszpont jönne létre. Ám végül hajlandó volt erről is szerződést kötni a brit biztossal.[27]

A fenti két szerződéshez 1844. május 25-én Lord Stanley hadügyi és gyarmatügyi miniszter is hozzájárult, ám St. Lucia-öböl esetében külön is hangsúlyozta, hogy a terület csupán névleg kerülhet brit fennhatóság alá, szigorúan megtiltotta az ott történő letelepedést.[28]

[24] Charles Ballard: Natal 1824-1844: The Frontier Interregnum. In: Journal of Natal and Zulu History Vol. V. (1982). 63. (A továbbiakban: Ballard 1982)

[25] The Annals of Natal 1495 to 1845 Vol. II. Szerk. John Bird. Pietermaritzburg, P. Davis & Sons, 1888. 299-300. (A továbbiakban: Bird II. 1888)

[26] Ballard 1982. 64.

[27] Henry Cloete levele John Montagu fokföldi kormányzati titkár számára. (1843. október 29.) In: Bird II. 1888. 301-302.; Memorandum a St. Lucia-öböl ügyében. (1884 decembere). In: British Parliamentary Papers C.4587. 2.

[28] Lord Stanley gyarmatügyi miniszter levele Sir Peregrine Maitland fokföldi kormányzó részére. (1844. május 25.) In: Bird II. 1888. 379-385.

Közben Mpande hatalma megszilárdítására törekedett Zuluföldön. Bár a család legbékésebb tagjának tartották – zulu mércével kimondottan puha uralkodónak számított – trónra kerülése mégsem történhetett meg véres leszámolás nélkül. Egyetlen életben maradt féltestvére, a Dingane által megkímélt Gqugqu ugyanis egyre nagyobb követői bázist gyűjtött maga köré az uralkodó által amúgy is gyengén ellenőrzött északi területeken. A folyamat megállítása érdekében Mpande 1843 júniusában meggyilkoltatta féltestvérét.[29] Így Senzangakhona számos fiúgyermeke közül végül egyedüliként maradt életben. Ezért emlegetik izibongójában a következőképpen:

Ő, aki egyedül áll, akár a nap
Ami egyedül áll az égen.[30]

Tettével azonban újabb kivándorlási hullámot indított el Natal irányába. Gqugqu halálát követően ugyanis többen úgy vélték, hogy ez a gyilkosság pusztán a kivégzések nyitányaként szolgált, s ezért sokan szerettek volna biztonságosan, a zulu befolyási övezeten kívül letelepedni. A távozók népes táborát Mawa, Mpande nagynénje vezette. Mpandénak csak katonai erő bevetése árán sikerült elérnie, hogy ne duzzadjon még nagyobbra a távozók száma.[31]

A kivándorlás oly jelentős méreteket öltött, hogy Zuluföld délkeleti területei egy időre teljesen elnéptelenedtek. Natal afrikai lakossága ezzel szemben jelentős mértékben felduzzadt, olyannyira, hogy a brit adminisztrációnak foglalkoznia kellett az akuttá váló probléma megnyugtató rendezésével.[32]

Mpande a kialakult helyzet kapcsán elsőként a natali brit erők parancsnokához, Smith őrnagyhoz küldött követeket, mivel szerette volna, ha Mawa és követői marháikkal együtt visszatértek volna Zuluföldre. Smith válaszában jelezte, hogy bár neki is érdeke, hogy északi irányból minél kevesebb mene-

[29] Laband 1997. 129.

[30] Nyembezi 1948. 162.

[31] Mangati kaGodide közlése. (1921. január 22.) In: Stuart 1979. 216.

[32] A natali „bennszülött" népesség létszámát természetesen nem pusztán a zulu területekről érkezők növelték, hanem Dél-Afrika más részeiről is megindult a korábban elűzött csoportok visszatelepülése, akik a britek jelenlétében a stabilitás garanciáját látták.

Smith őrnagy levele Sir George Napier fokföldi kormányzó részére. (1843. június 26.) In: *Bird II.* 1888. 198-199.

külte érkezzen Natal területére, ám azokat, akik már ott voltak, s nem akartak önszántunkból visszatérni, nem volt hajlandó kiadni.[33]

Ezt követően Mpande első ízben 1846. február 7-én küldött üzenetet a frissen kinevezett natali alkormányzó, Martin West számára. Ennek kapcsán két fontos következtetést is levonhatunk. Egyfelől azt, hogy a zulu uralkodó igen jól értesült volt a natali politikai helyzetet illetően, hiszen West nem sokkal korábban érkezett Natal területére. Másfelől a korai kapcsolatfelvétel jelzi azt is, hogy Mpande igen fontosnak tartotta a brit kormányzattal való kommunikációt és a jó szomszédi viszony kialakítására való törekvést.

A brit-zulu viszony későbbi változásait három területen érdemes nyomon követni. Egyfelől figyelmet érdemelnek azok a kérdések, melyek a két területet közvetlenül érintették. Emellett szükséges megvizsgálni azt is, hogy milyen módon befolyásolta a más területekkel szembeni zulu külpolitikát a britek jelenléte, s végül, de nem utolsó sorban feltétlenül foglalkozni kell a zulu-búr kapcsolatokkal is.

Natal és Zuluföld közvetlen viszonya

Az új kolónia kiadásait sem a birodalmi kormányzat, sem Fokföld nem kívánta viselni. Az annektálás kapcsán arról született megállapodás, hogy a területnek magának kell kigazdálkodnia a polgári kiadásait, a védelmi kiadásokat pedig a birodalmi kormányzat fogja fedezni. Később azonban ez utóbbi teher Fokföldre hárult. Éppen ezért – a kiadások csökkentésének érdekében – a fokföldi kormányzók a Natal területén állomásozó katonák maximális létszámát 500 főben állapították meg.[34]

Ráadásul a katonailag gyenge kormányzatot más megkötések is korlátozták. A Lord Stanleyt váltó William Ewart Gladstone szigorúan utasította az

[33] Smith őrnagy levele Sir George Napier fokföldi kormányzó részére. (1843. július 10.) In: Bird II. 1888. 212.

[34] Phillip Arnold Kennedy: The Fatal Diplomacy: Sir Theophilus Shepstone and the Zulu Kings, 1839-1879. [Doktori disszertáció]. Los Angeles, University of California, 1976: 81. (A továbbiakban: Kennedy 1976)

alkormányzót, hogy tartózkodjon minden katonai beavatkozástól mindaddig, amíg a körülmények közvetlenül Natalt nem fenyegetik.[35]

West mozgástere ennek következtében nagyon leszűkült. Gyakorlatilag kimerült abban, hogy – a Zulufölddel való jó viszony érdekében – „bennszülött" ügyekért felelős ügynökén keresztül utasítást adott a natali afrikaiaknak, tartózkodjanak a zulu területekre vezetett portyáktól.

1848 októberében újabb katonákat küldtek Natal területére, bár nem a kolónia külső határainak védelme érdekében. Sir Harry Smith fokföldi kormányzónak volt rájuk szüksége a búrok fenyegető magatartásával szemben.[36] Ezt azonban West nem közölte Mpandéval, s a frissen érkezett katonák jelenlétét felhasználva igyekezett engedményeket kicsikarni a zulu uralkodótól.

Többek között felvetette, hogy a folyamatos kapcsolattartás érdekében szükség lenne egy állandó brit megbízott Zuluföldön tartózkodására. Cserébe West ígéretet tett a menekültek által magukkal hozott marhák visszajuttatására. Terve sikerrel járt, Mpande együttműködéséről biztosította, ám azt feltételekhez kötötte. Ragaszkodott ahhoz, hogy a kinevezendő biztos olyan személy legyen, aki teljes mértékben élvezi az alkormányzó bizalmát. Emellett elvárta, hogy lehetőleg legyen nyugodt és békés természetű, beszélje a zulu nyelvet, s fogadja el az uralkodó érveit, ha bizonyos esetekben tanácsa ellenére cselekszik.[37] West a posztra – Mpande kérésének megfelelően – végül Theophilus Shepstone natali „bennszülött" ügyekért felelős ügynök öccsét, John Wesley Shepstonet kívánta kinevezni.[38]

A helyben lakó brit megbízott gondolata nem számított új keletűnek. Már a brit hatalomátvételt követő időszakban javaslatot tett erre maga Mpande, s ezt a tervet az akkor tájt Zuluföldön tartózkodó Aldin Grout amerikai misszionárius is támogatta, ám akkoriban a brit kormányzat érdektelensége folytán nem valósulhatott meg a felvetés.

[35] William Ewart Gladstone levele Sir Peregrine Maitland fokföldi kormányzó részére. (1846. június 5.) In: British Parliamentary Papers Natal: Correspondence Relative to the Establishment of the Settlement of Natal (London 1848). 49.

[36] Sir Harry Smith levele Martin West natali alkormányzó részére. (1848. augusztus 24.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/4.

[37] Gebhula zulu követ jelentése az alkormányzó előtt. (1848. december 22.) In: British Parliamentary Papers Settlement of Natal: Correspondence Relating to the Settlement of Natal (London 1850). 17.

[38] Donald Moodie natali gyarmati titkár levele John Montagu fokföldi gyarmati tikár részére. (1849. június 20.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/5.

A helyben lakó brit megbízott nem csupán diplomáciai feladatokat láthatott volna el, hanem a Natal irányába áramló menekültek tömegét is jobban felügyelet alatt lehetett volna tartani ilyen módon. West egyúttal szabályozni kívánta a Zuluföldre áramló kereskedők tömegét is, így a határon való átutazást előzetes engedélyhez kötötte, s ennek ellenőrzését is a zuluföldi biztostól várta.

Sir Harry Smith fokföldi kormányzó maga is úgy vélte, egy brit megbízott zuluföldi jelenléte enyhíthetne a feszültségeken.[39] A tervet 1849 tavaszán Earl Grey is jóváhagyta, ugyanakkor – jellemző módon – az anyagi fedezetet nem biztosították a kinevezéshez. Natalnak pedig hiányzottak a megfelelő pénzügyi lehetőségei.[40]

Időközben Martin Westet egyre inkább hátráltatta munkájában elhatalmasodó betegsége, így az ügyek irányításának feladatát átadta a natali végrehajtótanácsnak. A tanács pedig – Theophilus Shepstone javaslata nyomán – nem támogatta a biztos kinevezésének ügyét. Ennek hátterében elsősorban azt állt, hogy 1849 nyarán Mpande ismételten megtiltotta, hogy Zuluföld területére bármilyen célból telepes léphessen.[41]

Bár a zuluföldi megbízott kinevezésére ilyen módon nem került sor, az elkövetkezendő években a zulu uralkodó és az aktuális alkormányzó több kérdés kapcsán is igyekezett együttműködni. Például 1855. március 21-én Mpande követei arról tájékoztatták az alkormányzót, mivel tudomásukra jutott, hogy Natal területén marha tüdővész járvány volt terjedőben, a zulu uralkodó meg kívánta előzni a fertőzés átterjedését Zuluföldre, ezért a két terület közötti ökrösszekérrel történő közlekedés teljes felfüggesztését kérte.[42] Ennek helyettesí-

[39] Sir Harry Smith fokföldi kormányzó levele Martin West natali alkormányzó részére. (1848. június 20.) In: British Parliamentary Papers Natal: Correspondence Relative to the Establishment of the Settlement of Natal, and the Recent Rebellion of the Boers (London 1849). 13.; Sir Harry Smith fokföldi kormányzó levele Martin West natali alkormányzó részére. (1848. november 25.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/5.

[40] Earl Grey gyarmatügyi miniszter levele Sir Harry Smith fokföldi kormányzó részére. (1849. április 19.) In: British Parliamentary Papers Settlement of Natal: Correspondence Relating to the Settlement of Natal (London 1850). 190.

[41] Donald Moodie natali gyarmati titkár levele John Montagu fokföldi gyarmati titkár részére. (1849. június 20.) In: British Parliamentary Papers Settlement of Natal: Correspondence Relating to the Settlement of Natal (London 1850). 57-58.

[42] Natal területén az ökrök kétharmad része pusztult el a járvány következtében. Voltak persze olyanok, akik az átlagosnál is rosszabbul jártak. John Vanderplank 500 tagot számláló csordájából például mindössze 20 állat maradt életben 1856-ban.

Ther Natal Diaries of Dr W. H. I. Bleek 1855-1856. Ford. O. H. Spohr. Cape Town, A. A. Balkema, 1965. 34. (A továbbiakban: *Bleek* 1965); *Heinrich Heydenrych*: Railway Development in Natal to 1895. In:

tésére javasolta emberi hordárok alkalmazását a kereskedelem zavartalansága érdekében. A natali kormányzat ehhez hozzájárult, s ennek szellemében tett közzé szabályozást Natalon belül.[43]

Zulu migráció

A két terület kapcsolatának egyértelműen legsúlyosabb konfliktusforrását a Natal területére menekülő zulu alattvalók kérdése képezte. Mpande uralmának éveiben tovább folytatódott az afrikai migráció Natal irányába. A zulu királyi hatalom ideiglenes meggyengülései mindig különösen alkalmas helyzetet teremtettek arra, hogy egyes afrikai csoportok Natal területére szivárogjanak, mely sokszor eredeti, Shaka időszakát megelőző lakóhelyüket jelentette. Az elvándorlás különösen jelentős méreteket öltött Dingane bukását követően.

A menekültek egyik csoportját a királyi családhoz kötődő személyek jelentették, akik sokszor életüket féltve menekültek el Zuluföldről. Másik csoportot alkottak azok, akik valamilyen módon kivívták az uralkodó harangját vagy ellenszenvét, s a büntetés elkerülése érdekében hagyták el a területet. Újabb csoportba tartoztak azok, akiket az új gyarmat gazdasági vagy éppen politikai lehetőségei vonzottak.

Ugyanakkor az sem tagadható, hogy kisebb mértékben ugyan, de voltak fordított irányú mozgások is a korszakban.[44] Ezt okozhatta honvágy, vagy éppen – például a telepes kalandorok esetében – a zuluföldi lehetőségek kiaknázásának vágya. Az utóbbi csoport kapcsán azonban ritkán találkozunk a tartós letelepülés szándékával.

Enterprise and Exploitation in a Victorian Colony – Aspects of the Economic and Social History of Colonial Natal. Szerk. Bill Guest–John M. Sellers. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1985. 52.; *John M. Sellers*: The Origin and Development of the Woolled Sheep Industry in the Natal Midlands in the 1850s and 1860s. In: Enterprise and Exploitation in a Victorian Colony – Aspects of the Economic and Social History of Colonial Natal. Szerk. Bill Guest–John M. Sellers. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1985. 156.

[43] Otto Friedrich Raum: Aspects of Zulu Diplomacy in the 19th Century. In: Afrika und Übersee Vol. LXVI. (1983). 30. (A továbbiakban: Raum 1983)

[44] Később a visszatelepülési esetek száma növekedett. David Leslie, aki Zuluföldön vadászott és kereskedett az 1870-es évek elején, arról számolt be, hogy akkor tájt több száz család visszaköltözött Zuluföldre, mivel elegük lett a natali megkötésekből és adókból.

[A]mong the Zulus and Amatongas. Szerk. William Henry Drummond. Edinburgh, Edmonston & Douglas, 1875[2]. 190.

A kalandorként szerencsét próbálók jelentős része komoly problémákat okozott Zuluföldön. Mpande követei már 1846 elején nehezményezték, hogy a Natalból érkező vadászok sokszor úgy tartózkodtak a területen, hogy arra előzetesen nem kértek engedélyt az uralkodótól. Mivel a zulu királyi család hatalma egyrészt a kereskedelmi monopóliumokra, másrészt bizonyos természeti erőforrások ellenőrzésére – elsősorban szarvak, bőrök, agyarak – támaszkodott, ezért az ilyen vadászok tevékenysége különösen érzékenyen érintette az uralkodót. Ennek megfelelően több estben is – így például 1846-ban, 1850-ben vagy éppen 1855-ben – átmeneti jelleggel megtiltotta Zuluföldre történő átlépésüket.[45]

Ezzel kapcsolatban a natali kormányzat nem emelt kifogást. 1848 nyarán Martin West alkormányzó üzenetében arról biztosította Mpandét, hogy a zulu uralkodónak minden joga megvan ahhoz, hogy szabályozza a területére átlépő telepesek mozgásterét, s abban az esetben, ha nem megfelelően viselkednének Zuluföldön, kitoloncolásukat is elrendelheti.[46]

Natal afrikai menekültekkel kapcsolatos politikáját óvatosnak mondhatjuk. Azokat a csoportokat, amelyek ősi földjeikre tértek vissza rezervátumokban helyezték el s telepítették le. A más okoknál fogva menekültekké váltakat is jellemzően befogadták, azonban a magukkal hozott marhákat általában visszajuttatták Zuluföldre.[47]

A hatóságok erőfeszítései ellenére a menekültek jellemzően magukkal vitték állataikat, s általában azok visszaszolgáltatása sem történt meg maradéktalanul. Mpandénak rendszeresen komoly veszteségeket kellett elkönyvelnie. Az út során állatok pusztultak el, másokat levágtak, hogy a menekültek élelmezé-

[45] A térség más területein is általános volt, hogy a vadászat felett gyakorolt monopólium biztosította egyes afrikai csoportok, illetve vezetőik felemelkedését. Ezt az utat járták be sikeresen például az északi tswana királyságok is az 1840-es évektől kezdődően.

Bleek 1965. 56.; *Raum* 1983. 25-28.; *Barry Morton*: The Hunting Trade and the Reconstruction of Northern Tswana Societies after the Difaqane, 1838-1880. In: South African Historical Journal Vol. 36. (1997). 227.

[46] Martin West natali alkormányzó üzenetet Mpande számára. (1848. július 3.) In: British Parliamentary Papers Natal: Correspondence Relative to the Establishment of the Settlement of Natal, and the Recent Rebellion of the Boers (London 1849). 50.

[47] Martin West alkormányzó levele Sir Henry Pottinger kormányzó részére. (1847. augusztus 30.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.; Lazarus Xaba közlése. (1910. május 9.) In: Stuart 2014: 358-359.; Peter Colenbrander: External Exchange and the Zulu Kingdom: Towards a Reassessment. In: Enterprise and Exploitation in a Victorian Colony – Aspects of the Economic and Social History of Colonial Natal. Szerk. Bill Guest–John M. Sellers. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1985. 110.; Bleek 1965. 27.

sét megoldják. Újabb állatokat a határ térségében loptak el akár afrikaiak, akár telepesek. Az elkobzás ellen sokan úgy próbáltak védekezni, hogy a már Natal területén élő ismerőseik, rokonaik, barátaik segítségével rejtették el a marhákat. Ennek megfelelően az elkobzott állatok száma általában messze alulmúlta a követelt állatok számát. Éppen ezért a zuluk próbálták saját kezükbe venni a probléma megoldását. Ebből fakadóan a zulu határsértések meglehetősen gyakorinak számítottak, s ezek hátterében általában a menekültek által elvitt marhák visszaszerzése állt.[48]

1848 nyarán a natali afrikaiakból toborzott rendfenntartó alakulat számát 200 főre növelték, s a harcosok sorából katonai alakulatokat kezdtek toborozni. Ennek ellenére Mpande nem tett ígéretet a határ tiszteletben tartására, sőt jelezte, amennyiben a menekültek a marhákat magukkal viszik Natal területére – azok visszaszerzése érdekében – emberei a jövőben is át fogják lépni azt.[49]

A menekültek megállítása érdekében Mpande más módszereket is bevetett. Főindunája, Nongalaza kiürítette a Tugela mentén lévő zulu területeket, és az átmenő forgalom szemmel tartása érdekében két amakhandát építtetett fel az Alsó-Tugela gázlójának közelében.[50]

Mivel a menekültek Natal területére áramlása egyre nagyobb problémát jelentett a brit kormányzatnak is, ezért a West halálát követően kinevezett új alkormányzó, Benjamin Pine is igyekezett ebben a kérdésben együttműködni a zulu uralkodóval. 1851. május 12-én javaslatot tett arra nézve, hogy Mpande építtessen egy új katonai erődöt Tonteleni mellett, ahonnan a zulu katonák ellenőrizni tudják a Tugela és Umhlatuze folyók közötti területen áthaladó forgalmat, s ezáltal elejét vehetik a marhalopásoknak. Egyben azt is javasolta, hogy az ott állomásozó zulu harcosok élére nevezzenek ki egy brit elöljárót.

A zulu követek válaszukban jelezték, hogy szívesen létesítenek a javasolt helyen amakhandát, azonban nem fogadják el a brit elöljáró főségét. Ezzel szemben azt javasolták, hogy az elöljáró a Tugela folyó másik oldalán rendez-

[48] Zatshuke natali követ és Gebula zuluföldi követ beszámolója Theophilus Shepstone számára. (1848. július 6.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/4.; Singcofela kaMtshungu közlése. (1910. április 3.) In: Stuart 2001. 346.; Keletso E. Atkins: The Moon Is Dead! Give Us Our Money! The Cultural Origins of an African Work Ethic, Natal, South Africa, 1843-1900. London, James Currey, 1993. 14.

[49] Theophilus Shepstone követének, Zatshukénak beszámolója Zuluföldön tett útjáról. (1848. július 5.) In: British Parliamentary Papers Natal: Correspondence Relative to the Establishment of the Settlement of Natal, and the Recent Rebellion of the Boers (London 1849). 52.; Kennedy 1976. 85-86.

[50] Laband 1997. 130.

kedjen be, így szükség esetén a britek és zuluk közti határ menti kommunikáció gyorsan és akadálymentesen megoldhatóvá válna a jövőben.

Pine az udvarias elutasítást követően újabb tervvel állt elő. Szerette volna, ha egy, a zulu szokásjogot és a brit törvényeket ötvöző közös szabálycsomag készült volna, mely alapján egy brit elöljáró és egy zulu induna közösen járt volna el minden olyan vitás ügyben, ami zuluk és natali kereskedők között alakult ki. Azonban ezt a javaslatát sem fogadta el Mpande.

Pine abban is meg kívánt állapodni a zulukkal, hogy az egymás területére menekült gonosztevőket kölcsönösen adják ki egymásnak. Ám mivel nem tudtak egyezségre jutni abban, hogy pontosan kit is tekintenek gonosztevőnek, ezért végül ebből a javaslatból sem lett semmi.[51]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a határszakasz ellenőrzése érdekében semmilyen előrelépésre sem került volna sor a korszakban. 1852 nyarán küldött üzenetében Mpande jelezte az alkormányzónak, hogy a maga részéről két amakhandát is felállított a Tugela északi oldalán, s érdeklődött, hogy a kormányzó mikor fogja kinevezni határügynökét a Tugela másik partján.[52]

Az e célból kinevezett John Shepstone 1852 decemberében látogatta meg Mpandét, s jelezte felé, hogy a számára kijelölt feladat három elemből tevődött össze: az illegális fegyver- és lőszerszállítmányok lefoglalásából; a kereskedők és vadászok zuluföldi tartózkodásának szabályozásából és a menekültek marháinak visszajuttatásából. Feladatához 20 afrikai rendőr állt rendelkezésére egy tiszt vezetése mellett. 1853 márciusában John Shepstone ugyan lemondott hivataláról, ám a poszt nem szűnt meg, helyét Joshua Walmsley vette át.[53]

Ennek ellenére a Zuluföldről való elvándorlás a korszakban mindvégig jelen volt. Ugyan 1854 szeptemberében Pine bevezette a tanonc rendszert[54] a menekültek áradatának csökkentésére, ám valódi eredményt ezzel sem si-

[51] Benjamin Pine natali alkormányzó levele Sir John Pakington hadügyi és gyarmatügyi miniszterhez. (1852. augusztus 19.) In: British Parliamentary Papers Natal: Further Correspondence Relative to the Settlement of Natal (London 1853). 71-72.

[52] Mpande üzenete Benjamin Pine natali alkormányzó részére. (1852. július 26.) In: British Parliamentary Papers Natal: Further Correspondence Relative to the Settlement of Natal (London 1853). 72-73.

[53] Az alkormányzó utasításai John Shepstone számára. (1852. augusztus 11.) In: British Parliamentary Papers Natal: Further Correspondence Relative to the Settlement of Natal (London 1853). 73-74.

[54] Ennek értelmében, minden Natal területére érkező menekültnek három évet kellett szolgálnia a hatóságok által kijelölt helyen, szabott bérért cserébe.

[B]enjamin Pine alkormányzó levele Sir George Grey fokföldi kormányzó részére. (1854. szeptember 5.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/35.; *Bleek* 1965. 27; *Norman Etherington*: Labour Supply and the Genesis of South African Confederation in the 1870s. In: Journal of African History Vol. 20. (1979). 237.

került elérni. Csak 1855 júniusában további 1.000 fő érkezett. Ez volt Mawa menekülése óta a legnagyobb kivándorlási hullám. A zulu követek július 3-án jelentették, hogy Sogweba és Umvula indunák, családjaikkal, követőikkel és marháikkal egyetemben Natal területére szöktek. Az ennek nyomán kialakult helyzetet az is súlyosbította, hogy Makhedama, a khabelák főnöke nem kívánta visszaszolgáltatni a menekültek marháit. Ennek következtében Mpande támadással fenyegetőzött, minek hatására augusztusban maga Theophilus Shepstone gondoskodott az állatok visszajuttatásáról.[55]

Zulu hadjáratok

Mpande uralmának első korszakában végig megfigyelhető egyfajta bizonytalanság annak kapcsán, hogy milyen befolyással bírt a brit natali kormányzat Zuluföld felett. Bár általánosságban elismerték a zulu követek a britek fensőbbségét, azonban ennek pontosabb definiálására és tartalmi meghatározására sosem került sor. A másik oldalról pedig, ugyan a natali kormányzat fent kívánta tartani ellenőrzését a zulu királyság külpolitikája felett, azonban esetleges katonai beavatkozásra nem állt készen.

1846-os első üzenetében Mpande arra kért engedélyt, hogy az 1840-ben Dingane halálakor elrabolt marhákat és zulu gyermekeket visszaszerezhesse egy hadjárat útján a szváziktól. Erre azonban az alkormányzótól nem nyert felhatalmazást. West csupán azt vállalta, hogy igény esetén közvetítőként lép fel a két fél között.[56]

1846. október 16-án már arról számoltak be a zulu király követei, hogy a szvázi seregek megtámadták Zuluföldet, s ennek következtében Mpande kénytelen volt összehívni harcosait, hogy megállítsák a behatolókat.[57] Mivel itt önvédelemre hivatkozott a zulu uralkodó, ezért az alkormányzó hozzájárult kéré-

[55] Natali végrehajtótanács 129. ülése. (1855. július 3.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 181/3.

[56] Martin West natali alkormányzó levele Sir Peregrine Maitland fokföldi kormányzó részére. (1846. február 24.) In: British Parliamentary Papers Natal: Correspondence Relative to the Establishment of the Settlement of Natal (London 1848). 42.

[57] Sir Peregrine Maitland levele Earl Grey gyarmatügyi miniszter részére. (1846. november 7.) In: British Parliamentary Papers Natal: Correspondence Relative to the Establishment of the Settlement of Natal (London 1848). 100.

séhez s engedélyezte az ellenlépéseket, anélkül, hogy mélyebben megvizsgálta volna a körülményeket.

Valójában a szvázi uralkodó hadjárata Magonondo és Malambulo ellen irányult, akik mindketten a szvázi uralkodóház tagjai voltak, s árulás útján álltak át Mpande oldalára. Ebből fakadóan szvázi szempontból a hadjárat csupán az árulók megbüntetését célzó akció volt, s nem a zuluk elleni expedíció.[58]

Az 1847-ben megindított első zulu támadás nem volt igazán sikeres. Bár a szvázik seregét legyőzték, azok azonban megközelíthetetlen barlangjaikba húzódtak, ahová családjaikat és marháikat már korábban elrejtették. Emellett az őket támogató búrok ellenállása is visszavonulásra késztette a zulu harcosokat.[59]

Így a zuluk a csatában hiába diadalmaskodtak, zsákmányra nem tudtak szert tenni. Annak érdekében, hogy mégse kelljen üres kézzel haza térniük a szomszédos pediket támadták meg, akiket ebben az időben Sikwata vezetett. A rajtaütés ugyan sikeres volt, azonban jelentős zsákmányra itt sem tettek szert.

A következő évben Zuluföldön belül alakult ki konfliktushelyzet. 1848 februárjában Mpande megtámadta a terület délnyugati részén élő hlubikat és a ngwanékat. A natali kormányzat elítélő fellépése ellenére megkockáztatták a támadást, miközben harcosai a natali határvonalat is átlépték. Ennek hatására a két csoport 1848 júliusában végérvényesen áttelepedett Natal területére.[60]

Sikeres akcióját követően Mpande újabb hadjáratot szervezett a szvázik ellen, s ezúttal az expedíció nagyobb sikerrel járt. Az ellenség ugyan ismét barlangjaiba húzódott, de a zuluk új taktikát alkalmaztak. Elvonulást színleltek, majd mikor a szvázik előmerészkedtek rejtekhelyeikről, visszatértek és elragadták állataikat. A hadjárat legnagyobb eredményeképpen néhány éven át a szvázi uralkodó kénytelen volt elismerni Mpande főségét és sarcot fizetni neki.[61] Az alkalmazott cselt Mpande dicsérője is megőrizte:

[58] Laband 1997. 131.

[59] Mpande válasza Martin West alkormányzó 1847. július 16-án küldött üzenetére. In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.

[60] Langalibalele követének jelentése a natali alkormányzó részére. (1848. május 15.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/4.; Mabonsa kaSidhlayi közlése. (1909. február 2.) In: Stuart 1979. 33.; Edgar Brookes–Colin de B. Webb: A History of Natal. Pietermaritzburg, University of Natal Press, 1967C (1965). 113.

[61] Laband 1997. 132.

Ndaba visszafelé mozgója.
Visszament a Bulawayókkal[62]
A szvázik marháiért ment.[63]

Mpande újabb expedícióra csupán egy ízben, 1852-ben vállalkozhatott a szvázik ellen. Ezt követően uralkodójuk, Mswati egyezséget kötött Theophilus Shepstonenal, aki ennek hatására diplomáciai nyomást gyakorolt a zulu uralkodóra annak érdekében, hogy hagyjon fel a további ellenségeskedésekkel.[64]

A zulu uralkodó északi irányú hadjáratai ugyanakkor nem kizárólag a szvázik ellen irányultak. 1851-ben két alkalommal is sikeres támadást indított a tsongákkal szemben, akiktől állataik mellett 120 puskát is zsákmányolt.[65] Ugyanebben az esztendőben egy sikertelen akcióra is sor került a pedikkel szemben.[66]

Mpande uralmának első felében jelentős figyelmet szentelt a Zuluföld és Delagoa-öböl közti területen élő afrikai közösségekre is. Ugyanakkor az esetek jelentős részében inkább diplomáciai manőverekre került sor, nem fegyveres beavatkozásra.

1853-ban Makasana halálakor Mpande képes volt a maputókra gyakorolt befolyását szorosabbra vonni azáltal, hogy beleavatkozott az öröklés kérdésébe. A zulu befolyás hatására Nozingile lett a klán új vezetője, s a kapcsolatok megerősítése érdekében Mpande feleséget is küldött számára.

Újabb diplomáciai küldetésre került sor 1854-ben, mikor a megürült matolla trónra Mpande saját jelöltjét akarta felültetni s ennek érdekében kérte a portugál közreműködést. A misszió sikerrel járt.[67]

[62] Itt a kifejezés nem az ezred nevére, hanem magára az amakhandára utal, bár a kettő sokszor egybeesett.

[63] Nyembezi 1948. 164.

[64] John Wesley Shepstone közlése. (1912. március 21.) In: Stuart 2001. 303.; Socwatsha kaPapu közlése. (1914. március 29.) In: Stuart 2014. 102.; Ruth E. Gordon: Shepstone: The Role of the Family in the History of South Africa 1820-1900. Cape Town, A. A. Balkema, 1968. 237.

[65] Laband 1997. 130.

[66] Charles H. Feinstein: An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development. Cambridge, Cambridge University Press, 2007R (2005). 37.

[67] Mahungane és Nkomuza közlése. 1897. november 8. In: Stuart 1979. 142.; Patrick Harries: History, Ethnicity and the Ingwavuma Land Deal: the Zulu Northern Frontier in the Nineteenth Century. In: Journal of Natal and Zulu History Vol. VI. (1983). 7-8.

A búr-zulu viszony alakulása

Bár az 1840-es évek folyamán Mpande elsősorban a britekkel fűzte szorosabbra kapcsolatait, ez nem akadályozta meg abban, hogy a Klip-folyó térségében élő, a britektől függetlenedni kívánó búr gazdálkodókkal külön tárgyalásokat kezdjen a lehetséges együttműködésről.[68] A búrok kiszolgáltatott helyzetükben még arra is képesek lettek volna szabadságuk megőrzése érdekében, hogy a britek helyett a zulu uralkodónak, Mpandénak ismerjék el fennhatóságát. Erre azonban végül nem került sor 1847-ben. Bár az év elején a búrok kötöttek egy megállapodást a zulu uralkodóval, azonban az ebben rögzített feltételek teljesítésére egyik fél részéről sem került sor.[69]

Ugyan júniusban a Natalba érkező zulu követek arról számoltak be, hogy a Tugela és Mzinyathi folyók közé eső területet meg kívánják szállni, azonban a natali alkormányzó bejelentésükre igen hevesen reagált. West választ követelt Mpandétól, hogy a Henry Cloétével kötött megállapodást miért hagyta figyelmen kívül. Mpande viszontválaszában arra utalt, hogy bár valóban tárgyalásokat folytatott a búrokkal, ám a területet nem adta át számukra és továbbra is hű szövetségese kívánt maradni a briteknek.[70] Egyúttal azonban azt is jelezte, hogy számára nem teljesen világos, hol húzódik a vitatott terület pontos határvonala.

A további félreértések elkerülése érdekében West Zuluföldre küldte John Wesley Shepstonet és H. D. Kyle kapitányt, akik megállapodtak a zulukkal a már Cloete által is megállapított határvonalban.[71] Mpande taktikáját a tárgyalások során mindvégig az jellemezte, hogy fenn kívánta tartani a búrok és britek között feszülő ellentéteket, ezzel lehetőleg saját pozícióját erősítve.[72]

[68] Kennedy 1976. 56-59.

[69] Megállapodás a búr farmerek képviselői és Mpande között. (1847. január 7.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.; Walter Harding natali államügyész jelentése. (1847. október 13.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.; Zatshuke és Nonzwentwe natali küldöttek jelentése Theophilus Shepstone számára. (1847. június 4.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.; V. S. Harris: The Klip River Dutch Community 1843-1899. In: Journal of Natal and Zulu History Vol. VII. (1984). 5.

[70] Mpande válasza Martin West alkormányzó számára. (1847. július 16.) In: British Parliamentary Papers Natal: Correspondence Relative to the Establishment of the Settlement of Natal (London 1848). 178-179.

[71] Mpande és H. D. Kyle kapitány között kötött megállapodás. (1847. augusztus 13.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.

[72] Martin West levele Sir Henry Pottinger fokföldi kormányzó részére. (1847. szeptember 4.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.; Walter Harding natali államügyész jelentése. (1847. október 13.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 179/3.

1854-ben Mpande ismét megpróbálta kihasználni a Klip-folyó térsége körüli bizonytalan jogi helyzetet, s azt átengedte a területen élő búr farmereknek. Indunaként Andries Spies került kinevezésre a terület élére. A megállapodást a natali kormányzat ismét hevesen ellenezte, különösen azért, mert pont ez idő tájt ébredtek rá a terület stratégiai és gazdasági jelentőségére. Végül Mpande az ügy kapcsán inkább engedett a natali nyomásnak, nem akarva kockáztatni a britekkel való jónak mondható viszonyát.[73]

Még 1852-ben, a Sand River megállapodás[74] hatására újabb hullámban hagyták el a búr családok Natal területét, és telepedtek le zulu területen. Cornelius Van Rooyen személyében zulu követet is kineveztek. Van Rooyen elnyerte Mpande írásos hozzájárulását ahhoz, hogy állataikat zulu fennhatóság alá tartozó földeken legeltessék. 1854 elején már 200 család élt a területen. Miután Transvaal – félve a brit beavatkozástól – elutasította csatlakozási kérelmüket, Utrecht néven saját köztársaságot hoztak létre.[75] Bár 1856-ban Mpande úgy nyilatkozott, hogy nem járult hozzá a Ncome-folyótól keletre lévő területek megszállásához – hiszen csak a legeltetést engedélyezte a kérvényezők számára – ennek ellenére egyre több család áramlott be a tartós letelepedés szándékával.[76] Az ennek nyomán egyre feszültebbé váló konfliktus és határvita később indirekt módon jelentős szerepet játszott az angol-zulu háború kitörésében is.

A zulu követek jellemzése

A zulu követek megbízásaik során nem csupán diplomáciai feladatokat láttak el, hanem híreket is gyűjtöttek és vittek magukkal. Így útjaik során tudatosan és szisztematikusan begyűjtötték az információkat informátoraiktól és az uralkodó által alkalmazott kémektől.

[73] Raum 1983. 30.; George McCall Theal: History of South Africa: The Republics and Native Territories from 1854 to 1872. London, Swan Sonnenschein & Co., 1889. 146.

[74] Míg korábban – függetlenül attól, hogy elhagyták a brit fennhatóság alá eső területeket – a búrok továbbra is brit alattvalóknak számítottak, most ez a helyzet átalakult. A február 17-én megkötött megállapodásban ugyanis többek között azt fektették le, hogy a jövőben azokat a búrokat, akik a Vaal folyótól északra élnek, nem tekintik brit alattvalóknak.

[75] Az összeolvadás később, 1859 novemberében mégis megtörtént.

[A] Transvaal és Zuluföld közötti vitatott terület ügyében kijelölt bizottság jelentése Sir Henry Bulwer natali alkormányzó részére. (1878. június 20.) In: Brit Nemzeti Levéltár CO 879/14/2: 4.

[76] Theophilus Shepstone összefoglalója a búr-zulu határvita ügyében. (1876. június 25.) In: British Parliamentary Papers C.1961. 2.

A zulu követek néha egymagukban érkeztek, de szinte állandóan voltak segítőik. Gyakorta eleve nem egy, hanem több követ vitte a király üzenetét. Esetenként csoportban érkeztek, egész küldöttséget alkotva. Ilyen esetekben mindig volt egy vezetőjük, aki lefolytatta a tárgyalásokat. Fontos ügyek kapcsán nemcsak sok személyből állt a küldöttség, hanem kimondottan magas pozíciókat betöltő személyekből.

Sokan a követek közül igen hosszan töltötték be feladatukat, akár évtizedeken keresztül. Általában hivatalban maradtak uralkodóváltások vagy éppen natali politikai változások – például új alkormányzók kinevezése – alkalmával is. Az esetek többségében szigorú utasításokat kaptak, hogy milyen témákról és milyen szellemben beszélhetnek, tárgyalhatnak. Ezekhez az utasításokhoz minden esetben híven tartották magukat.

A hagyományos diplomáciai eszközök – információk szándékos kiszivárogtatása, cselek alkalmazása, megtévesztés, átverés – a zulu követek eszköztárában is megtalálhatóak voltak, s azokat szívesen alkalmazták, különösen, ha más afrikaiakkal tárgyaltak. Ugyanakkor a natali kormányzattal folytatott üzenetváltások során mindig rendkívül nyíltan és egyenesen fogalmaztak, s csak a lényegre szorítkoztak.

A követek memóriája sok esetben megbízhatóbbnak bizonyult, mint a kormányzat archívumában fellelhető írott források. A rendelkezésre álló feljegyzések arról is tanúskodnak, hogy behatóan ismerték a natali politikai helyzetet. Álláspontjukat mindig gondosan válogatott szavakkal, kifejezésekkel fogalmazták meg. Rendkívül világosan és pontosan adták elő érveiket, s azokat a társadalmi és történelmi kontextusba mindig szervesen beleillesztették.

A követek ellátásáról zulu területen az útba eső települések lakói gondoskodtak, míg Natalban a „bennszülött" ügyekért felelős megbízott hivatala. Megbízatásuk idején egyedi azonosító jeleket viseltek, amelyek jelezték küldetésük hitelességét. A dél-afrikai klánok körében a követek általában sérthetetlenséget élveztek, s ezt jellemzően tiszteletben is tartották. Az üzenetek váltását gyakran ajándékok cseréje is kiegészítette.[77]

[77] Norman Etherington: Zulu Kings, Coronations, and Conversations with Colonial Officials. South African Historical Journal Vol. 39. No. 1. (1998). 230.; Raum 1983. 31-40.

Mpande korai uralmának mérlege

Mpande uralma kezdetben sikeresnek bizonyult. Ehhez több tényező is hozzájárult. Előjogai révén ő döntőbíráskodott a királyság területén felmerült minden örökösödési vitában, így saját támogatóit juttathatta ilyen alkalmakkor pozícióba. A teljes társadalom belső folyamataira nézve komoly központi kontrollt jelentett, hogy a katonai ezredek számára ő engedélyezhette a házasságkötést. Kereskedelmi monopóliumokkal rendelkezett, melyek – különösen az elefántagyar kereskedelmére vonatkozó monopólium – jelentős bevételi forrást jelentettek. Vagyonát és befolyását gyarapították a hadjáratok és a különböző büntetések kiszabása nyomán begyűjtött marhák és egyéb vagyontárgyak.

Mpande törekedett minden olyan erőforrás birtoklására, mely hatalma fenntartását és kiterjesztését szolgálhatta. Így például 1844 közepétől a zuluföldi kereskedelmi jogokért a korábbi időszakkal ellentétben már nem gyöngyöket és takarókat kért, hanem fegyvereket és lőszert. De ugyanígy a hatalom fenntartásának eszköze volt az is, hogy fiát és későbbi örökösét, Cetshwayót csak 1866 végén jogosította fel a fejgyűrű viselésére, vagyis a hagyományok értelmében csak ekkor vált teljes jogú felnőtt férfivá.

Ugyanakkor számtalan tényező Mpande centralizációs törekvései ellen hatott. A változó körülmények lehetővé tették egyes főnökök, vagy akár telepesek számára, félig független, sőt esetenként teljesen önálló területi egységek, kvázi államalakulatok kiépítését, különösen a peremterületeken.

Hatalmát gyengítette követői folyamatos migrációja. A már Dingane idején meginduló folyamat az ő uralma alatt tovább gyorsult. 1845-re 60.000-100.000 afrikai élt a Tugela és Umzimkulu folyók között. 1861-re ez a szám 140.000-re, majd 1872-re 305.000-re nőtt. 1852-ben a napi migránsok számát 12-re becsülték, ez éves szinten több mint 4.000 főt tett ki. Ennek is köszönhetően ebben az időszakban – bár megbízható statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre – Zuluföld lakossága vélhetően csökkent, ám legjobb esetben is csupán stagnált. Emellett a natali statisztikákból az is megállapíthatónak látszik, hogy több nő hagyta el a területet, mint férfi, ami tetézte a probléma kapcsán jelentkező nehézségeket.

A környező területeken ugyanis – így Natalban – a helyi afrikai vezetők előbb engedélyezték a férfiak számára a házasodást, s ezen felül könnyebb is volt menyasszonyt találni. Ennek következtében a hadsereg tagjai közül sokan

dezertáltak. A folyamat ellensúlyozására Mpande is kénytelen volt lejjebb szállítani a fejgyűrű viselésének korhatárát, aminek azonban az lett a következménye, hogy az így hazatérő férfiak már nem az ő erőit gyarapították, hanem az egyes területek főnökeiét. Ugyan továbbra is Mpande birtokolta a legnagyobb fegyveres erőt Zuluföldön belül, ám a főnökök egyesített ereje idővel meghaladta az uralkodóét.[78]

A marhaállomány csökkenése szintén a zulu uralkodót gyengítette. A búrok 36.000 marhát tereltek magukkal hadizsákmányként 1840-ben. A Natal területére érkező migránsok is jelentős mennyiségű állatot vittek magukkal. Ezt ugyan némiképpen enyhítette az, hogy mint láttuk, 1846-ot követően a natali kormányzat minden esetben igyekezett a marhákat visszajuttatni Zuluföldre, s csak a menekülteket fogadta be, ám a folyamat nem volt teljes mértékben megfékezhető.

Az állatállomány csökkenéséről a kereskedők is tehettek. 1851-ben többeket közülük azzal vádolt Mpande, hogy határozott tiltása ellenére közvetítő szerepet játszanak alattvalói és a natali lakosok között a marhakereskedelemben. Mindezek következtében, míg korábban Zuluföldön volt több marha, az arány már az 1840-es évek végén fordulni kezdett Natal javára.

Mpande hatalmát további tényezők is csorbították és fenyegették: a határokon megjelenő különböző telepes csoportok jelenléte; a potyázó hadjáratok lehetőségeinek beszűkülése; egyre növekvő verseny az elégtelenné váló erőforrásokért Zuluföldön belül; a főnökökhöz áramló bevétel, mely a munkaerő-közvetítésből származott; az anyagi és katonai támogatás, mellyel a kereskedők segíthették a velük szövetségre lépő főnököket; az a politikai és gazdasági hatás, melyet az európai javak beáramlása fejtett ki az egész zulu társadalomra.

Mpande kezében kevés eszköz volt ezeknek a hatalmára erodáló módon ható tényezőknek az ellensúlyozására, bár kétségtelenül tett erre kísérletet. Főindunája, Nongalaza számára jelentős területet adományozott a Tugela és Mhlathuze folyók között, hogy ellenőrzés alatt tarthassa a Natallal közös határszakaszt. Gyakorta kiutasította Zuluföldről a számára nemkívánatos kereskedőket, vadászokat, misszionáriusokat, vagy olyan munkástoborzókat, mint

[78] Cetshwayo ennek ellensúlyozására később lehetővé tette a férfiak egy része számára, hogy családalapítás után is az amakhandákban éljenek hozzátartozóikkal egyetemben. Így házasságkötésük után is közvetlenül az uralkodó rendelkezett velük.

Jan Meyer vagy éppen D. C. Toohey. Esetenként megsértette a natali határt, annak érdekében, hogy a menekültekkel Natalba vitt marhákat visszaszerezze.

Azonban minden erőfeszítése ellenére, míg a központi hatalom rendelkezésére álló erőforrások stagnáltak, vagy csökkentek, addig a környező brit és búr területeken, valamint a fennhatósága alá eső főnökök esetében a folyamat fordítva játszódott le, az ő lehetőségeik az idő múlásával fokozatosan javultak, pozícióik a vizsgált időszakban mindvégig erősödtek.[79]

[79] Kennedy 1981. 33-37.

VONYÓ JÓZSEF[1]

IMRÉDY BÉLA MEMORANDUMA EGY POLITIKAI SZISZTÉMA KIALAKÍTÁSÁRA A NÉMET MEGSZÁLLÁS UTÁN[2]

A történeti kutatás által eddig nem ismert és nem publikált dokumentumot adunk közre. Az Imrédy Bála, korábbi miniszterelnök által minden bizonnyal csupán néhány gépelt példányban készített és szűk körben, titkon terjesztett irat érdekes és fontos adalékul szolgálhat nemcsak a politikus pályája és mentalitása, hanem az ország német megszállását követő hetek fejleményeinek részletesebb megismerése tekintetében is.

Az írás Imrédy reflexiója volt az ország német megszállása és a Sztójay-kormány megalakulása után kialakult helyzetre. Nem szerepel rajta sem dátum, sem aláírás. Szerzőjére csak az iratot megőrző Hóman Bálint által az első oldalra kézzel írt megjelölés: „Imrédy memoranduma" utal. Keletkezésének időpontjára a szöveg tartalmából következtethetünk. Ennek alapján egyértelmű, hogy a Sztójay-kormány kinevezése (1944. március 22.) és a zsidók lakásainak igénybevételéről és kényszerlakhelyre költöztetésükről szóló

[1] Vonyó József DSc, Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori Történeti Tanszék.
[2] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, 15f, Hóman Bálint irathagyatéka (szám és dátum nélkül)

1610/1944. sz. kormányrendelet kibocsátása (1944. április 26.)[3] között került sor. Ezt bizonyítja a kormány összetételére tett utalása a dokumentum elején, illetve az, hogy programjavaslatának 6. pontjában a zsidókérdésről, mint megoldandó – tehát addig még nem megvalósult – feladatról beszél. Ez a pont az április 26-án kibocsájtott kormányrendelet ismeretében bizonyára nem így fogalmazódott volna meg. A szerző kilétét és a jelzett datálást igazolja az is, hogy Imrédy, pártjának hivatalos lapjában, a *Nemzetőr*ben a memorandumban foglaltak lényegét ismertető cikket közölt 1944. április 14-én.[4] Gondolatainak publikálására azonban bizonyosan csak azt követően került sor, hogy a memorandummal felkeresett, az általa képviselt ügynek megnyerni szándékozott politikusokkal folytatott, nem nyilvános tárgyalások nem vezettek eredményre, így Imrédy szükségét érezte a társadalom egészének megszólítását, s ezzel tömegtámogatás biztosítását.

A szakirodalomban és közölt forrásokban már olvashattunk a jobboldali pártok egyesítésére irányuló törekvésekről. Ránki György még a kormánypártból kiinduló, annak elnöke, Vay László által irányított kezdeményezésről írt, melyet később a volt miniszterelnök, Bárdossy László „vett kézbe".[5] Veesenmayer birodalmi megbízott május elején Bárdossy és Imrédy nevét egyaránt említette Ribbentropp külügyminiszternek írt jelentésében.[6] Sipos Péter interpretációja szerint a kezdeményező Imrédy volt, aki „saját irányítása, formailag Bárdossy László elnöklete alatt" kívánta pártszövetségben egyesíteni a jobboldali pártokat.[7] Ám ő is csak a Nemzetőrben közölt cikkre hivatkozott, nem említve az annak – minden bizonnyal – előzményét képező eredeti memorandumot. Az események részletei és pontos menete még feltáratlan, további alapos levéltári kutatást igényel.

[3] A m. kir. minisztérium 1.610/1944. M. E. számú rendelete a zsidók lakásával és lakhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. Budapesti Közlöny, 1944. április 28. – 95. szám, 2. http://magyarzsido.hu/index.php?option=com_documents&view=detail&id=71 (Letöltés: 2019. 06. 27.)

[4] Sipos P.: Imrédy Béla a magyar politikai életben. I. m. 57.

[5] Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 176–179.

[6] A Wilhelmsrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., sjató al. r., bevezetés: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 838.

[7] Sipos Péter: Imrédy Béla a magyar politikai életben. In: Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk.: Sipos Péter. Osiris Kiadó – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1999. 57.

A dokumentum ezek ismerete nélkül is fontos tanulságokkal szolgál – mindenekelőtt Imrédy politikai nézeteinek alakulása és mentalitása szempontjából.

Az egykori pénzügyi szakember, bankár Imrédy Béla (1891–1946) politikai pályája[8] 1932. október 1-jén kezdődött, azzal, hogy Gömbös Gyula akkor alakuló kormányának pénzügyminiszterévé nevezte ki a kormányzó. E tisztségét 1935 januárjáig töltötte be, amikor a Magyar Nemzeti Bank elnöke lett (1938 májusáig). Pénzügyminiszterként közgazdasági kérdésekkel foglalkozott, nem voltak a bal- és külpolitikával kapcsolatos jelentős megnyilvánulásai. Az MNB elnökeként vállalt először ilyen szerepet az 1937 márciusában Darányi miniszterelnöknek „az ország helyzetéről és a teendőkről" írt memoranduma révén.[9] Ezt követően kezdeményezője és kidolgozója volt a „győri programnak", ami nyomán a Darányi-kormány tárca nélküli közgazdasági minisztere lett (1938. március–május). Már ebben a minőségében tett javaslatot az Ún. első zsidótörvény tervezett rendelkezéseire.[10] 1938. május 15-én ő váltotta Darányi Kálmánt a miniszterelnöki bársonyszékben, s lett egyben a kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja – NEP) vezére. Ennek kapcsán tartott képviselőházi programbeszéde más politikai nézeteinek nyílt deklarálását jelentette.[11]

Imrédy ezekben kifejtett konkrét javaslatai – a gazdasági hatékonyság növelése, a magyarság kulturális és mentális állapotának fejlesztése, a vagyoni és társadalmi viszonyoknak az igazságosság jegyében történő reformja, a nemzeti egység megteremtése a hiererchikus társadalmi rend fenntartása mellett, mindezek érdekében a zsidóság korlátozás gazdasági és kulturális téren – összefoglaló jellemzéseként azt mondhatjuk: azok *gazdaságpolitikai* tartalmúak, *szociális* feladatok ellátása érdekében, *politikai* eszközökkel. Érvelése azt jelzi, hogy a szociális problémák megoldásának feltételeként kezelte a gazdasági élet reformját, ebben kívánta növelni az állam szerepét és felelősségét, a tekintetben is, hogy zsidó gazdasági tényezők korlátozása, pozícióik leépítése révén juttasson tulajdonhoz, vezető szerephez keresztény magyarokat. Mindez nem

[8] Életéről és politikai pályájának alakulásáról lásd Sipos Péter: Imrédy Béla (Politikai életrajz) Elektra Kiadóház, Budapest, 2001.; Uő.: Imrédy Béla a magyar politikai életben. I. m.: Uő.: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

[9] Közli Sipos P.: Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 445–468.

[10] Uo.: 469–471.

[11] Részletek: uo. 472–480. A teljes szöveg: Nemzeti eszme, népi egység, szociális gondolat. Imrédy Béla m. kir. miniszterelnök beszéde a képviselőház 1938. évi május 14-i ülésén. Budapest, 1938.

a gazdaság fejlesztését szolgálta. A gazdasági szempontok inkább fékként játszottak szerepet a pénzügyi szakember politikai elképzeléseinek alakításában, ha egyik vagy másik elgondolása gazdasági károk veszélyével fenyegetett.

Ez volt az origó. Olyan kiindulópont, mely nem Imrédy eredeti koncepciója. Bár felismerhetők hasonlóságok szélsőjobboldali tervekkel, törekvésekkel, nem annyira fasiszta és nemzetiszocialista elméletekkel és gyakorlattal, mint inkább a Gömbös vezette magyarországi fajvédő csoport által már az 1920-as évek elején megfogalmazott nézetekkel. Elsősorban a tervekben körvonalazódó célok, cselekvési irányok tartalma és kisebb mértékben az okok értékelése tekintetében.[12] Ami valóban eredeti Imrédy memorandumában, az — a közgazdasági szempontokat is érvénesítő — megoldási javaslatok sora. A miniszterelnöki bemutatkozó beszéd a tekintetben hozott újat, hogy először jelenik meg benne a későbbiekben dominánssá váló utalás: az egész világon végigszáguldó új eszméket „be kell illesztenünk abba a nemzeti lelkiségbe, amelyet az előző nemzedékek örökségül ránk hagytak".[13]

Elhíresült szeptemberi kaposvári beszéde[14] jelezte markánsan a Németország iránti elkötelezettséget, amivel hajlandóságot mutatott a nemzetiszocialista eszmeiség meghatározó elemei követésére. Az egyre inkább a Harmadik Birodalom sikereinek és a nemzetiszocializmus eszméinek bűvkörébe kerülő politikus 1938 őszétől radikális lépésekre, a hatalom centralizálására szánta el magát. A kormánynak adandó felhatalmazás kezdeményezése nyomán a MEP képviselőinek mintegy harmada kilépett a pártból, s ezt követően képviselőház elfogadta az ellene benyújtott bizalmatlansági indítványt. Imrédy azonnal benyújtotta lemondását, Horthy kormányzó azonban – a revíziós tervekhez nyújtott német támogatás elvesztésétől is tartva – nem fogadta el. E fejlemények is késztették a miniszterelnököt, hogy a kormánypárt alternatívájaként megalapítsa a szélsőjobboldali eszmék jegyében működő Magyar Élet („Csodaszarvas") Mozgalmat (1939. január 6.).[15] Mindez – korábban kialakult eszméinek fenntartása, még harsányabb hirdetése mellett – egyértelműen jelezte, hogy

[12] Lásd Vonyó József: Gömbös Gyula és hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 230–236., 289–295.; Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Osiris, Budapest, 2012. 103–155.

[13] Nemzeti, eszme, népi egység... i. m. 5.

[14] A beszédet közli Imrédy Béla a vádlottak padján,,, i. m. 483–496.

[15] Beszédének szövegét lásd uo. 505–511.

személyes hatalmának növelésére, az általa diktált politika korlátlan érvényesítésére törekszik.

1940. február 16-án lemondásra kényszerült, de a kormánypártban híveivel együtt jelentős befolyása maradt. Az új miniszterelnöknek, a konzervatív elveket valló és az országot a Harmadik Birodalomnak korlátlanul elkötelezni nem akaró Teleki Pálnak ezzel az ellenerővel is meg kellett küzdenie, annak ellenére, hogy több kérdésben, így például az ún. második zsidótörvény elfogadásában egyetértettek. Bár a kormányváltáskor a kormánypárt az ő mozgalmának nevét vette fel (Magyar Élet Pártja – MÉP), politikai céljait Imrédy abban nem tudta érvényesíteni, ezért 1940 októberében kilépett a kormánypártból és megalapította a Magyar Megújulás Pártját (MMP). Korábban Telekinek benyújtott követeléseit, az ország problémáinak megoldására irányuló javaslatait különnyomatban is terjesztett hosszú újságcikkben tárta a nyilvánosság elé.[16] Ebben már nyíltan hangozatta: elkerülhetetlen a koreszmék – azaz a fasizmus és a nemzetiszocializmus – követése. Ezek jellemzőit áttekintve sorolta az általa sürgetőnek tekintett feladatokat, melyeket Magyarországon is az általa uralkodó korszellemként aposztrofált szellemében kell megvalósítani.[17]

Új pártja élén, más jobboldali radikális szervezetekkel szövetkezve igyekezett befolyásolni a politikai életet a német szövetség fenntartása, a Harmadik Birodalom oldalán viselt háború győztes lezárását segítő maradéktalan áldozatvállalás és a nemzetiszocialista elvek alapján történő társadalomszervezés érdekében. Ennek jegyében szorgalmazta a kapcsolatok megszakítását Nagy-Britanniával és az USA-val. Ez magyarázza, hogy Magyarország megszállásakor Hitler az ő miniszterelnöki kinevezését követelte Horthytól, aki erre nem volt hajlandó.

Imrédy továbbra sem mondott le arról, hogy ismét a végrehajtó hatalom feje legyen. Ennek érdekében tartott fenn szoros kapcsolatot Hitler teljhatalmú

[16] Az új Európa irányító eszméi. Írta: Vitéz Imrédy Béla. Különlenyomat az Uj Magyarság 1940. évi 151. és 152. számából. Budapest,1940.

[17] Imrédy ekkor helyzetelemzésének szempontjai: 1. Nacionalizmus. 2. A közösségi gondolatnak előtérbe nyomulása az egyéni érdekkel szemben. 3. A vérségi kapcsolaton alapuló természetes közösségek, a család, a faj, a nemzetiség tisztelete és védelme. 4. Népi politika folytatása. 5. A munka és a tőke viszonyának gyökeres revíziója, a munka elsőbbsége. 6. A szociális igazság érvényesítése. 7. Hivatások szerint tagolt gazdasági munkarend. 8. Erős és állandósult központi hatalom tartsa kezében az államvezetést és a társadalom életmegnyilvánulásainak irányítását. 9. Tervszerűen irányított gazdálkodás. 10. Az egyénnek a közösség alá rendeléséből, az áldozat vállalásából áll elő a közösségnek a java és a közösség javán keresztül nyílik meg a benne élő egyén boldogulásának igazi, tartós biztonságot nyújtó útja.

magyarországi megbízottjával, Veesenmayerrel, és tett kísérletet arra, hogy – hirdetett elvei szerint – az nemzet felemelkedését, szuverenitásának visszaszerzését jobboldali szövetséget hozzon létre, s annak irányításával megvalósítsa a nemzet egységét. Most közölt memoranduma bizonyítja, hogy mindezt már évekkel korábban megszilárdult nézetei alapján kívánta megvalósítani. Miként azt is, hogy az egyre súlyosabb helyzetbe került ország lehetőségeit már nem volt képes reálisan értékelni.

Próbálkozásai kudarcot vallottak, csupán annyit ért el, hogy két hónappal a megszállást követően (1944. május 23.) Sztójay-kormány tárca nélküli közgazdasági minisztere lett. Politikai pályája 1944. augusztus 7-én ért véget, amikor az országot megszállás alatt tartó németek nyomására és a Sztójay-kormányon belüli politikai viták nyomán kilépett a kormányból. 1946-ban a népbíróság háborús bűnök alapján halálra ítélte, és kivégezték.

Forrásközlés

Imrédy Béla memoranduma
(Kézirat gépelt másolata cím és dátum nélkül)

Az ország vezetése az elkövetkezendő nehéz időkben szilárd és megingathatatlan politikai bázist igényel. Enélkül sem a nemzet munkaütemét rendszeressé tenni és felfokozni, sem az ország védelmi készültségét tökéletessé tenni nem lehet. Az a körülmény, hogy a kormányban a Magyar Élet Pártja,[18] a Magyar Megújulás Pártja[19] és – Baky államtitkársága[20] révén – a Magyar Nemzetiszocialista Pártnak[21] a képviselői helyet foglalnak s ennek folytán a kormány három párt támogatását élvezi, nem elegendő ennek a szilárd politikai bázisnak

[18] Antall István, igazságügy-miniszter, egyben vallás- és közoktatásügyi miniszter, Csatay Lajos, honvédelmi miniszter, Jurcsek Béla, földművelésügyi miniszter, Reményi-Schneller Lajos, pénzügyminiszter, Szász Lajos, iparügyi miniszter.

[19] Miniszterei: Rátz Jenő, a miniszterelnök helyettesítésével megbízott tárca nélküli miniszter, Jaross Andor, belügyminiszter, Kunder Antal, kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter

[20] Baky László a belügyminisztérium államtitkáraként meghatározó szerepet játszott a zsidó vagyon német kézre juttatásában és a zsidók deportálásának szervezésében.

[21] A Magyar Nemzeti Szocialista Párt 1941 szeptemberében alakult különböző szélsőjobboldali pártokból, Pálffy Fidél vezetésével.

a megteremtése. A Nyilaskeresztes Párt[22] a kormányzati felelősség vállalása nélkül, szabadon fejtheti ki gyakorlatilag ellenzéki és elégedetlenséget szító működését, de emellett a fentebb jelzett három jobboldali párt működése sem folyik azonos síkon. Sok tekintetben egymás mellett, sőt egymás ellen dolgoznak, amivel energiákat kötnek le és súrlódásoknak teszik ki a kormányban résztvevő férfiak munkáját is.

Ugyanez áll, bizonyos módosítással, az Erdélyi Pártra[23] is. A MÉP-pel szövetségben álló e párt az új kormány munkájával szemben határozottan tartózkodó álláspontot foglal el és különösen a MMP-vel szemben Erdélyben folytatott munkája, nemkülönben a hozzá közelálló sajtónak a működése ma egyáltalán nem alkalmas arra, hogy az erdélyi magyarságot a reá váró különösen nehéz időkben egységes felfogásra nevelje.

Az említett pártokon kívül még működő pártok közül egyedül a Keresztény Párt[24] képvisel bizonyos politikai erőtényezőt. Megnyerésére számítanunk nem lehet, legfeljebb arról lehet szó, hogy a bolsevizmus elleni harc előtérbeállításával [sic!] jóakaratú semlegességet tanúsítson. A továbbiakban ennek a pártnak a működésével foglalkozni azonban nem szükséges; a mindenkori

[22] A Nyilaskeresztes Párt 29 mandátumával a Képviselőház legnagyobb ellenzéki frakcióját képezte. Az 1939-ben egyéni jelöltjeire adott 192.356 szavazat, illetve a listás választókerületekben kapott 338.691 voks önmagában is jelentős tömegtámogatást bizonyít. Az adatokat lásd Pintér István: A kényszerpályára szavazó ország – 1939. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk.: Földes György – Hubai László. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 207. Az 1944 elejére meggyengült bázisú párt második világháború idején folytatott politikai tevékenységéről és helyzetéről lásd: Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Osiris Kiadó – MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2013. 203–267.

[23] Az Erdélyi Párt a második bécsi döntést követően Észak-Erdélyből behívott 51 pártonkívüli képviselő alakította 1941-ben. A párt 1944-ben történt feloszlatásáig kormánytámogató politikát folytatott, de mindvégig ellenállt a kormánypárt vezéri tisztét is betöltő miniszterelnökök ama törekvésének, hogy beolvadjanak a MÉP-be. A párt történetét részletesen feldolgozta Murádin János Kristóf: Mindent Erdélyért! - Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2019. Programját közli: Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. A 2. kiadást javította és átdolgozta: Gergely Jenő. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 463–470.

[24] Az Egyesült Keresztény Párt (Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt) 1937 januárjában alakult a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt és kisebb keresztény pártok egyesülése révén, melyhez csatlakozott a Keresztény Községi (Wolff) Párt is. Programnyilatkozatát lásd: Magyarországi pártprogramok 1919–1944. I. m.: 365–367. Az 1939. évi választások során nyolc képviselője jutott be a képviselőházba. Lásd Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. Szerk.: Haeffler István. Budapest, 1940. 100. Jóllehet, a Felsőház tagjait – rekrutációjuk módja és a ház jellege miatt – nem tartották nyilván pártállásuk szerint, közöttük, elsősorban a katolikus egyháznagyok és lelkészek körében több tucatnyi támogatója lehetett a pártnak.

kormány dolga lesz az említett jóakaratú semlegesség állapotának a biztosítása és az egyházakban rejlő konzervatív erőknek mennél nagyobb mértékben a nemzeti célok szolgálatába állítása.

A magyar politikai probléma megoldásának egyedül járható útja az, hogy a pártok között fennálló ellentéteket és felfogásbeli különbségeket kiküszöbölve, az egész magyar jobboldal egységes politikai szervezetbe tömörüljön és a maga egyesült erejével támogassa a kormányt nehéz munkájában. Az alapok erre az együtt működésre megvannak. A MÉP, az Erdélyi Párt, A MMP és a Nyilaskeresztes Párt egyaránt élesen antibolsevista álláspontot foglalnak el, népi politikát követelnek, a társadalmi válaszfalak eltüntetésén fáradoznak, messzemenő szociális intézkedéseket kívánnak, a zsidóságot ki akarják küszöbölni a nemzet életéből, a magyar fajta megerősítését tűzték ki célukul [sic!] és a háborús terheket véráldozatban, anyagi áldozatban és lemondásban egyenlően és igazságosan akarják szétosztani. A családvédelem gondolata és a magántulajdon elvének tisztelete szintén fellelhető minden párt programjában, ugyanúgy, mint a keresztény erkölcs alaptételeihez való ragaszkodás. A magyarság történelmi hivatását – bár a nemzetiségi kérdés tekintetében különböző elgondolások szerint – nemcsak szent és megőrzendő hagyománynak, hanem a jövőre nézve is megmásíthatatlan irányelvnek tekintik. Tehát, sem a reformok irányát illetőleg, sem a társadalmi rend alapintézményeire nézve nincs közöttük feloldhatatlan ellentét, a magyarság hivatásának szolgálata pedig erős kapoccsal fűzi őket egybe.

Lényeges különbségek álltak fenn azonban ezideig [sic!] a rokon célkitűzések megvalósításánál követendő módszerek tekintetében, nemkülönben a végrehajtandó intézkedések sorrendjét és ütemét illetőleg. Világos, hogy ezek a különbségek mélyebb gyökerekre nyúlnak vissza és az életszemlélet különbözőségében lelik magyarázatukat. Azt valamennyien látják, hogy az egyén és a közösség viszonyában mélyreható változások állottak be, de az egyik – konzervatívabb – felfogás az individualizmus alapján áll és lépésről-lépésre való evolúció útján gondol gyakorlatilag egy olyan helyzethez eljutni, amelyben az egyén és a közösség viszonyának új egyensúlya kialakul. A másik felfogás az individualizmus társadalmi és gazdasági túlzásaival szemben éles ellenhatást akar kifejteni, tehát elvileg a közösségi gondolat primátusára tér át és legfeljebb ennek keretében hajlandó meghagyni, illetve ebbe beleépíteni az individu-

alista kornak azokat a társadalmi, gazdasági és politikai intézményeit, amelyek általános emberi értékűek és az új rendben is megállják helyüket.

Az egyik felfogás tehát a meglévő politikai és közjogi rendszer keretében akar megvalósítani olyan társadalmi és gazdasági reformokat, amelyek gyakorlatilag új helyzetet teremtenek az egyén és a közösség viszonyában, és ezzel a reformmunkával párhuzamosan, vagy talán inkább annak befejeztével kívánja azután az új társadalmi és gazdasági rendet megfelelő politikai és közjogi reformmal betetőzni. A másik elgondolás a politikai és közjogi változással akarja megteremteni az új társadalmi és gazdasági rend megvalósításának előfeltételét, hogy azután az új rend gyorsan és viták nélkül legyen kialakítható. Világos, hogy az első eljárási mód lassúbb, fokozatos s ennekfolytán [sic!] a személyi cserékben is csak lépésről-lépésre halad. A másik eljárási mód gyorsabb, néha robbanásszerű és átfogó személyi cseréket igényel.

Ha a történelem analógiáit keressük – bár az ilyen analógiák mindig tökéletlenek – önkéntelenül eszünkbe kell hogy jusson a száz év előtti ellentét Széchényi [sic!] és Kossuth felfogása között.

A világesemények mai sodrában nem tűnődhetünk azon, vajjon [sic!] melyik módszernek van több előnye és kevesebb hátránya. Ma mindenekelőtt azt kell vizsgálnunk, vajjon [sic!] egyáltalán választhatunk-e a kétféle módszer követése között. S ha őszintén akarunk erre a kérdésre válaszolni, be kell vallanunk magunknak, hogy az első rendszer követése nem tartozik a gyakorlati lehetőségek körébe, mert előfeltételei hiányoznak.

Népünk széles rétegeiben, főleg a kétkezi mezőgazdasági és ipari munkásság körében mélyreható elégedetlenség és bizalmatlanság vert gyökeret. Az a hatalmi apparátus, amely rendészeti és közigazgatási intézkedésekkel eddig még képes volt ennek a tömeglelkiállapotnak [sic!] kiéleződését megakadályozni, elvesztette a tekintélyét, mert egy külső beavatkozással szemben törékenynek és tehetetlennek bizonyult. A rendet és a fegyelmet egyedül felülről jövő intézkedésekkel ma már fenntartani nem lehet. Mi a rendnek és a fegyelemnek a szélesebb néprétegek konszesszusából, [sic!] azoknak józanságából és belátásából kell új hatalmi bázist teremtenie magának. Ha ennek legelső feltétele a bizalomnak helyreállítása, ezzel a lelkek békéjének és harmóniájának megteremtése, bizonyítást nem is igényel. Már pedig [sic!] egy lassú evolúciós kormányzati munka ezt a bizalmatlanságot nem tudja eloszlatni, éppen az intézkedések szükségszerű lassúsága következtében. De a hazánkat fenyegető

veszedelem[25] is kizárja lassú evolúciós módszerek alkalmazását. A nép széles rétegei eddig tűrték az államhatalmat, de nem tekintették magukénak. Mert egy olyan légkört kell megteremteni, amelyben ezek a széles rétegek magukénak tekintik az államot, tehát kiállnak érte, a munka és a katonai küzdelem frontján egyaránt. Ez az egyetlen járható út a nemzet megmentésére és azt a járható utat meg kell kísérelniök [sic!] azoknak, akiknek ma még tisztánlátás adatott.

A fentiekből következik, hogy egy olyan új politikai alakulatot kell sürgősen létrehozni, amely az egymásralicitálás [sic!] és a bomlasztó ellenzékieskedés lehetőségeit is gyakorlatilag kizárva, egyrészt magával az összefogás tényével erős lélektani hatást gyakorol, másrészt átfogó személycserékkel és gyors, és átgondolt és helytálló intézkedésekkel a legrövidebb időn belül megteremti a bizalomnak azt a légkörét, amely az ország háborús helytállásának és teljes önrendelkezési joga visszaállításának előfeltétele.

Magától értetődik, hogy egy ilyen politikai művelet sikeréhez elengedhetetlen a Főméltóságú Kormányzó Úr bizalmának megnyerése és a szövetséges német-birodalom [sic!] vezetőségével szemben is a bizalmon alapuló együttműködésnek előzetes biztosítása.[26]

Az együttműködésre meg kell nyerni mind az öt említett jobboldali pártot. Alapos a remény arra, hogy a pártoknak a vezetőségei hajlamosak is az összefogásra. Az egyetlen bizonytalan tényező Szálasi Ferenc, akinek eddigi egyéni és pártmegnyilatkozásai változatlanul a Nyilaskeresztes Párt radikális uralmi törekvéseinek szolgálatában látszanak állani.[27] Ennek dacára nincs kizárva, hogy megfelelő előkészítés után, akár maga Szálasi Ferenc személyesen is, akár az ő személyének elszigetelésével, pártjának tekintélyben és számban leg-

[25] Imrédy itt nyilvánvalóan a háború Németország és szövetségesei számára kedvezőtlen alakulására utal, s arra. hogy ennek nyomán a szovjet Vörös Hadsereg alakulatai fokozatosan közelítették Magyarország határát.

[26] Ez a gondolatmenet egyértelműen jelzi, hogy Imrédy az ország „teljes önrendelkezési joga" visszaállítását nem a megszálló német hatalommal szembeni ellenállással kívánta elérni, hanem annak – háborús céljai korlátlan kiszolgálása révén elnyert – kegyétől várta.

[27] Imrédy több kísérletet tett arra, hogy megállapodjon az együttműködésről Szálasival. A nyilas vezér azonban elzárkózott ez elől. Magtartását az is motiválta, hogy az Imrédy-kormány idején börtönözték be. Kettejük 1940 utáni viszonyáról, illetve Szálasi 1944. március 19-e utáni magatartásáról és politikai lépéseiről lásd Karsai László: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Balassi Kiadó, Budapest, é. n. [2016]. 230–231., 282–286. Szálasi a megszállás után is gátolni igyekezett Imrédy hatalomra kerülését. Veesenmayer 1944. április 1-jén azért halasztotta el Szálasi fogadását, mert az alkalmat a nyilasok Imrédy elleni demonstrációra is ki akarták használni. Lásd Wilhelmstrasse... i. m. 812.

jelentősebb része az együttműködés gondolatának megnyerhető lesz. Semmi esetre sem lehet szó egy olyan együttműködésről, amely a Nyilaskeresztes Párt teljességét figyelmen kívül hagyja, mert ez esetben komoly belső bonyodalmak és a háborús szempontokkal összeegyeztethetetlen éles belpolitikai küzdelmek színhelyévé válhat az ország. Számolni kell ugyanis azzal, hogy szélsőbaloldali elemek szívesen csatlakoznának – zavarkeltés céljából – egy erősen radikális szocialista programmot [sic!] hirdető és erőszakos módszerektől vissza nem riadó szélsőjobboldali ellenzéki párthoz.

A pártok közti előzetes elvi egyetértés létrehozását célzó tárgyalások a legsürgősebben – egy-két napon belül – lebonyolítandók. Ezeken az előtárgyalásokon a következő eljárási módban kellene megállapodni:

Az új politikai alakulatban résztvenni [sic!] hajlandó pártok vezetőségei (illetékes szervei) kimondják pártjuk feloszlatását és felhívják párttagjaikat az új politikai alakulatban való részvételre. Tehát nem az egyes pártok, mint olyanok olvadnak bele az új politikai alakulatba, hanem az eddigi működésben levő pártok megszűnnek és tagjaik lépnek be az új pártba. Erre azért van feltétlenül szükség, mert bizonyos személyi és tárgyi körülmények következtében az együttműködésre kész pártoknak nem minden tagja (törvényhozója) alkalmas az új politikai akcióban való részvételre. Feltétlenül ügyelnünk kell ugyanis arra, hogy egyes személyek csatlakozása – joggal vagy jog nélkül, nem kutatjuk – az új politikai alakulatnak a tömegek felé való meghitelesítését súlyosan ne akadályozza.

Ezzel egyidejűleg minden egyes pártnak egy, esetleg két egészen prominens és jónevű vezetőtagjából [sic!] álló bizottság felhívással fordul a nemzethez, amelyben közli az új, árfogó politikai alakulatnak megalapítását és csatlakozásra hív fel. Ebben a felhívásban körvonalazni kell az okokat, amelyek az új politikai alakulat létrehozását szükségessé tették, a célokat, amelyeket követ és a megvalósítani kívánt program főpontjait. A felhívásnak rövidnek és drámai hangúnak kell lennie. Éreztetni kell a nemzettel, hogy óriási fordulat következett be és az új népi Magyarország kialakítása áll küszöbön.

Az új politikai alakulatnak legfőbb szerve a felhívást kibocsátó bizottság mindaddig, amíg az alakulat alkotmányát kidolgozzák és a megfelelő szerveket megalakítják. A bizottság a politikai és szervezési vezetést egy ügyvezető tagjára ruházza át, aki munkatársait maga választja meg. Kezdettől-kezdve [sic!] ügyelni kell ugyanis arra, hogy a volt pártkeretek teljesen elmosódjanak

és ezután kizárólag az alkalmasság döntse el a párt életében elfoglalandó helyek betöltését.

A vezetőbizottság egy másik testületet állít össze az együttműködés céljából feloszlatott pártok vezetőtagjaiból s ez a testület intézi az új politikai alakulatba való felvételek ügyét. Hangsúlyozni kell, hogy az összefogás céljából feloszlatott pártok törvényhozói sem válnak automatice az új alakulat tagjaivá, hanem csak a felvételi testület döntése alapján válnak tagokká, amennyiben az új alakulatba belépni hajlandók.

Az új politikai alakulatnak azonnal meg kell kezdenie országszerte a szervező és agitációs munkát. Épp ezért az alkotmány életbelépéséig is a bizottság, az ügyvezető előterjesztésére azonnal kinevezi a törvényhatósági vezetőket, és ezeket felhatalmazza a járási, községi, Budapesten pedig a kerületi ideiglenes vezetőségek kinevezésére. Ügyelni kell arra, hogy az egyes pártok meglévő szervezetei gyakorlatilag magukhoz ne ragadják a vezetést, mert akkor az egyik helyen MÉP, a másik helyen MMP, a harmadik helyen Nyilaskeresztes párti jelleget nyerne az új alakulat s ez elriaszthatná az addig más pártban levőket. A helyi vezetőknek tehát azonnal fel kell venniök [sic!] az érintkezést a meglevő pártszervezetek vezetőségeivel és a személyi kérdések teljes félretételével egy új vezetőséget kell megalakítaniok [sic!], lehetőleg új helyiségben is. Egy későbbi időpontban, ha a pszichikai nehézségek át vannak már hidalva, az egyes pártok eddigi helyiségei szintén felhasználhatók lesznek.

Ezzel az elgondolással párhuzamosan kell eljárnia a közigazgatási tevékenységnek is. A főispánoknak az új rendnek megfelelő kiválasztása, illetve felváltása feltétlenül egyidejűleg végrehajtandó. A főispánok ezentúl csak ellenőrei legyenek az új politikai alakulat működésének, de ne legyenek vezetői.

A kormányzat és a közigazgatás gondoskodik arról, hogy a háborús viszonyok engedte keretek között az új politikai alakulat a legnagyobb szervezkedési és agitációs lehetőségeket kapja meg. Ezzel szemben minden egyéb politikai párt vagy szervezet tevékenysége törvényes úton a legerősebb mértékben korlátozandó. A cél ugyanis csak az lehet, hogy az esetleg még megmaradó alakulatok elsorvadva vagy maguk mondják ki a feloszlást, vagy – egy átmeneti idő után – jogszabályilag legyenek feloszlathatók. Mind a legfelső vezetésben, mind pedig az ország egész területén a kormányzat, illetve a közigazgatás, valamint a párt szervei közötti állandó együttműködés biztosítandó. Párhuzamosan kell haladnia a fenti elgondolás megvalósításával a sajtó és a rádió átál-

lításának is. Az egész sajtó pozitív irányba állítandó be, azaz egy-két kivétellel, amely esetleg meghagyható (KSV[28] lapok, Pesti Hírlap, egy-két vidéki lap), a legszigorúbban ellenőrizendő, hogy semmiféle káros ellenakciót, akár csak burkoltan se fejthessenek ki.

*

Politikai járatlanság volna lebecsülni azokat a nehézségeket., melyek a magukat nemzeti szocialistának valló és részben a nemzeti szocialista nevet a párt címében is feltüntető pártok, valamint az eddigelé ezzel az elnevezéssel nem rokonszenvező jobboldali pártok között az egyesülés tekintetében mutatkozna. A kisember előtt a név és a külsőségek (jelvények, ingek, zászlók stb.) sokszor lényegesebbek, mint maga a program. Eme megfontolás dacára mégis a program lényeges pontjainak felvázolásán kell a lelki egyesítés munkáját elkezdeni. Ezek a programpontok a következők:

Kormányzat, közigazgatás, gazdasági élet, sőt a társadalmi szervezetek éléről és befolyásos helyeiről eltávolítása mindazoknak, akik nem csatlakoznak az új politikai alakulathoz, illetve az új politikai alakulat részéről elfogadásra nem találnak. Ennek a személyi lecserélésnek a legnagyobb gondossággal és gyorsasággal kell megtörténnie. Az új rendszerbe vetett hitet ez alkalmas ugyanis a legjobban megerősíteni.

Azonnali megtisztítása a karhatalomnak és a különböző nemzetvédelmi szervezeteknek, hogy minden belső baloldali megmozdulással szemben, nemkülönben a szabotázsakciókkal szemben teljes biztonsága legyen az új rendszernek.

A politikai rendőrségnek az új politikai alakulat megbízható küldötteivel való megerősítése és megbízhatóságának ezen az úton való növelése.

Az új politikai alakulatnak militarista elvek szerint való megszervezése.

A szociális segítés szervezetének az új politikai alakulattal karöltve való felállítása, ami annál sürgősebb, mert a közigazgatás mindenhová el tud érni, különösen a bombatámadások által veszélyeztetett vidéken.

[28] A Központi Sajtvállalat Részvénytársaság 1918-ban alakult Bangha Béla jezsuita szerzetes-teológus kezdeményezésére, és keresztény szellemiségű folyóiratokat, közéleti lapokat, illetve más sajtótermékeket adott ki.

A zsidókérdés maradéktalan megoldása azzal a céllal, hogy a háború után Magyarország teljesen mentes legyen a zsidóktól. Addig az időpontig a zsidó munkaerőnek okszerű kihasználása, a zsidó vagyonnak a nemzet egyetemének szolgálatába állítása és a zsidó vagyonok felszámolásával kapcsolatban minden egyéni nyerészkedés kizárása. A zsidó vagyonnak kizárólag a szociális kiegyensúlyozás céljait szabad szolgálnia.[29]

Erőteljes, gyorsütemű földbirtok-politika, a latifundiumok felszámolásának azonnali megkezdése, a bizonyos nagyságot meghaladó nagybirtokok állami ellenőrzés alá helyezése. A termelési és üzemi szempontok, különösen a háború tartama alatt, legmesszebbmenően érvényesítendők, hogy a produkcióban visszaesés vagy fennakadás ne következzék be. A mezőgazdaság áruellátásáról gondoskodás, minden protekció kizárásával.

A mezőgazdasági és ipari árukészletek pontos nyilvántartásba vétele, decentralizált tárolása, különös tekintettel a légi veszélyre. Készletbejelentési kötelezettség: az előkerülő, eddig elrejtett árukészletek azonnali felhasználása arra, hogy a dolgozó mezőgazdasági és ipari munkásság megfelelő ruházattal és lábbelivel láttassék el, hogy képes legyen a munka folytatására.

A közellátásban és áruelosztásban szigorú igazságosság és egyenlő elbánás érvényesítése, s főleg az ipari áruelosztás terén a tartalékokkal nem rendelkező szegényebb néprétegek előnyben részesítése. A bombakárosultak számára ruházati és lakás-felszerelési cikkek gyűjtésének és elosztásának intézményes megszervezése.

A munkaerő-gazdálkodás bevezetése, nem hadifontosságú üzemek fokozatos leállítása, a női és fiatalkorú munkaerő teljesebb kihasználása. A munkafegyelem a legszigorúbban keresztülvitt és drákói intézkedésekkel biztosítandó.

A nagyipari termelés ellenőrzésének megszervezése, a kapitalista érdekképviseletek szigorú felügyelte és személycserék útján a köz szolgálatába állítása. Az energiatermelésnek és a hadiipari termelésnek államosítása vagy az állam által vezetett szindikátusokban való egyesítése.

[29] Imrédy ezt az álláspontját közgazdasági miniszterré történt kinevezése (1944. május 23.) után is következetesen képviselte, s ellenezte, hogy a zsidó tulajdonú nagyvállalatok a németek kezére kerüljenek. Ennek döntő szerepe volt a kormányból történt eltávolításában (1944. augusztus 7.). Lásd: Sipos P.: Imrédy Béla a magyar politikai életben... i. m. 61.

A Magyar Nemzeti Bank vezetésének megbízható kezekbe tétele és a megreformált MNB útján az egész hitelélet irányítása és szabályozása.

A társadalombiztosítás szerveinek állami ellenőrzés alá helyezése, szervezetének és szolgáltatásainak a dolgozók érdekében való azonnali revíziója és kiépítése.

A bér- és árviszonyok összhangba hozatala, e célra az előkerült árukészletek felhasználása s a gazdasági életben nélkülözhetetlen pénzérték-stabilizálásnak főként az áruelosztás oldaláról való biztosítása.

Egységes munkaszervezeteknek a megalakítása s az eddigi ellentétek lehető kiküszöbölésével az egész munkásság érdekvédelmének hivatott vezetők kezébe adása.

Az egész dolgozó társadalomnak hivatások és foglalkozások szerint, egységes szempontokat követő megszervezése.

A leventék számára a katonai szolgálatot megelőzően kötelező munkaszolgálati idő bevezetése.

A művelődési különbségek csökkentésére irányuló iskolareform. és politikai szempontból megbízható, nevelő hatású iskolán kívüli népművelés bevezetése.

Egyesületi reform, amely megszünteti az egyesületek túlnyomó részét s a különböző magvalósítandó célok számára egy vagy kevés számú egyesületet alakít ki.

Egyszóval, társadalmi és gazdasági téren politikailag megbízható vezetés és ellenőrzés mellett s a munkaerő-gazdálkodás szempontjait figyelembe véve az autonómia elvének okszerű érvényesítése.

Alkotmányjogi reform, mely kikapcsolja az új rendszerrel szembenálló vagyoni érdekek befolyását és a tekintélyi elv irányában építi ki alkotmányunkat, mindazonáltal olyképpen, hogy a közvélemény hangja intézményesen megnyilvánulhasson és a nemzeti ellenőrzés elve érvényesüljön. Az új alkotmányba építendő bele a nemzetiségi kérdés reformja is, a sajátos népi kultúrára vonatkozó önrendelkezés elvének érvényesítésével.

Hogy az új rendnek a közéleti erkölcs igen magas fokát kell megvalósítania, és különösen az első időben a legnagyobb szigorúsággal érvényesítenie, arról bővebben megemlékezni sem kell. Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy főleg az új politikai alakulat törvényhozó tagjainak felvétele alkalmával

ennek a szigorú erkölcsi elvnek az összeférhetetlenség értelmezésénél azonnali gyakorlati alkalmazást kell nyernie.

Ezek ama program nagy körvonalai, amelynek a különböző jobboldali pártok által való elfogadására számítani lehet. Kétségtelen, hogy a MÉP számára ennek a programnak az elfogadása lényeges változást jelent eddigi gyakorlatával szemben. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a nemzeti szocialista pártok a programon túlmenő követeléseket is támasztottak, úgy hogy az ő részükről is eszmei áldozatot jelent ennek a programnak az elfogadása. Más, mérsékeltebbnek mondható program viszont megnyugvást a magyar népben nem keltene. Ha ez a program – amit remélni lehet – elfogadásra talál, az új politikai alakulat elnevezése és külsőségei merülnek fel, mint megoldásra váró nehéz problémák. Mint megoldás kínálkoznék a különböző pártok elnevezéseinek kombinálása, mint pl.: „Megújult Magyar Élet Nemzeti Szocialista Pártja, amely jelvényébe felvenné a nyilaskeresztet. Ez a megoldás azonban mesterkélt és kompromisszumra enged következtetni. Épp ezért legcélszerűbb volna, elnevezésben és külsőségben is egészen újat adni, legfeljebb itt-ott némi koncesszióval a külsőségekhez leginkább ragaszkodó pártok iránt. Ezért elnevezés gyanánt a „Magyar Szocialista Front", vagy pedig a „Magyar Front – Szocialista Néppárt" elnevezés ajánlható.. Tagjai egyenruhaként a fekete kismagyar valami megállapítandó változatát hordják. Vagy ezen az egyenruhán, vagy a nyakkendőn lehetne a nyilaskeresztet valamiképpen alkalmazni. A párt címereként, illetve jelvényeként nagyon helyes volna az árpádkori [sic!] hétmezős pajzsot használni, mint szimbólumát annak, hogy az árpádkori független magyar birodalom szerepel előttünk mint elérendő cél.

Kiadja az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.

Nyomdai munkák: Robinco KFT
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter